

Saurashtra University

Re – Accredited Grade 'B' by NAAC
(CGPA 2.93)

Lashkari, Raghuram B., 2007, “*આદિ મહાકાવ્યમાં આંતરવ્યથા*”, thesis PhD,
Saurashtra University

<http://etheses.saurashtrauniversity.edu/id/eprint/317>

Copyright and moral rights for this thesis are retained by the author

A copy can be downloaded for personal non-commercial research or study,
without prior permission or charge.

This thesis cannot be reproduced or quoted extensively from without first
obtaining permission in writing from the Author.

The content must not be changed in any way or sold commercially in any
format or medium without the formal permission of the Author

When referring to this work, full bibliographic details including the author, title,
awarding institution and date of the thesis must be given.

Saurashtra University Theses Service
<http://etheses.saurashtrauniversity.edu>
repository@sauuni.ernet.in

॥ श्री ॥

सौराष्ट्र युनिवर्सिटी, राजकोट

विनयन विद्याशाखानी, संस्कृत विषयनी पी.एच.डी.नी
उपाधि माटे प्रस्तुत शोध निबंध

विषय :

आदि महाकाव्यमां आंतरव्यथा

(AFFLICTION IN ĀDI MAHĀKĀVYA)

प्रस्तुतकर्ता :

रघुराम बी. लक्षरी

श्री एस.जे.डी. वाघेला हाईस्कूल, पंजात

ज. आणंद

मार्गदर्शक :

डॉ. बी. एम. शेलडिया

आचार्यश्री,

श्री ज.एम. मिलजिया आर्ट्स एंड कॉमर्स कॉलेज, पंजात

ता. सावरकुंडला, ज. अमरेली.

वर्ष : २००७

જાહેર નામું

આથી હું સ્વીકૃત અને પ્રમાણિત કરું છું કે, પ્રસ્તુત શોધપ્રબંધ તૈયાર કરવામાં મેં ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવા ઉપરાંત મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથો પર સવિશેષ આધાર રાખી મૌલિક નિષ્કર્ષ પર પહોંચવાનો અભિગમ સેવ્યો છે. પ્રસ્તુત સંશોધન એ મારો સર્વ પ્રથમ અને એકમાત્ર મૌલિક પ્રયાસ છે. આ શોધકાર્યમાં રજૂ થયેલા મંતવ્યો અને વિગતો માટેની સંપૂર્ણ જવાબદારી મારી પોતાની જ રહે છે.

ખંભાત

સંશોધક

તારીખ

(આર.બી. લશ્કરી)

પ્રમાણપત્ર

આથી હું પ્રમાણિત કરું છું કે, આર. બી. લશ્કરી દ્વારા પ્રસ્તુત થનાર મહાનિબંધ "આદિ મહાકાવ્યમાં આંતરવ્યથા" તેમનું મૌલિક અને સ્વતંત્ર સંશોધન કાર્ય છે. તેમણે મારા માર્ગદર્શન નીચે આવશ્યક અભ્યાસ નિષ્ઠાપૂર્વક કરેલ છે.

વંડા

માર્ગદર્શક

તારીખ :

(ડૉ. બી. એમ. શેલડિયા)

પ્રાફ્ કથન

પ્રસ્તુત અભ્યાસની મૌલિકતા અને તેનું મૂલ્ય

માનવ હંમેશા આનંદમય જીવન પસાર કરવા ઇચ્છતો હોય છે, માટે કહી શકાય કે આનંદપ્રાપ્તિ એ માનવજીવનનું પરમલક્ષ્ય છે. ભારતીય પરંપરામાં અત્યંત પ્રાચીન સમયથી જ કાવ્યને આનંદપ્રાપ્તિના એક પ્રમુખ ઉપકરણના સ્વરૂપે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. તપ:પૂત ઋષિઓના અંત:કરણમાં સર્વ પ્રથમ જ જ્ઞાનનો ઉદય થયો તે કાવ્યરૂપમાં જ હતો. તેનું 'કાવ્ય' એવું નામ તેની નિત્યતા, અવ્યયતા અને આનંદમૂલકતાનું સર્વોચ્ચ પ્રમાણ છે. કાવ્યના આનંદને "બ્રહ્માનંદસહોદર" નામથી અભિહિત કરવો એ પણ આ તથ્યનીમ પુષ્ટિ કરે છે.

કાવ્યગત આ આનંદના સષ્ટા કવિ છે. કવિ જગતના કટુ, મધુર, સુખ-દુ:ખાત્મક વગેરે વિવિધ પ્રકારના ભાવોનો અનુભવ કરીને તેને પોતાની "અપૂર્વ વસ્તુનિર્માણક્ષમા પ્રજ્ઞા" રૂપ પ્રતિભા દ્વારા રસ તેમજ આનંદરૂપમાં પરિણત કરતા ભાવાવેશની સ્થિતિમાં કાવ્યરૂપે અભિવ્યક્ત કરે છે. આથી ભાવપરિપૂર્ણ હૃદયની વૈચિત્ર્યપૂર્ણ અભિવ્યક્તિનું નામ જ કાવ્ય છે. આ પ્રમાણે અનુભૂતિ તથા અભિવ્યક્તિના અન્યોન્યાશ્રય સંબંધરૂપ કાવ્યમાં કવિ લોકોત્તર વર્ણન દ્વારા સૌંદર્યની સ્થાપના કરે છે. એનાથી સહૃદયીને એક અદ્ભુત આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલા માટે ભર્તૃહરિએ સુંદર કાવ્યને રાજયથી પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપે સ્વીકૃત કર્યું છે. "સુકવિતા યદ્યસ્તિ રાજ્યેન કિમ્ ?"

કાવ્યનું સૌંદર્ય જ તેનો આત્મા છે. જે પ્રમાણે આત્માના અભાવમાં શરીરનું મહત્વ નાશ પામે છે, તે પ્રમાણે સૌંદર્યવિના કાવ્યનું કાવ્યત્વ જ લુપ્ત થઈ જાય છે અને જે પ્રમાણે માનવને આત્મબોધથી એક અલૌકિક આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પ્રમાણે, એ કાવ્યના આત્મતત્વ સૌંદર્યની અનુભૂતિથી પણ આનંદમગ્ન થઈ જાય છે. આથી કાવ્યશાસ્ત્રીય પરિભાષામાં કાવ્યગત સૌંદર્યના પોતાના આનંદદાયક તત્વને કારણે જ તેને કાવ્યગત સૌંદર્યને 'આત્મા' નામથી ઉલ્લેખિત કરવામાં આવેલ છે.

સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં કાવ્યના આત્મતત્વ ઉપર પ્રાચીન સમયથી જ વિચાર થતો આવ્યો છે. કાવ્ય વિભિન્ન તત્વ રસ, અલંકાર, દ્વનિ, વક્રોક્તિ અને ઔચિત્ય વગેરેને આધાર માનીને આના સ્વરૂપની અનેક પ્રકારે વ્યાખ્યાઓ પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. જેના પરિણામ સ્વરૂપ રસ વગેરે સંપ્રદાયોની સૃષ્ટિ બની. આમાંથી કેટલાંક સંપ્રદાયો કાવ્યના બાહ્ય પક્ષને જ તેના આત્મતત્વના રૂપે વિવેચન કરે છે, જ્યારે બીજી તેના આંતરિકરૂપને જ આત્મતત્વરૂપે માને છે.

સર્વ પ્રથમ રસ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક આચાર્ય ભરતે “ન રસાદ્ ઋતે કશ્ચિદર્થઃ પ્રવર્તતે ।” કહેતા રસને કાવ્યનું પ્રધાનતત્વ ઘોષિત કર્યું. આ પ્રમાણે અગ્નિપુરાણના પ્રણેતાએ કાવ્યમાં વાગ્દેવિચ્છન્નું પ્રાધાન્ય સ્વીકારતા હોવા છતાં પણ આત્મરૂપમાં રસનેજ પ્રતિષ્ઠિત કર્યો છે. “વાગ્દેવગ્ધ્ય પ્રધાનેડપિ રસ એવાત્ર જીવિતમ્ ।” રાજશેખરના માતાનુસાર કાવ્ય પુરૂષના શબ્દાર્થરૂપી શરીરમાં રસરૂપ આત્મા અધિષ્ઠિત છે. “શબ્દાર્થો તે શરીરં રસ આત્મા ।” આચાર્ય વિશ્વનાથે પણ પોતાના “વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્” કથનથી રસને કાવ્યનું અનિવાર્ય તત્વ પ્રતિપાદિત કર્યું છે. આ પ્રમાણે આ આચાર્યો કાવ્યના રસરૂપ આંતરિક તત્વને તેનો આત્મા માનવના પક્ષમાં છે.

અલંકાર સંપ્રદાયના પ્રથમ આચાર્ય ભામહે કાવ્યમાં અલંકારોની સ્થિતિની અનિવાર્યતાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેનો મત છે કે જે પ્રમાણે કોઈ રમણીનું અત્યંત સુંદર મુખ પણ આભૂષણ વિના સુંદર લાગતુ નથી, તે પ્રમાણે અલંકારના અભાવમાં કાવ્ય પણ શોભાશૂન્ય થઈ જાય છે.

“રૂપકાદિરલંકારસ્તથાન્યૈબહૂધોદિતઃ ।

ન કાન્તમપિ નિર્ભૂષં વિભાતિ વનિતામુખમ્ ॥”

આ પ્રમાણે આચાર્ય દંડી કાવ્યના શોભાવર્ધક સંપૂર્ણ ધર્મોને અલંકાર જ કહે છે. “કાવ્યશોભાકારાન્ ધર્માનલંકારાન્ પ્રચક્ષતે ।” આચાર્ય ઉદ્ભટ પણ આ સંપ્રદાય સાથે સંબંધ

રાખે છે. તેઓ રસભાવાદિ અંગીભૂત તત્વોને પણ અલંકારના નામથી ઉલ્લેખિત કરે છે. આ આચાર્યોએ જો કે અલંકારને શબ્દતઃ કાવ્યનો આત્મા નથી કહ્યો, છતાં પણ તેમની માન્યતાઓથી એ સ્પષ્ટ છે કે તેઓ અલંકાર નામના બાહ્ય તત્વને જ કાવ્યનું સર્વસ્વ માને છે.

રીતિ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક આચાર્ય 'વામન' છે. સર્વ પ્રથમ તેમણે જ કાવ્યના અનિવાર્ય તત્વને માટે 'આત્મા' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેની સ્પષ્ટ ઘોષણા છે કે કાવ્યનો આત્મા 'રીતિ' છે. જે માધુર્યાદિગુણરુપ વૈશિષ્ટ્યથી યુક્ત પદોની રચનાનું નામ છે.

"રીતિરાત્માકાવ્યસ્ય વિશિષ્ટપદરચના રીતિઃ, વિશેષો ગુણાત્મા । યેયદ્યપિદીપ્તરસત્ત્વં કાન્તિઃ । સાધ્ચ્યાલક્ષણા વક્રોક્તિઃ" વગેરે વચનોમાં કાવ્યના આંતરિક તત્વનો પણ કંઈક સ્પર્શ છે. છતાં પણ વેદર્ભી, ગોડી અને પાંચાલી વગેરે રીતિઓ સ્પષ્ટતઃ બાહ્યતત્વ છે અને કાવ્યનો આત્મા માનવાથી વામનનો મત કાવ્યના બાહ્યપક્ષને જ પોષક સિદ્ધ થાય છે.

દ્વનિપ્રસ્થાપક આચાર્ય આનંદવર્ધને કાવ્યના આત્મતત્વના રૂપમાં દ્વનિને પ્રતિષ્ઠિત કરેલ છે. "કાવ્યાસ્યાત્મા ધ્વનિ" તેમની દ્વનિ વિષયક

"યત્રાર્થઃ શબ્દો વા તમર્થમુપસર્જની કૃત સ્વાર્થો ।

વ્યઙ્ગક્તઃ કાવ્યવિશેષઃ સ ધ્વનિરિતિ સુરિભિઃ કથિતઃ ॥"

આ પરિભાષાથી બિલકુલ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે તે કાવ્યના આંતરિક સ્વરૂપને જ તેનો આત્મા તેમજ અનિવાર્ય તત્વ માનવાના પક્ષમાં છે. તેમણે જો કે દ્વનિના રસ, અલંકાર અને વસ્તુના નામના ત્રણ પ્રકારો સ્વીકાર્યા છે. છતાં પણ તેમના "કાવ્યાસ્યાત્મા સ ઈવાર્થઃ" વચન રસદ્વનિને કાવ્યના પ્રાણતત્વ તરીકે ઘોષિત કરે છે, કારણ કે કાવ્યમાં આની સ્થિતિ સદૈવ આંતરિક રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે તથા કાવ્યમાં તેનું સાક્ષાત્ શબ્દથી કથન કરવું એક દોષ છે અને આ અવસ્થામાં તેના બાહ્ય પક્ષને તો સ્વીકારી જ નથી શકાતું.

વકોક્તિ સંપ્રદાય અનુસાર કાવ્યનું સર્વસ્વ "વકોક્તિ" છે. આ સંપ્રદાયનું મૂળ જો કે ભામહના "સૈષા સર્વત્ર વક્રોક્તિરનાયાડથોવિભાવ્યતે" એ વચનમાં નિહિત છે. છતાં પણ આ સંપ્રદાયના જન્મદાતા આચાર્ય 'કુન્તક' છે. તેમના મતાનુસાર કાવ્યનું પ્રાણતત્વ વકોક્તિ છે. આ આધારે તેના ગ્રંથનું નામ "વકોક્તિગ્રંથ" છે. વકોક્તિથી તેનો અભિપ્રાય "વૈદ્યભંગીભણિ" અર્થાત્ કવિ-કર્મ-કુશળતાથી ઉત્પન્ન વૈચિત્ર્યપૂર્ણ કથન છે. તેમણે વકોક્તિના અનેક પ્રકારો પાડતાં પોતાના પૂર્વવર્તી બધા સંપ્રદાયોનો રસ, અલંકાર, રીતિ અને ધ્વનિ વગેરે તત્વોને તેમાં સમાવિષ્ટ કરવાના ભરપૂર પ્રયત્નો કર્યા છે.

ઔચિત્ય સંપ્રદાયના પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય ક્ષેમેન્દ્રે "ઔચિત્ય-વિચારચર્યા" માં ઔચિત્યને જ કાવ્યના પ્રાણભૂત તત્વ તરીકે સ્વીકારેલ છે. તેમના મતાનુસાર કાવ્યમાં અલંકાર અલંકારરૂપ જ છે અને ગુણ ગુણરૂપ અર્થાત્ આ પૃથક્ પૃથક્ તત્વ છે. પરંતુ રસપરિપ્લુત કાવ્યનો પ્રાણ તો ઔચિત્ય જ છે.

"અલંકારસ્તવલંકારા ગુણા એવ ગુણા: સદા ।

ઔચિત્યં રસ સિદ્ધસ્ય સ્થિરં કાવ્યસ્ય જીવિતમ્ ॥"

આ પ્રમાણે તેમના કહ્યા મુજબ કાવ્યમાં રસ, અલંકાર તેમજ ગુણ વગેરે તત્વોનું યથાસ્થાને ઉચિત સંનિવેશ કરવાથી જ તેમનું કાવ્ય સ્થિર રહી શકે છે અને તેનુસાર આત્મરૂપમાં રસ જ પ્રસ્થાપ્ય છે.

ઉપર્યુક્ત છ સંપ્રદાયોના મતોનું વિશ્લેષણ કર્યા પછી આપણે એ પરિણામ ઉપર પહોંચીએ છીએ કે, આત્મતત્વના સંદર્ભે બે પક્ષો રહ્યા છે. (૧) બાહ્યપક્ષ અને (૨) આંતરિકપક્ષ. પ્રથમ પક્ષમાં અલંકાર, રીતિ અને વકોક્તિ સંપ્રદાયો આવે છે, જ્યારે બીજા પક્ષમાં રસ, ધ્વનિ અને ઔચિત્ય વગેરે સંપ્રદાયો કાવ્યના આંતરિકરૂપનું વિવેચન પ્રસ્તુત કરે છે. પ્રથમ પક્ષવાળા કાવ્યના બાહ્યપક્ષને જ તેનો આત્મા સમજી રહ્યા છે. વસ્તુતઃ આ સંપ્રદાયો કાવ્યના બાહ્ય સૌંદર્યને વશીભૂત થઈને કાવ્યના દેહના શોભાવર્ધક તત્વોને જ

તેનો આત્મા માની બેઠા છે. જેમ કે ઇશોપનિષદ્નું વચન છે કે સત્યનું મુખ સુવર્ણમય પાત્રથી ઢંકાયેલું છે. “હિરણ્યમેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિતમ્ મુખમ્ ।” જે માણસ તે સુવર્ણમય પાત્રના દર્શનથી ઉત્પન્ન બાહ્ય ચળકાટને વશીભૂત થઈ જાય છે, તે અંતર્નિહિત સત્યનું દર્શન નથી કરી શકતો. આવી રીતે જે સંપ્રદાયો કાવ્યના બાહ્ય સૌંદર્યથી આકર્ષિત થઈને જ કાવ્યનો આત્મા સમજી બેઠા તે સત્યરૂપ કાવ્યાત્માતત્વનું દર્શન નહીં કરી શકે. અલંકાર, રીતિ અને વક્રોક્તિ વગેરે તત્વો કાવ્યના સાધન છે, સાધ્ય નહીં, આથી આને સાધ્યરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

બીજા પક્ષમાં રસ, ધ્વનિ અને ઓચિત્ય વગેરે સંપ્રદાયો કાવ્યના આંતરિક રુપનું વિવેચન પ્રસ્તુત છે. જેવી રીતે જગતમાં વિવિધ રંગોને કારણે બાહ્યરૂપમાં અત્યંત સુંદર લાગતી ઉત્કૃષ્ટતાનું નિર્ધારણ તેના રસાસ્વાદ પર જ આધાર રાખે છે; તે પ્રમાણે કાવ્યના બાહ્યપક્ષમાં વૈચિત્ર્યાતિશયનો આધાર હોવા છતાં પણ તેની ઉત્તમતા તેની રસાનુભૂતિને જ આધારે છે. આથી કાવ્યના આત્મતત્વના રુપમાં રસને સ્વીકૃત કરવો એ વિશેષ તર્ક સંગત છે.

રસ તત્વની વિવેચના સામાન્યતયા પ્રાચીનકાળથી થતી આવી છે. વિવિધ સંદર્ભે “રસ” શબ્દના વિવિધ અર્થો જોવા મળે છે. રસની શાસ્ત્રીય ચર્ચાના આધ્યવર્તક તરીકે આચાર્ય ભરત સુપ્રસિદ્ધ છે. જો કે ભરત પૂર્વેના રસથી અનભિજ્ઞ તો ન જ હતાં. આચાર્ય ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર અધ્યાય-૬ માં રસોના વિવેચનમાં જેમાંથી અન્ય રસો ઉત્પન્ન થયા છે. તેવા ચાર રસોની વાત કરે છે. શૃંગાર, રૌદ્ર, વીર તથા બીભત્સ એમ ચાર રસોથી અનુક્રમે હાસ્ય, કરુણ અદ્ભુત તથા ભયાનક રસોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

આચાર્ય ભરતે સૌપ્રથમ કરુણરસના ભાવો સહ તેનું સ્વરૂપ, પ્રકારો, વર્ણવેલતા વગેરેની ચર્ચા કરીને કરુણ રસને સૌપ્રથમ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પ્રસ્થાપિત કર્યો, જ્યારે પરવર્તી આચાર્યોએ ભરતના રસ વિષયક મતનું વિવરણ કર્યું છે અને ક્યારેક પોતાનો સ્વતંત્ર મત પણ રજૂ કર્યો છે. આચાર્ય દંડીને રસને “રસવત્” અલંકારમાં સમાવેશ કર્યો, તો વામને

રસને કાંતિમાનના અર્થગુણમાં મુક્યો છે. આનંદવર્ધને કરુણાનું સ્વરૂપ આલેખ્યું તો ધનંજય અને ધનિકે કરુણાની સુખાત્મકતા સમજાવી. ભોજદેવે શોકના વિવિધ સ્વરૂપોને આધારે કરુણરસના પ્રકારો પાડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્ર-કરુણરસને માટે સ્વજન અવસાન, સંપતિનાશ, ધર્મપાલનથી ઉત્પન્ન સંકટ એમ ત્રણ વિભાવોને માને છે. આમાં પણ પ્રિય અવસાન સ્વજનો માટે અસહ્ય બને છે. વૈભવનાશથી ઘેર્યવાન વિચલિત થતો નથી, પરંતુ ધર્મ પાલનને કારણે આવતું સંકટ જ્યારે ઘેર્યવાનને પણ વિચલિત કરે છે ત્યારે ઘેરા કરુણ રસની નિષ્પત્તિ થાય છે.

કરુણરસનું સ્વરૂપ, રસને ઉત્પન્ન કરનાર ભાવો વગેરેની વિશદ્ ચર્ચા નાટ્યશાસ્ત્રના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કરી છે. કરુણરસના સ્થાયીભાવ તથા તેના વિભાવો વિશે કહેવાયું છે.

“શોક” નામના સ્થાયીભાવમાંથી ઉત્પન્ન થનારો તે ‘કરુણરસ’ નામે ઓળખાય છે અને તે શાપ, કલેશમાં પડેલા પ્રિયજનનો વિયોગ, વૈભવનાશ, વધ, બંધન, દેશનિર્વાસન, અગ્નિ વગેરેમાં બળી જવું, વ્યસન, જુગાર વગેરેમાં ફસાઈ જવું વગેરે વિભાવોથી ઉત્પન્ન થાય છે. કરુણાના વ્યભિચારી ભાવો વિશે કહેવાયું છે કે નિર્વેદ, ગ્લાનિ, ચિંતા, ઔત્સુક્ય, આવેગ, ભ્રમ, મોહ, શ્રમ-ભય, વિષાદ, દૈન્ય, વ્યાધિ, જડતા, ઉન્માદ, અપસ્માર, ત્રાસ, આળસ, મરણ, સ્તંભ, કંપન, વિવર્ણતા, અશ્રુ, સ્વરભેદ વગેરે કરુણરસના વ્યભિચારી ભાવો છે.

આદિ મહાકાવ્યના પ્રારંભમાં આવતા કૌંચવધ પ્રસંગમાં આવતું કરુણાનું આલેખન રામાયણ માટે જ મર્યાદિત ન રહેતા સમગ્ર સાહિત્ય જગત માટે ગંગોત્રી સમાન બની રહ્યું છે. હે નિષાદ ! તે કામમોહિત કૌંચ મિથુનમાંના એક ને હણ્યું છે, તેથી દીર્ઘકાળ સુધી શાંતિપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા પામીશ નહીં.

“મા નિષાદં પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

યત્ક્રૌંચમિથુનાદેકમવધીઃ કામમોહિતમ્ ॥”

સાહિત્યની દ્ષ્ટિએ જોઈએ તો જેનો વધ થયો છે તે કૌંચ વિભાવ, કૌંચીનું આકંઠ અનુભાવ તથા કૌંચીની કરુણાપૂર્ણદુઃખરી વગેરે વ્યભિચારી ભાવાનો સંયોગથી કરુણરસની નિષ્પત્તિ થાય છે.

આનંદવર્ધનાચાર્ય કરુણરસની મહત્તા દર્શાવવા માટે સુપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક પ્રસંગની નોંધ લે છે.

“કાવ્યસ્યાત્મા સ એવાર્થસ્તથા ચાદિકવેઃ પુરા ।

ક્રૌંચદ્વન્દ્વવિયોગાત્થ શોકઃ શ્લોકત્વમાગતઃ ॥”

અહીં કરુણરસની મહત્તા દર્શાવવામાં આવી છે. કૌંચ યુગલમાંથી એક હણાતાં હવે બંનેના પુર્નમિલન ને અવકાશ નથી. શાસ્ત્રીય રીતે જોઈએ તો વાલ્મીકિના ચિત્તમાં વાસનારૂપે રહેલ શોકને ઉપર્યુક્ત પ્રસંગથી રસની સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે હણાયેલ કૌંચપક્ષી એ આલંબન ભાવ છે. કૌંચીનું રુદન એ અનુભાવ છે. વિષાદ વગેરે વ્યભિચારી ભાવો છે. આ બધી સામગ્રી મળતાં સ્થાયી એવા શોક “કરુણરસ”ના સ્વરૂપને પામે છે અને તે લૌકિક શોકથી અલગ છે. પ્રસ્તુત કરુણ રસ આસ્વાદ્ય છે. આપો અકૃત્રિમ રીતે આવેશવશ શોક યોગ્ય શબ્દ, છંદ વગેરેથી નિયંત્રિત થઈને શ્લોકરૂપતાને પામ્યો.

આદિકવિ વાલ્મીકિના પ્રખ્યાત “મા નિષાદ્...” શ્લોકને પ્રશિષ્ટ સાહિત્યના અનેક કવિઓએ પ્રશંસા ના પુષ્પો દ્વારા ભવ્ય અંજલિ સમર્પી છે. મહાન નાટ્યકાર ભવભૂતિ એ “નૂતનછંદ સમાવતાર” કહીને શ્લોકને નૂતન્નવ્યંદના અવતાર તરીકે, રસ પોષક તરીકે ઓળખાવે છે. જેમાં સાદંત્ કરુણ રસની ધારા વહી રહી છે. એવા આદિકાવ્ય “રામાયણ” માં આવતી “રામકથા” સમગ્ર ભારતીય પ્રજા માટે પ્રેરણા સ્ત્રોત બની ગઈ છે. રાજા દશરથ, આદર્શ પુત્ર રત્ન રામ, સ્વામીના દુઃખે દુઃખી એવી પતિવ્રતા કારુણ્ય મૂર્તિ સીતા, રાજર્ષિજનક, ભ્રાતૃપ્રેમી

ભરત અને લક્ષ્મણ, માતા કૌશલ્યા અને સુમિત્રા, સતી તારામતિ, મંદોદરી અને વિભીષણ વગેરેના જીવનના અતિકરુણ પ્રસંગોનું કવિ વાલ્મીકિએ કરેલું કરુણરસનું આલેખન અત્યંત અસરકારક રહેવા પામ્યું છે. અહીં દરેક પાત્રની આંતરવ્યથા સ્પષ્ટ રૂપે વાલ્મીકિની કલમે અંકિત થયેલી છે. દરેકના હૃદયની આંતરવ્યથા આપણને હચમચાવી દે છે. આંતરવ્યથા વિવિધ સ્વરૂપે અહીં જોવા મળે છે. જેમકે દયાના કારણે, કૃતજ્ઞતાના કારણે, પૂજ્ય ભાવને કારણે, આત્મીયતાને કારણે, કૃતકૃત્યના કારણે આંતરવ્યથા જન્મે છે. બીજું કે જ્યારે ભાવના અથવા લાગણીઓ ઘવાય ત્યારે જે દુઃખ થાય તે હૃદયની આંતરવ્યથા છે.

આમ અહીં આદિકાવ્યમાં આંતરવ્યથાને જોવાનો નમ્ર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રબંધ રૂપરેખા

વિભાગ-૧

પ્રકરણ-૧

પ્રથમ પ્રકરણમાં વાલ્મીકિના જીવનનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં વાલ્મીકિના વિવિધ સ્વરૂપો જેવા કે વૈયાકરણકાર રૂપે, વ્યાસના રૂપે, શિવ ભક્તના રૂપે, ભાર્ગવના રૂપે, પ્રાયેતસના રૂપે, રામાયણકારના રૂપે, ચોર, કિરાત, વ્યાધ અને દસ્યુ રૂપે, પ્રાકૃત સૂત્રકારના રૂપમાં વાલ્મીકિને રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. સાથે સાથે વાલ્મીકિ નામકરણનો હેતુ અને તેમને થયેલ જ્ઞાન પ્રાપ્તિની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ત્યારબાદ વાલ્મીકિનો સમય, જન્મસ્થાન, આશ્રમ અને વંશપરિચય તથા વાલ્મીકિના કાર્યક્ષેત્રની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

પ્રકરણ-૨

આ પ્રકરણમાં આંતરવ્યથા અને માનસશાસ્ત્રના શીર્ષક નીચે મનોવૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણના આધારે માનવમનની વિવિધ લાગણીઓના સ્વરૂપને સમજાવી મનોવૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ વ્યથા કેવા કેવા સંજોગોમાં જન્મે છે, તેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આદિકાવ્યમાં આંતરવ્યથાના

પ્રસંગો જેવા કે કૌંચવધ પ્રસંગ, વાલ્મીકિનો શોક, વિશ્વામિત્રને રામલક્ષ્મણની સોંપણીના પ્રસંગે દશરથને થયેલી વેદના, રામના વનવાસ પ્રસંગે દશરથની વિહવળ સ્થિતિ, અયોધ્યાવાસીઓની સ્થિતિ, કૌશલ્યાની સ્થિતિ, નગરજનોની સ્થિતિ, નગરજનોનો શોક, લક્ષ્મણનો વિલાપ, રામનો વિલાપ, વાલીની વેદના, તારામતિનો વિલાપ, વર્ષાઋતુના સમયે રામની વિહવળ સ્થિતિ, અશોક વાટિકામાં સીતાની દુઃખદ સ્થિતિ, ઇન્દ્રજીતનો વધ અને રાવણનો વિલાપ, રાવણવધ પ્રસંગે વિભીષણ અને મંદોદરીનો વિલાપ ઇત્યાદિની ચર્ચા કરી છે અને તેમાં તેમની લાગણીને મનોવૈજ્ઞાનિક દ્ષ્ટિકોણથી સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

પ્રકરણ-૩

આંતરવ્યથા અને કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રકરણમાં પ્રથમ કાવ્યતત્વ, રસવિમર્શ અને રસ કાવ્યનો આત્મા છે તેની ચર્ચા તેમજ રસાભિવ્યક્તિની પ્રક્રિયા વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવની ચર્ચા ભરતમુનિના રસસૂત્ર પ્રમાણે વિવેચન પ્રસ્તુત કરેલ છે. સાથે કરુણરસની અભિવ્યક્તિનું સ્થળ અને તેના સ્વરૂપની ચર્ચા કરેલ છે. જેમ કે પોતાના પ્રિયજનના વિયોગથી ઉત્પન્ન આંતરવ્યથા, ભયની ઉપસ્થિતિમાં થતા કરુણ વિલાપો અને આંતરવ્યથા, તેમજ પરદુઃખને જોઈને થતી હૃદયની આંતરવ્યથાની ચર્ચા કરેલ છે. આમાં અન્ય રસ પ્રધાન કેમ નહિ ? એ બાબતે શૃંગાર, હાસ્ય, વીર, રૌદ્ર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્ભૂત, શાંત તથા વત્સલ વગેરે પ્રમુખ રસોના ભેદોપભેદ તેમજ વાક્યગત્ વગેરે પ્રકારોના અનેક માર્મિક ઉદાહરણો રામાયણમાંથી પ્રદર્શિત કર્યા છે. જેનાથી આ મહાકાવ્યમાંનો પ્રધાન રસ કરુણ છે. એ સ્પષ્ટપણે સિદ્ધ થઈ જાય છે.

પ્રકરણ-૪

રામાયણ રચનાનું મુખ્ય પરિબળ આંતરવ્યથા છે. આ પ્રકરણમાં સૌંદર્યદર્શન, આનંદસંવેદન, આત્મ નિવેદન, માનવતાની મહાભાવના ઇત્યાદી પ્રસંગોની સાથે કૌંચવધ પ્રસંગે વાલ્મીકિને થયેલ શોક અને બ્રહ્માનો રામ ચરિત્રમય કાવ્ય નિર્માણનો આદેશ વગેરે પ્રસંગોનું સ્વયંસ્ફુરિત આંતરવ્યથાના મહાકાવ્ય એવા રામાયણમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે

અને સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે કે રામાયણ રચનાનું મુખ્ય કોઈ પરિબલ હોય તો તે છે વાલ્મીકિને થયેલ શોક અને તેમના હૃદયની આંતરવ્યથા અને એજ આદિ મહાકાવ્ય રામાયણ છે.

વિભાગ- ૨

વિભાગ - ૨ માં રામાયણ કથામાં આંતરવ્યથા કેવા સંજોગો કે પરિસ્થિતિમાંથી જન્મે છે તેની વિષદ્ છણાવટ ત્રણ પ્રકરણોમાં કરવામાં આવી છે.

પ્રકરણ-૧

“પ્રિયજનના વિરહને કારણે જનમતી આંતરવ્યથા” આ પ્રકરણમાં પ્રિયજનનો જ્યારે વિયોગ થાય છે ત્યારે હૃદયના વિવિધ ભાવો છે તે તેની આંતરવ્યથા છે. રામાયણના પ્રસંગોમાં જોઈએ તો વિશ્વામિત્રને રામની સોંપણીના પ્રસંગે દશરથ રાજાને થયેલી વેદના, કૌશલ્યાને થયેલી વેદના, રામના વનગમન નિર્ણયથી દુઃખી નગરજનોની વેદના, મુનિવેશધારી પુત્રને જોઈને દશરથે કરેલો વિલાપ, રાણીવાસની સ્ત્રીઓની વેદના, રામના વનગમનથી કૌશલ્યાનો વિલાપ ઇત્યાદિ પ્રસંગોમાં પ્રિયજનના વિયોગના કારણે જન્મતી આંતરવ્યથાના પ્રસંગોની ચર્ચા કરેલ છે. સાથે સાથે શ્રવણ વધ પ્રસંગે તેના માતાપિતાનો વિલાપ, અયોધ્યા વાસીઓ અને ભરતનો શોક, દશરથ મૃત્યુના સમાચારથી રામે કરેલો વિલાપ, અને સીતા હરણના પ્રસંગે સીતાની દુઃખદ સ્થિતિ અને સીતાના હરણથી રામની દુઃખદ સ્થિતિ - આ બધા પ્રસંગો પ્રિયજનના વિયોગને કારણે આંતરવ્યથાના પ્રસંગો છે.

પ્રકરણ-૨

“વ્યકિત અસહાય દશામાં હોય ત્યારે પણ આંતરવ્યથા અનુભવે છે.” તેની ચર્ચા આ પ્રકરણમાં કરવામાં આવેલ છે. કેકેયીના વરચાચના પ્રસંગે દશરથ અસહાય સ્થિતિમાં આવી પડે છે અને દશરથ વિલાપ કરે છે, તેની વિસ્તૃત છણાવટ અહીં કરવામાં આવી છે, તો બીજી બાજુ સીતા હરણ સમયે અસહાય સ્થિતિમાં સીતાએ કરેલ વિલાપ આ પ્રસંગની

ચર્ચા અહીં કરેલ છે. રામના વનગમન સમયે કૌશલ્યાની અસહાય સ્થિત અને રામની ચિંતા પણ અસહાયના પ્રસંગે જન્મતી આંતરવ્યથાનો જ પ્રસંગ છે. ઉત્તરકાંડમાં સીતાનો રામ દ્વારા ત્યાગના સમયે, લક્ષ્મણ-સીતાના સંવાદ અને વનમાં સીતાનો ત્યાગ તે સમયે સીતાએ કરેલો વિલાપ પણ સીતાની અસહાય સ્થિતિ જ બતાવે છે. આમ અહીં અસહાય સ્થિતિના સંજોગો દરમ્યાન જન્મતી આંતરવ્યથાની વિષદ્ ચર્ચા અહીં કરેલ છે.

પ્રકરણ-૩

આ પ્રકરણમાં 'મનોદ્વેગના કારણે જન્મતી આંતરવ્યથા' ની વિષદ્ ચર્ચા રામાયણના પ્રસંગોને આધારે કરવામાં આવી છે. જેમાં લક્ષ્મણનો પુણ્યપ્રકોપ, નિષાદરાજ ગૃહ સમક્ષ લક્ષ્મણનો વિલાપ, તેમજ ભરતની ઉદ્વિગ્ન મનોદશાની ચર્ચા અહીં કરવામાં આવી છે. સાથે સાથે વિભીષણની આંતરવ્યથા અને મંદોદરીની આંતરવ્યથાની પણ ચર્ચા અહીં કરવામાં આવી છે.

વિભાગ-૩ ઉપસંહાર

આ વિભાગમાં રામાયણનો મુખ્ય રસ તેની સ્થાપના કરવામાં આવી ક્ષુણ્ણનો સ્થાયીભાવ શોક અને શોક એ આંતરવ્યથાનું મુખ્ય કારણ છે. અહીં સમગ્ર રામાયણમાં મુખ્ય ક્ષુણ્ણ રસ છે તે સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે. છેલ્લે આંતરવ્યથાની કથા એટલે રામાયણ અને રામાયણને ધ્યાનમાં રાખીને પૂર્વે થયેલી ઘટનાઓનું સંકલન કરીને નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આવ્યો છે કે રામાયણ એ આંતરવ્યથાનું જ મહાકાવ્ય છે. આમ વાલ્મીકિ રામાયણ એ આદિમહાકાવ્ય છે અને આદિ મહાકાવ્ય એ આંતરવ્યથાનું મહાકાવ્ય છે, તે પ્રદર્શિત કરવાનો મારો આ લઘુ પ્રયાસ છે.

આધાર સામગ્રી :

પ્રસ્તુત શોધ પ્રબંધ તૈયાર કરવામાં મેં રામાયણના મુંબઈ, કલકત્તા, લાહોર, કુંભકોણમ તથા ગોરખપુરથી પ્રકાશિત અનેક સંસ્કરણ ઉપલબ્ધ હોવા છતાં મારા આ શોધકાર્યમાં

ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ વડોદરાથી પ્રકાશિત સંસ્કરણ (ઇ.સ. ૧૯૯૨) ના આધારે લીધેલ છે અને શ્લોકનો ક્રમ તથા પૃષ્ઠ સંખ્યા વગેરે તેના પ્રમાણે જ આપેલ છે. કારણ કે આ જ સંસ્કરણ નૂતનતમ્ તેમજ સર્વશ્રેષ્ઠ આલોચનાત્મક સંસ્કરણ છે તથા તેમા બાલકાંડ તથા ઉત્તરકાંડ સહિત રામાયણનું વર્તમાન સ્વરૂપ સ્વીકૃત છે. પરંતુ આ સંસ્કરણમાં અનેક પદ્ય જે કાવ્યાત્મક દ્રષ્ટિએ સુંદર તેમજ મહત્વપૂર્ણ તથા પરંપરાથી પ્રસિદ્ધ હતા, તેને પ્રક્ષિપ્તાઅંશની કક્ષામાં ગણ્યા છે. આથી કોઈક-કોઈક જગ્યાએ અન્ય સંસ્કરણોની પણ સહાયતા લીધી છે. તથા ક્રમ સહિત તેના નામાનો ઉલ્લેખ કોષ્ટકમાં કર્યો છે.

પ્રસ્તુત પ્રબંધ તૈયાર કરવામાં મેં અનેક વિદ્વાનો તેમજ તેની કૃતિઓ, સંસ્થાઓ તથા મહાનુભાવોની સાક્ષાત્ અથવા પત્ર સંપર્કથી મદદ લીધી છે, તે બધા પ્રત્યે આભાર પ્રદર્શિત કરવો એ મારું પવિત્ર અને પરમ કર્તવ્ય છે. આ બાબતમાં હું સર્વ પ્રથમ મારા માર્ગદર્શક ગુરુવર્ય શ્રી ડૉ. બી.એમ.શેલડિયા સાહેબનો આભારી છું. તેમણે પોતાની કૃપા તથા સ્નેહનું પાત્ર સમજીને મને શોધ કાર્ય કરવાની પ્રેરણા આપી છે. તેમના ઋણામાંથી હું આજીવન મુક્ત થઈ શકું તેમ નથી. તેમનું મૂલ્યવાન માર્ગદર્શન, વિવિધ પરામર્શ તેમજ સાહજિક સહાયતાથી જ હું વાલ્મીકિ જેવા મહાકવિની કાવ્ય ચેતનાને જાણીને આ રામાયણ મહાકાવ્ય સાગરમાંથી કાવ્યતત્ત્વ રત્નોનો સંચય કરવાનું ગુરુતમ કાર્ય સંપન્ન કરવા માટે સમર્થ બની શક્યો છું. તેમની સહાયતા વિના મારા માટે આ કાર્ય કરવું અસંભવ નહીં તો પણ દુષ્કર અવશ્ય બન્યું હોત.

આ ઉપરાંત મારા પરમ ગુરુવર્યશ્રી ચંદ્રિકાબેન પંચાલી (અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ કવિશ્રી બોટાદકર કોલેજ બોટાદ) નો પણ હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું જેમણે આ શોધ કાર્ય કરવામાં અત્યાધિક સ્નેહપૂર્ણ અને સહાનુભૂતિથી મને સહાયતા કરી. આ ઉપરાંત ડૉ. મહેન્દ્રભાઈ ચોટલિયા - વલ્લભ વિદ્યાનગર, ડૉ. ઉપેન્દ્રભાઈ દવે - આચાર્યશ્રી કવિશ્રી બોટાદકર કોલેજ, બોટાદ, ડૉ. ગૌતમભાઈ પટેલ-અમદાવાદ ડૉ. વિજયભાઈ પંડ્યા-અમદાવાદ ડૉ. અજીતભાઈ ઠાકોર-અધ્યક્ષ સંસ્કૃત વિભાગ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર

તથા શ્રી ઘનશ્યામસિંહ ચાવડા-આચાર્યશ્રી, એસ.ઝેડ વાઘેલા હાઈસ્કૂલ-ખંભાત તેમજ મારા મિત્રશ્રી દિલીપસિંહ મોરી, રાજેન્દ્રસિંહ રાઠોડ, મહેન્દ્રસિંહ પટેરીયા, શ્રી વિપીનભાઈ બારૈયા, પંકજભાઈ મકવાણા, ગુણવંતભાઈ પરમાર, ગોવિંદભાઈ બારોટ, શ્રી બેલદારભાઈ, જીવણભાઈ મકવાણા, સંજયભાઈ ડાભી, જિજ્ઞેશ પરમાર તથા ગોહિલ બટુકના નામનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના રહી શકતો નથી, તેઓશ્રીએ મારા લખાણને વાંચીને અવારનવાર મૂલ્યવાન સૂચનો કર્યા છે, તેમજ જરૂરી લાગ્યું ત્યાં પરામર્શ કરીને મને વધારે સ્પષ્ટ કર્યો છે, આ તબક્કે એમનો પણ હું આભાર માનું છું.

ઉપરોક્ત સર્વે મિત્રો-વિદ્વાનો પાસેથી માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરી અંતઃકરણમાં કૃત્યકૃત્યતાનો ભાવ અનુભવું છું. જે વિદ્વાનોની કૃતિમાંથી મેં આ શોધપ્રબંધ લખવામાં કોઈપણ પ્રકારની સહાયતા લીધી છે અને જેની આમાં આલોચના કરી છે તેઓનો પણ હું કૃતજ્ઞતાપૂર્વક આભારી છું. મેં તેમના નામનો યથાયોગ્ય સ્થાને અને અવસરે નિર્દેશ કરીને તેઓનો પણ આભાર પ્રગટ કરું છું. અંતમાં સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. ની લાયબ્રેરી, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ-અમદાવાદની લાયબ્રેરી, એમ.એસ.યુનિ.-વડોદરાની હંસા મહેતા લાયબ્રેરી, સરદાર પટેલ યુનિ.-વલ્લભ વિધાનગરની ભાઈકાકા લાયબ્રેરી, ભાવનગર યુનિ. ની લાયબ્રેરી, શામળદાસ કોલેજ ભાવનગરની લાયબ્રેરી, જૈન આરાધના કેન્દ્ર-કોબાની લાયબ્રેરી, કવિશ્રી બોટાદકર કોલેજની લાયબ્રેરી, શેઠ જે.જે.લાયબ્રેરી-ખંભાત, શ્રી એસ.ઝેડ.વાઘેલા હાઈસ્કૂલ-ખંભાતની લાયબ્રેરી વગેરેના પુસ્તકાલયોના કર્મચારી અને કર્મનિષ્ઠ અધિકારીઓનો આભાર માનું છું. જેઓએ મને જરૂરી પુસ્તકો આપીને સહાયતા કરી છે તે સર્વેનો ખૂબ ખૂબ આભારી છું.

અંતમાં આ કાર્ય દરમિયાન મારા ઘરકામમાં સમય આપી શકતો ન હતો છતાં પણ કુટુંબના સભ્યો તરફથી હંમેશા સાનુકૂળ વ્યવહાર થયો તે બદલ એમનો પણ ઋણી છું.

આ મહાનિબંધમાં કોમ્પ્યુટરની મર્યાદાને કારણે અનુનાસિક ની જગ્યાએ અનુસ્વાર, ની જગ્યાએ 'હ' કરવામાં આવેલ છે.

આ શોધ નિબંધને મુદ્રણચંત્ર દ્વારા સુશોભિત રૂપ આપવા અંગે હું શ્રી કલ્પેશભાઈનો આભારી છું.

સંક્ષેપસૂચિ

અ.ભા	-	અભિનવભારતી
કા.પ્ર.	-	કાવ્યપ્રકાશ
કા.પ્ર.પ્રભા	-	કાવ્યપ્રકાશ પ્રભા (હિન્દી ટીકા)
કા.પ્ર. શશિ	-	કાવ્યપ્રકાશ - શશિકલા (હિન્દી ટીકા)
કા.મી.	-	કાવ્યમીમાંસા
કા.સૂ.	-	કાવ્યાલંકાર સૂત્ર
ગી.પે.	-	ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર
ગુ.પે.	-	ગુજરાતી પ્રકાશન - મુંબઈ
ચો.સં.સી.	-	ચોખમ્બા સંસ્કૃત સીરીઝ, વારાણસી
દવ. વૃ.	-	દવન્યાલોક - વૃત્તિ
ના.શા.	-	નાટ્યદર્પણ
મો.બ.	-	મોતીલાલ બનારસીદાસ
ર.ગં.	-	રસગંગાધર
રા.તિ.	-	રામાયણ તિલક (સંસ્કૃત ટીકા)
રા.ભૂ.	-	રામાયણ ભૂષણ (ટીકા)
રી.કા.ભૂ.	-	રીતિ કાવ્યની ભૂમિકા
રા.શિ.	-	રામાયણ શિરોમણી (ટીકા)
વા.રા.	-	વાલ્મીકિ રામાયણ

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	પ્રકરણ નં.	પેજ નં.
	વિભાગ-૧	
૧.	વાલ્મીકિનું જીવન	
★	રૂપરેખા :	
	૧. વાલ્મીકિ પરિચય :	૧
	(I) વ્યાકરણકારના રૂપમાં વાલ્મીકિ	૧
	(II) વ્યાસના રૂપમાં વાલ્મીકિ	૨
	(III) શિવભક્તના રૂપમાં વાલ્મીકિ	૩
	(IV) ભાર્ગવના રૂપમાં વાલ્મીકિ	૩
	(V) પ્રાચેતસના રૂપમાં વાલ્મીકિ	૬
	(VI) રામાયણકારના રૂપમાં વાલ્મીકિ	૭
	(VII) ચોર, કિરાત, વ્યાધ અને દસ્યુંના રૂપમાં વાલ્મીકિ	૯
	(VIII) ભગવાન, મહર્ષિ તથા સભાસદ્ આદિના રૂપમાં વાલ્મીકિ	૧૧
	(IX) પ્રાકૃત સૂત્રકાર આદિના રૂપે વાલ્મીકિ	૧૧
	(X) અન્ય વાલ્મીકિ	૧૩
	(XI) વાલ્મીકિ નામકરણનો હેતુ	૧૪
	(XII) વાલ્મીકિને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ	૧૪
	૨. વાલ્મીકિનો સમય	૧૬
	૩. વાલ્મીકિનું જન્મસ્થાન અને આશ્રમ	૨૦
	૪. વાલ્મીકિના વંશનો પરિચય	૨૩
	૫. વાલ્મીકિનું કાર્યક્ષેત્ર	૨૪
	(I) આદિકાવ્યની રચના, અધ્યાપન, પ્રચાર-પ્રસાર	૨૪
	(II) સ્વઆશ્રમમાં સીતા સંરક્ષણ	૨૮
	(III) કુશ-લવને સંસ્કારપ્રદાન	૩૦
	(IV) રામના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં સંમેલિત થવું	૩૧
	(V) સીતાશપથ પ્રસંગે તેની ચારિત્રિક પવિત્રતાને પ્રમાણિત કરવી.	૩૨

ક્રમ	પ્રકરણ નં.	પેજ નં.
૨.	આંતરવ્યથા અને માનસશાસ્ત્ર	
★	પ્રસ્તાવના :	૫૩
★	માનસશાસ્ત્ર અને આંતરવ્યથા	૫૩
	(૧) ક્ષોધવધ પ્રસંગ અને વાલ્મીકિનો શોક	૬૦
	(૨) વિશ્વામિત્ર દ્વારા રામલક્ષ્મણની માંગણી અને દશરથની વેદના	૬૩
	(૩) રામના વનગમન પ્રસંગે દશરથની વિરહાકુળસ્થિતિ	૬૪
	(૪) વનવાસ પહેલા રામની મનોસ્થિતિ	૬૪
	(૫) અયોધ્યાવાસીઓની અને દશરથની દુઃખસ્થિતિ	૬૫
	(૬) રામની વનમાટે વિદાય	૬૯
	(૭) રામવિદાય પછી અયોધ્યાનીસ્થિતિ	૭૦
	(૮) દશરથની દયનીયસ્થિતિ	૭૧
	(૯) કૌશલ્યા અને સુમિત્રાની મનોસ્થિતિ	૭૨
	(૧૦) નગરજનોની વ્યથા	૭૩
	(૧૧) નગરવાસી સ્ત્રીઓનો વિલાપ	૭૫
	(૧૨) લક્ષ્મણ વિદાય	૭૫
	(૧૩) સુમંત્ર વિદાય	૭૬
	(૧૪) સુમંત્રનું પુનરાગમન અને નગરજનોનો વિલાપ	૭૭

ક્રમ	પ્રકરણ નં.	પેજ નં.
	(૧૫) શોકાતુર બનેલી અયોધ્યા અને વનની દુરાવસ્થા	૭૯
	(૧૬) દશરથનો વિલાપ	૮૦
	(૧૭) કૌશલ્યાનો વિલાપ	૮૧
	(૧૮) શ્રવણવધ પ્રસંગ	૮૧
	(૧૯) પુત્ર વિયોગમાં દશરથ મૃત્યુ અને રાણીઓનો વિલાપ	૮૩
	(૨૦) ભરતનું અયોધ્યા આગમન અને વિલાપ	૮૩
	(૨૧) રામ અને ભરત મિલન	૮૫
	(૨૨) દશરથ મૃત્યુ સમાચાર - રામનો વિલાપ	૮૬
	(૨૩) સીતાનો અહિંસા ધર્મ	૮૭
	(૨૪) મારીચની વેદના	૮૮
	(૨૫) સીતાહરણ અને તેના વિલાપ	૮૯
	(૨૬) રામનો વિલાપ	૯૦
	(૨૭) જટાયુ મૃત્યુ અને રામનો વિલાપ	૯૨
	(૨૮) ઋષિમૂકપર્વત પર રામની મનોવ્યથા	૯૨
	(૨૯) સીતાના આભૂષણ જોયા બાદ રામનો વિલાપ	૯૩
	(૩૦) વાલીની વેદના	૯૪
	(૩૧) તારામતી વિલાપ	૯૫
	(૩૨) સુગ્રીવનો શોકમગ્ન વિલાપ	૯૬

ક્રમ	પ્રકરણ નં.	પેજ નં.
	(૩૩) વર્ષાત્રયુ સમયે રામની વિરહાકુળસ્થિતિ	૯૭
	(૩૪) શરદત્રયુમાં રામનો સંતાપ	૯૮
	(૩૫) અશોકવાટિકામાં સીતાની દુઃખસ્થિતિ	૯૯
	(૩૬) રામની હતાશાભરી સ્થિતિ	૧૦૧
	(૩૭) રાવણની માયા અને સીતાનો વિલાપ	૧૦૨
	(૩૮) કુંભકર્ણનો વધ અને રાવણનો વિલાપ	૧૦૩
	(૩૯) ઈન્દ્રજિતનો વધ અને રાવણનો વિલાપ	૧૦૪
	(૪૦) સીતાનો સામાન્ય સ્ત્રી માફક વિલાપ	૧૦૬
	(૪૧) રાક્ષસીઓનો શોક	૧૦૭
	(૪૨) લક્ષ્મણ મૂર્છા - રામનો વિલાપ	૧૦૯
	(૪૩) રાવણવધ - વિભીષણનો વિલાપ	૧૧૦
	(૪૪) રાવણવધ - રાણીઓનો વિલાપ	૧૧૧
	(૪૫) મંદોદરી વિલાપ	૧૧૨
	(૪૬) રામની અસહાયસ્થિતિ	૧૧૩
	(૪૭) સીતાના દુઃખની પરિસીમા - અગ્નિપરીક્ષા	૧૧૭
	(૪૮) સીતાનો પુનઃ સ્વીકાર	૧૨૨
૩.	આંતરવ્યથા અને કાવ્યશાસ્ત્ર	
	(૧) કાવ્યતત્વ	૧૫૨

ક્રમ	પ્રકરણ નં.	પેજ નં.
	(૨) રસવિમર્શ	૧૫૬
	(૩) રસકાવ્યનો આત્મા	૧૫૮
	(૪) રસાભિવ્યક્તિની પ્રક્રિયા	૧૫૯
	(૫) કાવ્યસિદ્ધાંત અને રસસિદ્ધાંત	૧૬૦
	(I) કાવ્યસિદ્ધાંત	૧૬૦
	(II) રસસિદ્ધાંત	૧૬૧
	(1) ઉપનિષદ્માં રસ શબ્દ	૧૬૧
	(2) તેત્તિરીયના આઠરસ	૧૬૧
	(3) રસ સંખ્યા	૧૬૨
	(4) રસનું વિવરણ	૧૬૩
	(અ) વિભાવ	૧૬૩
	(બ) અનુભાવ	૧૬૪
	(ક) વ્યભિચારીભાવ	૧૬૪
	(ડ) ભાવ	૧૬૫
	(૬) સ્થાયીભાવ અને વ્યભિચારીભાવનું મનોવિજ્ઞાન	૧૬૬
	(૭) ક્રુણારસનું પ્રથમ મહાકાવ્ય - રામાયણ	૧૬૬
	(૮) ક્રુણારસની અભિવ્યક્તિનું સ્થળ	૧૬૮
	(૯) ક્રુણારસનાં વિવિધ સ્વરૂપો	૧૬૯
	(I) પોતાના પ્રિયના વિયોગથી ઉત્પન્ન વિલાપ	૧૬૯
	(II) ભયની ઉપસ્થિતિના કારણે થતા ક્રુણા આકંઠ	૧૭૨

ક્રમ	પ્રકરણ નં.	પેજ નં.
	(III) પરદુઃખ જોઈને કરુણાની ઉત્પત્તિમાં	૧૭૨
	(૧૦) શુદ્ધરૂપમાં કરુણાભાવ	૧૭૩
	(૧૧) અન્ય રસો સાથે કરુણારસનું સંકર :	૧૭૩
	(I) કરુણ - શૃંગાર સંકર	૧૭૪
	(II) કરુણ - શૃંગાર-બીભત્સ સંકર	૧૭૫
	(III) કરુણ વત્સલ - સંકર	૧૭૫
	(IV) શૃંગાર હાસ્ય સંકર	૧૭૬
	(V) વિપ્રલંભ શૃંગાર - રૌદ્ર સંકર	૧૭૭
	(VI) દયાવીર - ધર્મવીર સંકર	૧૭૭
	(VII) વીર - હાસ્ય - અદ્ભુત સંકર	૧૭૮
	(VIII) વીર - અદ્ભુત સંકર	૧૭૮
	(IX) વીર-રૌદ્ર સંકર	૧૭૯
	(X) વીર - રૌદ્ર અદ્ભુત બીભત્સ સંકર	૧૭૯
	(XI) વીર - રૌદ્ર - બીભત્સ સંકર	૧૭૯
	(XII) કરુણ - રૌદ્ર સંકર	૧૭૯
	(XIII) રૌદ્ર ભયાનકસંકર	૧૮૦
	(XIV) ભયાનક-બીભત્સ-રૌદ્ર સંકર	૧૮૧
	(XV) વીર-બીભત્સ - ભયાનક સંકર	૧૮૧
	(XVI) બીભત્સ-શાંત સંકર	૧૮૧
	(XVII) શાંત - અદ્ભૂત સંકર	૧૮૨
	(૧૨) આદિ મહાકાવ્યનો પ્રધાનરસ કરુણ	૧૮૨
	(૧૩) અન્ય રસ પ્રધાન કેમ નહીં ?	૧૮૪
૪.	રામાયણની રચનાનું મુખ્ય પરિબલ "આંતરવ્યથા"	
	(૧) સૌંદર્યદર્શન	૨૦૬
	(૨) આનંદ સંવેદન	૨૦૭

ક્રમ	પ્રકરણ નં.	પેજ નં.
	(૩) આત્મનિવેદન	૨૦૯
	(૪) માનવતાની મહાભાવના	૨૦૯
	(૫) ક્ષોધવધ	૨૧૨
	(૬) બ્રહ્માનો રામચરિત્રમય કાવ્યનિર્માણનો આદેશ	૨૧૫
	(૭) સ્વતઃ સ્ફુરિત આંતરવ્યથાનું મહાકાવ્ય	૨૨૦
	વિભાગ-૨	
	રામાયણ કથામાં આંતરવ્યથા	
૧.	પ્રિયજનના વિરહને કારણે જનમતી આંતરવ્યથા	
★	પ્રસ્તાવના	૨૩૨
	(૧) વિશ્વામિત્રને રામની સોંપણી પ્રસંગે દશરથને થયેલી આંતરવ્યથા	૨૩૩
	(I) વિશ્વામિત્રનું આગમન	૨૩૩
	(II) વિશ્વામિત્ર દ્વારા રામની માંગણી	૨૩૪
	(III) દશરથ રાજાનો ઈન્કાર	૨૩૬
	(૨) રામ વનવાસ :	૨૩૮
	(I) રામનો વનગમન નિર્ણય	૨૩૮
	(II) કૌશલ્યાની વેદના	૨૪૦
	(III) રામની સીતા સમક્ષ વેદના	૨૪૨
	(IV) વનમાં સાથે જવા માટે સીતાનો આગ્રહ અને વિલાપ	૨૪૩

ક્રમ	પ્રકરણ નં.	પેજ નં.
	(V) રામના વનગમનના નિર્ણયથી દુઃખી નગરજનોની વેદના	૨૪૫
	(VI) રામે વનગમન માટે આજ્ઞા માગતા દશરથને થયેલ શોક	૨૪૬
	(VII) મુનિવેશઘારી પુત્રને જોઈને દશરથે કરેલ વિલાપ	૨૫૦
	(VIII) રામની વનવિદાયથી અયોધ્યાવાસી તથા દશરથની શોકાકુળ અવસ્થા	૨૫૧
	(IX) રામના વનગમનથી રાણીવાસની સ્ત્રીઓનો વિલાપ તથા નગરવાસીઓની શોકાકુળ અવસ્થા	૨૫૪
	(X) રામના વનગમનથી કૌશલ્યાનો વિલાપ	૨૫૫
	(XI) પ્રાતઃકાળે જાગ્યા પછી રામને ન જોતા નગરવાસીઓનો વિલાપ	૨૫૬
	(XII) નગરવાસી સ્ત્રીઓની વેદના	૨૫૭
(૩)	દશરથમૃત્યુ :	૨૫૮
	(I) કેકેયીની વરયાચના	૨૫૮
	(II) રામને મુનિવેશમાં જોઈને દશરથની વેદના	૨૫૯
	(III) દશરથમૃત્યુ અંગે રામની આશંકા	૨૫૯
	(IV) સુમંત્રનું અયોધ્યા આગમન	૨૬૦

ક્રમ	પ્રકરણ નં.	પેજ નં.
	(V) દશરથનો વિલાપ	૨૬૧
	(VI) દશરથને શ્રવણવધ પ્રસંગનું સ્મરણ	૨૬૩
	(VII) શ્રવણની વેદના	૨૬૪
	(VIII) શ્રવણના માતા-પિતાનો વિલાપ	૨૬૬
	(IX) શ્રવણના માતા-પિતાએ દશરથને આપેલ શાપ	૨૬૯
	(X) દશરથે અંતસમયે કરેલ વિલાપ અને મૃત્યુ	૨૬૯
	(XI) રાજા દશરથના મૃત્યુથી રાણીઓએ કરેલ વિલાપ	૨૭૧
	(XII) કૌશલ્યા અને અન્ય રાણીઓનો વિલાપ	૨૭૨
	(XIII) અયોધ્યાવાસીઓનો શોક	૨૭૪
	(XIV) ભરતની ચિંતા અને દુઃખદ સ્વપ્ન	૨૭૪
	(XV) દશરથના મૃત્યુથી ભરતનો વિલાપ	૨૭૬
	(XVI) દશરથના મૃત્યુ સમાચાર રામનો વિલાપ	૨૭૭
(૪)	સીતાહરણ :	૨૭૯
	(I) મારીચની વેદના	૨૭૯
	(II) સીતાહરણથી પ્રકૃતિની દુઃખદ સ્થિતિ	૨૮૧
	(III) સીતા અંગે રામની ચિંતા અને વ્યથા	૨૮૨
	(IV) સીતાને આશ્રમમાં ન જોતાં રામનો વિલાપ	૨૮૪
	(V) સીતાશોધ અને રામની વ્યાકુળતા	૨૮૮

ક્રમ	પ્રકરણ નં.	પેજ નં.
	(VI) રામનો વિલાપ	૨૯૦
૨.	અસહાય દશામાં જનમતી આંતરવ્યથા	
★	પ્રસ્તાવના	૩૩૬
	(૧) કેકેયી વરયાચના	૩૩૬
	(I) મહારાજ દશરથની ચિંતા	૩૩૭
	(II) દશરથનું હૈયાવલોણું	૩૩૯
	(III) દશરથનો વિલાપ	૩૪૧
	(૨) રામની માતૃભક્તિ - વનગમન પૂર્વે કૌશલ્યા અંગેની ચિંતા	૩૪૩
	(૩) સીતા વિલાપ	૩૪૬
	(૪) સીતાત્યાગ	૩૪૮
	(I) રામ દ્વારા સીતાનો ત્યાગ	૩૪૮
	(II) લક્ષ્મણ-સીતા સંવાદ	૩૫૦
	(III) વનમાં ત્યકતા સીતાનો વિલાપ	૩૫૪
૩.	મનોદ્વેગથી જનમતી આંતરવ્યથા	
★	પ્રસ્તાવના	૩૭૩
	(૧) લક્ષ્મણની ઉદ્વિગ્ન મનોદશા	૩૭૩
	(I) લક્ષ્મણનો પુણ્યપ્રકોપ	૩૭૩
	(II) લક્ષ્મણની ઓજસ્વિતા	૩૭૭

ક્રમ	પ્રકરણ નં.	પેજ નં.
	(III) લક્ષ્મણનો રામસાથે વનગમનનો નિર્ણય	૩૮૨
	(IV) સુમિત્રાનો લક્ષ્મણને ઉપદેશ	૩૮૫
	(V) નિષાદરાજ ગુહ સમક્ષ લક્ષ્મણ વિલાપ	૩૮૬
(૨)	ભરતની ઉદ્ધિગ્ન મનોદશા	૩૮૯
	(I) ભરતની ચિંતા અને ભયંકર સ્વપ્નદર્શન	૩૮૯
	(II) અયોધ્યાની દુરાવસ્થા જોઈ સારથી સમક્ષ દુઃખ પૂર્ણ ઉદ્ગારો	૩૯૧
	(III) પિતાના મૃત્યુ સમાચાર અને ભરતવિલાપ	૩૯૩
	(IV) રામગમનના સમાચાર	૩૯૬
	(V) ભરતનો પુણ્યપ્રકોપ	૩૯૭
	(VI) ભરતનો કેકેયી ઉપર વાકુપ્રહાર	૪૦૦
	(VII) કૌશલ્યા સમક્ષ ભરતની પ્રતિજ્ઞા	૪૦૨
	(VIII) પિતાના અંત્યેષ્ટિસંસ્કાર સમયે ભરતની દુઃખદ સ્થિતિ	૪૦૫
	(IX) અસ્થિસંચય સમયે સ્મશાનભૂમિમાં ભરતનો વિલાપ	૪૦૭
	(X) પ્રાતઃકાળે મંગળવાદ્ય સાંભળી ભરતનો વિલાપ	૪૦૯
	(XI) રાજ્યાભિષેકનો અસ્વીકાર	૪૧૦
	(XII) નિષાદરાજ ગુહ સાથે ભરતનો સંવાદ અને ભરતનો શોક	૪૧૧

ક્રમ	પ્રકરણ નં.	પેજ નં.
	(XIII) રામચંદ્રની કુશ-શેય્યા જોઈને ભરતે કરેલો વિલાપ	૪૧૩
	(XIV) રામ-ભરતનું મિલન અને ભરતનો વિલાપ	૪૧૫
	(XV) રામ દ્વારા રાજ્યનો અસ્વીકાર અને ભરતનો વિષાદ	૪૧૭
	(XVI) અયોધ્યાની દુરાવસ્થા જોઈને ભરતનો વિષાદ	૪૨૦
(૩)	વિભીષણની આંતરવ્યથા	૪૨૧
	(I) વિભીષણ દ્વારા સીતાને પાછા સોંપવા રાવણને વિનંતી	૪૨૧
	(II) વિભીષણનો લંકાત્યાગ	૪૨૩
	(III) વિભીષણનો વિલાપ	૪૨૫
	(IV) રાવણવધ અને વિભીષણનો વિલાપ	૪૨૬
(૪)	મંદોદરીની આંતરવ્યથા	૪૨૯
	(I) મંદોદરીની મનોવ્યથા	૪૨૯
	(II) મંદોદરી - રાવણ સંવાદ	૪૩૧
	(III) મંદોદરી વિલાપ	૪૩૨
	વિભાગ-૩	
	ઉપસંહાર	૪૮૬
(૧)	રામાયણનો મુખ્યરસ કુણ	૪૮૬
(૨)	આંતરવ્યથાની કથા એટલે રામાયણ	૫૦૯
(૩)	પરિશિષ્ટો/સંદર્ભ સાહિત્ય	૫૧૮

પ્રકરણ - ૧
વાલ્મીકિનું જીવન

★ રૂપરેખા :

૧. વાલ્મીકિ પરિચય :

- (I) વ્યાકરણકારના રૂપમાં વાલ્મીકિ
- (II) વ્યાસના રૂપમાં વાલ્મીકિ
- (III) શિવભક્તના રૂપમાં વાલ્મીકિ
- (IV) ભાર્ગવના રૂપમાં વાલ્મીકિ
- (V) પ્રાયેતસના રૂપમાં વાલ્મીકિ
- (VI) રામાયણકારના રૂપમાં વાલ્મીકિ
- (VII) ચોર, કિરાત, વ્યાધ અને દસ્યુના રૂપમાં વાલ્મીકિ
- (VIII) ભગવાન, મહર્ષિ તથા સભાસદ્ આદિના રૂપમાં વાલ્મીકિ
- (IX) પ્રાકૃત સૂત્રકાર આદિના રૂપે વાલ્મીકિ
- (X) અન્ય વાલ્મીકિ
- (XI) વાલ્મીકિ નામકરણનો હેતુ
- (XII) વાલ્મીકિને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ

૨. વાલ્મીકિનો સમય

૩. વાલ્મીકિનું જન્મસ્થાન અને આશ્રમ

૪. વાલ્મીકિના વંશનો પરિચય

૫. વાલ્મીકિનું કાર્યક્ષેત્ર

- (I) આદિકાવ્યની રચના, અધ્યાપન, પ્રચાર-પ્રસાર
- (II) સ્વઆશ્રમમાં સીતા સંરક્ષણ
- (III) કુશ-લવને સંસ્કારપ્રદાન
- (IV) રામના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં સંમેલિત થવું
- (V) સીતાશપથ પ્રસંગે તેની ચારિત્રિક પવિત્રતાને પ્રમાણિત કરવી.

પ્રકરણ - ૧
વાલ્મીકિનું જીવન

સંસ્કૃત સાહિત્ય જગતના દૈદિત્યમાન સિતારા સમાન સર્વજ્ઞાન સંપન્ન કવિઓમાં મહાકવિ વાલ્મીકીનું સ્થાન પ્રથમ પંકિતનું છે. આદિકાવ્ય રામાયણની રચના મહર્ષિ વાલ્મીકિએ કરી છે. તેમનું વર્ણન સંસ્કૃત વાઙ્મયના પ્રમાણિત ગ્રંથોમાં નામ-કર્મ તથા વિશેષણ આદિ ભેદોથી વિવિધ રૂપોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ સર્વ વિવિધરૂપોનો સમન્વય કરવાનું કાર્ય સરળ નથી, તોપણ ભારતીય વિદ્વાન વિવેચકોએ સમન્વય કરવાનો યથાસંભવ પ્રયાસ કર્યો છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનો નામ-સ્થાન આદિ ભેદોથી વર્ણવીને વાલ્મીકિની રામાયણકાર વાલ્મીકિથી પ્રાયઃ ભિન્ન માન્યા છે. - ૧

“રામાયણમીમાંસા” ગ્રંથમાં સ્વામીશ્રી કરપાત્રીજીએ અનેક વાલ્મીકિઓનો સમન્વય રામાયણકાર મહર્ષિ વાલ્મીકિ સાથે ભારતીય દષ્ટિકોણ અનુસાર કર્યો છે. જે કેવળ ભારતીય વિચાર પરંપરાના પોષક વિદ્વાનો માટે નહિ પણ પ્રાશ્ચાત્ય વિચાર પરંપરાના અનુયાયી વિદ્વાનો માટે પણ ગ્રાહ્ય થઈ શકે છે. - ૨

(૧) વાલ્મીકિ પરિચય :

(૧) વ્યાકરણકાર તથા વૈયાકરણના રૂપમાં વાલ્મીકિ :

તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્યમાં “અનુષ્ટુપ્ષારદી” જેવા પ્રયોગોમાં પકારોત્તરવર્તી “શકાર” ના “છકારાદેશ” નો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આ નિષેધ વાલ્મીકિના મતાનુસાર નિર્દિષ્ટ થયો છે. -૩

આ પ્રમાણે “યઃકામયેત” આદિમાં વિસર્ગનો પૂર્વવિધિનો નિષેધ તથા પ્રણવ નો ઉદ્દાત્ પણ વાલ્મીકિના મતાનુસાર બનાવવામાં આવ્યો છે. -૪

અહીં, જે વાલ્મીકિનું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે તે આલોચકગણ રામાયણકાર વાલ્મીકિથી તેમને અલગ જ માને છે. તેમનું આ મંતવ્ય હાસ્યાસ્પદ પ્રતીત થાય છે. કારણ

કે, ગેય આદિકાવ્ય રામાયણના રચયિતા વ્યાકરણજ્ઞાનથી 'અનભિજ્ઞ' હોય તેવું ક્યારેય માની શકાય નહીં. વાસ્તવિકતા તો એ છે કે રામાયણમાં વર્ણવેલ હનુમાનની વ્યાકરણજ્ઞતાનો પ્રસંગ હૃદયગમ કરી લઈને કોઈપણ વિદ્વાન મુક્તકંઠેથી વાલ્મીકિને જ વ્યાકરણના આચાર્ય કહી શકે. -૫

સર્વજ્ઞાન સંપન્ન મહર્ષિ વાલ્મીકિ વ્યાકરણના આચાર્ય ન હોય એવી કલ્પના કરવી એ સર્વથા નિર્મૂલ છે. સ્વામી કરપાત્રીજી ની દ્ષ્ટિએ તો ચાકોની આદિ પ્રાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ભારતીય સંસ્કાર અને આર્ષજ્ઞાન પર વિશ્વાસ ધરાવતા નથી. તે વાલ્મીકિ રામાયણની અર્વાચીનતા અને રામની અનિશ્ચરતા સિદ્ધ કરવામાં જ પ્રયત્નશીલ રહે છે. આવા લોકો બાલકાંડ અને ઉત્તરકાંડને પ્રક્ષિપ્ત કહેવાનું સાહસ કરે છે. આ અંકોમાં મહર્ષિ વાલ્મીકિનું અગાધજ્ઞાનની ગરિમાનું વર્ણન છે. -૬

પ્રાતિશાખ્યનો સમય આદિ કવિથી પણ પ્રાચીન છે. પણ જે લોકો આ મતને અશુદ્ધ માને છે એ પ્રમાણે ઋગ્વેદનાં રામ અને સીતા, દશરથ તથા વેદોના વશિષ્ઠ, દશરથ આદિ અતિ પ્રાચીન છે. તો વાલ્મીકિ પણ અર્વાચીન નહી પણ પ્રાચીન જ છે. - ૭

પુરાણોની સામગ્રીથી પણ મહર્ષિના ચરિત્રમાં કોઈ વિષમતા સિદ્ધ થતી નથી. એક પ્રચંડ દર્યુ પણ સત્સંગથી એક સુજ્ઞ તપસ્વી જ નહી પણ આર્ષજ્ઞાન સંપન્ન મહર્ષિ પણ કોઈ શકે છે. -૮

ગોસ્વામી તુલસીદાસજીએ પણ વાલ્મીકિનું નારદના ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. -૯

(11) વ્યાસનાં રૂપમાં વાલ્મીકિ :

વિષ્ણુપુરાણ અનુસાર છવ્વીસમાં દ્વાપરયુગના અઠયાવીસમાં વ્યાસોમાં એક વ્યાસ ભૃગુવંશી ઋક્ષ થયા હતા. જે વાલ્મીકિ કહેવાયા. -૧૦ દેવીભાગવત ૧૧ લિંગપુરાણ-૧૨

સ્કન્દપુરાણ-૧૩ કૂર્મપુરાણ-૧૪ માં પણ તેમને એક વ્યાસ માનવામાં આવ્યાં છે.

વાયુપુરાણ અનુસાર “માહેશ્વરાવતારયોગ” વર્ણન અંતર્ગત ઋક્ષને ચોવીસમા દ્વાપર યુગના વ્યાસ બતાવ્યા છે. -૧૫

કૂર્મપુરાણ અનુસાર તે તેવીસમાં વ્યાસ તૃણબિંદુની પછી વ્યાસનું વર્ણન છે. -૧૬

ઘણા આલોચકો એવું કહે છે કે પરવર્તીકાલમાં વાલ્મીકિનું મહત્વ વધારવા માટે તેમને વ્યાસ કહ્યાં છે. પરંતુ પ્રામાણિકપુરાણ-સામગ્રી પ્રમાણે ઉક્ત કથન તથ્યપૂર્ણ બની શકે નહીં.

(III) શિવભક્તના રૂપમાં વાલ્મીકિ :

મહાભારત “અનુશાસનપર્વ” કથાનુસાર વાલ્મીકિ એ યુધિષ્ઠીરને પોતાની પૂર્વાસ્થાનું વર્ણન કરીને બતાવ્યું છે કે એકવાર વિવાદમાં આહિતાગ્નિ મુનિઓએ મને લક્ષ્યમાં રાખીને કહ્યું કે આ ‘બ્રહ્મદ્વન’ છે.” એમના એ કહ્યા પછી હું ક્ષણવારમાં જ બ્રહ્મદોષથી યુક્ત થઈ ગયો. પછી એની મુક્તિ માટે હું ભગવાન શંકરના ચરણમાં ગયો અને એમની સ્તુતિ કરી ભગવાન શંકરે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે ‘તમને ઉત્તમ યશ મળશે.” -૧૭

(IV) ભાગવના રૂપમાં વાલ્મીકિ :

વાલ્મીકિ રામાયણમાં લવકુશે ૨૪ હજાર શ્લોકો તથા સો ઉપાખ્યાનો વાળા રામાયણકાવ્યની રચના ‘ભાગવ વાલ્મીકિ’ દ્વારા થઈ છે. એમ બતાવ્યું છે. -૧૮

આ અંશની વ્યાખ્યામાં ‘રામાયણ તિલકકાર’ નાગેશભટ્ટે કહ્યું છે કે ભૃગુના ભાઈ હોવાથી વાલ્મીકીને ભાગવ કહેવાયા. કાવ્યનિર્માણમાં ભાગવ શુક્રાચાર્ય જેવા હોવાને કારણે પણ તેમને ભાગવ કહેવામાં આવ્યાં છે. -૧૯

શ્રીમદ્ ભાગવતની કથાનુસાર ભૃગુની ઉત્પત્તિ વરુણ અને ‘ચર્ષણી’ થી થઈ હોવાનું કહેવાય છે અને મહાયોગી વાલ્મીકિનો જન્મ વરુણ દ્વારા થયો હતો. -૨૦

‘શ્રી વિજયદ્વજ તીર્થકૃત’ પોતાની ‘પદરત્નાવલી’ નામની વ્યાખ્યામાં કહ્યું છે કે વાલ્મીકીમાં પડેલાં વરુણવીર્ય થી મહાયોગી વાલ્મીકીનો જન્મ થયો હતો. વાલ્મીકિશ્ચ વરુણવીર્યાદ્ વલ્મીકાદભૂત ।

‘વાલ્મીકિ’ માટે ‘ભાર્ગવ’ શબ્દનો પ્રયોગ વરુણ સ્વરૂપ પ્રયેતાનો પુત્ર હોવું અને વરુણપુત્ર ભૃગુનો સંબંધ હોવાથી ઉચિત જ છે. -૨૧

‘અધ્યાત્મરામાયણ’ આદિ પ્રામાણિક ગ્રંથોને આધારે સમયાન્તરે શાપાદિના કારણે એમનો જન્મ કોઈ ‘ભૃગુવંશીય’ બ્રાહ્મણકુળમાં થયો હતો એ માટે તે ભાર્ગવ કહેવાયા. અહીં પણ તે દસ્યુઓના સંસર્ગથી દસ્યુ આદિ મુનિસમાગમના પ્રભાવથી ક્રમશઃ વાલ્મીકિ મહર્ષિ બન્યા. આ અંતિમ જન્મમાં તે અત્યંત નિષ્પાપ બની ગયા. તેમણે મનથી પણ ક્યારેય મિથ્યાભાષણ કર્યું નહોતું અને મહા તપશ્ચર્યા કરી. આ અભિપ્રાયનું વર્ણન ગોસ્વામી તુલસીદાસજીએ કર્યું છે. -૨૨

‘કૃતિવાસીય રામાયણ’ તથા અશ્વઘોષના ‘બુદ્ધચરિત’ માં વાલ્મીકિને ‘ચ્યવન’ ના પુત્ર કહ્યા છે. -૨૩

વસ્તુતઃ સન્તાનપરંપરામાં ઉત્પન્ન થયેલાં હોવાથી પણ પુત્રવત્ વ્યવહાર થાય છે. અંતઃ ભૃગુવંશી હોવાને કારણે એમને ઔપચારિકરૂપે ‘ચ્યવનપુત્ર’ કહેવામાં આવ્યાં છે. ‘ચ્યવન’ અને ‘વાલ્મીકિ’ બંનેના તપ સંલગ્ન દેહ રાક્ષાથી ઢંકાયેલા હતા. બંનેના વૃતાંતોની એકસરખી વાત તો નથી પણ રાક્ષામાંથી (વાલ્મીકિમાંથી) ઉદ્ભૂત હોવાને કારણે ‘વાલ્મીકિ’ શબ્દ ‘ચ્યવન’ માં પ્રસિદ્ધ ન થતાં રામાયણકાર ‘પ્રાચેતસમહર્ષિ’ જ પ્રસિદ્ધ થયાં છે. -૨૪

એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભૃગુમુનિનું ‘પ્રયેતા’ પણ નામ હતું. એમને દશ પુત્રોમાં અંતિમપુત્ર વાલ્મીકીહતાં. એ માટે પણ તે ભાર્ગવ કહેવાય છે. -૨૫

સ્કંદપુરાણ આવન્ત્યખંડ અંતર્ગત ‘અવન્તીક્ષેત્ર મહાત્મય’ માં ‘વાલ્મીકિશ્ચર મહાત્મય’ વર્ણવાયો છે. તે પ્રમાણે સનત્કુમારની કથાનુસાર ભૃગુવંશીય સુમિત નામક વિપ્રની ‘કૌશિકી’

નામની પત્નીથી 'અગ્નિશમાં' ઉત્પન્ન થયા. તે વેદાધ્યયનથી વિમુખ થઈને દસ્યુઓની સાથે રહેવાથી 'દસ્યુ' થઈ ગયા. સપ્તર્ષિઓના અનુરોધથી તેમણે પોતાના માતા-પિતા, ભાઈ-ભાઈ આદિને પૂછ્યું પણ તેમનો એ જ ઉત્તર મળ્યો કે 'તમે જે કરો છો તેનું ફળ તમારે જ ભોગવવું પડશે.' તે સાંભળી અગ્નિશર્મા નિર્વિણ બની ગયા અને સપ્તર્ષિઓના શરણમાં ગયા. એમનાં આદેશાનુસાર અગ્નિનું ધ્યાન અને મહામંત્રનો જાપ કરતાં કરતાં તેમના ઉપર રાફડો બની ગયો. તીર્થયાત્રામાંથી પાછા ફરેલાં ઋષિઓએ રાફડામાંથી ધ્વનિ સાંભળીને તેમને બહાર કાઢ્યા. તેઓએ 'કુશસ્થલી' માં જઈને મહેશ્વરની આરાધના દ્વારા સિદ્ધિ-લાભ પ્રાપ્ત કરી રામાયણ મહાકાવ્યનું નિર્માણ કર્યું. આ પ્રકારે ભૃગુવંશીય સુમતિના પુત્ર હોવાથી પણ વાલ્મીકિને 'ભાર્ગવ' કહેવાય છે. -૨૬

'શિવરામાયણ' અનુસાર 'લોહજંઘ' નામના દ્વિજ ભૃગુવંશમાં ઉત્પન્ન થયા. જે ભવિષ્યમાં નારદના ઉપદેશથી તથા બ્રહ્માના અનુગ્રહથી વાલ્મીકિ થયા. તેથી પણ વાલ્મીકિની ભાર્ગવ કહેવામાં આવે છે. -૨૭

નાગેશ ભટ્ટના મતે 'કાવ્યનિર્માણમાં ભાર્ગવ 'ઉશના' ના તુલ્ય હોવાથી તે 'ભાર્ગવ' કહેવાયા.૨૮

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અનુસાર 'કવીનામુશના કવિ:' અર્થાત્ 'ઉશના' એ સર્વકવિઓમાં શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે.૨૯

મનુષ્ય લોકમાં વાલ્મીકિ આદિકવિ છે. અથવા પ્રચેતા વરુણનું નામ છે. ભૃગુ પણ વરુણના જ પુત્ર છે. -૩૦

ભૃગુવૈ વારુણિઃ વરુણ પિતરમુપસસાર (તૈ. ઉપ. ૩/૧) 'તસ્યેદમ્' (પા.સૂત્ર) અનુસાર અન્ પ્રત્યય થાય છે. જેથી ભૃગોર્ભ્રાતાભાર્ગવઃ ભૃગુના ભાઈ હોવાથી વાલ્મીકિને પણ ભાર્ગવ કહેવામાં આવ્યા છે. -૩૧

વિષ્ણુપુરાણ-૩૨ મત્સ્યપુરાણમાં પણ વાલ્મીકિને ભાર્ગવ કહ્યાં છે. -૩૩

(V) પ્રાયેતસના રૂપમાં વાલ્મીકિ :

શ્રીરામના અશ્વમેઘ યજ્ઞમાં સીતાપ્રતિજ્ઞાના અવસર સમયે વાલ્મીકિએ રામને કહ્યું કે “હે રઘુકુલનંદન ! હું પ્રયેતા (વરુણ) નો દસમો પુત્ર છું. મારા મુખમાંથી ક્યારેય અસત્ય વાત નીકળી નથી. હું સત્ય કહું છું કે આ બંને આપના જ પુત્ર છે. મેં અનેક હજાર વર્ષો સુધી તપસ્યા કરી છે. જો મિથિલેશકુમારી સીતામાં કોઈ દોષ હોય તો મને તે તપસ્યાનું ફળ મળે નહિ. મેં મન, વાણી અને ક્રિયા દ્વારા પણ પહેલાં ક્યારેય કોઈ પાપ કર્યું નથી. જો મિથિલેશકુમારી સીતા નિષ્પાપ હોય તો મને પોતાને તે પાપ શૂન્ય પૂર્ણકર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થાય. -૩૪

વ્યાખ્યાભેદથી બ્રહ્મા, વરુણ તથા ભૃગુને પણ પ્રયેતા માનવામાં આવ્યો છે. ‘રામાયણમીમાંસા’ માં સ્વામી શ્રી કરપાત્રીજી દ્વારા ‘પ્રાચીનર્હિ’ નામક રાજર્ષિને પ્રયેતા માની તેને દસપુત્રોમાં અંતિમપુત્ર હોવાને કારણે તેને પ્રાયેતસ કહ્યા છે. -૩૫

‘ભાગવતપુરાણ’ માં પણ કહ્યું છે કે - દસ પ્રયેતસ ‘પ્રાચીનર્હિ’ રાજાના તે પુત્ર હતા, સમાનરૂપથી ધર્મ તથા વ્રતોમાં સ્નાતક હોવાને કારણે તેનું સરખું જ નામ હતું. -૩૬

માર્કેન્ડેયપુરાણ, શિવરામાયણ, રામાયણતિલકઆદિમાં વાલ્મીકિને ‘પ્રાયેતસ’ કહેવામાં આવ્યા છે. પરંતુ ‘પ્રચેતસ’ ના પ્રમાણે વાલ્મીકી રામાયણના નિર્માતા વાલ્મીકિ ઋષિ સાથેના સંબંધ રાખવાવાળા પ્રયેતા વરુણ છે. પ્રચેતા વરુણ: પાશી અનુસાર વરુણનું નામ પ્રયેતા છે. -૩૭

વરુણના અંશથી જેમ અગસ્ત્ય આદિનો જન્મ થયો હતો તેવી જ રીતે વાલ્મીકિનો જન્મ થયો હતો. અન્યત્ર તેમને બ્રહ્માના અવતાર માનવામાં આવ્યા છે. જેમ નારદ બ્રહ્મપુત્ર હોવા છતાં શાપને કારણે દાસીપુત્ર બની ગયા હતા. તેવી જ રીતે તેમનો પણ ભૃગુવંશીય બ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મ થયો હતો. -૩૮

(VI) રામાયણકારના રૂપમાં વાલ્મીકિ :

દેવર્ષિ નારદજીનું વચન સાંભળી વાણીવિશારદ ધર્માત્મા વાલ્મીકિએ પોતાના શિષ્યોસહિત તે મહામુનિનું પૂજન કર્યું. -૩૯ વાલ્મીકિજી દ્વારા થયાવત્ સન્માનિત થઈને દેવર્ષિ નારદજીએ જવા માટે આજ્ઞા માંગી અને તેમને અનુમતિ મળતાં તેઓ આકાશમાર્ગે ચાલ્યા ગયા. -૪૦ નારદજી દેવલોક ગયા પછી થોડી ક્ષણો બાદ વાલ્મીકિ તમસા નદીના કિનારે ગયા જે સ્થાન ગંગાથી અધિક દૂર ન હતું. -૪૧

તમસાના તટ પર પહોંચી તેમણે ત્યાં કીચડ રહિત ઘાટને જોઈને પાસે ઊભેલાં શિષ્યને કહ્યું. -૪૨ “હે ભારદ્વાજ! જુઓ આ ઘાટ કેટલો સુંદર છે. તેમાં કીચડ (કાદવ) નું તો નામ જ નથી. જેમ સત્પુરુષનું મન સ્વચ્છ હોય છે તેમ અહીંનું જલ પણ સ્વચ્છ છે.” -૪૩ “હે તાત ! અહીં, કળશ રાખી દો અને મને મારાં વલ્કલ આપો. હું તમસાના આ ઉત્તમતીર્થમાં સ્નાન કરીશ.” -૪૪ મહાત્મા વાલ્મીકિએ આમ કહ્યું ત્યારે નિયમપરાયણ શિષ્ય ભારદ્વાજે પોતાના ગુરુ મુનિવર વાલ્મીકિને વલ્કલવસ્ત્ર આપ્યું. -૪૫ શિષ્યના હાથમાંથી વલ્કલવસ્ત્ર લઈને જીતેન્દ્રિય મુનિ ત્યાંથી વિશાળ વનની શોભા જોતા તે સર્વત્ર વિચરણ કરવા લાગ્યા. -૪૬ તેમની પાસે જ કોંચ પક્ષીઓનું એક યુગલ જે ક્યારેય એકબીજાથી અલગ થતું જ નથી એ પણ વિચરી રહ્યું હતું. તે બંને પક્ષી ખૂબ જ મધુર બોલી બોલી રહ્યા હતાં. ભગવાન વાલ્મીકિએ પક્ષીઓના આ યુગલને જોયું - ૪૭

આ સમયે પાપપૂર્ણ વિચાર કરવાવાળો એક નિષાદ જે સમસ્ત જંતુઓનો અકારણ વેરી હતો તે ત્યાં આવીને પક્ષીઓના તે યુગલમાંથી એક નરપક્ષીને મુનિને જોતાં જોતાં જ મારી નાખ્યું. -૪૮ તે પક્ષી ખુનથી લથપથ થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયું અને પાંખ ફફડાવતું તે તડપવા લાગ્યું. પોતાના પતિની હત્યા થયેલી જોઈ તેની પત્ની કોંચી કરુણાજનક સ્વરમાં ચિત્કાર કરવા લાગી. -૪૯ નિષાદે જેને મારી નાખ્યું હતું તે આ નરપક્ષીની આ દુર્દશા જોઈ ધર્માત્મા ઋષિને ખૂબ જ દયા આવી. -૫૦ સ્વભાવમાં કરુણાના ભાવ અનુભવવાવાળા બ્રહ્મર્ષિએ આ અધર્મ થયો છે એવો નિશ્ચય કરીને રડતી કોંચીની તરફ જોઈને નિષાદને

તેમણે કહ્યું . ૫૧ “હે નિષાદ ! તું નિત્ય નિરંતર ક્યારે પણ શાંતિને પામીશ નહી. કારણ કે તે એક કોંચના યુગલમાંથી એકને જે કામથી મોહિત હતું તેને તે કોઈ અપરાધ વગર હત્યા કરી છે.” -૫૨

આ શ્લોકાભિવ્યક્તિથી સમઅક્ષર તથા ચાર પદોવાળા શ્લોકનો જન્મ થયો. સંસ્કૃત કાવ્યકુમારનો અહીં ઉદય થયો. મહાકાવ્યના ભવિષ્યની પરંપરાનું મૂળ અહીં જોવા મળે છે.-

૫૩

અદ્ભુતરામાયણ, આનંદરામાયણ તથા શિવરામાયણ આદિ અનુસાર મહર્ષિએ સૌ પ્રથમ શતકોટિ શ્લોકમાં વિસ્તૃત રામાયણની રચના કરી હતી. જે બ્રહ્મ લોકમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. -૫૪

‘બાલકાંડ’ અનુસાર શુદ્ધ અંતઃ કરણવાળા તે મહર્ષિ આ પ્રકારે વિચાર કરતાં હતાં ત્યારે મુનિવેષમાં રહેવાવાળા રાજકુમાર કુશ અને લવે આવીને પ્રણામ કર્યાં. બંને ભાઈઓ ધર્મના જ્ઞાતા અને યશસ્વી હતા. તેમનો સ્વર ખૂબ જ મધુર હતો, અને તે મુનિના આશ્રમમાં જ રહેતા હતા. તેમની ધારણાશક્તિ અદ્ભુત હતી, અને તે બંને વેદોમાં પારંગત થઈ ચુક્યા હતા. ભગવાન વાલ્મીકિએ તેમની તરફ જોયું અને તે સુયોગ્ય સમગ્ર ઉત્તમવ્રતનું પાલન કરવાવાળા તે મહર્ષિએ વેદાર્થના વિસ્તાર સાથે જ્ઞાન કરાવવા માટે તેમણે સીતાના ચરિત્રથી યુક્ત સંપૂર્ણ રામાયણ નામના મહાકાવ્યનું જેનું બીજું નામ “પૌલસ્ત્યવધ” અથવા “દશાનનવધ” હતું તેનું અધ્યયન કરાવ્યું. -૫૫

શ્રીમદ્ વાલ્મીકિ રામાયણ, મહાભારત, ર્કંદપુરાણ, રામાયણમહાત્મય, પદ્મપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ, તત્વસંગ્રહ રામાયણ તથા બુદ્ધચરિતમ્ આદિ અનુસાર સર્વ પ્રથમ એનું આખ્યાન બ્રહ્માએ નારદને કહ્યું હતું અને નારદે સનતકુમાર તથા વાલ્મીકિને સંભળાવ્યું હતું. -૫૬

વાલ્મીકિએ પોતાની ઋતુભંરાપ્રજ્ઞાથી સમાધિમાં રામાયણની ઘટનાઓનો સાક્ષાત્કાર

કરીને રામાયણની રચના કરી હતી અને એ લવકુશને અધ્યયન કરાવ્યું હતું. જેને આદિકાવ્ય, આર્ષકાવ્ય, પુરાતન ઇતિહાસ તથા આખ્યાન આદિ નામો આપવામાં આવ્યાં છે. -૫૭

૨૪ થી ૨૫ હજાર શ્લોકોનું વાલ્મીકિ રામાયણ તથા ૧૨,૨૫૨ શ્લોકોનું આનંદરામાયણ બંને આ શતકોટિ શ્લોકાત્મક રામાયણનું સંક્ષિપ્તરૂપ છે.

(VII) ચોર, કિરાત, વ્યાધ અને દસ્યુના રૂપે વાલ્મીકિ :

‘અધ્યાત્મરામાયણ’ માં રામમહિમા પ્રસંગમાં સ્વયં વાલ્મીકિએ શ્રીરામને કહ્યું કે “હું પહેલાં કિરાતો ની વચ્ચે રહેતો હતો, અને એમનાં દ્વારા સંવર્ધિત થયો. હું કેવળ જન્મમાત્રથી જ દ્વિજ હતો, પરંતુ વાસ્તવમાં શુદ્રાચરણમાં વ્યસ્ત રહેતો હતો.” તેમણે કહ્યું કે “તે સમયે મારા સંપર્કથી શુદ્રોમાં અનેક પુત્ર ઉત્પન્ન થયા, એમની આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ કરવા માટે હું ચોરી કરતો હતો.”-૫૮

‘શિવરામાયણ’ અનુસાર બ્રહ્મર્ષિ પ્રાચેતસ બ્રહ્મા દ્વારા નિષાદ થવાનો શાપ આપવાથી ચમત્કારપુરમાં ભૃગુવંશીય ‘લોહજડધ’ નામના બ્રાહ્મણ ઉત્પન્ન થયા તે બ્રાહ્મીવૃત્તિ તથા સાઘવી પત્નીને છોડી ચોર કર્મ કરવા લાગ્યા અને આ પ્રકારે તેઓ નિષાદ થઈ ગયા. - ૫૯

‘આનંદરામાયણ’ અનુસાર ‘સ્તંભ’ નામના શ્રી વત્સગોત્રીય બ્રાહ્મણ મહાપાપી, શુદ્રાચરણરત તથા વેશ્યરત હતા, કોઈક દિવસ એક બ્રાહ્મણના સત્કાર કરવાથી તેમનો ઉદ્ધાર થયો. જન્માંતરમાં તે વ્યાધપુત્ર થયાં. -૬૦

‘સ્કંદપુરાણ’, ‘વૈષ્ણવખંડ વૈશાખ મહાત્મ્ય’ પ્રમાણે આ વ્યાધે ‘શંખ’ નામના દ્વિજને બાંધીને તેના કુંડળ, છત્ર, ચરણપાદુકા વગેરે લઈ લીધા. પછી ગરમીથી શંખના પગ બળવા લાગ્યા. વ્યાધે તેના પર દયા કરીને પોતાની જીર્ણ ચરણપાદુકા ઉતારીને બ્રાહ્મણને આપી દીધી. જેથી શંખે તેમને રામનામનો ઉપદેશ તથા વાલ્મીકિ નામથી પૃથ્વી પર પ્રસિદ્ધ થાય તેવો આશીર્વાદ આપ્યો. સમય જતાં તે વ્યાધ વલ્મીકિમાંથી ઉત્પન્ન થવાના કારણે

વાલ્મીકિ કહેવાયા. -૬૧

પંપા સરોવર ઉપર કૃષ્ણ નામના તપસ્વી ઉપર વલ્મીકિ (રાફડો) બની ગયો હતો. તેથી, લોકો તેને વાલ્મીકિ કહેતા હતા. કોઈ સ્ત્રીનું સ્મરણ થવાથી જે વીર્ય સ્ખલિત થયું તેને કોઈ 'શૈલુષી' એ ગ્રહણ કર્યું. જેમાંથી વાલ્મીકિનો જન્મ થયો.૬૨

'સ્કંદપુરાણ' નાગરખંડની કથા પ્રમાણે પૂર્વકાલમાં ચમત્કારપુરમાં માંડવ્યવંશમાંથી ઉદ્ભૂત લોહજંઘ નામનો દ્વિજ માતા-પિતાનો પરમ ભક્ત હતો. પરિસ્થિતિવશ તે ચોર બની ગયો. મુખર નામના ઉત્તમ તીર્થસ્થળ ઉપર તેમને મુનિઓ સાથે મુલાકાત થઈ. તેમાં પુલહ નામના હાસ્યશીલ ઋષિએ તેમને જાટઘોટા નામનો સિદ્ધિપદ મંત્ર આપ્યો હતો. આ મંત્ર દ્વારા સિદ્ધિપ્રાપ્ત કરી. લોહજંઘ રામાયણ કર્તા વાલ્મીકિના નામે પ્રસિદ્ધ થયા. -૬૩

સ્કંદપુરાણ પ્રભાસખંડ અનુસાર શમીમુખ નામના દ્વિજને વૈશાખ નામનો પુત્ર હતો. તે મનુષ્યોને લૂંટી માતા-પિતા, પત્ની આદિનું પાલનપોષણ કરતો હતો. તે આગળ જઈને ઋષિઓના આશીર્વાદથી વાલ્મીકિ ના નામે પ્રસિદ્ધ બન્યો. -૬૪

'કૃતિવાસીય રામાયણ' માં વાલ્મીકિને ચ્યવન ના પુત્ર કહ્યા છે. સન્તાનપરંપરામાં થયેલા ને પણ પુત્ર કહેવાય છે. આ દ્રષ્ટિએ ચ્યવન નો ભાર્ગવ વંશમાં જન્મ થવાથી વાલ્મીકિને ચ્યવનના પુત્ર કહેવામાં આવે છે. -૬૫

વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં મૂર્તિ નિર્માણ પ્રસંગમાં વર્ણવેલ વાલ્મીકિ રામાયણકાર વાલ્મીકિ છે. તપોનિષ્ઠ તથા શાંત વાલ્મીકિનું રૂપ ગૌરવવંતુ બનવું જોઈએ, એમનો આકાર જટા-મંડળથી આરંભ હોવો જોઈએ અને તે કુશ ન બને કે સ્થૂલ ન બને તે જોવું જોઈએ એવું કહેવાય છે. -૬૬

મંત્રરામાયણના પ્રસંગમાં વાલ્મીકિને બ્રહ્માના અંશ કહ્યા છે. બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ અભેદ હોવાથી તેમને વિષ્ણુરૂપ પણ માનવામાં આવે છે. વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમાં તેમને વિષ્ણુના અંશ કહ્યા છે. -૬૭

(VIII) ભગવાન, મહર્ષિ તથા સભાસદઆદિના રૂપમાં વાલ્મીકિ :

‘વાલ્મીકિ રામાયણ’ આદિમાં તેઓને અનેક વિશેષણોથી આવરી લેવામાં આવ્યાં છે. જેનાથી એમની મહત્તા વ્યક્ત થાય છે. તેમને તપસ્વી, મુનિ, મહામુનિ વાક્યવિશારદ, મહાત્મા, ધર્માત્મા, જિતેન્દ્રિય, ભગવાન, મતિમાન, પૂર્વાચાર્ય, મહર્ષિ, ઋષિસત્તમ, દ્વિજ, મહાપ્રાજ્ઞ, કીર્તિમાન, ઉદારદર્શન, પરમાત્મવાન, અમિતપ્રભ, બ્રહ્મા, ચરિત્રવ્રત, પ્રભુ, મહાભાગ, પરમોદાર, ભાર્ગવ તથા પ્રાચેતસ આદિ વિશેષણોથી નવાજવામાં આવ્યાં છે. -
૬૮

પોતાની શક્તિને ગુપ્ત રાખવાવાળામાં તેમને અદ્વિતીય માનવામાં આવ્યાં છે. મહાભારતમાં જન્મેજયની પ્રશંસા કરતાં આસ્તીકે કહ્યું છે કે તમારી શક્તિ વાલ્મીકિની જેમ ગુપ્ત રહે છે. ૬૯ ઈન્દ્રની સભામાં ઉપસ્થિત રહેવાવાળા ઋષિઓમાં પણ એમની ગણના થાય છે. જેથી વાલ્મીકિને ઈન્દ્રની સભાના સદસ્ય કહેવામાં આવ્યાં છે. -૭૦

(XI) પ્રાકૃત સૂત્રકાર આદિના રૂપે વાલ્મીકિ :

પ્રાકૃત સૂત્રો ઉપર ‘ત્રિવિક્રમકૃત, ષડ્ભાષા ચન્દ્રિકા, પ્રાકૃતરૂપાવતાર’ આદિ ટીકાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘ષડ્ભાષા ચન્દ્રિકાકાર’ પ્રાકૃતના મૂળસૂત્રોને અસંદિગ્ધ રૂપે વાલ્મીકિ કૃત કહ્યા છે. -૭૧

રાયબહાદુર રંગાચાર્ય રચિત ગ્રંથમાં તથા શંભુરહસ્ય નામના એક પ્રાચીનગ્રંથમાં પણ પ્રાકૃત ભાષાની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે કે જેવી રીતે ગાર્ગ્ય, ગાલવ, શાકલ્ય તથા પાણિની આદિ સંસ્કૃત વ્યાકરણના આચાર્ય છે તે રીતે વાલ્મીકિ પ્રાકૃત વ્યાકરણના આચાર્ય છે. તેમણે સંસ્કૃત રામાયણની જેમ પ્રાકૃત રામાયણ પણ લખ્યું છે. -૭૨

રામાયણ તથા પ્રાકૃત સૂત્રો સિવાય આદિત્યહૃદય, ગંગાષ્ટક, વાલ્મીકિશિક્ષા, યોગવસિષ્ઠ, અદ્ભુત રામાયણ તથા આનંદરામાયણના પણ કર્તા વાલ્મીકિને માનવામાં આવે છે. -૭૩

ઉપર જે અનેક પ્રકારના વાલ્મીકિનો પરિચય આપ્યો છે એમાંથી અધિકાંશ પશ્ચિમના આલોચકો તથા તેને અનુસરતા પ્રાયઃ ભિન્ન વ્યક્તિ માને છે. તો કોઈએ આ વિષયમાં પોતાના વિપરીત વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે. પરંતુ 'ગુણોપસંહારન્યાય' તથા 'કલ્પભેદ' આદિને આધાર માની સ્વામી શ્રી કરપાત્રજીએ તેનો સમન્વય કર્યો છે. -૭૪

રામાયણમાં પણ વાલ્મીકિએ પોતાને પ્રચેતાના દસમાં પુત્ર કહ્યાં છે. -૭૫ આ સર્વમાંથી એવો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે તે પહેલા પ્રચેતાના દસમાં પુત્ર હતાં પછીથી કોઈ અભિશાપને કારણે પાપયુક્ત થઈ ગયા. વાલ્મીકિ યુદ્ધિષ્ઠિર સંવાદમાં પણ શાપનો આભાસ જોવા મળે છે. અનંતર તે કોઈ ભૃગુવશીય બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મ્યા હતા. ત્યાં દસ્યુઓના સંસર્ગથી દસ્યુ બની ગયા, ત્યારબાદ મુનિ સમાગમના પ્રભાવથી ક્રમશઃ વાલ્મીકિ મહર્ષિ બન્યા. આ અંતિમ જન્મમાં તે અત્યંત નિષ્પાપ બની ગયા. તેઓ એ મનમાં પણ ક્યારેય મિથ્યાભિમાન કર્યું નથી અને બૃહદ તપસ્યા કરી. -૭૬ આ અભિપ્રાયનું વર્ણન ગોસ્વામી તુલસીદાસે કર્યું હતું. -૭૭

વાલ્મીકિની કથાઓના કલ્પભેદથી પણ સમાધાન થાય છે, કારણ કે, ભિન્ન ભિન્ન કલ્પ ના દેવો અને ઋષિઓથી સુકૃત ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી તેમની ઉત્પત્તિ અને કર્મોમાં ભેદ હોય શકે છે.

'કાશીકેદાર મહાત્મ્ય' માં કલ્પભેદથી લીલાભેદની વાત સ્વીકારવામાં આવી છે. તે પ્રમાણે શોનાકાદિ મુનિઓએ સૂતને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે પુરૂષોમાં ક્યાંક ક્યાંક પોર્વાપર્ય વિરોધ પ્રતીત થાય છે, ક્યાંક ક્ષેત્રભેદ દેખાય છે તો ક્યાંક ભક્તોદ્ધારની વિધિમાં ભેદ છે. તો ક્યાંક બ્રહ્માસૃષ્ટિમાં ભેદ દેખાય છે. તીર્થોની ઉત્પત્તિમાં પણ ભેદ છે. વિભિન્ન પુરાણોમાં ભિન્ન ભિન્ન કથાઓ પણ મળે છે. પુરાણોના આપજ વક્તા છો, આ ભેદોનું કારણ શું છે ? જે આપ બતાવો." સૂતજી આ પ્રશ્નોના આ પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે. વિભિન્ન કલ્પોમાં ભગવાન શિવની વિચિત્ર વિભિન્ન લીલાઓ હોય છે. બ્રહ્માદિ સ્થાવરાન્ત પ્રાણીઓના વિભિન્ન કર્મો અનુસાર કર્મફળ પણ જુદુ જુદુ હોય છે. માટે પુરાણોની કથાઓમાં પણ ભેદ

આવી જાય છે. શાસ્ત્ર બધાં સત્ય છે, તેમાં કૃતિઓના ભેદ છે. પરંતુ, સર્વનું તાત્પર્ય શિવભક્તિમાં જ છે. શિવજીનો અતુલિત મહિમા સર્વત્ર એકરૂપ છે. આપું મારા ગુરુદેવ વ્યાસે કહ્યું છે. જે લોકો ભક્તિ બોધક શિવધામદાયિની વિવિધ કથાઓનો સાર જાણે છે તે અવશ્ય શિવજીને પ્રાપ્ત કરે છે." -૭૮

સમન્વયની દ્ષ્ટિએ કહેવું હોય તો કહી શકાય કે કોઈ કલ્પમાં પ્રચેતા 'પ્રાચીન બર્હિ' ના દસમાં પુત્ર હતાં. તેથી 'પ્રાચેતસ' કહેવાયા. કોઈ કલ્પમાં પ્રચેતા વરુણના દસમાં પુત્ર થયાં, તેઓ ભૃગુના ભ્રાતા હોવાથી તે ભૃગુ સંબંધી ભાર્ગવ કહેવાયા. વર્તમાન કલ્પમાં તો તે પ્રકૃષ્ઠ ચિત્તવાળાં પ્રચેતા બ્રહ્માના મરિચ આદિ દસ પુત્રોમાં દસમાં પુત્ર હોવાથી પ્રચેતા કહેવાયા. 'અણ' પ્રત્યેય હોવાથી તે પ્રચેતા જ પ્રાચેતસ શબ્દથી પણ સુચિત થયા છે. તેથી શાપવશ ભાર્ગવવંશમાં ઋક્ષ યા લોહજંઘ નામથી ઉત્પન્ન થયા અને ભાર્ગવ કહેવાયા. ચૌર્થાદિકર્મ કરતાં તે કિરાત અથવા નિષાદ બની ગયા. સપ્તર્ષિઓ યા નારદના સંપર્કથી તે તપોનિષ્ઠ બનીને મહર્ષિ વાલ્મીકિ બની ગયા. સ્કંદપુરાણ આદિની અન્ય કથાઓની સાથે આ પ્રકારનો સમન્વય થઈ જાય છે.

(X) અન્ય વાલ્મીકિ :

મહાભારત ઉદ્યોગપર્વ મુજબ વાલ્મીકિ પક્ષીરાજ ગરુડવંશીય સુપર્ણપક્ષીઓના વંશમાં ઉત્પન્ન થયા હતા.૭૯ વાયુપુરાણ અનુસાર રોહિણી અને પૌરવીના પિતાનું નામ વાલ્મીકિ હતું. -૮૦ બ્રહ્માંડપુરાણ અનુસાર ભંડાસુર ઉપર વિજય મેળવવાના ઉદ્દેશ્યથી યાત્રા કરી રહેલી શ્રી લલિતાદેવીની સાથે વાલ્મીકિ દેશોદ્ભૂત ઘોડાઓની સેના પણ સાથે ચાલી રહી હતી. -૮૧ આ ત્રણેયનો સંબંધ રામાયણકાર ભાર્ગવ વાલ્મીકિ સાથે પ્રતીત થતો નથી. અતઃ આ ત્રણેય તેઓથી ભિન્ન છે. ત્રીજા વિષયમાં એવું કહેવાય છે કે જ્યાં જે વાલ્મીકિ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં ઘોડાઓનો ઉલ્લેખ છે તે દેશ રામાયણકાર વાલ્મીકિનું નિવાસસ્થાન હશે એવું પ્રતીત થાય છે.

(XI) વાલ્મીકિ નામકરણનો હેતુ :

'વલ્મીકસ્યાપત્યં વાલ્મીકિ:' વલ્મીક કે રાક્ષસામાંથી ઉત્પન્ન થવાને કારણે તેમને વાલ્મીક કહેવામાં આવે છે. વલ્મીકમાંથી ઉત્પતિ ત્રણ પ્રકારની માનવામાં આવે છે. પ્રથમ કથાનુસાર શ્રીમદ્ ભાગવત પદ્મનાવલી પ્રમાણે વરુણનું વીર્ય વાલ્મીક પર પડવાથી તેમાંથી ઉત્પન્ન થયા તેથી તેમને મહાયોગી વાલ્મીકિ કહેવામાં આવે છે. -૮૨

બીજી કથાનુસાર પંપા સરોવર ઉપર 'કૃણુ:' નામના તપસ્વી જ્યારે તપસ્ચર્યામાં લીન હતા ત્યારે તેમના શરીર પર 'વલ્મીક' જામી ગયો હતો. 'કૃણુ:' ને પણ વલ્મીક કહેવામાં આવે છે. વલ્મીકમાંથી ઉત્પન્ન થવાને કારણે વાલ્મીકિ નામ પડ્યું, એવો ઉલ્લેખ રામાયણતીર્થમાં પણ છે. -૮૩

ત્રીજી કથાનુસાર સ્કંદપુરાણ વૈષ્ણવખંડ વૈશાખ માહાત્મ્ય અનુસાર તપશ્ચર્યા કરતાં કરતાં તેમનાં શરીર ઉપર રાક્ષસો જામી ગયો હતો. ત્યારે બ્રહ્મા અથવા ઋષિઓએ તેમને રાક્ષસામાંથી બહાર કાઢી તેમનું વાલ્મીકિ નામ રાખ્યું.૮૪

આ ઉપરાંત બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ-૮૫ અધ્યાત્મરામાયણ-૮૬ રામાયણતીર્થ-૮૭ મનુસ્મૃતિ-૮૮ મહાભારત સભાપર્વ-૮૯ માં ઉપરોક્ત કથાનો નિર્દેશ મળે છે.

(XII) વાલ્મીકિને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ :

વાલ્મીકિ રામાયણ અનુસાર નારદની રામકથા સાંભળી, કોંચપક્ષીની હૃદયદ્રાવક ઘટનાથી વ્યથિત વાલ્મીકિએ તે શિકારીને લૌકિક સંસ્કૃત વાણીમાં શાપ આપ્યો. "હે નિષાદ ! તું નિત્ય નિરંતર ક્યારેય પણ શાંતિને પામીશ નહીં, કારણ કે તે એક કોંચયુગલ જે કામમોહિત સ્થિતિમાં હતું વિના અપરોધે તે તેની હત્યા કરી છે." -૯૦ આ શાપ પછી તેનાં પ્રાયશ્ચિત માટે પોતાના શ્લોકને વારંવાર યાદ કરવા લાગ્યા. એ સમયે એમનાં આશ્રમમાં બ્રહ્મા આવ્યા. બ્રહ્માજી એની મનઃસ્થિતિ સમજી હસીને વાલ્મીકિને કહ્યું "હે બ્રહ્મન ! તમારા મુખમાંથી નીકળેલ આ છંદોબદ્ધ વાક્ય શ્લોકરૂપે જ હશે. આ વિષયમાં તમારે કોઈ

અન્ય વિચાર કરવાનો નથી. મારા સંકલ્પ અથવા પ્રેરણાથી જ તમારા મુખમાંથી આ વાણી નીકળી છે. હે મુનિ શ્રેષ્ઠ ! તમે શ્રીરામના સંપૂર્ણ ચરિત્રનું વર્ણન કરો. -૯૧ પરમ બુદ્ધિમાન ભગવાન શ્રીરામ સંસારમાં સર્વથી અધિક ધર્માત્મા અને ધીરપુરુષ છે. તમે નારદના મુખેથી જે સાંભળ્યું તે અનુસાર એમના ચરિત્રનું ચિત્રણ કરો.”-૯૨

યાવત્ સ્થાસ્યન્તિ ગિરયઃ સરિતશ્ચ મહીતલે ।

તાવદ્ રામાયણકથા લોકેષુ પ્રચારિષ્યતિ ॥

॥ વા. રા. ૧.૨.૩૫ ॥

અર્થાત્ - “જ્યાં સુધી આ પૃથ્વી પર નદીઓ અને પર્વતોની સત્તા રહેશે ત્યાં સુધી સંસારમાં રામાયણકથાનો પ્રચાર થતો રહેશે. જ્યાં સુધી તમારી રચાયેલી રામકથાનો લોકમાં પ્રચાર થશે ત્યાં સુધી તમે ઈચ્છાનુસાર ઉપર-નીચે તથા મારા લોકમાં નિવાસ કરશો.”-૯૩

આમ, આ રીતે બ્રહ્માના આશીર્વાદથી વાલ્મીકિને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ હતી.

‘અઘાત્મરામાયણ’ અનુસાર રામનામનું માહાત્મ્ય બતાવીને સ્વયં વાલ્મીકિએ રામને કહ્યું કે “હું પહેલા કિરાતોની સાથે શુદ્રાચારણ કરતો હતો. ચોરોની સાથે ઘનુષ્યબાણ લઈને જીવોનો વધ કરતો હતો. એકવાર મેં અરણ્યમાં સાત મુનિઓને જોઈને તેમનો પીછો કર્યો. મુનિઓએ જ્યારે પાછળ આવવાનું કારણ પુછ્યું તો મેં કહ્યું કે મારા અનેક પુત્ર-પુત્રાદિ ભૂખ્યા છે. તેના માટે કંઈક લેવા હું વનમાં સંચરણ કરું છું. મુનિઓએ જ્યારે કહ્યું કે તુ તારી પત્ની અને બાળકોને પુછીને આવ કે શું તમે મારા પાપકર્મમાં ભાગીદાર થશો ? ત્યારે પોતાના પુત્ર-પત્ની આદિએ ઉત્તર આપ્યો કે ઘનક્ષણ આદિમાં ભાગીદાર છીએ, પરંતુ પાપકર્મમાં નહીં. તે બધું તો તમારું પોતાનું છે.” -૯૪ “આ સાંભળી મને વિષાદ થયો અને મેં મુનિઓને દંડવત્ પ્રણામ કરી પ્રાર્થના કરી. સપ્તર્ષિઓએ રામનામ ઉચ્ચારણમાં અસમર્થ જાણીને ઉલટી રીતે જાપ કરવાનો આદેશ આપ્યો. તેનો એકાગ્ર મનથી નિરંતર જાપ કરતાં કરતાં મારી ઉપર રાફડો જામી ગયો. ત્યારબાદ હજારો વર્ષ પછી સપ્તર્ષિ પાછા

ક્ર્યા અને તેમણે બહાર કાઢ્યો. જેમ વાદળમાંથી સૂર્ય બહાર આવે તેમ હું વલ્મીકમાંથી બહાર આવ્યો. તેમણે મારું નામ વાલ્મીકિ રાખ્યું અને તે દિવ્યલોકમાં ગયા. આ પ્રકારે મને મહર્ષિઓના ઉપદેશ તથા રામનામના જાપથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું.”-૯૫

આ પ્રકારની એક કથા ‘સ્કંદપુરાણ’ આવલ્ત્ય ખંડ અવંતીક્ષેત્ર માહાત્મ્યમાં વર્ણવામાં આવી છે. -૯૬

‘શિવરામાયણ’ ની કથાનુસાર નારદના ઉપદેશથી તપસ્વ્યા ક્ર્યા પછી વાલ્મીકિને જ્ઞાનલાભ થયો હતો. સ્કંદપુરાણ વૈષ્ણવખંડ વૈશાખ માહાત્મ્ય અનુસાર શંખ દ્વિજના આશીર્વાદ તથા રામાનામના ઉપદેશથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ તેવી વાત તેમાં આવે છે. -૯૭

સ્કંદપુરાણ નાગરખંડ અનુસાર ‘પુલહ’ નામના હાસ્યશીલ ઋષિ દ્વારા આપવામાં આવેલા ‘જાટઘોટા’ નામના મંત્રના ઉપદેશથી તેમને સિદ્ધ પ્રાપ્ત થઈ હતી, જેનાથી તે રામાયણની રચના કરવામાં સમર્થ બન્યાં. -૯૮

સ્કંદપુરાણ પ્રભાસખંડ દેવિકામાહાત્મ્ય મૂલસ્થાન માહાત્મ્ય અનુસાર ‘અંગિરા’ આદિ ઋષિઓના આશીર્વાદથી વૈશાખ નામનો દ્વિજ જે મનુષ્યોને લૂંટી માતા-પિતા, પત્નીનું ભરણપોષણ કરતો હતો તે વાલ્મીકિ મહર્ષિ બન્યા. તેમની જીહવા પર સરસ્વતી સ્વચ્છંદરૂપથી વિચરણ કરવા લાગ્યાં અને તેમણે રામાયણની રચના કરી.૯૯

‘તત્વસંગ્રહ રામાયણ’ અને ‘કૃતિવાસીય રામાયણ’ અનુસાર બ્રહ્મા અને નારદના ઉપદેશ તથા રામનામના જાપ કરવાથી તેમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. આ પ્રકારે વાલ્મીકિને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અંગે વિષ્ણુ, ભાસ્કર, સપ્તર્ષિ, બ્રહ્મા, નારદ, અંગિરા, પુલહ તથા શંખ વગેરે દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્તિની બાબત બતાવવામાં આવી છે. તેનું સમાધાન કલ્પભેદ દ્વારા સુસંગત રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨) વાલ્મીકિનો સમય :

મહર્ષિ વાલ્મીકિનો સમય રામાયણની રચનાકાળના આધારે નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો

છે. રામાયણની રચનાકાળ સંબંધમાં અનેક વિદ્વાનોએ વિભિન્ન વિચારો અને મતોવ્યક્ત કર્યા છે. તેમાં પ્રાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની સંખ્યા અધિક છે, અને તેમના મતોનો ઉલ્લેખ પણ પ્રાયઃ અધિક છે. પરંતુ, વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે ભારતીય વિચાર પરંપરાથી હંમેશા દૂર રહેવાવાળા પશ્ચિમના તથા અનેક અનુયાયી અન્ય સમીક્ષકો દ્વારા નિશ્ચિત કરવામાં આવેલો રામાયણનો રચનાકાળ પ્રામાણિક ક્યારેય હતો નથી. જેટલો ભારતીય પરંપરા દ્વારા, કોઈ વિદ્વાન દ્વારા સ્થિર કરવામાં આવેલો છે. માટે રામાયણના રચનાકાળ પ્રામાણિત અને સર્વજન ગ્રાહ્ય બની શકે છે.

કહેવાય છે કે ઈ.સ. પૂર્વે રામાયણ મહાકાવ્ય પહેલાં તો પ્રાશ્ચાત્ય દેશોમાં વિખ્યાત થવા લાગ્યું હતું તે સમયે અનેક વિદ્વાનોના મત હતા કે અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં તેની રચના થઈ હતી. 'એ સ્લેગલ' અનુસાર ઈ.સ. પૂર્વે ૧૧ મી સદીમાં તથા 'જી. ગોરેસીયા' અનુસાર લગભગ ઈ.સ. પૂર્વે ૧૨મી સદીમાં રામાયણની રચના થઈ હતી. ૧૦૦ આ મતની પ્રતિક્રિયા સ્વરૂપ 'જી.ટી. વ્હીલર' તથા 'ડૉ. વેબરે' રામાયણ ઉપર યુનાની તથા બોદધ પ્રભાવ માની તેની રચના અપેક્ષાકૃત નવીન સમજ છે. -૧૦૧ આ બધા મતોનું ખંડન 'રામકથા' ના દ્વિતીય ભાગમાં 'શ્રી બુલ્કેએ' કર્યું છે.-૧૦૨ આગળ જતાં રામાયણના રચનાકાળના વિષયમાં અનેક વિદ્વાનો આદિરામાયણ તથા પ્રચલિત વાલ્મીકિ રામાયણનો અલગ અલગ રચનાકાળ માને છે. -૧૦૩

એચ.ચાકોબી પહેલી અથવા બીજી શતાબ્દીને રામાયણની રચના સમય માને છે. એમ. વિંટરનિલ્સ બીજી સદીને અધિક રીતે સમજે છે. -૧૦૪ સી.વી.વેદ્ય રામાયણનો રચનાકાળ ઈ.સ. પૂર્વે બીજી સદી માને છે. -૧૦૫ ડૉ. ચાકોબી રામાયણનો રચનાકાળ ઈ.સ. પાંચમી સદી પહેલાં છઠ્ઠી અને આઠમી સદીની વચ્ચે માને છે. -૧૦૬ એ.એ.મેક્ડોનેલે - પોતાના સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમા ચાકોબીના તર્કનો સ્વીકાર કરી રામાયણને બુદ્ધની પૂર્વ માન્યું હતું. -૧૦૭ ત્યારબાદ તેમણે છંદશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ પાલીગાથાઓ તથા રામાયણના શ્લોકની તુલનાને આધારે માન્યું કે વાલ્મીકિ રામાયણની રચના ચોથી શતાબ્દીથી ઈ.સ.

પૂર્વેની વચ્ચે થઈ હતી. તેમનાં મતાનુસાર રામાયણ બીજી શતાબ્દીના અંત સુધી વર્તમાનરૂપ ધારણ કરી ચૂક્યું હતું. -૧૦૮ એ.બી.કીથ, ડા. ચાકોબીના ગ્રંથના વીસવર્ષ બાદ તેમના તર્કોનું વિસ્તૃત વિશ્લેષણ તથા ખંડન કરીને 'આદિ રામાયણ' ની રચનાને ઇ.સ. પૂર્વે ચોથી શતાબ્દીમાં રાખે છે. -૧૦૯ એમ.વિટરનિલ્સ પ્રાયઃ એ.બી. કીથ સાથે સહમત છે. પરંતુ તે વાલ્મીકિને ઇ.સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીમાં માને છે. -૧૧૦

ડા. કીથના મતાનુસાર ઇ.સ. પૂર્વે ચોથી સદી, એ. શ્લેગલ મતાનુસાર ઇ.સ. પૂર્વે ૧૧ મી સદી, તથા જી. ગોરેસિયા અનુસાર લગભગ ઇ.સ. પૂર્વે ૧૨ મી સદીનો સમય રામાયણનો રચનાકાળ માને છે. જી.ટી. વ્હીલર તથા ડા. વેબર રામાયણ પર યુનાની તથા બોદધનો પ્રભાવ માને છે. -૧૧૧

ફાધર કામીલ બુલ્કે અનુસાર વાલ્મીકિએ લગભગ ઇ.સ. પૂર્વે ૩૦૦ માં પોતાની અમર રચનાસૃષ્ટિ કરી છે. આ નિર્ણયની પુષ્ટિ આનાથી પણ થાય છે કે પાણિનિ માં રામાયણ, વાલ્મીકિ અથવા રામાયણના પ્રમુખપાત્રો દશરથ, રામ, લક્ષ્મણ, સીતા, ભરત, હનુમાન, સુગ્રીવ, વિભિષણ આદિનો ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ તે સમયમાં રામકથા પ્રચલિત થઈ હશે કારણ કે સૂત્રોમાં કેકયી, (૭, ૩, ૨) કૌશલ્યા (૫, ૧, ૧૫૫) તથા શૂર્પણખા (૬, ૨, ૧૨૨) ની તરફના સંકેતો મળે છે. ગણપાઠમાં પરિવર્તન થતું રહ્યું માટે ગણપાઠના ઉલ્લેખો પર તર્કઆધારીત કહી શકાય નહીં. જેમાં, રામકથાના મુખ્યપાત્રોના નામ રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, રાવણ, આદિ આવે છે. -૧૧૨

રામાયણમાં મહાભારતના વીરોનો નિર્દેશ પણ મળતો નથી. બીજી તરફ મહાભારતમાં રામકથાનું વર્ણન, વાલ્મીકિ કૃત રામાયણનો ઉલ્લેખ પણ જોવા મળે છે. આનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે રામાયણની રચના પછી મહાભારતને પોતાનું વર્તમાનરૂપ મળ્યું છે. -૧૧૩ છતાં પણ એવું પણ સંભવ છે કે ભારત (અર્થાત્ મહાભારતનું પ્રાચીનતમ રૂપ) રામાયણની પૂર્વે ઉત્પન્ન થયું હતું. ચતુર્વિંશતિસાહસ્રી ભારતસંહિતા (૧.૧.૬૧) તથા શતસહસ્ત્રમ્ (૯.૫૬.૧૩.૩૨) આ બંને સોપાનોનો મહાભારતમાં ઉલ્લેખ મળે છે. પ્રાયઃ સમસ્ત વિદ્વાનોની સંમતિથી

રામાયણનો રચનાકાળ ભારત તથા મહાભારતની વચ્ચેનો માનવામાં આવે છે. -૧૧૪

શાંખાયનઆદિસૂત્રો તથા પાણિનિમાં 'ભારત' ના વિષયનો નિર્દેશ મળે છે. રામાયણના વિષયમાં નહીં માટે એવું પ્રતિત થાય છે કે 'ભારત' ની રચના તથા રામાયણથી પૂર્વે થઈ ચૂકી હતી. આ નિર્વિવાદ છે કે ભારત તથા રામાયણ સ્વતંત્ર રૂપથી ઉત્પન્ન થયાં. ભારત પશ્ચિમમાં તથા રામાયણ પૂર્વમાં બંનેના સંપર્ક પછી ભારતે મહાભારતનું રૂપ ધારણ કરી લીધું છે. -૧૧૫ આધુનિક વિદ્વાનોના મતાનુસાર ભારત અને મહાભારતની વચ્ચે જ રામાયણનું નિર્માણ થયું છે. આ મત સર્વથા અસંગત તથા રામાયણ અને મહાભારત બંનેની વિરુદ્ધ છે. -૧૧૬

પ્રાશ્ચાત્યો અનુસાર મહાભારત, પુરાણ, પાતાંજલ મહાભાષ્ય અને જે જ્યોતિષગ્રંથોમાં યવનજાતિની વિદ્વતા, આક્રમણકારિતા અને વીરતાનો ઉલ્લેખ છે. તે બધા સિકંદરના આક્રમણ અર્થાત્ ઈ.સ. પૂર્વે ૩૨૩ ની પછીનું છે. આ દ્ષ્ટિએ લોકમાન્ય તિલક પણ મહાભારતમાં રાશિવિભાગનું વર્ણન ન હોવાથી તેને સિકંદરના આક્રમણપૂર્વે અને બોધાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં મેષ-વૃષ આદિના નામ હોવાથી તે સિકંદરની બાદ માને છે. - ૧૧૭

આ પ્રકારે રામાયણ રચના સમયને નિર્ધારિત કરવામાં મહાભારતનો રચનાકાળ જાણી લેવો ખૂબ જ આવશ્યક છે. અહીં આના વિસંવાદી મતોનો ઉલ્લેખ નહીં કરતાં લોકમાન્ય તિલકનો મત આપવામાં આવે છે. એના પછી મહાભારતના વચનાનુસાર તેનો રચનાસમય બતાવવામાં આવ્યો છે. આ પ્રકારે મહાભારતની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થવાથી પ્રાશ્ચાત્યો અને બુલ્કેના મતનું ખંડન થાય છે. જ્યારે મહાભારત પાંચ હજાર વર્ષથી પણ અધિક પ્રાચીન છે ત્યારે મહાભારતમાં વર્ણિત રામાયણ તેનાથી પણ ખૂબ જ પ્રાચીન છે. પુરાણ વચનો અનુસાર ૨૪માં ત્રેતામાં વશિષ્ઠ સહિત રામનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો. તે જ સમયમાં મહર્ષિ વાલ્મીકિનો પણ આવિર્ભાવ થયો હતો. આ દ્ષ્ટિએ ૨૪માં ત્રેતામાં દ્વાપરની સંધિમાં અર્થાત્ આ વર્ષથી ૧ કરોડ, ૭૭ લાખ, ૪૯ હજાર, ૭૩ વર્ષ = ૧૭૭૪૯૦૭૩ વર્ષ પૂર્વે રામના સુશાસન કાળમાં રામાયણની રચના થઈ હતી. આ રીતે રામાયણ સંસારનો સર્વાધિક

પ્રાચીન આર્ય ઇતિહાસગ્રંથ છે, આપો સ્વામીશ્રી કરપાત્રીજીનો સુચિંતિત મત છે. -૧૧૮

આમ, રામાયણ એ સંસારના સર્વાધિક પ્રાચીન એવમ્ આર્ષ ઐતિહાસિક ગ્રંથ છે.

(૩) વાલ્મીકિનું જન્મસ્થાન અને આશ્રમ :

વાલ્મીકિ કલ્પભેદથી બ્રહ્મા, વરુણ આદિના પુત્ર છે. બ્રહ્મા-વરુણ આદિથી સંબંધિત દેશોમાં વાલ્મીકિનો જન્મ થયો હોય એમ કહેવાય છે. પરંતુ બ્રહ્મા આદિથી સંબંધ તેની નિશ્ચિતતા નથી કે જ્યાં વાલ્મીકિનો જન્મ થયો હોય એ સિવાય પણ તેનો જન્મ વલ્મીકથી થયો હોય તે નિશ્ચિત છે. -૧૧૯

‘કૃણુ’ નામના તપસ્વીને વાલ્મીકિ કહેવામાં આવતાં એમનો આશ્રમ પમ્પાસરોવર પર હતો. કોઈ સ્ત્રીનું સ્મરણ થવાથી જે વીર્ય સ્ખલિત થયું તે કોઈ શેલુષીએ ગ્રહણ કર્યું અને તેમાંથી વાલ્મીકિ ઉત્પન્ન થયાં. આમ, તેમનું જન્મસ્થાન પંપાસરોવર પણ કહેવાય છે. -૧૨૦ પરવર્તી રચનાઓમાં વાલ્મીકિને ઘણાંખરા ભાર્ગવ માને છે. -૧૨૧ વિષ્ણુપુરાણ-૧૨૨ અને મત્યપુરાણમાં -૧૨૩ આના ઉદાહરણ છે. એવું પ્રતીત થાય છે કે ભાર્ગવ, ચ્યવન તથા વાલ્મીકિના વૃતાંતોમાં સંમિશ્રણથી વાલ્મીકિની ભાર્ગવની ઉપાધિ મળી ગઈ હોય. વાલ્મીકિની વ્યુત્પત્તિ પ્રાયઃ વલ્મીક માંથી માનવામાં આવે છે માટે આ કથા પ્રચલિત થવા લાગી કે વાલ્મીકિ વાસ્તવમાં વલ્મીક માંથી નીકળ્યાં છે. -૧૨૪

મહાભારતના આરણ્યકપર્વ અનુસાર ભૃગુના પુત્ર ચ્યવન તપશ્ચર્યા કરતાં એટલા સમય સુધી નિશ્ચલ ઊભા રહ્યા કે તેમનું શરીર વલ્મીક (રાફડા) થી આરંભાદિત બની ગયું. રાજપુત્રી સુકન્યાએ તેમને અંધ બનાવી દીધા અને ત્યારબાદ તેની સાથે લગ્ન પણ કરી લીધા. -૧૨૫ આ વૃતાંત ભાગવતપુરાણ-૧૨૬ સ્કંદપુરાણ-૧૨૭ દેવી ભાગવત-પુરાણમ્-૧૨૮ અને પદ્મપુરાણ ૧૨૯ માં પણ મળે છે.

વાલ્મીકિ તથા ચ્યવન બંનેના વિષયમાં માનવામાં આવ્યું છે કે વાલ્મીક (રાફડા) માંથી નીકળ્યા હતાં. આ કારણે બંનેની કથાઓ સંમિશ્રણ સ્વાભાવિક પ્રતીત થાય છે. એક

તરફ વાલ્મીકિને ભાર્ગવની ઉપાધિ આપવામાં આવી છે તો બીજી તરફ ચ્યવનનો સંબંધ રામકથાથી જોડવામાં આવ્યો છે. -૧૩૦

બ્રહ્માના આદેશાનુસાર વાલ્મીકિએ રામાયણની રચના કરી હતી અને લવ-કુશને ભણાવી લવકુશ દ્વારા જ ઋષિ મુનિ બ્રાહ્મણોની સભાઓમાં એનું ગાન એવમ્ પ્રચાર પણ કર્યો. આ સમયે તે આશ્રમ તમસા નદીના તટ પર સ્થિત હતો. નારદના મુખથી રામકથા સાંભળી તે જ નદીના નિર્મળજલમાં વાલ્મીકિએ સ્નાન કર્યું હતું. -૧૩૧

નદીના તટવર્તી અરણ્યમાં ભ્રમણ કરતાં તેમણે નિષાદના બાણથી વિંધાયેલ કોંચ નરપક્ષીને જોયું. જે પીડાથી મર્મહત થઈને પોતાના શોકને છંદોમાં વ્યક્ત કરી નિષાદને શાપ આપ્યો. તમસા નદીના કિનારા ઉપર એમનો મુખ્ય આશ્રમ હોવાને કારણે જ તેને 'તમસાતીરનિલય' કહેવામાં આવે છે. -૧૩૨

ઉત્તરકાંડ અનુસાર લક્ષ્મણ પરિત્યક્તા સીતાને વાલ્મીકિના આશ્રમની પાસે જંગલમાં છોડતી વખતે તેમને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું હતું કે વાલ્મીકિને ત્યાં આશ્રય લે જો, તે બ્રાહ્મણ તથા દશરથના મિત્ર છે. -૧૩૩

વાલ્મીકિના આશ્રમ વિશે બુલ્કે કહે છે કે બાલકાંડ (૨.૩) અનુસાર વાલ્મીકિનો આશ્રમ તમસા તથા ગંગાની પાસે જ છે. તમસા અહીં અયોધ્યાકાંડ (સર્ગ ૪૫.૪૬) ની તમસાથી ભિન્ન ગંગાની કોઈ ઉપનદી છે. ઉત્તરકાંડના પ્રસંગોથી ખ્યાલ આવે છે કે તે નદી ગંગાની દક્ષિણમાં જ છે. કારણ કે લક્ષ્મણ અને સીતા અયોધ્યાથી આવી ગંગા પાર કર્યા બાદ જ વાલ્મીકિના આશ્રમની નજીક પહોંચે છે. (સર્ગ-૪૭) શત્રુઘ્નના વિષયમાં કહેવાય છે કે વાલ્મીકિ આશ્રમથી પશ્ચિમ તરફ જતાં તે 'યમુના તીરમ્' પર ઉત્તરે છે. (સર્ગ ૬૬-૧૫) બાદમાં એક અન્ય પંરપરા પ્રચલિત થવા લાગી. જે પ્રમાણે વાલ્મીકિનો આશ્રમ ગંગાની ઉત્તરે માનવામાં આવે છે. રામાયણના ટીકાકાર 'કતક' તથા 'ગોવિન્દરાજ' ઉપર્યુક્ત 'યમુના તીરમ્' ના સ્થાન પર 'ગંગાતીરમ્' શુદ્ધ માને છે. -૧૩૪

રામાયણના દાક્ષિણાત્ય પાઠના એક પ્રકોપાનુસાર જે અન્ય બે પાઠોમાં મળતા નથી. ચિત્રકૂટની પાસે વાલ્મીકિના આશ્રમ પર રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા પહોંચે છે. ભગવાન રામે ચિત્રકૂટ પર્વત તથા પુણ્યવનને જોઈને સીતા અને લક્ષ્મણને કહ્યું કે “આ પર્વત તથા વનની મનોજ્ઞતા, રમણીયતા એવમ્ મુનિજન સંવાસ જોઈને આપણે અહીં જ નિવાસ કરીશું.” આપો નિશ્ચિત કરીને તેમણે ત્રણવાર કૃતાંજલી આપીને વાલ્મીકિનું અભિવાદન કર્યું. -૧૩૫

અયોધ્યાકાંડ (સર્ગ-૫૬) અધ્યાત્મ રામાયણ (૨/૬) આનંદ રામાયણ (૧/૬) તથા રામચરિતમાનસ (૨/૧૨૪) માં વાલ્મીકિનો આશ્રમ ચમુનાની બીજાબાજુ ચિત્રકૂટ માનવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ બાલકાંડનો વાલ્મીકિ આશ્રમ પ્રસિદ્ધ તમસાનો કિનારો માનવામાં જોઈએ. -૧૩૬

“અધ્યાત્મરામાયણ” ની કથા અનુસાર ચિત્રકૂટમાં પણ તેમનો આશ્રમ હતો. જ્યાં દંડકારણ્ય જતાં શ્રીરામ, સીતા, લક્ષ્મણ સાથે રોકાયા હતા, ત્યાં વાલ્મીકિએ પોતાના જીવનની ઘટના વિસ્તારથી બતાવી હતી. તેમણે એ પણ કહ્યું કે “આ રામનામનો મહિમા છે, જેનાથી હું પોતાની સમક્ષ રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાસહિત આપને જોઈરહ્યો છું.” એવું કહીને વાલ્મીકિએ ગંગા અને ચિત્રકૂટપર્વતના મધ્ય સ્થાનોમાં જઈને રામ માટે આશ્રમ બનાવ્યો હતો. તેની પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર-દક્ષિણમાં બે સુંદર ઘર બનાવ્યાં હતા અને આ પ્રકારે વાલ્મીકિથી પૂજિત થઈને જેમ સ્વર્ગમાં ઈન્દ્ર શયીની સાથે રહે છે તેમ રામ, સીતા અને લક્ષ્મણની સાથે પ્રસન્ન થઈને રહ્યા. -૧૩૭

ભગવાન રામે લોકાપવાદના ભયથી સીતાને વાલ્મીકિ આશ્રમમાં છોડી દેવાનો લક્ષ્મણને આદેશ આપ્યો હતો. રામે આ આશ્રમની સ્થિતિ બતાવતા કહ્યું હતું કે “ગંગાની પાર તથા તમસાનદીના તટ પર વાલ્મીકિનો આશ્રમ છે.” ૧૩૮ લવણાસુરના વધ માટે શત્રુઘ્ન જાય છે ત્યારે તે અહીં રહ્યાં અને વાલ્મીકિએ સૂર્યવંશીય કલ્માષપાદ સોદાસની કથા તેમને સંભળાવી હતી. -૧૩૯ ત્યાંથી જ્યારે તે પશ્ચિમ તરફ ચાલ્યાં તે પછી સાતમા દિવસે

યમુના તટ પર પહોંચ્યા હતાં. કાનુપર કલ્યાણપુરની પાસે ગંગા તટ પર બ્રહ્માવર્ત નામનું સ્થાન છે. તેની પાસે વાલ્મીકિનો એક આશ્રમ હતો. અત્યારે પણ લૌકિકમાન્યતા છે કે લક્ષ્મણ અહીં ગંગા પાર થઈને સીતાજીને ત્યજ્યા હતાં. ભૌગોલિક દ્રષ્ટિએ તે વધારે સુસંગત જણાય છે. -૧૪૦ વારાણસીમાં મલદહિયા ઉપર વાલ્મીકિ નામનો એક ટેકરો છે તેનું ઐતિહાસિક મહત્વ અજ્ઞાત છે.

‘ઉત્તમરામચરિતમ્’ માં તમસા અને મુરલા નદીઓની પરસ્પર વાર્તાનું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે. તેનાથી દક્ષિણમાં દંડકારણ્યના કોઈ તમસા ની સ્થિતિ અહીં કહેવામાં આવી છે. પરંતુ તેના પર વાલ્મીકિનો આશ્રમનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી. વામનપુરાણમાં તેને પવર્તમાંથી નીકળવાવાળી કહેવામાં આવી છે. -૧૪૧

‘બ્રહ્માંડપુરાણ’ અનુસાર વાલ્મીકિ નામથી કોઈ પ્રદેશ પણ પ્રસિદ્ધ છે. સંભવતઃ આ તમસા તટવર્તી વાલ્મીકિ આશ્રમ સાથે સંકલિત વિસ્તાર હોય પણ ખરો. અહીં ઉત્પન્ન થયેલાં અશ્વ શ્રીલલિતાદેવીની યુદ્ધયાત્રામાં ભળી ગયા હતાં. -૧૪૨

(૪) વાલ્મીકિના વંશનો પરિચય :

વાલ્મીકિને દ્વિજ અતિરિક્ત અધિકાંશ પ્રાયેતસ તથા ભાર્ગવ કહેવાયા છે. જેથી તે પ્રયેતા તથા ભૃગુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં માનવામાં આવે છે. કલ્પભેદથી બ્રહ્મા, વરુણ, ભૃગુ તથા પ્રાચીનબર્હિ જ પ્રયેતા છે. અતઃ એમનો વંશ વાલ્મીકિવંશ કહેવાય છે. -૧૪૩

વાલ્મીકિ રામાયણમાં વાલ્મીકિને સ્વયં પોતાને પ્રાયેતાના દસમાં પુત્ર તથા અધ્યાત્મરામાયણમાં દ્વિજ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં કહેવાય છે. પરંતુ, કયાંય તેમને શુદ્રકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી એ ચોક્કસ છે કે તે કિરાત, ચોરો, આદિના સંસર્ગમાં શુદ્રાચરણ કરતાં પરંતુ તેઓ અંત્યજ ન હતાં. -૧૪૪

‘સ્કંદપુરાણ’ નાગરખંડ અનુસાર પુલહ નામના ઋષિ દ્વારા આપેલા મંત્રોના જાપથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને તે લોહજંઘ બ્રાહ્મણ રામાયણકર્તા વાલ્મીકિના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા.

તે માણ્ડવ્યવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા માટે વાલ્મીકિને માંડવ્યવંશજ પણ માનવામાં આવે છે.

-૧૪૫

રામાયણના બાલકાંડથી જ્યાલ આવે છે કે લગભગ પ્રથમ શતાબ્દી ઇ.પૂ.થી આદિકવિ વાલ્મીકિ તથા મહર્ષિ વાલ્મીકિની અભિન્નતા સર્વમાન્ય થવા લાગી હતી તથા વાલ્મીકિને રામાયણની ઘટનાઓના સમકાલીન બનાવી દીધા હતા. ઉત્તરકાંડની રચના સમયે વાલ્મીકિનો અયોધ્યાના રાજવંશ સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હતો. વાલ્મીકિને દશરથના મિત્ર માનવા આવ્યા, તેમના આશ્રમમાં સીતાના પુત્રો ઉત્પન્ન થયા અને તેમના શિષ્ય બની ગયા તથા રામના અશ્વમેધના અવસરે વાલ્મીકિએ સીતાના સતીત્વની સાક્ષી આપી હતી. ત્યાં સુધીમાં તેમને બ્રાહ્મણની ઉપાધિ પણ મળી ગઈ હતી અને તેમને પ્રચેતાના દસમાં પુત્ર માનવામાં આવ્યા. ત્યારબાદ તેમને વિષ્ણુનો અવતાર પણ માનવામાં આવ્યા છે. -૧૪૬

(૫) વાલ્મીકિનું કાર્યક્ષેત્ર :

- (I) આદિકાવ્યની રચના, અધ્યાપન, પ્રચાર-પ્રસાર
- (II) સ્વઆશ્રમમાં સીતા સંરક્ષણ
- (III) કુશ-લવને સંસ્કાર પ્રદાન
- (IV) રામના અશ્વમેધયજ્ઞમાં સંમેલિત થવું.
- (V) સીતાશપથ પ્રસંગે તેની ચારિત્રિક પવિત્રતાને પ્રમાણિત કરવી.

(I) આદિકાવ્યની રચના, અધ્યાપન, પ્રચાર-પ્રસાર

મુનિવર નારદે તપસ્વી વાલ્મીકિ સમક્ષ વનવાસ, વરયાચનાથી લઈને રાજ્યાભિષેક પર્યન્તનું રામચરિત્ર સંભળાવ્યું. ત્યારબાદ શિષ્ય ભારદ્વાજની સાથે સ્નાનાર્થે તમસા નદી પર ગયા. શિષ્યની પાસેથી વલ્કલ લઈને જિતેન્દ્રિય મુનિ ત્યાંના વિશાલ વનની શોભા

જોતા તેઓ વિચરણ કરવા લાગ્યાં. તેની પાસે જ ક્યારેય એકબીજાથી દૂર થતા ન હતાં તે કોંચપક્ષીનું યુગલ વિચરણ કરી રહ્યું હતું. તે બંને પક્ષીઓ ખૂબ જ મુઠ્ઠા બોલી બોલતાં હતાં. ભગવાન વાલ્મીકિએ પક્ષીના આ યુગલને જોયું. -૧૪૭

આ સમયે પાપપૂર્ણ વિચારવાળા એક નિષાદે જે સમસ્ત જંતુઓનો અકારણ વેરી હતા એવા તેણે આવીને પક્ષીના આ યુગલમાંથી એક નરપક્ષીનો જોત જોતામાં જ બાણથી વધ કરી નાખ્યો. તે પક્ષી ખુનથી લથપથ થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયું અને પાંખો ફફડાવતું તે તડપવા લાગ્યું. પોતાના પતિની હત્યાથયેલી જોઈને તેની પત્ની કોંચી કુણાજનક સ્વરમાં ચીત્કાર કરવા લાગી. -૧૪૮

નિષાદે જેને માર્યું છે તે પક્ષીની દુઃશા જોઈને તે ધર્માત્મા ઋષિને ખૂબ જ દયા આપી. સ્વભાવતઃ કુણાના ભાવને અનુભવ કરવાવાળા બ્રહ્મર્ષિએ આ અધર્મ છે એવો નિશ્ચિત કરતાં તેમણે રડતી કોંચીને જોઈને નિષાદને આ પ્રકારે શાપ આપ્યો. “હે નિષાદ ! તું લાંબા સમય સુધી ક્યારેય પણ શાંતિ પામીશ નહિ, કારણ કે તે કોંચના યુગલમાંથી એકની જે કામથી મોહિત થઈ રહ્યા હતા તેની કોઈ પણ અપરાધ વગર તે હત્યા કરી છે.”

-૧૪૯

તે શાપવચન છંદોબદ્ધ વાણીમાં વ્યક્ત થયું. શાપ આપ્યા પછી પોતાના કૃત્ય પર પશ્ચાત્તાપ કરતાં તેઓ આશ્રમમાં ગયા. ત્યાં તેઓ શિષ્યોની સાથે શ્લોકની આવૃત્તિ કરતાં કરતાં ચિંતામાં હતાં. તે સમયે અખિલ વિશ્વની સૃષ્ટિ રચવાવાળી સર્વસમર્થ મહાતેજસ્વી ચતુર્મુખ બ્રહ્માજી મુનિવર વાલ્મીકિના મળવા માટે સ્વયં આવ્યાં. -૧૫૦ બ્રહ્માજીએ તેમની મનઃસ્થિતિ સમજીને હસવા લાગ્યા અને મુનિવર વાલ્મીકિને આ પ્રમાણે કહ્યું “હે બ્રહ્મન્ ! તમારા મુખમાંથી નીકળેલું આ છંદોબદ્ધ વાક્ય શ્લોક સ્વરૂપ જ છે. આ વિષયમાં આપે કોઈ અન્યનો વિચાર કરવો ન જોઈએ. મારા સંકલ્પથી જ અથવા પ્રેરણાથી જ તમારા મુખમાંથી આ વાણી નીકળી છે.” -૧૫૧ “હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! તમે રામના સંપૂર્ણ ચરિત્રનું વર્ણન કરો. પરમ બુદ્ધિમાન ભગવાન શ્રીરામ સંસારમાં સર્વથી મોટા ધર્માત્મા અને ધીરપુરુષ

છે. તમે નારદજીના મુખથી જે સાંભળ્યું છે તે અનુસાર તેમના ચરિત્રનું વર્ણન કરો.”-૧૫૨

“આ પૃથ્વી પર જ્યાં સુધી નદીઓ અને પર્વતોની સત્તા રહેશે ત્યાં સુધી સંસારમાં રામાયણકથાનો પ્રચાર થતો રહેશે. જ્યાં સુધી તમારી બનાવેલી શ્રીરામકથાનો લોકોમાં પ્રચાર થશે ત્યાં સુધી તમે ઇચ્છાનુસાર ઉપર નીચે તથા મારા લોકમાં નિવાસ કરો.” -૧૫૩

એમ કહીને ભગવાન બ્રહ્માજી અંતર્ધાન થઈ ગયા. એમને ત્યાંજ અંતર્ધાન થવાથી શિષ્યો સહિત ભગવાન વાલ્મીકિમુનિને ખૂબ જ વિસ્મય થયું. ૧૫૪

આ પ્રકારે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા મહર્ષિ વાલ્મીકિએ મનમાં એવું વિચાર્યું કે હું આવા જ શ્લોકોમાં સંપૂર્ણ રામાયણકાવ્યની રચના કરું. -૧૫૫ આ આદિકાવ્ય રામાયણ એ સમગ્ર રામચરિત્રનું ઉપજીવ્ય છે. આ રામાયણમાં રામ-સીતાનું મહાન ચરિત્ર તથા પૌલસ્ત્ય રાવણના વધનું વર્ણન છે. -૧૫૬

આનંદરામાયણ અને અદભૂત રામાયણ પ્રમાણે એવું માનવામાં આવે છે કે રામજન્મથી ઘણાં સમય પહેલાં વાલ્મીકિ દ્વારા શતકોટિ શ્લોકમાં રચાયું તે રામાયણ બ્રહ્મલોકમાં સુરક્ષિત છે. તેનું સંક્ષિપ્ત રૂપ હાલમાં રામાયણ છે. જેમા ૨૪૬૫૨ શ્લોક તથા ૬ કાંડ અને ૫૦૦ સર્ગો બતાવ્યાં છે. -૧૫૭

આમ રામાયણને જ વાલ્મીકિ રામાયણ, સ્કંદપુરાણાદિમાં કાવ્ય, ઉત્તરકાવ્ય, આદિકાવ્ય, મહાકાવ્ય, દિવ્યકાવ્ય, આખ્યાન તથા પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવાય છે. રામાયણકાર કવિ ‘ચક્રવર્તી’ ‘વાલ્મીકી’ ને ‘રામાયણમંજરીકાર’ ‘ક્ષેમેન્દ્ર’ એમની વિશેષતાઓનો ઉલ્લેખ કરતાં તેમને નમસ્કાર કર્યા છે. -૧૫૮ ભવિષ્ય તથા ઉત્તરકાંડ સહિત સમસ્ત રામાયણપૂર્ણ કર્યા પછી સમર્થ મહાજ્ઞાની મહર્ષિએ વિચાર્યું કે એવો કેવો શક્તિશાળી પુરુષ હશે જે આ મહાકાવ્યનું અધ્યયન કરી જનસમુદાયને સંભળાવી શકે. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા આ મહર્ષિ આ પ્રકારનો વિચાર કરતા હતા ત્યાં જ મુનિવેશમાં રહેવાવાળા રાજકુમાર કુશ અને લવ આવ્યા અને પ્રણામ કર્યા પછી એક દિવસની વાત છે, ઘણાંબધા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા

મહર્ષિઓનીમંડળી એકત્ર થયેલીહતી. -૧૫૯ બંને રાજપુત્ર સર્વલોકોની પ્રશંસા પ્રાપ્ત હતા. તેમણે તે ધર્માનુકૂલ ઉત્તમ ઉપાખ્યાનમય સંપૂર્ણ કાવ્યને કંઠસ્થ કરી લીધું અને જ્યારે કોઈ ઋષિઓ, બ્રાહ્મણો તથા સાધુઓનો સમાગમ થતો હતો ત્યારે તેઓ તેની વચ્ચે બેસીને બંને તત્પજ્ઞ બાળક એકાગ્રચિત્તે રામાયણનું ગાન કરતાં હતાં. -૧૬૦ એમના ગાનથી સંતુષ્ટ થઈને મુનિએ ઊભા થઈને તેમને પુરસ્કારના રૂપમાં કલશ પ્રદાન કર્યાં. બીજા મહાયશસ્વી મુનિએ પ્રસન્ન થઈને તેમને વલ્કલવસ્ત્ર ભેટ આપ્યું. -૧૬૧

આ પ્રકારે રામાયણનો પ્રચાર-પ્રસાર થયો. સાથે આર્ય વાલ્મીકિ તથા લવકુશને યશપ્રસિદ્ધિ પણ મળ્યાં.

આ પ્રકારે અત્યંત અદ્ભુત યજ્ઞનો આરંભ થયો અને તે સમયે ભગવાન વાલ્મીકિ મુનિ પોતાના શિષ્યો સાથે તેમાં શીઘ્રતાથી પધાર્યાં. -૧૬૨ તેમણે હુષ્ટપુષ્ટ બંને શિષ્યોને કહ્યું - તમે બંને ભાઈઓ એકાગ્રચિત્તે થઈ સર્વ સ્થાનોમાં પરિભ્રમણ કરી ખૂબ આનંદની સાથે સંપૂર્ણ રામાયણનું ગાન કરો. -૧૬૩ રાત્રી વિત્યા પછી જ્યારે પ્રભાત થયું ત્યારે સ્નાન સંધ્યા પછી સમિધાહોમ આદિ કાર્ય પુરા કર્યાં, પછી બંને ભાઈઓ ઋષિએ બતાવ્યા અનુસાર સંપૂર્ણ રામાયણનું ગાન કરવા લાગ્યાં. -૧૬૪

બહુસંખ્યક પ્રમાણો ધ્વનિપરિચ્છેદ સાધનભૂત ધ્રુત, મધ્ય અને વિલંબિત આ ત્રણ આવૃત્તિઓ અથવા સપ્તવિધ સ્વરોના ભેદની સિદ્ધિ માટે બનાવેલા સ્થાનોથી બંધન કર્યું અને વીણા લયને મીલાવીને બંને બાળકોનું મધુરગાન સાંભળી રામને ખૂબ જ કોતૂહલ થયું. -૧૬૫

રામની આજ્ઞાથી ભરત શીઘ્ર આ બંને બાળકોને અલગ અલગ સુવર્ણમુદ્રાઓ આપવા લાગ્યા. પરંતુ આપવામાં આવેલું સુવર્ણ કુશ અને લવે ગ્રહણ કર્યું નહીં. -૧૬૬

કૃષ્ણ દ્વેપાયન વ્યાસે મહાભારત, આઘ્યાત્મ રામાયણ આદિમાં રામચરિત્રનું વર્ણન કરી રામાયણના જ પ્રચાર પ્રસાર કરવામાં પર્યાપ્ત યોગદાન કર્યું છે. પરિવર્તી અને કવિઓએ

રામચરિત્રનું વર્ણન કરી પોતાની વાણીને સફળ તથા જીવનને ઘન્ય બનાવી રહ્યા છે. -

૧૬૭

વસ્તુતઃ બ્રહ્માએ વાલ્મીકીને આદેશ આપતી વખતે જ રામાયણના પ્રચાર પ્રચારનો પણ આશીર્વાદ આપ્યો હતો કે જ્યાં સુધી પૃથ્વી પર પર્વત અને નદીઓ રહેશે ત્યાં સુધી રામાયણની કથા લોકોમાં પ્રચલિત રહેશે. આ પ્રકારે બ્રહ્માના આશીર્વાદ અનુસાર રામાયણનો પ્રચાર પ્રસાર અનંતકાળ સુધી થતો જ રહેશે.

(11) **સ્વઆશ્રમમાં સીતાસંરક્ષણ :**

“ભાઈઓ તમારું કલ્યાણ થાઓ, તમે બધા મારી વાત સાંભળો, મનને આમતેમ ન ફેરવો, નગરવાસીઓમાં મારી અને સીતાના વિષયમાં ચર્ચા ચાલી રહી છે. તેને હું બતાવી રહ્યો છું. આ સમયે નગરવાસીઓ અને જનપદના લોકોમાં સીતાના વિશે મોટો અપવાદ ફેલાયો છે. મારી પ્રત્યે તેમનો ઘૃણાપદભાવ છે. તે સર્વની તે ઘૃણા મારા મર્મસ્થળને વિદિર્ણા કરી દે છે.” -૧૬૮

“હે સુમિત્રાકુમાર ! તે સમયે પોતાની પવિત્રતાનો વિશ્વાસ બતાવવા માટે સીતાએ તારી સામે જ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને દેવતાઓની સામે સ્વયં અગ્નિદેવે તેને નિર્દોષ બતાવી હતી. આકાશચારીવાયુ, ચંદ્રમાં અને સૂર્ય, દેવતાઓ તથા સમસ્ત ઋષિઓએ પણ જનક નંદિનીને નિષ્પાપ ઘોષિત કરી હતી.” -૧૬૯ “પરંતુ હવે આ મહાન અપવાદ ફેલાવા લાગ્યો છે. નગરવાસીઓ અને જનપદના લોકોમા મારી ખૂબ નિંદા થઈ રહી છે. આ માટે મારા હૃદયમાં ખૂબ શોક થયો છે.” ૧૭૦

“હવે સુમિત્રાકુમાર ! કાલે સવારે તમે સારથી સુમંત્ર દ્વારા સંચાલિત રથ ઉપર આરુઢ થઈને સીતાને તેમાં બેસાડીને રાજ્યની સીમાની બહાર છોડી દો. ગંગાની પેલી પાર તમસા તટ પર મહાત્મા વાલ્મીકિમુનિનો દિવ્ય આશ્રમ છે. રઘુનંદની તે આશ્રમની નજીક નિર્જન વનમાં તું સીતાને છોડીને જલ્દી પાછો આવ. સુમિત્રાનંદન મારી આ પ્રકારની

આજ્ઞાનું પાલન કરો. સીતાના વિષયમાં મારી સામે કોઈ બીજી વાત તારે કરવાની નથી માટે લક્ષ્મણ હવે તમે જાઓ. આ વિષયમાં કોઈ વિચાર ન કરો." ૧૭૧

વિદેહનંદિનીની આ પ્રકારે પ્રેરીત કરવાથી લક્ષ્મણ દુઃખી મનથી નીચું મોં કરી અશ્રુથી ગદગદિત કંઠ દ્વારા આ પ્રકારે બોલ્યો કે "હે જનકનંદિની ! નગર અને જનપદમાં આપના વિષયમાં જે અત્યંત ભયંકર અપવાદ ફેલાયો છે તેવું રાજ્યસભામાં સાંભળી શ્રી રઘુનાથજી અત્યંત દુઃખી બન્યા અને મને બધી વાત બતાવી તેઓ મહેલમાં ચાલ્યાં ગયા." ૧૭૨ "હે દેવી ! આ ગંગાજીના તટ પર બ્રહ્મમર્ષિઓના પવિત્ર એવમ્ રમણીય તપોવનમાં આપ વિષાદ ન કરશો." ૧૭૩ લક્ષ્મણજીનું આ કઠોરવચન સાંભળી જનકકિશોરી સીતાને ખૂબ જ દુઃખ થયું અને તે મૂર્છિત થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયા. -૧૭૪

જ્યાં સીતા રડી રહી હતી તેનાથી દૂર ઋષિઓના કોઈ બાળકો એ તેને રડતી જોઈને પોતાના આશ્રમની તરફ દોડ્યા જ્યાં ઉગ્ર તપસ્વીમાં મન લગાવવાવાળા ભગવાન વાલ્મીકિમુનિ બિરાજમાન હતાં. તે સર્વે મુનિકુમારોએ મહર્ષિના ચરણોમાં અભિવાદન કરીને તેમને સીતાજીના રડવાના સમાચાર સંભળાવ્યા. -૧૭૫

શોકના ભારથી પીડિત થયેલી સીતાને પોતાના તેજથી આરુઢાદિત કરતાં મુનિવર વાલ્મીકિ મધુરવાણીમાં બોલ્યા - "હે પતિવ્રતે ! તમે રાજા દશરથની પુત્રવધુ, મહારાજ રામની પ્યારી પટરાણી અને મિથિલાના રાજા જનકની પુત્રી છો, તમારું સ્વાગત છે. જ્યારે તમે અહીં આવી રહ્યા હતા ત્યારે ધર્મસમાધિ દ્વારા મને ખ્યાલ આવી ગયો હતો. તમારા પરિત્યાગનું જે કારણ છે તે મેં મારા મનથી જ જાણી લીધું છે." -૧૭૬ "બેટી ! મારા આશ્રમની પાસે કેટલીક તાપસીસ્ત્રીઓ રહે છે, જે તપસ્વીમાં સંલગ્ન છે. તેઓ પોતાની પુત્રી સમાન સદા તમારું પાલન કરશે. આ મારું આપેલું અદ્યગ્રહણ કરો અને નિશ્ચિત એવમ્ નિર્ભય થઈ જાઓ. પોતાના જ ઘરમાં આવી ગયા છો એવું સમજી વિષાદ ન કરો." ૧૭૭ "સતી સીતા રાજા દશરથની પુત્રવધૂ અને જનકની પુત્રી છે. નિષ્પાપ હોવા છતાં પણ પતિએ એમનો ત્યાગ કર્યો છે, હવે મારે જ આનું હંમેશા લાલન-પાલન કરવાનું છે." ૧૭૮

આમ, મહર્ષિ વાલ્મીકિએ રામના અશ્વમેધ સુધી સીતાને પોતાના આશ્રમમાં રાખ્યા અને તેમનું સંરક્ષણ કર્યું.

(III) લવકુશને સંસ્કારપ્રદાન :

જે રાત્રે શત્રુઘ્ને પર્ણશાળામાં પ્રવેશ કર્યો હતો તે જ રાત્રે સીતાજીએ બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો. ત્યારપછી અડધીરાત્રીના સમયે કોઈ મુનિકુમારોએ વાલ્મીકિજી પાસે આવીને સીતાજીના પ્રસવ થયાના શુભ એવમ્ પ્રિય સમાચાર સંભળાવ્યા. “ભગવન્ રામચંદ્રજીની ધર્મપત્નીએ બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો છે. અંતઃ મહાતેજસ્વી મહર્ષિ આપ તેમની બ્રાહ્મણજનીત મુશ્કેલીઓને દૂર કરી રક્ષા કરો.” ૧૭૯

વૃદ્ધાસ્ત્રીઓએ ઈચ્છીયું કે આ બંને બાળકોમાં જે પહેલા ઉત્પન્ન થયા છે તેમનો મંત્રો દ્વારા સંસ્કાર કરી અને કુશ વડે માર્જન કરવું. આપું કરવાથી તે બાળકનું નામ કુશ પડ્યું અને તેમનાથી નાના છે તેને લવ વડે માર્જન કરવું. જેથી તેનું નામ લવ પડશે. - ૧૮૦

આ પ્રકારે જોડીયા ઉત્પન્ન થયેલા બંને બાળકોના ક્રમશઃ કુશ અને લવ નામ ધારણ કરશે અને મારા દ્વારા નિશ્ચિત કરેલા નામોથી ભૂમંડળમાં વિખ્યાત થશે. - ૧૮૧

‘નાગેશ ભટ્ટ’ અનુસાર બે ખંડોમાં કાપીને વિભક્ત કુશ મુષ્ટિના અગ્રભાગ કુશ કહેવાય છે અને શેષ અડધો ભાગ લવ કહેવાય છે. અર્થાત્ અમુક કુશોને લઈને એમના બે ભાગ કર્યા, અગ્રભાગ વડે જયેષ્ઠનું અને અડધા ભાગ વડે કનિષ્ઠનું માર્જન કરવામાં આવ્યું. - ૧૮૨

સમયાનુસાર ઉપનયન અને વેદાધ્યયન સંસ્કાર પણ વાલ્મીકિએ સંપન્ન કર્યા. કુશ-લવ જ્યારે વેદાર્થ જ્ઞાનમાં પરિનિષ્ઠિત થયા ત્યારે તેમને રામાયણનું અધ્યયન કરાવ્યું. રામના અશ્વમેધયજ્ઞમાં સીતા શપથ થવાથી કુશ-લવને રામનું સાનિધ્ય પ્રાપ્ત થયું. તે પહેલાં જાત-કર્મ થી લઈને વિવાહપૂર્વવતી બધા સંસ્કાર વાલ્મીકિએ સંપન્ન કર્યા હતા.

આમ વાલ્મીકિ કુશલવને વિવિધ સંસ્કાર પ્રદાન કરવાનું કાર્ય કર્યું હતું.

(IV) રામના અશ્વમેધયજ્ઞમાં સંમલિત થવું :

આ પ્રકારે અત્યંત અદ્ભુતયજ્ઞ જયારે પ્રારંભ થયો ત્યારે ભગવાન વાલ્મીકિમુનિ પોતાનાં શિષ્યોની સાથે તેમાં શીઘ્રતાપૂર્વક પધાર્યા. -૧૮૩

રાજારામ તથા બહુસંખ્યક મહાત્મામુનિઓ દ્વારા સંમાનિત થયેલાં મહાતેજસ્વી આત્મજ્ઞાની વાલ્મીકિ મુનિએ સુખેથી ત્યાં નિવાસ કર્યો. તેમણે પોતાનાં બંને શિષ્યોને કહ્યું. “તમે બંને ભાઈઓ એકાગ્રચિત્ત થઈને સર્વસ્થાનોમાં પરિભ્રમણ કરી ખૂબ આનંદ સાથે સંપૂર્ણ રામાયણ કાવ્યનું ગાન કરો.” ૧૮૪

“આરંભથી આ કાવ્યનું ગાન કરવું જોઈએ. તમે લોકો એવા કોઈ વર્તાવ ન કરતાં જેથી રામનું અપમાન થાય, કારણ કે રાજ ધર્મની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના પિતા હોય છે, માટે તમે બંને ભાઈ પ્રસન્ન અને એકાગ્ર ચિત્ત થઈ કાલે સવારે જ વીણાના લયબદ્ધ મધુર સ્વરથી રામાયણગાનનો આરંભ કરો.” -૧૮૫

રામે પણ આ ગાન સાંભળ્યું, જે પૂર્વવર્તી આચાર્યોએ બનાવેલા નિયમોને અનુકુળ હતું. સંગીતની વિશેષતાઓથી ચુકતસ્વરના આલાપની અપૂર્વ શૈલી હતી. બહુ સંખ્યક પ્રમાણો, ધ્વનિપરિચ્છેદનું સાધનભૂત દ્રુત, મધ્ય અને વિલંબિત આ ત્રણેયની આવૃત્તિઓ અથવા સપ્તવિધિ સ્વરોના ભેદની સિદ્ધિઓ માટે બનેલ, સ્થાનથી બંધાયેલ અને વીણાના લયને મળતા આ બંને બાળકોના મધુરગાન સાંભળી રામચંદ્રજીને પણ ખૂબ જ કોતૂહલ થયું. - ૧૮૬ સભાસદોમાં અને શ્રોતાઓમાં હર્ષ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. તે સમયે બંને મુનિકુમારોએ ગાનનો આરંભ કર્યો. પછી મધુરસંગીતનો તારબદ્ધ થઈ ગયા. ખૂબ જ અલૌકિક ગાન હતું. ગેય વસ્તુની વિશેષતાને કારણે બધા શ્રોતાઓ મુગ્ધ થઈને સાંભળવા લાગ્યાં, કોઈને તૃપ્તિ થતી ન હતી. -૧૮૭ તે સમયે નારદજી દ્વારા પ્રદર્શિત પ્રથમસર્ગ મુળરામાયણના આરંભથી જ ગાનનો પ્રારંભ થયો. તેમણે વીસસર્ગોનું ગાન કર્યું. પછી મધ્યાહન સમય થઈ

ગયો. તે સમયે વીસ સર્ગોનું ગાન સાંભળી ભ્રાતૃવત્સલ રામે ભાઈ ભરતને કહ્યું “હે કાકુત્સ્થ ! તમે આ બંને મહાત્મા બાળકોને અઢાર હજાર સુવર્ણ મુદ્રાઓ પુરસ્કારનાં રૂપમાં આપો. આ સાંભળતાં ભરત શીઘ્ર બંને બાળકોને અલગ અલગ સુવર્ણ મુદ્રાઓ આપવા લાગ્યા, પરંતુ તેઓએ આપેલ સુવર્ણ મુદ્રાઓ કુશ અને લવે ગ્રહણ કરી નહિ.” ૧૮૮

આમ, આ પ્રકારે રામના ચક્ષુમાં વાલ્મીકિ ઋષિ સંમેલિત થયા અને લવકુશે રામાચાર્યનું ગાન કરી બધાને આશ્ચર્યચકિત બનાવી દીધા.

(૫) “સીતાશપથ” પ્રસંગે તેની ચારિત્રિક પવિત્રતાને પ્રમાણિત કરવી.

આ પ્રકારે રઘુનાથજી, ઋષિઓ, રાજાઓ અને વાનરોની સાથે ઘણાબધાં દિવસો સુધી તેમણે ઉત્તમ રામાચાર્યનું ગાન સાંભળતા રહ્યા. તે કથાથી તેમને વિદિત થયું કે કુશ અને લવ બંને કુમારો સીતાના જ પુત્ર છે. આવું જાણીને સભાની વચ્ચે બેઠેલાં રામે શુદ્ધ આચાર-વિચારવાળા દુતોને બોલાવ્યા અને બુદ્ધિથી વિચારીને કહ્યું - “તમે લોકો અહીંથી ભગવાન મુનિની પાસે જાઓ અને તેમને મારો આ સંદેશ કહો.” - ૧૮૯

“જો સીતાનું ચરિત્ર શુદ્ધ છે અને તેનામાં કોઈ પ્રકારનું પાપ ન હોય તો આપ મહામુનિની અનુમતિ લઈને અહીં આવી જનસમુદાયમાં પોતાની શુદ્ધતા પ્રમાણિત કરો.” ૧૯૦

‘ઉત્તરરામચરિત’ માં રામ કહે છે કે “લોકો તો બિચારા રાજકુળ પ્રત્યે પ્રેમવૃત્તિ ધરાવનારા છે. લોકોનો કોઈ દોષ નથી પરિસ્થિતિનો છે.” મનુષ્ય જીવનની ઘટનામાં જ કાંઈક એવું છે જેથી સીતા ત્યાગ જેવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય છે અહીં પણ સીતાના ત્યાગમાં લોકોપવાદ નિમિત્તરૂપે છે એ હકીકત જણાવવા ઉપરાંત રામનાં શબ્દોમાં કોઈ દોષ જોવો ઠીક નથી. પોતે સીતા વિરુદ્ધનું કોઈ કારણ જાણતાં નથી એમ એ સૂચવે છે. ૧૯૧

સાતમાં અંકમાં સીતાના સદ્ચારિત્રનો ઉદ્દોષ થાય છે, ત્યાં લક્ષ્મણ રામનું એ તરફ લક્ષ્ય ખેંચે છે, ત્યારે પણ લોકસાંભળે એ પ્રમાણે રામ કહે છે. તે લોકો પ્રત્યેના રોષથી

નહી પણ પોતાને એમાં કાંઈ નવું સાંભળવાનું જાણવાનું નથી, પોતાને તો સીતાનું શીલ સુવિદિત છે. -૧૯૨

મહાત્મા વાલ્મીકિની વાત સાંભળી રામને ખૂબ જ પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થઈ ત્યાં આવેલાં ઋષિઓ તથા રાજાઓએ કહ્યું આપ સર્વ પૂજ્યપાદ મુનિશિષ્યોસહિત સભામાં આવો. સેવકો સહિત લોકો પણ ઉપસ્થિત થાઓ અને બીજા પણ જો કોઈ સીતાની શપથ સાંભળવા ઈચ્છતા હોય તો આ પ્રકારના સર્વ લોકો એકત્ર થઈને સીતાના શપથગ્રહણ જુએ. -૧૯૩

રાજસભામાં એકત્ર થયેલાં સર્વલોકો પત્થરની માફક નિશ્ચિત થઈને બેઠા છે. આ સાંભળી મુનિવર વાલ્મીકિ સીતાને સાથે લઈને તરત જ ત્યાં આવ્યાં. -૧૯૪

પછી તે જનસમુદાયની વચ્ચે સીતા સહિત મુનિવર વાલ્મીકિએ પ્રવેશ કરી રામને આ પ્રમાણે કહ્યું ! “હે દશરથનંદન, આ સીતા ઉત્તમવ્રતનું પાલન કરવાવાળી અને ધર્મપરાયણ છે આપે લોકોપવાદના ભયથી તેનો મારા આશ્રમ નજીક ત્યાગ કરી દીધો હતો. હે મહાન વ્રતધારી રામ ! લોકોપવાદથી ભયભીત બનેલાં તમને સીતા પોતાની શુદ્ધતાનો વિશ્વાસ આપશે. એ માટે આપ તેમને આજ્ઞા આપો. આ બંને કુમારો લવ અને કુશ જાનકીના ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, આ આપના પુત્ર છે અને આપના સમાન દુર્ઘષ વીર છે. હું આપને સત્ય વાત બતાવી રહ્યો છું.” ૧૯૫

“હે રઘુકુલનંદન ! હું પ્રચેતાનો દસમો પુત્ર છું. મારા મુખમાંથી ક્યારેય અસત્યવાત નીકળી હોય એવું મને યાદ નથી. હું સત્ય જ કહું છું કે આ બંને આપના પુત્ર છે.” -૧૯૬

“મેં અનેક હજાર વર્ષો સુધી કઠીન તપસ્યા કરી છે. જો મિથિલેશ કુમારી સીતામાં કોઈ દોષ હોય તો મને આ તપસ્યાનું ફલ ન મળો. -૧૯૭ મેં મન, વાણી અને ક્રિયા દ્વારા પણ પહેલાં કોઈ પાપ કર્યું નથી. જો મિથિલેશકુમારી સીતા નિષ્પાપ હોય તો મને પોતાને આ પાપશૂન્ય પૂર્ણકર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થાય.” ૧૯૮

“હે રઘુનંદન! મેં પોતાની પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મન બુદ્ધિ દ્વારા સીતાની શુદ્ધતાનો

નિશ્ચય કરીને પોતાના સંરક્ષણમાં લીધી હતી. તે મને જંગલમાં એક ઝરણાંની પાસે મળી હતી. એનું આવરણ સર્વથા શુદ્ધ છે. પાપ તેને સ્પર્શી પણ શકે નહિ. તથા તે પતિને જ દેવતા માને છે, અતઃ લોકઅપવાદથી ડરેલા તમને પોતાની શુદ્ધતાનો વિશ્વાસ કરાવશે."૧૯૯

"હે રાજકુમાર ! મેં દિવ્યદ્રષ્ટિએ જાણી લીધું હતું કે સીતાની ભાવના અને વિચાર પરમ પવિત્ર છે, એ માટે તે મારા આશ્રમમાં પ્રવેશ મેળવી શકી છે. આપને પણ તે પ્રાણથી અધિક પ્યારી છે અને આપ એ પણ જાણો છો કે સીતા સર્વથા શુદ્ધ છે, તોપણ લોકોપવાદથી કલુષિત ચિત્ત થઈને આપે તેનો ત્યાગ કર્યો હતો."૨૦૦

દેવતાઓ તથા ઋષિઓને ઉપસ્થિત થયેલા જોઈને રામ બોલ્યા "હે સુરશ્રેષ્ઠગણ ! મને મહર્ષિ વાલ્મીકિના નિર્દોષ વચનોથી પૂર્ણ વિશ્વાસ થઈ ગયો છે, છતાં પણ જનસમાજની વચ્ચે વિદેહકુમારીની વિશુદ્ધતા પ્રમાણિત થાય તો મને અધિક પ્રસન્નતા થશે."૨૦૧ તે સમયે સીતાજી તપસ્વીઓને અનુરૂપ વસ્ત્ર ધારણ કર્યા હતા. સર્વેને ઉપસ્થિત જોઈને તે હાથ જોડીને દ્વષ્ટિ અને મુખ નીચે કરીને બોલ્યા "મેં રામની સિવાય બીજા કોઈ પુરુષનું મનથી ચિંતન પણ નથી કર્યું જો આ સત્ય છે તો ભગવતી પૃથ્વીદેવી મને આપની ગોદમાં સ્થાન આપો."૨૦૨ "જો મેં તન, વાણી અને ક્રિયાઓના દ્વારા ફક્ત રામની જ આરાધના કરી હોય તો ભગવતી પૃથ્વીદેવી મને આપની ગોદમાં સ્થાન આપો. ભગવાન રામને છોડીને મેં બીજા કોઈ પુરુષને જાણતી નથી. મારી કહેવાયેલ વાત જો સત્ય હોય તો ભગવતી પૃથ્વીદેવી મને આપની ગોદમાં સ્થાન આપો."૨૦૩

વિદેહકુમારી સીતાની આ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞાથી ભૂતલમાંથી એક અદ્ભુત સિંહાસન પ્રગટ થયું. જે ખૂબ જ સુંદર અને દિવ્ય હતું. -૨૦૪ સિંહાસન ઉપર બેસી સીતાજી જ્યારે રસાતલમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યાં ત્યારે દેવતાઓએએમની સામે જોયું અને આકાશમાંથી તેમની પર દિવ્યપુષ્પોની વર્ષા થવા લાગી. -૨૦૫

સીતાજીને ભૂતલમાં પ્રવેશતાં જોઈને ત્યાં આવેલાં સર્વલોકો હર્ષ, શોક આદિમાં ડૂબી ગયાં. બે ઘડી તો ત્યાંના સર્વ જનસમુદાય અત્યંત મોહાર્ચણ જેવો થઈ ગયો. -૨૦૬

આમ વાલ્મીકિ સીતાશપથ પ્રસંગે સીતાજીની પવિત્રતાને પ્રામાણિત કરી હતી.

આમ વાલ્મીકિનું કાર્યક્ષેત્રમાં રામાયણની રચના પ્રચાર, પ્રસાર કરવો, સીતાનું સરક્ષણ કરવું, કુશ લવને સંસ્કાર પ્રદાન કરવા, રામના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં સમ્મલિત થવું, સીતાશપથ પ્રસંગે તેની ચારિત્રિક વિશુદ્ધિને પ્રામાણિત કરવી એ કાર્યનો સમાવેશ થાય છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિની અક્ષય ધરોહર અને માનવતાના આદર્શોની મનોરમ મંજૂષા રામાયણની કથા આજે પણ ખુલે ખુલે ગુંજીને ભવિષ્ય વાણીને અક્ષરશઃ સત્ય સિદ્ધ કરી રહી છે.

આમ રામાયણમાં માનવતાના આદર્શ પ્રતિપાદિત કરવામાં વાલ્મીકિ ભારતીય સંસ્કૃતિના સંસ્કારક મનીષી છે. વાલ્મીકિની કાવ્ય પ્રતિભા રામાયણમાં સર્વાંશે પ્રગટી સમસ્ત સંસારને ઉજ્જવળ બનાવે છે. અહીં વાલ્મીકિનો ભક્તના રૂપમાં, ભાર્ગવના રૂપમાં, પ્રાયેતસના રૂપમાં, રામાયણકારના રૂપમાં, ચોર, કિરાત, વ્યાધ, દસ્યુના રૂપમાં, પ્રાકૃત સૂત્રકારના રૂપે પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. વિભિન્ન મતોમાં તેમનાં આ સ્વરૂપને સમર્થન મળે છે તે આપણને વિદિત છે. પ્રાશ્ચાત્ય અને ભારતીય વિદ્વાનોએ તેમની એકીમુખે પ્રસંશા કરી છે તો જન સામાન્યે તેને વંદન કર્યા છે એ પણ સર્વવિદિત છે.

યાવત્ સ્થાસ્યન્તિ ગિરયઃ સરિતશ્ચ મહિતલે ।

તાવદ્ રામાયણકથા લોકેષુ પ્રચરિષ્યતિ ॥

॥ વા.રા. ૧.૨.૩૫ ॥

पुस्तक सूची

- (१) महर्षि वाल्मीकि - डॉ. जानकीप्रसाद द्विवेदी पृ - १
- (२) अज्ञान पृ - १
- (३) पकारपूर्वश्च वाल्मीकेः ॥ तैत्तिरीय प्रातिशाख्य पृ. ३६ ॥
- (४) १. कवर्गपरश्चाग्निवेश्य वाल्मीकयोः ॥ तैत्तिरीय प्राति शाख्य १.४१ ॥
२. उदातो वाल्मीकेः ॥ तैत्तिरीय प्रातिशाख्य ॥ १८.६ ॥
- (५) महर्षि वाल्मीकि - डॉ. जानकीप्रसाद द्विवेदी, पृ - २
- (६) अज्ञान पृ - ३
- (७) रामायण मीमांसा - स्वामी करपात्रीजी पृ - ५७
- (८) महर्षि वाल्मीकि - डॉ. जानकीप्रसाद द्विवेदी, पृ - ०४
- (९) वाल्मीकि नारद घटयोनी,
निज-निज मुखहि कही निज होगी ।
सठ सुधरहि सत्संगति पाई,
पारस - परस कुधातु सुहाई ॥ रामचरित मानस - १.२.२,५ ॥
- (१०) ऋक्षोडभद् भागवस्तस्माद् वाल्मीकिर्योडभिधीयते ॥ विष्णुपुराण ॥ ३.३.१८ ॥
- (११) देवी भागवत (१.३)
- (१२) लिंगपुराण (१.२४)
- (१३) स्कंदपुराण (१.२.४०) पृ. ६१६
- (१४) कूर्म पुराण (पूर्व ५१.१.११)
- (१५) परिवर्ते चतुर्विंशे ऋक्षो व्यासो भविष्यति ॥ वायुपुराण ३३.१६४ ॥
- (१६) तृणबिन्दुस्त्र्योविंशे वाल्मीकिस्तु ततः परम् ॥ कूर्मपुराण पूर्व ५१.१.११ ॥
- (१७) वाल्मीकिश्चापि भगवान् युधिष्ठिरमभाषत् ।
विवादे साम्नि मुनिभिर्ब्रह्मध्नो वै भवानिति ॥
उक्तःक्षणेन याडडविष्टस्तेनाधर्मेण भारत ।
सोडहमीशानमनधमस्तौषं शरणं गतः ॥
मुक्तश्यात्म्यवशः पापात् ततो दुःखविनाशनः ॥
आह मां त्रिपुरध्नो वै यशस्तेडग्रयं भविष्यति ॥ महाभारत अनुशासनपर्व ॥१८.८,९,१०॥

- (१८) (१) संनिबद्धं हि श्लोकानां चतुविंशशत्सहस्रकम् ।
उपारव्यानशतं चैव भार्गवेण तपस्विना ॥ वा.रा.गीताप्रेस ७.२४.२६ पृ.१६५३ ॥
- (२) पृच्छन्तं राघवं वाक्यमूचतुमुनिदारकौ ।
वाल्मीकिर्भगवान कर्ता सम्प्राप्तो यज्ञ संविधम् ।
येनेदं चरितं तुभ्यमशेषं सम्प्रदर्शितम् ॥ वा. रा. ७.८५.१९ ॥ पृ ९७५
- (१९) महर्षिं वाल्मीकि - डा. जानकीप्रसाद द्विवेदी- पृ. ५
- (२०) अग्नीन् पुरीष्यानाधत्त त्रिव्यायं समनन्तरः ।
चर्षणी वरुणस्यासीद् यस्यां जातो भृगुः पुनः ॥
वाल्मीकिश्च महायोगी वल्मीकादभवत् किल ।
अगस्तश्च वसिष्ठश्च मित्रावरुणयोर्ऋषी ॥ श्री मदभागवत् ६.१८.४.५ ॥
- (२१) महर्षिं वाल्मीकि - डा.जानकीप्रसाद द्विवेदी, पृ-५
- (२२) उलटा नाम जपत जग जाना,
वाल्मीकि भये ब्रह्म समाना । रामचरितमानस गोस्वामी तुलसीदास (चतुष्पदी - १८४)
- (२३) वाल्मीकिरादौ च ससर्ज पद्यं
जग्रन्थ यन्न च्यवनो महर्षिः ॥ बुद्धचरितम् १.४३ ॥
- (२४) महर्षिं वाल्मीकि- डा. जानकीप्रसाद द्विवेदी, पृ. ६
- (२५) अेजन पृ. ६
- (२६) स्कंदपुराण : आवन्त्यखंड - अवन्तीक्षेत्रमहात्मय (अध्याय-२४)
- (२७) महर्षिं वाल्मीकि - डा. जानकीप्रसाद द्विवेदी, पृ. ६
- (२८) रामायणमीमांसा - स्वामी करपात्रीजी, पृ. ६२
- (२९) वृष्णीनां वासुदेवोडस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कविनामुशना कविः ॥ श्रीमद्भगवद्गीता १०.३७ ॥
- (३०) भृगुर्वै वारुणि वरुणं पितरमुपससार ॥ तैत्तिरीय उपनिषद् ३.१ ॥
- (३१) तस्येद्म ॥ पाणिनीसुत्र - ४.३.१२० ॥
- (३२) विष्णुपुराण - (३.३.१८)
- (३३) मस्त्यपुराण (१२.५१)
- (३४) प्रचेतसोडहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन ।
न स्मराम्यनृतं वाक्यमिमौ तु तव पुत्रकौ ॥

बहुवर्षसहस्राणि तपश्चर्या मया कृता ।
नोपाशनीयां फलं तस्या दुष्टेयं यदि मैथिली ॥
मनसा कर्मणा वाचा भूतपूर्वं न किल्बिषम् ।
तस्याहं फलमश्नामि अपापा मैथिली यदि ॥

॥ वा.रा.गीताप्रेस ॥ ७.९६.१९, २०, २१ ॥ पृ. १६५६

- (३५) महर्षि वाल्मीकि - डॉ. जानकीप्रसाद द्विवेदी पृ, ६
(३६) प्रचीनबहिषः पुत्राः शतद्रुत्या दशाभवन् ।
तुल्यनामव्रताः सर्वे धर्मस्नाताः प्रचेतसः ॥ भागवतपुराण ॥ ४.२४.१३ ॥
(३७) प्रचेता वरुणःपाशी ॥ अमरकोश १.१.६१ ॥
(३८) रामायणमीमांसा - स्वामी करपात्रीजी, पृ. ६०
(३९) नारदस्य तु तद् वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ।
पूजयामास धर्मात्मा सहशिष्यो महामुनिम् ॥ वा.रा. १.२.१ ॥
(४०) यथावत् पूजितस्तेन देवर्षिर्नारदस्तथा ।
आपृच्छयेवाभ्यनुज्ञातः स जगाम विहायसम् ॥ वा.रा. १.२.२ ॥
(४१) स मुहुर्तं गते तस्मिन् देवलोकं मुनिस्तदा ।
जगाम तमसातीरं बाह्यव्यास्त्वविदूरतः ॥ वा.रा. १.२.३ ॥
(४२) स तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा ।
शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम् ॥ वा.रा. १.२.४ ॥
(४३) अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय ।
रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा ॥ वा.रा. १.२.५ ॥
(४४) न्यस्यतां कलशस्तात दीयतां वल्कलं मम ।
इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम् ॥ वा.रा. १.२.६ ॥
(४५) एवमुक्तो भरद्वाजो वाल्मीकेन महात्मना ।
प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः ॥ वा.रा. १.२.७ ॥
(४६) स शिष्यहस्तादादाय वल्कलं नियतेन्द्रियः ।
विचचार ह पश्यंस्तत् सर्वतो विपुलं वनम् ॥ वा.रा. १.२.८ ॥
(४७) तस्याम्याशे तु मिथुनं चरन्तमन पायिनम् ।
ददर्श भगवांस्तत्र क्रौंचयोश्चारुनिःस्वनम् ॥ वा.रा. १.२.९ ॥

- (४८) तस्मात् तु मिथुनादेकं पुमांसं पापनिश्चयः ।
जधान वैरनिलयो निषादस्तस्य पश्यतः ॥ वा.रा. १.२.१० ॥
- (४९) तं शोणितपरीताङ्गं चेष्टमानं महीतले ।
भार्या तु निहतं दृष्ट्वा रुराव करुणां गिरम् ॥ वा.रा. १.२.११ ॥
- (५०) तथा विधं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपातितम् ।
ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत ॥ वा.रा. १.२.१२ ॥
- (५१) ततः करुणवेदित्वादधर्मोडयमिति द्विजः ।
निशास्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ वा.रा. १.२.१३ ॥
- (५२) मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ वा. रामायण ॥ १.२.१४ ॥
- (५३) महर्षिं वाल्मीकि - डॉ. जानकीप्रसाद द्विवेदी, पृ. ७
- (५४) रामायणमिति ख्यातं शतकोटिप्रविस्तरम् ।
प्रणीतं भवता यच्च ब्रह्मलोके प्रतिष्ठितम् ॥ अद्भुत रामायण ॥ १.३ ॥
- (५५) तस्य चिन्तयमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
अगृहीतां ततः पादौ मुनिवेषौ कुशीलवौ ॥
कुशीलवो तु धर्मज्ञौ राजपुत्रौ यशस्विनौ ।
भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ ददर्शाश्रमवासिनौ ॥
स तु मेधा विनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ ।
वेदोपबृंहणार्थाय तापग्राहयत प्रभुः ॥
काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत् ।
पौलस्त्यवधमित्येवं चकार चरितव्रतः ॥ वा.रा. १.४.३, ४, ५, ६ ॥
- (५६) महर्षिं वाल्मीकि डॉ. जानकीप्रसाद द्विवेदी, पृ. ७
- (५७) धर्म्यं यशस्यमायुष्यं राज्ञां च विजयावहम् ।
आदिकाव्यमिदं चार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥
॥ वा.रा. गीताप्रेस - युद्धकांड, १२८.१०७ ॥ पृ. १४५
- (५८) अहं पुरा किरातेषु किरातैः सह वर्धितः ।
जन्ममात्रं द्विजत्वं मे शुद्राचाररतः सदा ॥

शुद्रायां बहवः पुत्रा उत्पन्ना मेडजितात्मनः ।

ततश्चौरैश्च संगम्य चौरौडहमभवं पुरा ॥ अध्यात्म रामायण ॥ २.६.६५, ६६ ॥

(५८) चमत्कारपुरे भूत्वा भार्गवान्वयसंभवः ॥

लोहबडधो द्विजो ह्यासीद् ऋक्षनामान्तरो हि सः ।

मातापित्रोः सेवया स कंचित कालं गृहे वसन् ॥

भार्या पतिव्रतां साध्वीं तां परित्यज्य स द्विजः ।

ब्राह्मीं वृत्ति परित्यज्य चोरकर्म समारभत ॥ शिवरामायण ॥

(५०) आनंद रामायण - मुंजर्ण-१८२५

(५१) स्कंदपुराण भाग-१ , वैष्णवखण्ड - वैशाख महात्म्य, अध्याय-२१

वाल्मीकि जन्मकथन पाना नं. ५१५

(५२) महर्षि वाल्मीकि - डॉ. जानकीप्रसाद द्विवेदी, पृ. ८

(५३) माण्डव्यवंशोद भूत । स्कंदपुराण - नागरखण्ड - अध्याय-१२४

(५४) देविकामाहात्म्यः मुलस्थान माहात्म्य

- स्कंदपुराण - प्रभासखण्ड - अध्याय-२८८ (शमीमुख कथा)

(५५) रामायणमिमांसा - स्वामी करपात्रीजी, पृ. ६६

(५६) गौरस्तु कार्यो वाल्मीकिर्जटाण्डल दुर्दशः ।

तपस्यभिरतः शान्तो न कृशो न च पीवरः ॥ विष्णुधर्मोत्तरपुराण - ३.८५ ॥

(५७) विष्णुधर्मोत्तरपुराण - (७४.३८)

(५८) महर्षि वाल्मीकि - डॉ. जानकीप्रसाद द्विवेदी, पृ - ७

(५९) वाल्मीकिवत् ते निभृतं स्ववीर्यम् ॥ महाभारत - १.५५.१४ ॥

(६०) सहदेवः सुनीथश्च वाल्मीकिश्च महातपाः ।

समीकः सत्यवाक् चैव प्रचेताः सत्यसङ्गरः ॥ महाभारत ॥ २ / ७ / १६ //

(६१) महर्षि वाल्मीकि - डॉ. जानकीप्रसाद द्विवेदी पृ. ७

(६२) शम्भुरहस्य - अध्याय - २६८

(६३) महर्षि वाल्मीकि - डॉ. जानकीप्रसाद द्विवेदी पृ. ७

(६४) अेजन - पृ. ७

(६५) रमौ च जानकीपुत्रावृभो व यमजातकौ ।

सुतौ तथैव दुर्घषीं सत्यमेतद्रवीमि ते ॥

प्रचेतसोडहं दशमः पुत्रो राधवनन्दन ।

न स्मराम्यनृतं वाक्यं तथेमौ तव पुत्रकौ ॥ वा. रामायण ॥ ७.८७. १७,१८ ॥

(७५) रामायणमीमांसा - स्वामी करपात्रीजी - पृ. ६६

(७७) उलटा नाम जपत जग जाना ।

वाल्मीकि भये ब्रह्मसमाना ॥ रामचरितमानस - चतुष्पदी - १८४ ॥

(७८) कल्पे कल्पे क्षपासु क्षणिकमभिमता दिव्यलीला विचित्राः ।

या याः पूर्वं बभूवुः श्रवणसुखकरास्ताः पुनस्त्वन्यकल्पे ।

ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताः स्वकृतसुकृतसत्कर्मपाकेन भिन्नाः ।

पौराण्यस्ताः कथाश्च पृथगिव प्रतिभान्त्यर्थतस्मास्त्वभिन्नाः ।

सर्वं सत्यं च शास्त्रं विविधकृतिभिदा भेदितंचापि शम्भोः ।

तात्पर्यं चैकरूपं विमलसुमतिभिर्ग्राह्यमाधन्त दृष्टया ॥

यावद् वेदेन जातोडप्यतुलितमहिमा चैकरूपं प्रणेतुः,

तत्सारं ग्राह्यमीशो विनिहितमतिभिः प्राह चैवं गुरुर्मां ॥

॥ काशीकेदारमाहात्म्य - २७.७५.७२ ॥

(७९) अयं लोकः सुपर्णानां पक्षिणां पन्नगाशिनाम् ।

विक्रमे गमने भारे नैषामस्ति परिश्रमः ॥ १ ॥

वैनतेयसुतैःसूत ! षड्भस्ततमिदं कुलम् ।

कर्मणा क्षत्रियाश्चैते निर्धृणा भोगिभोजनाः ॥ २-६ ॥

त्रिवारः सप्तवारश्च वाल्मीकिर्द्वीपकस्तथा ।

दैत्यद्वीपः सरिद्वीपः सारसः पद्मकेसरः ॥ ११ ॥ महाभारत-उद्योगपर्व अध्याय - ९९ ॥

(८०) सुगन्धिर्वनराजी च द्वे चान्ये परिचारिके ।

रोहिणी पौरवी चैव वाल्मीकस्याडडमजाडभवत् ॥ १६१ ॥

जयेष्ठा पत्नी महाभागा दयिताडडनक दुन्दुभेः ॥ १६२ ॥ वायुपुराण - ९६.१३१ ॥

(८१) अजानेया घट्टधरा दरदाः कालवन्दिजाः ।

वाल्मीकयावनोदभूता गान्धर्वाश्चाथ ये हयाः ॥ ब्रह्माण्डपुराण - ४.१६.१७ ॥

(८२) श्रीमद् भागवत - पदरत्नावली ॥ ६.१८.४,५ ॥

(८३) यद्वा वाल्मीक इति ऋषिविशेषस्य संज्ञा इत्याहुः ॥ रामायणतिर्थ १.१.१ ॥

(८४) स्कन्दपुराण - वैष्णवरवण्ड - वैशाखमाहात्म्य ॥

- (८५) अथाब्रवीन्महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 वल्मीकप्रभवो यस्मात्तस्माद् वाल्मीकिरित्यसौ ॥ ब्रह्मवैवर्तपुराण - अध्याय - २२ ॥
 कति कल्पान्तरेडतीत स्रष्टुः सृष्टिविधौ पुनः ।
 यः पुत्रश्चेतसो धातुः बभूव मुनिपुङ्गवः ॥
 तेन प्रचेता इति च नाम चक्रे पितामहः ॥ ब्रह्मवैवर्तपुराण - अध्याय - २२ ॥
- (८६) मामप्याहुर्मुनिगणा वाल्मीकिस्त्वं मुनीश्वरः ।
 वल्मीकात् सम्भवो यस्माद् द्वितीयं जन्म तेडभवत् ॥ अध्यात्म रामायण - २.६.८६ ॥
- (८७) वल्मीकप्रभवत्वेन गोणीपुत्रादिवद् द्रोणमस्य - वल्मीकापत्यत्वं गृहीत्वेम् साधुरपत्यार्थः ।
 ॥ रामायणतिर्थ- १.१.१ ॥
- (८८) अहं प्रजाः सिसुक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।
 पतीन् प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश ॥
 मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
 प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥ मनस्मृति- १.३४.३५ ॥
- (८९) दश प्रचेतसः पुत्राः सन्तः पुण्यजनाः स्मृताः ।
 ॥ महाभारत - सभापर्व - अध्याय - ७५.४ ॥
- (९०) मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
 यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ वा. रामायण ॥ १.२.१४ ॥
- (९१) तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन्मुनिपुङ्गवम् ।
 श्लोक एव त्वया बद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥
 मच्छन्दादेव ते ब्रह्मनप्रवृत्तेयं सरस्वती ।
 रामस्य चरितं सर्वं कुरु त्वमृषिसत्तम ॥ वा. रामायण १.२. २९.३० ॥
- (९२) धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः ।
 वृत्तं कथय धीरस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम् ॥ वा. रामायण - १.२.३१ ॥
- (९३) यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महितले ।
 तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥
 यावद् रामस्य च कथा त्वत्कृता प्रचरिष्यति ।
 तावद्धर्मधश्च त्वं मल्लोकेषु निवत्स्यसि ॥ वा. रामायण - १.२.३५, ३६ ॥

- (८४) पापं तवैव तत्सर्वं वयं तु कलभागिनः ॥ अध्यात्मरामायण ६.७४ ॥
- (८५) अध्यात्मरामायण, (२.६.६५.९२)
- (८६) स्कन्दपुराण - आवन्त्यखण्ड - अवन्तीक्षेत्रमाहात्म्यान्तर्गत
- वाल्मीकेश्वरमाहात्म्य अध्याय-२४.
- (८७) स्कन्दपुराण - वैष्णवरण्ड - वैशाखमाहात्म्यः ।
- (८८) स्कन्दपुराण - नागरखण्ड ।
- (९९) स्कन्दपुराण - प्रभासखण्ड देविकामाहात्म्यमूलस्थानमाहात्म्य ।
- (१००)(१) दे. ए. डब्लु श्लेगेल, जर्मन ओरियन्टल जर्नल, भाग-३ पृ. ३७९
(२) जी. गोरेसियो: रामायण भाग-१० भूमिका ।
- (१०१)(१) जी. टी. व्हीलर, हिस्ट्री ऑव इन्डिया, भाग-२ लन्दन १८६९
(२) ए. वेबर, आन् दि रामायण, बम्बई - १८७३
- (१०२) रामायणमीमांसा - अध्याय-२२ - पृ. ८५१
- (१०३) रामकथा - कामिलबुल्के - रामायण रचनाकाल पृ - २४
- (१०४)(१) एच.याकोबी: डस रामायण पृ - १००
(२) एम विंटरनिट्स: हिस्ट्री ऑव इंडियन लिटरेचर भाग-१ पृ. ५००, ५१७
- (१०५) सी.वी.वेद्य : दि रिडल ऑव दि रामायण पृ. २० और ५१
- (१०६) दे. एच. याकोबी: डस उस रामायण - पृ. १०१
- (१०७) संस्कृत साहित्य का इतिहास - लंदन - १९०५, पृ. ३०९
- (१०८) दे. इन्साइक्लोपीडिया ऑव रिलिजन एण्ड एथिकस भाग-१० पृ. ५७५
- (१०९) दे. जर्नल रोयल एशिआटिक सोसायटी १९१५ (पृ. ३१८-२४) दि. एज ऑव दि
रामायण ।
- (११०) दे. हिस्ट्री ऑव इंडियन लिटरेचर (विंटरनिट्स) भाग-१, पृ. ५१६
- (१११) महर्षि वाल्मीकि - वाल्मीकि का समय - पृ. १४
- (११२) रामकथा - कामिल बुल्के - रामायण का रचनाकाल पृ. २५
- (११३) रामकथा कामिल बुल्के - महाभारत की रामकथा, अध्याय-३, पृ. ३६
- (११४) दे. पी.वी. काणे, ऐनल्स ऑव दि भण्डारकर ओरियेंटल रिसर्च इन्स्टिट्यूट
- भाग-४७ पृ. २० और २९
- (११५)(१) दे, ई. डब्लु. हार्पिंस-दि ग्रेट एपिक् पृ. ५८

- (२) बी.एस. सुकठणकर ऐनल्स भंडारकर इन्स्टिट्यूट भाग-१८, पृ. १-७६
- (३) एम विंटरनिट्स: हिस्ट्री ऑव इंडियन लिटरेचर भाग-१, पृ. ५००.
- (११५)रामायण मीमांसारामायण आदि का रचनाकाल - अध्याय - २२- पृ. ८५१
- (११७)महर्षि वाल्मीकि - वाल्मीकि का समय पृ. १५
- (११८)रामायण मीमांसा - रामायण आदि का रचनाकाल अध्याय-२२ पृ. ८९९
- (११९)महर्षि वाल्मीकि - पृ. १९
- (१२०)महर्षि वाल्मीकिजन्मस्थान पृ. १९
- (१२१)रामायण पश्चिमोत्तरीय पाठ के अंतिम श्लोक में वाल्मीकिने भार्गव की उपाधि दि गई है । - महर्षि वाल्मीकि - पृ. २०(दे. ७, १२२, ३१)
- (१२२)विष्णुपुराण (३. ३. १८)
- (१२३)मत्स्यपुराण (१२. ५१)
- (१२४)रामकथा - कामिलबुल्के - भार्गव वाल्मीकि पृ. २८
- (१२५)महाभारतम, आरण्यकपर्व अध्याय-१२२
- (१२६)भागवतपुराण (९.३)
- (१२७)स्कंदपुराण - आवन्त्यखंड - चतुश्शीतिलिंग माहात्म्य अध्याय २० और प्रभास खंड, प्रभासक्षेत्र अध्याय-२८१.
- (१२८)देवीभागवतपुराणम् (६. २,३)
- (१२९)पद्मपुराण - पातालखंड, अध्याय-१५
- (१३०)रामकथा - कामिल बुल्के - पृ. २९
- (१३१)स मुहूर्तं गते तस्मिन् देवलोकं मुनिस्तदा ।
जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः ॥ वा. रामायण १.२.३ ॥
- (१३२)तमसातीरनिलयं निलयं तपसां गुरुम् ।
वचसां प्रथमस्थानं वाल्मीकिं मुनिपुङ्गवम् ॥ अद्भूत रामायण १.१ ॥
- (१३३)राज्ञो दशरथस्यैष पितुर्मे मुनिपुंगवः ।
सखा परमको विप्रो वाल्मीकिः सुमहायशाः ॥ वा. रा. ७.४६.१६ ॥ पृ. ९३३
- (१३४)रामकथा कामिल बुल्के: अध्याय-२ आदिकवि वाल्मीकि - पृ. २७
- (१३५)इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृतांजलिः ।
अभिगम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवाद्यन् ॥ वा.रा. गीताप्रेस - २.५६.१६ ॥

(१३५) रामायणमीमांसां अध्याय-३, पृ. ५९

(१३७) वाल्मीकिना तत्र सुपूजितेडयं

रामः ससीतः सह लक्ष्मणेन ।

देवैर्मुनीन्द्रैः सहितो मुदास्ते

स्वर्गे यथा देवपतिः सशच्या ॥ अध्यात्मरामायण - २.६.९२ ॥

(१३८) गंगायास्तु परे पारे वाल्मीकेः सुमहात्मनः ।

आश्रमो दिव्यसंकाशस्तमसातीरमाश्रितः ॥ वा. रामायण ७.४४.१६ ॥

(१३९) द्विरात्रमन्तरे शूर उष्य राघवनन्दनः ।

वाल्मीकेराश्रमं पुण्यमगच्छ द्यासमुत्तमम् ॥

सोडभिवाद्य महात्मानं वाल्मीकिं मुनिसत्तमम् ।

कृताञ्जलिरथो भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥

भगवन्वस्तुमिच्छामि गुरोः कृत्यादिहागतः ।

श्वः प्रभाते गमिष्यामि प्रतीचीं वारुणीं दिशम् ॥ वा. रामायण ७.५७.२,३,४ ॥ पृ. ९४४

(१४०) 'महर्षि वाल्मीकि का जन्मस्थान और आश्रम' महर्षि वाल्मीकि - पृ. २०

(१४१) वामनपुराण (१३.२६)

(१४२) अजानेया घट्टाधरा दरदाः कालवन्दिजाः ।

वाल्मीकयावनोद्भूता गान्धर्वाश्चाथ ये हयाः ॥

॥ ब्रह्माण्डपुराण : ४.१६.१७ ॥

(१४३) महर्षि वाल्मीकि पृ. २१

(१४४) अहं पुरा किरातेषु किरातेः सह वर्विणः ।

जन्ममात्र द्विजत्वं मे शुद्राचाररतः सदा ॥ अध्यात्म रामायण-अयोध्याकांड-६.४२.८८ ॥

(१४५) स्कंदपुराण - नागरखंड - मांडव्यवंशवर्णन - अध्याय - १२४

(१४६) रामकथा - कामिकबुल्के अध्याय-२ पृ. ३५

(१४७) स शिष्यहस्तादादाय वल्कलं नियतेन्द्रियः ।

विचचार ह पश्यंस्तत् सर्वतो विपुलं वनम् ॥

तस्याभ्याशे तु मिथुनं चरन्तमनपायिनम् ।

ददर्श भगवांस्तत्र क्रौंचयोश्चारुनिः स्वनम् ॥ वा. रामायण १.२.८, ९ ॥

- (१४८) तस्मात् तु मिथुनादेकं पुमांसं पापनिश्चयः ।
जधान वैरनिलयो निषादस्तस्य पश्यतः ॥
तं शोणितपरीताङ्ग वेष्टमानं महीतले ।
भार्या तु निहतं दृष्ट्वा रुराव करुणां गिरम् ॥ वा.रा. १.२.१०,११ ॥
- (१४९) तथा तु तं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपातितम् ।
ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत ॥
ततः करुणवेदित्वादधर्मोडयमिति द्विजः ।
निशाम्य रुदतीं क्रौंचमिदं वचनमब्रवीत् ॥
मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौंच मिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ वा.रा. १.२.१२,१३,१४ ॥
- (१५०) आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्ता स्वयं प्रभुः ।
चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुं तं मुनिपुंगवम् ॥ वा.रा. १.२.२२ ॥
- (१५१) तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन्मुनिपुंगवम् ।
श्लोक एव त्वया बद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥
मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन्द्रवृतेयं सरस्वती ।
रामस्य चरितं सर्वं कुरुं त्वमृषिसतम् ॥ वा.रा. १.२. २९, ३० ॥
- (१५२) धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः ।
वृतं कथय धीरस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम् ॥ वा.रा. १.२.३१ ॥
- (१५३) यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले ।
तावद् रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥
यावद्रामस्य च कथा त्वत्कृता प्रचरिष्यति ॥
तावद्धर्ममधश्च त्वं मल्लोकेषु निवत्स्यसि ॥ वा.रा. १.२. ३५, ३६ ॥
- (१५४) इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ।
ततः सशिष्यो वाल्मीकिर्मुनिर्विस्मयमाययौ ॥ वा.रा. १.२.३७ ॥
- (१५५) तस्य बुद्धिरियं जाता वाल्मीकेर्भावितात्मनः ।
कृत्सनं रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम् ॥ वा.रा. १.२.४० ॥
- (१५६) महर्षि वाल्मीकि - वाल्मीकि का कार्यक्षेत्र पृ. २२
- (१५७) महर्षि वाल्मीकि - वाल्मीकि का कार्यक्षेत्र पृ. २२

- (१५८) जयेष्ठो जयति वाल्मीकिः सर्गवन्धे प्रजापतिः ।
या सर्वहृदयालीनं काव्यं रामायणं व्यधात् ॥
स्वच्छप्रवाहसुभगा मुनिमण्डलसेविता ।
यस्मात् स्वर्गादिवौत्पन्ना पुण्या प्राची सरस्वती ॥
नुमः सर्वोपजीव्यं तं कवीनां चक्रवर्तिनम् ।
यस्येन्दुधवलैः श्लोकैर्भूषिता भुवनत्रयी ॥ रामायण मंजरी बालकांड - २, ३, ४ ॥
- (१५९) कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञः सभविष्यं सहोत्तरम् ।
चिन्तयामास को न्वेतप्रयुंजीयादिति प्रभुः ॥
तस्य चिन्तमयमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
अगृहीतां ततः पादौ मुनिवेषो कुशीलवौ ॥ वा. रामायण १.४.२,३ ॥
- (१६०) तौ राजपुत्रौ कात्सर्न्येन धर्म्यमाख्यानमुत्तमम् ।
वाचो विधेयं तत्सर्वं कृत्वा काव्यमनिन्दितौ ॥
ऋषीणां च द्विजातीनां साधुनां च समागमे ।
यथोपदेशं तत्त्वज्ञौ जगत्तुस्तौ समाहितौ ॥
महात्मानौ महाभागौ सर्वलक्षणलक्षितौ ॥ वा.रा. १.४.११, १२ ॥
- (१६१) प्रीतः कश्चिन्मुनिस्ताभ्यां संस्थित कलशं ददौ ।
प्रसन्नो वल्कलं कश्चिद् ददौ ताभ्यां महायशाः ॥ वा.रा. १.४.१९ ॥
- (१६२) वर्तमाने तथाभूते यज्ञे च परमकेडदभूते ।
सशिष्य आजगामाशु वाल्मीकिर्मुनिपुंगव ॥ वा. रामायण, उत्तरकांड ८४.१ ॥ पृ. ९७४
- (१६३) स शिष्यावब्रवीद् धृष्टौ युवां गत्वा समाहितौ ।
कृत्स्नं रामायणं काव्यं गायतां परया मुदा ॥ वा. रामायण, उत्तरकाण्ड-८४.३ ॥ पृ. ९७४
- (१६४) तो रजन्यां प्रभातायां स्नातौ हुतहुताशनौ ।
यथोक्तमृषिणा पूर्वे तत्र तत्रोभ्यगायताम् ॥ वा. रामायण ७.८५.१ ॥ पृ. ९७५
- (१६५) प्रमाणैर्बहुभिर्बद्धां तन्त्रीलयसमन्विताम् ।
बालाभ्यां राधवः श्रुत्वां कौतूहलपरोडभवत् ॥ वा. रामायण ७.८५.३ ॥ पृ. ९७५
- (१६६) ददौ स शीघ्रं काकुत्स्थो बालयोर्वे पृथक् पृथक् ॥
दीयमानं सुवर्णं तु नाग्रहीतां कुशीलवौ ॥ वा. रामायण गीता प्रेस ७.९४.१९ ॥

- (१५७)महर्षि वाल्मीकि - वाल्मीकी का कार्यक्षेत्र पृ. २२
- (१५८)सर्व शृणुत भद्रं वो मा कुरुध्वं मनोडन्यथा ।
 पौराणां मम सीतायां यार्दशी वर्तते कथा ॥
 पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च ।
 वर्तते मयि बीभत्सः सा मे मर्मानि कृन्तति ॥ वा. रामायण ७.४४.२, ३ ॥ पृ. ७३०
- (१५९)प्रत्यक्षं तव सौमित्र देवानां हव्यवाहनः ।
 अपायां मैथिलीमाह वायुश्वाकाशगोचरः ॥
 चन्द्रादित्यौ च शंसेते सुराणां संनिधौ पुरा ।
 ऋषीणां चैव सर्वषामपायां जनकात्मजाम् ॥ वा.रा. ७.४४. ६, ७ ॥
- (१६०)अयं तु मे महान् वादः शोकाश्च हृदि वर्तते ।
 पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च ॥ वा. रा. ७.४४.१० ॥
- (१६१)गडगयास्तु परे परे वाल्मीकेः सुमहात्मनः ।
 आश्रमो दिव्यसंकाशस्तमसातीरमाश्रितः ॥
 तत्रेनां विजने कक्षे विसृज्य रघुनन्दन ।
 शीघ्रमागच्छ सौमित्रे कुरुष्व वचनं मम ॥
 न चास्मि प्रतिवक्तव्यः सीतां प्रति कथंचन् ।
 अप्रीतिः परमा मह्यं भवेत्तु प्रतिवारिते ॥ वा.रा. ७.४४. १६,१७,१८ ॥
- (१६२)वैदेह्या चोद्यमानस्तु लक्ष्मणो दीनयेतनः ।
 अर्वाङ्भुखो बाष्पगलो वाक्प्रमेतदुवाच ह ॥
 श्रुत्वा परिषदो मध्ये अपवादं सुदारुणम् ।
 पुरे जनपदे चैव त्वकृते जनकात्मने ॥ वा. रामायण ७.४६.१०,११ ॥
- (१६३)रामः संतप्तहृदयो मां निवेद्य गृहं गतः ।
 न तानि वचनीयानि मया देवि तवाग्रतः ॥ वा.रा.गीताप्रेस ७.४७.१२ ॥
 यानि रासा हृदि न्यस्तान्यमर्षात्युष्टतः कृतः ॥ वा.रा. ७.४६.१२ ॥
- (१६४)लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दारुणं जनकात्मजा ।
 परं विषादमागम्य वैदेही निपपात ह ॥ वा. रामायण ७.४७.१ ॥
- (१६५)सीतां तु रुदतीं दृष्ट्वा ये तत्र मुनिदारकाः ।
 प्राद्रवन्त्र भगवानास्ते वाल्मीकिरुग्यधीः ॥

अभिवाद्य मुनेः पादौ मुनिपुत्रा महर्षये ।

सर्वे निवेदयामासुस्तस्यास्तु रुदितस्वनम् ॥ वा. रामायण ७.४८. १,२ ॥

(१७५) तां सीतां शोकाभारार्तां वाल्मीकिर्मुनिपुंगवः ।

उवाच मधुरां वाणीं ह्यादयन्निव तेजसा ॥

स्नुषा दशरथस्य त्वं रामस्य महिषी सती ।

जनकस्य सुता राज्ञः स्वागतं ते पतिव्रते ॥

आयान्त्येवासि विज्ञाता मया धर्मसमाधिना ।

कारणं चैव सर्वं मे हृदयेनोपलक्षितम् ॥ वा.रा. ७.४८. ७,८,९ ॥

(१७७) आश्रमस्याविदूरे मे तापस्यस्तपसि स्थिताः ।

तास्त्वां वत्से यथा वत्सं पालयिष्यन्ति नित्यशः ॥

इदमर्घ्यं प्रतीच्छ त्वं विस्त्रान्धा विगतज्वरा ।

यथा स्वगृहमभ्येत्य विषादं चैव मा कृथाः ॥ वा.रा. ७.४८. ११, १२ ॥

(१७८) स्नुषा दशरथस्येषा जनकस्य सुता सती ।

अपापा पतिना त्यक्ता परिपाल्या मया सदा ॥ वा.रा. ७.४८.१८ ॥

(१७९) यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालां समाविशत् ।

तामेव रात्रिं सीतापि प्रसूता द्वारकद्वयम् ॥

ततोऽर्धरात्रसमये बालका मुनिदारकाः ।

वाल्मीकेः प्रियमाचरव्युः सीतायाः प्रसवं शुभम् ।

तस्य रक्षां महातेजः कुरु भूतविनाशिनीम् ॥ वा.रा. ७.५८. १,२ ॥

(१८०) यस्तयोः पूर्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसंस्कृतैः ।

निर्मार्जनीयस्तु भवेत्कुश इत्यस्य नामतः ॥

यश्वापरो भवेत्ताभ्यां लवेन सुसमाहितः ।

निर्मार्जनीयो वृद्धाभिर्लवश्चेति स नामतः ॥ वा.रा. ७.५८. ५, ६ ॥

(१८१) एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ ।

मत्कृताभ्यां च नामभ्यां खयातियुक्तौ भविष्यतिः ॥ वा.रा. ७.५८.७ ॥

(१८२) महर्षिं वाल्मीकि - पृ. २३, २४

(१८३) वर्तमाने तथाभूते यज्ञे परमकेडदभूते ।

सशिष्यं आजगामाशु वाल्मीकिर्मुनिपुंगवः ॥ वा.रा. ७.८४.१ ॥

(१८४) आसीत् सुपूजितो राज्ञा मुनिभिश्च महात्मभिः ।

वाल्मीकिः सुमहातेजा न्यवसत् परमात्मवान् ॥ वा.रा.गीताप्रेस ७.९३.४ ॥ पृ. १६८१

स शिष्यावब्रवीद् धृष्टौ युवां गत्वा समाहितौ ।

कृत्स्नं रामायणं काव्यं गायतां परया मुदा ॥ वा.रा. ७.८४.३ ॥ पृ. ९७४

(१८५) आदिप्रभृति गेयं स्यान्न चावज्ञाय पार्थिवम् ।

पिता हि सर्वभूतानां राजा भवति धर्मतः ।

तद्युवां हृष्टमनसौ श्वः प्रभाते समाधिना ।

गायेतां मधुर गेचं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥ वा. रा. ७.८४.१३, १४ ॥

(१८६) तां स शुश्राव काकुत्स्थः पूर्वचर्या ततस्ततः ।

अपूर्वा पाठयजातिं च गेयेन समलंकृताम् ॥

प्रमाणैर्बहुभिर्बद्धां तन्त्रीलयसमन्विताम् ।

बालाभ्यां राघवः श्रुत्वा कौतूहलपरोडभवत् ॥ वा. रामायण ७.८५. २,३ ॥

(१८७) तेषां संवदता मेवं श्रोतृणां हर्षवर्धनम् ।

गेयं प्रचक्रतुस्तत्र तावृभौ मुनिदारकौ ॥

ततः प्रवृतं मधुरं गान्धर्वमतिमानुषम् ।

न च तृप्तिं ययुः सर्वे श्रोतरो गेयसम्पदा ॥ वा.रा. ७.८५ ९,१० ॥

(१८८) प्रवृतमादितः पूर्वं सर्गान्नारददर्शनात् ।

ततः प्रभृति सर्गाश्च यावद्विंशत्यगायताम् ॥

ततोऽपराह्नसमये राघवः समभाषत ।

श्रुत्वा विंशतिसर्गास्तान्भरतं भ्रातृवत्सलः ॥

अष्टादशसहस्राणि सुवर्णस्य महात्मनोः ।

ददस्य शीघ्रं काकुत्स्थः बालायोर्मा वृथा श्रमः ॥ वा.रा. ७.८५. ११,१२,१३ ॥

(१८९) रामो बहून्यहान्येव तद् नीतं परमाद्भुतम् ।

शुश्राव मुनिभिः सार्धं राजभिः सह वानरेः ॥

तस्मिन् गीते तु विज्ञाय सीतापुत्रौ कुशीलवौ ।

तस्याः परिषदो मध्ये रामो वचनमब्रवीत् ॥ वा.रा. ७.८६.१.२ ॥

दूतांशुध्वसमाचारानाहुयात्ममनीषया ।

मद् वचो ब्रूत गच्छध्वमितो भगवतोऽन्तिके ॥ वा.रा.गीताप्रेस ७.९५.३ ॥

- (१८०) यदि शुद्धसमाचारा यदि वा वीतकल्मषा ।
 करोत्विहात्मनः शुद्धिमनुमान्य महामुनिम् ॥ वा.रा. ७.८६.४ ॥
- (१८१) उत्तरशमथरितम् - अमृता आत्मनी कला उमाशंकर जेधी पृ. ३२
- (१८२) उत्तरशमथरितम् - उमाशंकर जेधी पृ. ३२
- (१८३) ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थः श्रुत्वा वाक्यं महात्मनः ।
 ऋषींस्तत्र समेतांश्च राज्ञश्चैवाभ्यभाषत ॥
 भगवन्तः सशिष्या वै सानुगाश्च नराधिपाः ।
 पश्यन्तु सीताशपथं यश्चैवान्योडभिकांक्षते ॥ वा. रामायण ७.८६. १२, १३ ॥
- (१८४) तथा समागतं सर्वमश्मभूतमिवाचलम् ।
 श्रुत्वा मुनिवरस्तूर्णं ससीतः समुपागमत् ॥ वा.रा. ७.८७.८ ॥
- (१८५) ततो मध्यं जनौधानां प्रविश्य मुनिपुंगवः ।
 सीतासहायो वाल्मीकिरिति होवाच राघवम् ॥
 इयं दशरथे सीता सुव्रता धर्मचारिणी ।
 अपापा त परित्यक्ता ममाश्रमसमीपतः ॥
 लोकापवादभीतस्य तव राम महाव्रत ।
 प्रत्ययं दासस्यते सीता तामनुशातुमर्हसि ॥
 इमौ च जानकीपुत्रावृभौ च यमजातकौ ।
 सुतौ तवैव दुर्घर्षो सत्यमेतद ब्रवमि ते ॥ वा.रा. ७.८७. १३, १४, १५, १६ ॥
- (१८६) प्रचेतसोडहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन ।
 न स्मराम्यनृतं वाक्यं तथेमौ तव पुत्रकौ ॥ वा.रा. ७.८७.१७ ॥
- (१८७) बहुवर्षसहस्राणि तपश्चर्या मया कृता ।
 तस्याः फलमुपाशनीयामपापा मैथिली यथा ॥ वा. रा. ७.८७.१८ ॥
- (१८८) मनसा कर्मणा वाचा भूतपूर्वं न कित्त्विषम् ।
 तस्याहं फलममश्नामि अपापा मैथिली यदि ॥ वा.रा. गीताप्रेस ७.९६.२१ ॥
- (१८९) अहं पंचसु भूतेषु ममः पष्ठेषु राघव ।
 विचिन्त्य सीतां शुद्धेति न्यगृह्यां वननिर्झरे ॥
 इयं शुद्धसमाचारा अपापा पतिदेवता ।
 लोकापवादभीतस्य दास्यति प्रत्ययं तव ॥ वा.रा. ७.८७. १९, २० ॥

- (२००) तस्मादियं नववरात्मजशुद्धभावा
दिव्येन दृष्टिविषयेण मया प्रविष्टा ।
लोकापवादकलुषीकृतचेतसा या
त्यकता त्वया प्रियतमा विदितापि शुद्धा ॥ वा.रा. गीताप्रेस ७.९६.२४ ॥
- (२०१) दृष्ट्वा देवानृषींश्चैव राघवः पुनरब्रवीत् ॥
प्रत्ययो मे सुरश्रेष्ठ ऋषिवाक्यैरकल्मषैः ।
शुद्धयां जगतो मध्ये वैदेह्यां प्रीतिरस्तु मे ॥ वा.रा. गीताप्रेस ७.९७.९, १० ॥
- (२०२) सर्वान्समागतान्दृष्ट्वा सीता काषायवासिनी ।
अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यधोदृष्टिरवाङ्मुखी ॥
यथाहं राघवादन्दं मनसापि न चिन्तये ।
तथा म माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ वा.रा. गीताप्रेस ७.८८. ९, १० ॥
- (२०३) मनसा कर्मणा वाया यथा रामं समर्चये ।
तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥
यथैतत् सत्यमुक्तं मे वेद्मि रामात् परं न च ।
तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ वा.रा. गीताप्रेस ७.९७. १५, १६ ॥
- (२०४) तथा शपन्त्यां वैदेह्यां प्रादुरासीत्तदद्भुतम् ।
भूतलादुत्थितं दिव्यं सिंहासनमनुत्तमम् ॥ वा.रा. ७.८८.११ ॥
- (२०५) तामासनगतां दृष्ट्वा प्रविशन्तीं रसातलम् ।
पुष्पवृष्टिविच्छिन्ना दिव्या सीतामवाकिरत् ॥ वा.रा. ७.८८.१४ ॥
- (२०६) सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा तेषामासीत्समागमः ।
तं मुहूर्तमिवात्यर्थं सर्वं संमोहितं जगत् ॥ वा.रा. ७.८८.२० ॥

પ્રકરણ – ૨

આંતરવ્યથા અને માનસશાસ્ત્ર

★ પ્રસ્તાવના :

★ માનસશાસ્ત્ર અને આંતરવ્યથા

- (૧) ક્ષેત્રવધ પ્રસંગ અને વાલ્મીકિનો શોક
- (૨) વિશ્વામિત્ર દ્વારા રામલક્ષ્મણની માંગણી અને દશરથની વેદના
- (૩) રામના વનગમન પ્રસંગે દશરથની વિરહાકુળસ્થિતિ
- (૪) વનવાસ પહેલા રામની મનોસ્થિતિ
- (૫) અયોધ્યાવાસીઓની અને દશરથની દુઃખદસ્થિતિ
- (૬) રામની વનમાટે વિદાય
- (૭) રામવિદાય પછી અયોધ્યાનીસ્થિતિ
- (૮) દશરથની દયનીયસ્થિતિ
- (૯) કૌશલ્યા અને સુમિત્રાની મનોસ્થિતિ
- (૧૦) નગરજનોની વ્યથા
- (૧૧) નગરવાસી સ્ત્રીઓનો વિલાપ
- (૧૨) લક્ષ્મણ વિદાય
- (૧૩) સુમંત્ર વિદાય
- (૧૪) સુમંત્રનું પુનરાગમન અને નગરજનોનો વિલાપ
- (૧૫) શોકાતુર બનેલી અયોધ્યા અને વનની દુરાવસ્થા
- (૧૬) દશરથનો વિલાપ

- (૧૭) કૌશલ્યાનો વિલાપ
- (૧૮) શ્રવણવધ પ્રસંગ
- (૧૯) પુત્ર વિયોગમાં દશરથ મૃત્યુ અને રાણીઓનો વિલાપ
- (૨૦) ભરતનું અચોદ્યા આગમન અને વિલાપ
- (૨૧) રામ અને ભરત મિલન
- (૨૨) દશરથ મૃત્યુ સમાચાર - રામનો વિલાપ
- (૨૩) સીતાનો અહિંસા ધર્મ
- (૨૪) મારીચની વેદના
- (૨૫) સીતાહરણ અને તેનો વિલાપ
- (૨૬) રામનો વિલાપ
- (૨૭) જટાયુ મૃત્યુ અને રામનો વિલાપ
- (૨૮) ઋષિમૂકપર્વત પર રામની મનોવ્યથા
- (૨૯) સીતાના આભૂષણ જોયા બાદ રામનો વિલાપ
- (૩૦) વાલીની વેદના
- (૩૧) તારામતી વિલાપ
- (૩૨) સુગ્રીવનો શોક
- (૩૩) વર્ષાઋતુ સમયે રામની વિરહાકુળસ્થિતિ
- (૩૪) શરદઋતુમાં રામનો સંતાપ
- (૩૫) અશોકવાટિકામાં સીતાની દુઃખસ્થિતિ
- (૩૬) રામની હતાશાભરી સ્થિતિ

- (૩૭) રાવણની માયા અને સીતાનો વિલાપ
- (૩૮) કુંભકર્ણનો વધ અને રાવણનો વિલાપ
- (૩૯) ઈન્દ્રજીતનો વધ અને રાવણનો વિલાપ
- (૪૦) સીતાનો સામાન્ય સ્ત્રી માફક વિલાપ
- (૪૧) રાક્ષસીઓનો શોક
- (૪૨) લક્ષ્મણ મૂર્છા - રામનો વિલાપ
- (૪૩) રાવણવધ - વિભીષણનો વિલાપ
- (૪૪) રાવણવધ - રાણીઓનો વિલાપ
- (૪૫) મંદોદરી વિલાપ
- (૪૬) રામની અસહાયસ્થિતિ
- (૪૭) સીતાના દુઃખની પરિસીમા - અગ્નિપરીક્ષા
- (૪૮) સીતાનો પુનઃ સ્વીકાર

પ્રકરણ-૨. આંતરવ્યથા અને માનસશાસ્ત્ર

★ પ્રસ્તાવના :

આદિમહાકાવ્ય એ આંતરવ્યથાનું મહાકાવ્ય છે. આંતરવ્યથાને સમજવા માટે મનોવૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણની આવશ્યકતા છે. માનવમનની લાગણીઓને માનસશાસ્ત્રીય રીતે સમજવી જરૂરી છે. જ્યારે જ્યારે માનવની લાગણી ઘવાય છે ત્યારે આંતરવ્યથા જન્મે છે. આ આંતરવ્યથા સાત્વિક પણ હોય અને તામસી પણ હોય છે. વિશ્વનો કોઈપણ માણસ માત્રને માત્ર સુખી જ હોય અથવા દુઃખી જ હોય છે એ વાસ્તવિકતાની ઘરતી ઉપર શક્ય નથી. સુખ-દુઃખના કારણો જુદા જુદા હોઈ શકે અને તેની અસરની ઘનિષ્ટતા વ્યક્તિના મનોબૌદ્ધિક વિકાસ પર આધાર રાખે છે.

આ પ્રકારની ભૂમિકાએ સુખ પણ નથી અને દુઃખ પણ નથી, પરંતુ સ્થિતપ્રજ્ઞ પહેલાંની સ્થિતિએ સુખ પણ છે અને દુઃખ પણ છે. વ્યક્તિને માટે પ્રતિકુળ લાગણીની અનુભૂતિ એ જ મહદ્ અંશે આંતરવ્યથા છે. આમ આંતરવ્યથાનો લાગણી, ભાવો, આવેગ, કરુણા, દયા, કૃતજ્ઞતા, ભય, આત્મીયતા, કૃતકૃત્યતા, ઉદ્વેગ અને વિષાદ જોડે સંબંધ છે. અહીં મનોવૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ માનવમનની વિવિધ લાગણીઓના સ્વરૂપને સમજવા તેમજ કેવા કેવા સંજોગોમાં આંતરવેદના જન્મે છે, ક્યારે વ્યથા અનુભવે છે તેની ચર્ચા આ પ્રકરણમાં કરવામાં આવી છે.

★ માનસશાસ્ત્ર અને આંતરવ્યથા :

આદિ મહાકાવ્ય એ આંતરવ્યથાનું કાવ્ય છે. આંતરવ્યથા વિશે સમજવું હોય તો માનસશાસ્ત્ર તેમજ ભારતીય અલંકારશાસ્ત્રમાં રસના વિવિધ સિદ્ધાંતો સમજવા પડે અને રસ સિદ્ધાંતોને આધારે વિવિધ રસોનું ઉદ્ભવ સ્થાન અને ભાવોનું સ્વરૂપ સમજવું જરૂરી છે. આંતરવ્યથા અંગે મનોવૈજ્ઞાનિક વિચાર કરીએ તો આંતરવ્યથાને લાગણી જોડે સંબંધ

છે.

સામાન્ય મનોવિજ્ઞાન માં કહેવામાં આવ્યું છે કે જીવનમાં લાગણી અને આવેગોનું સ્થાન મહત્વનું છે.-૧

સૌ કોઈ પોતાની ઈચ્છિત વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થતાં આનંદ પામે છે. ધન, કીર્તિ કે સ્વજન ગુમાવતા દુઃખી અને ગમગીન બને છે. ભયજનક પ્રસંગોમાં ગભરાટ અનુભવે છે અને પોતાના હરીફની ઈર્ષા કરે છે. કર્ણપ્રિય સંગીત, સ્વાદિષ્ટ ભોજન, રસમય ચલચિત્ર, માદક ખુશ્બો વગેરેથી આપણે સુખદ લાગણી અનુભવીએ છીએ. પ્રતિકુળ આબોહવા, પ્રેમમાં નિષ્ફળતા, ચિંતા બેકારીનો ભય વગેરેથી દુઃખની લાગણીઓ અનુભવીએ છીએ. આમ આપણે આપણા વિવિધ પ્રસંગો, વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓથી સુખ કે દુઃખના ભાવ અનુભવીએ છીએ. જે માણસને કોઈપણ જાતના દુઃખ કે સુખની લાગણી જ ન હોય તો તેને જગત અને જીવન શુષ્ક, નીરસ, નિસ્તેજ અને કંટાળાભર્યું લાગશે. આ આવેગો અને લાગણીઓ આપણા વર્તન પર ગાઢ અસર પહોંચાડે છે. એવું સામાન્ય મનોવિજ્ઞાનમાં માનવામાં આવે છે.-૨

જે વસ્તુઓ અને પ્રવૃત્તિઓથી આપણને સુખની લાગણી પેદા થાય છે તે વસ્તુઓ વિશે પસંદગી બંધાય છે. આના વિરુદ્ધમાં જેનાથી દુઃખની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે તેને વિશે નાપસંદગી, અણગમો કે અરુચિ (Dislike) જન્મે છે. આમ અભિરુચિ કે અરુચિ પસંદગી કે અણગમો થવા પાછળનું એક કારણ સુખ કે દુઃખની લાગણી છે.-૩

ફ્રોઈડ જણાવે છે કે "આઘાતજનક અને દુઃખદાયક બિનાઓનું વિસ્મરણ જલ્દી થાય છે અથવા તેનું દમન થાય છે, જ્યારે આનંદદાયક પ્રસંગો લાંબા સમય સુધી યાદ રહે છે. આમ શિક્ષણ અને સ્મૃતિ પર લાગણી અને આવેગો અસર પહોંચાડે છે."-૪

'લાગણી' શબ્દ વિવિધ અર્થમાં પ્રયોજાય છે. માન્યતા, અભિપ્રાય, આવેગ, સુખ કે દુઃખ અંગે ભાવ સૂચવવા માટે લાગણી શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે. આપણે સૌ લાગણીના

અનુભવથી સુપરિચિત હોવા છતાં તેનો સર્વ સામાન્ય એક અર્થ આપવો મુશ્કેલ છે. “સામાન્ય રીતે અનુભવ સાથે સંકળાયેલા સુખ કે દુઃખના ભાવને લાગણી કહેવામાં આવે છે.”-૫

“સંગીત સાંભળતાં, ચિત્ર જોતાં, કવિતા વાંચતા ઘણીવાર સુખ કે દુઃખનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ભાવ (Affection) એ આત્મલક્ષી બાબત છે. અને તે વાતાવરણ સાથેની આંતરક્રિયામાંથી જન્મે છે.”-૬

આ લાગણીઓનું સીધી રીતે નિરીક્ષણ થઈ શકતું નથી. આપણી લાગણીઓને આંતરનિરીક્ષણથી જ જાણી શકીએ છીએ.

‘મન’ નામના મનોવૈજ્ઞાનિકના મત પ્રમાણે “આવેગોનો આત્મલક્ષી અનુભવ એટલે લાગણી, ક્રોધ, ભય કે ઈર્ષા વખતે કોઈક પ્રકારનો અનુભવ થતો હોય છે. આવેગના આ અનુભવોને લાગણી ગણી શકાય. આ અનુભવ સુખ કે દુઃખ હોઈ શકે છે.”-૭

‘આધુનિક મનોવૈજ્ઞાનિકો સુખ કે દુઃખ ભાવની દ્રષ્ટિએ જ લાગણીને જુએ છે.”૮

“સંવેદન સુખ કે દુઃખ લાગણી હોઈ શકે અને દુઃખ સંવેદન હોવા છતાં પણ સુખ લાગણી હોઈ શકે. સંવેદન માટે કોઈક ઉદ્દીપકની હાજરી જરૂરી છે પણ લાગણીવસ્તુની ગેરહાજરીમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે.”-૭

‘ભૂતકાળના કોઈ પ્રસંગની યાદ કે ભવિષ્યના વિચારથી સુખ કે દુઃખ લાગણી ઉદ્ભવી શકે. મૃત્યુનો પ્રસંગ યાદ આવતાં કે ભવિષ્યની મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરતાં લાગણી ઉત્પન્ન થઈ શકે. સંવેદન માટે ઉદ્દીપકની પ્રત્યક્ષ હાજરી જરૂરી છે. લાગણી માટે આની આવશ્યકતા નથી.’-૧૦

આમ લાગણીને સંવેદન સાથે, ભાવ સાથે સંબંધ છે અને વિવિધ લાગણીઓ ઉદ્દીપન આધારે પ્રગટ થાય છે. તેથી લાગણી એ આંતરવ્યથા કે મનની વ્યથા છે. તેજ સંવેદનશીલતા છે.

સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં 'ભાવ' એક 'મનોવિકાર' ના રૂપમાં પ્રતિપાદિત થયેલો છે. સર્વપ્રથમ ડૉ. શ્યામસુંદરદાસે પોતાનો મત "ભાવવિવેચન" માં વ્યક્ત કર્યો હતો. ભાવને પરિભાષિત કરતાં તેમણે લખ્યું કે "મન અંતરાત્માની એક કાર્યકારિણી શક્તિ છે, ભાવ એ કાર્યકારિણીશક્તિનો એક વિકાર માત્ર છે"-૧૧ તેમણે ભાવોને ત્રણ વિભાગોમાં વર્ગીકૃત કર્યા છે. ૧. ઈન્દ્રિયજનિત ભાવ, ૨. પ્રજ્ઞાત્મકભાવ, ૩. ગુણાત્મકભાવ.

આધુનિક યુગમાં 'ગુલાબરાયે' ભાવવિષયક સિદ્ધાંતોના નિષ્કર્ષને મનોવૈજ્ઞાનિક ધરાતલ પર જોવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ભાવની પરિભાષા આપતાં તેમણે કહ્યું છે કે "ભાવ મનના તે વિકારોને કહેવાય છે જેમાં સુખ દુઃખાત્મક અનુભવની સાથે કોઈ ક્રિયાત્મક પ્રવૃત્તિ પણ રહેલી છે."-૧૨

"સંસ્કૃત રસશાસ્ત્રમાં મનોવેગના વિષયોનું વર્ણન વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવો દ્વારા થાય છે. વિભાવ તત્વની અન્તર્ગત સ્થાયી તથા વ્યભિચારી ભાવોને જાગૃત કરવાવાળી કારણરૂપ સમસ્ત પરિસ્થિતિઓ, વસ્તુઓ આદિનો સમાવેશ થાય છે."-૧૩

સંસ્કૃત આચાર્યો સ્થાયી ભાવોનો વિકાસ, વિસ્તાર, વિક્ષોભ, આ ત્રણ ચિત્તની ભૂમિઓને આધારે વિભાજિત કરી તેને ભાવમૂલક ગુણનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ પ્રકારે કોઈ આચાર્યોએ રસોનું સુખાત્મક અને દુઃખાત્મક આધાર પર વિભાજન કર્યું છે.

આદિ મહાકાવ્યમાં જે વ્યથા વાલ્મીકિને જન્મી તે આધારે મહાકાવ્યની રચના થઈ છે અને તે સાશ્વત બની છે.

નારદના શ્રીમુખેથી આદર્શ માનવ રામના ગુણગાન સાંભળીને જ્યારે તપસ્વી વાલ્મીકિ તમસા નદીને કિનારે ફરવા જાય છે ત્યારે તેમની નજરે બે દ્વશ્ય દેખાય છે. તમસાનો તરલ સરલ પ્રવાહ અને નિષાદના નિષ્કુર પ્રહારનો ભોગ બનેલું કોંચ પક્ષી. તમસાનું નિર્મળ જળ જોઈને તપસ્વીનું મન જેટલું પ્રસન્ન થાય છે એટલું જ કોંચ મિથુનનો આકસ્મિક વિયોગ જોઈને ખિન્ન થઈ જાય છે. તેમના અંતરમનમાં અશાંતિની આંધી ઉત્પન્ન થાય છે અને

તેમની અંદરનો શોક શ્લોકરૂપે વ્યક્ત થાય છે.

મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતી સમાઃ ।

યત્ક્રૌંચમિથુનાદેકમવધીઃ કામમોહિતમ્ ॥

આ શ્લોકમાં વાલ્મીકિની આંતરવ્યથા સમાચેલી છે. ડા. જાનકી પ્રસાદ ઢિવેદી જણાવે છે કે “વાલ્મીકિ રામાયણમાં પ્રધાનરસ કરુણ છે. આમા કોઈ મતભેદ નથી.”-૧૪

આનંદવર્ધને રામાયણમાં કરુણરસ જ પ્રધાન છે એનું સમર્થન કર્યું છે.

રામાયણે હિ કરુણોરસઃ સ્વમાદિકવિનસુચિત શોકઃ શ્લોકત્વમાગતઃ ઇત્થર્વવાદિના

॥ ધ્વન્યાલોક-પૃ. ૩૪૪ ॥

અર્થાત્ નિષાદના બાણથી વિંધાયેલ કામમોહિત ક્રૌંચ નર પક્ષીને જોઈને મહર્ષિ વાલ્મીકિના અંતઃકરુણામાં જે અતિશય શોક ઉત્પન્ન થયો તે જ ‘મા નિષાદ.....’ શ્લોક અનુષ્ટુપ છંદના રૂપમાં અભિવ્યક્ત થયો છે.

કાવ્યસ્યાત્મા સર્વાર્થસ્તથા ચાદિકવેઃપુરા ।

ક્રૌંચદ્વન્દ્વવિયોગાત્થઃ શોકઃ શ્લોકત્વમાગતઃ ॥ ધ્વન્યાલોક - ૧/૫ ॥

કરુણાનો સ્થાયીભાવ શોક છે. તો હવે આપણે રસસિદ્ધાંતને આધારે આંતરવ્યથાને સમજવાનો પ્રયાસ કરીશું.

“કાવ્યને સાંભળવાથી અથવા વાંચવાથી શ્રોતાઓને અથવા વાંચનારના ચિત્તમાં વિલક્ષણ અલૌકિક આનંદ થાય છે તેનું નામ રસ”-૧૫

‘રસને ઉન્મીલન તથા રૂપને સમજવા માટે આપણે આપણાં જ ચિત્તમાં ભાવોને સમજવા પડે છે. સહૃદય વ્યક્તિઓ અથવા સામાજિકોના હૃદયમાં ‘ભાવો’ નો સર્વદાનિવાસ રહે છે. આજકાલ મનોવિજ્ઞાનની ભાષામાં આપણે કહી શકીએ કે ‘ભાવ’ આપણા માનસની અર્ધચેતના અથવા અચેતનભાગમાં છૂપાઈ રહે છે.”-૧૬

ભારતીય આચાર્યોના મતે તેમની ઉત્પત્તિ બે પ્રકારે થાય છે. ઘણાબધા ભાવ પૂર્વજન્મના સંસ્કારના કારણે પણ પોતાની સત્તા બનાવી રાખે છે અને ઘણાબધા ભાવોનો ઉદય માનવના લૌકિક જીવન તથા વ્યવહારિક આચરણથી થાય છે. આપણું જીવન વિવિધ પ્રકારના ભાવમાંથી પસાર થાય છે. આપણે કોઈ કામિનીને પ્રેમ કરીએ છીએ અને તેના હૃદયને આપણા તરફ ખેંચવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ. ક્યારેક આપણે કોઈ પ્રબળ અત્યાચારી દ્વારા કોઈકને બેરહમીથી મારતા જોઈએ છીએ ત્યારે આપણા હૃદયમાં 'દયા' નો ભાવ જાગૃત થાય છે. ક્યારેક આપણે સિંહને જોઈને ભય અનુભવીએ છીએ અને ક્યારેક કોઈ કોઢીયાના વિકૃત શરીરને જોઈને આપણા હૃદયમાં ઘૃણા કે જુગુપ્સાનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ નિત્ય આપણને જીવનમાં આવા પ્રકારના વિવિધ ભાવોની અનુભૂતિ થાય છે. આ અનુભવો ચિરસ્થાયી હોતા નથી. મનમાં થોડીક ક્ષણો રહે છે અને ફરી ગાયબ થઈ જાય છે. પરંતુ અચેતન મનમાં, અંતરાળમાં છૂપાય જવાવાળા ભાવ ઘણાં સમય સુધી રહે છે અને તે કારણે તે 'સ્થાયીભાવ' નામથી જાણીતા છે.-૧૭

કાવ્યમાં વર્ણિત વિભાવ, અનુભાવ, સંચારીભાવ દ્વારા પ્રગટ થવાવાળાને 'સ્થાયીભાવ' રસ ના રૂપમાં પ્રસ્થાપિત થાય છે. 'ભાવ' સામગ્રીના સહયોગથી જ રસમાં પ્રસ્થાપિત થાય છે. આ સામગ્રી કેવી છે ? તેવી અંતર્ગત વિભાવ, અનુભવ અને સંચારીભાવની ગણના થાય છે.૧૮

આ પ્રકારે વિભાવ, અનુભવ તથા વ્યભિચારી ભાવના દ્રાવ્ય અભિવ્યંજિત સ્થાયીભાવ જ રસના રૂપમાં પ્રસ્થાપિત થાય છે અને તે અલોકિત આનંદની અનુભૂતિ કરાવે છે.

ડૉ. બલદેવ ઉપાધ્યાય તેમના "સંસ્કૃત આલોચના" ગ્રંથમાં જણાવે છે કે ભાવોના બે પ્રકાર છે.-૧૯ એક કે લાંબા સમય સુધી ટકવાની યોગ્યતા રાખે છે તે સ્થાયીભાવ કહેવાય છે. બીજું કે જે અમુક કાળ સુધી ટકી રહે છે, આ અસ્થાયીભાવને સંચારીભાવ કહેવાય છે. આ બંનેની સંખ્યાઓ જુદી જુદી છે. સંચારીભાવોની સંખ્યા ૩૩ માનવામાં આવે છે. પરંતુ સ્થાયીભાવોના વિષયમાં વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે.

રસત્વ પામતા બધા સ્થાયીભાવો સુખમય બને છે કારણ કે સ્વસંવિત્તિના ચવર્ણારૂપ પ્રકાશનો તે વિષય છે; અને પ્રકાશનું સત્વ આનંદ છે. અર્થાત્ કે વ્યવહારમાં સ્થાયીભાવોમાંથી કેટલાક સુખદાયક અને કેટલાક દુઃખદાયક હોય છે; પણ સ્વસંવિત્તિની ચવર્ણોનો પ્રકાશ આનંદમય હોવાથી આ સ્થાયીભાવો જ્યારે એ પ્રકાશમાં હોય છે ત્યારે આનંદમય હોય છે. આ અભિનવ ગુપ્તપાઠાચાર્યનું પ્રતિપાઠન છે.-૨૦

“અભિનવગુપ્ત” સ્થાયીભાવોની સંખ્યા ૭ બતાવે છે.

સ્થાયીભાવ	રસ
૧. રતિ	શૃંગાર
૨. હાસ	હાસ્ય
૩. શોક	કરુણ
૪. ક્રોધ	રોદ્ર
૫. ઉત્સાહ	વીર
૬. ભય	ભયાનક
૭. જુગુપ્સા	બીભત્સ
૮. વિસ્મય	અદ્ભુત
૯. શમ	શાંત

કરુણારસનો સ્થાયીભાવ શોક છે. “આલંબન” અંગે વિચારી એનો કોઈ મૃત સંબંધી, દીનહીન દશાને જોવું વગેરે. “ઉદીપન” મૃતકનો દાહ તથા તેને સંબંધ રાખવાવાળી ચીજવસ્તુ જેમ કે વસ્ત્ર, આભુષણ, ઘર, પુસ્તક આદિના જોવાથી કે તેની કથા, વાતચીત વગેરે ઉદીપન છે. “અનુભાવ” : પૃથ્વી પર પડી જવું, ભાગ્યને દોષ દેવો, રડવું, ઉચ્છવાસ, પ્રલાપ, બકવાસ વગેરે આદિ અનુભાવો છે. સંચારીભાવોમાં નિર્વેદ, મોહ, વિષાદ, જડતા

વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.-૨૧

હવે આપણે આદિકાવ્યના સંદર્ભમાં આંતરવ્યથા કેવા સંજોગોમાં માનસશાસ્ત્ર દ્રષ્ટિ જન્મે છે તેની મુદાસર ચર્ચા કરીએ. આ અંગે ડૉ. જાનકી પ્રસાદ ત્રિવેદી જણાવે છે કે “રામાયણનું પ્રધાન તત્વ ક્રુણા છે જે આ મહાકાવ્યને જ નહીં પરંતુ સંપૂર્ણ લોકિક કાવ્યને જન્મ દેવાનું શ્રેય તેને પ્રાપ્ત થાય છે.”-૨૨

(૧) કૌંચવધ પ્રસંગ અને વાલ્મીકિનો શોક :

આદિકાવ્યમાં નારદ વાલ્મીકિને રામકથાથી દિક્ષીત કરે છે. વાલ્મીકિનું ચિત નારદના કથનથી સભર છે. નારદ તો આવ્યા હતા એ જ રીતે દેવલોકમાં ચાલ્યા ગયા. વાલ્મીકિ નારદના શબ્દોને મનમાં સ્મરણ કરતાં કરતાં તમસા નદીના કિનારે પહોંચે છે. વાલ્મીકિ સ્વયં કવિ છે માટે તમસાના નિર્મળ જળને જોઈને પોતાના શિષ્ય ભારદ્વાજને કહે છે

“હે ભરદ્વાજ ! જેમ સજ્જન મનુષ્યનું મન પવિત્ર હોય છે તેવા રમણીય અને પ્રસન્ન જળવાળા કાદવ કીચડ વગરના આ તીર્થને તું જો.”-૨૩

કવિને આ તીર્થમાં સ્નાન કરવાનું મન થાય છે. તમસાનો પ્રવાહ નિર્મળતાની અનુભૂતિ કરાવે છે. હાથમાં વલ્કલ લઈ મહાત્મા વાલ્મીકિ નદીના કિનારે એકાંત ઘાટની શોધમાં થોડુંક ચાલે છે. ત્યાં એક કૌંચ યુગલ તેમની દ્રષ્ટિએ પડે છે. વાલ્મીકિ આ યુગલને જુએ છે. વાલ્મીકિનું ચિત પ્રસન્નતાના હિલોળે ચડ્યું હશે તેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે. બરાબર તે જ સમયે કવિની નજર સમક્ષ જ એક નિષાદે તીર છોડ્યું અને કૌંચ યુગલમાંના નરને વીંધી નાખ્યું.

એક ક્ષણ પહેલા કિલ્લોલ કરતું પક્ષી યુગલ બીજી ક્ષણે અલગ પડી ગયું. એ ફૂર વિધિવક્ત્રી જોઈ કવિનું હૃદય કંપી ઊઠ્યું. નિષાદના બાણથી વીંધાયેલા, લોહીના ખાબોચીયામાં તરફડતાં પોતાના પતિને જોઈ કૌંચી ક્રુણા શબ્દોમાં વિલાપ કરે છે. જે હંમેશા સાથે જ રહેતો હતો, જેનું મસ્તિષ્ક તામ્રવર્ણુ હતું, જે હંમેશા મદમસ્ત કેડમાં ચકચૂર રહેતો, એવા

કોંચ પતિના મૃત્યુના કારણે વિલાપ કરતી કોંચીને જોઈ ઋષિના અંતરમાં કરુણા પ્રગટી.
રુદન કરતી કોંચીના દેખતાં જ તેમણે પારધીને કહ્યું

મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતી સમાઃ ।

यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीः काममोहितमं ॥ वा. रा. १.२.१४ ॥

વાલ્મીકિનો શોક આ પંક્તિઓથી શ્લોકત્વ પામ્યો. આ પંક્તિઓનો અર્થ મહત્વનો નથી. એમાં પ્રગટ થતાં આક્રોશ અને અનુકંપાનો જ મહિમા છે. નિષાદના ક્રૂર કાર્યથી સંત્રસ્ત થઈ કવિ શાપ આપે છે. “હે નિષાદ લાંબા સમય સુધી તારી પ્રતિષ્ઠા નહિ થાય, કારણ કે તે કામમોહિત કોંચયુગલમાંથી એકનો વધ કર્યો છે.” આ શબ્દો બોલતાં તો કવિ બોલી ગયા પછી એ શબ્દોનો લય કવિએ પોતાના કાનથી સાંભળ્યો. “મનુષ્ય બોલે ત્યારે તેનો અવાજ તેના પોતાના કાન પર પણ અથડાતો હોય છે, પણ કવિ જ તેના પ્રત્યે વધુ સભાન હોય છે.”૨૪ તરત જ કવિ ચિંતામાં પડી જાય છે કે મેં આ શું કહ્યું એમાં કોઈ લય હતો ? કે એ સીધું સાદુ ગદ્ય હતું ?

હજી હમણાં જ કવિએ નારદના મુખે રામકથા સાંભળી હતી. એમાં રાવણે માયાવી રાક્ષસ મારીયનો સાથ લઈને સીતાનું હરણ કર્યું અને સીતાની શોધમાં નીકળેલા રામે વન-વિદારક રુદન કર્યું એની કથા આવી હતી. રાવણરૂપી નિષાદે રામ-સીતાના યુગલને વિખૂટું પાડ્યું એ વાત કવિના ચિત્તમાં સંવેદના જગાવતી હતી ત્યાં જ કોંચવધ જોયો. કવિ પાસે વિષયનો વિસ્તાર હતો, મહાકાવ્યનો નાયક બની શકે એવું પાત્ર હતું. પરંતુ એમને જરૂર હતી સંવેદન જગાવે એવા આઘાતની. કોંચવધ કવિના ચિત્તતંત્રને આંચકો આપી ગયો અને એમાંથી આદિકાવ્યનો છંદ મળ્યો. આ દુનિયામાં કોંચ વધ થતા રહે એવી ક્રૂરતા છે તો એનાથી દ્રવી, અનુકંપા અનુભવી હૃદયનો આક્રોશ પ્રગટ કરનારા સર્જકો પણ છે. રામ જેવા સ્વસ્થ, ધીર ગંભીર નાયકની કથા તત્વતઃ તો સંવેદનશીલ હૃદયના આક્રોશમાંથી જ પ્રગટી છે.

કોંચયુગલમાંના એકના વધથી ઉપજેલી વ્યથામાંથી આ કાવ્ય પ્રગટ્યું છે. આ કાવ્યના નાયક રામની વ્યથા પણ અસીમ છે. માનવ ઇતિહાસનાં પાત્રમાં રામે જેટલું સહન કર્યું છે, એટલું ભાગ્યે જ બીજા કોઈએ સહન કર્યું હશે; કર્તવ્યપાલનની કેડી પર દરેક જગ્યાએ ફૂલ પથરાયેલા નથી, મહંદશે તો કંટકોની વ્યથા જ છે. એટલે એમની કથાનો આરંભ કરીએ ત્યારે માનવી વ્યથાનો વિસ્તાર પણ સમજી શકાય.૨૫

વાલ્મીકિએ કહેતાં તો કહી દીધું પણ સ્વયં વિચારમાં પડી ગયા. તેઓ નિષાદને સંબોધી આક્રોશમાં જે બોલ્યા, એ પદબદ્ધ હતું. શોકથી આર્ત બની મુનિ ઉચ્ચારી તો ગયા, પણ પછી તેમને થયું :

શ્લોકો ભવતુ નાન્યથા ॥ (બાલકાંડ ૨.૧૮)

આ શ્લોક જ છે, કશું જ બીજું નથી, એમ લાગણી તો તેમણે અનુભવી, શિષ્યોએ એનું સમર્થન કર્યું; પણ સર્જકેતવનું સમર્થન ન મળે ત્યાં સુધી વાલ્મીકિને તૃપ્તિ ન થાય, બ્રહ્મા સર્જનના દેવતા છે. માત્ર સૃષ્ટિના જ નહિ, મનોસૃષ્ટિના સર્જક પણ બ્રહ્મા જ કહેવાય, વાલ્મીકિ સમક્ષ બ્રહ્મા પ્રગટ થાય છે, પણ વાલ્મીકિને કશું સૂઝતું જ નથી. તેમની નજર સામે કિલ્લોલ કરતું કોંચયુગલ અને તેમાંથી એક પર છોડેલું પારઘીનું તીર જ તર્યા કરે છે; તેમનાથી ઉચ્ચારાઈ ગયેલા શાપ અંગે શાપના શબ્દોમાં અચાનક આવી ગયેલો લય તેમના મસ્તિષ્કમાંથી ખસતો નથી. બ્રહ્મા સાથે બીજી કોઈ વાત કરવાને બદલે પેલો શ્લોક જ બ્રહ્માને સંભળાવ્યો.

સર્જકના મનની આ સ્થિતિ છે, બ્રહ્મા સર્જક છે એટલે એ હસ્યા અને કહ્યું "તેં જેને પદબદ્ધ કર્યો છે એ શ્લોક જ છે, એમાં બીજો કોઈ વિચાર કરવાની જરૂર નથી. મારા સંકલ્પથી જ વાણીની દેવી સરસ્વતી તારા મુખેથી વહી છે."૨૬

આમ અહીં વાલ્મીકિને કોંચવધ પ્રસંગે જે વેદના થઈ એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તેમના આંતરમનમાં ઉદ્ભવેલા વ્યથા વાદળો અને કોંચ પ્રત્યેની સંવેદના જોઈ

શકાય છે. શાપ આપ્યા પછી પણ તેમને વેદના થાય છે કે 'અરે ! મારાથી આમ કેમ કહેવાઈ ગયું. આમ વાલ્મીકિની ક્રોધવધ પ્રસંગની આંતરવ્યથાના અહીં દર્શન થાય છે.

(૨) વિશ્વામિત્ર દ્વારા રામલક્ષ્મણની માંગણી અને દશરથની વેદના :

વિશ્વામિત્ર રાક્ષસોથી યજ્ઞનું રક્ષણ કરવા માટે રામને લઈ જવા માટે આવ્યા હતા. તેઓ રામને પોતાની સાથે મોકલવા કહે છે. ત્યારે દશરથ પુત્રસ્નેહને કારણે ખચકાય છે. એટલે જ એ કહે છે "મારીય અને સુબાહ મહાબળવાન રાક્ષસો છે, પરંતુ રામના હાથે તેઓ મૃત્યુ જ પામ્યા છે એમ માની લયો. 'પુત્રગતં સ્નેહ' ને કારણે તમે ચિંતા ન કરતાં," છતાં સાથે કહે છે, "વશિષ્ઠ આદિમંત્રી તમને અનુજ્ઞા આપે તો તમે રામને મારી સાથે આવવા વિદાય આપો."૨૭

'પુત્ર સ્નેહ' ને વચ્ચે ન લાવવા વિશ્વામિત્રે કહ્યું પણ દશરથ તો પોતાના પુત્રોને બાળક માને છે. પુત્ર પર તેમને પરમ પ્રીતિ છે. માટે કહે છે "તમે કહો તો, હું મારી સેના સાથે તમારા યજ્ઞનું રક્ષણ કરીશ. પણ રામને નહીં મોકલું" ત્યારે વિશ્વામિત્ર કહે છે.

"પહેલાં વચન આપી પછી ફરી જવાનું જો તને યોગ્ય લાગતું હોય તો હું જેવો આવ્યો છું એવો જ ચાલ્યો જઈશ અને હે મિથ્યાપ્રતિજ્ઞ ! તું તારા બાંધવો સાથે સુખી થજે."૨૮

ત્યારબાદ વશિષ્ઠના કહેવાથી તે રામલક્ષ્મણને બોલાવીને રાજા દશરથે તેઓને ઋષિ વિશ્વામિત્ર સાથે જવા કહ્યું. વિશ્વામિત્ર માત્ર રામની જ માંગણી કરી છે. પરંતુ દશરથ લક્ષ્મણ સાથે રામને તેડાવે છે. રામ વિના લક્ષ્મણ એકલા રહેશે નહીં, એ દશરથ બરાબર જાણે છે. અહીં આપણે દશરથનો પુત્રસ્નેહ જોઈ શકીએ છીએ. રામ વગર દશરથનું અસ્તિત્વ નથી એ જોઈ શકાય છે. કારણ કે એ પુત્ર વિયોગ સહન કરી શકે તેમ નથી માટે તેઓ પહેલા વચન આપવા તૈયાર થાય છે. ત્યારબાદ તે વચન નિભાવવા તૈયાર નથી. અહીં દશરથની પુત્રવિયોગની આંતરવ્યથા સમજી શકીએ છીએ.

(૩) રામના વનવાસ પ્રસંગે દશરથની વિરહાકુલસ્થિતિ :

રામના વનવાસ પ્રસંગમાં કવિ દશરથની શોકમગ્ન અવસ્થાનું કાવ્યાત્મક વર્ણન કરે છે. દશરથ કહે છે કે “અરે ! સ્વર્ગમાં જ્યારે દેવતા મને રામના કુશળ સમાચાર પૂછશે તે સમયે હું શું ઉત્તર આપીશ ? જો હું કહું કે મેં તેમને વનમાં મોકલ્યા છે તો તે પછી તે લોકો મારા તરફ ઘિકકારપૂર્ણ વાતો કરશે, તે હું કઈ રીતે સહન કરી શકીશ ? તે માટે મને ઘણું બધું દુઃખ છે.”૨૯

રાજદશરથની આ પ્રસંગે દુઃખસ્થિતિ હતી, તે શોક અને સંતાપથી દુર્બળ થઈ ગયા હતા. વારંવાર લાંબા શ્વાસો ભરતા હતા તથા તેમનાં ચિત્તમાં ઘણી વ્યથાઓ અને વ્યાકુળતા હતી. તેઓ એક પછી એક તરંગો ઉછળતા અક્ષોભ્ય સમુદ્ર ક્ષુબ્ધ બની ગયો હોય અથવા તો સૂર્યને રાહુએ ગ્રસીલીધો હોય અથવા કોઈ ઋષિએ અચાનક અસત્ય ઉચ્ચારણ કર્યું હોય એવા દશરથ લાગતા હતા.૩૦

ઉપરોક્ત સ્થિતિ અહીં દશરથની આંતરવ્યથાને પ્રગટ કરે છે. પુત્રનો સ્નેહ અને વિયોગ તેમણે કરુણસ્થિતિમાં મુકી દે છે તે આપણે આ પ્રસંગે જોઈ શકીએ છીએ.

(૪) વનવાસ પહેલા રામની મનોસ્થિતિ :

રામનું મુખ વિવર્ણ થઈ ગયું હતું ! શરીરમાંથી પરસેવો છૂટી રહ્યો હતો, આ જોઈને દુઃખથી સંતપ્ત થયેલ સીતાથી બોલી જવાયું કે “હે પ્રભુ ! આ સમયે આપણી આવી અવસ્થા કેમ થઈ છે.”૩૧

રામ વનમાં જવા તૈયાર છે, તેને વનવાસની ચિંતા નથી, પિતા-માતા અને સીતાની ચિંતા છે તે આ પ્રસંગે જોઈ શકાય છે. તે હસતે મુખે જવા તૈયાર છે છતાં તે સીતાને કહે છે “ભરત પાસે મારી પ્રસંશા ન કરતી, સમૃદ્ધિવાન પુરુષ પારકાંની સ્તુતિ સાંભળી શકતો નથી.”૩૨

રામ સીતાને આટલી શીખ આપીને અટકી નથી જતા આગળ કહે છે “તારી સખીઓ

આગળ પણ ભરત સાંભળે એ રીતે તું વારંવાર મારું નામ ન લેતી, ભરતને અનુકૂળ થઈને રહે તો જ તારાથી રહેવાશે” એ સાથે સીતાને કૌશલ્યા સુમિત્રાનું ધ્યાન રાખવાનું કહે છે અને એ જ શ્વાસમાં કહે છે.

“ભરત તથા શત્રુઘ્ન બંને મને પ્રાણથીય પ્રિય છે, એ બંનેને તું પોતાના ભાઈ અને પુત્ર જેવા ગણજે.”૩૩

પણ પછી તરત જ કહે છે “ભરત રાજા છે એટલે એને અનુકૂળ રહેજે. એનાથી પ્રતિકૂળ રહીશનો એ કૂપિત થઈ જશે.”

અહીં રામની મનોસ્થિતિ જોઈ શકાય છે. અભિષેકને બદલે ઓચિંતા આવી પડેલા વનવાસની વેદનામાંથી આવેલી કડવાશ આ પ્રકારની વાણી ઉચ્ચારે છે. એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ, રામને કઠવાશ નથી પરંતુ સમગ્ર રાઘવકુળની ચિંતા છે. એ ચિંતા જ તેમને આંતર વ્યથા તરફ તેમને પ્રેરે છે માટે જ રામ કહે છે...

“જ્યાં સુધી હું વનમાંથી પાછો ન ફરું ત્યાં સુધી તમે લોકો લક્ષ્મણના કે મારા ઘરને અશૂન્ય રાખજો, ઘર છોડીને જતા ન રહેતા.”૩૪

(૫) અયોધ્યાવાસીઓની અને દશરથની દુઃખસ્થિતિ :

રામ વનવાસ જવા માટે ધનનો ત્યાગ કરી રહ્યા હતા. સમસ્ત સંપત્તિનું દાન કર્યા પછી વનમાં વિદાય થતાં પહેલા તેઓ દશરથની વિદાય લેવા જાય છે. અહીંનું દ્વંશ્ય હૃદયદ્રાવક છે. રામ, સીતા અને લક્ષ્મણને પગે ચાલતાં જોઈ અયોધ્યાવાસીઓ કહે છે. “એક સમય હતો કે રામ નીકળે ત્યારે તેમની પાછળ ચતુરંગીણીસેના ચાલતી, એ જ રામ આજે સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે એકલા પગે ચાલીને જઈ રહ્યા છે.”૩૫ અને સીતાજી વિશે કહે કે “જેણે પહેલાં આકાશમાં વિચરણ કરવાવાળાં પ્રાણીઓએ પણ જોઈ ન હતી, એ સીતાને અત્યારે માર્ગ ઉપર ઉભા રહેલા લોકો જોઈ રહ્યા છે.”૩૬

દશરથને છેલ્લે રામ મળવા આવે છે તે સમયે સમગ્ર અયોધ્યા દુઃખી દેખાય છે. તે

સમયે માર્ગો મનુષ્યની ભીડથી ભરાયેલા હતા, તે માટે તેના પર સુગમતાપૂર્વક ચાલવાનું કઠિન બની ગયું હતું. તેથી ઘણાખરા મનુષ્યો મહેલો ઉપર ચડીને ત્યાંથી દુઃખી થઈને રામચંદ્રની તરફ જોઈ રહ્યા હતા.

રામને પગે ચાલીને વનમાં જવા તત્પર થયેલા જોઈ લોકો સંકલ્પ કરે છે કે અમે પણ રામને પગલે પગલે જઈશું. કેંકેચીએ રામ માટે વનવાસ માગ્યો છે.

“અમે બધા જ નગરજનો રામની પાછળ પાછળ જઈશું તો રામચંદ્રજી જ્યાં જાય છે એ વન નગર બની જશે અને અમારાથી ત્યજી દેવાયેલું નગર વન જેવું બની જશે,” અમારી વસતીથી ભયભીત સર્પો અને અન્ય હિંસક પશુઓ વન છોડી દેશે અને અમારા જવાથી નિર્જન બનેલા નગરમાં વસવાટ કરશે.” ૩૭

આ બધું રામ સાંભળે છે પણ વિચલિત નથી થતાં. એ સ્વસ્થપણે પિતાની અનુમતિ લેવા માટે કેંકેચી માતાના ભવને જાય છે. ત્યાં બહાર સુમંત્ર આદિ સચિવો અને ઋષિઓ શોકમગ્ન છે. પણ રામના ચહેરા પર ગ્લાનિની કોઈ રેખા દેખાતી નથી. આ ક્ષણે પણ રામ વિવેક ચૂકતા નથી. એ સુમંત્રને કહે છે “તમે મહારાજને ખબર આપો કે રામ તમારા દર્શન માટે આવ્યા છે.”

વિદાયનું દ્વંશ્ય દુઃખની પરાકાષ્ટા બતાવે છે. દશરથને સુમંત્ર કહે છે “રામ, સીતા તથા લક્ષ્મણ વનમાં જતાં પહેલા વિદાય લેવા આવ્યા છે.” દશરથ પ્રથમ તો પોતાની રાણીઓને બોલાવે છે. રાજ દશરથની પટરાણી કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કેંકેચી છે. આ ઉપરાંત સાડા ત્રણસો જેટલી બીજી રાણીઓ પણ છે. દશરથ એકલા રામની સામે આવી શકે એમ નથી. કૌશલ્યાને ઘેરીને આ સાડાત્રણસો પતિવ્રતા પ્રમદાઓ આવ્યા પછી જ દશરથ સુમંત્રને કહે છે. “હવે રામને બોલાવો.” ૩૮

મહારાજ દૂરથી જ પોતાના પુત્રને હાથ જોડીને આવતા જોઈને એકાએક પોતાના આસનથી ઊભા થઈ જાય છે. તે સમયે સ્ત્રીઓથી ઘેરાયેલા તે નરેશ શોકથી આર્ત થઈ

ગયા હતા. શ્રીરામને જોઈને તે પ્રજાપાલક ઘણા વેગથી તેમની તરફ દોડ્યા, પરંતુ તેમની પાસે પહોંચતાં જ દુઃખથી વ્યાકુળ થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયા અને મૂર્છિત થઈ ગયા. તે સમયે રામ અને લક્ષ્મણ દોડીને દુઃખને કારણે અચેત બની ગયેલા શોક મગ્ન મહારાજ પાસે જાય છે. તે જ વખતે તે રાજભવનમાં એક એક આભૂષણોના ધ્વનિની સાથે હજારો સ્ત્રીઓનો 'હા રામ ! હા રામ એવો આર્તનાદ ગુંજ ઊઠ્યો.૩૯

દશરથ સહેજ સ્વસ્થ થાય છે એટલે રામ કહે છે "હું આપની આજ્ઞા લેવા આવ્યો છું. તમે મને કુશળ દ્ષ્ટિથી જુઓ, આપણા વડીલોય આપણને કલ્યાણમય દ્ષ્ટિથી જુએ એથી મોટી પ્રાર્થના કઈ હોઈ શકે" ? દશરથ મોહવશ વિલાપ કરતાં કહે છે "હે રઘુનંદન ! હું કેકેચીને આપેલા વરદાનને કારણે મોહમાં પડી ગયો છું, તું મને કેદમાં નાખીને સ્વયં હવે અયોધ્યાના રાજા બનીજા."૪૦

એ યુગમાં આપું થતું હશે. આમ થાય તો દશરથની પ્રતિજ્ઞા પળાય અને રામને વનવાસ ન જવું પડે. અહીં દશરથની વેદનાના સંપૂર્ણ દર્શન થાય છે. એક પિતાનો પુત્ર પ્રત્યેનો પ્રેમ તે કારણે જ આવા શબ્દો દશરથના મુખમાંથી સરી પડે છે. પરંતુ રાજા પિતાની આજ્ઞાનો અનાદર કરનાર થાય એવું કશું જ રામ ઈચ્છતા નથી. એ તો કહે છે 'ન મે રાજસ્યાકાંક્ષિતા' મારે રાજ્યની આકાંક્ષા જ નથી. હું તો તમારી પ્રતિજ્ઞાપૂર્ણ કરી ચોંદ વરસ પછી જ તમારા ચરણોમાં મસ્તક નમાવીશ."

કેકેચી રામને આજે જ વનમાં મોકલવા માટે કહી રહી હતી અને દશરથ 'સત્યપાશ' માં બંધાયેલા હતા, એટલે જ દશરથ કહે છે "તું તારા શ્રેય માટે, વૃદ્ધિ માટે અને પુનરાગમન માટે વનમાં જાય છે તો અવ્યગ્ર-શાંત ભાવે જા. તારો માર્ગ વિઘ્નરહિત અને ભયવિનાનો બની રહે."૪૧

ફરી પાછી દશરથની સ્વસ્થતા લોપાઈ જાય છે, પરંતુ રામની દૃઢતા અલોકિક છે. દશરથ એક દિવસ રોકાઈને બીજે દિવસે જવાનું કહે છે ત્યારે રામ કહે છે.

“આજે અહીં રોકાઈને હું અભિષ્ટ પદાર્થો મેળવી શકું, પણ કાલે મને કોણ એ આપવાનું છે ? એટલે તમામ કામનાઓ ત્યજી હું આજે જ અહીંથી નીકળી જવા કૃતનિશ્ચિયી છું. રાષ્ટ્ર અને અહીંના નિવાસીઓ સહિત તથા ધનધાન્ય સહિત આ સમગ્ર પૃથ્વીને ત્યજી દીધી છે. તમે એ ભરતને આપજો. મારે નથી રાજ્ય જોઈતું, નથી સુખ જોઈતું નથી પૃથ્વી પર સત્તા ભોગવવી, સર્વ ભોગોની, સ્વર્ગની ઈચ્છા કોરે રહી, જીવનની પણ મને ઈચ્છા નથી.”૪૨

“અહીં રામ જ્યારે ‘જીવન’ ની પણ ઈચ્છા નથી એમ કહે છે, ત્યારે એ હતાશામાંથી કહે છે કે જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય એ ઉપાધિયોગને સ્વીકારી લેવાના સંકલ્પથી જ કહે છે ? રામની સ્વસ્થતા અહીં ‘ન ચ જીવિતુમ્’ (જીવનની પણ ઈચ્છા નથી) એમ કહે છે ત્યારે થોડીક ચલિત થાય છે. વાલ્મીકિના રામ ભગવાન નહીં મનુષ્ય છે, એટલે કદાચ એ આ રીતે બોલે છે.”૪૩

રાજાના વયોવૃદ્ધ મંત્રી સિદ્ધાર્થ પણ કેકેયીને કહી જુએ છે. દશરથ બધી સંપત્તિ, સૈન્ય રામની સાથે વનમાં મોકલવાની વાત કરે છે ત્યારે કેકેયી ગભરાઈ જાય છે. પરંતુ રામ તો ત્યાગ કરવા નીકળ્યા છે. એમને સંપત્તિનો મોહ નથી; એ કહે છે “હાથીને જવા દીધા પછી ખાલી દોરડામાં જીવરાખું ? મારે કશું જોઈતું નથી. મારે તો વલ્કલ પહેરીને વનમાં જવું છે.”

હવે અવધિ આવે છે કેકેયી વલ્કલ લાવી રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાને આપે છે. રામ અને લક્ષ્મણાતો મૂલ્યવાન રાજવંશી વસ્ત્રો કોરે મૂકી વલ્કલ પહેરે છે. પણ સીતાને વલ્કલ પહેરતાં આવડતું નથી. રામ એને વલ્કલ પહેરતાં શીખવે છે. જે સીતા મૂલ્યવાન રેશમી વસ્ત્ર જ પહેરવા ટેવાઈ હતી, તેને વલ્કલ પહેરતી જોઈ સૌ કોઈનાં હૃદય કકળી ઊઠે છે. રાજ્યના ગુરુ વશિષ્ઠથી પણ રહેવાતું નથી. એ પણ કેકેયીને ઠપકો આપે છે અને કહે છે “સીતા વનમાં શા માટે જાય છે ? રામને વનવાસ મોકલવાની પ્રતિજ્ઞા દશરથ કરે છે. સીતા રામનું અડધું અંગ છે. એટલે રામની જગા પર સીતા રાજ્યનું પાલન કરશે. છતાં સીતા

વનમાં જશે તો અમે સૌ એની સાથે જ જઈશું."૪૪

દશરથ પણ કેકેચીને ઉપાલંભ આપે છે. સુમંત્ર, સિદ્ધાર્થ વશિષ્ઠ કે દશરથના શબ્દોની કેકેચીને જરા પણ અસર થતી નથી. રામ આ સૌને સાંત્વન આપતાં કહે છે. "ચોદ વર્ષતો હજી આંખ મીંચીને ઉઘાડશો ત્યાં વીતી જશે અને એક દિવસ હું મારા મિત્રોથી ઘેરાયેલો સીતા અને લક્ષ્મણ સહિત અહીં આવી પહોંચીશ."૪૫

દશરથનું ભવન પહેલાં મૃદંગ, પણવ અને મેઘ જેવાં વાંજિત્રોના ગંભીર ઘોષથી ગાંજી રહેતું હતું એ વિલાપ અને રુદનથી છલકાઈ ઊઠ્યું.૪૬ આમ અહીં નગરજનો અને દશરથની મનોવ્યથા સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે.

(૬) રામની વનમાટે વિદાય :

રામની વિદાયનું દ્રશ્ય ખૂબ જ હૃદયદ્રાવક છે. સમગ્ર અયોધ્યા રામની પાછળ ચાલી નીકળે છે. તાપથી પીડિત પ્રાણીઓ પાણી તરફ જાય એ રીતે તેઓ રામની પાછળ દોડી રહ્યાં હતાં. સુમંત્ર રામનો રથ હાંકી રહ્યા હતા. લોકો કહેતા હતા કે "તમે વેગથી રથ ચલાવો છો." 'રામ સારથીને રથ ચલાવવાનું કહેતા હતા, લોકો રથ અટકાવવાનું કહેતા : આ બે પ્રકારના ધ્વનિ વચ્ચે સુમંત્ર ન રથને આગળ લઈ જઈ શક્યા, ન રોકી શક્યા."૪૭

રામ સમગ્ર અયોધ્યાને પાછળ આવતું જુએ છે. એમાં કેવળ નગરજનો જ નથી, જેણે કદી ઘરતી પર પગ રાખ્યો નથી, એવા પોતાના માતા-પિતા પણ છે. રાજા દશરથ રથ અટકાવવા માટે આક્રોશ કરે છે, રામ આગળ ચલાવવા માટે કહે છે. "પિતા અને પુત્રના વિપરીત આદેશો વચ્ચે સુમંત્ર બે ચક્ર વચ્ચે પીસાતો હોય એવી સ્થિતિ અનુભવી રહ્યો. રામ જાણે છે કે પિતા આવી શોકાકુળ પરિસ્થિતિમાં વધારે રહે એ ઈષ્ટ નથી. એ સુમંત્રને કહે છે કે "તમે રથ ચલાવો. પછીથી પિતાજીને કહેજો કે તમારા અવાજને નહોતા સાંભળ્યો."૪૮

રાજા દશરથની સાથે આવેલા લોકો મનોમન રામની પ્રદક્ષિણા કરી કેવળ શરીરથી પાછા ફર્યા, જ્યારે બીજા કેટલાક તો મનથી અને શરીરથી રામની પાછળ પાછળ દોડી રહ્યા

હતા.૪૯

દશરથનું મન રામ પાછળ દોડી રહ્યું હતું, ત્યારે મંત્રીઓ તેમને આશ્વાસન આપે છે. એ સમયના સામાજિક વહેમ કે માન્યતાઓનો તો તેમાં અણસાર મળે છે. પણ એ માન્યતામાં રહેલો યથાર્થનો પણ તેમાં ખ્યાલ સાંપડે છે. મંત્રીઓ કહે છે “મહારાજ ! જો તે સત્વરે પાછા ફરે એવી આપની ઝંખના હોય તેમની પાછળ બહુ દૂર ન જવું જોઈએ.” આ સાંભળતા જ રાજા અટકી ગયા અને દીનભાવે આંખથી ઓજલ થઈ રહેલા પુત્ર સામે જોઈ રહ્યા. ૫૦

અહીં દશરથની અસહ્ય દશાવાળી મનોસ્થિતિના દર્શન થાય છે.

(૭) રામની વિદાય પછી અયોધ્યાની સ્થિતિ :

રામની વિદાય પછી અયોધ્યામાં છવાયેલ ગ્લાનિનું વર્ણન કવિ કરે છે. એ દિવસે અગ્નિહોત્ર બંધ થઈ ગયો; ગૃહસ્થોના ઘરે ભોજન ન રંધાયું, પ્રજાઓએ કાંઈ કામ ન કર્યું, સૂર્યદેવ અસ્તાચળે ગયા. હાથીઓએ મોંમાં લીધેલા કોળિયા પાછા મૂકી દીધા, ગાયોએ વાછરડાંઓને દૂધ ન પાયું તથા તે દિવસે પ્રથમ પુત્રને જન્મ આપનારી માતાના ચિત્તને કોઈ પ્રસન્નતા ન થઈ. ૫૧ ત્રિશંકુ, મંગળ, ગુરૂ, બુધ તથા અન્ય સમસ્ત ગ્રહ શુક્ર, શનિ, આદિ રાત્રિએ વક્કગતિથી ચંદ્રમાની પાસે પહોંચી કુરકાન્તિયુક્ત સ્થિતિને પામ્યા. નક્ષત્રોની કાન્તિ ફીકકી પડી ગઈ અને ગ્રહ નિસ્તેજ બની ગયા. તે બધા આકાશમાં વિપરીત માર્ગ પર સ્થિર બની ધુમારછન જેવા બની ગયા હતા. પર આકાશમાં છવાયેલ મેઘમાળા વાયુના વેગથી ઉભરેલી સમુદ્રની જેવી લાગતી હતી. રામના વનમાં જવાથી સમગ્ર નગર જોરજોરથી હલવા લાગ્યું હતું. બધી દિશાઓ વ્યાકુળ થઈ ઊઠી, દિશાઓ પર અંધકાર છવાઈ ગયો. ન કોઈ ગ્રહ પ્રકાશમાન થયો, ન કોઈ નક્ષત્ર. ૫૩ એકાએક સર્વ નાગરિકો-દીન દશાને પામ્યા. કોઈનું આહાર-વિહારમાં મન લાગતું ન હતું. ૫૪ અયોધ્યાવાસીઓના સર્વ લોકો શોક પરંપરામાં સંતપ્ત બની નિરંતર દીર્ઘશ્વાસ લેતા તેઓ દશરથની નિંદા કરવા લાગ્યા. ૫૫

માર્ગ પર નીકળેલો કોઈપણ મનુષ્ય પ્રસન્ન દેખાતો ન હતો. સર્વેના મુખ આંસુઓથી

ભીંજાયેલા હતા અને સર્વ શોકમગ્ન બની ગયા હતા. શીતળ પવન નહોતો વાતો, શશિ સૌમ્ય નહોતો લાગતો, સૂર્ય પણ લોકોને પર્યાપ્ત રીતે તપાવતો ન હતો. આંખુ જગત વ્યાકુળ થઈ ઊઠ્યું હતું. પૃથ્વી બાળકો મા-બાપને ભૂલી ગયાં, પતિઓને સ્ત્રીઓ યાદ આવતી ન હતી અને ભાઈ-ભાઈઓનું સ્મરણ થતું ન હતું. બધુ જ છોડીને કેવળ રામનું ચિંતન કરતાં હતા. જે રામના મિત્ર હતા તેઓ સુધ-બુધ ખોઈ બેઠા હતા. શોકના ભારથી આકાન્ત થવાથી તેઓ રાત્રે સૂતા ન હતા.૫૭

જેમ દેવરાજ ઈન્દ્ર વગર મેરુપર્વત સહિત પૃથ્વી ડગમગવા લાગે તેમ આ પ્રકારે સમગ્ર અયોધ્યા રામ વગર ભય અને શોકથી પ્રજ્વલિત બની ડગમગવા લાગી. હાથી ઘોડા અને સૈનિકો સહિત તે નગરીમાં ભયંકર આર્તનાદ થવા લાગ્યો.૫૮

આમ અહીં રામના વનવાસ ગયા પછી જાણે કે અયોધ્યા શૂન્યમનસ્ક બની જાય છે. આ પ્રકારે અયોધ્યાવાસીઓની કરુણ સ્થિતિ અહીં જોવા મળે છે. રામવિનાની નગરીમાં સર્વની આંતરવ્યથા કેવા પ્રકારની છે એ આપણે આ પ્રસંગે જોઈ શકીએ છીએ. અહીં સર્વ અયોધ્યાવાસીઓની મનોવ્યથાના દર્શન થાય છે.

(૮) દશરથની દયનીયસ્થિતિ :

રામ અયોધ્યાથી અલગ થયા છે. એ ઘટનાની કરુણતાને કવિએ અનન્ય અસરકારકતાથી ઉપસાવી છે. રામ ગયા પછી રથની ઘૂળ દ્વંશ્યમાન હતી ત્યાં સુધી દશરથ એ રસ્તાને તાકી રહ્યા છે. એ પછી શોક ગ્રસ્ત દશરથને કેકેયી સાંત્વન આપવા આવે છે. ત્યારે રાજા તેને કહી દે છે “આજથી તું મારી ભાર્યા નથી કે નથી મિત્ર.” રાણી કેકેયીના પ્રાણિગ્રહણથી બંધાયેલા સંબંધને “અસ્મિન્ લોકે પરક્ર ચ” આ લોકમાં અને પરલોકમાં પણ ત્યાગ કરી દે છે અને રામને યાદ કરીને વિલાપ કરે છે.

કૌશલ્યા હંમેશા કેકેયી ના કારણે દૂર હતી આ ક્ષણે દશરથની સોથી નજીક છે. દશરથ તેને કહે છે “હે કૌશલ્યા ! મારી દ્વંષ્ટિતો રામની સાથે જ ગઈ, એ હજી પાછી ફરી

નથી. એટલે હું તેને જોઈ શકતો નથી. તું મને સ્પર્શ કર."૫૯

આમ અહીં દશરથ રામ વગરના અધૂરા છે. એ અહીં ઉપરોક્ત શ્લોકમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. તેમની દયનીય હાલત અહીં કડ્ડાતામાં વધારો કરે છે. અહીં દશરથની આંતરિક સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે એ પણ અહીં પ્રતીત થાય છે.

(૯) કૌશલ્યા અને સુમિત્રાની મનોસ્થિતિ :

દશરથ કૌશલ્યાને કહે છે કે "મારી દ્વષ્ટિ તો રામની સાથે જ ગઈ, એ હજી પાછી ફરી નથી. એટલે હું તેને જોઈ શકતો નથી. તું મને સ્પર્શ કર." આ ક્ષણે કૌશલ્યા રાજાની દયનીય સ્થિતિ જોઈને રુદન રોકી શકતી નથી. કૌશલ્યાના રુદનમાં કેકેચી પ્રત્યેનો ડંખ પણ છે. કવિએ ડંખને ધારદાર રીતે પ્રગટ કર્યો છે. તે કહે છે "નરશાર્દુલ રામ પર પોતાનું વિષ ઠાલવી વક્ર ચાલે ચાલતી કેકેચી કાંચળી ઉતારીને ચાલતી પન્નગી (નાગણ) ની માફક હવે નિર્મુક્તપણે વિચરશે."૬૦

કૌશલ્યાને સાંત્વના આપતી સુમિત્રાની વાણીમાં સ્વસ્થતા છે. હકીકતમાં સુમિત્રાનો શોક વધુ હોવો જોઈએ. લક્ષ્મણ તો કેવળ મોટાભાઈની સેવા માટે વનમાં ગયો છે. રામની સાથે સીતા છે. પણ લક્ષ્મણ તો એકલો જ ગયો છે. તે ઉર્મિલાને સાથે લઈ ગયા નથી. આ દ્વષ્ટિએ સુમિત્રાની વેદના અપાર હોવી જોઈએ. પરંતુ સુમિત્રા સ્વસ્થ છે. "રામ પિતાનું વચન રાખવા વનમાં ગયા છે" એ ધર્મમાં સ્થિત છે. આવા રામને માટે કદીએ શોક ન કરવો જોઈએ." એમ એ કૌશલ્યાને કહે છે. સુમિત્રા રામ અને સીતાની જ વાત કરે છે. તેઓ વનમાંથી અચૂક પાછા ફરશે એમ પણ કહે છે. પણ લક્ષ્મણનું નામ લેતા નથી.૬૧

સુમિત્રા છેલ્લે કહે છે "જેમની આગળ ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણ સ્વયં બાણ તથા ખડ્ગ વગેરે શસ્ત્રો લઈ જતા હોય એમના (રામના) માટે જગતમાં શું દુર્લભ છે."૬૨

અયોધ્યાકાંડના યુમાલીસમાં અધ્યાયમાં સુમિત્રા કૌશલ્યાને સાંત્વન આપતાં અઠ્ઠાવીસ શ્લોકો કહે છે, એમાં સતત રામ અને સીતાનું જ નામ લે છે. માત્ર એક જ વાર લક્ષ્મણનું

નામ ઉચ્ચારે છે.૬૩

અહીં સુમિત્રા સમુદ્ર જેમ શાંત લાગે છે, પણ પેટાળમાં જેમ ઘુઘવાટ હોય છે તેમ સુમિત્રામાં અકથ્ય વેદના છે પણ જ્યારે બધા જ શોકગ્રસ્ત હોય ત્યારે તે પણ શોકમગ્ન બની જાય તો કોણ કોને આશ્વાસન આપે ? કોણ એકબીજાને સંભાળે, અહીં સુમિત્રાની સ્વસ્થતા છે પણ અંતઃકરણમાં અજીબ વેદના છે. એ અહીં લક્ષ્મણના એકમાત્ર ઉલ્લેખ પરથી જણાઈ આવે છે. રામને વનવાસ હતો પરંતુ લક્ષ્મણે તો સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલ પ્રવૃત્તિ હતી. તેમને તો ઉર્મિલાની પણ સ્થિતિ જોવાની હતી. આમ સુમિત્રાની મનોસ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે તે અહીં જોઈ શકાય છે.

૧૦. નગરજનોની વ્યથા :

કુશળ કથાકાર તરીકે વાલ્મીકિ અહીં ઉપસી આવે છે. તેઓ નગરજનો વિશે જણાવે છે. નગરના વૃદ્ધ બ્રાહ્મણો રામની પાછળ પાછળ જાય છે. જ્ઞાન, વય અને તપ (ઓજસ) એ ત્રણે દ્વારા જે વૃદ્ધ છે એવા બ્રાહ્મણો રામને નહિ, પરંતુ રામના અશ્વોને કહે છે.

“ઓ તેજગતિએ દોડવાવાળા તુરંગો, તમે તો રામના હિતચિંતક બનો. તમે રામને વન તરફ ન લઈ જાઓ”૬૪

રામ આ સાંભળી ઢ્રવી ઉઠે છે. તેઓ સ્થમાંથી ઉતરી બ્રાહ્મણોની સાથે ચાલવા માંડે છે. પરંતુ તેમના પગ તો વન તરફ જ ગતિ કરે છે. બ્રાહ્મણોને હતું કે રામ તેમની આર્જવભરી વાણી સાંભળી વન તરફની ગતિ રોકશે. બ્રાહ્મણો કહે છે કે “અમારા સ્કંધ પર ચડી અગ્નિદેવ સ્વયં તમારી પાછળ આવે છે, વેદમંત્રોને અનુસરતી અમારી બુદ્ધિ હવે ‘વનવાસાનુસારિણી’ થઈ છે.” વૃક્ષોના મૂળ ઊંડા છે એટલે એ ચાલી શકતા નથી; પણ તેઓમાંથી પસાર થતાં વાયુની સનસનાહટ દ્વારા એ તમને રોકે છે. તમને વનમાં જતાં જોઈ સ્તબ્ધ થઈ ગયેલાં પંખીઓ પણ તમને પાછા ફરવા વીનવે છે.૬૫

હવે આ અધ્યાયની પરાકાષ્ટા અપૂર્વ કવિતા સાથે આવે છે. રામને પાછા ફરવા માટે

પોકારી રહેલા આ બ્રાહ્મણો પર કૃપા કરવા માટે જ તમસા નદી માર્ગમાં આવી : એ પોતાના વહુ પ્રવાહ દ્વારા રાઘવને રોકી રહી હોય એવું લાગતું હતું.૬૬ વૃક્ષ, પંખીઓ અને સ્વયં નદી રાઘવનો રસ્તો રોકી બેઠાં હતાં.

નગરત્યાગ પછી રામની પ્રથમ રાત્રિ તમસા નદીના તીરે વીતે છે. વૃક્ષોના પર્ણોની બનેલી શય્યા પર રામ અને સીતા નિદ્રાધીન થાય છે. લક્ષ્મણ અને સુમંત્ર જાગતા રહે છે. હજી સવાર પડ્યું નથી ત્યાં રામ જાગી જાય છે. વૃક્ષના મૂળને વળગીને સૂતેલાં પુરવાસીઓ તરફ લક્ષ્મણનું ધ્યાન દોરી રામ કહે છે. “આ સૌને કેવળ આપણા માટેનો પ્રેમ જ આ દુઃખ સહન કરવા પ્રેરે છે. રાજકુમારોનું કર્તવ્ય છે કે નગરજનોને પોતાના દ્વારા થતા દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા, તેઓ આપણા દુઃખે દુઃખી થાય એ તો ચાલે જ નહીં.”૬૭ એટલે રામ સુમંત્રને આ સૌ સૂતા છે ત્યાંજ રથ તૈયાર કરી નીકળી જવાની આજ્ઞા આપે છે.

સવારે પુરવાસીઓ જાગે છે. તમસાના કિનારે રાત્રે તેઓ સૂતા ત્યારે રામ તેઓની સાથે હતા. અત્યારે જાગે છે ત્યારે રામ નથી. નિદ્રાએ રામનો વિયોગ કરાવ્યો તેઓ વિલાપ કરે છે.

“અમારી નિદ્રાને ઘિકકાર છે, જેનાથી અમે અચેત બની ગયા અને ચેતના આવી ત્યારે વિશાળ છાતીવાળા અને મહાબાહુ રામનાં દર્શન અમને ન થયાં.”૬૮

રામ વિના અયોધ્યા પાછા ફરવાનું આ પુરજનો માટે વિકટ હતું. રામની પાછળ જવામાં સગડ મળતા ન હતા. તેઓ ખિન્ન મને અયોધ્યામાં પ્રવેશે છે. આખું નગર ચંદ્રહીન આકાશ અને જલ વગરના સમુદ્રની માફક આનંદ વગરનું થઈ ગયું હતું. તેઓ પણ એટલી હદે હતપ્રભ બની ગયા હતા કે કોણ પોતાનું કોણ પરાયું એનીયે ઓળખ મેળવી ન શક્યા. આ સૌ પાછા પોતપોતાને ત્યાં ગયા, પણ કોઈનું મન ન લાગ્યું. ગમે તેવી પ્રસન્નતાપ્રેરક ઘટના કોઈના ચિત્તમાં હર્ષ પ્રગટાવી ન શકી. “ખોવાયેલી વસ્તુ જેને પાછી મળી એનેય કોઈ આનંદ ન થયો. કોઈકને વિપુલ ધન મળ્યું, તોય એના ચિત્તમાં પ્રસન્નતા ન વધી. ત્યાં

સુધી કે જે માતાને પોતાનો સૌ પ્રથમ પુત્ર જન્મ્યો હોય તેનાં ચિત્તમાં પણ આનંદ ન હતો."૬૯

આમ આ સર્વ પ્રસંગો દ્વારા પ્રતીત થાય છે કે નગરજનોની આંતરવ્યથા કેટલી બધી કરુણાસભર છે. અહીં આ સર્વ પ્રસંગોમાં આપણને પ્રત્યેક વ્યક્તિ સાથે વૃક્ષ, નદીની પણ આંતરવ્યથા આપણે અહીં જોઈ શકીએ છીએ.

૧૧. નગરવાસી સ્ત્રીઓનો વિલાપ :

રામ વિનાની અયોધ્યામાં શૂન્યતા છે, શોક છે. નગરવાસીઓની સ્ત્રીઓ વિલાપ કરે છે. "જે નદીઓ તથા જે કમળમંડિત સરોવરમાં રામ સ્નાન કરશે એ કેટલા પુણ્યશાળી હશે. ચિત્ર-વિચિત્ર પુષ્પોનો મુકુટ પહેરીને, બહુ મંજરી ધારણ કરીને, ભ્રમરશાલિન વૃક્ષો વનમાં રામને પોતાની શોભા બતાવશે, રામ આવશે ત્યારે ત્યાંના પર્વતો પોતાનાં વનોમાંથી અકાળે પણ ઉત્તમ પુષ્પો અને ફળ તેમનાં ચરણોમાં ધરશે. રામ માટે ઝરણાંઓ વહેશે, રામ માટે વસંત મહોરશે, રામ વનમાં ગયા છે તે વન ભયંકર ગણાય છે, પરંતુ રામ હોય ત્યાં ભય કેવો ?

રામ વિના અયોધ્યાનગરી હર્ષ વગરની, નિરાશ્રયા તથા "નષ્ટતારમિવામ્બરમ્" જેવી લાગે છે.૭૦

અહીં વનશોભાનું વર્ણન છે. પણ, અહીં રામ અયોધ્યામાંથી જતાં બધું ત્યાં જતું રહ્યું છે એવી તેમની આંતરવ્યથા અહીં જોઈ શકાય છે.

૧૨. લક્ષ્મણ વિલાપ :

વનમાં નિષાદરાજ ગૃહ પાસે લક્ષ્મણ વિલાપ કરતાં કહે છે. "મહારાણી કૌશલ્યા, રાજા દશરથ તથા મારા માતા સુમિત્રા તેઓ સર્વ લોકો આજની રાત્રિ સુધી જીવતા હોય કે ન પણ હોય એ હું કહી શકતો નથી. શત્રુઘ્નની રાહ જોવાને કારણે સંભવ છે કે મારી માતા જીવિત હોય, પરંતુ જો વીરજનની કૌશલ્યા રામના વિરહમાં નષ્ટ થઈ જાય તો એ આપણાં

માટે ખૂબ જ દુઃખની વાત હશે."૭૧ "જે રામના અનુરાગથી ભરેલી છે તથા જે સદા સુખના દર્શનરૂપ પ્રિયવસ્તુની પ્રાપ્તિ કરવા વાળીજે છે તે અયોધ્યા રાજા દશરથના નિધન જનીત દુઃખથી યુક્ત થઈ નષ્ટ થઈ જશે."૭૨ "પોતાના જયેષ્ઠપુત્ર મહાત્મા રામને ન જોતાં મહામના રાજા દશરથના પ્રાણ એમના શરીરમાં કેવી રીતે ટકી શકશે ? મહારાજ નહીં રહે તો દેવી કૌશલ્યા પણ નહીં રહે, તદ્અન્તર મારી માતા સુમિત્રા પણ નહીં રહે."૭૩ "પોતાનાં મનોરથોને પૂર્ણ કર્યા વગર જ અરેરે ! બધું જ નષ્ટ થઈ ગયું... નષ્ટ થઈ ગયું. એવું કહેતા મારા પિતાજી પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ કરી દેશે."૭૪

આ પ્રકારે દુઃખથી આર્ત બનેલા વિલાપ કરતાં મહામના રાજકુમાર લક્ષ્મણ આખી રાત જાગતા રહ્યા. અહીં લક્ષ્મણનો પિતા-માતા, ભાઈઓ પ્રત્યેનો અતુટ પ્રેમ જોઈ શકાય છે. એમના વિલાપમાં એમની આંતરવ્યથા જોઈ શકાય છે. વાલ્મીકિએ આ પ્રસંગે લક્ષ્મણની આંતરવ્યથા બતાવી છે.

૧૩. સુમંત્રની વિદાય :

સુમંત્રને હવે રામ વિદાય આપે છે. સુમંત્રને પાછા જવું ગમતું નથી પણ રામ તેમને કહે છે "તમારે વૃદ્ધ દશરથ રાજાનું ધ્યાન રાખવાનું છે" અને સુમંત્ર જોડે સંદેશો આપે છે.

"માતા કૌશલ્યાને કહેજો કે તમારો પુત્ર સ્વસ્થ અને પ્રસન્ન છે. પછી સીતા તરફથી, મારી તરફથી અને લક્ષ્મણ તરફથી માતાને પ્રણામ કહેજો. ત્યારબાદ મહારાજને કહેજો કે ભરતને સત્વરે બોલાવી તેનો રાજ્યાભિષેક કરે અને કહેજો કે મહારાજની સાથે એ જેમ વર્તે છે એવી જ સમાન રીતે બધી માતાઓ સાથે વર્તે. કેકેયીની જેમ જ સુમિત્રા અને કૌશલ્યાને ગણજો."૭૫

સુમંત્ર હજી જવા તૈયાર નથી એ કહે છે "હું નીકળ્યો ત્યારે લોકોએ રથ પર રામને બિરાજમાન જોયા હતા, હવે રામ વિનાના એ રથ સાથે હું નગરમાં કઈ રીતે પ્રવેશ કરું ? વીર રથી મૃત્યુ પામે અને સૂના સ્થાને લઈ સારથી પાછે ફરે ત્યારે સેનાની જે સ્થિતિ થાય

એવી સ્થિતિ આ શૂન્ય રથને જોઈ અયોધ્યાની થશે."૭૬

સુમંત્ર કહે છે "તમારા વિનાનો આ રથ ઉત્તમ આસ્વો કઈ રીતે વહન કરશે ?" રામ સુમંત્રને પાછા ફરવા સમજાવે છે ત્યારે સબળ કારણ આપીને રામ કહે છે "તમે નગર પાછા નહીં ફરો તો અમે વનમાં છીએ છતાં માતા કેંકેયીને વિશ્વાસ નહીં બેસે કે અમે વનમાં ગયાં."૭૮ "એ પિતાને ટોક્યા કરશે. આ માટે તમે પાછા જાઓ."

સુમંત્રને વિદાય કર્યા પછી ગૃહરાજને પણ વિદાય કરે છે. ચિત્રકુટ પર્વત અંગે વાલ્મીકિ જણાવે છે કે 'ચિત્રકુટ પર્વત અત્યંત સુરમ્ય છે. ઉત્તમ તીર્થોથી સુશોભિત માલ્યવતી નદી વહી રહી છે, પશુપંખી પણ એ નદી તટે આશ્રય લેતાં હતાં, આવા વાતાવલણમાં આવી નગરથી જુદા પડવાનું દુઃખ રામ ભૂલી ગયા.૭૯

રામને દુઃખ થાય છે એ વાત કહેતા વાલ્મીકિને ક્યાંય છોછ નથી અને પ્રાકૃતિક સૌન્દર્યની વચ્ચે આવી રામ દુઃખ ભૂલી જાય છે. એ કહેવામાં પણ કશો જ સંકોચ નથી. આથી વાલ્મીકિના રામ સાથે આપણે તાદાત્મ્ય સાધી શકીએ છીએ.૮૦

આમ આ સુમંત્રના વિદાય પ્રસંગમાં પણ આંતરવ્યથા જોઈ શકાય છે. સુમંત્રની વેદના, રામની સર્વ પ્રત્યેની અનુકંપા તેમના સંદેશમાં અનુભવી શકાય છે. આમ અહીં આંતરવ્યથાની પ્રતિતી થાય છે.

૧૪. સુમંત્રનું પુનરાગમન અને નગરજનોનો વિલાપ :

રામ-સીતા અને લક્ષ્મણને વનમાં મુકી અયોધ્યાના મંત્રી સુમંત્ર પાછા ફરે છે. ત્યારે તેઓને અયોધ્યા આનંદ રહિત, નિઃશબ્દ તથા શૂન્ય જેવી લાગે છે. સુમંત્ર રામને વનમાં મુકી એકલો પાછો ફર્યો એ સમાચાર માત્રથી અયોધ્યાના નગરજનો આઘાત અનુભવે છે. સુમંત્રને એકલો આવેલ જોઈ લોકોના ટોળે ટોળા ઉમટી પડ્યા અને કહેતા કે "અરે રે ! અમે અવશ્ય મરી જશું, કારણ કે હવે અમે રામને નહીં જોઈ શકીએ. દાન, યજ્ઞ, વિવાહ તથા ઘણાબધા સામાજિક ઉત્સવોના સમયે અમે ક્યારેય ધર્માત્મા રામને અમારી વચ્ચે

નહી જોઈ શકીએ."૮૧

બજારની વચ્ચેથી નીકળતાની સાથે સારથીના કાનોમાં સ્ત્રીઓના રડવાનો અવાજ સંભળાયો. જે મહેલોની બારીઓમાં બેસી રામ માટે સંતપ્ત વિલાપ કરતી હતી.૮૨ ધનીકોની અટારીકાઓમાં, સપ્તમંજિલ મકાનોમાં તથા રાજભવનોમાં બેઠેલી સ્ત્રીઓ સુમંત્રને આવેલો જોઈ રામના દર્શનથી વંચતિ થવાથી દુર્બળ બનેલી હાહાકાર કરી ઉઠી."૮૩ રામની માતાઓ અંદર-અંદર વાતો કરે છે. રામની સાથે અહીંથી ગયા હતા તે રામ વિના પાછા ફર્યા છે.

રામને મુકી પાછા ફરવું એટલે શું એ પરિસ્થિતિની સુમંત્રને આ ક્ષણે કલ્પના આવે છે. રામ વિના માતાઓ જીવે છે, દશરથ પણ જીવે છે, સુમંત્ર રામને લઈ આવશે એવી આશા દશરથ રાખતા હતા. પણ સુમંત્ર તો એકલો જ પાછો ફરે છે અને રામનો સંદેશો અશ્રુથી ઝંઘાયેલી વાણીથી કહે છે.

"મહારાજ રામે આપને પ્રણામ કહ્યા છે, માતાઓને પ્રણામ કહ્યા છે, કૌશલ્યાને મહારાજની સેવા કરવાનું તથા ભરત નાનો છે છતાં રાજા છે એ યાદ રાખી ભરતનો આદર કરવા ભલામણ કરી છે."

સુમંત્ર કહે છે "સીતાતો અશ્રુથી રુદ્ધ કંઠે કશું જ બોલી ન શકી." પોતે રામની વિદાય લીધી ત્યારનું દ્વંધ આ રીતે બતાવે છે. "લક્ષ્મણના બાહુથી રક્ષાયેલા રામ અશ્રુમય હાથ જોડીને ઉભા હતા, તપસ્વિની સીતા પણ રડતી હતી, ક્ષણમાં એ રાજરથ સામે જોતી હતી; ક્ષણમાં મારી સામે."૮૪

સુમંત્ર કહે છે "જ્યારે રામે વન તરફ પ્રસ્થાન કર્યું ત્યારે મેં બંને રાજકુમારોને હાથ જોડી પ્રણામ કર્યા અને તેમના વિયોગના દુઃખને હૃદયમાં ધારણ કરી સ્થારુદ્ધ થઈને પાછો ફર્યો તે સમયે મારા અશ્વો આંખોમાંથી ગરમ આંસુ વહાવવા લાગ્યા, રસ્તામાં એમનું મન લાગતું ન હતું."૮૫

આમ અહીં સુમંત્રના આગમનથી લોકોમાં શોકની લાગણી પુનઃફેલાઈ ગઈ. રામનો

સંદેશો અને તેમની વિદાય આ પ્રસંગે આપણે સુમંત્રની વ્યથા જોઈ શકીએ છીએ. રામનું અયોધ્યામાં પુનરાગમન થશે એવી આશાએ જીવતા રાજા દશરથની મનઃસ્થિતિ પણ આંતર વ્યથા જન્માવે છે. આ સમગ્ર પ્રસંગ કડુણ અને શોકાકુળ સ્થિતિનો વધારો કરે છે.

૧૫. શોકાકુળ અયોધ્યા અને વનની દુરાવસ્થા :

સુમંત્ર જણાવે છે કે “મહારાજ આપના રાજ્યમાં વૃક્ષ પણ આ મહાન સંકટથી કુશકાય બની ગયા છે; ફૂલ, અંકુર અને કળીઓ સાથે મુરઝાઈ ગયા છે; નદીઓ, નાના જળાશયો તથા મોટા સરોવરના જળ ગરમ થઈ ગયા છે, વનો અને ઉપવનોના પાંદડાઓ સુકાઈ ગયા છે. વનમાં જીવજંતુ આહાર માટે ક્યાય જતાં નથી, અજગર આદિ સર્પપણ જ્યાં ત્યાં પડ્યાં છે અને આગળ જઈ શક્તા નથી. રામના શોકથી પીડિત થયેલું સમગ્ર વન નિરવ જેવું જઈ ગયું છે.”૮૬

“નદીઓના પાણી મલિન થઈ ગયા છે, તેમાં ફેલાયેલા કમળોના પાંદડા ગળી રહ્યા છે, સરોવરના કમળો પણ સુકાઈ ગયા છે; એમાં રહેવાવાળા માંછલાઓ અને પક્ષીઓ પણ નષ્ટપ્રાય થઈ ગયા છે, જળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પુષ્પ અને વનમાં ઉત્પન્ન ફૂલ પણ થોડી સુગંધથી યુક્ત હોવાથી અધિક શોભા આપતા નથી, ફળ પણ પૂર્વવત્ દ્ષ્ટિગોચર થતા નથી.”૮૭

“હે નરશ્રેષ્ઠ ! અયોધ્યાના ઉદ્યાનપણ સૂના થઈ ગયાં છે, તેમાં રહેવાવાળા પક્ષીપણ ક્યાંય છૂપાય ગયા છે, અહીંના બગીચાઓ પણ પહેલા જેવાં મનોહર દેખાતા નથી.”૮૮ “અયોધ્યામાં પ્રવેશ કરતી વખતે મને કોઈએ પ્રસન્ન થઈ વાતચીત કરી નહી. રામને ન જોતા લોકો વારંવાર લાંબાશ્વાસો લઈ રહ્યા છે.”૮૯ “દેવ ! માર્ગ પર આવેલા સર્વ લોકો રાજાના રથને રામ વગરનો આવતો જોઈને આંસુઓ વહાવતા હતા.”૯૦

“અઢાલિકાઓ, વિમાનોમાં અને પ્રાસાદોમાં બેઠેલી સ્ત્રીઓ ત્યાંથી રથને રામ વગરનો જોઈને વ્યથિત થયેલી તેઓ હાહાકાર કરવા લાગી. એમના કાજળ આદિથી રહિત વિશાળ

નેત્ર આંસુઓના વેગમાં ડૂબી ગયાં હતાં. તે સ્ત્રીઓ અત્યંત આર્ત બની અવ્યકત ભાવથી એકબીજાની સામે જોઈ રહી હતી."૯૧

આમ અહીં ઉપરોક્ત વર્ણનથી અયોધ્યાવાસીની દયનીય હાલત અને વન-ઉપવનની સ્થિતિથી તેનો ખ્યાલ આવે છે. આ પ્રસંગ પણ આંતરવ્યથાને વધારે છે. રામના ગયા પછીની સ્થિતિ સુમંત્ર વર્ણવે છે. તેમાં આપણને આંતરવ્યથાનાં દર્શન થાય છે. અહીં રામના વનવાસથી સર્વ કોઈ દુઃખી છે તેનું કરુણાસભર વર્ણન વાલ્મીકિએ અહીં કરેલું છે. અહીં જડ-ચેતન દરેક વસ્તુ યા વ્યક્તિ રામના વિરહથી શોકાકુળ સ્થિતિને પામ્યા છે. એ અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

૧૬. દશરથનો વિલાપ :

સુમત્રનું વંચન સાંભળીને રાજાએ અશ્રુથી ગદ્ગદ દીન વાણીમાં કહે છે "હે સારથી ! જે પાપી કુળ અને પાપપૂર્ણ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી છે તથા જેના વિચારો પણ પાપથી ભરેલાં છે, તે કેંકેયીના કહેવામાં આવી મેં સલાહ દેવામાં કુશળ વૃદ્ધ પુરુષોની સાથે બેસીને આ વિષયમાં કોઈ પરામર્શ પણ કર્યા નહી, સુહૃદ્યો, મંત્રીઓ અને વેદવેતાઓની સલાહ વગર જ મેં મોહવશ કેવળ એક સ્ત્રીની ઇચ્છાપૂર્ણ કરવા માટે એકાએક અનર્થમય કાર્ય કરી નાખ્યું છે." ૯૨

"હે સારથી ! જે મેં થોડો પણ તારા ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તો તું મને શીઘ્ર રામ પાસે પહોંચાડી દે, મારા પ્રાણ રામના દર્શન કરવાની પ્રેરણા આપી રહ્યા છે."૯૩

આ પ્રમાણે રાજા દુઃખથી અત્યંત અચેત થઈ રહ્યા હતા અને શોકાકુળ સમુદ્રમાં નિમગ્ન થઈ ગયા- ભાન આવ્યા પછી એ કહે છે કે "રામ વિના હું શોક સમુદ્રમાં ડૂબ્યો છું. કેંકેયી એ સમુદ્રનો વડવાનલ છે. કુબ્જા (મંથરા) નું વાક્ય મોટો મત્સ્ય છે. કેંકેયીના બે વરદાન સમુદ્રનાં બે કિનારા છે અને રામનો વનવાસ એ શોક સાગરનો વિસ્તાર છે. આવા સાગરમાંથી મુક્તિની આશા કઈ રીતે રહે ?"૯૪

રામ માટે આ પ્રકારનો વિલાપ કરતાં રાજા દશરથ મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે.

અહીં રામ માટે દશરથની તીવ્ર લાગણીના દર્શન થાય છે. રામના વિરહથી વ્યાકુળ થઈ પોતે શોકના સમુદ્રમાં ડૂબી ગયા છે એમ પોતાના વચનોમાં વારંવાર કહે છે. અહીં તેમની હૃદયની આંતરવ્યથા વ્યક્ત થાય છે.

૧૭. કૌશલ્યા વિલાપ :

રાજા દશરથની મૂર્ચ્છિત અવસ્થા જોઈ અને તેમના અત્યંત કરુણાજનક વચન સાંભળી કૌશલ્યા ભયભીત બની ગયા અને કંપન અનુભવવા લાગ્યા. તેઓ પણ અચેત બની પૃથ્વી પર પડી ગયા. તેઓ સારથીને કહે છે કે “હે સુમંત્ર ! જ્યાં રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ હોય ત્યાં મને પહોંચાડી દો. હું એમના વગર એક ક્ષણ પણ જીવિત નહીં રહી શકું. જલ્દી, રથ લઈ મને દંડકારણ્યમાં લઈ જાઓ, જો હું તેમની પાસે નહીં જઈ શકી તો હું ચમલોકની યાત્રા કરીશ.”૯૫

તેઓ દશરથને કહે છે કે “તમે રામને વનમાં મોકલીને આ રાષ્ટ્રનો તથા આસપાસના અન્ય રાજ્યોનો પણ નાશ કર્યો છે. મંત્રીઓ સહિત સમગ્ર પ્રજાનો વધ કર્યો છે, આપના પુત્ર સહિત હું મરી ગઈ છું, આ નગરના નિવાસીઓ નષ્ટપ્રાય થયા છે. કેવળ આપનો પુત્ર ભરત અને પત્ની કેકેયી બે જ પ્રસન્ન થયા છે.”૯૬

અહીં કૌશલ્યાનો કેકેયી પ્રત્યેનો આકોશ વ્યક્ત થયો છે. તેઓની નગર અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની ચિંતા પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તેઓ સદૈવ રાષ્ટ્રનું કલ્યાણ ઈચ્છવાવાળી સન્નારી છે. એવું પણ અહીં તેમના વિલાપમાં જોવા મળે છે. તેમની હૃદયવ્યથા આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

૧૮. શ્રવણવધ પ્રસંગ :

માણસે જે કંઈ દુષ્કર્મ કર્યા હોય એ દુર્ભાગ્યની ક્ષણે જ યાદ આવે છે. સુખ અને યશ વચ્ચે મહાલતા દશરથ પોતાના ચૌવન કાળનો એક પ્રસંગ લગભગ ભૂલી ગયા હતા-

હવે જ્યારે પુત્રનો વિરહ કલેશ આપી રહ્યો છે ત્યારે દશરથને તે પ્રસંગ યાદ આવે છે કે ચૌવન મદ્માં તેમણે સરયુકાંઠે હાથી સૂંઢથી પાણી પી રહ્યો છે. એવો અવાજ સાંભળી શબ્દવેદી બાણ માર્યું એ શ્રવણ નામના યુવકના મર્મસ્થાનમાં વાગ્યું. શ્રવણના અંધ માતા-પિતા પાસે દશરથ અપરાધ કબુલવા અને શાપ કે અનુગ્રહ જે કંઈ મળે તે સ્વીકારવા જાય છે. શ્રવણના પિતા શ્રવણના મૃતદેહને સ્પર્શિને કહે છે “હે વત્સ ! આજે તું મને પ્રણામ કરતો નથી, મારી સાથે બોલતો નથી, તું અમારા ઉપર ક્રોધે ભરાયો છે ? આજે ઘરતી પર કેમ સૂઈ ગયો” ૯૭ “બેટા, જો હું તને પ્રિય ન હોઉં તો તું તારી આ ધર્માત્મા માતાની તરફ જો. તું એમના હૃદયે કેમ લાગી નથી રહતો ? હે વત્સ ! કંઈક તો તું બોલ.” ૯૮

હવે કોણ સ્નાન, સંધ્યાઉપાસના તથા અગ્નિહોત્ર કરીને મારી પાસે બેસી પુત્રશોકના ભયથી પીડિત થયેલા મને બુઢાપાનું સાન્ત્વન આપી કોણ મારી સેવા કરશે ? બેટા, તારી આ તપસ્વિની માતા આંધળી, ઘરડી અને દીન તથા પુત્ર માટે ઉત્કંઠિત રહેવા વાળી છે. હું તેનું ભરણપોષણ કઈ રીતે કરીશ ?” ૯૯

શ્રવણના પિતા આગળ વિલાપ કરતાં કહે છે “પુત્ર, જરા રોકાઈ જા. આજે ચમસદન ન જા, કાલે મારી તથા તારી માતાની સાથે આવજે.” ૧૦૦

પોતે પુત્ર વિરહની અગ્નિમાં બળી રહ્યા છે. ત્યારે દશરથને શ્રવણના વિરહમાં તેના માતા-પિતાએ શું અનુભવ્યું હશે તેની કલ્પના કરે છે. શ્રવણના પિતા દશરથને પણ “પોતાના જેવા પુત્ર વિરહ અનુભવાય અને પોતાની માફક “પુત્ર વિયોગમાં તડપી તે મરે” એવો શાપ આપે છે.

અહીં શ્રવણનાં માતા-પિતા પુત્ર વિરહમાં મૃત્યુને પામ્યાં. એ ઘટના દશરથને યાદ આવતાં તેના હૃદયને કોરી ખાય છે. શ્રવણના માતા-પિતાની જે વ્યથા છે એ પણ સમજી શકાય તેવી છે. પોતાનો એકનો એક પુત્ર યુવાનીમાં મૃત્યુ પામ્યો. આંધળા મા-બાપની એ આંખ અને લાકડી સમાન હતાં. જેના મૃત્યુથી તેમની વ્યથા તેમને શાપ આપવા પ્રેરે છે.

આમ આ પ્રસંગે દશરથની આંતરવ્યથા અને શ્રવણના માતા-પિતાની આંતરવ્યથા જોવા મળે છે.

૧૯. પુત્ર વિયોગમાં દશરથનું મૃત્યુ અને રાણીઓના વિલાપ :

દશરથની વેદના અપાર હતી. કેકેયીએ કહેલા કટુવચનનો ભાર મનમાં તો હતો જ પોતે વૃદ્ધ અને અસહાય માતા-પિતાને પુત્રનો વિયોગ કરાવ્યો હતો. એ ઘટના તેમને યાદ આવે છે. પછી દશરથ સૂતા એ ફરી જાગ્યા નહિ. રામના વિરહમાં પુત્ર-વિરહમાં તેઓ મૃત્યુ પામ્યા.

કૌશલ્યા અને સુમિત્રાએ રાજાને જોયા, એમના શરીરને સ્પર્શ કર્યો અને “હે નાથ!” ના પોકાર કરી તે બન્ને રાણીઓ પૃથ્વી પર પડી ગઈ. ૧૦૧

તે યશસ્વી ભૂપાલ શિરોમણી, દિવંગત થયા એ જાણી એમની સર્વ પત્નીઓ તેમને બધી તરફથી દોરીને અત્યંત દુઃખી થઈ ને જોરજોરથી રડવા લાગી અને તેમના બંને હાથોને પકડીને અનાથની જેમ કરુણ વિલાપ કરવા લાગી. ૧૦૨

કૌશલ્યા દશરથના અવસાન પછીના પ્રથમ શબ્દો પતિના વિરહની વેદનાના નથી, પરંતુ કેકેયીને સંબોધી કહેવાયેલા મેળા છે. એ કહે છે “દુરાચારિણી ! કૂર કેકેયી લે, તારી કામના સફળ થઈ હવે રાજાનો પણ ત્યાગ કરી એકાગ્ર બની નિષ્કંટક રાજ્યને ભોગવ.” ૧૦૩

અયોધ્યાના રાજમહેલમાંથી કડવાશ દશરથ, લક્ષ્મણ, કેકેયી, કૌશલ્યા અને કવચિત રામના મુખે પણ આપણે સાંભળી છે. પણ આ ક્ષણે કૌશલ્યાના સૌ પ્રથમ ઉદ્ગાર રામ માટેનો શોક આવા કુર ઉપાલંભ તરીકે પ્રગટ થયો તેની પાછળ શું રહસ્ય હશે ?” ૧૦૪

અહીં રાણીઓનો વિલાપ તથા કૌશલ્યાની વેદના પ્રતિબિંબિત થાય છે.

૨૦. ભરતનું અયોધ્યા આગમન :

રાજાના અવસાનથી રાજ્ય રાજા વિહોણું ન રહે એ માટે વશિષ્ઠ ભરતને તેડવા માટે દૂતો મોકલે છે. ભરત સતત પ્રવાસ કરીને આઠમાં દિવસે અયોધ્યામાં પ્રવેશે છે. અયોધ્યાનો

સૂનકાર જોઈ ભરતના મનમાં અમંગળની આશંકા જાગે છે. દૂતો કશું કહેતા નથી. એ સીધા પોતાની માતા કેકેચી પાસે જાય છે. મહારાજા દશરથ હંમેશા કેકેચીના ભવનમાં જ મળતા. કેકેચીના ભવનમાં મહારાજને ન જોતાં ભરત આઘાત અનુભવે છે. કેકેચી જ્યારે દશરથના અપસાનની વાત કરે છે ત્યારે પિતાને માટે એ શોક કરે છે. ત્યારબાદ શોકમાંથી સ્વસ્થ થયા પછી ભરતનો પ્રતિભાવ આ પ્રકારનો છે. “હવે તો જે મારા ભાઈ, પિતા, બંધુ છે અને જેનો હું દાસ છું એવા મહા પરાક્રમી રામને મારા આગમનની ખબર આપો.” ૧૦૫

હવે કેકેચી જણાવે છે કે મેં જ તારા માટે રાજ્યાસન અને રામ માટે વનવાસ માગ્યો. હવે તો આ નગરી તારી આઘીન છે. આ અનામય રાજ્ય પણ તારું જ છે.

કેકેચીના આ શબ્દો ભરતને ઘાવ પર મીઠું ભભરાવવા જેવા લાગે છે. ભરત વિશે દશરથે, રામે, લક્ષ્મણે, કૌશલ્યા વગેરે એ જે કલ્પના કરી છે, તે પછી ભરતની કવિએ જે કલ્પના ઉપસાવી છે તે જોતાં એ પાત્રની અનોખી ધુતિ પ્રગટે છે. ભરત પોતાની માતાને કહે છે. “તું કુળનો વિનાશ કરનારી કાલરાત્રિ થઈને આવી છે. મારા પિતાએ તેને પોતાની પત્ની કેમ બનાવી ? પિતાએ તને અંગારની માફક છાતીએ વળગાડી હતી. તે વખતે તેમને આ વાત સમજાઈ ન હતી.” ૧૦૬

ભરત આકોશમાં કહે છે “તું લાલચમાં હતી, તને એ વાતનો ખ્યાલ ન રહ્યો કે રામ પ્રત્યે મારો કેવો ભાવ છે ?” એ કહે છે કે “મહાબાહુ રામને હું વનમાંથી પાછા લાવીશ અને સ્વયંમુનિ વેશ ધારણ કરી વનમાં પ્રવેશ કરીશ.”

આ પ્રમાણે કહીને માતા પ્રત્યે તે ધૃણા પ્રગટ કરે છે. હવે ભરત કૌશલ્યા માતાનાં દર્શને જવા નીકળે છે. કૌશલ્યા પણ ભરત આવ્યાના સમાચાર સાંભળી સામે આવે છે. ભરત માતાને વળગી પડે છે. પરંતુ કૌશલ્યા હજી ભરતને ઓળખતી નથી. ભરતને જોતાં જ તેમના મનમાં કડવાશ ઊછળે છે. એ કહે છે કે “તને તો નિષ્કંટક રાજ્ય મળી ગયું. હવે તો કેકેચી અથવા તું મને તથા સુમિત્રાને રામ જ્યાં હોય ત્યાં મુકી આવ.” વાલ્મીકિ કૌશલ્યાની

વાણી વિશે કહે છે આમ કૌશલ્યા ઘણી બધી કઠોર વાતો કરી નિરપરાધ ભરતની ભર્ત્સના કરી ભરતને ખૂબ જ પીડા થઈ, જાણે કોઈકે ઘાવમાં સોય ભોંકી હોય એવો તેને અનુભવ થયો.૧૦૭

ભરત કૌશલ્યાને પ્રણામ કરી આવી કટુવાણીનો પણ કેવો જવાબ આપે છે ? ભરતનું વ્યક્તિત્વ આ શબ્દોમાં પ્રગટે છે. “તમે તો જાણો છો માતા કે રાઘવમાં મારી પારાવાર પ્રીતિ છે.”૧૦૮

પિતાના અંતિમ સંસ્કાર વખતે ભરતના મનમાંથી રામ ખસતા નથી. તે કહે છે કે “ધર્માત્મા રામ મને માતૃઘાતક કહી મારી ઘૃણા કરે એવો ભય ન હોય તો મેં આ દુષ્ટા કેંકેયીને પણ મારી નાખી હોત.”૧૦૯

રામને પાછા લાવવા ભરત દ્વંડસંકલ્પ કરે છે. એટલે રાજ્ય સ્વીકારવાના પુરોહિતોના આગ્રહને અવગણી કહે છે. “અમારા કુળમાં મોટાભાઈ જ રાજા થાય, રામ અમારા મોટા ભાઈ છે. એ રાજા થશે અને એમના બદલે હું ચૌદ વર્ષ વનમાં રહીશ.”૧૧૦

અહીં ભરતનું વ્યક્તિત્વ ખીલી ઊઠે છે. ભરતની વ્યથા પણ જોઈ શકાય છે. પોતાની માતાની હત્યા કરવાની ઈચ્છા એ પણ અહીં રામ પ્રત્યેનો અનહદ સ્નેહ જ બતાવે છે. રામ પ્રત્યેની નિષ્ઠાથી તે રામને બદલે પોતે વનમાં જવાની ઈચ્છા બતાવે છે. અહીં ભરતની વ્યથાની પરાકાષ્ટા જોવા મળે છે.

૨૧. રામ અને ભરત મિલન :

ભરત વનમાં રામને શોધે છે અને વનના વાતાવરણને જોઈ કહે છે “મારે કારણે જ સર્વકામનાઓનો પરિત્યાગ કરી રાઘવ વનમાં નિવાસ કરે છે.” રામને જોઈને ભરત આર્તભાવે વિલાપ કરતા જણાવે છે કે “જે મહાત્મા પહેલા સહસ્ત્ર વસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરતા હતા, એ હવે ધર્માચરણ કરતાં કેવળ બે મૃગચર્મ ધારણ કરીને બેઠા છે.”૧૧૧

આ પ્રકારે વિલાપ કરતા કરતા ભરત અત્યંત દુઃખી થઈ ગયા. એના મુખારવિન્દ

ઉપર પસીનાના બિંદુઓ દેખાવા લાગ્યા. એને તે રામના ચરણોમાં પહોંચે એ પહેલાં પૃથ્વી પર પડી ગયાં.૧૧૨ એ સમયે શત્રુઘ્ને પણ રડતાં રડતાં રામના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યાં. રામે બંનેને ઉઠાવીને છાતીએ વળગાડ્યાં. ફરી તેઓ પણ આંસુઓની ધારા વહાવવા લાગ્યા.૧૧૩

અહીં રામનો ભરત અને શત્રુઘ્ન પ્રત્યેનો અનન્ય સ્નેહ જોવા મળે છે. રામનું ભરત સાથેનું મિલન એ એમનો સ્નેહજન્ય પ્રસંગ છે અને મિલનમાં પ્રેમની પરાકાષ્ટા જોવા મળે છે. ભરતનો રામ પ્રત્યેનો અનન્ય સ્નેહ કરુણા જન્માવે છે.

૨૨. દશરથ મૃત્યુ સમાચાર અને રામનો વિલાપ :

ભરત રામને દશરથના નિધનના સમાચાર આપે છે. તે કહે છે કે “સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે તમે રાજ્યમાંથી નીકળ્યા. તેના દુઃખ અને શોકથી પીડિત મહારાજ સ્વર્ગલોકમાં ચાલ્યા ગયા.”

ભરતે કહેલા પિતાના મૃત્યુની સંબંધ રાખવાવાળી કરુણાજનક વાત સાંભળી રામ દુઃખને કારણે અચેતન થઈ ગયા. જેમ દાનવ શત્રુ ઈન્દ્રે યુદ્ધ સ્થળમાં વજનો પ્રહાર કરી દીધો હોય તેમ ભરતના મુખમાંથી નીકળેલું વચન વજ જેવું લાગ્યું. મનને પ્રિય ન લાગે તેવી વાણી સાંભળી વજૂથી શત્રુઓને સંતાપ થાય તેમ રામ બંને હાથ ઉપર ઉઠાવી જેની ડાળીઓ ખીલી હોય તેવા વનમાં કુંહાડીથી કપાયેલા તે વૃક્ષની માફક પૃથ્વી પર પડી ગયા.૧૧૪

થોડીવાર પુનઃ ભાનમાં આવ્યા ત્યારે આંખો જાણે કે અશ્રુવર્ષા કરતી હોય તેમ કકુત્સ્થ કુળભૂષણ રામ અત્યંત દીનવાણીમાં વિલાપ કરવા લાગ્યા.૧૧૫

તેઓ ભરતને કહે છે કે “ભાઈ જ્યાં પિતાજી, પરલોકવાસી થઈ ગયા હોય ત્યાં અયોધ્યા આવીને હું શું કરું ? આ રાજ્ય શિરોમણી પિતા વગરની તે અયોધ્યાનું હવે કોણ પાલન કરશે ? “અરેરે ! જે પિતાજી મારા શોકથી જ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયાં તેમનો દાહ સંસ્કાર

પણ હું ન કરી શક્યો ? મારા જેવા વ્યર્થ જન્મ લેવા વાળા પુત્રથી તે મહાત્મા પિતાનું કયું કાર્ય સિદ્ધ થયું ?" ૧૧૭ "હે નિષ્પાપ ભરત ! તું કૃતાર્થ છે, તારું અહોભાગ્ય છે, જે તે અને શત્રુઘ્નને સર્વ પ્રેતકાર્યોમાં સંસ્કાર-કર્મના દ્વારા મહારાજનું પૂજન કાર્ય કર્યું છે. મહારાજ દશરથ વગરની હીન થયેલી અયોધ્યા હવે પ્રધાન શાસક રહિત તે અસ્વસ્થ અને વ્યાકુળ થઈ ઊઠી હશે. વનમાંથી પાછા ફરીને પણ મારા મનમાં અયોધ્યા જવાનો ઉત્સાહ રહ્યો નથી." ૧૧૮

રામ સીતાને કહે છે "સીતા તારા શ્વસુર ચાલ્યા ગયા. લક્ષ્મણ તું પિતૃહીન થઈ ગયો. ભરત પૃથ્વી પતિ મહારાજ દશરથના સ્વર્ગવાસના દુઃખદાયી સમાચાર સંભળાવી રહ્યો છે." ૧૧૯ ત્યારબાદ રામલક્ષ્મણ બંને પિતાનું પિંડદાન કરે છે અને ફરી શોકમાં સરી પડે છે.

અહીં પિતાના મૃત્યુથી રામ અત્યંત દુઃખી થઈને શોક પ્રગટ કરે છે. રામની આંતરવ્યથા અહીં જોવા મળે છે. તેઓ છેલ્લે કહે છે કે મને અયોધ્યામાં પાછા જવાનો ઉત્સાહ નથી. અહીં પિતા વગરની અયોધ્યામાં રામને કોઈ પ્રયોજન પાછા જતા લાગતું નથી. રામની વ્યથા અહીં પ્રગટ થયેલ વિલાપમાં પણ જોઈ શકાય છે.

૨૩. સીતાનો અહિંસા ધર્મ :

અરણ્યકાંડમાં સુતીક્ષણની વિદાય લઈને વનમાં પ્રસ્થાન સમયે સીતાએ રામને સ્નેહભરી મનોહર વાણીમાં કહ્યું કે "આર્યપુત્ર ! આપ મહાન પુરુષ છો તો પણ અત્યંત સુક્ષ્મ રીતે વિચાર કરીએ તો આપ અધર્મને પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છો. જે કામજનિત વ્યસનથી સર્વથા નિવૃત્ત છે તેજ અહીં અધર્મથી બચી શકે છે." ૧૨૦ "હે મહાબાહુ ! જે લોકો જિતેન્દ્રીય છે તે સદા સત્ય અને ધર્મના પૂર્ણ રૂપને ધારણ કરી શકે છે. શુભધર્મી મહાપુરુષ રૂપે આપ જિતેન્દ્રીય છો. એ હું જાણું છું છતાં બીજા પ્રાણીઓની હિંસા રૂપ જે ત્રીજો ભયંકર દોષ છે જે લોકો મોહવશ વેર-વિરોધ પ્રગટ કરે છે તે દોષ આપની સામે પણ ઉપસ્થિત છે." ૧૨૧

સીતા આગળ જણાવે છે કે "મારા મનમાં આપના પ્રતિ જે સ્નેહ અને વિશેષ આદર છે તેના કારણે હું આપને તે પ્રાચીન ઘટનાની યાદ અપાવું છું તથા એ શિક્ષાપણ આપું છું કે આપ ધનુષ્ય લઈને કોઈ રીતે વેર વગર દંડકારણ્યવાસી રાક્ષસોનો વધનો વિચાર કરવો ન જોઈએ. અપરાધ વગર કોઈને મારવો એ સંસારના લોકો માટે સારું ન ગણાય."૧૨૨

આ પ્રસંગમાં સીતાજીનો અહિંસાપ્રેમ જોઈ શકીએ છીએ. તેમની પ્રત્યેક પ્રાણીઓ પ્રત્યેની અનુકંપા, ક્રુણા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આ ઉપરાંત કોઈને વેર વગર મારવો એ સંસારમાં યોગ્ય નથી અહીં તેમની સમસ્ત સંસાર પ્રત્યેની અનુકંપા એ તેમની આંતરવ્યથા - પ્રેમ પ્રગટ કરે છે. અહિંસાએ પ્રત્યેકનો ધર્મ છે. એવું અહીં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

૨૪. મારીચની વેદના :

મારીચની સહાયતા વિના રાવણનું કામ બને એમ ન હતું. ખર તથા દૂષણનો સીધા યુદ્ધમાં થયેલો પરાજય જાણ્યા પછી રાવણ એકલો રામ કે લક્ષ્મણ સાથે બાથ ભીડે એવો મુર્ખ ન હતો. ઉત્તમ માર્ગ તો સીતાનું હરણ કરી જવાનો હતો. સૂર્યણખાના અપમાનનો બદલો લેવાનો હતો અને પોતાને સમષ્ટિમાં રમણીય એવી નારી પ્રાપ્ત થતી હતી. મારીચને રાવણ સુવર્ણ મૃગની માયા રચી સીતાની દ્ષ્ટિએ પડવા કહે છે. રામ તથા લક્ષ્મણ મૃગની પાછળ જાય ત્યારે પોતે સીતાનું હરણ કરશે એવી યોજના આપે છે. મારીચ રામનો મહિમા જાણે છે. અગાઉ રામ હજી બાળક હતા ત્યારે વિશ્વામિત્રના ચણમાં વિઘ્ન નાખવા ગયેલાં મારીચને એક બાણથી સો યોજન દૂર ફેંકી દીધો હતો. ફરી એકવાર દંડકવનમાં રામના તીખા બાણથી મરતા માંડ બચ્યો હતો. હવે રાક્ષસવૃત્તિ ત્યજી ઋષિ તરીકે સાધના તરફ વળ્યો ત્યારે રાવણ ફરી એકવાર મારીચને રામનો સામનો કરવા કહી રહ્યો હતો. મારીચ એને સમજાવવા કોશિશ કરે છે. રાવણની ઈચ્છા રામ સામે યુદ્ધ કર્યા વિના સીતાને લંકામાં લઈ જવાની છે. મારીચના સહકારથી જે પાર પડે એમ છે. મારીચ એમાં આનાકાની કરે છે ત્યારે રાવણ એને કહે છે.

“રામ પાસે જવાથી તું કદાચ મરણ પામે એવો સંદેહ છે પણ રામ પાસે નહીં જાય તો આ જ ક્ષણે મારી નાખીશ. હવે તારે પસંદ કરી લેવાનું છે.”૧૨૩

મારીય પાસે બહુ મોટો પડકાર આવે છે. પ્રભુના હસ્તે મરવું કે અનિષ્ટના હસ્તે પ્રાણ ત્યાગ કરવો.૧૨૪ મારીય જાણે છે કે રાવણનો રસ્તો મૃત્યુનો છે એ રાવણને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે “જો તું મારી સાથે આવી આશ્રમમાંથી સીતાનું હરણ કરીશ તો તું જીવતો નહીં બચે, હું પણ નહીં બચું, લંકા પણ નહીં બચે અને રાક્ષસોય નહીં બચે.૧૨૫

છેવટે મારીયે તો રામના હાથે મરવું કે રાવણના હાથે એ જ નક્કી કરવાનું હતું અને રામના હાથે મરવાનો વિકલ્પ પસંદ કરી સુવર્ણ મૃગનું રૂપ ધારણ કર્યું. અહીં મારીયની સમગ્ર રાક્ષસજાતિની ચિંતા, લંકાની ચિંતા પ્રગટ થાય છે. પોતે રાવણ કરતાં રામના હાથે મરવાનું પસંદ કરે છે. અહીં પોતાની સ્વજાતિ અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની વેદના પ્રગટ થયેલી જોવા મળે છે.

૨૫. સીતાહરણ અને તેનો વિલાપ :

રાવણને હાથે પકડાયેલી યશસ્વિની સીતા દુઃખથી વ્યાકુળ થઈ જાય છે અને વનમાં દૂર ગયેલા રામને “હે રામ ! હે રામ !” એમ કહી જોર જોરથી રડવા લાગે છે. તે કહે છે કે.. “હે લક્ષ્મણ ! તમે ગુરૂજનોના મનને પ્રસન્ન કરવાવાળા છો. આ સમયે ઈચ્છાનુસાર રૂપ ધારણ કરવાવાળો રાક્ષસ મને હરીને લઈ જાય છે પરંતુ આપને ખબર નથી.”૧૨૬

“અરેરે ! આ સમયે કેકેચી પોતાના બાંધવો સાથે સફળ મનોરથવાળી થઈ કારણ કે ધર્મની અભિલાષા રાખવાવાળી યશસ્વી રામની ધર્મ પ્રત્યેની નિષ્ઠા હોવા છતાંયે રાક્ષસ દ્વારા લઈ જવાઈ રહી છું. જનસ્થાનમાં ખીલેલાં કનેરવૃક્ષોને પ્રાર્થના કરું છું કે તમે લોકો જલ્દી રામને કહો કે રાવણ સીતાને લઈ જઈ રહ્યો છે.”૧૨૭ “હંસો અને સારસોના કલરવોથી મુખરિત થયેલી ગોદાવરી નદીને હું પ્રણામ કરું છું, માં તમે રામને જલ્દી કહો કે રાવણ મને લઈ જઈ રહ્યો છે.”૧૨૮

“અહીં પશુ-પંખી આદિ જે કોઈ વિવિધ પ્રકારના પ્રાણીઓ રહે છે તે સર્વોની હું શરણ લઉં છું. તે મારા સ્વામી રામને કહેજો કે આપના પ્રાણથી પણ પ્રિય એવી સીતાનું હરણ થયું છે. આપની સીતાને અસહાય અવસ્થામાં રાવણ લઈ ગયો છે.”૧૨૯

આ પ્રકારે અસહાય સ્થિતિમાં સીતા વિલાપ કરે છે. તેઓ પ્રકૃતિની પ્રત્યેક વસ્તુઓને કહે છે કે તમે રામને સમાચાર આપજો કે સીતાનું હરણ થયું છે. અહીં તેમના વિલાપથી પ્રકૃતિ સાથેની તાદામ્યભાવ અને ક્રુણા પ્રગટ થાય છે. અહીં સીતાના હૃદયની આંતરવ્યથા પણ અસહાય સ્થિતિમાં જોવા મળે છે.

૨૬. રામનો વિલાપ :

રામ પાસે સીતાને લીધા વગર આવેલા લક્ષ્મણને જોઈને તે કહે છે “હે વીર ! જે મારા વગર બે ઘડી પણ જીવિત નથી રહી શકતી અને જે મારા પ્રાણની સહચરી તે દેવકન્યા સમાન સુંદરી સીતા અત્યારે ક્યા હશે ?”૧૩૦

“લક્ષ્મણ વિદેહ સુંદરી સીતા જીવિત હશે તોજ હું ફરી આશ્રમમાં પગ રાખીશ. જો સદાચાર પરાયણ મૈથિલી મૃત્યુ પામી હોય તો હું પણ પ્રાણ ત્યાગ કરી દઈશ.”૧૩૧

રામ લક્ષ્મણને કહે છે “તું સીતાને છોડી આવ્યો એથી હું તારાથી સંતુષ્ટ નથી અથવા તો ક્રોધમાં આવી તે મારા શાસનની અવગણના કરી છે.”૧૩૨ રામ પ્રયત્ન પૂર્વક પોતાની પ્રિય પત્ની સીતાને વનમાં ચોતરફ શોધે છે. પરંતુ ક્યાંય પણ ભાળ મળતી નથી. શોકને કારણે રામની આંખો લાલ થઈ ગઈ અને તે ઉન્મત્ત થઈ ગયા. તેઓ એક વૃક્ષથી બીજા વૃક્ષ પાસે દોડતા, તે પર્વત, નદીઓ અને નદીઓના કિનારે ફરવા લાગ્યા. શોકના સમુદ્રમાં ડૂબેલાં રામ વિલાપ કરતાં વૃક્ષોને પૂછે છે.”૧૩૩

રામ પોતાનાં વિલાપમાં પ્રકૃતિને સાથે લઈ લે છે. સીતાને ગમતાં વૃક્ષો, પુષ્પો, લતાઓની સાથે વાત કરે છે, સીતા કદમ્બને, તિલક વૃક્ષને, અર્જુન વૃક્ષને યાહતી હતી. એ વૃક્ષોને રામ સીતાના ખબર પૂછે છે. એક વૃક્ષને કહે છે કે “તું સીતાના ખબર મને આપી

તારા જેવા મને અશોક કર." બિલ્વ કે તાડવૃક્ષોના ફળોમાં એને સીતાના સ્તનોની યાદ આવે છે. કોઈ ખીલેલા પીળા પુષ્પનો રંગને જોઈને સીતાની પીળી સાડી યાદ આવે છે. રામ લક્ષ્મણને કહે છે કે-

"લક્ષ્મણ સીતા વિના હું જીવી શકું એમ નથી"૧૩૪ "સીતા વિના સ્વર્ગ પણ મારા માટે શૂન્ય છે"૧૩૫ આગળ રામ કહે છે કે "હે સુમિત્રા નંદન ! એવું લાગે છે કે મારા જેવા પાપકર્મ કરવાવાળો મનુષ્ય પૃથ્વી પર બીજો કોઈ નથી, કારણ કે એક પછી એક શોક મારા હૃદયને અને મનને વિદિર્ણ કરતાં સતત મારા પર આવી રહ્યા છે."૧૩૬

"પહેલાં હું રાજ્યથી વંચિત થયો, ફરી મારા સ્વજનોનો વિયોગ થયો, તે પછી પિતાનો પરલોકવાસ થયો, ફરી માતાઓ મારાથી છુટી પડી ગઈ, લક્ષ્મણ આ સર્વે વાતો મને યાદ આવે છે ત્યારે મારા શોકનો વેગ તીવ્ર થાય છે."૧૩૭ "લક્ષ્મણ વનમાં આવીને કલેશનો અનુભવ સીતાની સાથે રહેવાથી શાંત થયો હતો. પરંતુ સીતાના વિયોગથી જેમ કાષ્ઠ અગ્નિયોગથી પ્રજ્વલિત થાય એમ મારું મન ઉદીપ્ત થઈ ઉઠ્યું છે."૧૩૮

આ પ્રકારે શોકને આધીન થયેલા રામ સંજ્ઞા શૂન્ય થઈને વિલાપ કરે છે. "પ્રાચીન મહાકાવ્યોની કેટલીક વિશેષતાઓ મુંઝવણમાં મૂકે એવી હોય છે. રામ સીતાને ન જોતાં રુદન કરે એ સમજી શકાય. એ સ્વસ્થ માનવીનું સંચમિત રુદન ન રહેતાં લાગણી સભર વિલાપ બની રહે એ પણ વાલ્મીકિના રામ મનુષ્ય છે, એ જોતાં સહજ છે. આ વિલાપમાં સીતાના વિરહમાં પોતે કામાગ્નિથી પીડાય છે, એ વાત પણ નિખાલસતાનું પ્રતીક ગણી લઈએ. પરંતુ વિલાપમાં સીતાના અંગોનું વર્ણન આવે ત્યારે થોડો વિસ્મય થાય."૧૩૯

અહીં રામના વિલાપમાં સીતા પ્રત્યેની રામની સહજ લાગણીઓને પ્રકૃતિના અંગો સાથે સરખાવી તેને વાચા આપી છે. રામનો સીતા પ્રત્યેનો અનન્ય પ્રેમ જ તેમને વિલાપ કરવા પ્રેરે છે. એક ક્ષણે રામ એવું પણ કહે છે કે સીતા વિના મારા માટે સ્વર્ગ પણ શૂન્ય છે એવું કહેવું એ અનન્ય પ્રેમની પરાકાષ્ઠા છે. અહીં રામની આંતરવ્યથા અને તેમનો અનન્ય ભાવ આ પ્રસંગે જોઈ શકાય છે.

૨૭. જટાયુ મૃત્યુ રામનો વિલાપ :

અસહાય એવમ્ સંકટપૂર્ણ અવસ્થામાં દીર્ઘ શ્વાસ ખેંચતા જટાયુને જોઈને રામને ખૂબ જ દુઃખ થાય છે. તે સુમિત્રાકુમારને કહે છે-

“લક્ષ્મણ મારું રાજ્ય છીનવાઈ ગયું, મને વનવાસ મળ્યો, સીતાનું અપહરણ થયું અને આ મારા પરમ સહાયક પક્ષીરાજ પણ મરી ગયા. આ મારું દુર્ભાગ્ય છે, જે અગ્નિને પણ જલાપીને ભસ્મ કરી શકે છે.”૧૪૦

“આ ચરાચર જગતમાં મારાથી વધારે બીજો કોઈ ભાગ્યહીન નથી, જે અભાગ્યને કારણે મારે આ વિપત્તિની જાળમાં ફસાવું પડ્યું છે. આ મહા બળવાન ગૃધરાજ જટાયુ મારા પિતાના પરમ મિત્ર હતાં. પરંતુ આજે મારા દુર્ભાગ્યવશ માર્યા ગયા, જે આ સમયે પૃથ્વી પર પડ્યા છે.”૧૪૧

આ પ્રકારે ઘણીબધી વાતો કરી લક્ષ્મણ સહિત રામે જટાયુના શરીર ઉપર હાથ ફેરવી અને પિતાજી પ્રત્યે જે સ્નેહ હોય તે રીતે તેમના તરફ પ્રેમ પ્રદર્શિત કર્યો. ત્યારબાદ દુઃખી થયેલા હૃદયવાળા રામે પક્ષીરાજના શરીરને ચિતા પર રાખીને અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો.

અહીં રામની જટાયુ તરફની લાગણી વ્યથા જોઈ શકાય છે. આ પ્રસંગે કચ્છા એ છે કે પિતાના પરમમિત્ર રામના કારણે રાવણના હાથે હણાયા. એ વાતનો રામનો અફસોસ પ્રગટ થાય છે. અહીં રામની આંતરવ્યથા આ પ્રસંગે પ્રગટે છે. અહીં રામ જાણે કે પોતાના પિતાનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો હોય. એમ પોતાના પિતા તુલ્ય જટાયુને આદર સહિત અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો. કારણ એ પણ પિતૃતુલ્ય સજ્જન હતા.

૨૮. ઋષિમૂકપર્વત પર રામની મનોવ્યથા :

ઋષિમૂકપર્વત પર વસંતનું આગમન થતા તેને જોઈને રામ લક્ષ્મણને કહે છે કે “હે સુમિત્રાનંદન ! વિવિધ પ્રકારના પક્ષીઓના કલરવોથી ગુંજતા આ વસંતનો સમય સીતાથી વિખૂટા પડેલા મારે માટે શોક વધારનારો બન્યો છે, વિયોગના શોકમાં હું પીડિત છું. ત્યારે

આ કામદેવ મને વધારે સંતાપ આપી રહ્યો છે. હે લક્ષ્મણ ! વનના રમણીય ઝરણા પાસે ખૂબ હર્ષની સાથે બોલતો જળ કુકટ સીતાને મળવાવાળો મને શોકમગ્ન બનાવી રહ્યો છે."૧૪૨

"મને લાગે છે કે આ વસંતરૂપી આગ મને બાળીને ભસ્મ કરી દેશે. અશોક પૂષ્પ કે લાલ લાલ પૂષ્પોના ગોટાઓ અગ્નિના અંગારા છે. નૂતન પલ્લવ જ તેની લાલા લાલ જવાળા છે; તથા ભ્રમરોના ગુંજારવ તેની સળગતી આગના ચટ્ ચટ્ શબ્દ છે. હે સુમિત્રાનંદન જો હું સુંદર કેશોવાળી મધુરાભાષિણી સીતાને ન જોઈ શક્યો તો મને આ જીવનમાં કોઈ પ્રયોજન નથી."૧૪૩

"હે સુમિત્રાકુમાર ! મૃગનયની સીતાની ચિંતા અને શોકથી બળપૂર્વક પીડિત કરાયેલાં મને તે વધારે ને વધારે સંતાપ આપી રહ્યો છે અને આ સાથે આ વનમાં વહેવાવાળો ચૈત્ર માસનો વાયુ પણ મને પીડા આપી રહ્યો છે."૧૪૪

અહીં ઉદ્ભવેલ રામની મનોવ્યથા જોઈ શકાય છે. વસંત માણસને ઠંડક આપે છે એવા સમયે રામને તે અગ્નિ સમાન દેખાય છે. અહીં રામની આંતરવ્યથા વિવિધ ભાવો સાથે પ્રગટ થાય છે. રામનું સીતા વિનાનું જીવન વ્યર્થ છે. એવો ભાવ પણ આ સમયે જોઈ શકાય છે.

૨૯. સીતાજીના આભૂષણ જોયા બાદ રામ વિલાપ :

સીતાએ રાવણ દ્વારા અપહરણ થતી વેળાએ પોતાના વસ્ત્રમાં અલંકારોને બાંધી ઋષ્યમૂક પર્વત પર ફેંક્યા. તેને સુગ્રીવ લઈને આવે છે. આ વસ્ત્ર અને સુંદર આભૂષણો સીતાનાં જ છે એમ ઓળખી જાય છે અને ઉત્તમ આભૂષણોને વારંવાર હૃદયથી લગાડીને, દરમાં બેઠેલાં રોષે ભરાયેલા સર્પની માફક જોર જોરથી શ્વાસ લેવા લાગ્યા અને વિલાપ કરવા લાગ્યા. એ લક્ષ્મણને કહે છે કે "હે લક્ષ્મણ ! તું જો, રાક્ષસ દ્વારા હરી જતી વખતે વિદેહનંદિની સીતાએ આ ચાદર અને અલંકારો પોતાના શરીર પરથી ઉતારી પૃથ્વી પર નાખ્યા હશે."૧૪૫

આ સમય રામને લક્ષ્મણ કહે છે “ન મને આ બાજુબંધની ઓળખ છે, ન કુંડળની. હું તો નિત્યમાતાજીના ચરણપંદના કરતો એથી નૃપુર ને જ જાણું છું.”૧૪૬

અહીં અલંકાર અને વસ્ત્રની પ્રાપ્તિ થતા સીતાજીની સ્મૃતિ પુનઃ તાજી થતાં લક્ષ્મણ અને રામ બંને વિલાપ કરે છે. અહીં પણ બંને ભાઈઓની વ્યથા જોઈ શકાય છે. લક્ષ્મણનો સીતા પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ જોવા મળે છે. તેઓ ફક્ત રડતા રડતા એટલું જ કહે છે કે હું માત્ર નૃપુરને જાણું છું. અહીં સીતાના માત્ર ચરણોને લક્ષ્મણ ઓળખે છે. આમ આ પ્રસંગ પણ આંતરવ્યથાની પરિપૂર્તિ કરાવે છે.

૩૦. વાલીની વેદના :

યુદ્ધમાં કઠોરતા દેખાડવાવાળો વાલી રામના બાણથી ઘાયલ થયેલો તે કપાયેલા વૃક્ષની માફક જમીન પર પડ્યો. ત્યારબાદ વાલી રામને કહે છે.

“હે રઘુનંદન ! આપ રાજા દશરથના સુવિખ્યાત પુત્ર છો. આપના દર્શન બધાને પ્રિય છે, હું આપની સાથે યુદ્ધ કરવા ન હોતો આવ્યો. હું તો બીજા સાથે યુદ્ધમાં પડ્યો હતો. તે દશામાં આપે મારો વધ કરી અહીં કેવો ગુણ પ્રાપ્ત કર્યો છે ? કયા મહાન યશનું ઉપાર્જન કર્યું છે ? કારણ કે હું યુદ્ધ માટે બીજા ઉપર રોષ પ્રગટ કરી રહ્યો હતો, પરંતુ આપના કારણે વચ્ચે જ હું મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયો.”૧૪૭

“હું આપના બધા જ સદ્ગુણોનો વિશ્વાસ કરી આપના ઉત્તમ કુળને યાદ કરી, તારામતી એ મનાઈ કરી છતાં હું સુગ્રીવની સાથે લડાઈ કરવા આવ્યો, જ્યાં સુધી મેં આપને જોયા ન હતા, ત્યાં સુધી મારા મનમાં એ વિચાર ઊભો થતો કે બીજા સાથે રાષપૂર્વક ઝઝૂમતા મને આપે અસાવધાન અવસ્થામાં પોતાના બાણથી વીંધ્યો એ ઉચિત લાગતું નથી. પરંતુ મને આજે ખબર પડી કે આપણી બુદ્ધિ મરી ગઈ છે, આપ ધર્મદેવજ છો એ દેખાડવા માટે ધર્મના વાઘા પહેરેલાં છે, વાસ્તવમાં અધર્મી છો. આપનો આચાર-વિચાર પાપપૂર્ણ છે. આપ ઘાસથી ઢંકાયેલા કૂવા જેવા ઘોખા દેવાવાળા છો.”૧૪૮

“નરેશ્વર રામ ! અમે તો ફળમૂળ ખાવાવાળા વનવાસી મૃગ છીએ, આ અમારી પ્રકૃતિ છે, પરંતુ આપતો પુરુષ છો.”૧૪૯

“રામ અમારા ઉદાસીન પ્રાણીઓ ઉપર આપે જે પરાક્રમ બતાવ્યું છે એ જ બળ પરાક્રમ આપ આપના અપકાર કરવાવાળા ઉપર પ્રગટ કરી રહ્યા હોય એવું મને નથી દેખાતું.”૧૫૦

“જે ઉદ્દેશ્ય માટે સુગ્રીવનું પ્રિય કરવાની કામનાથી આપે મારો વધ કર્યો, તે ઉદ્દેશ્યની સિદ્ધિ માટે જો તમે મને પહેલા કહ્યું હોય તો હું મિથિલેશકુમારી જાનકીને એક જ દિવસમાં શોધીને આપની પાસે લઈ આવેત. આપની પત્નીનાં અપહરણ કરવાવાળા દુરાત્મા રાક્ષસ રાવણને હું યુદ્ધમાં માર્યા વગર ગળે દોરડું બાંધી પકડીને લાવી આપને સોંપી દેત.”૧૫૧

“મારા સ્વર્ગવાસ થયા પછી સુગ્રીવ જો આ રાજ્યને પ્રાપ્ત કરશે તે તો ઉચિત છે. અનુચિત તો એટલું જ થયું કે આપ મને રણભૂમિમાં અધર્મ પૂર્વક માર્યો છે.”૧૫૨

આટલું કહી તે વાનરરાજ વાલી સૂર્ય સમાન તેજસ્વી રામને જોઈને ચૂપ થઈ ગયાં. અહીં વાલી પોતે નિર્દોષ છે એવું બતાવે છે. તે જણાવે છે કે આપ મને અસાવધ સ્થિતિમાં બાણ મારીને અધર્મનું આચરણ કર્યું છે. મને પડકાર આપ્યો હોત તો મને યોગ્ય લાગત એવી વેદના અહીં તેના નિવેદનમાં જોવા મળે છે. અહીં પોતે સાચો છે એવું બતાવે છે. તેના વિચારો તે સમયે યોગ્ય છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તે યોગ્ય નથી. આમ અહીં વાલીની મનોવેદના જોવા મળે છે.

૩૧. તારામતી વિલાપ :

પોતાના સ્વામીના વધના અત્યંત ભયંકર અને અપ્રિય સમાચાર સાંભળી તારામતી ઉદ્ભ્રમ થઈ ઉઠી અને પોતાના પુત્ર અંગદને સાથે લઈને પર્વતની કંદરામાંથી બહાર આવી અને પોતાના પતિની પાસે પહોંચી. તેમની આવી હાલત જોઈને તેને ખૂબ જ દુઃખ થયું અને વ્યાકુળ થઈ પૃથ્વી પર પડી ગઈ અને રડવા લાગી.

“રણમાં ભયાનક પરાક્રમ પ્રગટ કરવાવાળા મહાનવીર વાનર રાજ ! આજ મને આ સમયે મારી સામે જોઈ કેમ કંઈ બોલતા નથી. હે કપિશ્રેષ્ઠ ! ઉભા થાવ અને ઉત્તમ શય્યાનો આશ્રય લો. તમારા જેવા ભૂપતિ જમીન પર નથી સૂતા.”૧૫૩

આપની સાથે મધુર સુગંધયુક્ત વનમાં આપણે જે જે વિહાર કર્યો હતો તે સર્વ આ સમયે હંમેશાને માટે સમાપ્ત કરી નાખ્યો. હે નાથ ! આપ મોટા મોટા યુથપતિઓના પણ સ્વામી હતા, આજ આપના મૃત્યુ થવાથી મારો સમગ્ર આનંદ લુંટાઈ ગયો છે, હું સર્વ પ્રકારે નિરાશાના સમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ છું, નિશ્ચિત પણે મારુ હૃદય ખૂબ કઠોર છે, જે આજે આપને પૃથ્વી પર પડેલા જોઈને શોકથી સંતપ્ત થઈને ફાટી જતું નથી, તેના હજારો ટૂકડાઓ થતાં નથી.”૧૫૪

“મેં ક્યારેય દીનતાપૂર્વક જીવન વિતાવ્યું નથી, આ મહાન દુઃખનો સામનો કર્યો નથી, પરંતુ આજે આપના વિના હું દીન બની ગઈ છું, હવે મારે અનાથની જેમ શોક સંતાપથી પૂર્ણ વેદવ્ય જીવન વ્યતીત કરવું પડશે.”૧૫૫

“હે વાનરેશ્વર ! હું આપની પ્યારી પત્ની છું, અને આ રીતે કલ્પાંત કરી રહી છું ! છતાં પણ આપ મારી સામે કેમ બોલતા નથી ? જૂઓ આપની આ ઘણીબધી સુંદર પત્નીઓ પણ અહીં ઉપસ્થિત છે.”૧૫૬

આ પ્રકારે અન્ય વાનર પત્નીઓની સાથે પતિની પાસે કરુણ વિલાપ કરવા લાગી. અહીં પોતાના પ્રતિપ્રત્યેનો અનન્ય પ્રેમ જોઈ શકાય છે. પોતાના પતિ વિનાનું હવે પછીનું વેદવ્ય કેવું લાગશે એ પ્રકારની આંતરવ્યથા અહીં તારામતીના વિષયમાં જણાય છે. પોતાના પતિવગરનું જીવન તેને વ્યર્થ લાગે છે. આમ તારામતીનો અત્યંત કરુણ વિલાપ આ પ્રસંગે આંતરવ્યથાને વાચા આપે છે અને કરુણા જન્માવે છે.

૩૨. સુગ્રીવનો શોકમગ્ન વિલાપ :

વાલીના પ્રાણ ત્યાગ બાદ દુઃખના શોક સાગરમાં ડુબેલી તારામતીને જોઈને નાનાભાઈ

વાલીને તે સમયે ઘણાં બધો સંતાપ થયો. તેની આંખમાં આંસુઓની ધારા વહેવા લાગી. તેનું મન અત્યંત ખિન્ન થઈ ગયું અને તે મનોમન કષ્ટ અનુભવવા લાગ્યો અને રામપાસે જઈને વિલાપ કરતાં કહેવા લાગ્યો કે, “હે નરેન્દ્ર ! આપે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે પ્રમાણે એ કામ કરી બતાવ્યું. એ કર્મનું રાજ્ય રૂપ ફળ પણ પ્રત્યક્ષ જ છે પરંતુ હે રાજકુમાર ! આનાથી મારું જીવન નિંદનીય બની ગયું છે. હવે મારું મન ભોગથી નિવૃત્ત થઈ ગયું છે.” ૧૫૭

“હે રામ ! રાજા વાલીના મૃત્યુથી મહારાણી તારા અત્યંત વિલાપ કરી રહી છે. સમગ્ર નગર દુઃખથી સંતાપ્ત થઈ રહ્યું છે. કુમાર અંગદનું જીવન પણ સંશયમાં પડી ગયું છે, આ સર્વ કારણોથી મારું મન રાજ્યમાં લાગતું નથી.” ૧૫૮

“હે રાજકુમાર ! મારું મૃત્યુ થઈ જવાથી પણ આપનું કાર્ય સિદ્ધ થઈ જશે, હું કુળની હત્યા કરવાવાળો અપરાધી છું. તેથી સંસારમાં જીવન ધારણ કરવાને હું યોગ્ય નથી. તે માટે રામ મને પ્રાણ ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા આપો.” ૧૫૯

આ પ્રકારે વાલીના વધથી સુગ્રીવ અત્યંત દુઃખી થાય છે. તેને લાગે છે કે આ સર્વ દુઃખો મારા કારણે ઉભા થયા છે. અહીં વાલીના વધથી સુગ્રીવ ઉદ્ધિગ્ન બની પોતાના પ્રાણ ત્યાગની વાતો કરે છે. આ પ્રસંગે સુગ્રીવની વાલીવધ પછીની આંતરવ્યથા જોઈ શકાય. સુગ્રીવનું દુઃખ અને ભાતૃપ્રેમ પણ અહીં જોવા મળે છે. સુગ્રીવની મનોવ્યથા પણ અહીં જોવા મળે છે.

૩૩. વર્ષાઋતુ સમયે રામની વિરહાકુળસ્થિતિ :

વર્ષાઋતુના સમયે રામ લક્ષ્મણને કહે છે “જે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ગરમીથી તપી ગઈ હતી, તે પૃથ્વી વર્ષા કાળમાં નૂતન જળથી ભીંજાયેલી, શોકસંતાપ્ત સીતાની માફક બાષ્પવિમોચન કરી રહી છે.” ૧૬૦

“હે સુમિત્રાનંદન ! જુઓ આ પર્વતના શિખરો પર ખીલેલા ફુટજ કેવા શોભા આપે છે, ક્યાંય પહેલીવાર વર્ષા થવાથી ભૂમિમાંથી નીકળતી ગરમી વ્યાપ્ત થઈ રહી છે અને

કયાંય વર્ષાના આગમનથી અત્યંત ઉત્સુક દેખાય છે. હું તો પ્રિયાના વિરહના શોકથી પીડિત છું, અને આ કુટજ પુષ્પ મારી પ્રેમાગ્નિને ઉદીપ્ત કરે છે."૧૬૧

"ચોમાસાના આ આરંભકાળમાં નિદ્રા ધીમે ધીમે ભગવાન કેશવની પાસે જઈ રહી છે, નદીઓ તીવ્ર વેગથી સમુદ્રની નજીક પહોંચી રહી છે, હર્ષભરી બલાકાઓ ઉડીને મેઘની તરફ જઈ રહી છે અને પ્રિયતમા સકામભાવે પોતાના પ્રિયતમની સેવામાં ઉપસ્થિત થઈ રહી છે."૧૬૨

"આ વર્ષા અનેક ગુણોથી સમ્પન્ન છે. આ સમયે સુગ્રીવ પોતાના શત્રુને પરાસ્ત કરી વિશાળ વાનરરાજ્ય પર પ્રતિષ્ઠિત બની અને પોતાની પત્ની સાથે રહીને સુખ ભોગવે છે, પરંતુ લક્ષ્મણ હું પોતાના મહાન રાજ્યથી તો ભ્રષ્ટ થઈ ગયો છું, મારી તો પત્ની પણ હરી લેવાય છે, તે સમયે પાણીથી ઘસાતા નદીના કિનારાની માફક હું વેદના અનુભવું છું."૧૬૩ "મારો શોક વધી રહ્યો છે, મારે માટે વર્ષાના દિવસો વિતાવવા અત્યંત કઠીન બની ગયા છે, મારો મહાનશત્રુ રાવણ પણ મને અજેય પ્રતીત થાય છે."૧૬૪

આ સમયે રામને લક્ષ્મણ કહે છે "હે નરેશ્વર તમે જે કહો છો તે પ્રમાણે વાનરરાજ શીઘ્ર તમારા સર્વ મનોરથો સિદ્ધ કરશે, તેથી આપના શત્રુના સંહાર કરવાના નિશ્ચિય સાથે શરદકાળની પ્રતિક્ષા કરો અને વર્ષાકાળનો વિલંબ સહન કરો."૧૬૫

અહીં રામની સીતા વિનાના વર્ષાઋતુના સમયની વિરહ વેદના તથા રામની આંતરવ્યથા જોઈ શકાય છે. વર્ષાઋતુ પ્રકૃતિના પ્રત્યેક તત્વોને અસર કરે છે, તે પણ અહીં નજર અંદાજ કરી શકાય નહીં. આમ આ પ્રસંગે રામની વ્યથાનો અનુભવ આપણને થાય છે.

૩૪. શરદઋતુમાં રામનો સંતાપ :

વર્ષાઋતુ પૂર્ણ થઈ. શરદઋતુ આવતા આકાશ શ્વેતવર્ણુ થઈ ગયું છે. ચંદ્રમંડળ સ્વચ્છ દેખાઈ રહ્યું છે તથા શરદઋતુની રાત્રિ ચાંદનીના રંગે રંગાઈ રહી છે. આ સર્વે જોઈને રામ સીતાને મળવા વ્યાકુળ થઈ ગયા. રામ કહે છે કે "જેના વિશાળ નેત્ર પ્રકુલ્લિત કમળ

સમાન શોભા આપે છે, તે મારી પ્રિયા જ્યારે સાથે વિહરવાવાળા ચક્રવાકોની બોલી સાંભળશે ત્યારે તેની કેવી દશા થતી હશે ? હું નદી, તળાવ, વાવ, કાનન, અને વનના સર્વ સ્થાનમાં ફરું છું, પરંતુ ક્યાંય પણ મૃગનયની સીતા વગર હવે મને સુખ નહીં મળે."૧૬૬

"હવે નરેશનંદન રાજાઓની વિજયયાત્રાનો એ પ્રથમ અવસર છે. પરંતુ સુગ્રીવ ઉપસ્થિત થતો નથી જોવાતો કે ન કોઈ યુદ્ધ માટેની તૈયારી."૧૬૭

"હું સીતાને ન જોવાને કારણે સંતપ્ત થઈ રહ્યો છું. હવે આ વર્ષાના ચાર મહીના મારે માટે સો વર્ષ સમાન વીત્યા છે." ૧૬૮ "ચક્રવાકી પોતાના સ્વામીનું અનુસરણ કરે છે, તે પ્રકારે કલ્યાણી સીતા આ ભયંકર એવા દંડકારણ્યને ઉદ્યાન સમજી મારી પાછળ અહીં સુધી આવી હતી."૧૬૯ "લક્ષ્મણ હું મારી પ્રિયતમાથી વિખૂટો પડી ગયો છું, મારું રાજ્ય છીનવાઈ ગયું છે, હું દેશનિકાલ થયો છું, આ અવસ્થામાં રાજા સુગ્રીવ મારા પર કૃપા કરતાં નથી."૧૭૦

"તેણે સીતાજીને શોધવા માટે સમય નિશ્ચિત કર્યો હતો, પરંતુ હવે તેનું કામ પૂર્ણ થયું તે માટે તે દુર્બુદ્ધિ વાનરે પ્રતિજ્ઞા કરી છે એનો પણ તેને ખ્યાલ રહ્યો નથી."૧૭૧

અહીં રામની તીવ્રમનો વેદના દેખાય આવે છે. વર્ષાત્રિતુના પૂર્ણ થતાં જે કાર્ય સુગ્રીવે કરવું જોઈએ તે કર્યું નથી. તે પોતાનું કાર્ય ભૂલી ગયો છે તેની વ્યથા રામ અનુભવે છે. સીતા વગરનું જીવન રામને માટે વ્યર્થ લાગે છે. તેઓ સીતાની ચિંતા પણ કરે છે. આ પ્રસંગે વાલીના વધ પછી સુગ્રીવ કૃતદની થયો છે તેની પણ રામને મનોવ્યથા છે. અહીં રામની મનોદશા જ તેમની આંતરવ્યથાને વ્યક્ત કરે છે.

૩૫. અશોક વાટિકામાં સીતાની દુઃખદસ્થિતિ :

હનુમાનજી લંકામાં આવે છે. અશોકવાટિકામાં સીતાની દયનીયસ્થિતિ જુવે છે, ત્યારબાદ મધુરવાણીમાં કહે છે ત્યારે સીતાજી ઉપર જુવે છે, પણ કવિ થોડીક જ લકીરોમાં સીતાનું વર્ણન કરે છે.

વાંકડીયા વાળવાળી એ સુકેશી પોતાના વાળથી ઢંકાયેલ ભયમુક્ત વદનને ઉપર કરી અશોક વૃક્ષ પર બેઠેલા હનુમાન પર દ્વષ્ટિ કરે છે. તેને જોતાં જ મૂર્છિત થઈ જાય છે. એમને લાગે છે કે “સ્વપ્નમાં તેઓ વાનરને જોઈ રહ્યાં છે, પણ વિરહના દુઃખમાં જો નિદ્રા જ ન આવતી હોય તો સ્વપ્ન આવેજ ક્યાંથી ?”

“આ સ્વપ્ન તો નથી જ, કારણ શોક તથા દુઃખથી પીડિત એવી મને નિદ્રાનું સુખ તો જ્યારથી પૂર્ણચંદ્ર જેવા રામથી વિયોગ થયો છે. ત્યારથી જ હરાઈ ગયું છે. જો નિદ્રા જ ન આવે તો સ્વપ્નનો પ્રશ્ન જ ક્યાં છે ?” (૧૭૨)

સીતાજીના મનમાં ફરી સંશય જાગે છે આ રાવણનું માયાવી રૂપ તો નહીં હોય ને ? સીતાએ એટલું બધું સહન કર્યું છે કે સુખની ક્ષણ પર પણ તેમને વિશ્વાસ બેસતો નથી. છતાં રાવણની ઉપસ્થિતિથી જે અંગો ભય અનુભવતા હતા એ કરતાં જુદા જ સ્પંદનો સીતાને હનુમાનને જોતા થાય છે. સીતા હનુમાનને ઉદ્દેશીને કહે છે-

“મારા મનમાં શંકા જાગે છે એ સાચી ન હોય કારણે કે તેને જોઈ મારા મનમાં પ્રસન્નતા થાય છે. રાવણના આગમનથી આ પ્રકારની પ્રસન્નતા તો ન જ અનુભવાય.” મુદ્રિકાને જોતા જ સીતાના તામ્રના શુક્લ ચારુવદન પર અચાનક હર્ષ પ્રસરી ગયો જાણે ચંદ્ર રાહુના ગ્રહણથી મુક્ત થયો હોય એવું લાગ્યું.” ૧૭૩

હવે સીતા અસ્વસ્થ બની પૂછે છે આ પ્રશ્નોમાં વિરહાકુળ નારીની વેદના છે, ચિંતા છે અને થોડોક સંશયપણ છે. સીતા કહે છે, “હવે બતાવો ‘રામનામનમાં કોઈ વ્યથા, કોઈ પરિતાપતો નથી ? હવે તેમણે જે કાર્ય કરવાનું છે તે કરે છે કે નહીં ?” ૧૭૪

હનુમાન સીતાને શું જાણવું છે એ બરાબર સમજી ગયા છે. એ સમુચ્ચિત ઉત્તર આપે છે.

“હે આર્યે ! તમારા દર્શન પ્રાપ્ત ન થતા ઉત્પન્ન થયેલાં શોકથી રામનું હૃદય ભરેલું છે. સિંહ દ્વારા પીડિત હાથીની માફક રામને ક્ષણભર પણ ચેન પડતું નથી.” ૧૭૫

“હે દેવી ! રાજકુમાર મહાત્મા રામ તમારા માટે નિત્ય પરિતાપમાં રહે છે. “સીતા”, “સીતા” કહી તમારી જ રટણા તેમના હૃદયમાં રહે છે. ઉત્તમ વ્રત અંગીકાર કરી એ તમને જ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નોમાં લીન છે.”૧૭૬

સીતાની ઝિદ્દા કલ્પી શકાય એવી છે. અલબત્ત રામસીતાના દામ્પત્યના વિરલ આદર્શો સાથે આ ઝિદ્દાનો મેળ પાડવો મુશ્કેલ છે.૧૭૭

સીતાનો વિરહ પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે તે કહે છે “નકકી મારા કોઈ પાપનો ઉદય થયો છે. નહિતર આ બંને શત્રુને સંતાપ પહોંચાડનારા પરંતપ વીરો મને ઉગારવા કેમ આવતા નથી?”

આમ અહીં આ પ્રસંગ સીતાની મનઃસ્થિતિ વિકટ છે તે આવા સંજોગો રાવણની માયાથી પણ ભયભીત થયા કરે છે. તેને કારણે હનુમાનની વાતો કે દર્શનમાં પણ સંશય અનુભવે છે. અહીં સીતાની આંતરવ્યથાની પરાકાષ્ટા છે. અહીં આ પ્રસંગ પણ આદિકાવ્યમાં આંતરવ્યથા જન્માવે છે.

૩૬. રામની હતાશાભરી સ્થિતિ :

દૂતકાર્ય સરળ રીતે સંપન્ન કરનારા હનુમાનને રામ શું ભેટ આપે છે એ જોવા જેવું છે. એ કોઈ મૂલ્યવાન જણાસ નથી આપતા, અમૂલ્ય અને અમૂર્ત પ્રેમ આપે છે. રામ કહે છે. “આ ક્ષણે હનુમાનને હું કેવળ ગાઢ આલિંગન જ આપી શકું છું, કારણ કે એ જ મારું સર્વસ્વ છે.”૧૭૮

“ઈશ્વરની ભક્તિ કરી વિવિધ પ્રકારનાં વરદાન પ્રાપ્ત કરવા સરળ છે. પરંતુ ઈશ્વરનો સ્વયંભુ પ્રેમ મેળવવા માટે કેટલું તપ કરવું પડે છે ? રાજ્ય, ધન, યશ વગેરે મળી શકે છે પણ પ્રભુનું ગાઢ આલિંગન સહજ પ્રાપ્ત નથી.”૧૭૯

વાલ્મીકિના રામ મનુષ્ય સહજ સંદેહ જગાડે છે. એ સાથે ક્યારેક ઐશ્વર્ય પ્રગટ કરે છે. સીતાની ભાળ તો મળી પણ સાગર કઈ રીતે લાંઘી શકાશે ? જેવા ઉદાસ પ્રશ્ન રામ પૂછે

છે અને સુગ્રીવ તેમને અર્થદૂષક પ્રાકૃત બુદ્ધિનો ત્યાગ કરવા સમજાવે છે અને નકારાત્મક અભિગમ કામ વણાસાવી દે છે એવું કહે છે એ પણ લીલા જ છે. છતાં અહીં મનોવૈજ્ઞાનિક ઝલકપણ દેખાય છે.

“જે પુરુષ ઉત્સાહ શૂન્ય, દીન અને મનમાં શોકથી વ્યાકુળ રહે છે એના બધા કામ વણાસી જાય છે. અને વ્યસનમાં આપત્તિમાં પડે છે.”૧૮૦

હતાશા બધા દુઃખનું મૂળ છે. એમ આધુનિક મનોવિજ્ઞાન કહે છે. સારો વિચાર કરો, તો સારું જ બને એમ શ્રદ્ધાની ચિકિત્સા કરનારાઓ (ફ્રેઈમ-હીલર્સ) કહે છે. આ ચુકિત કવિ વાલ્મીકિ શતાબ્દીઓ પહેલા કહી હતી.૧૮૧

આમ અહીં રામને થતા સંશયો હતાશા જન્માવે છે. રામની સીતા વિરહની સ્થિતિ આ બધા માટે જવાબદાર છે. રામની આંતરવ્યથા પણ આ સ્થિતિ માટે જવાબદાર છે.

૩૭. રાવણની માયા અને સીતાનો વિલાપ :

રાવણ સીતા માટે માયાલોક રચે છે. માયા સૃષ્ટિ સીતાને ડરાવવા અને પોતાને સાંત્વના મળે એ હેતુથી તે સીતાની સામે રામના અને લક્ષ્મણના લોહી નીકળતાં મસ્તકો મુકે છે. સીતા આ મસ્તકને જોઈને વિલાપ કરે છે.

સીતાને વેદના થાય છે. આ વસમી ક્ષણે પોતાની આપત્તિના મૂળમાં રહેલી કેકેયી યાદ આવે છે. કેકેયી એ જો રામને વનમાં મોકલવાની જીદ ન કરી હોત તો દશરથ મૃત્યુ પામ્યા ન હોત. સીતામાં રાવણ દ્વારા થતાં અપહરણ દોષ ન લાગ્યો હોત અને રામનું મૃત્યુ ન થયું હોત. એટલે રામ માટે રૂદન કરતાં પહેલા કેકેયીની નિંદા કરે છે.

“કેકેયી હવે તું સકામ સફળ મનોરથ થઈ, કારણ કે રઘુકુળ નંદન રામ હવે મૃત્યુ પામ્યાં છે, હે કલહશીલ ! તારા કારણે આખા રઘુવંશનું નિકંદન નીકળી ગયું.”૧૮૨

તે કહે છે “મારા વાળ કાળા અને લાંબા છે, ભ્રમરો પરસ્પર જોડાયેલ નથી, પિંડીઓ ગોળ અને રોમ રહિત છે. દંત આડા અવળા નથી, બંને નેત્ર, બંને હાથ વિશાળ છે તથા

સાથળ વિશાળ અને માંસલ છે. બંને હાથની આંગળીઓ સીધી છે. તેના નખ ગોળ અને અનવૃત યડાવ ઉતારવાળા છે. મારા સ્તનો એક મેકને સ્પેર્શે છે. મારી નાભિ ઊંડી છે, અંગકાંતિ ઉજ્જવળ છે, શરીરના રોમ કોમળ છે, પગની દસે આંગળીઓ સીધી છે. હાથ-પગના તળીયાં લાલ અને કાંતિવાળા છે. આ બધા શુભલક્ષણોને જોઈ મારા માટે વિવિધ આગાહીઓ કરાઈ હતી. અત્યારે આ બધાં જ લક્ષણો મારા માટે અશુભ બની ગયા છે." ૧૮૩

ત્રિજટા સીતાને પ્રેમ કરે છે એ વિલાપ કરતી સીતાને કહે છે કે "હે દેવી ! યુદ્ધમાં સ્વામીનું મૃત્યુ થાય તો ચોદ્યાઓના મુખ ક્રોધ અને હર્ષની ઉત્સુકતાથી યુક્ત ન રહે" ૧૮૪ "હે વિદેહનંદિની !" આ પુષ્પક નામનું દિવ્ય વિમાન છે. જો બંનેના પ્રાણ નીકળી ગયા હોય તો આ તમને ધારણ ન કરે." ૧૮૫

આ સિવાય જ્યારે પ્રધાન વીર મૃત્યુ પામે ત્યારે તેની સેના ઉત્સાહ અને ઉદ્યમથી હીન બની જાય. જેમ કર્ણધાર નષ્ટ થવાથી નોકા પાણીમાં તણાઈ જાય તેમ યુદ્ધ સ્થળમાં તે પ્રકારે ભાગદોડ મચી જાય છે. પરંતુ હે તપસ્વિની ! આ સેનામાં કોઈ પ્રકારનો ગભરાટ કે ઉદ્વેગ નથી અને બંને રાજકુમારની રક્ષા કરી રહી છે. આ પ્રકારે હું પ્રેમપૂર્વક બતાવું છું કે બંને ભાઈએ જીવિત છે." ૧૮૬

આમ અહીં ત્રિજટા રાવણની આવી માયા જોઈને તે બધુ ખોટું છે, માટે વિલાપ ન કરવા સમજાવે છે. અહીં સીતાજીનો વિલાપ મનુષ્ય સહજ છે અહીં એમની આંતરવ્યથા પણ વ્યક્ત થઈ છે. ત્રિજટા ને પણ સીતા પ્રત્યે સ્નેહ છે, માટે એ પણ સીતાને સમજાવે છે.

૩૮. કુંભકર્ણનો વધ અને રાવણ વિલાપ :

મહાબળવાન કુંભકર્ણ યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામ્યો એ સમાચાર સાંભળતા જ શોકથી સંતપ્ત થયેલો રાવણ મુચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડી ગયો. ૧૮૭

થોડીવારે જ્યારે રાવણની મુર્છા વળી ત્યારે તે આકુળવ્યાકુળ થઈને દીનપણે વિલાપ

કરવા લાગ્યો. “અરેરે મહાબળવાન કુંભકર્ણ શત્રુઓના ગર્વને ઉતારનારા શુરવીર ! આજે તું મને મૂકી દેવયોગથી પરલોકમાં ચાલ્યો ગયો.” ૧૮૮ “હે મહાબળવાન મારું તથા આપણાં સંબંધીઓનું દુઃખ દૂર કર્યા વગર માત્ર શુત્રઓને સંતાપ આપીને આજે તું મને એકલો મુકીને ક્યાં જાય છે ?” ૧૮૯ “અરે જેની સહાયથી હું દેવો તથા અસુરોથી પણ ડરતો ન હતો તે મારી જમણી ભૂજારૂપ મારા ભાઈ કુંભકર્ણ આજે હણાયા” ૧૯૦ “અરેરે હવે હું જીવનાર નથી ! અરેરે તારુ મૃત્યુ થયું એ જોઈ હર્ષિત થયેલા વાનરો હવે તક જોઈએ નક્કી લંકા ઉપર ચડાઈ કરશે.” ૧૯૧ “અરેરે હવે મારે જીવીને પણ શું કામ છે ? હવે સીતાનો પણ શો ખપ છે ? અરે મારો ભાઈ કુંભકર્ણ ગયો છે ત્યાં હું આજે જ જઈશ. મારા ભાઈ વિના મને ક્ષણવાર પણ જીવવું ગમતું નથી.” ૧૯૨

“વિભીષણના શુભવચન મને પ્રાપ્ત થયા હતા, પરંતુ અજ્ઞાનવશ મેં એ ગ્રહણ ન કર્યા હતાં. હવે એનો જ પ્રભાવ અત્યારે જણાય રહ્યો છે.” ૧૯૩

આ પ્રકારે રાવણ પોતાના ભાઈ પ્રત્યેની અપાર લાગણી અને તેના મૃત્યુથી થયેલી વ્યથા ચાને કે રાવણની આંતરવ્યથા આ પ્રસંગે જોઈ શકાય છે.

૩૯. ઈન્દ્રજિતનો વધ - રાવણનો વિલાપ :

લક્ષ્મણ તથા ઈન્દ્રજિત વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થાય છે. અત્યાર સુધીનાં મહાયુદ્ધમાં આ યુદ્ધમાં બંને પક્ષે સરખું પરાક્રમ પ્રદર્શિત થાય છે. બંને એકબીજા સામે વિકરાળ વસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરે છે.

અહીં ફરી એકવાર વાલ્મીકિ કોંચપક્ષીને યાદ કરે છે. કોંચવધથી આ મહાકાવ્યનો આરંભ થયો હતો. અત્યારે લક્ષ્મણ તથા ઈન્દ્રજિત પોતાના પરિઘ સરખા હાથથી કાન સુધી પણ છ ખેંચે છે ત્યારે આ શ્રેષ્ઠ ધનુષ્યો કોંચ પક્ષીની માફક અવાજ કરે છે. વિષાદનો સ્થાયી સૂર અહીં ઘેરો બને છે. યુદ્ધમાં વિવિધ પ્રકારના અસ્ત્ર સામસામા યોજાય છે. છેવટે ઐન્દ્રાસ્ત્ર બાણને ધનુષ્યમાં ચડાવી પ્રત્યંચા કાન સુધી ખેંચી અને અભિમંત્રિત કરવા

લક્ષ્મણ આ શબ્દો કહે છે.

“જો દશરથ નંદન રામ ધર્માત્મા, સત્યાવાદી અને અનન્ય પરાક્રમી હોય તો આ બાણ ઇન્દ્રજિતનો વધ કરજો.” ૧૯૪ “અને બાણના પ્રહારથી ઇન્દ્રજિતનું મસ્તક ઘડથી અલગ થઈને નીચે પડે છે.” કવિ ઇન્દ્રજિતના વધનું આ રીતે વર્ણન કરે છે.

“સૂર્યાસ્ત પછી જેમ સૂર્યના કિરણો દ્વિશ્યમાન થતાં નથી એમ ઇન્દ્રજિતના વધ પછી રાક્ષસો રણમેદાનમાં દેખાતાં ન હતા. નિર્જીવ ઇન્દ્રજિત કિરણ વિનાના સૂર્ય અને શાંત થયેલી જવાળાવાળા અગ્નિ જેવો દેખાતો હતો.” ૧૯૫

ઇન્દ્રજિતનું અવસાન થયું એ સમાચાર સાંભળતા જ રાવણ અતિશય દુઃખને લીધે એકાએક મુર્ચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. જ્યારે ઘણીવારે તેને ભાન આવ્યું ત્યારે પુત્ર શોકને લીધે આકુળ-વ્યાકુળ થતો તે વિલાપ કરવા લાગ્યો. ૧૯૬

“અરે મારા પ્રિય પુત્ર ! અત્યંત બળસંપન્ન, રાક્ષસસેનામાં મુખ્ય, તે ઇન્દ્ર ને પણ જીત્યો હતો, છતાં આજે તું લક્ષ્મણને વશ કેમ થયો ? અરેરે પુત્ર ! તું ક્રોધ પામે ત્યારે પોતાના બાણો વડે કાળ તથા ચમને પણ ભેદવા સમર્થ હતો અને મંદરાચલના શિખરોને પણ તોડી પાડવાની હામ ભીડતો હતો, છતાં આજે યુદ્ધમાં તું લક્ષ્મણને કેમ જીતી શક્યો નહીં.” ૧૯૭ “હે બહાબાહું ! અત્યંત બળવાન છતાં તુ સર્વને મારનારા મૃત્યુને સ્વાધીન થયો, તેથી આજે હું તને અધિક પ્રસંશા પાત્ર થયેલો માનું છું. હે પ્રિય પુત્ર ! તે જે લોકમાં વાસ કર્યો છે તે જ લોકને યુદ્ધમાં મારનારા દેવતાઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જે યોદ્ધા પોતાના સ્વામીના કાર્ય અર્થે યુદ્ધમાં પ્રાણ ત્યજે છે તે સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે.” ૧૯૮

“અરે પુત્ર ! તારા વિના આજે મને ત્રણે લોક અને વનોપવનો સહિત સમગ્ર પૃથ્વી શૂન્યવત્ લાગે છે.” ૧૯૯

“અરેરે જેમ પર્વતની ગુફામાં પીડાતી હાથણીઓનાં આકંઠ સાંભળવામાં આવે તેમ આજે અંતઃપુરમાં રુદન કરતી રાક્ષસ કન્યાઓનો આકંઠ મારે સાંભળવો પડશે. હે પરંતપ

! ચુપરાજ પદને, લંકાને, સગાસંબંધીઓને, રાક્ષસોને, તારી માતાઓને, મને તેમજ તારી સ્ત્રીઓને ત્યજીને તું આજે ક્યાં ગયો ? હે વીર તારે તો મારા મૃત્યુ પછી મારી ઉત્તરક્રિયા કરવી જોઈએ, તે છતાં તુ આમ વિપરીત કેમ કરે છે ?”૨૦૦

“વેદમાં પણ અમને યથા રીતે ચમલોકમાં લઈ જાવ” એવી પ્રાર્થના છે. પિતા પછી પુત્ર મૃત્યુ પામે એ યથાક્રમ છે. અહીં વિપરીત થયું છે. રાવણ કહે છે. “હું પ્રથમ ચમલોકમાં જાવ પછી તું ત્યાં જાય એ ઉચિત હતું, તુ મારું પ્રેતકાર્ય કરે એજ યોગ્ય હતું. હવે તો વિપરીત બની ગયું છે.”૨૦૧ પુત્રનું પ્રેતકાર્ય પિતાને કરવું પડે એથી કારમું દુઃખ કોને ન હોઈ શકે ?

આ રીતે રાવણ પુત્ર વિયોગે અત્યંત દુઃખી થઈ વિલાપ કરે છે. અહીં રાવણનો ઉગ્રસ્વભાવ પુત્રસ્નેહ કેવો બની જાય છે તે આ પ્રસંગે જોઈ શકાય છે. કારણ કે તે પણ પોતાના પુત્રને અત્યંત પ્રેમ કરે છે. કુળની ધરોહર સમા પુત્રને ચમલોક જતાં ક્યો પિતા જોઈ શકે ? આ પ્રસંગે રાવણની આંતરવ્યથા જોઈ શકાય છે. અહીં પુત્ર વિયોગે વ્યાકુળ બનેલો રાવણ સાધારણ મનુષ્યની માફક વિલાપ કરે છે. અહીં તેની મનોવ્યથા સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

૪૦. સીતાનો સામાન્ય સ્ત્રી માફક વિલાપ :

રાવણ ઈન્દ્રજિતના વધથી હવે ક્રોધમાં આવે છે. ઝળહળતા દીપમાંથી તેલ બિંદુ ટપકે એમ ક્રોધાયમાન રાવણના નેત્રમાંથી અશ્રુબિંદુ ટપકતાં હતાં. કવિ અહીં વિષાદ અને ક્રોધને એક બિંદુ પર કાવ્યાત્મક રીતે મુકે છે. સીતા જ આ દુઃખનું કારણ છે એમ માની રાવણ ખડ્ગ લઈ સીતાનો વધ કરવા અશોક વાટિકામાં જાય છે.

સીતા રાવણને વધ કરવા આવતો જોઈને સામાન્ય સ્ત્રીની માફક વિલાપ કરે છે.

“વાલ્મીકિની ખૂબી એ છે કે તેમને રામ સુદધા કોઈ પાત્રને દેવત્વ આપ્યું નથી. મનુષ્ય તરીકેના તમામ ગુણ તથા અવગુણ દરેક પાત્રમાં મુક્યા છે. સીતાના અગાઉના

વિલાપની માફક આ વિલાપ પણ સામાન્ય મનુષ્ય જેવો જ છે."૨૦૨

હનુમાન સૌ પ્રથમ અશોકવાટિકામાં આવ્યા ત્યારે સીતાને પીઠ પર બેસાડી લઈ જવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી હતી, એ યાદ કરી જાનકી કહે છે.

"મેં મારી ક્ષુદ્રબુદ્ધિને વશ વરતી હનુમાનની વાત ન માની, જો હું તેની વાત માની તેની સાથે ગઈ હોત તો મારા સ્વામીને આ શ્રમ ન કરવો પડેત."૨૦૩

પછી કૌશલ્યાની વેદનાનું સ્મરણ કરે છે. "મારાં સાસુ કૌશલ્યા એક જ પુત્રની માતા છે. જો તે યુદ્ધમાં પોતાના પુત્રના વિનાશના સમાચાર સાંભળશે તો હું માનું છું કે તેમનું હૃદય અવશ્ય ફાટી જશે. અરેરે પુત્રમરણ સાંભળીને નિરાશા અને નિર્જીવ જેવા થયેલા મારા સાસુજી પુત્રનું શ્રાદ્ધકાર્ય કરીને કાં તો અગ્નિમાં પડશે કે જળમાં પડી મૃત્યુ પામશે."૨૦૪

પછી તરત જ મંથરા યાદ આવે છે, પાપી નિભૂણવાળી મંથરાને ઘિકકારે છે કે "જેને લીધે કૌશલ્યાને આવો શોક કરવો પડશે."૨૦૫

અહીં સીતાનો સામાન્ય મનુષ્ય સહજ વિલાપ જોવા મળે છે. કૌશલ્યાની વેદનાને પણ તે અહીં વાચા આપે છે. અહીં તેમની આંતરવ્યથા આ પ્રસંગે વ્યક્ત થાય છે. સામાન્ય સ્ત્રીની માફક સીતા અહીં વિલાપ કરે છે.

૪૧. રાક્ષસીઓનો શોક :

રામે અગ્નિસમાન ઝગમગતા અને દવજથી શોભતા રથમાં હજારો રથીઓ, ઘોડેસ્વારોસવારો અને ઈચ્છિતરૂપ ધારણ કરનારા સુવર્ણાભૂષણથી શોભતા અને ગદા તથા પરિઘ વગેરે આયુધોથી યુદ્ધ કરનારા હજારો પદાતિ રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો ત્યારે બાકી રહેતા રાક્ષસો ભયભીત થઈ જીવ લઈને લંકામાં નાસી ગયા. તેઓના મુખમાંથી પોતપોતાની સંબંધીઓનું મરણ સાંભળી હીન બની ગયેલી લંકાની રાક્ષસીઓ એકત્ર થઈને શોક કરવા લાગી.૨૦૬

જેમના પતિ, પુત્ર અને બાંધવો મરી ગયા હતા એવી રાક્ષસીઓ પરસ્પર મળીને દુઃખને લીધે આક્રોશ કરતી ખેદ દર્શાવવા લાગી. “અરે રે વિકરાળ રૂપવાળી અને નમેલા ઉદરવાળી, ઘરડી શૂર્પણખા કામદેવ સરખા રૂપવાળા રામની પાસે શા માટે ગઈ ? અરેરે લોકોએ વધ કરવા યોગ્ય કદરૂપીએ રૂડા સર્વ ભૂતપ્રાણીઓનું હિત કરનારા તથા અત્યંત પરાક્રમવાળા સુકુમાર રામ ઉપર શા માટે મોહિત થઈ? અરેરે પોતે ગુણ વિનાની તેમજ બિહામણ મુખવાળી હોવા છતાં એ રાક્ષસી સુંદર મુખવાળા રામ ઉપર કામાસકત કેમ થઈ ?” ૨૦૮ “અરેરે વૃદ્ધવાવસ્થાથી જેના શરીર ઉપર કરચલીઓ થયેલી છે એવી શ્વેત કેશવાળીએ શૂર્પણખા એ આ અભાગ્યશાળી રાક્ષસોનો તેમજ ખરદૂઃખણ વગેરેનો વધ કરાવવા અર્થે જ રામને છંછેડવા રૂપી નિંદા અને હાંસી કરવા જેવું કૃત્ય કર્યું છે.” ૨૦૯

“અરેરે તે શૂર્પણખાનું ઉપરાણું લઈને જ દશમુખવાળા રાવણે પોતાના રાક્ષસકુળનો વધ કરાવવા માટે સીતાનું હરણ કરી મોટું વેર બાંધ્યું છે. સીતાને હરી લાવ્યા છતાં તે રાવણને સ્વાધીન થઈ નહિ અને ઉલટું બળવાન રઘુનંદન સાથે નિરંતર વેર બંધાયું.” ૨૧૦ “અરેરે દંડકારણ્યમાં સીતાનું હરણ કરવાની ઈચ્છાવાળા વિરાઠ રાક્ષસને એકલા હાથે રામે જ મારી નાખ્યો હતો. એ વાત જાણ્યા છતાં રાવણ સમજાયો નહી.” ૨૧૧

વિલાપ કરતી રાક્ષસી કહે છે “અરેરે ઘણા રાક્ષસો ધર્મ તથા અર્થયુક્ત વાક્ય કહી તેને હિતોપદેશ કહે છે, પરંતુ દેવબળથી મોહિત થયેલાં રાવણને તે ગમતું નથી, તેમજ પૂર્વ વિભીષણે જે હિતવચન કહ્યા તે પણ હજુ સુધી તેને રુચતાં નથી. અરેરે રાવણે જો વિભીષણનું કહ્યું માન્યું હોત તો આ લંકાનગરી દુઃખપીડિત અને સ્મશાન ન થઈ હોત.” ૨૧૨

“જેમ પ્રલય સમયે કાળથી ઘેરાયેલાં પ્રાણીઓનું કોઈ શરણ હોતું નથી, તેમ રામથી ઘેરાયેલા આપણા સૌનું શરણ ક્યાંય જોવા મળતું નથી.” ૨૧૩

એ પ્રમાણે અત્યંત દુઃખથી તથા ભયથી પીડિત થયેલી રાક્ષસીઓ પરસ્પર વળગીને શોક કરવા લાગી અને ઉચ્ચ સ્વરે દાણા કલ્પાંત કરવા લાગી. અહીં આપણે રાક્ષસીઓને

પોતાની જાતિની પ્રત્યે કેટલો પ્રેમ છે અને તેમના સ્વજનોના મૃત્યુથી તેમને થયેલી આંતરવ્યથા તેમના વિલાપમાં વ્યક્ત થઈ છે.

૪૨. લક્ષ્મણમૂર્છા રામનો વિલાપ :

લક્ષ્મણમૂર્છા પામે છે ત્યારે રામ લક્ષ્મણના મુર્છાવસ્થાવાળા દેહ પાસે આવે છે. પરાક્રમી રામનું હૃદય આદ્ર બની જાય છે. સ્નેહભાજ્ય વ્યક્તિના પરિતાપની પ્રત્યેક ક્ષણે એ ભાંગી પડે છે. રામ આ સમયે વિલાપ કરે છે. “પ્રત્યેક દેશમાં સ્ત્રી મળી જાય, જ્ઞાતિબંધુ મળી જાય, પરંતુ જ્યાં સહોદર ભાઈ મળે એવો દેશ મેં હજી જોયો નથી.”૨૧૪

અહીં એક વાત નોંધવા જેવી છે, રામ કૌશલ્યાના પુત્ર છે, લક્ષ્મણ સુમિત્રાના પુત્ર છે. એટલે બંને સહોદર નથી, પરંતુ બંને વચ્ચેનો પ્રેમ એટલો ઉત્કૃષ્ટ છે કે એ સહોદરથીયે વિશેષ છે. એટલે જ લક્ષ્મણ માટે સહોદર શબ્દ રામ યોજે છે.૨૧૫

“હે ભાઈ તારા વિના મારે સીતા કે જીવનનું પણ કોઈ પ્રયોજન નથી. અરેરે પુત્ર પર પ્રેમવાળા માતા સુમિત્રાને હું શું ઉત્તર આપીશ ?”

શોકથી વ્યાકુળ રામ કહે છે કે “હે મહાબાહુ ! પર્વત અને વન વગેરે સ્થળોમાં ફરવાના સમયે હું જ્યારે જ્યારે શોકચુકત થતો ત્યારે ત્યારે તું મારું આશ્વાસન કાર્ય કરતો હતો. પરંતુ આજે તુ કેમ સૂઈ રહ્યો છે ? હે ભાતા તું મારી દિનઅવસ્થાને જો.”૨૧૬

શોકથી આકુળવ્યાકુળ થયેલા રામને શુષેણા કહે છે “હે નરશાર્દૂલ તમે વિકળતાને લાવનાર આ શોકબુદ્ધિનો ત્યાગ કરો. શોકથી ઉત્પન્ન કરનારી ચિંતા સંગ્રામ વિશે વાગતા બાણના જેવી જ પીડા કરનારી છે, માટે તેનો ત્યાગ કરો અને ઘેર્ય ઘરો, લક્ષ્મીને વધાવનાર લક્ષ્મણ મૃત્યુ પામ્યાં નથી ?”૨૧૭

અહીં શુષેણાના શબ્દો પણ રામને વિરહ અવસ્થા દૂર કરવાનું જણાવે છે. રામનો લક્ષ્મણ પ્રત્યેનો પ્રેમ જ તેમને વિલાપ કરવા પ્રેરે છે. લક્ષ્મણ વગર સીતાનું પણ પ્રયોજન નથી અને જીવનનું પણ પ્રયોજન નથી એવું અહીં રામ જણાવે છે. આમ અહીં રામની

આંતરવ્યથા આ પ્રસંગે જોવા મળે છે.

૪૩. રાવણવધ - વિભીષણ વિલાપ :

રામ બ્રહ્માસ્ત્રનું સંધાન કરે છે. અભિમંત્રિત કરેલું એ અસ્ત્ર રાવણના હૃદયને ભેદી નાખે છે. લંકાનરેશ રાવણ ઈન્દ્રના વ્રજથી હણાયેલા વૃત્રાસુરની માફક રથમાંથી પૃથ્વી પર પડે છે.

આ સમયે વિભીષણ વિલાપ કરે છે. “હે વીર પોતાના પરાક્રમથી પ્રસિદ્ધ હે સમર્થ નીતિનિપૂણ ! અમૂલ્ય શૈયા ઉપર શયન કરનાર તું આજે રામના બાણથી હણાઈને તથા બાજુબંધથી શોભતા તારા બંને હાથ પ્રસારીને પૃથ્વી પર કેમ સૂતા છો ? અરેરે ! સૂર્ય સરખો તેજસ્વી તારા મુકુટ પણ તારા મસ્તકથી દૂર જઈને પડ્યો છે.”૨૧૮ “અરે વીર ! મેં તને પૂર્વે વચન કહ્યા હતા તે તને ગમ્યા નહિ, કારણ કે તું કામજન્ય મોહમાં તલ્લીન થઈ રહ્યો હતો. તેનું જ આજે આપું ફળ પ્રાપ્ત થયું છે. અરેરે મારા હિતવચનોને પ્રહસ્તે, ઈન્દ્રજિતે, કુંભકર્ણો, અતિકોષે, નરાંતકે તેમજ બીજા કોઈએ પણ ગર્વને લીધે માન્યુ નહિ તેનું આજે આ અનિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થયું છે.”૨૧૯

“અરે આજે ન્યાયની મર્યાદા લુપ્ત થઈ છે, ધર્મની મૂર્તિ નષ્ટ થઈ છે, સત્યનું સંગ્રહ સ્થળ નાશ પામ્યું છે અને વીરોનું આશ્રય સ્થાન ભૂસાઈ ગયું છે. અરે શસ્ત્રઘાતમાં શ્રેષ્ઠ એવો તું રણમાં પડવાથી આજે જાણે સૂર્ય પૃથ્વી પર પડ્યો છે, ચંદ્ર રાહુથી ઘેરાઈ ગયો છે. અગ્નિજવાળા શાંત પડી ગઈ છે અને ઉત્સાહશક્તિ મંદ થઈ ગયા છે. રાક્ષસોમાં સિંહ જેવો તું રણભૂમિની રજમાં સૂતો છે. તેથી હવે નિરાધાર થઈ પડેલી લંકાનગરી અને તેની પ્રજા સૂનકાર થઈ પડી છે.”૨૨૦

“અરેરે પરાક્રમ અને ઉત્સાહરૂપી ભડભડતી જવાળાવાળા નિઃશ્વાસરૂપી ધુમાડાવાળા અને બળરૂપી ઉષ્ણતાવાળા પ્રતાપી રાવણ રૂપી અગ્નિને આજે રામરૂપી મેઘે ઓલવી નાખ્યો છે.”૨૨૧

રામ આ સમયે આકંઠ કરતાં વિભીષણને આશ્વાસન આપે છે. “આ પરાક્રમી બાંધવ યુદ્ધમાં હણાઈ દેવગતિને પામ્યો છે. હવે તું એની જે ક્રિયા કરવાની હોય તે કરો.” વિભીષણ અહીં એક સુંદર ઉપમાનો ઉપયોગ કરે છે. “સમુદ્ર જેમ કિનારા આગળ આવી પાછો પડે એમ રાવણ તમારા સુધી આવીને પછડાયો, પરાસ્ત થયો છે.”૨૨૨

રામ વિભીષણને કહે છે “તારા ભાઈને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય એ રીતેનું ઉત્તમ કર્મ કરો. વેર કેવળ મરણ સુધી રહે છે. હવે મારા પ્રયોજનથી હું નિવૃત્ત થયો છું. તું હવે રાવણના અંતિમસંસ્કાર કર એ જેટલો તને પ્રિય છે એટલો જ મને પણ છે.”૨૨૩

અહીં વિભીષણની આંતરવ્યથા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ભલે રાવણે તેનો તિરસ્કાર કર્યો હોય છતાં છેવટે તો તે પોતાનો જ છે, માટે તેના પ્રત્યેની અટુટ લાગણી આપણે અહીં તેના વિલાપમાં જોઈ શકીએ છીએ. અહીં રામની પણ ઉદારતા જોવા મળે છે. વિભીષણની રાવણ વધ પછીની આંતરવ્યથા અહીં તેના પ્રેમની પ્રતીતી કરાવે છે.

૪૪. રાવણવધ - રાણીઓનો વિલાપ :

મહાત્મા રામે રાવણનો વધ કર્યો એ સમાચાર સાંભળી શોક સંતપ્ત થયેલી રાક્ષસીઓ (રાવણની સ્ત્રીઓ) અંતઃપુરમાંથી બહાર આવી અને જેમ વાછરડાના મૃત્યુથી ગાય શોક કરે, તેમ તેઓ છૂટા કેશ મૂકી, રોકવામાં આવી છતાં ધૂળમાં આળોટી શોક કરવા લાગી.૨૨૪

કેટલાક રાક્ષસોને સાથે લઈ રાવણની સ્ત્રીઓ લંકાના ઉત્તર દરવાજેથી બહાર નીકળી રણભૂમિમાં આવી પોતાના પતિના દેહને શોધવા લાગી. “હે આર્યપુત્ર, હે નાથ” એ પ્રમાણે અવાજો કરતી રાક્ષસીઓ મસ્તક વિનાના ઘડથી ભરેલી તથા માંસરુઢિરના કાદવવાળી રણભૂમિમાં આમતેમ ભટકવા લાગી.૨૨૫ યુથપતિ હસ્તીનાં નાશથી હાથણીઓ ચીસો પાડે તેમ પતિ મરણના શોકથી ઘેરાઈ ગયેલી અને અશ્રુપૂર્ણ નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ આકંઠપૂર્વક રુદન કરતી હતી. આમ શોક કરતી એ રાક્ષસીઓ મોટી કાયાવાળા, અત્યંત પરાક્રમવાળા અને કાજળના પર્વત જેવા મહા તેજસ્વી રાવણને પૃથ્વી પર પડેલો જોયો.૨૨૬

રાવણને પૃથ્વી પર હણાયેલો જોઈને શોકથી પીડિત રાક્ષસીઓ શોક કરવા લાગી.
“અરેરે દેવો, દાનવો અને રાક્ષસો પણ જેનો વધ કરવા સમર્થ ન હતા તે રાવણનો આજે
એક મનુષ્યના હાથે વધ થયો.”૨૨૭

“હે નાથ સુહૃદયોના હિતોપદેશની અવગણના કરી તમોએ પોતાના મૃત્યુ માટે જ
સીતાહરણ કર્યું હતું અને તે દોષથી જ આજે તમે સર્વ રાક્ષસો તથા પોતાના આત્મા સહિત
અમારો પણ નાશ કરાવ્યો.”૨૨૮

અહીં રાક્ષસીઓ પોતાના પતિ પાછળ શોક કરે છે એ શોકમાં પોતાને વેદવ્ય પ્રાપ્ત
થયાનું તેમને દુઃખ છે. આ સર્વ શોકનું મૂળ સીતાહરણ છે એવું અહીં પ્રતીત થાય છે.
તેમની વ્યથાને તેઓ પોતાના શોકજન્ય વિલાપમાં વાચા આપે છે. રાવણના વધથી તેમને
પ્રાપ્ત થયેલું દુઃખ એ એમની આંતરવ્યથા છે. તેની પણ આ સમયે પ્રતીતી થાય છે.

૪૫. મંદોદરીનો વિલાપ :

રાવણના વધ પછી મંદોદરીનો હૈયાફાટ વિલાપ અહીં જોવા મળે છે. મંદોદરી કહે છે
“સંગ્રામમાં તમારી પાસે ઈન્દ્ર, ઋષિઓ, ગંધર્વો કે ચારણો ટકી શકતા ન હતાં, એ તમે
આ મનુષ્યથી પરાજય પામ્યા ?”૨૨૯ “પૂર્વે તમે ઈન્દ્રિયોને વશ કરી ત્રિભુવન પર વિજય
મેળવ્યો હતો. હવે ઈન્દ્રિયોએ વેરને યાદ કરી તમારો નાશ કર્યો છે.”૨૩૦

મંદોદરી રાવણની કામના વિશે કહે છે “તમે મોહિત થઈ તમારું શુભ અશુભને
સમજી ન શક્યા એમાં તમારો દોષ નથી. કારણ નિમિત્ત વિના કોઈનું મૃત્યુ થતું નથી.
તમારા મૃત્યુ સીતા નિમિત્ત હશે. તેમ ન હોય તો પોતાના મૃત્યુના નિમિત્ત રૂપ સીતાને દૂરથી
અહીં સુધી તમે શા માટે હરણ કરી લાવેલ.”૨૩૧

“અરેરે અતુલ સમૃદ્ધિવાળી અને ચિત્ર-વિચિત્ર પુષ્પમાળાઓ તથા સૂક્ષ્મવસ્ત્રોને
ધારણ કરનારી હું તમારી સાથે ઉત્તમોત્તમ પુષ્પક વિમાનમાં બેસી કેલાસશીખર, મંદરાચલ,
મેરુપર્વત, ચૈત્રરથના નંદનવન વગેરે સર્વ દિવ્યસ્થળોમાં વિહાર કરતી અનેક દેશોનું અવલોકન

કરતી હતી. તે હું આજે તમારા વધ થવાથી વિધવા થઈને સર્વ કામોપભોગોથી વંચિત થઈ છું."૨૩૨

"હે નાથ તમે તો તમારા પાપ-પૂણ્યને સાથે લઈને પરલોક માર્ગે સિધાવ્યા છો, પરંતુ તમારા વિયોગથી દુઃખી થયેલી હું મારા પોતાના આત્માનો શોક કરું છું."૨૩૩

આમ વારંવાર કલ્પાંત કરતી મંદોદરી શોકથી મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે. અહીં એક સ્ત્રી માટે પોતાનો પતિ મૃત્યુ પામે તેનાથી મોટું બીજું દુઃખ કયું હોઈ શકે ? મંદોદરીનો રાવણ પ્રત્યે પત્ની તરીકેનો પ્રેમ તેની આંતરવ્યથા વ્યક્ત કરે છે. પોતાના પતિનું સતત કલ્યાણ ઈચ્છતી તે રાવણના વધથી શોકાકુળ અવસ્થાને પામે છે. એજ તેનો પ્રેમ છે. તેને હવે વેદવ્ય ભોગવવું પડશે એ પણ તેની આંતરવ્યથા જ છે. શોકાકુળ થઈને તેના ગુણોનું કથન કરતી શોકવ્યક્ત કરતી મંદોદરીની લાગણી વ્યથા અને શોકજન્ય વિલાપ આ પ્રસંગે જોવા મળે છે.

૪૬. રામની અસહાય સ્થિતિ :

સીતાની પાલખી રામ પાસે આવે છે ત્યારે રામ હજી ધ્યાનસ્થ છે. એ ધ્યાનમાં ભંગ થશે એ જાણીને પણ વિભીષણ કહે છે. "સીતાજી આવી ગયા છે," રાક્ષસના ઘેર લાંબો સમય રહેલી સીતા આવી છે એ જોઈ શત્રુનાશક રામે રોષ, હર્ષ અને દૈન્ય ત્રણે લાગણીઓ અનુભવી.૨૩૪

પોતાની પત્ની રાવણને ત્યાં દીર્ઘ સમય સુધી રહી એનો રોષ આ ક્ષણ સુધી રાવણ સામે હતો. હવે અકારણ એ સીતા તરફ ઢળ્યો છે. સીતા પ્રિયતમા છે, સ્વયંવરમાં પોતે એને પ્રાપ્ત કરી છે. એ સીતાને પોતાની સમક્ષ ઉપસ્થિત જોઈને રામને હર્ષ પણ થાય છે. સીતાને પોતે ગ્રહણ કરે તો સમાજ શું કહેશે એ વિચારથી એ દીનતા પણ અનુભવે છે.

સીતા પણ પાલખીમાં બેસીને આવી છે એ વાત પર રામ વિચારોમાં પડી જાય છે. સીતાતો જે સ્થિતિમાં હતી એ જ સ્થિતિમાં સ્નાન કર્યા વિના પાસે ઉપસ્થિત થવા માગતી

હતી. પરંતુ રામની આજ્ઞા પાળીને એ સ્નાન કરી, શગણાર સજીને રામ પાસે આવે છે. રામ વિભીષણને કહે છે “સીતાને સત્વરે મારી પાસે લાવો”.

વિભીષણ સીતાને રાજરાણી માને છે. એ બધાની સામે રામ સમક્ષ હાજર ન થાય એટલે એ રાક્ષસો, પનારોને દૂર હટાવે છે. સીતાના દર્શન કરવા આતુર વાનર, રીંછ વગેરેને દૂર હટાવવામાં આવ્યા ત્યારે તેમનામાં ઉદાસી પથરાઈ ગઈ. રામ અહીં ગુસ્સે થઈ જાય છે. “વિભીષણ મારો અનાદર કરી તમે શા માટે આ લોકોને કષ્ટ આપો છો ? આ ઉદ્દેગજનક કામ અટકાવી દો. આ સૌ તો મારા સ્વજનો છે.”૨૩૫

વિભીષણ જે કરતાં હતા એમાં અનુચિત ન હોતું. એ રાજવંશી રસમ નિભાવતા હતાં. સ્વયં રામે સીતાને “દિવ્યાભરણભૂષિતા” થઈ આવવાનું કહ્યું હતું. હવે રાજરાણીને બધાની વચ્ચે લાવે તોપણ રામ રોષિત થાય એ શક્ય હતું. રામ આ વાતે રોષે ભરાયા વિના કહી શક્યા હોત. વિભીષણ રામનો આદર કરતા હતા અનાદર નહીં છતાં રામ ગુસ્સે થઈ ગયાં.

આ ઘટના રામના મનની સ્થિતિ દર્શાવે છે. રામ પછી કહે છે. “આપત્તિમાં, વ્યથામાં, યુદ્ધમાં, સ્વયંવરમાં અને વિવાહમાં સ્ત્રીઓ નજરે પડે તો તેમાં દોષ નથી. સીતા અત્યારે વિપત્તિમાં છે, વ્યથા અનુભવે છે. એના દર્શનમાં દોષ નથી અને વિશેષ તો તે મારી સમીપે છે.”૨૩૬

વિભીષણ સીતાને પાલખીમાંથી ઉતારી પગે ચાલીને રામ પાસે લાવે છે. વિભીષણ રામસીતાના સંબંધ વિશે બહુ ન જાણતા હોય પણ લક્ષ્મણ, હનુમાન, સુગ્રીવ તો રામની સીતા વિરહની વ્યથાને જાણનારા છે. રામના આ વ્યવહારથી એ ત્રણે વ્યથા અનુભવી રહ્યા છે.

“રામની આ દારુણ ચેષ્ટાથી લાગતું હતું કે એ સીતા તરફ નિરપેક્ષ થઈ ગયા છે. સીતા પર હવે તેમને અપ્રિતિ છે. એવો તર્ક આ ત્રણેના મનમાં જાગ્યો.”૨૩૭

રામ પુરુષ છે કોઈ પણ સમાજમાં હોઈ શકે એવા શ્રેષ્ઠ છતાં કોઈપણ સમાજમાં મળી શકે એવા પુરુષ ગ્રંથીવાળા વાલ્મીકિના રામ તત્વતઃ મનુષ્ય છે. મનુષ્યમાં આવતી અઘમક્ષણોમાંથી એ પસાર થાય છે. આ નિમ્ન ક્ષણોમાં રામે કહેલાં વચનો શબ્દશઃ પામવા જેવાં છે. સીતાહરણની ઘટનાથી આ ક્ષણ સુધી રામનું જે ચિત્ર ઉભું થયું છે એ ચિત્ર સાથે હવે પછીના રામના શબ્દો સરખાવવા જેવા છે. સીતાને જોઈ રામ કોઈ ઉલ્લાસ, ઉત્સાહ, હર્ષ-પ્રગટ કરતા નથી. એ કહે છે કે “ભદ્રે રણમાં શત્રુને જીતી મેં તને મુક્ત કરી, પુરુષાર્થથી જે કંઈ કરવા યોગ્ય હતું તે મેં કરી દેખાડ્યું.”૨૩૮

રામના આ શબ્દોમાં ઉમળકો નથી, ઉત્સાહ નથી, શત્રુના હાથમાં પડેલી પોતાની પત્નીને મુક્ત કરાવ્યાનો આનંદ નથી. પોતાનો પુરુષાર્થ કેવળ શત્રુઓને જીતવા પૂરતો હતો. રામપૂર્ણ સ્વસ્થતાથી સમજી વિચારીને એક એક શબ્દ તોળીને આગળ કહે છે.

“હવે મારો રોષ ચાલ્યો ગયો છે, મારા પરની કાલિમાને હવે મેં સંમાર્જિત કરી ઘોઈ નાંખી. અપમાન તથા શત્રુ બંનેનો મેં એક સાથે નાશ કર્યો છે. આજે સોએ મારું પરાક્રમ જોઈ લીધું, હવે મારો શ્રમ સફળ થયો, મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઈ, એ પ્રતિજ્ઞાના ભારથી હવે હું મુક્ત છું, ચંચળ ચિત્તવાળો રાક્ષસ તું એકલી હતી ત્યારે તારું હરણ કરી ગયો. દેવેયોગે મને લાગેલો આ દોષ મેં માનવ સાઘ્ય પુરુષાર્થથી દૂર કર્યો.”૨૩૯

આ પ્રકારનો દોષ પુરુષાર્થથી દૂર કરવામાં જ મનુષ્યની મહત્તા છે. એ વાત પર ભાર મુક્તા રામ પોતાના પુરુષાર્થમાં મદદરૂપ થયેલા હનુમાન, સુગ્રીવ, વિભીષણ, ઇત્યાદિના સહયોગનો ઉલ્લેખ કરે છે. રામના શબ્દો હૃદયહીન છે. સીતા કોઈ વસ્તુ હોય, ચોર એ ચોરી ગયો હોય અને ચોરને દંડ કરવાથી વાત પૂરી થઈ જતી હોય, એ રીતે રામ આખી વાત કહી પોતાના મનુષ્યરૂપને નિભાવે છે. રામને લોકઅપવાદનો ભય તેમની અસહાય સ્થિતિમાં જોવા મળે છે.

મૃગનયની સીતાની આંખો આ સાંભળી અશ્રુથી છલકાય જાય છે.

“લોકાપવાદ ભયથી રામના હૃદયમાં ઝિઝિયા જાગે છે. રામના ઉદ્ગારો સીતાને અપરિપક્વ લાગે છે. સીતા સાથેના દીર્ઘકાળ પછીના મિલન સમયે રામ અચાનક ઉદાસ બની જાય એ વાચક માટે ઝિઝિયા યુક્ત પ્રશ્ન છે.”

રામે સુગ્રીવની મદદ માંગી વાલીનો વધ કર્યો, સમુદ્ર પર સેતુ બાંધી સેના સમેત તેને પાર કર્યો, રાવણ સાથે ઘોર યુદ્ધ કર્યું. એ સીતાને પાછી મેળવવા માટે એવો ખ્યાલ આ ક્ષણે આપણને આવે છે. ‘અંગદવિષ્ટિ’ માં પણ કાં તો સીતાને મુક્ત કરો અથવા રામને હાથે મરવા તૈયાર રહો એવા સંદેશ જ કહેવાયો હતો. હજી હમણાં લક્ષ્મણ રાવણના બાણથી મૂર્છા પામ્યા ત્યારે તારા વિના હું સીતાને પણ શું કરું ? એવું રુદન કર્યું પરંતુ આ ક્ષણે રામ કોઈ જુદા જ જણાય છે. રામ કહે છે

“ભદ્રે મેં આ રણ પરિશ્રમ તારા માટે નથી કર્યો. મેં તો સદાચારની રક્ષા, અપવાદનું નિવારણ તથા પ્રખ્યાત એવા મારા વંશની કીર્તિને લાગેલા લાંછનને પરિમાર્જિત કરવા માટે આ યુદ્ધ કર્યું હતું. મિત્રોનો સહયોગ લઈ મેં મેળવેલો આ મહાવિજય તને પ્રાપ્ત કરવા માટે નહતો.”૨૪૦

રામના આ શબ્દો સીતા માટે કેટલા કઠીન હોઈ શકે એની કલ્પના જ કરવી રહી. હજી થોડા સમય પહેલાં અશોકવાટિકામાં હનુમાને આવીને રામનો સંદેશો આપ્યો ત્યારે રામ તમને અવશ્ય મુક્ત કરવા માટે શ્રમ કરશે એવું સ્પષ્ટ કહ્યું હતું. રામનો એ સંદેશો સાચો કે હમણા કહી એ વાત સાચી ?

રામ આગળ કહે છે “તારા ચારિત્ર્યમાં સંદેહ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો છે. છતાં તું મારી સામે ઉભી છે ? નેત્રરોગીને દીપજ્યોતિ નથી ગમતી, એમ તું મને ગમતી નથી.”૨૪૧

રામનું સીતા સાથેનું આ અભદ્ર વર્તન સૌ કોઈને ચોકાવી દે છે. રામ સીતાને અપાર પ્રેમ કરે છે એના ઉદાહરણો સીતાહરણથી છેક હમણા સુધી પારાવાર મળે છે તો રામ આટલા પાષણ હૃદયી કેમ થઈ ગયા ? રામ રાજપુત્ર છે, અયોધ્યાના ભદ્ર પુરુષોમાં રામને

રાજ્ય કરવાનું છે, વળી, પાછા પુરુષપ્રધાન સમાજ રાક્ષસને ત્યાં રહી આવેલી સ્ત્રીનો રાણી તરીકે સ્વીકાર ન કરે એ શક્ય છે. રામ પોતાને સોંપાયેલા કાર્યને ધર્મથી કરે છે. યુવરાજ તરીકેની ડરજ તેમણે વિવેક અને ધર્મથી બજાવી હતી. માતા કેકેયીએ દશરથ પાસે વરદાન માગ્યા ત્યારે પિતાના વચનની રક્ષાએ રામનો ધર્મ હતો. દંડકારણ્યમાં રાવણે સીતાનું અપહરણ કર્યું ત્યારે સીતાને મુક્ત કરવાની અને દુષ્ટને દંડ દેવો એ પણ રામનો ધર્મ હતો. હનુમાને અશોકવાટિકામાં જઈ સીતા જે સ્થિતિમાં જીવી રહી છે એ વાત કર્યા પછી સીતાનો સ્વીકાર કરવો એ પતિ તરીકે રામનો ધર્મ હતો. પરંતુ હવે રામ અયોધ્યાના રાજા તરીકે વિચારે છે ત્યારે શો પ્રતિભાવ આપે? રામ વ્યક્તિના વ્યક્તિ પ્રત્યેના ધર્મનું પ્રતીક નથી. વ્યક્તિના સમાજ પ્રત્યેના દાયિત્વનું પ્રતીક છે. એટલે આ ક્ષણે એ પતિ તરીકે નહીં રાજા તરીકે વિચારે છે.

રામાયણના કવિ વાલ્મીકિ રામના મુખે આટલા કઠોર વચનો કહાવે છે, તેમની ન કહી શકાય તેવી વેદના છે. પરંતુ એતો દશરથ પુત્ર રામના પ્રતિભાવ છે. રાજા રામના પ્રતિભાવ મનુષ્યની પતિ, પ્રેમી વગેરેની ભૂમિકા છે. રામ પોતાને માટે રાજા તરીકેના દાયિત્વને અગ્રક્રમ આપે છે. આથી જ વાલ્મીકિએ રામના મુખે આવા વચનો મુક્યા હશે.

અહીં રામની આંતરવ્યથા છે. કારણ કે તેમણે રાજા તરીકેની ભવિષ્યમાં જવાબદારી આવવાની છે. તેમનો આવો પ્રતિભાવ તેમની મનઃસ્થિતિને આંતરવ્યથાને વ્યક્ત કરે છે. તેવો સીતાનો ત્યાગ ઈચ્છતા નથી. પરંતુ અગ્નિપરીક્ષા દ્વારા સીતા પરિશુદ્ધિ કરી લોકાપવાદથી બચાવવા માટે તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. અહીં રામની આ મનોસ્થિતિ જ તેમની આંતરવ્યથા સ્પષ્ટ કરે છે.

૪૭. સીતાના દુઃખની પરિસીમા “અગ્નિપરીક્ષા” :

રામ કહે છે “તારા ચારિત્ર્યમાં સંદેહ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો છે. છતાં તું મારી સામે ઉભી છે ? નેત્રરોગીને દીપ જ્યોતિ નથી ગમતી એમ તું મને ગમતી નથી.” અહીં

કવિએ રામ દ્વારા સુક્ષ્મ સત્ય પ્રગટ કર્યું છે. રોગ જ્યોતિમાં નથી એને જોનાર નેત્રોમાં છે. રોગ સીતામાં નથી, સીતાને જોતા રામના નેત્રોમાં છે. દોષ સીતાનો નથી રામની દ્ષ્ટિનો છે.

સીતા હરણ થયું ત્યારથી માંડીને પ્રત્યેક ક્ષણે સીતા દુઃખ સહન કરતી આવી છે. હવે રામ તેને અવગણે છે. જે રામે જનક રાજાના સ્વયંવરમાં પ્રેમની વરમાળા પહેરાવી હતી, એજ રામ હવે તું મને અપ્રિય લાગે છે. એમ કહે ત્યારે સીતાની મનની સ્થિતિ કેવી હોઈ શકે ? એવી કલ્પના કરવી રહી.

રામ હજી વધુ કુર બને છે એ કહે છે "જનકાત્મજા તારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જઈ શકે છે. બધી દિશાઓ તારા માટે ખુલ્લી છે. મારે હવે તારું કોઈ પ્રયોજન નથી." ૨૪૨

રામ આ બધા શબ્દો (મોટા) બૃહદ સમુદાય વચ્ચે કહે છે. "મારે હવે તારું કામ નથી, દશ દિશા ખુલ્લી છે. જ્યાં જવું હોય ત્યાં તું જઈ શકે છે." એમ સહજવારમાં સીતાને કહી દે છે. સીતા ક્યાં જાય ? રામ જેનો ત્યાગ કરે તેને કોણ સંગ્રહે ? આમાંથી કોઈ વાતનો વિચાર કર્યા વગર રામ સીતાને જવાનું કહે છે.

"એકવાર આ સ્ત્રી સાથે મેં સોહાર્દ સ્થાપ્યું હતું એ યાદ કરીને કોણ ઉચ્ચકુળમાં જન્મેલો પુરુષ બીજાને ઘેર રહી આવેલી સ્ત્રીનો સ્વીકાર કરે ? રાવણ તને ગોદમાં લઈને ઉઠાવી ગયો હતો, એની દુષિત દ્ષ્ટિ તારા પર પડી છે. હું આવા મહાન કુળમાં જન્મેલો તારો સ્વીકાર કઈ રીતે કરું ?" ૨૪૩

એક સ્ત્રીની રક્ષા ન કરી શક્યા અને રાવણ એનું હરણ કરી ગયો એ સ્ત્રીના ચારિત્ર્યમાં આવો મોટો સંદેહ કરવો અને તે પણ કુળને આગળ ધરીને ? કુળ જન્મથી નહીં સંસ્કારથી સિદ્ધ થાય એ વાત જેમણે ભીલ કુટુંબમાં જન્મ લઈ ઋષિપદ પ્રાપ્ત કરનારા વાલ્મીકિએ આ દ્વારા રામ પર અને કુળ દ્વારા પ્રાપ્ત ગૌરવ પર મોટો કટાક્ષ કરી લીધો છે. ૨૪૪

રામ સીતાને દશ દિશામાંથી કોઈપણ દિશામાં ચાલ્યા જવાનું તો કહે છે, આટલી હદ સુધીની અપમાનમાં કદાચ લોકાપવાદના ભયથી પણ કર્યું હોય, પરંતુ હવે પછીથી સીતાએ શું કરવું એનો અભદ્ર સંકેતપણા રામ આપે છે.

“મેં તને કૃતબુદ્ધિ થઈને, નિર્ણયપૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યું છે” એમ કહી રામ સીતા ત્યાગનો નિર્ણય આખરી છે એમ કહે છે. પછી તે કહે છે કે “તું જો ઈચ્છે તો લક્ષ્મણ કે ભરતના રક્ષણમાં યથાસુખથી રહી શકે છે.”૨૪૫

રામને જે કુળ ગૌરવ નડે એ ભરત કે લક્ષ્મણને ન નડે ? માત્ર ભાઈઓની જ વાત કરી અટક્યા હોત તો જુદું હતું. એ તો કહે છે “વિભીષણ સાથે રહી શકે છે. જ્યાં યોગ્ય લાગે, જ્યાં સુખ લાગે ત્યાં તુ તારું મન જોડી શકે છે.”૨૪૬

અશોક વાટિકામાં આટલો સમય રહ્યા પછી સીતાને આવા શબ્દો સાંભળવાની અપેક્ષા નહીં હોય. રામે અહીં સુધી જે કાંઈ કહ્યું એથી કોઈપણ સ્વમાની નારી પગથી માથા સુધી સળગી ઉઠે.હજી રામ આ અપમાનને છોગુ ચડાવે છે. અત્યાર સુધી જે કહેવામાં આવ્યું એના સંકેતથી ચારિત્ર્યહનન કરાવ્યું છે. હવે રામ કહે છે કે

“રાવણે તારા જેવી દિવ્ય રૂપવાળી મનોહર સ્ત્રીને પોતાના આવાસમાં નિહાળ્યા પછી બહુ સમય તારાથી દૂર નહીં રહી શક્યો હોય.”૨૪૭

સીતા માટે આ શબ્દો અસહ્ય છે. કુળવાન હોવાના ગર્વમાં સામાન્ય મનુષ્યને જે કંઈ બોલે છે એ બધું જ રામના મુખમાંથી સીતા વિષાદભર્યાં નેત્રે સાંભળે છે.

“હાથીની સૂંઢના સપાટામાં વલ્લરીની જે સ્થિતિ થાય તે સ્થિતિ રામના વચનોથી સીતાની થાય છે. એણે રામના વિરહમાં જાત ગાળી નાખી હતી. રાવણ પણ સીતાના તાપથી સીતાની નજીક જઈ શક્યો ન હતો. આમ સીતા આવા મોટા સમૂહની ઉપસ્થિતિમાં રામે આ શબ્દો કહ્યા. સીતાના ગાત્રો આ સાંભળીને ગળવા લાગ્યા.

રામના કઠોર વચનોથી ત્રસ્ત સીતા જવાબ આપે છે કે “તમે આવા દારૂણ વાક્યો શા માટે મને કહો છો ? કોઈ અસંસ્કારી પુરૂષ, અસંસ્કારી નારીને કહેતો હોય એવી ભાષામાં તમે મને કેમ બોલો છો ?” ૨૪૮

રામે જે કાંઈ ઉચ્ચકુળના નામે કહ્યું, એ બધાનો ઉત્તર સીતા એક વાક્યમાં જ આપી દે છે. એટલું જ નહીં, રામ માટે એમાં જલદ ઉપાલંભ છે. “પ્રાકૃત પાકૃતાભિવ” પ્રાકૃત અસંસ્કારી માણસ અસંસ્કારી સ્ત્રીને કહે એવી ભાષા રામ ઉચ્ચારે છે. પરંતુ સીતા સંસ્કાર ત્યજતી નથી. એ આ વાક્ય દ્વારા કહે છે કે “મારા જેવી શાલીન સ્ત્રી સાથે તમે આવી પછાત રીતે કેમ વર્તો છો આવો અસંસ્કારી વર્તાવ કેમ કરો છો ?”

સમાજમાં કોઈક સ્ત્રી આચાર કે વ્યવહારમાં શિથિલ હોય. સામે આવી કોઈ સ્ત્રીને જોઈ હોય પણ એ માટે સીતા પર આટલું મોટું આળ મુકાય ? સીતા આગળ પૂછે છે. “નીચ સ્ત્રીઓના આચરણ જોઈ તમે સમગ્ર નારીજાતિ પ્રત્યે શંકાની દ્રષ્ટિએ જુઓ છો ?” ૨૪૯

રામ જે કંઈ બોલ્યા તેમાં રાજાનો અવાજ હતો. સીતા જે કંઈ બોલે છે એ ઘવાયેલી સ્ત્રીત્વનો અવાજ છે. સ્ત્રીત્વની આંતરવ્યથા છે. તે સમગ્ર નારી જાતિવતી બોલે છે. સીતા આગળ કહે છે.

“રાવણ મને ઉઠાવી ગયો ત્યારે હું વિવશ હતી. એ સ્થિતિમાં એણે મારો સ્પર્શ કર્યો હતો. પરંતુ મારું મન તો મને જ વશ છે અને મારું મન હંમેશા તમારામાં જ પરોવાયેલું છે. એ તમે ન જાણો તો આ ક્ષણે હું મૃત્યુ પામેલી છું.” ૨૫૦

સંશયના, અવિશ્વાસના ઓથાર હેઠળ જીવતી સ્ત્રી સ્વયં શબ્દવત છે. સીતાનું મન રામ સાથે પરોવાયેલું છે. એ વાતમાં જ રામને શ્રદ્ધા ન હોય તો સીતાનું જીવિત રહેવું મિથ્યા છે. સીતા આગળ કહે છે, “તમારે મારો ત્યાગ જ કરવો હતો તો હનુમાન મારી શોધ માટે આવ્યા એ ઉત્તમ તક હતી તમે મારો ત્યાગ કરો છો એવો સંદેશો હનુમાન લાવ્યા હોત

તો તેજ ક્ષણે મેં દેહનો ત્યાગ કર્યો હોત. તમારે અને તમારા સહદયોને આ મિથ્યા પરિશ્રમ ન પડ્યો હોત.”૨૫૧

એલ્લે સીતા પોતાના કુળની યાદ અપાવે છે. “ધર્મ ગોપ્તા જનકની હું પુત્રી છું. પૃથ્વીમાંથી હું પ્રગટ થઈ છું. તમે મારું પાણિગ્રહણ કર્યું છે. તમે આ બધાનો, મારી ભક્તિ, મારા સ્નેહ અને મારા શીલનો અનાદર કર્યો.”૨૫૨

રામના કઠોર વચનોની સરખામણીમાં સીતાના શબ્દોમાં ગરિમા છે. હવે એ લક્ષ્મણ તરફ ફરે છે પણ આ સમયે તે પણ દ્વંષ્યના મૂક પ્રેક્ષક છે. સીતા તેને કહે છે,

“હે સૌમિત્ર ! મારી ચિતા તૈયાર કરો, દુઃખી મનુષ્યની ઔષધિ મૃત્યુ જ છે. જુઠા કલંકને વહન કરતા રહી જીવવાનો ઉત્સાહ હવે મારામાં રહ્યો નથી. મારા પતિએ સમુદાય વચ્ચે મારો ત્યાગ કર્યો છે. હવે મારી અંતિમગતિ આ ભૂમિ છે. તેમાં હું અગ્નિ દ્વારા પ્રવેશ કરીશ.”૨૫૩

લક્ષ્મણ રામ સામે રોષિત છે. પરંતુ એ રોષ પ્રગટ કરી શકતા નથી. આ ક્ષણે રામ સામે કંઈપણ બોલવાનું કોઈનુંચે ગજું નથી. ‘ચિતા તૈયાર કરવાની’ સીતાની સૂચનાનો અમલ કરવો કે નહિ તેનો ઉત્તર મેળવવા લક્ષ્મણ પોતાના મોટાભાઈ રામ પાસે જુએ છે. રામ શું ઈચ્છે છે એ લક્ષ્મણને જાણવું છે.

“આકાર અને સંકેતથી રામનો મનોભાવ જાણી લક્ષ્મણે રામની મતિ-ઈચ્છા પ્રમાણે ચિતા રચી.”૨૫૪

રામ આ ક્ષણે અંતક અને ચમ જેવા લાગતા હતાં. તેમને કંઈ કહેવાની કે તેમની આંખમાં આંખ મિલાવી વાત કરવાની કોઈનામાં હિંમત ન હતી. સીતાએ નીચું મુખ કરી અધોમુખ બેઠેલાં રામની પ્રદક્ષિણા કરી.૨૫૫ અને પછી અગ્નિને હાથ જોડીને કહ્યું.

“મારું હૃદય હંમેશા રાઘવમાં રત હોય, ૨૫૬ મારું ચારિત્ર્ય નિષ્કલંક હોય, કર્મથી, મનથી કે વાચાથી સર્વધર્મથી રાઘવનું અતિક્રમણ ન કર્યું હોય તો ‘સર્વત્ર યાતુ પાવકઃ’ અગ્નિ

ચારે દિશાઓથી મારું રક્ષણ કરજો.”૨૫૭

આ શબ્દો સાથે સીતાએ અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરી અને નિશંક ચિત્તથી અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો.

ચઙ્ગુડમાં પડતી પૂર્ણાહુતીની માફક મહાભાગ સીતાએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો - પવિત્ર વેદમંત્રોમાંથી સંસ્કારાયેલી આહુતિ ચઙ્ગુડમાં પડે એમ સીતા ચિતામાં પ્રવેશ્યા.૨૫૮

સીતાનું અગ્નિ પ્રવેશનું દ્વિચ જીવિ શકાય એવું ન હતું. વાનરો અને રાક્ષસો હવે સાથે ત્યાં હતાં એ સૌ આ દ્વિચ જોઈ ન શક્યા. એ સૌ સીતાને અગ્નિમાં પ્રવેશતા જોઈ હાહાકાર કર્યો. આ અવાજ સાંભળી રામનું મન ઉદાસ થઈ ગયું એની આંખોમાં પાણી આવી ગયા. એક ક્ષણ ધર્માત્મા રામ વિચારમાં પડી ગયા.૨૫૯

રામ સીતાના અગ્નિ પ્રવેશને જોઈ દુઃખી થઈને ઉદાસ થઈ ગયા. કદાચ અધોમુખ બેઠેલાં રામે સીતાને અગ્નિમાં પ્રવેશતા જોવા માટે માથું ઊંચું કર્યું નથી.

અહીં સીતાની દુઃખની પરાકાષ્ઠાની સીમા જોવા મળે છે. તેમની આંતરવ્યથા જ તેમને અગ્નિમાં પ્રવેશવા પ્રેરે છે. તેઓનો પ્રત્યેક શબ્દમાં રામ પ્રત્યેનો પ્રેમ જોઈ શકાય છે. તેઓ રામને અસંસ્કારી બોલે એવું કહે છતાં તેઓ તેમનું અપમાન કરતા નથી. કારણ કે તેઓ પ્રતિવ્રતા નારી છે. નારીની મનોવ્યથા આપણે અગ્નિપરીક્ષાના સમયે જોઈ શકીએ છીએ. અહીં સીતાની મનોદશા દ્વારા તેની આંતરવ્યથાના દર્શન આપણને આ પ્રસંગે થાય છે.

૪૮. સીતાનો પુનઃ સ્વીકાર :

આ સમયે કુબેર, યમ, ઈન્દ્ર, વરુણ, ષડર્ધનચનવાળા મહાદેવ, બ્રહ્મા વગેરે દેવતા સૂર્ય જેમ ચમકતા વિમાનમાં બેસી લંકામાં આવ્યા અને રામની પાસે જઈ સૌએ પોતાની વિશાળ ભુજાઓ ઊંચી કરી કહ્યું.

“તમે સ્વયં ભગવાન વિષ્ણુ થઈને આવી સતીની ઉપેક્ષા કેમ કરો છે. દેવતાઓમાં

શ્રેષ્ઠ એવા તમારા આત્માને કેમ ભૂલી ગયા છો."૨૬૦

રામ ત્યારે કહે છે, "હું તો મારી જાતને મનુષ્ય માનું છું. હું દશરથપુત્ર રામ છું."૨૬૧

રામનો પૂર્વવર્તનનો ખુલાસો આ પંક્તિમાં મળી શકે. સ્ત્રી બાબતમાં શંકાશીલ મનુષ્ય ગમે તેવા ઉચ્ચ કુળનો હોય તો પણ એ સંસ્કારિતાના આ સ્તરે ઉતરી શકે એ વાત વાલ્મીકિ કહેવા માગે છે. સંસ્કારીતા કુળવાનનો ઈજારો નથી, અસંસ્કારિતા કહેવાતા કુળહીનોનું લક્ષણ નથી. મનુષ્યમાં શાલીનતા અને અસંસ્કારીતા એક સાથે રહી શકે, ભદ્ર અને અભદ્ર ચહેરો એક સાથે પ્રગટી શકે, એક જ મનુષ્યમાં આ બંને રહી શકે."૨૬૨

રામ પોતાને મનુષ્ય તરીકે ઓળખાવે છે ત્યારે બ્રહ્મા તેમનો મૂળમહિમા વર્ણવે છે. બ્રહ્મા રામ માટે મહિમા પ્રતિષ્ઠિત કરે છે કે તરત જ અગ્નિદેવ ચિતામાંથી વેંટેહીને પોતાના અંકમાં લઈ ઉપર આવે છે. અગ્નિએ તેમના દેહ, વસ્ત્ર, અલંકારોને ઉજ્જવળ કર્યા છે. અગ્નિદેવતા સીતા વિશુદ્ધ છે તેવી સાક્ષી પૂરે છે. "વિશુદ્ધભાવ તથા નિષ્પાપ છે એટલે તેમને ગ્રહણ કરો એમ અગ્નિદેવ રામને કહે છે."

હવે રામ થોડીવાર વિચારમાં પડી જાય છે. પછી કહે છે "જો શુદ્ધિની કસોટી વિના મેં સીતાનો સ્વીકાર કર્યા હોત તો લોકો મને મૂર્ખ અને કામી કહેત."૨૬૩

"જનકની પુત્રી મેથિલી ત્રણે લોકમાં વિશુદ્ધ છે. જેમ આત્મવત પુરુષ કીર્તિ ન ત્યજી શકે, એમ હું સીતાને ત્યજી ન શકું."૨૬૪

આ બધું કહેવામાં વાલ્મીકિના રામ વળી પાછા કહે છે કે "આપ સૌ લોકો મારા હિતની વાત કરી રહ્યા છો. તમારા વચનનું પાલન મારે અવશ્ય કરવું જોઈએ." સીતાનો સ્વીકાર રામે આંતર પ્રતીતિથી કર્યો હતો. લોકપાલોની આજ્ઞા માટે એનો સંદેહ છે છતાં અહીં રામની સીતા પ્રત્યેની અનન્ય પ્રિતિ જોઈ શકાય છે. અહીં ફક્ત લોકપવાદના ભયથી રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો હતો. રામ સંદેવ સીતાનું તેમજ રાજ્યનું કલ્યાણ ઈચ્છે છે માટે તેમના પ્રેમના કારણે તેમને આ બધું કરવું પડ્યું. એ તેમની આંતરવ્યથા સમજી શકાય તેવી

છે. અહીં સીતાનો પુનઃસ્વીકાર રામનો સીતા પ્રત્યેનો અનહદ સ્નેહ બતાવે છે.

આમ પ્રાચીન અને અર્વાચીન દર્શનોમાં માનસિક અવસ્થાના ત્રણ રૂપ માનવામાં આવ્યા છે. જ્ઞાન, ઈચ્છા તથા ક્રિયા પાશ્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાન અંતઃગત માનવમનની અવસ્થાને ત્રણ રૂપે બતાવી છે. જ્ઞાનાત્મક, પ્રેરણાત્મક તથા ભાવનાત્મક. આ ત્રણેય દશાઓનો ગૂઢ અંતવ્યાપાર એજ સહજ પ્રવૃત્તિ છે. તથા સહજ પ્રવૃત્તિનું જ્ઞાપક મનોવિકાર ભાવ છે. આ પ્રકારે ભાવના નિર્માણમાં કેવળ ભાવનાત્મક જ નહીં, પરંતુ ભાવનાત્મક, જ્ઞાનાત્મક તથા ક્રિયાત્મક ત્રણેય પ્રકારના તત્વ વિદ્યમાન રહે છે. સ્થાયી, વ્યભિચારી અને સાત્વિક ભાવોનું પ્રતિપાદન આ ત્રણેય તત્વોના આધાર પર જ થયેલું છે. આ દ્ષ્ટિએ જોઈએ તો ભાવ અંતર્ગત બધી જ્ઞાનાત્મક તથા ક્રિયાત્મક ભાવબોધ, માનસિક વેગ, માનસિક અવસ્થાઓ, ભાવનાઓ તથા અન્તઃકરણની વિભિન્ન વૃત્તિઓ આદિ બધા તત્વો સમાહિત થઈ જાય છે.

આમ જીવનમાં લાગણીઓનું, આવેગોનું સ્થાન મહત્વનું છે. ઈચ્છીત વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં થતો આનંદ, ભયજનક પરિસ્થિતિના પ્રસંગોમાં ગભરાટ, હરિફાઈમાં ઈર્ષા, સ્વાદિષ્ટ ભોજન, રસપાન ચિત્ર, માદક ખૂશ્બોમાં સુખદ લાગણી. આમ આપણે વિવિધ પ્રસંગો, વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓથી સુખ કે દુઃખના ભાવ અનુભવીએ છીએ. આ આવેગો અને લાગણીઓ આપણા વર્તન પર ગાઢ અસર પહોંચાડે છે.

અહીં આદિ મહાકાવ્યમાં પ્રત્યેક પાત્રમાં આ મનોવૈજ્ઞાનિક ભાવો, લાગણીઓ અને વ્યથાના વિવિધ સ્વરૂપો જોવા મળે છે. માનસિક આઘાતથી હૃદયમાં થતી અનુભુતી એ જ તેની આંતરવ્યથા છે. આંતરવ્યથા જ વ્યક્તિને જુદા જુદા વર્તન કરવા માટે અથવા બોલવા માટે પ્રેરે છે. જે અહીં પ્રત્યેક પ્રકરણોમાં આપણે વાલ્મીકિના આદિ મહાકાવ્યના સંદર્ભ જોઈએ.

पाठ टीप

१. 'लागणी अने आवेगो' - सामान्य मनोविज्ञान पृ. १७५
२. अंजन पृ. १७५
३. अंजन पृ. १७५
४. 'झोर्ड' 'सामान्य मनोविज्ञान' पृ. १७५
५. 'लागणीनो अर्थ अने तेनुं स्पृप' - सामान्य मनोविज्ञान - पृ. १७५
६. अंजन पृ. १७५
७. 'मन' नी व्याख्या - सामान्य मनोविज्ञान पृ. १७५
८. सामान्य मनोविज्ञान पृ. १७७
९. 'लागणी साथे आवेगनो संबंघ' सा. मनोविज्ञान पृ. १७८
१०. अंजन पृ. १७८
११. 'साहित्य आलोचना' अध्याय-६, पृ. १९४
१२. सिद्धांत और अध्ययन - अध्याय-९ पृ. १६७
१३. संस्कृत काव्य शास्त्री भावो का मनोवैज्ञानिक अध्ययन पृ. २२
१४. डॉ. जानकीप्रसाद द्विवेदी 'महर्षि वाल्मीकि' पृ. ९०
१५. "संस्कृत आलोचना" बलदेव उपाध्याय पृ. २७१
१६. अंजन पृ. २७१
१७. अंजन पृ. २७१
१८. अंजन पृ. २७२
१९. अंजन पृ. २७२
२०. आनंद भीमांसा - प्रो. रसीडलाल. छो. परीज "रससूत्रनी व्याख्या" पृ. ४७
२१. "संस्कृत आलोचना" - बलदेव उपाध्याय - पृ. २७४
२२. 'महर्षि वाल्मीकि' - डॉ. जानकीप्रसाद द्विवेदी - पृ. ७०
२३. अकर्ममदिं तीर्थं भरद्वाज निशामय ।
रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा ॥ वा. रा. १.२.५ ॥
२४. 'कथा रामनी व्यथा मानवनी' - हरीन्द्र टवे - पृ. ३७
२५. अंजन पृ. ३८

२५. श्लोक एवास्त्वयं बद्धो नात्र कार्या विचारणा ।
मच्छान्दादेव ते ब्रह्मन् प्रवृत्तेयं सरस्वती ॥ वा. रा. गीताप्रेस १.२.३१ ॥
२७. इथा रामनी व्यथा मानपनी - हरीन्द्र एवे - पृ. ५५
२८. यदीदं ते क्षमं राजन्गामिष्यामि यथागतम् ।
मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखी भव सबान्धवः ॥ १.२०.३ ॥
२९. स्वर्गेऽपि खलु रामस्य कुशलं दैवतैरहम् ।
प्रत्यादेशादभिहितं धारपिष्ये कथं बत ॥ वा. रा. गीताप्रेस २.१३.६ ॥
३०. इन्द्रियैरप्रहृष्टैस्तं शोकसंतापकर्षितम् ।
निःश्वसन्तं महाराजं व्यथिताकुलचेतसम् ॥
उर्मिमालिननमक्षोभ्यं क्षुभ्यन्तमिव सागरम् ।
उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमृषिं यथा ॥ वा. रा. २.१६.५, ६ ॥
३१. विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्विन्नममर्षनम् ।
आह दुःखाभिसंतप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥ वा. रा. २.२३.७ ॥
३२. भरतस्य समीपे ते नाहं कथ्यः कदाचन ।
ऋद्धियुक्ता हि पुरुषा न सहन्ते परस्तवम् ।
तस्मान्न ते गुणाः कथ्या भरतस्याग्रतो मम ॥ वा. रा. २.२३.२३ ॥
३३. भ्रातृपुत्रसमौ चापि दृष्टव्यौ च विशेषतः ।
त्वया लक्ष्मणशत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरौ मम ॥ वा. रा. २.२३.३० ॥
३४. लक्ष्मणस्य च यदृशम गृहं च यदिदं मम ।
अशून्यं कार्यमेकैकं यावदागमनं मम ॥ वा. रा. २.२९.१९ ॥
३५. यं यान्तमनुयाति स्म चतुरङ्गबलं महत् ।
तमेकं सीतया सार्धमनुयाति स्म लक्ष्मणः ॥ वा. रा. २.३०.६ ॥
३६. या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि ।
तामद्य सीतां पश्यन्ति राजमार्गगता जनाः ॥ वा. रा. २.३०.८ ॥
३७. वनं नगरमेवास्तु येन गच्छति राघवः ।
अस्मिभिश्च परित्यक्तं पुरं सम्पद्यतां वनम् ॥ वा. रा. २.३०.१९ ॥
बिलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सानूनि मृगपक्षिणः ।
त्यजन्त्वस्मद्भयाद्भिक्ता गजाः सिंहा वनान्यपि ॥ वा. रा. गीताप्रेस २.३३.२३ ॥

३८. कथा रामनी व्यथा मानपनी - हरिन्द्र एवे पृ. १४०
३९. स राजा पुत्रमायान्तं दृष्ट्वा दूरात्कृतांजलिम् ।
उत्पपातासनातूर्णमार्तः स्त्रीजनसंवृतः ॥
सोडभिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशांपति ।
तमसांप्राप्य दुःखार्तः पपात भूविमूर्छितः ॥
तं रामोडभ्यपतत्क्षिप्रं सलक्ष्मणस्य महारथः ।
विसंज्ञमिव दुःखेन सशोकं नृपतिं तथा ॥
स्त्रीसहस्त्रनिनादश्च संजज्ञे राजवेशमनि ।
हा हा रामेति सहसा भूषर्णध्वनिमूर्छितः ॥ वा.रा. २.३१. १३, १४, १५, १६ ॥
४०. अहं राघव कैकेय्या वरदानेन मोहितः ।
अयोध्यायास्त्वमेवाद्य भव राजा निगृहय माम् ॥ वा.रा. २.३१.२३ ॥
४१. श्रेयसे वृद्धये तात पुनरागमनाय च ।
गच्छस्वारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकृतोभयम् ॥ वा.रा. २.३१.२६ ॥
४२. प्राप्स्यामि यानद्य गुणान्को मे श्वस्तान्द्रदास्यति ।
अपक्रमणमेवातः सर्वकामैरहं वृणे ॥
इयं सराष्ट्रा सजना धनधान्यसमाकुला ।
मया विसृष्टा वसुधा भरताय प्रदीयताम् ॥ वा.रा. २.३१.२९,३० ॥
नैवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं न च मेदिनीम् ।
नैव सर्वानिमान् कामान् न स्वर्गं न च जीवितुम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.३४.४७ ॥
४३. कथा रामनी व्यथा मानपनी - हरिन्द्र एवे पृ. १४१
४४. अेजन पृ. १४२
४५. सुप्तायास्ते गमिष्यन्ति नव वर्षाणि पंच च ।
समग्रमिह साप्राप्तं मां द्रक्ष्यसि सुहृद्वृतम् ॥ वा.रा. २.३४.३१ ॥
४६. कथा रामनी व्यथा मानपनी - हरिन्द्र एवे पृ. १४२
४७. रामो याहोति तं सूतं तिष्ठेति च जनस्तथा ।
उभयं नाशकत् सूतः कर्तुमध्वनि चोदितः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.४०.३२ ॥

४८. तिष्ठेति राजा चुक्रोश याहि याहीति राघवः ।
 सुमन्त्रस्य बभूवात्मा चक्रयोरिव चान्तरा ॥
 नाश्रौषमिति राजानमुपालब्धोऽपि वक्ष्यसि ।
 चिरं दुःखस्य पापिष्ठमिति रामस्तमब्रवीत् ॥ वा.रा. २.३५.३३,३४ ॥
४९. न्यवर्तत जनो राज्ञो रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 मनसाप्याश्रुवेगैश्च न न्यवर्तत मानुषम् ॥ वा. रा. २.३५.३६ ॥
५०. **इथा रामनी व्यथा मानवनी - हरिः एवे पृ. १४४**
५१. नाग्निहोत्राण्यहूयन्त नापचन् गृहमेधिनः ।
 अकुर्वन् न प्रजाः कार्यं सूर्यश्वान्तरधीयत ॥
 व्यसृजन् कवलान् नागा गावो वत्सान् न पाययन् ।
 पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.४१. ९,१० ॥
५२. त्रिशुडर्लोहिताङ्गश्च बृहस्पतिबुधावपि ।
 दारुणाः सोममभ्येत्य ग्रहाः सर्वे व्यवस्थिताः ॥
 नक्षत्राणि गतार्चीषि ग्रहाश्च गततेजसः ।
 विशाखाश्च सधूमाश्च नभसि प्रचकाशिरे ॥ वा.रा. २.३६ १०, ११ ॥
५३. कालिकानिलवेगेन महोदधिरिवोत्थितः ।
 रामे वनं प्रव्रजिते नगरं प्रचचाल तत् ॥
 दिशः पर्याकुलाः सर्वास्तिमिरेणेव संवृताः ।
 न ग्रहो नापि नक्षत्रं प्रचकाशे न किञ्चन ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.४१. १३, १४ ॥
५४. अकस्मान्नागरः सर्वो जनो दैन्यमुपागतम् ।
 आहारे वा विहारे वा न कश्चिद्करोन्मनः ॥ वा.रा. २.३६.१२ ॥
५५. शोकपर्यायसंतप्तः सततं दीर्घमुच्छ्वसन् ।
 अयोध्यायां जनः सर्वश्चुक्रोश जगतीपतिम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस ॥ २.४.१६ ॥
५६. बाष्पपर्याकुलमुखो राजमार्गगतो जनः ।
 नहष्टो लक्ष्यते कश्चित्सर्वः शोकपरायणः ॥
 न वाति पवनः शीतो ने शशी सौम्यदर्शनः ।
 न सूर्यस्तपते लोकं सर्वं पर्याकुलं जगत् ॥ वा.रा. २.३६.१३,१४ ॥

५७. अनर्थिनः सुताः स्त्रीणां भतारो भ्रातरस्तथा ।
सर्वे सर्व परित्यज्य राममेवान्वचिन्तयन् ॥
ये तु रामस्य सुहृदः सर्वे ते मूढचेतसः ।
शोकभारेण चाक्रान्ताः शयनं न जहुस्तदा ॥ वा.रा. २.३६.१५, १६ ॥
५८. ततस्त्वयोध्या रहिता महात्मना
पुरंदरेणेव मही सपर्वता ।
चचाल धोरं भयभारपीडिता
सनागयोधाश्चगणा ननाद च ॥ वा.रा. २.३६.१७ ॥
५९. न त्वां पश्चामि कौशल्ये साधु मां पाणिना स्पृश ।
रामं मेडनुगता दृष्टिरद्यापि न निवर्तते ॥ वा.रा. २.३७.२७ ॥
६०. राघवे नरशार्दूले विषमुप्त्वा द्विजिह्ववत् ।
विचारिष्यति कैकेयी निर्मुक्तेय हि पन्नगी ॥ वा.रा. २.३८.२ ॥
६१. **कथा रामनी व्यथा मानपनी - हरिश्चंद्र एवे पृ. १४५**
६२. धनुर्ग्रहवरो यस्य बाणखडगास्त्रभृत् स्वयम् ।
लक्ष्मणो ब्रजित ह्यग्रे तस्य किं नाम् दुर्लभम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.४४.२० ॥
६३. **कथा रामनी व्यथा मानपनी - हरिश्चंद्र एवे पृ. १४५**
६४. वहुन्तो जवना रामं भो भो जात्यास्तुरंगमाः ।
निवर्तध्वं न गन्तव्यं हिता भवत भर्तारि ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.४५.१४ ॥
६५. अनुगन्तुमशक्तास्त्वां मूलैरुद्धतवेगिभिः ।
उन्नता वायुवेगेन विक्रोशन्तीव पादपाः ॥ वा.रा. २.४०.२८ ॥
६६. एवं विक्रोशतां तेषां द्विजातीनां निवर्तने ।
दद्वशे तमसा तत्र वारयन्तीव राघवम् ॥ वा.रा. २.४०.३० ॥
६७. पौरा ह्यात्मकृताद् दुःखाद् विप्रमोच्या नृपात्मजैः ।
न तु खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः ॥ वा.रा. २.४१.२१ ॥
६८. धिगस्तु खलु निद्रां तां ययापहतचेतसः ।
नाध पश्यामहे रामं पृथूरस्कं महाभुजम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.४७.४ ॥
६९. नष्टं दृष्ट्वा नाभ्यनन्दन् विपुलं वा धनागमम् ।
पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत ॥ वा.रा. २.४२.४ ॥

७०. कथा रामनी व्यथा मानवनी - हरिन्द्र एवे पृ. १५१
७१. कौशल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ।
नाशंसे यदि जीवन्ति सर्वे ते शर्वरीमिमाम् ॥
जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ।
तद् दुःखं यत्तु कौशल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ वा.रा. २.४५. १४, १५ ॥
७२. अनुरक्तजनाकीर्णा सुखालोकप्रियावहा ।
राजव्यसनसंसृष्टा सा पुरी विनशिष्यति ॥ वा.रा. २.४५.१६ ॥
७३. कथं पुत्रं महात्मानं ज्येष्ठपुत्रमपश्यतः ।
शरीरं धारयिष्यन्ति प्राणा राज्ञो महात्मनः ॥
विनष्टे नृपतौ पश्चात् कौशल्या विनशिष्यति ।
अनन्तरं च मातापि मम नाशमुपैष्यति ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.५१. १७, १८ ॥
७४. अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाच्य मनोरथम् ।
राज्ये राममनिक्षिच्य पिता मे विनशिष्यति ॥ वा.रा. २.४५.१७ ॥
७५. आरोग्यं ब्रूहि कौशल्यामथ पादामिवन्दनम् ।
सीताया मम चार्यस्य वचनाल्लक्ष्मणस्य च ॥
ब्रूयाश्च हि महाराजं भरतं क्षिप्रमानय ।
आगतश्चापि भरतः स्थाप्यो नृपमते पदे ॥
भरतश्चापि वक्तव्यो यथा राजनि वर्तसे ।
तथा मातृषु वतेथाः सर्वास्वेवाविशेषतः ॥ वा.रा. २.४६ २४, २५, २७ ॥
७६. सराममपि तावन्मे रथं दृष्ट्वा तदा जनः ।
विना रामं रथं दृष्ट्वा विदीर्येतापि सा पूरी ॥
दैन्यं हि नगरी गच्छेद् दृष्ट्वा शुन्यमिमं रथम् ।
सूतावशेषं स्वं सैन्यं हतवीरमिवाहये ॥ वा.रा. २.४६. ३२, ३३ ॥
७७. मम तावन्नियोगस्थास्त्व द्रन्धुजनवाहिनः ।
कथं रथ त्वया हीनं प्रवक्ष्यन्ति हयोत्तमाः ॥ वा.रा. २.४६.३८ ॥
७८. नगरीं त्वां गतं दृष्ट्वा जननी मे यवीयसी ।
कैकेयी प्रत्ययं गच्छेदिति रामो वनं गतः ॥ वा.रा. २.४६.५१ ॥

७९. सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं
नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् ।
ननन्द हयष्टो मृगपक्षिजुष्टां
जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥ वा.रा. २.५०.२२ ॥
८०. इथा रामनी व्यथा मानपनी - हरिन्द्र एवे पृ. १५८
८१. शुश्राव च वचस्तेषां वृन्दं वृन्दं च तिष्ठताम् ।
हताः स्म खलु ये नेह पश्याम इति राघवम् ॥
दानयज्ञविवाहेषु समाजेषु महत्सु च ।
न द्रक्ष्यामः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्तरा ॥ वा.रा. २.५१. १०,११ ॥
८२. वातायनगतानां च स्त्रीणामन्वन्तरापणम् ।
रामशोकाभितप्तानां सुश्राव परिदेवनम् ॥ वा.रा. २.५१.१३ ॥
८३. हुर्म्यैविमानैः प्रासादैरवेक्ष्याथ समागतम् ।
हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकर्षिताः ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.५७.१८ ॥
८४. तथैव रामोऽश्रुमुखः कृतांजलिः
स्थितोऽभवल्लक्ष्मणबाहुपालितः ।
तथैव सीता रुदती तपस्विनी
निरीक्षते राजरथं तथैव माम् ॥ वा.रा. २.५२.२६ ॥
८५. मम त्वश्र्वा निवृत्तस्य न प्रावर्तन्त वर्त्मनि ।
उष्णमश्रु विमुंचन्तो रामे सम्प्रस्थिते वनम् ॥
उभाभ्यां राजपुत्राभ्यामथ कृत्वाह्यंजलिम् ।
प्रस्थितो रथमास्थाय तद्दुःखमपि धारयन् ॥ वा.रा. २.५१ १, २ ॥
८६. विषये ते महाराज रामव्यसनकर्षिताः ।
अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पांकुरकोरकाः ॥ वा.रा. २.५३.४ ॥
उपतप्तोदका नधः पल्वलानि सरांसि च ।
परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥ वा.रा.गीता प्रेस२.५९.५ ॥
न च सर्पन्ति सत्वानि व्याला न प्रसरन्ति च ।
रामशोकाभिभूतं तन्तिष्कुजमभवद्यनम् ॥ वा.रा. २.५३.५ ॥

८७. लीनपुष्करपत्राश्च नरेन्द्र कलुषोदकाः ।
संतप्तपद्माः पद्मिन्यो लीनमीनविहंगमाः ॥
जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि च ।
नाद्यभान्त्यल्पगन्धीनि फलानि च यथापुरम् ॥ वा.रा. २.५३. ६, ७ ॥
८८. अत्रोद्यानानि शून्यानि प्रलीनविहगानि च ।
न चाभिरामानारामान् पश्यामि मनुजर्षभ ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.५९.९ ॥
८९. प्रविशन्तमयोध्यां मां न कश्चिदभिनन्दति ।
नरा राममपश्यन्तो निःश्वसन्ति मुहुर्मुहुः ॥ वा.रा. २.५३.८ ॥
९०. देव राजरथं दृष्ट्वा विना राममिहागतम् ।
दूरादश्रुमुखः सर्वो राजमार्गे गतो जनः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.५९.११ ॥
९१. हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्य रथमागतम् ।
हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकर्षिताः ॥
आयतैविमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः ।
अन्योन्यमभिवीक्षन्ते व्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ॥ वा.रा. २.५३ ९,१० ॥
९२. कैकेय्या विनियुक्तेन पापाभिजनभावया ।
मया न मन्त्रकुशलैर्वृद्धैः सह समर्थितम् ॥
न सुहृद्भिर्नचामात्यैर्मन्त्रदित्वा न नैगमैः ॥
मयायमर्थः; संमोहात्स्त्रीहेतोः सहसा कृतः ॥ वा.रा. २.५३ १५,१६ ॥
९३. सूत यद्यस्ति ते किञ्चिन्मयापि सुकृतं कृतम् ।
त्वं प्रापयाशु मां रामं प्राणाः संत्वरयन्ति माम् ॥ वा.रा. २.५३.१८ ॥
९४. रामशोकमहावेगः सीताविरहपारगः ।
श्वसितोर्मिमहावर्तो बाष्पवेगजलाविलः ॥
बाहुविक्षेपमीनोडसौ विक्रन्दित महास्वनः ।
प्रकीर्णकेशशैवालः कैकेयीवडवामुखः ।
ममाश्रुवेगप्रभवः कुब्जावाक्प्रमहाग्रहः ।
वरवेलो नृशंसाया रामप्रव्राजनायतः ॥
यस्मिन् वत निमग्नोडहं कौशल्ये राघवं विना ।
दुस्तरो जीवता देवि मयायं शोकसागरः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.५९ २९, ३०, ३१, ३२ ॥

८५. नय मां यत्र काकुत्स्थः सीता यत्र च लक्ष्मणः ।
 तान्विना क्षणमय्यत्र जीवितुं नोत्सहे ह्यहम् ॥
 निवर्तय रथं शीघ्रं दण्डकान्नय नय मामपि ।
 अथ तान्नानुगच्छामि गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ वा.रा. २.५४.२, ३ ॥
८६. हतं त्वया राज्यमिदं सराष्ट्रं
 हतस्तथात्मा सह मन्त्रिभिश्च ।
 हता सपुत्रास्मि हताश्च पौराः
 सुतश्च भार्या च तव प्रह्यष्टौ ॥ वा.रा. २.५५.२० ॥
८७. नाभिवादये माद्य न च मामभिभाषसे ।
 किं च शेषे तु भूमौ त्वंवत्स किं कुपितो ह्यसि ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.६४.३० ॥
८८. न न्वहं ते प्रियः पुत्र मातरं पश्य धार्मिक ।
 किं नु नालिङ्गसे पुत्र सुकुमार वचो वद ॥ वा.रा. २.५८.२६ ॥
८९. को मां संध्यामुपास्यैव स्नात्वा हूतहुताशनः ।
 श्लाधयिष्यत्युपासीनः पुत्र शोकभयार्दितम् ॥
 इमामन्धां च वृद्धां च मातरं ते तपस्विनीम् ।
 कथं पुत्र भरिष्यामि कृपणां पुत्रगर्धिनीम् ॥ वा.रा. २.५८ २८, ३० ॥
१००. तिष्ठ मा मा गमः पुत्र यमस्य सदनं प्रति ।
 श्वो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः ॥ वा.रा. २.५८.३१ ॥
१०१. कौसल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवम् ।
 हा नाथेति परिऋश्य पेततुर्धरणीतले ॥ वा.रा. २.५९.१० ॥
१०२. तत्समुत्रस्तसंभ्रान्तं पर्युत्सुकजनाकुलम् ।
 सर्वतस्तुमुलाक्रन्दं परितापार्तब्रान्धवम् ॥
 सद्योनिपतितानन्दं दीनंविक्लवदर्शनम् ।
 बभूव नरदेवस्य सद्म दिष्टान्तमीयुष ॥ वा.रा. २.५९ १२, १३ ॥
१०३. सकामा भव कैकेयि भुङ्क्ष्य राज्यमकण्टकम् ।
 त्यक्त्वा राजानमेकाग्रा नृशंसे दुष्टचारिणि ॥ वा.रा. २.६०.३ ॥
१०४. कथा रामनी व्यथा मानवनी - हरिन्द्र एवे पृ. १६२

१०५. यो मे भ्राता पिता बन्धुर्यस्य दासोऽस्मि धीमतः ।
तस्य मां शीघ्रमाख्याहि रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ वा.रा. २.६६.२६ ॥
१०६. कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता ।
अङ्गारमुपगूहयं स्म मे नावबुधवान् ॥ वा.रा. २.६७.४ ॥
१०७. इत्यादिबहुभिर्वाक्यैः क्रूरैः सम्भार्त्सितोऽनधः ।
विव्यथे भरतोऽतीव व्रणे तुद्येव सुचिना ॥ वा.रा. गीता प्रेस २.७५.१७ ॥
१०८. आर्ये कस्मादजानन्तं गर्हसे मामकिल्बिषम् ।
विपुलां च मम प्रीतिं स्थिरां जानासि राघवे ॥ वा.रा. २.६९.१३ ॥
१०९. हन्यामहमिमां पापां कैकेयीं दुष्टचारिणीम् ।
यदि मां धार्मिको रामो नासूयेन्मातृधातकम् ॥ वा.रा. २.७२.२१ ॥
११०. रामः पूर्वो हि नो भ्राता भविष्यति महीपतिः ।
अहं त्वरण्ये वत्स्यामि वर्षाणि नव पंच च ॥ वा.रा. २.७३.८ ॥
१११. वासोभिर्बहुसाहस्रैर्यो महात्मा पुरोचितः ।
मृगाजिने सोडयमिह प्रवस्ते धर्ममाचरन् ॥ वा.रा. २.९३.३१ ॥
११२. इत्येयं विलपन्दीनः प्रस्विन्नमुखपंकज ।
पादावप्राप्य रामस्य पपात भरतो रुदन ॥ वा.रा. २.९३.३६ ॥
११३. शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ रुदन ।
तावृभौ च समालिङ्गय रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयत् ॥ वा.रा. २.९३.३९ ॥
११४. तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंहिताम् ।
राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः ॥
वाग्वज्रं भरतेनोक्तममनोज्ञं परंतपः ।
प्रगृह्य बाहु रामो वै पुष्पिताग्रो यथा द्रुमः ।
वने परशुना कृत्तस्तथा भुवि पपात ह ॥ वा.रा. २.९५.८, ९ ॥
११५. स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यामश्रुमुत्सृजन् ।
उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं बहु भाषितुम् ॥ वा.रा. २.९५.१२ ॥
११६. किं करिष्याम्ययोध्यायां ताते दिष्टां गतिंगते ।
कस्तां राजवराद्वीनामयोध्यां पालयिष्यति ॥ वा.रा.गीता प्रेस २.१०३.८ ॥

११७. किं नु तस्य मया कार्यं दुर्जतिन महात्मनः ।
यो मृतो मम शोकेन न मया चापि संस्कृतः ॥ वा.रा. २.९५.१३ ॥
११८. अहो भरत सिद्धार्थो येन राजा त्वयानध ।
शत्रुघ्ने च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु सत्कृतः ॥
निष्प्रधानामनेकाग्रां नरेन्द्रेण विनाकृताम् ।
निवृतवनवासोऽपि नायोध्यां गन्तुमुत्सहे ॥ वा.रा. २.९५.१४, १५ ॥
११९. सीते मृतस्ते श्वसुरः पित्रा हीनोऽसि लक्ष्मण ।
भरतो दुःखमाचेष्टे स्वर्गतं पृथिवीपतिम् ॥ वा.रा. २.९५.१९ ॥
१२०. सुतीक्ष्णनाभ्यनुज्ञातं प्रस्थितं रघुनन्दनम् ।
वैदेही स्निग्धया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥
अयं तु सुसूक्ष्मेण विधिना प्राप्यते महान् ।
निवृतेन च शक्योऽयं व्यसनात्कामजादिह ॥ वा.रा. ३.८.१, २ ॥
१२१. तच्च सर्वं महाबाहो शक्यं वोढुं जितेन्द्रियैः ।
तव वश्येन्द्रियत्वं च जानामि शुभदर्शन ॥
तृतीयं चदिदं रौद्रं परप्राणाभिहिंसनम् ।
निवैरं क्रियते मोहातच्च त समुपस्थितम् ॥ वा.रा. ३.८.५, ६ ॥
१२२. स्नेहाच्च बहुमानाच्च स्मारये त्वां तु शिक्षये ।
न कथंचन सा कार्या गृहीतधनुषा त्वया ॥
बृद्विवैरं विना हन्तुं राक्षसान् दण्डकाश्रितान् ।
अपराधं विना हन्तुं लोको वीर न कामये ॥ वा.रा. ३.८.२०, २१ ॥
१२३. आसाद्य तं जीवितसंशयस्ते
मृत्युर्ध्रुवो ह्यद्य मया विरुद्ध्य ।
एतदथावत्परिग्रह्य बृद्धया
यदत्र पथ्यं कुरु तत्तथा त्वम् ॥ वा.रा. ३.३८.२१ ॥
१२४. कथा रामनी व्यथा मानपनी - हरिश्चर एवे पृ. १५२
१२५. आनयिष्यसि चेत्सीतामाश्रमात्सहितो मया ।
नैव त्वमसि नैवाहं नैव लंका न राक्षसाः ॥ वा.रा. ३.३९.१९ ॥

१२५. हा लक्ष्मण महाबाहु गुरुचितप्रसादक ।
हियमाणां न जानीषे रक्षसा कामरुपिणा ॥ वा.रा. ३.४७.२३ ॥
१२७. हन्तेदानीं सकामा तु कैकेयी बान्धवैः सह ।
हिनियेयं धर्मकामस्य धर्मपत्नी यशस्विनः ॥
आमन्त्रये जनस्थानं कर्णिकारांश्च पुष्पितान् ।
क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः ॥ वा.रा. ३.४७.२८, २९ ॥
१२८. हंससारससंधुष्टां वन्दे गोदावरीं नदीम् ।
क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः ॥ वा.रा. ३.४७.३१ ॥
१२९. यानि कानिचिदप्य सत्वानि निवसन्त्युतः ।
सर्वाणि शरणं यामि मृगपक्षिगणानपि ॥
ह्यियमाणां प्रियां भर्तुः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ।
विवशापह्यतासीता रावणेनेति शंसत ॥ वा.रा. ३.४७.३३, ३४ ॥
१३०. यां वीना नोत्सहे वीर मुहुर्तमपि जीवितुम् ।
क सा प्राणसहाया मे सीता सुरसुतोपमा ॥ वा.रा. ३.५६.४ ॥
१३१. यदि जीवति वैदेही गमिष्याभ्याश्रमं पुनः ।
संवृत्ता यदि वृता सा प्राणांस्त्यक्ष्यामि लक्ष्मण ॥ वा.रा. ३.५६.९ ॥
१३२. न हि ते परितुष्यामि त्यक्त्वा यद्यसि मैथिलीम् ।
क्रुद्धयाः पुरुषं श्रुत्वा स्त्रिया यत् त्वमिहागतः ॥ वा.रा. ३.५७.२१ ॥
१३३. यत्नान्मृगयमाणस्तु नाससाद वने प्रियाम् ।
शोकरक्तेक्षणः शोकादुन्मत्त इव लक्ष्यते ॥
वंशाद् वृक्षं प्रधावन्स गिरींश्चापि नदान्दीम् ॥
बभूव विलपनाम रामः शोकपंकार्णवप्लुतः ॥ वा.रा. ३.५८.१०, ११ ॥
१३४. सीतया रहितोऽहं वै नहि जीवामि लक्ष्मण ॥ वा.रा. गीताप्रेस ३.६१.६ ॥
१३५. अथवा न गमिस्यामि पूर्णं भरतपालिताम् ॥
स्वर्गोऽपि हि तया हीनः शून्य एव मतो मम ॥ वा.रा.गीताप्रेस ३.६२.१४ ॥
१३६. न मद्बिधो दुष्कृतकर्मकारी मन्ये द्वितीयोऽस्ति वसुंधरायाम् ।
शोकानुशोको हि परम्पराया मामेति भिन्दम् हृदयं मनश्च ॥ वा.रा. गीताप्रेस ३.६३.३ ॥

१३७. राज्यप्रणाशः स्वजनैर्वियोगः
 पितुर्विनाशो जननीवियोगः ।
 सर्वाणि मे लक्ष्मण शोकवेग
 मापूरयन्ति प्रविचिथन्ततानि ॥ वा.रा. गीताप्रेस ३.६३.५ ॥
१३८. सर्वं तु दुःखं मम लक्ष्मणेदं
 शान्तं शरीरे वनमेत्य क्लेशम् ॥
 सीतावियोगात् पुनरप्युदीर्णं
 काष्ठैरिवाग्निः सहसोपदीप्तः ॥ वा.रा. गीता प्रेस ३.६३.६ ॥
१३९. कथा रामनी व्यथा मानवनी - हरिश्चंद्र एवे पृ. १९२
१४०. राज्याद्भ्रंशो वने वासः सीता नष्टा हतो द्विजः ।
 ईदशीयं ममालक्ष्मीर्निर्दहेदपि पावकम् ॥ वा.रा. ३.६३.२ ॥
१४१. नास्त्यभाग्यतरो लोके मत्तोडस्मिन्सचराचरे ।
 येनेयं महती प्राप्ता मया व्यसनवागुरो ॥ वा.रा. ३.६३.२३ ॥
१४२. अयं वसन्तः सौमित्रे नानाविहगनादितः ।
 सीतया विप्रहीणस्य शोकसंदीपनो मम ॥
 मां हि शोकसमाक्रान्तं संतापयति मन्मथः ।
 हृष्टं प्रवदमानश्च समाह्वयति कोकिलः ॥
 एष दात्यूहको हृष्टां रम्ये मां वननिर्झरी ।
 प्रणदन्मन्मथाविष्टं शोचयिष्यति लक्ष्मण ॥ वा.रा. ४.१.१२,१३,१४ ॥
१४३. अशोकस्तबकाङ्गरः षट्पदस्वननिःस्वनः ।
 मां हि पल्लवताम्रार्चिर्वसन्ताग्निः प्रधक्ष्यति ॥
 नहि तां सूक्ष्मपक्ष्माक्षीं सुकेशीं मृदुभाषिणीम् ।
 अपश्यतो मे सौमित्रे जावितेडस्ति प्रयोजनम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस ४.१. २९,३० ॥
१४४. मां हि सा मृगशावाक्षी चिन्ताशोकबलात्कृतम् ।
 संतापयति सौमित्रे क्रूरश्चैत्रवनानिलः ॥ वा.रा. ४.१.१६ ॥
१४५. पश्य लक्ष्मण वैदेह्या संत्यक्तं हियमाणया ।
 उतरीयमिदं भूमौ शरीराद् भूषणानि च ॥ वा.रा. ४.६.१८ ॥

१४५. नाहं जानामि कयूरे नाहं जानामि कुण्डले ।
नूपरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥ वा.रा.गीताप्रेस ४.६.२२ ॥
१४७. त्वं नराधिपतेः पुत्रः प्रथितः प्रियदर्शनः ।
पराङ्मुखवधं कृत्वा कोडत्र प्राप्तस्त्वयागुणः ।
यदहं युद्धसंस्थस्त्वकृते निधनं गतः ॥ वा.रा. गीताप्रेस ४.१७.१३ ॥
१४८. तान्गुणान्सम्प्रधार्याहमग्रं चामिजनं तव ।
तारया प्रतिषिद्धः सन्सुग्रीवेण समागतः ॥
न मामन्येन संरब्धं प्रमत्तं वेधुमर्हसि ।
इति मे बुद्धिरुत्पन्ना बभूवादरिनि तव ॥
न त्वां विनिहतात्मानं धर्मध्वजमधार्मिकम् ।
जाने पापसमाचारं तृणैः कूपमिवावृतम् ॥ वा.रा. ४.१७ १६.१७.१८ ॥
१४९. वयं वनचरा राम मृगा मूलफलाशनाः ।
एषा प्रकृतिरस्माकं पुरुषस्त्वं नरेश्वरः ॥ वा.रा. ४.१७.२६ ॥
१५०. उदासीनेषु योडस्मासु विक्रमोडयं प्रकाशितः ।
अपकारिषु ते राम नैवं पश्यामि विक्रमम् ॥ वा. रा. गीताप्रेस ४.१७.४६ ॥
१५१. सुग्रीवप्रियकामेन यदहं निहतस्त्वया ।
मामेव यदि पूर्वं त्वमेतदर्थमचोदयः ।
मैथिलीमहमेकाह्वा तव चानीतवान् भवेः ॥
राक्षसं च दूरात्मानं तव भार्यापहारिणम् ।
कण्ठे बद्ध्वा प्रदधां तेडनिहतं रावणं रणे ॥ वा.रा.गीताप्रेस ४.१७ ४९,५० ॥
१५२. युक्तं यत्प्राप्नुयाद्द्राज्यं सुग्रीवंः स्वर्गते मयि ।
अयुक्तं यदधर्मेण त्वयाहं निहतो रणे ॥ वा.रा. ४.१७.४३ ॥
१५३. रणे दारुण विक्रान्त प्रवीर प्लवतां वर ।
किं दीनामपुरोभागामद्य त्वं नाभिभाषसे ॥
उतिष्ठ हरिशार्दूल भजस्व शयनोत्तमम् ।
नैवविधाः शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः ॥ वा.रा. ४.२०.४,५ ॥

१५४. यान्यस्माभिस्त्वया सार्धं वनेषु मधुगन्धिषु ।
विहृतानि त्वया काले तेषामुपरम्ः कृतः ॥
निरानन्दा निराशाहं निमग्ना शोकसागरे ।
त्वयि पंचत्वमापन्ने महायुथपयूथपे ॥
हृदयं सुस्थिरं महयं दृष्ट्वा विनिहतं भुवि ।
यन्न शोकाभिसंतप्तं स्कुटतेडध सहस्रत्रध ॥ वा.रा. ४.२०, ८, ९, १० ॥
१५५. वैधव्यं शोकसंतापं कृपणं कृपणा सती ।
अदुःखोपचिता पूर्वं वर्तयिष्माम्यनाथवत् ॥ वा.रा. ४.२०, १४ ॥
१५६. किं मामेवं विलपतीं प्रेम्णा त्वं नाभिभाषसे ।
इमाः पश्य वरा बह्वीर्भार्यास्ते वानरेश्वर ॥ ४.२०.२० ॥
१५७. यथा प्रतिज्ञातमिदं नरेन्द्र
कृतं त्वया दृष्टाफलं च कर्म ।
ममाध भोगेषु नरेन्द्रसूनो
मनो निवृतं हतजीवितेन ॥ वा.रा.गीताप्रेस ४.२४.०४ ॥
१५८. अस्यां महिष्यां तु भृशं रुदत्यां
पुरेडतिविक्रोशति दुःखतप्ते ।
हते नृपे संशयितेडङ्गदे च
न राम राज्ये रमते मनो मे ॥ वा.रा.गीताप्रेस ४.२४.०५ ॥
१५९. कृत्स्नं तु ते सेत्स्यति कार्यमेत
न्मय्यप्यतीते मनुजेन्द्रपुत्र ।
कुलस्य हन्तारमजीवनाई
रामानुजानीहि कृतागसं माम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस ४.२४.२३ ॥
१६०. एषा धर्मपरिक्लिष्टा नववारिपरिप्लुता ।
सीतेप शोकसंतप्ता मही बाष्पं विमुंचति ॥ वा.रा. ४.२७.७ ॥
१६१. कचिद् बाच्चाभिसंरन्ध्रान् वर्षागमसमुत्सुकान् ।
कुटजान् पश्य सौमित्रे पुष्पितान् गिरिसानुषु ॥
मम शोकाभिभूतस्य कामसंदीपनान् स्थितान् ॥ वा.रा. ४.२७.१४ ॥

१५२. निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति
 द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति ।
 हृष्टा बलाका धनमभ्युपैति
 कान्ता सकामा प्रियमभ्युपैति ॥ वा.रा. ४.२७.२२ ॥
१५३. इमाः स्कीतगुणौ वर्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते ।
 विजितारिः सदारश्च राज्ये महति च स्थितः ॥
 अहं तु हतदारश्च राज्याच्च महतश्च्युतः ।
 नदीकूलमिव क्लिन्नमवसीदामि लक्ष्मण ॥ वा.रा. ४.२७. ३७, ३८ ॥
१५४. शोकश्च मम विस्तीर्णो वर्षाश्च भृशदुर्गमाः ।
 रावणश्च महांशत्रुरपारं प्रतिभाति मे ॥ वा.रा. ४.२७.३९ ॥
१५५. यथोक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं
 नरेन्द्र कर्ता नचिराध्धरीश्वरः ।
 शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिदं भवाम्
 जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥ वा.रा. ४.२७.४६ ॥
१५६. निःस्वनं चक्रवाकानां निशम्य सहुचारिणाम् ।
 पुण्डरीकविशालाक्षी कथमेषा भविष्यति ॥
 सरांसि सरितो वापीः काननानि वनानि च ।
 तां विना मृगशावाक्षीं चरन्नाथ सुखं लभे ॥ वा.रा. ४.२९.१०, ११ ॥
१५७. इयं सा प्रथमा यात्रा पार्थिवानां नृपात्मज ।
 न च पश्यामि सुग्रीवमुद्योगं च तथाविधम् ॥ ४.२९.३१ ॥
१५८. चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्षशतोपमाः ।
 मम शोकाभितप्तस्य सौम्य सीतामपश्यतः ॥ वा.रा. ४.२९.३२ ॥
१५९. चक्रताकीव भर्तारं पृष्ठतोडनुगता वनम् ।
 विषमं दण्कारण्यमुद्यान चाङ्गना ॥ वा. रा. गीताप्रेस ४.३०.६५ ॥
१६०. प्रियाविहीने दुःखार्ते हतराज्ये विवासिते ।
 कृपां न कुरुते राजा सुग्रीवो मयि लक्ष्मण ॥ वा.रा. ४.२९.३३ ॥
१६१. स कालं परिसंख्याय सीतायाः परिमार्गणे ।
 कृतार्थः समयं कृत्वा दुर्मतिर्नावबुध्यते ॥ वा.रा. ४.२९.३६ ॥

१७२. स्वप्नोडपि नायं न मेडस्ति निद्रा
 शोकेन दुःखेन च पीडितायाः ।
 सुखं हि मे नास्ति यतोडस्मि हीना
 तेनेन्दुपूर्णप्रतिमाननेन ॥ वा.रा. ५.३०.५ ॥
१७३. चारु तद् वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ।
 बभूव प्रहर्षोदग्रं च राहुमुक्त इवोडुराद् ॥ वा.रा. ५.३४.०४ ॥
१७४. कच्चिन्न व्यथते रामः कच्चिन्न परितप्यते ।
 उत्तराणि च कार्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः ॥ वा.रा. ५.३४.१४ ॥
१७५. तवादर्शनजेनार्ये शोकेन परिप्लुवः ।
 न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः ॥ वा.रा. ५.३४.३५ ॥
१७६. स देवि नित्यं परतिप्यमान
 सत्वामेव सीतेत्यभिभाषमाणः ।
 धृतव्रत्तो राजसुतो महात्मा
 तवैव लाभाय कृतप्रयत्नः ॥ वा.रा. ५.३४.४४ ॥
१७७. कथा रामनी व्यथा मानवनी - हरीन्द्र एवे पृ. २३५
१७८. एष सर्वस्वभूतस्तु परिष्वङ्गो हनुमतः ।
 मया कालमिमं प्राप्य दत्तस्तस्य महात्मनः ॥ वा.रा. ६.०१.१२ ॥
१७९. कथा रामनी व्यथा मानवनी - हरीन्द्र एवे पृ. २३५
१८०. निरुत्साहस्य दीनस्य शोकपर्याकुलात्मनः ।
 सर्वार्था व्यवसीदन्ति व्यसनं चाधिगच्छति ॥ वा.रा. ६.०२.६ ॥
१८१. कथा रामनी व्यथा मानवनी - हरीन्द्र एवे पृ. २५१
१८२. सकामा भव कैकेयि हतोडयं कुलनन्दनः ।
 कुलमुत्सादितं सर्वे त्वया कलहशीलया ॥ वा.रा. ६.२३.०४ ॥
१८३. केशाः सुक्ष्माः समा नीला भ्रुवौ चासंगते मम ।
 वृते चालोमशेजङ्घे दन्ताश्चाविरला मम ॥
 शंखे नेत्रे करौ पादौ गुल्फावूरु च मे चितौ ।
 अनुवृत्ता नरवाः स्निग्धाः समाश्चाङ्गुलयो मम ॥
 स्तनौ चाविरलौ पीनौ ममेमौ मग्नचूचुकौ ।

- मग्ना चोत्सङ्गिनी नाभिः पार्श्वोरस्कं च मे चितम् ॥
मम वर्णो भणिनिभो मृदून्यङ्गरुहाणि च ।
प्रतिष्ठितां द्वादशभिर्मामूचुः शुभलक्षणाम् ॥ वा.रा. ६.३८. ९-१२ ॥
१८४. नहि कोपपरीतानि हर्षपर्युत्सुकानि च ।
भवन्ति युधि योधानां मुखानि निहते यतौ ॥ वा.रा. ६.३८.२४ ॥
१८५. इदं विमानं वैदेहि पुष्पकं नाम नामतः ।
दिव्यं त्वां धारयेन्नेदं यद्येतौ गतजीवितौ ॥ वा.रा. ६.३८.२५ ॥
१८६. इयं पुनरसम्भ्रान्ता निरुद्विग्ना तपस्विनि ।
सेना रक्षति काकुत्स्थौ मायया निर्जितौ रणे ॥ वा.रा. ६.३८.२७ ॥
१८७. श्रुत्वा विनिहतं संख्ये कुम्भकर्णे महाबलम् ।
रावणः शोकसंतप्तो मुमोह च पपात च ॥ वा.रा. ६.५३.२ ॥
१८८. ततः कृच्छ्रात् समासाद्य सज्ञां राक्षसपुङ्गवः ।
कुम्भकर्णवधाद् दीनो विललापाकुलेन्द्रियः ॥
हा वीर रिपुदर्पध्न कुम्भकर्ण महाबल ।
त्वं मां विहाय वै देवाद् यातोडसि यमसादनम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.६८. ९-१० ॥
१८९. मम शल्यमनुद्धृत्य बान्धवानां महाबल ।
शत्रुसैन्यं प्रताप्यैकः क मां संत्यज्य गच्छसि ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.६८.११ ॥
१९०. इदानीं खल्वहं नास्मि यस्य मे पतितो भुजः ।
दक्षिणोयं समाश्रित्य न बिभेमि सुरासुरान् ॥ वा.रा. ६.५६.०७ ॥
१९१. ध्रुवमद्यैव संहृष्टा लब्धयलक्ष्याः पलवंगमाः ।
आरोक्ष्यन्तीह दुर्गाणि लङ्काद्वाराणि सर्वशः ॥ वा.रा. ६.५६. ११ ॥
१९२. राज्येन नास्ति मे कार्यं किं करिष्यामि सीतया ।
कुम्भकर्णविहीनस्य जीविते नास्ति मे रतिः ॥
अद्यैव तं गमिष्यामि देशं यत्रानुजो मम ।
न हि भ्रातृन्समुत्सृज्य क्षणं जीवितुमुत्सहे ॥ वा.रा. ६.५६. १२, १४ ॥
१९३. तदिदं मामनुप्राप्तं विभीषणवचः शुभम् ।
यदज्ञानान्मया तस्य न गृहीतं महात्मनः ॥ वा.रा. ६.५६.१६ ॥

१८४. संधाय धनुषि श्रेष्ठे विकर्षन्निदमब्रवीत् ।
 लक्ष्मर्वाल्लक्ष्मणो वाक्यमर्थसाधकमात्मनः ॥
 धर्मात्मा सत्यसंधश्च रामो दाशरथिर्यदि ।
 पौरुषे चाप्रतिद्वंद्वस्तदेनं जहि रावणिम् ॥ वा.रा. ६.७८ ३०, ३१ ॥
१८५. यथास्तंगत आदित्ये नावतिष्ठन्ति रश्मयः ।
 तथा तस्मिन्निपतिते राक्षसास्ते गता दिशः ॥
 शान्तरश्मिरिवादित्यो निर्वाण इव पावकः ।
 बभूव महातेजा व्यपास्तगतजीवितः ॥ वा.रा. ६.७८.४३,४४ ॥
१८६. स तं प्रतिभयं श्रुत्वा वधं पुत्रस्य दारुणम् ।
 धोरमिन्दुजितः संख्ये कश्मलं प्राविशन्महत् ॥
 उपलभ्य चिरात्संज्ञां राजा राक्षसपुंगवः ।
 पुत्रशोकार्दितो दीनो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ वा.रा. ६.८० ४.५ ॥
१८७. हा राक्षसचमूमुख्य मम वत्स महारथ ।
 जित्वेन्द्रं कथमद्य त्वं लक्ष्मणस्य वशं गतः ॥
 ननु त्वमिषुमिः क्रुद्धो भिन्धाः कालान्तकावपि ।
 मन्दरस्यापि शृङ्गाणि किं पुनर्लक्ष्मणं रणे ॥ वा.रा. ६.८०. ६, ७ ॥
१८८. अद्य वैवस्वतो राजा भूयो बहुमतो मम ।
 येनाद्य त्वं महाबाहो संयुक्तः कामधर्मणा ॥
 एष पन्थाः सुयोधानां सर्वाभरणेष्वपि ।
 यः कृते हुन्यते भर्तुः स प्रमान्स्वर्ग मृच्छति ॥ वा.रा. ६.८० ८, ९ ॥
१८९. अध लोकास्त्रयः कृत्स्नाः पृथिवी च सकानना ।
 एकेनेन्द्रजिता हीना शून्येव प्रतिभाति मे ॥ वा.रा. ६.८०.११ ॥
२००. अध नैर्ऋतकन्यानां श्रोष्याम्यन्तःपुरे रवम् ।
 करेणुसंधस्य यथा निनादं गिरिगह्वरे ॥
 यौवराज्यं च लङ्का च रक्षांसि च परंतप ।
 मातरं मां च भार्यां च क गतोडसि विहाय न ॥ वा.रा. ६.८० १२, १३ ॥
२०१. मम नाम त्वया वीर गतस्य यमसादनम् ।
 प्रेतकार्याणि कार्याणि विपरीते हि वर्तसे ॥ वा.रा. ६.८०.१४ ॥

२०२. कथा रामनी व्यथा मानवनी - हरिन्द्र एवे पृ. २८७

२०३. हनुमतो हि तद्याकयं न कृतं क्षुद्रया मया ।

यद्येहं तस्य पृष्ठेन तदायासमनिन्दिता ।

नाधैवमनुशोचेयं भर्तुरङ्कगता सती ॥ वा.रा. ६.८०.४५ ॥

२०४. मन्ये तु हृदयं तस्याः कौशल्यायाः फलिष्यति ।

एकपुत्रा यदा पुत्रं विनष्टं श्रोष्यते युधि ॥

निराशा निहत पुत्रे दत्त्वा श्राद्धमचेतना ।

अग्निमारोक्ष्यते नूनमपो वापि प्रवेक्ष्यति ॥ वा.रा. ६.८०. ४६, ४८ ॥

२०५. धिगस्तु कुब्जामसतीं मन्थरां पापनिश्चयाम् ।

यन्निमितमिदं दुःखं कौशल्या प्रतिपत्स्यते ॥ वा.रा. ६.८०.४९ ॥

२०६. तानि नागसहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् ।

रथानां चाग्निवर्णानां सध्वजानां सहस्रशः ॥

राक्षसानां सहस्राणि गदापरिधयोधिनाम् ।

कांचनध्वजचित्राणां शूराणां कामरुपिणाम् ॥

दृष्ट्वा श्रुत्वा च संभ्रान्ता हतशेषा निशाचराः ।

राक्षस्यश्च समागम्य दीनाश्चिन्तापरिप्लुताः ॥ वा.रा. ६.८२. १,२,४ ॥

२०७. विधवा हतपुत्राश्च त्रेशन्त्यो हतबान्धवाः ।

राक्षस्यः सह संगम्य दुःखार्ता पर्यदेवयन् ॥ वा.रा. ६.८२.५ ॥

२०८. कथं शूर्पणखा वृद्धा कराला निर्णतोदरी ।

आससाद् वने रामं कंदर्पमिव रुपिणम् ॥

सुकुमारं महासत्त्वं सर्वभूतहिते रतम् ।

तं दृष्ट्वा लोकवध्या सा हीनरूपा प्रकामिता ॥ वा.रा. ६.८२.६,७ ॥

२०९. जनस्यास्याल्यभाग्यत्वात्पलिनी श्वेतमूर्धजा ।

अकार्यमहास्यं च सर्वलोकविगर्हितम् ॥

राक्षसानां विनाशाय दूषणस्य खरस्य च ।

चकाराप्रतिरूपा सा राधवस्य प्रद्यर्षणम् ॥ वा.रा. ६.८२ ९.१० ॥

२१०. तन्निमित्तमिदं वैरं रावणेन कृतं महत् ।
 वधाय नीता सा सीता दशग्रीवेन रक्षसा ॥
 न च सीतां दशग्रीवः प्राप्नोति जनकात्मजाम् ।
 बद्धं बलवता वैरमक्षयं राधवेण ह ॥ वा.रा. ६.८२. ११, १२ ॥
२११. वैदेहीं प्रार्थयानं तं विराधं प्रेक्ष्य राक्षसम् ।
 हतमेकेन रामेण पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ वा.रा. ६.८२.१३ ॥
२१२. धर्मार्थसंहितं वाक्यं सर्वेषां रक्षसां हितम् ।
 युक्तं विभीषणेनोक्तं मोहात्तस्य न रोचते ॥
 विभीषणवचः कुर्याद्यदि स्म धनदानुजः ।
 स्मशानभूता दुःकरवार्ता नेयं लङ्कापुरी भवेत् ॥ वा.रा. ६.८२ १९, २० ॥
२१३. तं न पश्यामहे लोके यो नः शरणदो भवेत् ।
 राधवेणोपसृष्टा कालेनेव युगक्षये ॥ वा.रा. ६.८२.३८ ॥
२१४. देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः ।
 तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्रात्रा सहोदरः ॥ वा.रा. गीताप्रेस ६.१०१.१५ ॥
२१५. कथा रामनी व्यथा मानवनी - हरीन्द्र एवे पृ. ३००
२१६. किं नु राज्येन दुर्धर्षलक्ष्मणेन विना मम ।
 कथं वक्ष्याम्यहं त्वम्बां सुमित्रा पुत्रवत्सलाम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस ६.१०१.१६ ॥
२१७. नैव पंचत्वमापन्नौ लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ।
 नह्यस्य विकृतं वक्त्रं न च श्यामत्वमागतम् ।
 सुप्रभं च प्रसन्नं च मुखमस्य निरीक्ष्यताम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१०१. २५, २६ ॥
२१८. वीरविक्रान्त विख्यात प्रवीण नयकोविद ।
 महार्हशयनोपेत किं शेषे निहतो भूवि ॥
 निक्षिप्य दीर्घौ निश्चेष्यै भुजावङ्गदभूषितौ ।
 मुकुटेनापवृतेन भास्कराकारवर्चसा ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१०९. २,३ ॥
२१९. तदिदं वीर सम्प्राप्तं यन्मया पूर्वमीरितम् ।
 काममोहपरीतस्य यत् तन्न रुचितं तव ॥

- यन्न दर्पात् प्रहस्तो वा नेन्द्रजिन्नापरे जनाः ।
 न कुम्भकर्णोडतिरथो नातिकायो नरान्तकः ।
 न स्वयं बहु मन्येथास्तस्योदकोडयमागतः ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१०९. ४,५ ॥
२२०. गतः सेतुः सुनीतानां गतो धर्मस्य विग्रहः ।
 गतः सत्वस्य संक्षेपः सुहस्तानां गतिर्गता ॥
 आदित्यः पतितो भूमौ मग्नस्तमसि चन्द्रमाः ।
 चित्रभानुः प्रशान्तार्चिर्व्यसायो निरुद्यमः ।
 अस्मिन् निपतिते वीरे भूमौ शस्त्रभृतां वरे ॥ वा.रा. गीताप्रेस ६.१०९. ६, ७ ॥
२२१. तेजोविषाणः कुलवंशवंशः
 क्रोपप्रसादापरगात्रहस्तः ।
 इक्ष्वाकुसिंहावगृहीतदेहः
 सुप्तः क्षितौ रावणगन्धहस्ती ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१०९.१० ॥
२२२. कथा रामनी व्यथा मानवनी - हरीन्द्र एवे पृ. ३०३
२२३. मरणान्तानि वैराणि निर्वृतं नः प्रयोजनम् ।
 क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ वा. रा. गीताप्रेस ६.१०९.२५ ॥
२२४. रावणं निहतं श्रुत्वा राघवेण महात्मना ।
 अन्तःपुराद् विनिष्येतु राक्षसस्यः शोककर्षिताः ॥
 वार्यमाणा सुबहुशो वेष्टन्तयः क्षितिपांसुषु ।
 विमुक्तकेश्योः दुःखार्ता गावो वत्सहता यथा ॥ वा.रा. ६.९८. १,२,४ ॥
२२५. उत्तरेण विनिष्क्रम्य द्वारेण सह राक्षसैः ।
 प्रविश्यायोधनं धोरं विचिन्वन्त्यो हतं पतिम् ॥
 आर्यपुत्रेति वादिन्यो हा नाथेति च सर्वशः ।
 परिपेतुः कबन्धाडकां महीं शोणितकर्दमाम् ॥ वा.रा. ६.०९८. ३, ४ ॥
२२६. ता बाष्पपरिपूर्णाक्ष्यो भर्तृशोकपराजिताः ।
 करेण्य इव नर्दन्त्योः विनेदुर्हतयुथपाः ॥
 ददशुस्ता महाकायं महावीर्यं महाद्युतिम् ।
 रावणं निहतं भूमौ नीलांजनचयोपमम् ॥ वा.रा. ६.९८ ५, ६ ॥

२२७. अवध्यो देवतानां यस्तथा दानवरक्षसाम् ।
हतः सोडयं रणे शेते मानुषेण पदातिना ॥ वा.रा. ६.९८.१५ ॥
२२८. अशृण्वता तु सुहृदां सततं हितवादिनाम् ।
मरणायाहता सीता राक्षसाश्च निपातिताः ।
एताः सममिदानीं ते वयमात्मा च पातितः ॥ वा.रा. गीताप्रेस ६.११०.१८ ॥
२२९. ऋषयश्च महीदेवा गन्धर्वाश्च यशस्विनः ।
ननु नाम तवोद्वेगाच्चारणाश्च दिशो गताः ॥
स त्वं मानुषमात्रेण रामेण युधि निर्जितः ।
न व्यपत्रपसे राजन्किमिदं राक्षर्षभ ॥ वा.रा. ६.९९ ४,५ ॥
२३०. इन्द्रियाणि पुरा जित्वा जितं त्रिभुवनं त्वया ।
स्मरद्मिरिव तद्वैवमिन्द्रियैरेव निर्जितः ॥ वा.रा. ६.९९.९ ॥
२३१. सन्त्यन्याः प्रमदास्तुभ्यं रूपेणाभ्यधिकास्ततः ।
अनङ्गवशमापन्नस्तवं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१११.२७ ॥
न कुलेन न रूपेण न दाक्षिण्येन मैथिली ।
मयाधिका वा तुल्या वा त्वं तुं मोहान्न बुध्यसे ॥
सर्वथा सर्वभूतानां नास्ति मृत्युरलक्षणः ।
तव तावदयं मृत्युमैथिलीकृतलक्षणः ॥ वा.रा. ६.९९. १६, १७ ॥
२३२. कैलासे मन्दरे मेरौ तथा चैत्ररथे वने ।
देवोद्यानेषु सर्वेषु विहत्य सहितो त्वया ॥
विमानेनानुरूपेण या याम्यतुलया श्रिया ।
पश्यन्ति विविधान्देशांस्तांस्तान् श्चित्रम्रगम्बरा ।
भ्रंशिता कामभोगेभ्यः सास्मि वीर धातव ॥ वा.रा. ६.९९. १९, २० ॥
२३३. सुकृतं दुष्कृतं च त्वं गृहीत्वा स्वां गतिं गतः ।
आत्मानमनुशोचामि त्वाद्वियोगेन दुःखिताम् ॥ वा.रा. ६.९९.२४ ॥
२३४. सोडभिगम्य महात्मानं ज्ञात्वाभिध्यानमास्वितम् ।
प्रणतश्च प्रहृष्टश्च प्राप्तां सीतां न्यवेदयत् ॥
तामागतामुपश्रुत्य रक्षोगृहचिरोषिताम् ।
हर्षो दैन्यं च रोषश्च त्रयं राघवमाविशत् ॥ वा.रा. ६.१०२. १५,१६ ॥

२३५. किमर्थं मामनादृत्य क्लिश्यतेडयं त्वया जनः ।
निवर्तयैनमुद्योगं जनोडयं स्वजनो मम ॥ वा.रा. ६.१०२.२५ ॥
२३६. व्यसनेषु न कृच्छ्रैषु न युद्धे न स्वयंवरे ।
न ऋतौ नो विवाहे च दर्शनं दुष्यते स्त्रियः ॥
सैषा युद्धगाता चैव कृच्छ्रे महति च स्थिता ।
दर्शनेडस्या न दोषः स्यान्मत्समीपे विशेषतः ॥ वा.रा. ६.१०२ २७,२८ ॥
२३७. कलत्रनिरपेक्षेश्च इडिगतैरस्य दारुणैः ।
अप्रीतमिव सीतायां तर्कयन्ति स्म राघवम् ॥ वा.रा. ६.१०२.३२ ॥
२३८. एषासि निर्जिता भद्रे शत्रुं जित्वा मया रणे ।
पौरुषाद्यदनुष्ठेयं तदेतदुपपादितम् ॥ वा.रा. ६.१०३.२ ॥
२३९. गतोडस्म्यन्तममर्षस्य घर्षणा संप्रमार्जिता ।
अवमानश्च शत्रुश्च मया युगपदुद्धतौ ॥
अद्या मे पौरुषं दृष्टमद्य मे सफलः श्रमः ।
अद्य तीर्णप्रतिज्ञत्वात्प्रभवामीह चात्मनः ॥
या त्वं विरहिता नीता चलचितेन रक्षसा ।
देवेसंपादितो दोषो मानुषेण मया जितः ॥ वा.रा. ६.१०३. ३, ५ ॥
२४०. विदितश्वास्तु भद्रं ते योडयं रणपरिश्रमः ।
स तीर्णः सुहृदां वीर्यान् त्वदर्थं मया कृतः ॥
रक्षता तु माया वृतमपवादंच सर्वशः ।
प्रख्यातस्यात्मवंशस्य न्यडग च परिमार्जिता ॥ वा.रा. ६.१०३ १५-१६ ॥
२४१. प्राप्तचारित्रसंदेहा मम प्रतिमुखे स्थित्ता ।
दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढम् ॥ वा.रा. ६.१०३.१७ ॥
२४२. तद्गच्छ ह्यभ्यनुज्ञाता यथेष्टं जनकात्मजे ।
एता दश दिशो भद्रे कार्यमस्ति न मे त्वया ॥ वा.रा. ६.१०३.१८ ॥
२४३. कः पुमान्हि कुले जातः स्त्रियं परगृहोषिताम् ।
तेजस्वी पुनरादद्यात्सुहृल्लेखेन चेतसा ॥
रावणाकंपपरिश्रष्टां दृष्टां दुष्टेन चक्षुषा ।
कथं त्वां पुनरादद्यां कुलं व्यपदिशन्महत् ॥ वा.रा. ६.१०३. १९, २० ॥

२४४. कथा रामनी व्यथा मानवनी - हरीन्द्र एवे

पृ. ३१२

२४५. इति प्रव्याहृत भद्रे मयैतत्कृतबुद्धिना ।

लक्ष्मणे भरते वा त्वं कुरु बुद्धिं यथासुखम् ॥ वा.रा. ६.१०३.२२ ॥

२४६. सुग्रीवे वानरेन्द्रे वा राक्षसेन्द्रे विभीषणे ।

निवेशय मनः सीते यथा वा सुखमात्मन ॥ वा.रा. ६.१०३.२३ ॥

२४७. न हि त्यां रावणो दृष्ट्वा दिव्यरूपां मनोरमाम् ।

भर्षयेत चिरं सीते स्वगृहे परिवर्तिनीम् ॥ वा.रा. ६.१०३.२४ ॥

२४८. किं मामसदृशं वाक्यमीदृशं श्रोत्रदारुणम् ।

रुक्षं श्रावयसे वीर प्राकृतः प्राकृतामिव ॥ वा.रा. ६.१०४.५ ॥

२४९. पृथक्स्त्रीणां प्रचारेण जातिं त्वं परिशङ्कसे ।

परित्यजेमां शङ्कां तु यदि तेडहं परीक्षिता ॥ वा.रा. ६.१०४.७ ॥

२५०. यद्यहं गात्रसंस्पर्शं गतास्मि विवशा प्रभो ।

कामकारो न मे तत्र दैवं तत्रापराध्यति ॥

मदधीनं तु यत्तन्मे हृदयं त्वयि वर्तते ।

पराधीनेषु गात्रेषु किं करिष्याम्यनीश्वरा ॥ वा.रा. ६.१०४ ८, ९ ॥

२५१. प्रेषितस्ते यदा वीरो हनुमानवलोककः ।

लडकास्याहं त्वया वीर किं तदा न विसर्जिता ॥

प्रत्यक्षं वानरेन्द्रस्य तवद्वाक्यसमनन्तरम् ।

त्वया संत्यक्त्या वीर त्यक्तं स्याज्जीवितं मया ॥

न वृथा ते श्रमोडयं स्यात्संशये न्यस्य जीवितम् ।

सुहुज्जनपरिवेलशो चायं विफलस्तव ॥ वा.रा. ६.१०४ ११-१३ ॥

२५२. अपदेशेन जनकान्नोत्पत्तिवसुधातलात् ।

मम वृतं च वृतज्ञं बहु ते न पुरस्कृतम् ॥

न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये बालेन पीडितः ।

मम भक्तिश्व शीलं च सर्वं ते पृष्ठतः कृतम् ॥ वा.रा. ६.१०४. १५, १६ ॥

२५३. चितां मे कुरु सौमित्रे व्यसनस्यास्य भेषजम् ।

मिथ्यापवादोपहता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥

- अप्रीतस्य गुणैर्भुर्तुस्त्यक्तया जनसंसदि ।
या क्षमा ने गतिर्गन्तुं प्रवेक्ष्ये हव्यवाहनम् ॥ वा.रा. ६.१०४ १८, १९ ॥
२५४. स विज्ञाय मनच्छन्दं रामस्याकारसुचितम् ।
चितां चकार सौमित्रिर्मते रामस्य वीर्यवान् ॥ वा.रा. ६.१०४.२१ ॥
२५५. नहि रामं तदा कश्चित् कालान्तकयमोपमम् ।
अनुनतुमथो वक्तुं द्रष्टुं वाप्यशकत् सुहृत् ॥
अधोमुखं स्थितं रामं ततः कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
उपावर्तत वैदेही दीप्यमानं हुताशनम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.११६. २२, २३ ॥
२५६. यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् ।
तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वत्रः पातु पावकः ॥ वा.रा. ६.१०४.२४ ॥
२५७. यथा मां शुद्धचारित्रां दुष्टां जानाति राघवः ।
तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥
कर्मणा मनसा वाचा यथा नातिचराम्यहम् ।
राधवं सर्वधर्मज्ञं तथा मां पातु पावकः ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.११६ २६, २७ ॥
२५८. सा तप्तनवहेमाभा तप्तकांचनभूषणा ।
पपात ज्वलनं दीप्तं सर्वलोकस्य संनिधौ ॥
इदृशुस्तां विशालाक्षीं पतन्तीं हव्यवाहनम् ।
सीतां सर्वाणि रूपाणि रुक्मवेदिनिभां तदा ॥
ददृशुस्तां महाभागां प्रविशन्तीं हुताशनम् ।
ऋषयो देवगन्धर्वा यज्ञे पूर्णाहुतीमिव ॥ वा. रा. गीताप्रेस ६.११६ ३१, ३३ ॥
२५९. ततो हि दुर्मना रामः श्रुत्वैवं वदतां गिरः ।
दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः ॥ वा. रा. गीताप्रेस ६.११७.१ ॥
२६०. कर्ता सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठो ज्ञानवतां वरः ।
उपेक्षसे कथं सीतां पतन्तीं हव्यवाहने ।
कथं देवगणश्रेष्ठमात्मानं नावबुध्यसे ॥ वा.रा. ६.१०५.५ ॥
२६१. आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् ।
योडहं यस्य यतश्चाहं भगवांस्तद् ब्रवीतु मे ॥ वा.रा. ६.१०५.१० ॥
२६२. इथा रामनी व्यथा मानवनी - हरीन्द्र एवे पृ. ३१८

२५३. बालिशः बत कामात्मा रामो दशरथात्मजः ।

इति वक्ष्यन्ति मां सन्तो जानकीमविशोध्य हि ॥ वा.रा. ६.१०६.१२ ॥

२५४. विशुद्धा त्रिषु लोकेषु मैथिली जनकात्मजा ।

न हि हातुभियं शक्या कीर्तिरात्मवता यथा ॥ वा.रा. ६.१०६.१८ ॥

પ્રકરણ – ૩

આંતરવ્યથા અને કાવ્યશાસ્ત્ર

- (૧) કાવ્યતત્વ
- (૨) રસવિમર્શ
- (૩) રસકાવ્યનો આત્મા
- (૪) રસાભિવ્યક્તિની પ્રક્રિયા
- (૫) કાવ્યસિદ્ધાંત અને રસસિદ્ધાંત
  - (I) કાવ્યસિદ્ધાંત
  - (II) રસસિદ્ધાંત
    - (1) ઉપનિષદ્માં રસ શબ્દ
    - (2) તેતિરીયના આઠરસ
    - (3) રસ સંખ્યા
    - (4) રસનું વિવરણ
      - (અ) વિભાવ
      - (બ) અનુભાવ
      - (ક) વ્યભિચારીભાવ
      - (ડ) ભાવ
- (૬) સ્થાયીભાવ અને વ્યભિચારીભાવનું મનોવિજ્ઞાન
- (૭) કરુણરસનું પ્રથમ મહાકાવ્ય - રામાયણ
- (૮) કરુણરસની અભિવ્યક્તિનું સ્થળ
- (૯) કરુણરસનાં વિવિધ સ્વરૂપો

- (I) પોતાના પ્રિયના વિયોગથી ઉત્પન્ન વિલાપ
  - (II) ભયની ઉપસ્થિતિના કારણે થતા ક્રુણા આકંઠ
  - (III) પરદુઃખ જોઈને ક્રુણાની ઉત્પત્તિ
- (૧૦) શુદ્ધરૂપમાં ક્રુણાભાવ
- (૧૧) અન્ય રસો સાથે ક્રુણારસનું સંકર :
- (I) ક્રુણા - શૃંગાર સંકર
  - (II) ક્રુણા - શૃંગાર બીભત્સ સંકર
  - (III) ક્રુણા-વત્સલ સંકર
  - (IV) શૃંગાર હાસ્ય સંકર
  - (V) વિપ્રલંભ શૃંગાર - રૌદ્ર સંકર
  - (VI) દયાવીર - ધર્મવીર સંકર
  - (VII) વીર - હાસ્ય - અદ્ભુત સંકર
  - (VIII) વીર - અદ્ભુત સંકર
  - (IX) વીર-રૌદ્ર સંકર
  - (X) વીર - રૌદ્ર અદ્ભુત બીભત્સ સંકર
  - (XI) વીર - રૌદ્ર - બીભત્સ સંકર
  - (XII) ક્રુણા - રૌદ્ર સંકર
  - (XIII) રૌદ્ર ભયાનક સંકર
  - (XIV) ભયાનક-બીભત્સ-રૌદ્ર સંકર
  - (XV) વીર-બીભત્સ - ભયાનક સંકર
  - (XVI) બીભત્સ-શાંત સંકર
  - (XVII) શાંત - અદ્ભુત સંકર
- (૧૨) આદિ મહાકાવ્યનો પ્રધાનરસ ક્રુણા
- (૧૩) અન્ય રસ પ્રધાન કેમ નહીં ?

પ્રકરણ - ૩

આંતરવ્યથા અને કાવ્યશાસ્ત્ર

(૧) કાવ્યતત્વ :

જીવનમાં તેમજ સાહિત્યમાં વેદોનું અધિક મૂલ્ય મનાયું છે. કોઈપણ સાહિત્ય વિષયક પ્રવૃત્તિમાં વેદોનો અમૂલ્ય જ્ઞાનો રહ્યો છે. આથી જ વેદને સર્વવિદ્યાઓનું મૂળ માનવામાં આવે છે.૧

આ સાક્ષ્યથી કાવ્યશાસ્ત્રના અલંકારાદિ અન્ય તત્વોની જેમ કાવ્યના મુખ્ય ત્રણ તત્વો રસ, વસ્તુ અને અલંકારની મૂળ ધારણાનું આધારબિંદુ વેદોને માનવામાં આવે તો હવે કોઈ આશ્ચર્ય થશે નહિ, સ્વયં ભરતમુનિએ પોતાના નાટ્યશાસ્ત્ર ગ્રંથમાં રસને અર્થવેદમાંથી લેવાનો નિર્દેશ કર્યો છે.૨ સાથોસાથ કાવ્યના તે આત્મતત્વરૂપ, રસ કે જેના વિના કોઈપણ અર્થ પ્રવર્તિત થતો ન હોવામાં વિશ્વાસ મૂક્યો છે.૩

આમ રસનું મૂળ ઉદ્ભવસ્થાન વેદોમાં મનાયેલ છે. "ડા. રમાશંકર જેટલી ભરતમુનિના "ઉદ્ભવ રસનાથવર્ણાદિપિ" ના ઉલ્લેખને અર્થવેદીય બ્રાહ્મણ સાથે જોડી રસઅમૃતરૂપનો અર્થવેદમાંથી આર્વિભાવ થતો માન્યો છે.૪

તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં બ્રહ્મસંબંધી વર્ણનમાં કહેવાયું છે કે "રસો વૈ સઃ । રસસ્યેવાયં લબ્ધ્વાહ્વાહ્નન્દી ભવતિ । લબ્ધ્વાહ્વાહ્નન્દી ભવતિ ।"૫

આ શ્રુતિવચનથી 'રસ ચર્વણામાં સુખાનુભૂતિ, બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં આનંદાનુભૂતિ' એવું સમીકરણ આપી જગન્નાથે રસધ્વનિ 'બ્રહ્માનંદસહોદર' ઘોષિત કરેલ છે.૬

'ૐ' રૂપ અક્ષરની તાત્વિકચર્યા વખતે 'છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્' માં આઠ પ્રકારના રસોનો સંકેત મળે છે.૭ આ સાક્ષ્યના આધારે ડૉ. આનંદપ્રકાશ દિક્ષિત કાવ્યમાં રસોની સંખ્યા ૮ હોવાનું સ્વીકારતાં જણાવે છે.૮ દેવસ્ય પશ્ય કાવ્યં ન મમાર ન જીર્યતિ । એ વેદવચનના દેવ કાવ્યના રૂપમાં વેદનો સ્વીકાર થયો હોવાનું 'આચાર્ય વિશ્વેશ્વર' માને છે.૯

વેદના મંત્રોમાં રસની અભિવ્યક્તિ ખૂબ સુંદર રીતે થયેલી છે. ઋગ્વેદના એકમંત્ર (૧. ૧૧૫.૨) માં સૂર્યને પ્રેમીના રૂપમાં તો અન્ય મંત્રમાં (૧.૧૨૩.૧૦) માં ઉષાને અભિસારિકાના રૂપમાં વર્ણવેલ છે. ડૉ. પ્રજાવિહારી ચૌબેએ "ઉષાસુકત" ની ઉત્તમોત્તમ કાવ્ય તરીકે ગણના કરી છે.૧૦

ઉષાસુકતનાં કાવ્યતત્વ પર મોહી જઈને ડૉ. માતૃદેવ ત્રિવેદી જણાવે છે કે "ઉષાના વર્ણનમાં ઋષિઓના રતિભાવની ઝલક સ્પષ્ટ વર્તાય છે, આ સાથે તેઓ ઉમેરે છે કે તેઓ ઉષાને આલંબનરૂપ માનીને પોતાના મનની રાગવૃત્તિને અભિવ્યક્ત કરે છે."૧૧

પારંપારીક રીતે રસના મૂળમાં મનાયેલ અર્થવેદમાં એક સ્થળે ભયાનક રસની માર્મિક અનુભૂતિ થઈ આવે છે, જેમ કે "નગારાના અવાજના શ્રવણમાત્રથી જ શત્રુપક્ષની સ્ત્રીઓ ભાવિદુઃખ પ્રત્યે શંકાશીલ બનીને પોતાના પુત્રોના હાથ પકડી જીવનરક્ષણ કેવી રીતે માંગે છે તેનું સુંદર ચિત્ર અપાયું છે."૧૨

વળી, 'પુત્રનો હાથ પકડીને' એવા વિધાનમાં વાત્સલ્યરસ અથવા પુત્ર વિષયક રતિની વ્યંજનાનું સાહચર્ય વ્યક્ત થઈ આવે છે. અલંકારની દ્રષ્ટિએ અહીં સ્વાભાવિકિત અલંકાર સહજ રીતે કાર્યરત થતો જણાય છે.

આમ, કવિ અને કાવ્યવિભાવનાને લગતી વિચારણાઓના સંકેત આપણને ઋગ્વેદમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જે કે તેથી તે સમયે સાહિત્યશાસ્ત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતું હશે તેમ સિદ્ધ થતું નથી. પણ સાહિત્યના સિદ્ધાંતોનાં બીજ તત્કાલિન કવિઓના ચિત્તમાં અસ્પષ્ટ સ્વરૂપે પડેલાં હતાં તેમ કહી શકાય.૧૩

મહર્ષિ પાણિનીનો સમય મોડામાં મોડો ઈ.સ. પૂર્વે પાંચમી શતાબ્દી માનવામાં આવે છે, એટલે એમણે કરેલું ઉપમાનું નિરૂપણ એ હકીકતનો નિર્દેશ કરે છે. મહર્ષિ પાણિનીની પણ પૂર્વે અલંકારચર્યાનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો હશે.

ઈ.સ. પૂર્વે ચોથી કે પાંચમી શતાબ્દી સુધીમાં સંપૂર્ણપણે રચાઈ ચૂકેલાં આપણાં

આદિકાવ્ય રામાયણ અને મહાભારત શુદ્ધ કાવ્યરચનાનાં જ ઉદાહરણો છે. રામાયણમાં કાવ્યને રચનાર તથા કાવ્યના શાસ્ત્રને જાણનારનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. 'ક્રિયાકલ્પવિદ્શ્ચૈવ તથા કાવ્યવિદો જનાન્ આથી કાવ્યશાસ્ત્રની પ્રાચીનતા સૂચવાય છે.૧૪

'કાવ્યમીમાંસાકાર' રાજશેખર કાવ્યશાસ્ત્રને સાતમું વેદાંગ ગણે છે.૧૫ એણે કાવ્યશાસ્ત્રના વિવિધ અંગોની વિચારણા કરનાર જુદા જુદા પ્રાચીન અલંકારીકોની નામાવલી પણ આપી છે.૧૬

કાવ્યશાસ્ત્રને માટે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જુદા જુદા સમયે વિવિધ શબ્દોના પ્રયોગ થયા છે. જે એક રીતે તો કાવ્યશાસ્ત્રના વિકાસના સૂચક છે. ડૉ. રાઘવન નામના વિદ્વાન એમના એક વિસ્તૃત સંશોધનમાં જણાવે છે કે "ભામહ વગેરેની પૂર્વે આ કાવ્યશાસ્ત્રને માટે 'ક્રિયા કલ્પ' શબ્દ પ્રયોજાતો હતો."૧૭ પોતાના મતના સમર્થનમાં એમણે વાત્સ્યાયનના કામસૂત્ર અને રામાયણના ઉત્તરકાંડમાંથી ઉદાહરણો આપ્યાં છે. વાત્સ્યાયને પોતાના કામસૂત્ર (૧.૩.૧૬) માં કન્યાઓને ગુપ્ત રીતે ભણવાની ૬૪ કલાઓનું વર્ણન કર્યું છે. એમાં 'ક્રિયાકલ્પ' નો આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. 'સંપાદયં માનસી કાવ્યક્રિયા અભિધાનકોશઃ છન્દોજ્ઞાનમ્, ક્રિયાકલ્પઃ છલિતકયોગોઃ ।' આ 'ક્રિયાકલ્પ' શબ્દ કાવ્ય ક્રિયાકલ્પ શબ્દનું સંક્ષિપ્તરૂપ છે. 'લલિતવિસ્તર' નામના બોદ્ધ ગ્રંથમાં પણ 'ક્રિયાકલ્પ' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. ટીકાકાર જયમંગલાકે સ્પષ્ટ રીતે તેનો અર્થ આપ્યો છે. ક્રિયાકલ્પ ઇતિ કાવ્યકરણવિધિઃ કાવ્યાલકાર ઇત્યર્થઃ । એટલે આ શબ્દ કાવ્યશાસ્ત્રનો જ ઘોતક હતો, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. રામાયણના ઉત્તરકાંડ (૯૪.૪-૮) માં લવકુશનું ગાન સાંભળવા એકત્રિત થયેલા વિદ્વાનોમાં વૈયાકરણ, નેગમ, સ્વરજ્ઞ, ગાંધર્વ વગેરે વિદ્યાઓના વિશેષણોની સાથે 'ક્રિયાકલ્પ' ના જાણકારનું તથા કાવ્યવિદનું વર્ણન મળી આવે છે. 'ક્રિયાકલ્પવિદ્શ્ચૈવ તથા કાવ્યવિદોજનાન્ ।' આમાં કાવ્યવિદ્ એટલે ભાવક અને ક્રિયાકલ્પવિદ્ શબ્દ દ્વારા 'કાવ્યવિવેચક' એમ અભિપ્રેત છે.

મહામહોપાધ્યાય કાણેએ ડૉ. રાઘવનના મતનું ખંડન કર્યું છે. તેમને રામાયણના ઉત્તરકાંડનો પ્રસ્તુત ભાગ પ્રક્ષિપ્ત હોવાનું લાગે છે. વળી, તેઓ 'ક્રિયાકલ્પ' નો અર્થ 'કાવ્યરચના

પ્રક્રિયા' કહે છે. પોતાનાં મતના સમર્થનમાં તેઓ વિસ્તૃત દલીલો પણ આપે છે.૧૮

કાવ્યની શાસ્ત્રીય વિચારણાના પ્રારંભિક યુગમાં આ શાસ્ત્રને 'કાવ્યાલંકાર' તરીકે ઓળખવામાં આવતું હશે એમ માનાય છે. દંડીના 'કાવ્યાદર્શ' ને બાદ કરતાં કાવ્યશાસ્ત્રની શરૂઆતમાં ગ્રંથોનાં નામો પરથી આ હકીકત સૂચિત થાય છે.

- (૧) ભામહ કાવ્યાલંકાર
- (૨) ઉદ્ભટ્ટ કાવ્યાલંકાર સારસંગ્રહ
- (૩) વામન કાવ્યાલંકારસૂત્ર
- (૪) રુદ્રટ કાવ્યાલંકાર

આથી, પ્રાચીનકાવ્યમાં કાવ્યશાસ્ત્રને માટે 'કાવ્યાલંકાર' નામ જ અધિક પ્રચલિત હોય તેમ જણાય છે.૧૯

સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રીઓએ કાવ્યના સ્વરૂપ અને એની સર્વ આનુસંગિક બાબતોનો સૂક્ષ્મવિચાર કર્યો છે. કાવ્યને સુંદરીનું રૂપક આપે છે.૨૦

રાજશેખર નામના આ વિદ્વાને વળી 'કાવ્યપુરુષ' ની પણ કલ્પના કરે છે. ૨૧ મોટાભાગના સાહિત્યશાસ્ત્રીઓએ ભામહના 'શબ્દાર્થો સહિતૌ કાવ્યમ્' । કાવ્યાલંકાર ॥૧.૧૬॥ એ વિચારને એક યા બીજા શબ્દોમાં અનુમોદન આપ્યું છે.૨૨ એટલે કાવ્યસુંદરીનો બહિરંગ કે સ્થુળદેહ શબ્દ અને અર્થનો બનેલો છે. પણ તે દેહને શોભાવવા માટે વસ્ત્રો અને આભૂષણોની જરૂર પડે છે. આ આભૂષણો દેહનો ધર્મ છે અને કાવ્યસુંદરીનો દેહ શબ્દાર્થનો બનેલો હોય એને શોભાવનારા શબ્દાલંકારો અને અર્થાલંકારોની ચર્ચા કાવ્યશાસ્ત્રમાં પ્રાપ્ત થાય છે. કન્યા બહારથી ભલે ગમે તેટલી સુંદર હોય, અલંકૃત હોય પણ સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા પામવાને માટે એનામાં જેમ કે વિવેક, વિનય, લજ્જા વગેરે આંતરીક ગુણોની આવશ્યકતા રહે છે તેમ કાવ્યના અંતરંગ સૌંદર્યને ઉત્કૃષ્ટ બનાવનારા પ્રસાદ, માધુર્ય, સુકુમારતા, ઓજસ્વિતા, વગેરે ગુણોનો પણ આ શાસ્ત્રમાં વિગતે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

સુંદરી અંતરંગ કે બહિરંગ રીતે સુંદર હોય તો પણ એના એ સોંદર્યને સુરક્ષિત રાખવાને માટે એમાં કોઈ દોષ ન પ્રવેશે તેની જેમ કાળજી રાખવામાં આવે છે તેમ કાવ્યમાં એકાદ નાનો સરખો દોષ ન આવે તેનો આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો છે.૨૩

કાવ્યશાસ્ત્રની ચર્ચા બાદ હવે આપણે કાવ્યના સંદર્ભે રસની બાબતે વિચાર કરીએ.

(2) રસવિમર્શ :

રસને કાવ્યનો આત્મા માનનારી વિચારધારાને 'રસસંપ્રદાય' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સાહિત્યશાસ્ત્રીઓના અગ્રેસર મહર્ષિ ભરત 'રસસિદ્ધાંત' ના પુસ્તકમાં મનાય છે. જો કે ભરતમુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રમાં રસમીમાંસાના સંદર્ભમાં પોતાના પુરોગામી વૃદ્ધ ભરત કે આદિભરતના મતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેથી રસમીમાંસા ભરતથી પણ પૂર્વે શરૂ થઈ હોવાની શક્યતા છે.૨૪ ભરતમુનિએ રસના સ્વરૂપ અને રસપ્રક્રિયાને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં રજૂ કરી છે.૨૫

જો કે ભરત મુનિએ રસની ચર્ચા નાટકના સંદર્ભમાં જ કરી છે પણ રસને સંબંધ છે ત્યાં સુધી તે કાવ્યને પણ બરાબર લાગુ પડે છે. કાવ્યની વ્યાપક પરિભાષામાં નાટક પણ કાવ્યનો જ એક પ્રકાર છે, નાટકકાવ્ય છે એવો સ્પષ્ટસંકેત નાટ્યશાસ્ત્રમાં છે.૨૬

ભરતમુનિ સ્પષ્ટપણે રસને નાટકનો પ્રાણ માને છે. રસપ્રાણો હિ નાટ્યવિધિઃ । એમના મતે કથાવસ્તુ નાટકનું શરીર છે. ઇતિવૃતં તુ નાટ્યસ્ય શરીરં પરિકીર્તિતમ્ । અને આ કથાનકરૂપી શરીરને ચૈતન્ય બક્ષનાર રસ એનો આત્મા છે. રસાઃ પુનરાત્મા શરીરવિર્ભાવકાઃ । રસ સિવાય આ જગતમાં બીજો કોઈ અર્થ પ્રવૃત્ત થતો નથી. એમ કહી ભરતમુનિએ આ રસના અનન્ય મહત્વનું ગૌરવ કર્યું છે. ન હિ રસાદ્દે કશ્ચિદર્થઃ પ્રવર્તતે । (૬-૩) નાટ્યશાસ્ત્ર રસ વિના કોઈપણ અર્થ પ્રવર્તિત થઈ શકે નહીં.૨૭ માટે જ તેઓ રસનું નિરૂપણ સૌ પ્રથમ કરે છે.

રસ કઈ રીતે નિષ્પન્ન થાય છે એ જણાવતા તેઓ એક પ્રસિદ્ધ સૂત્ર બનાવે છે.

જેમ કે વિભાવાનુભાવવ્યભિચારિસંયોગાદ્રસનિષ્પત્તિઃ । (ના.શા.વો-૧.અ.-૬, પૃ. ૨૭૨) અર્થાત્,

વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારીઓના સંયોગથી રસની નિષ્પત્તિ થાય છે.૨૮

રસની નિષ્પત્તિ સમજાવતાં ભરત મુનિ પહેલાં એક દ્રષ્ટાંત ટાંકે છે. તે પ્રમાણે જેમ વિવિધ પ્રકારનાં વ્યંજન, ઔષધિ તથા દ્રવ્યના સંયોગથી રસની નિષ્પત્તિ થાય છે તેજ રીતે વિભાવાદિરૂપ અનેક પ્રકારના ભાવોથી નાટ્યમાં રસની નિષ્પત્તિ થાય છે.૨૯ ગોળ વગેરે દ્રવ્ય વ્યંજનો તથા ઔષધિ વગેરેના મિશ્રણથી રસ જન્મે છે તેમ, અનેક પ્રકારના ભાવોના સંયોગથી સ્થાયીભાવો રસત્વને પામે છે.

આમ, ભરતમુનિએ રસને નાટક અને કાવ્યના પ્રાણ તરીકે પ્રતિપાદિત કર્યો અને રસની સૂક્ષ્મમીમાંસા કરીને પોતાના મતને પ્રતિતિજનક બનાવ્યો.

ભામહ અને દંડી વગેરે પરવર્તી સાહિત્યશાસ્ત્રીઓએ રસને મુકાબલે અલંકારને કાવ્યમાં વધુ મહત્વ આપ્યું છે.૩૦ જો કે દંડીએ પણ કાવ્યમાં રસની સ્થિતિનો વિચાર તો કરેલો છે.૩૧ ભામહ અને દંડી અલંકારવાદી હોવાથી રસને તેમણે રસવત્, પ્રેય, ઊર્જસ્વિત્ જેવા અલંકારો દ્વારા દર્શાવવાનો પ્રયાસ કર્યો.૩૨

ભામહે 'મહાકાવ્ય' 'વિવિધ રસોથી યુક્ત હોવું જોઈએ' એમ પણ કહ્યું. વામને પણ રસનો ઉલ્લેખ કર્યો.૩૩ આમ, આ બધા આલંકારીકો કાવ્યરસથી પરિચિત હતા, તો પણ એમણે રસને કાવ્યના આત્મતત્વ તરીકે સ્વીકાર કર્યો નહીં અને રસચર્યા ઉપર એમણે સવિશેષ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. રુદ્રટે સર્વપ્રથમ "કાવ્યાલંકાર" માં રસની કાવ્યના સંદર્ભમાં ચર્યા કરી. આચાર્ય આનંદવર્ધનને 'દ્વનિ' ને કાવ્યનો આત્મા માનતા હોવા છતાં રસ દ્વનિની ચર્યામાં એમણે રસની કાવ્યના સંદર્ભમાં વ્યવસ્થિત ચર્યા કરી.

સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં અનેક વિવેચકોએ 'રસને કાવ્યના આત્મા' તરીકે ઓળખાવ્યો છે. ભરતના અનેક અનુગામી આચાર્યોએ ભરતના રસસૂત્ર 'વિભાવાનુભાવવ્યભિચારિ સંયોગાદ્રસનિષ્પત્તિઃ' । ની વિસ્તૃત ચર્યા કરી. અગ્નિપુરાણમાં કહેવાયું છે કે 'વાગ્વૈદ્યપ્રધાનેડપિ રસ એવાત્ર જીવિતમ્ ।' (૩૩૬-૩૩) કાવ્યમીમાંસામાં રાજશેખરે કાવ્યપુરુષના વર્ણનમાં રસ

કાવ્યપુરુષનો આત્મા છે એમ જણાવ્યું છે. શૌંધ્યોદનિ એ અલંકારશેખર (પૃ. ૬) માં પણ 'અલંકારસ્તુ શૌભાયૈ રસ આત્માપરેમનઃ' કહી રસનું ગૌરવ કર્યું છે. ચૌદમી શતાબ્દીમાં આચાર્ય વિશ્વનાથે તો સ્પષ્ટપણે 'વાક્ત્ર્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્' કાવ્યની વ્યાખ્યામાં જ રસને સ્થાન આપી રસનું અનન્ય મહત્વ દર્શાવ્યું છે.

રસને કાવ્યનો 'આત્મા' માનવાની પ્રથા ઘણી જ પ્રાચીન છે. આદિકાવ્ય રામાયણની ઉત્પત્તિ દર્શાવતી વાલ્મીકિની જે આખ્યાયિકા છે તે પણ આ હકીકતને પુષ્ટ કરે છે. કહે છે કે, કૌંચયુગલમાંથી એકપક્ષીને પારઘી દ્વારા હણાયેલું જોઈ વ્યથિત થયેલા વાલ્મીકિના હૃદયમાંથી સહસા શાપરૂપ ઉદ્ગાર સરી પડ્યો અને તે જગતનું પ્રથમકાવ્ય બન્યું.૩૪

કાલિદાસ ઠીક જ કહે છે : 'ઋષિનો શોક જ શ્લોક બની ગયો.' 'શોકઃ શ્લોકત્વમાગતઃ।' સ્થાયીભાવ જ્યારે રસરૂપે પ્રગટ થાય ત્યારે કાવ્ય સ્ફૂરે અને તેથી કાવ્યમાં રસ જ કેન્દ્ર સ્થાને હોય તેવી માન્યતાને રામાયણનો આ પ્રસંગ જ પુષ્ટ કરે છે.

(૩) રસકાવ્યનો આત્મા :

રસને કાવ્ય, મહાકાવ્યનો પ્રાણ માન્યો છે. રસયુક્ત કાવ્ય વધુ આસ્વાદ્ય બને છે. જીવનમાં વિવિધ રસોની જેટલી અને જેવી આવશ્યકતા છે તેટલી અને તેવી સાહિત્યમાં પણ છે. વાસ્તવમાં રસનું સામ્રાજ્ય સંસાર અને સાહિત્યમાં એકસરખું પ્રવર્તે છે. રસની કાવ્યમાં ઉપસ્થિતિ અંગે કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ ઘણીબધી ચર્ચાઓ કરી છે. તેમજ તેની સંખ્યાથી માંડી વિભિન્ન સ્વરૂપો અંગે વિભિન્ન માન્યતાઓની સ્થાપના કરી છે. પરંતુ આ સર્વમાં રસની આવશ્યકતાનો ક્યાંય ઈન્કાર થયો નથી તે નોંધવા યોગ્ય છે.

પ્રયત્નકૃત કાવ્યની અપેક્ષાએ નિસર્ગોદ્ભુત કાવ્ય વિશેષ હૃદયસ્પર્શી હોય છે. કાવ્યના માધ્યમથી કવિ પોતાની અનુભૂતિને સહૃદય સુધી પહોંચાડવા ઇચ્છે છે. તેના માટે તે એવા શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે, કે જે સહૃદયને અર્થબોધ કરાવવાની સાથોસાથ કવિના હૃદયરસની પણ અનુભૂતિ કરાવે છે.૩૫

વિભાવ વગેરેના શ્રવણ તેમજ પઠન માત્રથી સહૃદયનું હૃદય સંવેદનશીલ થઈ જાય છે, અને તેમાં તુરત જ તન્મયીભાવની યોગ્યતા આવી જાય છે.૩૬ અહીં તેને બૌદ્ધિક કાર્ય-કલાપ કરવો પડતો નથી.૩૭ આથી સહૃદયને અધિક સરળતાથી તેમજ અધિક શીઘ્રતાથી વિશેષમાત્રામાં સંવેદનશીલ બનાવવાને કારણે જ રસધ્વનિને કાવ્યનો આત્મા કહ્યો છે.૩૮ અનુભૂતિની તીવ્રતામાં સહૃદય એટલો તન્મય બની જાય છે કે અન્ય બધું જ વિસારે પાડી દે છે. આનંદાનુભૂતિના કારણે આ અવસ્થા "બ્રહ્માનંદસહોદર" ગણાવેલ છે.

(૪) રસાભિવ્યક્તિની પ્રક્રિયા :

રસની અભિવ્યક્તિ માટે કવિ દ્વારા વિભાવ, અનુભાવ વગેરેનું વર્ણન કરાય છે ત્યારે સહૃદયગત વાસનાના રૂપમાં સ્થિત-સ્થાયીભાવ ચવર્ણરૂપતાને પ્રાપ્ત કરે છે. કવિની કલ્પનાથી પ્રેષિત તેમજ સહૃદયી કલ્પનાથી ગૃહિત હોવાને કારણે જ લૌકિકઘટનાના કારણ વગેરે હેતુ કાવ્યમાં વિભાવ, અનુભાવ તેમજ વ્યભિચારીભાવો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ દ્ષ્ટિએ રત્યાદિ સ્થાયીભાવોને રસરૂપમાં પરિણત કરવામાં વિભાવાદિ હેતુ છે. આમાં સ્થાયી તથા સંચારી વ્યંગ્ય હોય છે જ્યારે વિભાવ અને અનુભાવ વાચ્ય હોય છે. ક્યારેક વિભાવ અને અનુભાવ વ્યંગ્ય પણ હોઈ શકે, પરંતુ એ વખતે તે વસ્તુધ્વનિમાં સમાવી લેવામાં આવે છે.૩૯ ક્યારેક વિભાવ અને અનુભાવથી સજીવવર્ણન દ્વારા વ્યભિચારી વગેરે હેતુ પણ કાવ્યપરિશીલન કરનારને આસ્વાદ કરાવવામાં સમર્થ થઈ જાય છે. આથી સ્પષ્ટ છે કે રસ વ્યંગ્ય છે અને વિભાવ, અનુભાવ તથા વ્યભિચારીભાવ આના વ્યંજક છે.

આચાર્ય ભરતનું રસનિષ્પત્તિ વિષયકસૂત્ર આનું સૌથી મોટું પ્રમાણ છે. વિભાવાનુભાવવ્યભિચારિસંયોગાદ્રસનિષ્પત્તિ: ૪૦ ભરતનો અહીં એ આશય જણાય છે કે કાવ્યમાં વિભાવ, અનુભાવ વગેરેનું વાચ્યરૂપમાં કથન હોય છે, નહીં કે તેના સંયોગના પરિપાકરૂપ રસમાં. આથી રસ તથા વિભાવાદિમાં વ્યંગ્ય-વ્યંજક ભાવનો સંબંધ છે. નાટ્યદર્પણકાર કાવ્યના પ્રધાનતત્વ તરીકે રસધ્વનિને સ્વીકારે છે.૪૧

હવે રસ વિશે જોઈએ કારણ કે "રસ વિના અર્થ પ્રવર્તતો નથી" તેમાં કહેવાયું છે કે વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારીના સંયોગથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે. આ સૂત્રમાં વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ત્રણે શબ્દો પારિભાષિત છે. સંસ્કૃતમાં સામાન્ય રીતે રુઢ એવા આ શબ્દો ગણાય. આ ત્રણેય શબ્દોના અર્થનો ખુલાસો નાટ્યશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યો છે. છઠ્ઠા અધ્યાયને રસાધ્યાય અને સાતમાને ભાવવ્યંજક કહ્યો છે. જર આ ત્રણેય શબ્દની ચર્ચા આપણે 'રસવિવરણ' માં આગળ કરીશું.

(૫) કાવ્યસિદ્ધાંત અને રસસિદ્ધાંત :

(૧) કાવ્યસિદ્ધાંત :

ડૉ. હરીવલ્લભ ભાયાણી જણાવે છે કે 'એવટે ભારતીય કાવ્યસિદ્ધાંતોને સંસ્કારવાની વાત શું સંસ્કારવાનું છે, ભાઈ ? ભારતીય સાહિત્યવિચાર સાહિત્યની પ્રકૃતિ કે પાયાની સાથે કામ પાડે છે. સાહિત્ય એટલે શબ્દની સૃષ્ટિ: તો શબ્દ કઈ રીતે એના કયા ગુણધર્મોથી સાહિત્ય બને ? એ શબ્દ લોકિક અનુભવનું કઈ રીતે રૂપાંતર સાધી અલોકિક અનુભવની સૃષ્ટિ રચે ? રચનાનો શબ્દબંધ ભાવકના ચિત્તમાં કઈ રીતે કૃતિ બને ? સાહિત્યનો પ્રભાવ અને પ્રયોજન કયાં ? વગેરેની તેમાં ઉંડાણ અને સુક્ષ્મતાથી શતાબ્દીઓ સુધી વાત થતી રહી છે અને એ વાત અદ્ધર નથી. હજારો કૃતિઓના ઝીણવટભર્યા વિશ્લેષણ ઉપર આધારીત છે. ભારતીય વિવેચન પ્રયોગસૂચક હતું, શાસ્ત્રમૂલક નહિ.' જ૩

ભારતીય કાવ્યમીમાંસા પ્લેટોનિક નહિ, એરિસ્ટોટેલિયન અભિગમ ધરાવે છે. તે અમૂર્ત ઉપરથી મૂર્તનું નહિ મૂર્ત ઉપરથી અમૂર્તનું વિવેચન કરે છે. જેને કાવ્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે વસ્તુતઃ પ્રયોગોમાંથી તારવવામાં આવેલાં ઉત્તમકાવ્ય માટેના ધોરણો છે. તે ધોરણોનો પ્રયોગ તદ્દનુવર્તી રચનાઓમાં થયો છે. આ ધોરણો જો બાધક નીવડતાં જણાયાં તો તેની ફેર-વિચારણા પણ કરી છે. કૃતિ આધારે ધોરણો અને ધોરણોને આધારે કૃતિઓ એમ પરસ્પરાપેક્ષી અને પરસ્પરાવલંબી પ્રક્રિયા અહીં સતત ચાલતી રહી છે. જ૪ આમ કાવ્યશાસ્ત્ર કેળવ શાસ્ત્ર નથી, કૃતિ વિવેચન પણ છે.

(II) રસસિદ્ધાંત:

ભારત વર્ષના છેલ્લા બે હજાર વર્ષના કાવ્યશાસ્ત્રીઓમાં કાવ્યનો આત્મા યા કાવ્યમાં નિયામક તત્વ શું છે. એના વિષયમાં અનેક સિદ્ધાંતો મૂકવામાં આવ્યાં હતાં.૪૫ તેમાં "રસસિદ્ધાંત" વિશે ઘણી બધી ચર્ચાઓ થઈ છે. રસ એ કાવ્યનો આત્મા છે. સમગ્ર કાવ્ય માટે એ મહત્વનું તત્વ છે. તો હવે આપણે તેના વિશે માહિતી મેળવીએ.

(1) ઉપનિષદ્માં રસશબ્દ :

ઉપનિષદોમાં 'રસ' શબ્દ અને એનું ક્રિયાપદ અનેકવાર વપરાયાં છે. તેમાં મુખ્ય બે કે ત્રણ અર્થ દેખાય છે. પ્રવાહિત્વનો અર્થ બધામાં સમાન લાગે છે. પાંચ ઈન્દ્રીયોમાં જે પાંચ ગુણો ગ્રહણ કરે છે તેમાં જીભ જે ગુણ ગ્રહણ કરે છે તેનું નામ રસ છે. આ અર્થમાં આ શબ્દ પ્રશ્નોપનિષદમાં૪૬ બૃહદારણ્યકમાં ૪૭ તેમજ પ્રશ્નોપનિષદમાં ૪૮ વપરાયો છે. આ અર્થના બીજા પણ પ્રયોગો છે. વનસ્પતિમાં રહેલા પ્રવાહી તત્વ માટે 'રસ' શબ્દ મુલ્કલ્પિપનિષદ્ ૪૯ માં વપરાયો છે. આનાથી સહેજ આગળ જતો અર્થ વૃક્ષોના રસો જેમાંથી મધ બને એ અર્થમાં, છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્માં દેખાય છે.૫૦

(2) તૈત્તિરીયના આઠરસ :

આનાથી આગળ જઈ કોઈપણ વસ્તુના તત્વ કે સત્ત્વ કે સારના અર્થમાં 'રસ' ના પ્રયોગો ઉપનિષદોમાં વધારેમાં વધારે મળે છે. જેમ કે તૈત્તિરીયમાં ભૂતોનો પૃથ્વીરસ, પાણી પૃથ્વીનાં રસ, ઔષધિઓ પાણીનાં રસ, પુરુષ ઔષધિઓનો રસ, વાયા પુરુષનો રસ, ઋચ્યા વાણીનો રસ, સામ ઋચ્યાઓનો રસ અને ઉદ્ગીથ સામનો રસ."૫૧

આ પ્રયોગોમાં 'રસ' શબ્દ સત્ત્વના અર્થમાં હોવા છતાં તેમાં અર્થની બીજી અનેક સૂક્ષ્મ છાયાઓ છે, જે તેનો બરાબર ભાવાર્થ સમજવા છૂટી પાડવી પડે. આમા જે રસોની સંખ્યા આઠ આપી છે, જે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.

(૩) રસસંખ્યા :

ભરતમાં જે 'રસ' શબ્દ આવે છે તેમાં આપણે જોઈશું કે ઉપનિષદના સ્વાદ અર્થનો રસ, તથા સત્વ અર્થનો રસ, તેમજ છાંદોગ્યમાંનો અનેક વૃક્ષોનો રસોમાંથી થતો એક સમવહાર મધુરૂપીરસ એ અર્થોનો રસ પણ અભિપ્રેત છે. છાંદોગ્યમાંની રસોની આઠની સંખ્યા પણ નાટ્યરસોની સંખ્યા આઠ કરવામાં પ્રેરણારૂપ હોય. પણ સૌથી મહત્વની બાબત તો આત્મા રસ છે, અને રસને મેળવીને આ આત્મ આનંદી થાય છે એ તેતિરીયની ઉક્તિ રસમીમાંસાના મૂળ સૂત્રરૂપ નહિ તો મૂળ પ્રેરણારૂપ ગણવી જોઈએ.૫૨

આ વિષયમાં ભરતને જ પ્રમાણ માનીશું. તેણે નોંધ્યું છે કે દેવોની ઈચ્છા પ્રમાણેનું દ્વિચ અને શ્રાવ્ય બંને હોય તેવું ક્ષીડનીયક રચવા બ્રહ્માએ ઋગ્વેદમાંથી પાઠ્ય, સામવેદમાંથી ગીત, યજુર્વેદમાંથી અભિનય, અથર્વેદમાંની રસ લઈ નાટ્યવેદનું નિર્માણ કર્યું.૫૩

આમ રસવિચારનો ઉદય અથર્વેદથી પહેલા ગણવાની ભુમિકા નથી. ભરતે રસસૂત્ર પુસ્તકાર્યું તે પહેલાં રસ વિશેનો સંપ્રત્યય કામસૂત્રમાં ઉલ્લેખાયો છે.૫૪ ભરતમુનિએ એક કારીકામાં આઠરસ ગણાવ્યાં છે.૫૫ તો આજ અધ્યાયના અંતભાગમાં નવરસ ગણાવ્યાં છે.૫૬

મહાકવિ કાલિદાસે 'વિક્રમોવર્શીયમ્' માં ભરતમુનિએ પ્રયોજાયેલા આઠરસનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.૫૭ તો મહાકવિ દંડી પણ કાવ્યાદર્શમાં વાણીની રસવતાના સંદર્ભે ઉલ્લેખ કર્યો છે.૫૮

નવરસની પરંપરાનો અણસાર આનંદવર્ધન પહેલાં, તેનાં પુરોગામી ઉદ્ભટના નિરૂપણમાં મળે છે.૫૯ તે રસવત્ અલંકારના સંદર્ભમાં શાંત સમેત નવરસ ગણાવે છે. ઘનંજય અને ઘનિક અભિનિવેશથી શાંતનો નિષેધ કરે છે.૬૦

આમ, રસ સંખ્યા વિશે વિવિધ મતો પ્રવર્તે છે.

(4) રસનું વિવરણ :

રસના વિષયમાં નાટ્યશાસ્ત્રમાં છઠ્ઠા અધ્યાયમાં મૂળચર્ચા ટુંકી અને દેખીતી રીતે સરલ છે. સૌ પ્રથમ રસોને વિશે વ્યાખ્યાન કરીએ; કારણ કે રસ વિના કોઈ અર્થ પ્રવર્તતો નથી. તેમાં વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારીના સંયોગથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે.૬૧ આ સૂત્રમાં વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ત્રણે શબ્દો પારિભાષિક છે. આ ત્રણેય શબ્દોનો ખુલાસો સાતમાં અધ્યાયમાં આવે છે. છઠ્ઠા અધ્યાયને રસાધ્યાય અને સાતમાને ભાવવ્યંજક કહ્યો છે. હવે આપણે વિભાવ, અનુભાવ, વ્યભિચારીભાવ અને ભાવ શબ્દનો અર્થ રસના સંદર્ભમાં સમજાવે.

(અ) વિભાવ :

‘વિભાવનો અર્થ વિજ્ઞાન, વિશેષ કરીને જ્ઞાન. વિભાવ, કારણ, નિમિત્ત અને હેતુ એ પર્યાયો છે.’ એનાથી વાચિક, આંગિક અને સાત્વિક અભિનયો વિભાવિત (વિજ્ઞાત) થાય છે એટલે વિભાવ, વિભાવિત અને વિજ્ઞાતમાં અર્થભેદ નથી.”૬૨ એ પછીના શ્લોકોમાં થોડોક ફેર છે અને થોડીક વધારે સ્પષ્ટતા આપણને “બહવોઢર્થા વિભાવ્યન્તે ઇતિ સંજ્ઞિતઃ ॥” માં મળે છે.૬૩ આમાં વાચિક અને આંગિક બે અભિનયોનો નિર્દેશ છે” સાત્વિક છોડી દીધો છે. ગદ્ય ફકરામાં વાગાદિ અભિનયો વિભાવથી વિજ્ઞાત થાય છે તેને સ્થાને શ્લોકમાં આ અભિનયોને આશ્રિત અથવા પાઠભેદ (અભિતયોઢ્ભવાઃ) આ અભિનયોમાંથી ઉદ્ભવતા અર્થોને વિભાવ વિજ્ઞાત કરે છે, એટલે અભિનયોને વિજ્ઞાત કરે છે એમ નહિ પણ એમાંથી ઉદ્ભવતા અર્થોને વિજ્ઞાત કરે છે એટલી વધારે સ્પષ્ટતા છે.

વિભાવ બે પ્રકારના છે. આલંબન અને ઉદ્દીપન. દુષ્ચંતના રતિભાવને ઉદ્દીપ્ત થવા માટે શકુંતલાની પ્રત્યક્ષ અથવા માનસિક ઉપસ્થિતિ જરૂરી છે. નદી દ્વારા અભિનીત શકુંતલા તે આલંબન વિભાવ છે. આલંબનથી ઉદ્દીપ્ત સ્થાયીભાવને વિશેષ ઉત્કટ બનાવવા માટે પ્રકૃતિ, એકાંત, સંગીત આદીનું નિરૂપણ ઉદ્દીપનનું કારણ બને છે. અલબત્ત દરેક વિભાવ

દરેક વ્યક્તિમાં એકસરખાં સ્થાયીભાવ ઉદ્ભુદ્ય કરશે એમ ન કહી શકાય. વાઘની ઉપસ્થિતિ એક મનુષ્યમાં ભયનો સંચાર કરશે, તો બીજા મનુષ્યમાં ઉત્સાહ પણ પ્રેરશે. વ્યવહારમાં તો નાટકનાં પાત્રાદિ દ્વારા આ તથ્ય પ્રગટ થાય છે.

(બ) અનુભાવ :

‘અનુભાવ્યતેડનેન વાગડગસત્વકૃતોડભિનય ઇતિ ા’ વાણી, અંગ અને સત્વે કરેલો અભિનય આનાથી અનુભવાય છે તે અનુભાવ. વાચિક અને આંગિક અભિનય વડે શાખાંગોપાંગચુકત અર્થ આમાં અનુભવાય છે તેથી તે અનુભાવ કહેવાય છે.૬૪

રસના ઉપકરણોમાં અનુભાવોની સ્થિતિ અદ્ભુત અને વિચારશીલ છે. અનુભાવ રસની દ્રાહ્ય અભિવ્યક્તિ છે. તે એવો આંગિક વિકાસ છે જે રસોના પરિચાયકની સૂચના આપે છે.૬૫ નાટકના અભિનયમાં અનુભાવોનું ખૂબ જ મહત્વ છે.૬૬ અનુભાવોની યર્થાથતા જ અભિનયની સફળતાનું પ્રમાણ છે.૬૭ જે ભાવોને નેત્ર, ભૂ, હસ્ત, ચરણ આદિ બહિરંગ અભિનયથી બતાવી શકાય તે અનુભાવો.

ક. વ્યભિચારી ભાવ :

વિ અને અભિ એમ બે ઉપસર્ગો અને ચર એ ગતિના અર્થનો ધાતુ. વિવિધ થાય એ રીતે અને અભિમુખતાથી રસોમાં ગતિ કરે છે એટલે વ્યભિચારી, વાણી, અંગ અને સત્વથી ચુકત વ્યભિચારી ભાવો રસોને પ્રયોગમાં દોરે છે, લઈ આવે છે એટલે વ્યભિચારી. જેમ સૂર્ય અમુક દિવસ અથવા નક્ષત્રને લઈ આવે તેમ; તેનો અર્થ એવો નથી કે હાથથી કે ખભેથી ઊંચકીને લાવે છે (ના.શા. પૃ. ૩૫૫) પરંતુ, આ લોક પ્રસિદ્ધ છે. જેમ સૂર્ય અમુક દિવસ કે નક્ષત્ર લઈ આવે છે એમ આ વ્યભિચારી ભાવો રસોને લઈ આવે છે તેમ સમજવું.૬૮

આમ આ ત્રણેય પદોની પરિભાષા સમજીને સૂત્રાર્થ કરીએ તો “અર્થોને વિજ્ઞાત કરનારા (વિભાવો), અર્થોનો અનુભવ કરનારા (અનુભાવો) અને તે તરફ વિશેષ કરીને અભિમુખતાથી ફરનારા ભાવો (વ્યભિચારીભાવો) ના સંયોગ વડે રસ નિષ્પત્તિ થાય છે.

હવે આપણે 'ભાવ' શબ્દ સમજાએ.

(૬) ભાવ :

ભાવ એટલે શું ? જેનાથી કાવ્યાર્થી અને નાટક હોય તો અભિનયયુક્ત કાવ્યાર્થી, ભાવિત થાય અર્થાત્ વાસિત થાય તે ભાવ. કાવ્યાર્થાન્ ભાવયન્તિ ઇતિ ભાવાઃ । ૬૯ ભાવિતં વાસિતં કૃતમિત્યનર્થાન્તરમ્ । ૭૦

વાણી, અંગો, મુખરાગ, સત્વ અને અભિનય દ્વારા કવિના અંતર્ગતભાવનો અનુભાવમૂર્ત કરી આપે તે ભાવ.૭૧ જે પ્રમાણે પ્રજાજનોમાં સમર્થ રાજાનું સ્થાન છે અને જેમ શિષ્યોમાં ગુરૂનું સ્થાન છે તે પ્રમાણે બધા જ વ્યભિચારી અને સાત્વિક ભાવોની સમક્ષ સ્થાયીભાવોનું સ્થાન છે.૭૨ આ ભાવો એટલે ભારતીય પ્રાચીન મનોવિજ્ઞાને પૃથક સમજેલા ભાવો.

રતિર્હાસશ્ચ શોકશ્ચ ક્રોધોત્સાહો ભયં તથા ।

જુગુપ્સા વિશ્મયશ્ચેત્તથમષ્ટૌ પ્રોકતાઃ શમોડપિ ચ ॥ ના. શા. અ-૭ ॥

રતિ, હાસ, શોક, ક્રોધ, ઉત્સાહ, ભય, જુગુપ્સા અને વિશ્મય અને નવમો શમ. આઠ સાત્વિકભાવો સ્તમ્ભ, સ્વેદ, રોમાંચ, સ્વરભેદ, વેપથુ, વેવલ્ચ, અશ્રુ અને પ્રલય અને ત્રેતીશ વ્યભિચારી ભાવો નિર્વેદ, ગ્લાનિ, શંકા, અસૂચા, મદ, શ્રમ, આલસ્ય, દૈન્ય, ચિંતા, મોહ, સ્મૃતિ, ઘૃતિ, વ્રીડા, ચપલતા, હર્ષ, આવેગ, જડતા, ગર્વ, વિષાદ, ઔત્સુક્ય, નિદ્રા, અપસ્માર, સુપ્ત, વિબોધ, અમર્ષ, અવહિત્ય, ઉગ્રતા, મતિ, વ્યાધ, ઉન્માદ, મરણ, ત્રાસ અને વિતર્ક.૭૩

આ ભાવોનું સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે કાવ્યાર્થીને ભાવિત કરે છે, વાસિત કરે છે. જેમ સર્વ કાંઈ સુગંધથી વાસિત થાય છે કે રસથી વ્યાપ્ત થાય. ભાવ એ કે જે વ્યાપી જાય છે.૭૪ આ ઓગણપચાશ ભાવોમાંથી આઠને સ્થાયી ભાવો કહ્યા છે અને તેમને મુખ્ય ગણ્યાં છે, જ્યારે બાકીના એકતાલીશમાં આઠ સાત્વિક અને તેત્રીસ વ્યભિચારી ભાવોને ગોણ ગણ્યા છે.૭૫

(૬) સ્થાયીનું અને વ્યભિચારીભાવનું મનોવિજ્ઞાન :

સ્થાયીભાવ બધા ભાવોમાં મુખ્ય છે, અને એને આશ્રયે બીજા ભાવો પોતે પરસ્પર મળી સ્થાયીને રસ બનાવે છે. સ્થાયીભાવ, વિભાવ, અનુભાવ, વ્યભિચારી અને સાત્વિક ચારેય મળીને રસ નીપજાવતાં છતાં સ્થાયીને મહત્વ આપવાનું કારણ પ્રાચીન મનોવિજ્ઞાની માન્યતા છે.૭૬

દશરૂપકમાં ઘનંજય સ્થાયીભાવો વિશે કહે છે કે “જે વિરુદ્ધ કે અવિરુદ્ધ ભાવોથી વિરુદ્ધ પામતો નથી અને બીજાને પોતા તરફ લઈ આવે છે, પોતામાં સમાવે છે તે સ્થાયી લવણાકર છે. એટલે કે જેમ સમુદ્ર બધાં જલપ્રવાહોને પોતામાં સમાવી પોતા જેવો બનાવી દે છે તેમ સ્થાયીભાવ બીજાભાવોને પોતામય કરી નાંખે છે.૭૭

આમાં સિદ્ધાંત એવો લાગે છે કે મનુષ્યના મનોભાવોમાં કેટલાંક એવા છે કે જે હંમેશા હોય છે, રહે છે અને તેથી સ્થાયી છે, જ્યારે બીજા (Fleeting) ક્ષણિક જેવા છે; અને તેથી રસ કે જે માનવમનનો અનુભવ છે તેમાં માનવમનનું બંધારણ સચવાવવું જોઈએ અથવા એમ કહો કે સહજ રીતે સચવાય છે.

આમ આટલા પરિષ્કાર પછી સૂત્રાર્થનું “વિભાવ-અનુભાવ અને વ્યભિચારીભાવોના સંયોગથી રસનિષ્પત્તિ” એનું તાત્પર્ય એ થાય કે સ્થાયી ભાવોને જગાડનારા કાવ્યાંશો (વિભાવો) અને જાગૃત થયેલાને અનુભવાવનારા કાવ્યાંશો (અનુભાવો) અને વ્યભિચારીના કારણો અને કાર્યો અને કહેલા કાવ્યાંશો ત્રણે સંયોગ પામી રસની નિષ્પત્તિ કરે છે.

(૭) કરુણરસનું પ્રથમ મહાકાવ્ય : રામાયણ

આદિકવિ વાલ્મીકિની રચના આદિકાવ્યના પ્રથમ કાવ્ય તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલ છે. આ મહાકાવ્યની ઉત્પત્તિનું પ્રેરણાસ્ત્રોત કૌંચવદ્ય સાથે સંબંધ એક કરુણરસથી પરિપૂર્ણ ઘટના છે. કવિના શોકાકુળ હૃદયમાંથી નીકળેલી વાણી શોકની શ્લોકરૂપતા છે, જે શોકાકાન્તા હૃદયમાંથી નીકળવાને કારણે સ્વયં કરુણામય હતી.૭૮ આ ઘટના કેવળ આ મહાકાવ્યનો

જ નહી પરંતુ સમસ્ત લોકિક કાવ્યનો આદિ હેતુ છે.૭૯

કોંચીએ દેવના કૂર પ્રહારથી પોતાના પ્રિયતમથી અલગ થવાનાં કારણે જે કરુણ આકંઠ કર્યું તેનાથી સર્વ પ્રથમ કવિનું હૃદય સંવેદનશીલ બન્યું અને કવિનો શોક શ્લોકરૂપમાં પરિણત થયો આ શ્લોક અનુષ્ટુપ છંદથી ગ્રંથિત થયો, સ્વયં વાલ્મીકિને શોકાનુભૂતિથી પરિપૂર્ણ માનસિક ચિત્તવૃત્તિને પોતાની વાણી માટે ઉત્તરદાયી ઠરાવેલ છે અને આ કારણે જ છંદસહિત શ્લોકબદ્ધ મહાકાવ્યની રચના થઈ છે.૮૦

સ્પષ્ટ છે કે આ કાવ્યની રચનાનો આધાર કવિની કારુણ્યસભર માનસિક ચિત્તવૃત્તિ હતી. જેને કોંચ વધની ઘટનાએ આંદોલિત કરી હતી. આ મહત્વપૂર્ણ ઘટનાનો ઉલ્લેખ મહાકવિ કાલિદાસે પોતાના રઘુવંશમાં ૮૧ અને ભવભૂતિએ ઉત્તરરામચરિતમાં કર્યો છે.૮૨ અહીં જ આનંદવર્ધન રસઘવનિને કાવ્યના આત્મા તરીકે સ્વીકારી રસસિદ્ધાંતનું પ્રારંભિક સ્વરૂપ નિહાળ્યું છે.૮૩ કાવ્યનો આત્મા ભાવાત્મક અનુભૂતિની લયપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ છે.

‘શ્રી બલદેવ ઉપાધ્યાયે’ આ ઘટનાને સંસ્કૃત કાવ્ય વિચારધારાની નિર્દેશક બાબત માનતાં કહ્યું છે કે “સંસ્કૃત કાવ્યની દિશા તો તે દિવસે નિર્દિષ્ટ થઈ ગઈ હતી જે દિવસે પ્રેમપરાયણ સહચરના આકસ્મિક વિયોગથી સંતપ્ત કોંચીના કરુણ નિનાદને સાંભળીને વાલ્મીકિનો શોક શ્લોક રૂપમાં છલકાઈ પડ્યો હતો.૮૪

સંસ્કૃત કાવ્યના ઉદ્ભવનો પ્રેરણાસ્ત્રોત શોકાનુભૂતિને સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. આનાથી આપણે એમ કહી શકીએ કે આ શોકરૂપમાં અભિવ્યક્ત થઈને પ્રથમ તેમજ આધારભૂત રસ બન્યો જેનાથી અન્યરસ વિકસીત થયા. જોકે આ ધારણા ભરતની માન્યતાથી વિપરીત છે. જેમાં તેમણે કરુણ રસને રૌદ્રનું પરિણામ માનીને તેને ગૌણસ્થાન આપ્યું છે.૮૫ છતાં પણ કાવ્યશાસ્ત્રીઓનો બહુધામત આ પક્ષમાં રહ્યો છે.

‘રાજશેખરે’ પણ આ સંદર્ભમાં કેટલીક કથાઓનો ઉલ્લેખ કરીને કરુણરસના આ પક્ષની પુષ્ટિ કરી છે.૮૬ અભિનવગુપ્ત પણ આ મતની પુષ્ટિ કરતા પ્રતીત થાય છે.૮૭

કરુણારસની અનુભૂતિમાં ચિત્ત સૌથી વિશેષ દ્રવિત થાય છે. અંગ્રેજીના પ્રસિદ્ધ કવિ "શૈલી"એ પણ કરુણારસથી પરિપૂર્ણ રચનાને મધુરતમ ગણી છે.૮૮

વાસ્તવમાં રામાયણ કરુણારસનું પ્રથમ કાવ્ય છે. આ તથ્યની પુષ્ટિ એ રીતે પણ થાય છે કે કરુણારસથી પરિપૂર્ણ આ મહાકાવ્ય જ 'ભવભૂતિ' અને 'દિંગનાભ' વગેરે માટે એક આદર્શ અને ઉપજીવ્ય કાવ્યનું કામ કરતું આવેલ છે.

(૮) કરુણારસની અભિવ્યક્તિનું સ્થળ :

પોતાના પ્રિય સહચરથી અલગ થવાનાં કારણે કરવામાં આવેલ કરુણ આકંઠે કવિના હૃદયને આંદોલિત કર્યું હતું. આ વિયોગ સાથે સંબંધિત ઘટના અનેક મર્મભેદી રૂપોમાં પરિણામ સ્વરૂપ મહાકાવ્યના સંપૂર્ણ કથાનકમાં વ્યાપ્ત છે. રામાયણમાં અનેક સ્થળોએ કરુણારસની માર્મિક અભિવ્યક્તિ થઈ છે.

ત્રણ રાણીઓની ઉપસ્થિતિ હોવા છતાં રાજા દશરથનું પુત્રહીન હોવું, રાજાના તીરથી વિંધાયેલ શ્રવણનું મૃત્યુ થવાથી તેના અસહાય માતા-પિતાના પુત્ર વિયોગથી પ્રાણ છોડવા, રામનું વનગમન, રાજા દશરથનું પુત્રવિયોગે મૃત્યુ, અયોધ્યાવાસીઓનો વિલાપ, ચિત્રકુટ પર્વત પર પિતાના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને રામનું કરુણ આકંઠ, અપહૃત સીતાની શોધ વખતે રામનો વિલાપ, વાલીના વધ પ્રસંગે તારામતીનું કરુણ આકંઠ, લક્ષ્મણની મૂર્છા વખતે રામનો વિલાપ, કુંભકર્ણ, મેઘનાદ તથા રાવણના મૃત્યુ ઉપર મંદોદરી તેમજ લંકાવાસીઓનું રૂદન, લોકર્નિદાના ભયથી સીતાનો પરિત્યાગ તેમજ સીતાનું પૃથ્વીમાં સમાઈ જતી વખતે રામનું ચેતનાશૂન્ય બનવું અને અંતમાં પ્રિયભાઈ લક્ષ્મણ મૃત્યુ પામવાથી દુઃખી રામનું અવસાન પામવું. આ સર્વ સ્થળો કરુણ રસના અધિષ્ઠાન છે. વાલ્મીકિએ આ અને આવા દ્વયોમાં કરુણારસની સુંદર અભિવ્યક્તિ કરી છે જે સહૃદયના ચિત્તમાં અમીટ છાપ છોડી જાય છે.

(૯) કુટુંબરસના વિવિધ સ્વરૂપો :

કુટુંબરસનું આદિ મહાકાવ્યમાં પ્રાધાન્ય રહેલ છે. રામાયણમાં આ કુટુંબરસ ક્યારેક સ્વતંત્ર રૂપમાં તો ક્યારેક અન્યરસને અંગરૂપમાં રહેલો છે. કુટુંબ રસની અભિવ્યક્તિ થવા માટે અનેક પરીબળો ભાગ ભજવે છે. ક્યારેક તે માતૃપિતૃ વિષયક રતિથી યુક્ત હોય છે. તો ક્યારેક પતિ, ભાઈ, પુત્ર વગેરેની રતિથી યુક્ત હોય છે. વિવિધ સ્વરૂપે જોવાતો કુટુંબરસ આંતરવ્યથાના અધ્યયનની સુવિધા ખાતર નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારોમાં વિભક્ત કરી શકાય.

- (I) પોતાના પ્રિયના વિયોગથી ઉત્પન્ન વિલાપ વગેરેમાં
- (II) ભયની ઉપસ્થિતિના કારણે થતા કુટુંબ આકંઠમાં
- (III) પરદુઃખ જોઈને કુટુંબની ઉપસ્થિતિમાં

આ આંતરવ્યથાને વ્યક્ત કરતા કુટુંબરસના વિવિધ સ્વરૂપોનું નિદર્શન રામાયણમાંથી મેળવીએ.

(I) પોતાના પ્રિયજનના વિયોગથી ઉત્પન્ન વિલાપ વગેરેમાં :

(1) રામનો વનવાસ જવાનો પ્રસંગ અત્યંત હૃદયદ્રાવક છે. આ પ્રસંગે સંપૂર્ણ પરિવાર જ નહીં પણ સમસ્ત અયોધ્યાની પ્રજા શોકાકુળ થઈ જાય છે. આ ઘટનાને થોડી વિગતવાર તપાસીએ જેમાં આપણને આંતરવ્યથાના દર્શન થાય છે.

રામના વનવાસ ગમન સમયે સંપૂર્ણ નગરમાં મૂર્છા છવાઈ જાય છે અને બધાં લોકો રામના અંતિમ દર્શનાર્થે ઉમટી પડે છે. કોઈ પાછળથી દોડી રહ્યાં છે, કોઈ તેનું અનુસરણ કરી રહ્યાં છે. બધાના અશ્રુપુર્ણનેત્રો રામ તરફ જ લાગેલા છે.૮૯

વાહરડાઓથી છૂટી પાડેલી ગાયોના જેવી બધી રાણીઓની સ્થિતિ થઈ છે તે દુઃખી થઈને અતિ હૃદયદ્રાવક આકંઠ કરે છે.૯૦

રામના વનગમનના અવસરે શોકના કારણે પશુઓ પણ પોતાનું ખાવાનું છોડી દઈને રામની સાથે સંસંવેદન અનુભવે છે.૯૧

એકાએક સંપૂર્ણ જનસમુદાયમાં દૈન્યભાવ છવાઈ જાય છે. આહાર-વિહારમાં કોઈનું મન લાગતું નથી, બધાનાં નેત્રો અશ્રુપુર્ણ છે તેમજ તેઓ શોકમગ્ન બની ગયા છે. તેઓ કોઈપણ પ્રસન્ન દેખાતા નથી.૯૨

રામના મિત્રો શોકભારથી એટલા આકંઠ કરતા હતા કે કોઈ નિર્ણય કરવાની સ્થિતિમાં ન હતા. તેઓની મૂર્છા પણ વળતી ન હતી. કવિએ અહીં 'તુ' નિપાતના પ્રયોગથી અન્ય લોકોની અપેક્ષાએ મિત્રગણની વિલક્ષણતા વ્યક્ત કરી છે.૯૩

ઉપરોક્ત સ્થળોએ કરુણ રસમાં સંચારીભાવ વિષાદનું પ્રાબલ્ય પ્રવર્તે છે. સંપૂર્ણ અયોધ્યામાં એક ગંભીર શોકરૂપી કાલિમાં છવાઈ જાય છે. વાસ્તવમાં રામવન ગમનની પૃષ્ઠભૂમિ ઉપર ભવિષ્યમાં થનાર દશરથ મૃત્યુની ઘટનાનું સાતત્ય જન્માવી કરુણ રસને વધુ ઘેરો બનાવી દેવાયો છે.

(૨) રામના વનગમનનું સ્વાભાવિક પરિણામ દશરથ મૃત્યુમાં આવે છે. અંધમુનિની કથા સાંભળતા જ દશરથની આંખો મીંચાઈ જાય છે. હવે તે કેવળ સ્પર્શ દ્વારા જ વાતચીત કરી શકે છે. સ્મરણશક્તિ તેનો સાથ છોડી દે છે. ચમદૂતો જાણે કે દશરથને લઈ જવા અધિરા બની ગયા છે. રૂપ, રસ વગેરેને પામવામાં નિષ્ફળ થઈ ગયાં છે અને અંતે રાજા દશરથ મૃત્યુને ભેટે છે.૯૪ અહીં મરણ નામના ભાવથી કરુણાની અભિવ્યક્તિ સાક્ષાત કરુણરૂપે વહેતી જોઈ શકાય છે. રાજા દશરથના મૃત્યુ વખતનો ચિતાર વાલ્મીકિએ ખૂબ જ હૃદયસ્પર્શી રીતે આપ્યો છે. દશરથ મૃત્યુની અસર વાલ્મીકિના શબ્દોમાં જોવી રહી :

રાજા દશરથના મૃત્યુ પર કૌશલ્યા અને સુમિત્રા ઘુસકે ઘુસકે રડી પડે છે અને ભૂમિ ઉપર ઢળી પડે છે.૯૫

રાજાના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને સંપૂર્ણ નગર શોક સાગરમાં ડૂબી જાય છે. રાજાના મૃત શરીરને તેલની ઢોળીમાં (કાષ્ઠપાત્રમાં) સુવડાવી દેવામાં આવે છે. નગરની સ્ત્રીઓ અત્યંત માર્મિક વિલાપ કરે છે, હાથને ઉપર નીચે લઈ જઈને પછાડે છે, આંખોમાં

અશ્રુઓ વહી રહ્યાં છે. તથા બઘી બાજુએ હાહાકાર મચી ગયો છે.૯૬ અનેક દિવસો સુઘી અયોઘ્યામાં ઉદાસીનતા તથા અંઘકાર છવાયેલો રહે છે.૯૭

પિતાના મરણના સમાચારથી દુઃખી થઈને ભરત ખૂબ જ વિલાપ કરે છે. ભૂમિ ઉપર ઢળી પડે છે તથા તેની ચેતના જતા જતાં ટકી છે.૯૮ તેરમા દિવસે પિતાની ચિતાની જગ્યાએ ભસ્મના ઢગલાંને જોઈને વઘારે દુઃખી થાય છે, અને રડતાં રડતાં કુશતાને કારણે પૃથ્વી પર ઢળી પડે છે.૯૯ અહીં 'ચિતાની 'ભસ્મનો ઢગલો' ઉદીપનવિભાવનું કામ કરી જાય છે.

વિકસિત વૃક્ષ જેમ કુહાડાથી કાપી નખાય ત્યારે અવાજ સાથે નીચે પડે છે તેમ રામભરતના મુખેથી પિતાના સમાચાર સાંભળીને પૃથ્વી પર ઢળી પડે છે.૧૦૦ શોકના કારણે રામ એટલા દુર્બળ થઈ જાય છે કે પિતાને અઘર્ય આપવા માટે ગંગામાં સ્વયં ઉતરી શકતા નથી.૧૦૧ કવિએ રામગત 'ગ્લાનિ' ભાવની અભિવ્યક્તિથી રામના શોકાતિયશને અત્યંત માર્મિક રૂપમાં પ્રગટ કરેલ છે.

(૩) રાવણની માયાવી શક્તિથી લક્ષ્મણ મૂર્છિત થઈ જાય છે.૧૦૨ આ વખતે ઘનુષ્યનું હાથમાંથી સરી જવું, તીરનું ઢીલું પડવું, અંગો શિથિલ જઈ જવાં વગેરે અનુભાવ છે. અશ્રુ, મૂર્છા વગેરે સાત્વિકભાવો છે. પૃથ્વી પર ઘાયલ થઈને પડેલ લક્ષ્મણનું સર્પની માફક તરફડવું એ ઉદ્દીપનભાવ છે.૧૦૩ અહીં કરુણરસ પોતાની સમગ્ર સામગ્રી સાથે અભિવ્યક્ત થયો છે.

(૪) વાલીના મૃત્યુપ્રસંગે તારાના વિલાપમાં પણ કરુણરસની અભિવ્યક્તિ થાય છે. પતિના મૃત્યુના દુઃખદ સમાચાર સાંભળતાં જ તારા રડતી-કકળતી અને દુઃખના કારણે હાથથી માથું અને છાતી ફૂટતી ચુદ્ધભૂમિમાં પડેલા પતિ પાસે પહોંચી જાય છે.૧૦૪ મૃત્યુપાશમાં બંધાયેલા પતિના મુખને જોઈને મૂર્છિત થઈ જઈને પૃથ્વી પર ઢળી પડે છે.૧૦૫ મૂર્છા દૂર થઈ ગયા પછી વાલીના ઘૂળ અને રક્તથી ખરડાયેલાં ગાત્રને જોઈને તેનો શોક દ્વિગુણિત

થઈ જાય છે. ધૂળથી ખરડાયેલા દેહને સાફ કરે છે તથા જળના અભાવમાં અશ્રુજળથી જ તેને ધૂએ છે.૧૦૬

અહીં કવિએ અશ્રુઓનું આધિક્ય દર્શાવવા ઉપરાંત ક્રુણારસને ઉપકારક એવા તમામ ભાવોનું નિરૂપણ પણ કરી આપ્યું છે. ક્રુણાનો વિસ્તાર કરતાં વાલ્મીકિ કહે છે કે રૂઢિરથી ખરડાયેલાં અંગો જોઈને અન્ય વાંદરીઓ સહિત તારાએ કરેલાં ક્રુણા આકંઠને સાંભળી જાણે કે વન અને પર્વત પણ તેની સાથે આકંઠ કરવા લાગ્યાં.૧૦૭

(II) ભયની ઉપસ્થિતિના કારણે થતાં ક્રુણા આકંઠમાં :

ક્રુણા રસ નિષ્પન્ન થવા માટે ભયજનિત ક્રુણા કલ્પાંતને પણ નિમિત્ત માનવામાં આવે છે. આદિ કાવ્યમાં આના ઉદાહરણો જોઈએ તો

રાવણ વંચનાપૂર્વક સીતાને ઉપાડી જાય છે. સીતા સંપૂર્ણ અસહાય અને લાચાર દશામાં સહાય અર્થે પોકાર પાડી ક્રુણા કલ્પાંત કરે છે.૧૦૮ સીતાની દયનીય દશા સાક્ષાત્ ક્રુણાતાનું દ્વિચ ખડું કરે છે. જો કે અહીં રાવણના પક્ષે રોદ્ધરસ રહેલો છે. પરંતુ સહદય કેવલ સીતાના ક્રુણારસને જ પ્રાધાન્ય આપે છે એ સ્વાભાવિક છે. આથી આ સ્થળે રાવણના રોદ્ધ કરતાં સીતાનો ક્રુણાભાવ વધારે આસ્વાદનીય બની રહે છે. આ ઉપરાંત અશોક વાટીકામાં ભયભીત સીતા વારંવાર વિષાદપૂર્ણ વિલાપ કરે છે ત્યાં પણ ક્રુણારસનું ક્ષેત્ર બની રહે છે.

(III) પરદુઃખ જોઈને ક્રુણાની ઉત્પત્તિમાં :

ક્રુણાથી ક્રુણારસની અભિવ્યક્તિનું સર્વ પ્રથમ અધિષ્ઠાન ખૂદ વાલ્મીકિ જ છે. શિકારી દ્વારા કોંચવધને જોઈને ઋષિનું હૃદય ક્રુણાથી ભરાઈ ગયું છે, અને “મા નિષાદ” એવા શાપના વચનો તેના મુખેથી સરી પડ્યાં.૧૦૯ અહીં વાલ્મીકિ પરદુઃખને જોઈને સ્વયં શોકાકુળ બની ક્રુણારસની નિષ્પત્તિના ભાગરૂપ બની જાય છે.

સીતા વનવાસ વખતનો લક્ષ્મણનો ક્રુણાભાવ, સીતાની અગ્નિ પરીક્ષા વગેરે પ્રસંગો પણ પરદુઃખ જોઈને ક્રુણાની ઉત્પત્તિનું ક્ષેત્ર બને છે.

(૧૦) શુદ્ધરૂપમાં કરુણાભાવ :

શુદ્ધ ભાવના રૂપમાં કરુણાની અભિવ્યક્તિ રામાયણના સાતમા કાંડમાં મળી આવે છે. વાલ્મીકિના તપોવન નજીક ગંગા નદીના કિનારે લક્ષ્મણ દ્વારા છોડી દેવાયેલી સીતા પોતાના દુર્ભાગ્ય માટે અસહ્ય વિલાપ કરે છે. ઋષિના શિષ્યો એ સીતાને દયનીય સ્થિતિમાં જોતાં તેમનું હૃદય કરુણાથી ભરાઈ આવે છે. તેઓ દોડતાં આશ્રમમાં આવે છે અને ઋષિને આખી ઘટના સંભળાવી સીતાને સહાયતા કરવાની પ્રાર્થના કરે છે. ૧૧૦ ઋષિ પોતાના તપોબળથી સીતાના વિષયમાં સઘનું જાણીને ઝડપથી ત્યાં પહોંચી જાય છે. ૧૧૧ અહીં શુદ્ધરૂપ કરુણા ભાવનું દર્શન થાય છે, તો અન્યત્ર રાજા ત્રિશંકુને ચાંડાલ રૂપમાં જોઈને વિશ્વામિત્રનો તેના ઉપર દયાભાવ જાગવો ૧૧૨ એ પણ આ પ્રકારનું જ ઉદાહરણ બનશે.

આ ઉદાહરણોમાં કરુણાનામના શુદ્ધ ભાવની અભિવ્યક્તિ થઈ છે. અલબત્ત સંચારી ભાવમાં કરુણાની પરિગણના થયેલી નથી. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં કરુણાની સંસારીભાવમાં ગણના થાય એ પૂર્વે વાલ્મીકિ તો તેને પૂર્ણ પ્રતિષ્ઠા આપી ચુક્યા હતાં. આ સંદર્ભમાં ડૉ. નગેન્દ્ર યોગ્ય જ કહે છે કે "કરુણાની પરિધિમાં શોક ઉપરાંત અનુકંપા, કાર્પણ્ય વગેરેનો સમાવેશ કરવો પડશે." ૧૧૩ આમ અહીં વાલ્મીકિ દ્વારા કરુણાસના ભાવોનો વિસ્તાર અને તેનો સ્વીકાર એ ઉલ્લેખનીય બાબત ગણી શકાય.

(૧૧) અન્ય રસો સાથે કરુણાસનું સંકર :

રામાયણમાં કેવળ અંગી રૂપમાં કરુણાસનો નિર્વાહ થયો હોવા સાથે તેનું અન્યરસોની સાથે સંકરના રૂપમાં પણ ઉપસ્થિત જોવા મળે છે. રામના વનવાસ પ્રસંગે દશરથ અને કૌશલ્યાનાં શોક વર્ણનમાં કરુણા તથા વત્સલરસનું સંકર જોવા મળે છે. સુગ્રીવ અને વિભીષણ દ્વારા પોતાના ભાઈઓ અનુક્રમે વાલી અને રાવણના મૃત્યુ પ્રસંગે કરવામાં આવેલો વિલાપ ભાતૃપ્રેમથી મિશ્રિત હોવાને લીધે ત્યાં કરુણા અને વત્સલરસનું સાંકર્ય જન્મે છે. મેઘનાદના મૃત્યુ વખતે રાવણે કરેલ આકંઠ કરુણાસનું અધિષ્ઠાન હોવા ઉપરાંત વત્સલરસથી સિંચિત

થઈ જાય છે. તો અન્ય પ્રસંગે વાલી અને રાવણના મૃત્યુ સમયે અનુક્રમે તારા અને મંદોદરી દ્વારા કરવામાં આવેલો વિલાપ શૃંગારરસથી મિશ્રિત થઈને વ્યંજિત થાય છે.

આમ કરુણરસ આદિકાવ્યમાં વિભિન્ન સ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે. આ ઉપરાંત અહીં અંગી રસના નિર્વાહની સાથોસાથ રસસંકરના પણ અનેક ઉદાહરણો મળે છે. લગભગ બધા રસોમાં અંગાગિભાવ નિર્વાહ દ્વારા રસ સંકરની સુંદર અભિવ્યક્તિ થયેલી છે. સાથોસાથ એ પણ નોંધવું જોઈએ કે મહાકાવ્યમાં કરુણરસનું પ્રધાન્ય પ્રવર્તે છે. જે આંતરવ્યથાની પુષ્ટિ કરે છે.

(1) કરુણ-શૃંગાર સંકર :

વાલીનો મૃત્યુ પ્રસંગ કરુણ-શૃંગાર સંકરનું ઉદાહરણ બની રહે છે. વાલીના મૃત્યુ સમયે તારા પોતાના ગૃહસ્થ જીવનના સુખોનું સ્મરણ કરે છે. તે વિલાપ કરતા કહે છે "હે વાનરરાજ! ચોક્કસ પણે મારા કરતાં તમને આ પૃથ્વી વધુ પ્રિય છે. આથી જ તેને આલિંગન આપીને સૂઈ રહ્યા છો. વળી મારી સાથે વાતપણ કરતાં નથી." ૧૧૪

આ પ્રસંગમાં કરુણરસ પ્રધાન છે. જ્યારે શૃંગારરસ તેને પુષ્ટ કરી રહ્યો છે. પરિણામે બંને રસોનો અંગાગિભાવ સંકર છે. વિશેષ સ્પષ્ટતા કરીએ તો આ ઉદાહરણોમાં તારા આલંબન છે. જ્યારે વાલી તેનું આશ્રયસ્થાન છે. અહીં કરુણ અને શૃંગારમાં આશ્રય એકત્વનો વિરોધ ઉભો થાય છે. પરંતુ શૃંગાર સ્મર્યમાણ હોવાને કારણે વિરોધનો પરિહાર થઈ જાય છે. કવિએ "વસુધાધિપ" શબ્દ તારા પાસે બોલાવી એવો ભાવ પ્રગટ કર્યો છે કે તમે મારા નથી પણ પૃથ્વીના સ્વામી છો. આમ અહીં 'અર્થાપતિ' અલંકાર વ્યક્ત કર્યો છે. વળી, 'ગાત્રે:' શબ્દથી બધી જ ઈન્દ્રિયો સહીત મૃત હોવા છતાં પૃથ્વીનું સેવન કરી રહ્યો છો, પરંતુ જીવિત એવી પોતાની અવગણના કેમ કરો છો ? ૧૧૫ આમાં કવિએ કરુણ અને શૃંગારની છાંટને વધુ ગંભીર બનાવી છે.

(II) કરુણ-શૃંગાર-બીભત્સ સંકર :

રાવણના મૃત્યુ સમયે મંદોદરીના માનસ પટ ઉપર અતીત અને અનાગતની સ્મૃતિઓ અને કલ્પનાઓ આકાર પામે છે ત્યાં મુખ્યરૂપે કરુણરસ વહેવા લાગે છે.૧૧૬ રાવણના મુખની કાંતિ શ્રી અને ધૃતિને ક્રમશઃ ચંદ્ર, કમળ અને સૂર્યની સાથે સરખાવી છે.૧૧૭ આ ત્રણેય પદાર્થો સાથે સરખામણી કરવાને લીધે રાવણના અતિશય સૌંદર્યનું પ્રાગટ્ય થાય છે. જેનાથી શૃંગારરસને પોષણ મળે છે. તો રાવણનું મુખ રામનાં બાણથી વિદાઈને લોહીથી ખરડાયેલું ઘૂળમાં પડેલું છે. એવો નિર્દેશ બીભત્સ રસને જન્માવે છે.૧૧૮ આમ અહીં કરુણરસને સાથે એક જ પ્રસંગે કરુણ ઉપરાંત શૃંગાર અને બીભત્સ સંકર જન્મે છે.

(III) કરુણ-વત્સલ સંકર :

કરુણ વત્સલ સંકરની માર્મિક અભિવ્યક્તિ રામાયણના ચોથાકાંડમાં થયેલી છે. વાલીના મૃત્યુ પછી સુગ્રીવના હાથમાં અંગદના જીવનને અસુરક્ષિત માનીને તારા ચિંતિત થાય છે.૧૧૯ જ્યારે તારા અંગદને વાલીના અંતિમ દર્શન કરવાનું કહે છે. ત્યારે કરુણતા સભર દશ્ય ખડુ કરે છે.૧૨૦ અહીં વત્સલરસ કરુણનો અંગ બનીને આવે છે.

કરુણ સાથે વત્સલના સંકરની સ્થિતિ મરણોન્મુખ વાલીના પરિતાપમાં જણાય છે. વાલી વારંવાર અંગદ સામે જુએ છે અને તેનાં નેત્રો આંસુથી ખરડાઈ જાય છે. સ્વયં વાલી અંગદની સોંપણી રામ૧૨૧ અને સુગ્રીવને૧૨૨ કરે છે. આ પ્રસંગે કરુણ વત્સલ સંકરની સ્થિતિના દર્શન થાય છે.

અહીં કવિએ અંગદની "પિતામ્બુતટાક" સાથે સરખામણી કરીને તેની પિતૃવિયોગમાં દુઃખી થઈને મરણની સંભવિત અવસ્થાને વ્યક્ત કરે છે. વાલીની પુત્ર માટે ઉપજેલી ચિંતા વત્સલરસને અભિવ્યક્ત કરે છે. આનાથી અંગીરસ કરુણ સાથે અંગરૂપ વત્સલનું સુંદર સામંજસ્ય સંધાયું છે. અહીં કરુણરસ અને વત્સલરસ સમાંતર ચાલતા પણ જણાય છે. આથી સંદેહ સંકરની સંભાવના માનવાનું મન થઈ આવે પરંતુ વત્સલરસનું નિર્માણ અને

પર્યવસાન કરુણારસમાં જ થઈ જવાથી બંનેને અગાંગીભાવ માની સંકર જ ગણવો વધુ યોગ્ય જ છે.

ડા. રામપ્રકાશ અગ્રવાલ પોતાનું અવલોકન રજુ કરે છે, કે “અહીં વત્સલરસ કરુણારસની ગોદમાં બાળકની જેમ લપાઈને બેઠો છે.” ૧૨૩ આ વિધાનની સાથે સંપૂર્ણપણે સહમત થઈ શકાય તેમ છે.

આના અન્ય ઉદાહરણ તરીકે રામના વનગમન સમયે કૌશલ્યા અને દશરથનો વિલાપ પણ ગણાવી શકીએ. જેમાં તેઓના પુત્રપ્રેમ વ્યક્ત થાય છે. આથી વત્સલરસ કરુણ અંગરૂપ બની રહે છે.

(IV) શૃંગાર-હાસ્ય સંકર :

રામાયણના સુંદરકાંડ માં રાવણ કામ પીડિત થઈને સીતા પાસે જાય છે. પરંતુ, ત્યાંથી તો તેને કેવળ તિરસ્કાર મળે છે. પરંતુ પાછા ફરતાં તે ધાન્યમાલિનીનો ભેટો થઈ જાય છે. તે રાવણને આલિંગન કરીને પોતાની સાથે રતિક્રીડા કરવાનું કહે છે. ૧૨૪ આ વખતે રાવણ હસતો હસતો તેની સાથે પાછો જતો રહે છે. ૧૨૫ અહીં હાસ્યરસ શૃંગારની પૃષ્ઠિ કરે છે. આથી આ રસો વચ્ચે અગાંગીભાવ સંકર છે.

આ પ્રકારના સંકરનું નિરૂપણ રામ-સીતા સંવાદમાં જોવા મળે છે. સીતા વનમાં જતા રામને પોતાને પણ સાથે લઈ જવાનું કહી દલીલ કરે છે કે, “જેમ જળહીન પવર્તીય વનમાં પીવાના વઘેલા પાણીને મુસાફરો સાથે લઈને ચાલે છે તેમ આપ પણ મને સાથે રાખો ૧૨૬ અહીં “ભુક્તશેષ” પદ સીતાને લાગુ પાડીને એવો અર્થ કાઢી શકાય કે તે પણ ભોગવીને વઘેલી છે. સીતાએ પ્રયોજેલ આવા શબ્દો વાસ્તવિક હાસ્યને જન્માવે છે. શૃંગારને પૃષ્ઠ કરવાને કારણે આ હાસ્ય તેનો અંગ બની રહ્યો છે. અલબત્ત અહીં હાસ્યના વિભાવાદીનું વર્ણન નથી. કેવળ ભાવરૂપમાં વ્યક્ત થયો છે. શૃંગાર અને હાસ્યના અવિરોધને કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ પણ માન્યતા આપી છે. ૧૨૭ આ વિભાવનાને વાલ્મીકિ પહેલેથી જ

સ્વીકૃતિ આપી ચૂક્યાં છે. રામાયણના ટીકાકારો એ પણ અહીં ગૂઢ હાસ્યોક્તિના દર્શન કર્યા છે. ૧૨૮ અહીં પ્રયોજેલ 'ભુક્તશેષ' શબ્દ વિશેષ ધ્યાન સૂચક બની રહે છે. આ શબ્દથી અતીતનો સ્મર્યમાણ શૃંગાર અભિવ્યક્ત થઈને સંભવિત વિપ્રલંભ શૃંગારને પુષ્ટ કરે છે. વસ્તુતઃ અતીત શૃંગાર અને તત્કાલિના હાસ્ય બંને એકવ્યંજકાનું પ્રવેશ રૂપમાં પરસ્પર મળીને વિપ્રલંભ શૃંગારને પુષ્ટ કરે છે. કવિએ ઉપમા અલંકારની પસંદગી સાથે શબ્દ શક્તિનો ચમત્કાર જોડી નિરૂપણમાં નાવીન્ય લાવી દીધું છે.

(V) વિપ્રલંભશૃંગાર-રૌદ્ર સંકર :

સીતાની શોધમાં નીકળેલ રામ તેની ભાળ મેળવવા માટે જે સંભાષણ કરે છે ત્યાં પણ સંકર જોવા મળે છે. રામ ક્રોધિત થઈને પર્વત વગેરેને સીતાના વિષયમાં પૂછે છે. રામને શંકા છે કે સીતાને પર્વતે છૂપાવી દીધી છે. આથી રામ ક્રોધિત થઈને તેનો વિદ્વંસ કરવા તત્પર થાય છે. ૧૨૯

અહીં રામની ઉન્મતાવસ્થામાં રહેલો વિપ્રલંભ શૃંગાર પર્વત વગેરે ઉપર ક્રોધિત થવાથી પુષ્ટ થાય છે. કવિએ રામના ક્રોધ વડે રૌદ્રરસનું યોગ્ય રીતે પોષણ કર્યું છે. પરંતુ અનુભાવો વગેરેથી તેનો વિશેષ વિસ્તાર ન કરતાં વિષયાન્તર લાવીને તેને અંગરૂપમાં જ રાખી દીધેલ છે. ૧૩૦ શૃંગાર અને રૌદ્રનું નિરૂપણ કરતા કવિએ પસંદ કરેલા શબ્દો પણ આપણું વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. સીતા માટે શૃંગારને પોષક, હેમવર્ષા, હેમભા, ચંદ્રનિભાનના વગેરે વિશેષણોનો પ્રયોગ કર્યો છે. તો રૌદ્રરસને અભિવ્યક્ત કરનાર વિદ્વંસ, બાણાગ્નિર્દગ્ધ, ભસ્મિભૂત, રુષિત, ચક્ષુષા, વગેરે પદોમાં કઠોર દ્વનિવાળા વર્ણોનું બાહુલ્ય દર્શાવ્યું છે.

(VI) દયાવીર - ધર્મવીર સંકર :

એક જ રસના અવાન્તર ભેદોના અગાંગિભાવ સંકરના ઉદાહરણો પણ આદિકાવ્યમાં જોવા મળે છે. મૃત ઋષિઓના અસ્થિ દર્શનથી ઋષિઓની સમક્ષ રાક્ષસોનો વધ કરવા માટે પોતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પાલનમાં રામને પ્રેરિત કરે છે. ૧૩૧ ઋષિઓની વ્યથા પામીને રામના મનમાં રાક્ષસ વધની ઈચ્છા એટલી તો પ્રદીપ્ત થઈ જાય છે કે તે સીતા અને

લક્ષ્મણથી પણ તેને વધારે મહત્વ આપે છે.૧૩૨ રામ માને છે કે કોઈના કહ્યા વિના જ મારે ઋષિઓનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. આમાં પ્રતિજ્ઞા કરીને રક્ષણ કરવાની વાત જ આવતી નથી.૧૩૩ અહીં ક્ષત્રિયના દયાવીર પ્રેરિત આર્તનાણ વગેરે સ્વાભાવિક ધર્મ સાથે ક્ષત્રિયધર્મનું પાલન કરવાની રામની તત્પરતામાં ધર્મવીરનું દર્શન થાય છે. આમ બંને રસ પ્રભેદનો અર્થાપત્તિ અલંકાર યોગ્ય અંગાંગિભાવ પ્રગટ કર્યો છે.

(VII) વીર-હાસ્ય-અદ્ભૂત સંકર :

આ પ્રકારના સંકરનું સંયોજન સાતમા કાંડમાં જોવા મળે છે. વાલી દ્વારા રાવણને પકડવામાં આવ્યો છે અને તે પોતાની બગલમાંથી તેને નીચે પછાડે છે.૧૩૪ આટલા મોટા રાક્ષસ રાવણને બગલમાં છૂપાવવાનો પ્રસંગ અદ્ભૂતરસનું ક્ષેત્ર બને છે. સાથોસાથ તે રાવણ આવ્યો હતો પોતાને જીતવા પરંતુ સ્વયં પરાજિત થઈ ગયો.૧૩૫ આમ અહીં વાલીગત હાસ્ય અભિવ્યક્ત થઈ તેનામાં જ રહેલા ઉત્સાહને પોષક નીવડે છે. કવિએ અહીં "અર્ણવાન્" પદમાં૧૩૬ પ્રયોજેલ બીજી વિભક્તિ સૂચિત કરે છે કે વાલીએ અટક્યા વિના જ રાવણને ચારેય સમુદ્ર ઉપર ફેરવ્યો. આ વ્યંગ્યાર્થથી વીરરસ ઉપકૃત તેમજ પુષ્ટ થાય છે.

(VIII) વીર-અદ્ભૂત સંકર :

રામ દ્વારા રાક્ષસોનો સંહાર થાય છે ત્યાં આ સંકર જોવા મળે છે. રામ એકલા હાથે ખર વગેરે હજારો રાક્ષસોનો વધ કરી નાંખે છે.૧૩૭ રામાયણ ભૂષણ ટીકાકાર અહીં અદ્ભૂત ઉક્તિનાં દર્શન કરે છે.૧૩૮ આનાથી એક તરફ રામની વીરતા પ્રગટ થાય છે. તો બીજી તરફ અદ્ભૂત કર્મ. આમ બંને રસની અંગાંગિભાવ રૂપે યોજના થઈ છે. અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે અદ્ભૂત અને વીરરસ સાથે સાથે ચાલે છે. આથી સંદેહ સંકરની સંભાવના ઊભી થાય છે. પરંતુ અદ્ભૂત રસ વીરતાપૂર્ણ કાર્યોથી ઉદ્ભવ્યો હોવાને લીધે વીરરસનો અંગ માનવો વધારે યોગ્ય છે.

(IX) **વીર-રૌદ્ર સંકર :**

વીરરસના અંગરૂપમાં રૌદ્રરસનું સાંકર્ય હનુમાનને પકડવા આવેલ પ્રધસ અને ભાસકર્ણ નામના રાક્ષસો સાથેના યુદ્ધ વખતે જોવાય છે. હનુમાન અતિશય ક્રોધે ભરાઈને વૃક્ષો સહિત શિલાઓને ઉખેડીને રાક્ષસોનો વધ કરે છે. ૧૩૯ કવિએ હનુમાનની ઉદયકાલિન સૂર્ય સાથે સરખામણી કરીને તેના રક્ત વર્ણત્વને પ્રગટ કર્યું છે. જે તેના ક્રોધનો સાક્ષી છે. સાથે સાથે રાક્ષસોનો વધ કરવામાં વીરરસની પ્રતીતિ થાય છે. આમ અહીં વીરરસ અને રૌદ્રરસનું રસ સંકર અનુભવાય છે.

(X) **વીર-રૌદ્ર-અદ્ભુત-બીભત્સ સંકર :**

સુગ્રીવ અને વિરૂપાક્ષના યુદ્ધ વખતે આ રસ સંકર જોવા મળે છે. સુગ્રીવ ક્રોધે ભરાઈને વિરૂપાક્ષના લલાટ ઉપર વજ્ર સમાન કઠોર થપ્પડ મારે છે. સુગ્રીવના પ્રહારથી ઘવાયેલ વિરૂપાક્ષના શરીરમાંથી ઝરણાંઓમાં વહેતા પાણીની માફક લોહી વહેવા લાગે છે. ૧૪૦ અહીં રૌદ્ર અને બીભત્સ વીર રસના અંગ બને છે. જ્યારે અદ્ભુત રૌદ્રને પુષ્ટ કરીને સેનાપતિ ભૃત્યવત્ ન્યાયે વીરરસની સહાયતા કરે છે.

(XI) **વીર-રૌદ્ર-બીભત્સ સંકર :**

રાવણ પોતાના બાણોથી વાનરોને કાપી કાપીને પૃથ્વી ઢાંકી દેવાની વાત કરે છે. જેનાથી શિયાળ, ગીઘ વગેરે માંસ ભક્ષી પ્રાણીઓ ભરપેટ ભોજન કરી શકે. ૧૪૧ રાવણના આ ઉદ્ગારો વાનરો માટે હોવાથી પ્રતિનાયક રાવણના ઉત્સાહ અને ક્રોધને વ્યક્ત કરે છે. જ્યારે સહદયજનમાં રાવણના કર્મથી જુગુપ્સાનો ભાવ જન્મે છે. અહીં બીભત્સરસ પ્રથમ તો રૌદ્રરસને પુષ્ટ કરે છે. ત્યાર પછી સેનાપતિભૃત્ય ન્યાય વીરરસનો અંગ બને છે.

(XII) **કરુણ-રૌદ્ર સંકર :**

આચાર્ય ભરતે રૌદ્રરસમાંથી કરુણાની નિષ્પત્તિ માની છે. ૧૪૨ પરંતુ રામાયણમાં તેનો વ્યતિક્રમ અર્થાત્ કરુણામાંથી રૌદ્રની નિષ્પત્તિ થતી જોવાય છે. સંભવતઃ આમ થવાનું

કારણ એ હોઈ શકે કે અઘમ કોટિના રાક્ષસ જેવા પાત્રોમાં કરુણાના પ્રેરક દ્વચો પણ રૌદ્રના આવિષ્કાર માટે નિમિત્ત બની જતા હોય છે. આ પ્રકારનું ઉદાહરણ યુદ્ધમાં રાવણના ચોદ્ધાઓના મૃત્યુ પછી તેઓની પત્નીઓના કરુણાવિલાપ સાંભળીને રાવણ ક્રોધિત થાય છે ત્યાં જોવા મળે છે. ૧૪૩ અહીં કરુણારસ પ્રધાન અને રૌદ્ર તેના અંગરૂપ રહેલો છે. રાક્ષસીઓના કરુણ શબ્દોના શ્રવણથી રાવણના મનમાં ઉગ્રતાપૂર્વકની પ્રતિક્રિયાઓ જન્મે છે. જે નેત્રોની લાલાશ, દાંત વડે હોઠને દબાવવા વગેરેથી વ્યક્ત થઈ છે. 'લોકાયાં કુલે કુલે' જેવા શબ્દપ્રયોગથી દર્શાવવામાં આવે છે કે રાક્ષસીઓ એકત્ર થઈને રડતી ન હતી પરંતુ રાવણ જ્યાં જ્યાં જતો હતો તે બધેથી જ રાક્ષસીઓના રડવાનો અવાજ આવતો હતો, આનાથી મરેલાં રાક્ષસોની અનેકગણી સંખ્યા સૂચિત થાય છે.

(XIII) રૌદ્ર-ભયાનક સંકર :

રાજાના બાણો નિષ્ફળ બનાવાય છે ત્યારે રૌદ્ર-ભયાનક સંકરનું દર્શન થાય છે. યુદ્ધભૂમિમાં રાવણ રામના બાણોને નિષ્ફળ બનાવે છે ત્યારે તે અત્યંત ક્રોધિત થાય છે. ૧૪૪ રામના ક્રોધને જોઈને બધા પ્રાણીઓ અત્યંત ભયભીત થઈ જાય છે. પૃથ્વી ધૂજવા લાગે છે. પર્વતો ડગમગવા લાગે છે અને સમુદ્ર પણ ક્ષુબ્ધ થઈ જાય છે. ૧૪૫ અહીં કવિએ પ્રાણી માત્રમાં ભય જન્માવીને ભયાનક રસ પ્રગટ કર્યો છે. જે રામગત ક્રોધાતિશયર્ણ પુષ્ટ કરે છે.

એક અન્ય ઉદાહરણ લક્ષ્મણના ક્રોધ વખતે જોવા મળે છે. ક્રોધિત લક્ષ્મણને જોઈને વાનરગણ ભયભીત થઈને સુગ્રીવના ઘરમાં ઘુસી જાય છે. ૧૪૬ અહીં રૌદ્ર અને ભયાનકનું અંગાગિભાવપણું સર્જાય આ ઉપરાંત ક્રોધે ભરાયેલ રામ સાગરને ક્ષુબ્ધ કરે છે. પરિણામે સમુદ્ર-નિવાસી જીવજંતુ ભયભીત થાય છે ત્યાં પણ આ સંકરનું ઉદાહરણ જોવા મળે છે. ૧૪૭ સાગરને ક્ષુબ્ધ કરવા છતાં રામમાં વીરરસ માની શકાશે નહિ, કેમ કે અહીં ક્ષુબ્ધ સાગર પ્રતિનાયકના રૂપમાં રહેલ નથી. પરંતુ રામનો ક્રોધ કોઈ અન્ય ઘટનાને કારણે થયો છે.

(XIV) ભયાનક-બીભત્સ-રૌદ્ર સંકર :

વીરાધ રાક્ષસનાં વર્ણનમાં આ સંકરનું સુંદર ઉદાહરણ મળે છે. રામે એક નરભક્ષી રાક્ષસને જોયો. વાલ્મીકીએ આ નરભક્ષી વીરાધની ભયાનકતા સુંદર રીતે વર્ણવી છે. ૧૪૮ તો બીજી તરફ બીભત્સ રસને પોષક રૂઢિર લિપ્ત, વ્યાઘ્રચર્મ, ગજશિર વગેરે શબ્દો પ્રયોજાયા છે. ૧૪૯ આ વીરાધ ભૈરવનાદ કરીને પૃથ્વીને કંપિત કરતો રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા પર આક્રમણ કરે છે. ૧૫૦ કવિએ ભૈરવનાદથી ચલાયમાન પૃથ્વીની કલ્પના કરી ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર પ્રયોજ્યો છે. ભૈરવનાદની ભયંકરતા રૌદ્રરસનું વિધાન કરી આપે છે. પરંતુ સર્વપ્રાણીઓને ત્રાસરૂપ હોવાના સાધક પ્રમાણને લીધે ભયાનક રસ અંગી બની જાય છે.

(XV) વીર-બીભત્સ-ભયાનક સંકર :

હનુમાનના ભયંકરનાદથી ભયભીત થઈને ઘુજતા, ભાગતા અને પડતા ઘોડાઓ તથા હાથીઓ દ્વારા તૂટેલા રથો, છત્રો વગેરેનું કવિએ વર્ણન કર્યું છે. ૧૫૧ અહીં બીભત્સરસ ભયાનકનું અંગ પ્રતીતિ થાય છે અંતે બીભત્સ અને ભયાનક બંને હનુમાનગત વીરરસને પુષ્ટ કરે છે.

(XVI) બીભત્સ-શાંત સંકર :

નારદના રાવણને અપાયેલ ઉપદેશમાં આ રસ સંકર વ્યક્ત થાય છે. નારદ રાવણને ઉપદેશ આપતાં કહે છે કે “ક્ષુધા” વગેરે સાંસારિક દુઃખોથી પીડાતા લોકોને વિશેષ દુઃખ ન આપ. દેવતાઓ માટે પણ અવધ્ય એવો તું પૃથ્વી લોકના નિવાસીઓને શા માટે મારી રહ્યો છે? અહીંના પ્રાણીઓ મૃત્યુને આઘીન થઈને સ્વયં જ મરેલાં છે તો મરેલાંને શા માટે મારી રહ્યો છે ?” આગળ ઉપર નારદ કહે છે કે ‘અજ્ઞાનને કારણે પરમ પુરૂષાર્થથી વંચિત આ લોકોને દુઃખ આપીને તને શું મળશે ?’ ૧૫૨ નારદના ઉપદેશમાં એવું દ્વનિત થાય છે કે આપું કર્મ કરવું વ્યર્થ છે. પરિણામે ‘શમભાવ’ વ્યક્ત થાય છે. પરંતુ રાવણના તિરસ્કાર યોગ્ય કાર્યોનો ઉલ્લેખ જુગુપ્સા જન્માવે છે. આ બંને રસમાં અંગાંગિભાવ નિર્ધારણ માટે કોઈ સાધક પ્રમાણ ન રહેવાથી સદેહ સંકરનું ઉદાહરણ બને છે.

XVII. શાંત-અદ્ભુત સંકર :

રામની મહાયાત્રાના પ્રસંગે શાંત અદ્ભૂતરસના સંકરનું ઉદાહરણ મળે છે. રામને અનુસરનાર લોકોમાં કોઈપણ દીનદુઃખી કે લજિજત હતો નહીં. બધા લોકોના હૃદયમાં હર્ષ છવાયેલો હતો. આ જનસમુદાય અત્યંત આશ્ચર્યનજક જણાતો હતો. ૧૫૩ અહીં વર્ણવેલી પરિસ્થિતિમાં અલોકિકપણું હોવાથી અદ્ભુત તત્વ જોવાય છે. અહીં દ્વષ્ટ શબ્દનો સાંસારિક સુખ એવો અર્થ ન લેતા શાંતરસ પરક અલોકિક આનંદ એવો લેવો જોઈએ. અદ્ભુત રસ અહીં શાંતરસનું અંગ બની ગયો છે. મહાયાત્રાના અંતે બધાએ દિવ્યશરીર ધારણ કરી દિવ્ય અવસ્થાને પામ્યા એવા વર્ણનમાં શાંતરસને અદ્ભુતનું સમર્થન અપાયું છે.

રામાયણમાં રસસંકરની સ્થિતિનું અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે વાલ્મીકિએ લગભગ બધા જ રસોનું પારસ્પરિક અંગાંગિભાવ રૂપે નિરૂપણ કર્યું છે. સામાન્ય રીતે સિદ્ધહસ્ત કવિ જ આવું કર્મ કરી શકવા સમર્થ નીવડે છે. વાલ્મીકિએ એક જ સ્થળે એકી સાથે એકથી વધુ રસોનું સામંજસ્ય નિરૂપી રામાયણમાં રસવૈવિધ્યની માત્રા અનેકગણી વધારી આપી છે. આચાર્યોએ કાવ્યશાસ્ત્રમાં રસ સંકરની કરેલ સંકલ્પના સાથે રામાયણનો પૂરો મેળ બેસે છે.

(૧૨) આદિ મહાકાવ્યનો પ્રધાનરસ ક્રુણા :

કાવ્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત પ્રમાણે નાટક અથવા કાવ્યમાં કોઈ એક રસપ્રધાન હોય છે અને અન્ય રસ તેના અંગ સ્વરૂપે રહે છે. આ રસાભિવ્યક્ત પ્રક્રિયામાં એક ભાવ સ્થાયી હોય તથા અન્ય ભાવ સંચારી આ દ્વષ્ટિએ પ્રધાનરસ સ્થાયી હોય છે અને અન્ય રસો સંચારી. ૧૫૪

રામાયણને કેન્દ્રમાં રાખી તેનું પરીક્ષણ કરવામાં આવે તો આપણને એમાં ક્રુણારસનું પ્રાધાન્ય જણાઈ આવે છે. શુદ્ધ ક્રુણારસના તેમજ ક્રુણારસના સાંકર્યના ઉદાહરણો તેના પ્રમાણ તરીકે રજૂ કરી શકાય છે. આ ઉપરાંત ક્રૌંચવધની ઘટનાથી આરંભી રામના મહાપ્રયાણની

ઘટના સુધી સંપૂર્ણ મહાકાવ્યમાં કરુણરસ સતત જળવાય રહે છે. આ કરુણ રસ કથાવસ્તુમાં આત્મરૂપે રહી સર્વત્ર વ્યાપ્ત થયેલો દેખાય છે. રામના મહાપ્રયાણના અવસરે તે વિશેષ તીવ્રતા ધારણ કરે છે, વાસ્તવમાં આ તીવ્રતાનું કારણ પોતાની બધી ઈચ્છાઓનું તેમજ આકાંક્ષાઓનો પરિત્યાગ કરીને સુખદુઃખમાં સાથી બની રહેલ લક્ષ્મણનું મૃત્યુ છે. ૧૫૫ લક્ષ્મણે હંમેશાં પોતાના પ્રાણને મૃત્યુના મુખમાં ઘડેલી દંડને પણ પોતાના ભાઈ રામ તથા કુળનું રક્ષણ કર્યું હતું. ૧૫૬ લક્ષ્મણ એ રામની એક એવી અતિપ્રિય વ્યક્તિ છે, જેનો વિકલ્પ સંસારમાં કોઈ જગ્યાએ મળે તેમ નથી. ૧૫૭ આવી અતિપ્રિય વ્યક્તિના વિયોગના કારણે રામને ઉપજેલ દુઃખથી બીજું મોટું દુઃખ કયુ હોઈ શકે ? દુર્વાસા ઋષિના આગમનથી ઉભી થયેલી વિષમ સ્થિતિની બાબતમાં શ્રી નિવાસ શાસ્ત્રીએ યોગ્ય જ કહ્યું છે કે "સંસારમાં જો કોઈ ખરાબમાં ખરાબ પરિસ્થિતિ હોય તો આ છે. કેવી વિચિત્ર સ્થિતિ ઉભી થઈ છે ? એક તરફ કૂવો છે તો બીજી તરફ ખાઈ." ૧૫૮

રામાયણનો પ્રધાનરસ કરુણ હોવા બાબતે અન્ય આધારો પણ મૂકી શકાય. સીતાનું પૃથ્વીમાં સમાઈ જવાની ઘટના રામના જીવનમાં કેવળ કરુણાતા જ છોડી જાય છે. રામના તે સમયના શોકની અતિ તીવ્રતા કલ્પના બહારની છે. શ્રી નિવાસ શાસ્ત્રી યોગ્ય જ કહે છે "એક પછી એક દુઃખ આવતાં રહે છે. રામ માટે આ સર્વદુઃખ એક મૂકવેદના બની જાય છે. પામર મનુષ્યના દુઃખ તુરંત હોય છે, કેમ કે તેઓ દુર્ભાગ્યની પ્રત્યેક ક્ષણે છાતી ફૂટીને દુઃખ હળવું કરી શકે છે પરંતુ રામ માટે તો આખું પણ શક્ય નથી." ૧૫૯ વાસ્તવમાં વાલ્મીકિએ રામના શોકાકુળ હૃદયના વર્ણનમાં અધિક રસ દાખવ્યો નથી. સંભવતઃ રામના ઉદાત્તચરિતનો પરિચય આપવા માટે આમ કર્યું હોય અથવા રામ સાંસારીક સંબંધોની અનિત્યતાથી પરિચિત હોવાને લીધે શોકને દબાવી શકવાની સમર્થતા વાલ્મીકિને ઈચ્છિત હોય ! ભવભૂતિ ઉત્તરરામચરિતમાં રામના કરુણરસને સુંદર અભિવ્યક્તિનું સ્વરૂપ આપી વાલ્મીકિને અનુસર્યા છે. ૧૬૦

કરુણાદ્ર હૃદયવાળા મહર્ષિના મુખેથી નીકળી પડેલ શાપ વિષયક વાણીની પ્રાચીન

તથા અર્વાચીન વિક્લાનો દ્વારા થયેલી વ્યાખ્યાઓથી પણ આદિકાવ્યમાં કરુણરસને સ્થિતિ વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ આવે છે. એક વ્યાખ્યાકાર અનુસાર આ શ્લોક સંપૂર્ણ કાવ્યના કથાનકનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. ૧૬૧ એક અન્ય વ્યાખ્યાકાર "માઘવયોગી" એ પણ કરુણરસને જ કાવ્યના પ્રતિપાદ્ય રસ તરીકે સ્વીકારેલ છે. કારણ કે તેમના મતે "આદિ, મધ્ય અને અંત કરુણની સત્તા જોવા મળે છે." ૧૬૨ સ્વયં ઋષિ કવિ વાલ્મીકિ પણ પોતાનાં મુખેથી કરુણરસ પ્રધાન કાવ્યરચના કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. ત્યાં મુખ્યરસ ક્રુણાનો સ્પષ્ટસંકેત મળી જાય છે. ૧૬૩

આ ઉપરાંત એક અન્ય સ્થળે પણ કરુણરસ પ્રધાનતાનો નિર્દેશ મળે છે. બ્રહ્માજીની આજ્ઞા મેળવીને વાલ્મીકિ આસન ઉપર બેઠા આ સમયે સાક્ષાત્ લોક પિતામહ બ્રહ્મા સામે બેઠેલાં હોવા છતાં પણ વાલ્મીકિનું મન ક્રોધપક્ષીવાળી ઘટનામાં જ લાગી રહ્યું. તેનો જ વિચાર કરતાં કરતાં તેમણે ક્રોધીના આર્તનાદને સાંભળીને શિકારીને કેન્દ્રમાં રાખીને જ શ્લોક સહજ બોલ્યા હતાં, તેને ફરીથી બ્રહ્માની સામે બોલ્યા અને શોકમાં ડૂબી ગયા. ૧૬૪

વાલ્મીકિની દ્ષ્ટિએ જોતાં શોક તેમજ કરુણાની અભિવ્યક્તિમાં જ આદિકાવ્યની રચનાનો ઉદ્દેશ રહેલો છે. તેમણે આદિથી અંત સુધી કેવળ કરુણાનો જ વિસ્તાર કર્યો છે. અન્યરસોને પ્રાધાન્ય હોય તેમ જણાતું નથી.

પ્રો. એમ. હિરચન્ના ૧૬૫ અને શ્રી કે.એસ. રામસ્વામી શાસ્ત્રીએ ૧૬૬ પણ શોકથી શ્લોકોદ્ભવના પ્રસંગને આધારે આ મહાકાવ્યના પ્રધાનરસ કરુણાને જ સ્વીકારેલ છે. આનંદવર્ધને પણ આ રસના દ્યન્યાત્મક સ્વરૂપનું વિવેચન કરતાં સ્પષ્ટરૂપમાં 'કરુણ' ને જ રામાયણનો પ્રધાનરસ કહ્યો છે. ૧૬૭ વાસ્તવમાં રામાયણનો આરંભ કરુણ પ્રધાન ક્રોધવધની ઘટનાથી થાય છે અને અંત રામના મહાપ્રયાણમાં આવે છે, જે કરુણાનું અંતિમ પર્યવસાન્ છે.

(૧૩) અન્યરસ પ્રધાન કેમ નહીં ?

સામાન્ય તથા રામાયણમાં કરુણરસની પ્રધાનતા રહેલી છે તો પણ અન્યરસની

પ્રધાનતા અંગે વિચાર કરતી વખતે શૃંગારરસને અવગણી શકીએ નહીં. વાલ્મીકિએ રામાયણમાં સીતાના ચરિત્રનો પ્રધાનતાથી નિર્દેશ કર્યો છે.૧૬૮ આ વિધાનને કેન્દ્રમાં રાખી પ્રધાનરસ શૃંગાર હોવાનું માનવાના પક્ષનો સંભવતઃ ઉદય કરી શકાય. રામ અને સીતાના પ્રણયસંબંધી કથાવસ્તુને ગ્રહણ કરવાથી કંઈક અંશે આ મતને સમર્થિત કરી શકાય. કથાપટમાં રામ અને સીતાનો સંયોગ રહે છે ત્યાં સુધી સંભોગ શૃંગાર અને વિયોગની સ્થિતિમાં વિપ્રલંભ શૃંગારની ગણના કરી શકાય. પરંતુ આવી ઉદ્ભાવનાનો સ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી. કારણ કે રામ-સીતાની પ્રણય કથાનું પ્રાધાન્ય અહીં જોવાયું નથી. રામ-સીતાના પ્રણય પક્ષ કરતાં રસ નિર્ધારણ માટે બળવતર એવા અન્યપક્ષોનું અસ્તિત્વ આપણને શૃંગારપક્ષનું સ્થાપન કરતાં અટકાવે છે.

રામ-સીતા પ્રેમનું ઓદાત્ય, રામની કર્તવ્ય પરાયણતા, ધર્મનિષ્ઠા, ઉદાત્તા તેમજ પરદુઃખ પરાયણ વગેરે કેવળ શૃંગાર રસના જ પોષક બની ન રહેતાં અન્ય રસોનો પણ આધાર બની શકે છે. વાસ્તવમાં વાલ્મીકિએ પણ રામ-સીતાના શૃંગારને ગાવા રામાયણની રચના કરી હોય એવું કોઈ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ નથી.

રામાયણમાં આકાર પામતી કેટલીક ઘટનાઓ આપણને વીરરસની પ્રધાનતા તરફ દોરી જતી હોવાનું પ્રથમ દ્રષ્ટિએ જણાય છે. રામાયણના આ ગ્રંથમાં એક અન્ય “પોલત્સ્ય” એવો નામોલ્લેખ મળે છે.૧૬૯ જે વીરરસનો સૂચક હોવાનું જણાય છે. કેટલાક પ્રસંગોને બાદ કરતાં અહીં સતત યુદ્ધનાં દ્વશ્યો સર્જાય છે. આતતાચીઓને હણવાના પ્રસંગો ઉપરાંત અનેક સ્થળે રામ, લક્ષ્મણ, હનુમાન વગેરે દ્વારા સાક્ષાત યુદ્ધનાં ચિત્રો મળે છે. અલબત્ત, આટલા માત્રથી વીરરસની પ્રધાનતા જાણી લેવી અયોગ્ય ગણાશે. કેમ કે કથાપટમાં આકાર પામતી પ્રારંભિક ક્ષોધવધની ઘટના અને ત્યારપછી પર્યવસિત થતી ઘટનાઓનું રામાયણમાં પ્રાબલ્ય પ્રવર્તે છે. રામ અને સીતાએ જ્યાં જ્યાંથી સુખની વાંચ્છના કરી છે ત્યાંથી તેમણે કેવળ ક્ષુણ્ણતાસભર પ્રતિભાવ જ મળ્યા છે. આથી વીરરસની પ્રધાનતા માનવી અસ્થાને છે.

રામાયણમાં શાંતરસની પ્રધાનતા માનવાનું શ્રેય ડૉ. રામપ્રકાશ અગ્રવાલ રવીન્દ્રનાથ

ટાગોરને આપે છે.૧૭૦ આ દ્ષ્ટિકોણ પ્રમાણે રામાયણમાં બાહુબળ નહિ, વિજીગિષા નહિ, રાષ્ટ્રગૌરવ નહિ, પરંતુ કેવળ શાંતરસના આધારરૂપ ગૃહસ્થ ધર્મને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. રવિન્દ્રનાથ ટાગોર રામાયણમાં શાંતરસની પ્રધાનતા સ્વીકારે છે ત્યારે તેઓ કાવ્યશાસ્ત્રીય બાબતોને દ્ષ્ટિમાં રાખવાને બદલે કાવ્ય સમાપ્તિ એ પ્રાપ્ત થતી નૈતિક શાંતિ તરફના અભિગમને કેન્દ્રમાં રાખે છે.

એક અન્ય વિદ્વાન કે એસ. રામસ્વામી શાસ્ત્રી તો રામાયણમાં કુરુણરસનું અંતિમ પર્યવસાન શાંતરસ તથા ભક્તિરસમાં માનતા જણાય છે.૧૭૧ વાસ્તવમાં નૈતિકતાના આધારે શાંતરસની ગણના કરવી અને કાવ્ય શાસ્ત્રીય દ્ષ્ટિએ ગણના કરવી બંને ભિન્ન બાબતો છે. સામાન્ય રીતે આપણી પાસે યોગ્ય, આવકાર્ય અને માન્ય પ્રમાણ કેવળ કાવ્યશાસ્ત્ર જ છે અને તેના આધારે જ મૂલવણી કરવી વ્યાજબી ગણાય. વળી ભારતમાં એક કાળે સાંપ્રદાયિક ભાવનાઓએ જોર પકડ્યું ત્યારે રામને એક અવતારીપુરૂષ ગણવાનું વલણ આરંભાયું. સંભવતઃ આને કારણે ભક્તિરસની રામાયણમાં સ્થાપના થઈ હોય. વાસ્તવમાં વાલ્મીકિએ ક્યારેય રામને વ્યક્તિ વિશેષ એક રાજથી અન્ય અવતારી પુરૂષમાં વિશ્વાસ મૂક્યો નથી. પરિણામે અહીં ભક્તિરસનું પ્રાધાન્ય માનવું ઉચિત નથી. ખરેખર તો રામાયણનો પ્રધાનરસ નિર્ધારિત કરતી વખતે વાલ્મીકિની કાવ્યરચના સંબંધી આશયને ધ્યાનમાં રખાય તો કુરુણરસ સિવાયના કોઈપણ રસની પ્રધાનતાનો પ્રશ્ન જ આવતો નથી. કારણ કે વાલ્મીકિને કોઈ વધ પ્રસંગે થયેલી આંતરવેદના એ જ આદિકાવ્યમાં કુરુણરસને પ્રધાન બનાવે છે.

આમ વૈદિકકાળ આરંભાયેલી કાવ્ય તત્વની પરંપરા હાલના સમયમાં પણ પ્રવર્તે છે. રસએ કાવ્યનો આત્મા છે. વિભાવ, અનુભવ, અને વ્યભિચારી ભાવના સંયોગથી રસ જન્મે છે. રસતત્વની વિવેચના સામાન્ય તથા પ્રાચીન કાળથી થતી આવી છે. અહીં આપણે આદિમહાકાવ્ય રામાયણના સંદર્ભમાં ઉપરોક્ત ચર્ચા કરી તે યથાયોગ્ય જ છે કારણ કે રામાયણ દ્વારા આપણે અહીં આંતરવ્યથાને સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

पाठ टीप

१. महाभारत शान्तिपर्व, २३२. २४-२५
२. रसाद्वये कश्चिदप्यर्थः प्रवर्तते । नाटयशास्त्र अध्याय - ५ पृ. २७२
३. नाटयशास्त्र १. १३
४. गोपथ ब्राह्मण (पूर्व भाग) ३.४
५. तैत्तिरीयोपनिषद् २.७.१
६. रस गंगाधर पृ. ७१
७. छान्दोग्य उपनिषद् - १.२.३
८. रससिद्धान्त - स्वरूप विश्लेषण - पृ. ४
९. 'काव्यप्रकाश' भूमिका - पृ. ७
१०. TREATMENT OF NATURE IN THE RIGVED P. 250.
११. एक साहित्यिक अध्ययन पृ. ३८
१२. अर्थवेद ५:२०:५
१३. म.म.काणे : History of Sanskrit Poetics पृ. १४
१४. 'काव्यप्रकाश' भूमिका - पृ. ५
१५. उपकारत्वादलङ्कार सप्तममङ्गम् इति यायावरीयः । ऋते च तत्त्वस्वरूपपरिज्ञानाद्वेदार्थानवगतिः ।
यथा द्वे सूपर्णा.... अभिचाकशीति । काव्यमीमांसा - पृ. ३
१६. तत्र कविरहस्यं सहस्राक्षः समाम्नासीत्..... ततस्ते पृथक् पृथक् स्वशास्त्राणि विरुचचांचकुः
॥ काव्यमीमांसा - पृ. ३, ४ ॥
१७. SOME CONCEPTS OF ALAMKAR - SHASTRA
(J.O.R. Madras Part-IX pg. 128-134)
१८. HISTORY OF SANSKRIT ALAMKAR SHASTRA P. II CHAPTER-IV
१९. काव्यप्रकाश प्रस्तावना - पृ. ८ (सरस्वती प्रकाशन)

२०. विच्छिति शौभिनैकेन भूषणेनैव कामिनी ।
पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती ॥ ६५०५०६ ॥
२१. शब्दार्थो ते शरीरम्, संस्कृतं मुखम् प्राकृतं बाहुः जघनमपभ्रंशः, पैशाचं पादौ, उरो मिश्रम,
समः प्रसन्नो मधुर उदार ओजस्वी चासि । उक्तचणं च ते वचः, रस आत्मा, रोमाणि
छन्दांसि ॥ काव्यमीमांसा - प्रकरणम्-३ ॥
२२. (१) शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली ॥ दंडी - काव्यादर्श - १ ॥
(२) शब्दार्थो सहितौ..... ॥ कुन्तक ॥
२३. (१) तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथंचन् ।
स्याद्गुणः सुन्दरमपि श्चित्रेणैकेन दुर्भगम् ॥ दंडी : काव्यादर्श १.७ ॥
(२) सर्वथा पदमप्येकं न निगाद्यमवद्यवत् ।
विलक्षणा हि काव्येन दुःसुतेनेव निन्द्यते ॥ भाष्यः काव्यालंकार १:११ ॥
२४. काव्य प्रकाश - प्रस्तावना - पृ. १५
२५. तत्र विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः ॥ नाट्यशास्त्र - ५:३१ पृत्ति ॥
२६. नाट्यशास्त्र - अध्याय १५.१५८, १७.५
२७. न हि रसादते कश्चिदर्थः प्रवर्तते ॥ नाट्यशास्त्र - G.O.S. पृ. २७२ ॥
२८. विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः ॥ नाट्यशास्त्र - G.O.S. पृ. २७२ ॥
२९. यदा हि नानाव्यग्नौषधिद्रव्यसंगाद्रसनिष्पत्तिः तथा नाना भावोपगमाद्रसनिष्पत्तिः ।
॥ नाट्यशास्त्र - पृ. २८७ ॥
३०. रसवद्दर्शित्स्पष्टशृङ्गारादिरसं यथा
देवी समागमधर्ममकरिण्यतिरोहिता ॥ काव्यालंकार ३.५ ॥ पृ. ८२
३१. मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः
येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ॥ काव्यादर्श ॥ १.५१ ॥ पृ. ५८

३२. चतुर्थर्गाभिधानेडपि भूयसार्थोपदेशकृत् ।
युक्तं लोकस्वभावेन रसैश्व सकलैः पृथक् ॥ काव्यालंकार १.२१ ॥ पृ. ४५
३३. दीप्तरसत्वं कान्तिः ॥ काव्यालंकार सूत्र वृत्ति ३.२.१५ ॥
संपादक : डॉ. नगेन्द्र, व्याख्या आ. विश्वेश्वर १९५५
३४. मा निषाद प्रतिष्ठां त्वगगमः शाश्वती समाः
चक्रौचमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ पाः रामायण १.१.१४ ॥
३५. रीतिकाव्यनी लूमिका पृ. ११८
३६. नाटयशास्त्र ७.७
३७. द्यन्यालोक पृ. ४०
३८. द्यन्यालोक पृ. ४०
३९. द्यन्यालोक पृ. १८६
४०. नाटयशास्त्र अध्याय-६ पृ. २७२
४१. नाटयदर्पण- ३.१२३
४२. नाटयशास्त्र पौल्युम-१ पृ. ३४६
४३. "काव्यकौतुक" - डॉ. हरिवल्लभ भायाणी पृ. ४८
४४. संस्कृत काव्यसमीक्षा - डॉ. रमेश म. शुक्ल पृ. ११०
४५. नाटयशास्त्र अने आचार्य अभिनय गुप्ताचार्य "रस सिद्धांत" पृ. १०९
४६. रसश्च रसयितव्यम् ॥ प्रश्नोपनिषद् - ४.८ ॥
४७. स यथा सैन्धवधनोडनन्तरोड बाह्यः कृत्स्नो रसधन एव
॥ बृहदारण्यक उपनिषद् ४.५.१३ ॥
४८. एष हि द्रष्टा..... रसयिता ॥ प्रश्नोपनिषद् १.४ ॥
४९. अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च ॥ मुण्डकोपनिषद् - २.१.९ ॥

५०. यथा सोम्य मधु मधुकृतो निष्पिष्ठन्ति
नानात्ययानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं गमयति ॥ छान्दोग्य उपनिषद् ५.८.१ ॥
५१. एष भूतानां पृथ्वीरसः । पृथिव्या आपो रसः । अपामोषधयो रसः । ओषधीनां पुरुषो रसः ।
पुरुषस्य वाग्रसः । वाच ऋग्रसः । ऋचः साम रसः । सामनो उद्वीथो रसः ।
॥ तैत्तिरीय उपनिषद् १.१२ ॥
५२. आनंदमीमांसा - प्रो. रसिकलाल छो. परीज पृ. २०
५३. नाट्यशास्त्र ॥ १.१७-१८ ॥
५४. रसो रतिः प्रीतिर्भावो रोगो वेग..... ॥ कामसूत्र २.१.६५ ॥
५५. शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकः ।
बीभत्सादभुतसंज्ञा चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृता ॥ नाट्यशास्त्र ५.१५ ॥
५६. एव नवरसा दृष्ट्वा नाट्यज्ञैर्लक्षणान्वितः ॥ नाट्यशास्त्र पृ. ३३० ॥
५७. मुनिना भरतेन यः प्रयोगो भवतीष्वष्टरसाश्रयो नियुक्ते ।
ललिताभिनयं तमद्य भर्ता मरुतां द्रष्टुमनाः स लोकपालः ॥ विक्रमोर्वीशीयम् २.१८ ॥
५८. वाक्यस्याग्राम्यतायोनिर्माधुर्यं दर्शितो रसः ।
इह त्वष्ट सायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् ॥ काव्यादर्श २.२८२ ॥
५९. 'काव्यालङ्कारसार संग्रह' उद्भट्ट ॥ ४.४ ॥
६०. रत्युसाहजुगुप्साः क्रोधो हासः स्मयो भयं शोकः ।
शममपि केचित् प्राहुः पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य ॥ दशरूपकम् ४.३५ ॥
६१. तत्र रसानेव तावदादावभिव्यारव्यास्यामः । न रसादृते कश्चिदर्थः प्रवर्तते ।
तत्र विभावानुभावभिचारिसंयोगाद्रस निष्पतिः ॥ नाट्यशास्त्र पौ. १ पृ. २७२ ॥
६२. अथ विभाव इति कस्मात् । उच्चते विभावो विज्ञानार्थः । विभावः कारणं निमित्तं हेतुरिति पर्यायाः।
विभाव्यन्तेडनेन न वागडग सत्वाभिनया इत्यतो विभावः । यथा विभावितं विज्ञातमित्यनर्थान्तरम्
॥ नाट्यशास्त्र पौ. -१ - पृ. ३४५ ॥

५३. बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रयाः ।
अनेन यस्मात्तेनायं विभाव इति संज्ञितः ॥ नाट्यशास्त्र पो. -१ - पृ. ३४७ ॥
५४. वागङ्गाभिनयेनेह यतस्त्वर्थोऽनुभाव्यते ।
शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्त्वनुभावस्ततः स्मृतः ॥ ५ ॥ नाट्यशास्त्र पो. -१ - पृ. ३४७ ॥
५५. अभिनव रस मीमांसा, अध्याय-७ काव्यशास्त्र में रस - पृ. १८६
५६. अंजन पृ. १८७
५७. अंजन पृ. १८७
५८. व्यभिचारीण इदानीं व्याख्यास्यामः । अत्राह व्यभिचारीण इति कस्मात् ..... एवमेते
व्याभिचारिणी इत्यवगन्तव्याः ॥ नाट्यशास्त्र पार्. १ पृ. ३५५-३५६ ॥
५९. काव्यार्थान् भावयन्तीति भावाः ॥ नाट्यशास्त्र पो. १ पृ. ३४४ ॥
७०. भावितं वासितं कृतमित्यनर्थान्तरम् ॥ नाट्यशास्त्र पार्. १ पृ. ३४४ ॥
७१. वागङ्ग..... उच्चते ॥ नाट्यशास्त्र, अध्याय ७.२ ॥
७२. नाट्यशास्त्र, ७.८
७३. नाट्यशास्त्र पो. १ पृ. २५७-२५८
७४. अहो ह्यनेन गन्धेन रसेन वा सर्वमेव भावितमिति । तच्च पत्यर्थम् ।
॥ नाट्यशास्त्र पो. १ पृ. ३४४-३४५ ॥
७५. आनंद मीमांसा - नाट्यशास्त्रमां रसनुं विपरण : पृ. २४
७६. अंजन - पृ. २५
७७. विरुद्धैरविरुद्धैर्वा विच्छिद्यते न यः ।
आत्माभावं नयत्यन्यान् स स्थायी लवणाकरः ॥ ६१ ३५६ ४.३४ ॥
७८. (१) समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गीतो महर्षिणा ।
सोऽनुव्याहरणाद्भूयः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ वा.रा. १.२.३९ ॥
- (२) रामायणतीर्थः ॥ १.२.४० ॥

७९. पादऽबद्धोऽक्षर समस्तन्त्रीलय समन्वितः ।
शोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ वा. रामायण १.२.१७ ॥
८०. तस्य बुद्धिरियं जाता वाल्मीकेर्भावितात्मनः ।
कृत्स्नं रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम् ॥ वा. रामायण १.२.४० ॥
८१. रघुपंशम्   ॥ १४.७० ॥
८२. अथ स ब्रह्मर्षिः एकदा माध्यन्दिनवसाद नदीं तमसामुथपन्नः । तत्र युग्मवारिणोः क्रौंचयोरेकं
व्याधेन विध्यमानं ददर्श । आकस्मिक प्रत्यवभासं देवीं वाचमव्यतिकीर्णवर्णामानुष्टुमेनछन्दसा
परिणतामभ्युदरयत् ॥ उतरामचरितम् - अंक - २ ॥
८३. एपन्यालोक १.५
८४. संस्कृत साहित्य का इतिहास - बलदेव उपाध्याय पृ. ७८
८५. रोद्राच्य करुणोरसः ॥ नाटयशास्त्र - ५.३९ ॥
८६. काव्यमीमांसा अध्याय-३ ॥
८७. एपन्यालोक - पृ. २१८
८८. We look before and after, Pino for what is not our sincerest lawghier with some
pain it fraght our sweetest song are those that tell of saddest thoughis P.B.
SHELLEY TO SKYLARK.
८९. ततः सबालवृद्धा सा पुरी परमपीडिता ।
राममेवाभिदुद्राव धर्मार्तः सलिलं यथा ॥
प्रार्श्वत पृष्ठतश्चापि लम्बमानास्तदुन्मुखाः ।
बाष्पपूर्णमुखाः सर्वे तमूचुर्भृशदुः दुःखिता ॥
संयच्छ वाजिनां रश्मीन्सूत याहि शनैः शनैः ।
मुखं द्रक्ष्याम रामस्य दुर्दर्श नो भविष्यति ॥ वा.रा. २.३५.१७-१९ ॥
९०. इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः ।
रुरुदुश्चैव दुःखार्ताः सस्वरं च विचुकुशुः ॥ वा.रा. २.३६.७ ॥

८१. नाग्निहोत्राण्यहुयन्त नापचन् गृहमेधिनः ।
 अकुर्वन् न प्रजाः कार्यं सूर्यश्चान्तरधीयत ॥
 व्यसृजन् कवलान् नागा गावो वत्सान् न पाययन् ।
 पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.४१.९-१० ॥
८२. अकस्मान्नागरः सर्वो जनो दैन्यमुपागमत् ।
 आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकरोन्मनः ॥
 बाष्पपर्याकुलमुखो राजमार्गगतो जनः ।
 न हृष्टो लक्ष्यते कश्चित्सर्वः शोकपरायण ॥ वा.रा. २.३६.१२-१३ ॥
८३. ये तु रामस्य सुहृदः सर्वे ते मूढचेतसः ।
 शोकभारेण चाक्रान्ताः शयनं न जहुस्तदा ॥ वा.रा. २.३६.१६ ॥
८४. चक्षुषा त्वां न पथ्यामि स्मृतिर्मम विलुप्यते ।
 दूता वैवस्वतस्यैते कौशल्ये त्वरयन्ति माम् ॥ वा.रा. २.५८.४९ ॥
८५. कौशल्या च सुमित्रा च धृष्टवा स्पृष्टवा च पार्थिवम् ।
 हा नाथेति परिक्रुश्य पेततुर्धरणीतले ॥
 सा कोसलेन्द्रदुहिता वेष्टमाना महीतले ।
 न भभ्राज रजोध्वस्ता तारेव गगनच्युता ॥ वा.रा. २.५९.१०-११ ॥
८६. तैलद्रोण्यां तु सचिवैः शायितं तं नराधिपम् ।
 हा मृतोडयमिति ज्ञात्वा स्त्रियस्ताः पर्यदेवयन् ॥
 बाहुनुद्यम्य कृपणा नेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः ।
 रुदन्त्यः शोकसंतप्ताः कुपणं पर्यदेवयन् ॥
 निशा नक्षत्रहीनेव स्त्रीव भर्तुविवर्जिता ।
 पुरी नाराजतायोध्या हीना राज्ञा महात्मना ॥

बाष्पपर्याकुलजना हाहाभूतकुलाङ्गना ।

शून्य चत्वरवेशमान्ता न बभ्राज यथापुरम् ॥ वा.रा. २.६०.१४-१७ ॥

९७. उद्यानानि हि सायाह्ने क्रीडित्वोपरतैरैः ।

समन्ताद्विप्रधावादिभिः प्रकाशन्ते ममान्यदा ॥

तान्यद्यानुरुदन्तीव परित्यक्तानि कामिभिः ।

अरण्यभूतेव पुरी सारथे प्रतिभाति मे ॥ वा.रा. २.६५.१८-१९ ॥

९८. तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं धर्माभिजनवांशुचिः ।

पपात सहसा भूमौ पितृशोकबलार्दितः ॥

ततः शोकेन संवीतः पितुर्मरणदुःखितः ।

विललाप महातेजा भ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ वा.रा. २.६६.१५-१६ ॥

९९. दृष्ट्वा भस्मारुणं तच्च दग्धास्थिस्थानमण्डलम् ।

पितुः शरीरनिर्वाणं निष्टनन्विषसाद ह ॥

स तु दृष्ट्वा रुदन्दीनः पपात धरणीतले ।

उत्थाप्यमानः शक्रस्य यन्ध्वज इव च्युतः ॥ वा.रा. २.७१.८-९ ॥

१००. तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंहिताम् ।

राघवो भरतेनाक्तां बभूव गतचेतनः ॥

वाग्चञ्जं भरतेनोक्तममनोज्ञं परंतपः ।

प्रगृह्य बाहु रामौ वै पुष्पिताग्रो यथा द्रुमः ॥ वा.रा. २.९५.८-९ ॥

१०१. सुमन्त्रस्तैर्नृपसुतैः सार्धमाश्वस्य राघवम् ।

अवतारयदालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं शिवाम् ॥ वा.रा. २.९५.२४ ॥

१०२. लज्जतीव हि मे वीर्यं भ्रश्यतीव कराध्वनुः ।

सायका व्यवसीदन्ति दृष्टिर्बाष्पवशं गता ॥

चिन्ता मे वर्धते तीव्रा मुमूर्षा चोपजायते ॥

भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा रावणेन दुरात्मना ।

परं विषादमापन्नो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ वा.रा. ६.८९. ५-६ ॥

१०३. एष रावणवेगेन लक्ष्मणः पतितः क्षितौ ।

सर्वद्वेष्ये वीरो मम शोकमुदीरयन् ॥ वा.रा. ६.८९. २ ॥

१०४. सा सपुत्राप्रियं श्रुत्वा वधं भर्तुः सुदारुणम् ।

निष्पपात भृशं त्रस्ता विविद्याग्दिरिगह्यरात् ॥ वा.रा. ४.१९.४ ॥

एवमुक्त्वा प्रदुद्राव रुदती शोककर्षिता ।

शिरश्चोरश्च बाहुभ्यां दुःखेन समभिध्नती ॥ वा.रा. ४.१९.२० ॥

१०५. ताननीत्य समासाद्य भर्तारं निहतं रणे ।

समीक्ष्ये व्यथिता भूमौ संभ्रान्ता निपपात ह ॥

सुप्तेय पुनरुत्थाय आर्यपुत्रेति क्रोशती ।

रुरोद सा पतिं दृष्ट्वा संदितं मृत्पुदामभिः ॥ वा.रा. ४.१९.२६.२७ ॥

१०६. अवकीर्णं विमार्जन्ती भर्तारं रणरेणुना ।

अस्त्रैर्नयनजैः शूरं सिषेचासमाहतम् ॥

रुधिरक्षितसर्वाङ्ग दृष्ट्वा विनिहतं पतिम् ।

वाच तारा पिङ्गाक्ष पुत्रमङ्गदमङ्गना ॥ वा.रा. ४.२३.२०-२१ ॥

१०७. तासां रुदितशब्देन वानरीणां वनान्तरे ।

वनानि गिरयः सर्वे विक्रोशन्तीव सर्वतः ॥

पुलिने गिरिनद्यानस्तु विविक्ते जलसंवृत्ते ।

चितां चक्रुःसुबहवो वानरा वनचारिणः ॥ वा.रा. ४.२४.२९.३० ॥

१०८. सा गृहीतातिचुक्रोश रावणेन यशस्विनी ।

रामति सीता दुःखार्ता रामं दूरगतं वने ॥ वा.रा. ३.४७.२० ॥

१०८. तथा तु तुं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपातितम् ।

ऋषेधर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत ।

ततः करुणवेदित्वादधर्मोडयमिति द्विजः ।

निशाम्य रुदतीं क्रौंचीमिदं वचनमब्रवीत् ॥

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ॥

यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ वा.रा. १.२.१२, १४ ॥

११०. (१) सा दुःखभारावनता तपस्विनी

यशोधरा नाथमपश्यती सती ।

रुरोद सा बर्हिणनादिते वने

महास्वनं दुःखपरायणा सती ॥ वा.रा. ७.४७.१८ ॥

(२) सीतां तु रुदतीं दृष्ट्वा ते तत्र मुनिदारकाः ।

प्राद्रवन्यत्र भगवानास्ते वाल्मीकिरग्रधीः ॥

अभिवाद्य मुनेः पादौ मुनिपुत्रा महर्षये ।

सर्वे निवेदयामासुस्तस्यास्तु रुदितपस्वनम् ॥ वा.रा. ७.४८.१, २ ॥

१११. तेषां तद् वचनं श्रुत्वा बुध्धया निश्चित्य धर्मवित् ।

तपसा लब्धचक्षुष्मान्प्राद्रघन्न मैथिली ॥ वा.रा. ७.४८.५ ॥

११२. विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विकलीकृतम् ।

चण्डालरुपिणं रामः मुनिः कारुण्यमागतः ।

कारुण्यात् स महातेजा वाक्यं परमधार्मिकः ॥

इदं जगाद भद्रं ते राजानं घोरदर्शनम् ।

किमागमनकार्यं ते राजपुत्र महाबल ॥ वा.रा. गीताप्रेस १.५८.१३-१५ ॥

११३. रीति काव्यनी लूभिका पृ. ७५

११४. काव्यप्रकाश ४.२३.३

११५. काव्यप्रकाश ४.२०.६.२०
११६. काव्यप्रकाश ४.१९.१८-२०
११७. काव्यप्रकाश ६.१११. ३४-३५ (गीताप्रेस)
११८. काव्यप्रकाश ६.१११. ३७-३८ (गीताप्रेस)
११९. काव्यप्रकाश ४.२०.१५
१२०. काव्यप्रकाश ४.२०.१७
१२१. काव्यप्रकाश ४.१८. ४५-४७
१२२. काव्यप्रकाश ४.२२. ८-१०
१२३. वाल्मीकि और तुलसी - डॉ. रायप्रकाश अग्रवाल - पृ. ३७८
१२४. उपगम्य ततः क्षिप्रं राक्षसी धान्यमालिनी ।
परिष्वज्य दशग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् ॥
मया क्रीड महाराज सीतया किं तवानया ।
अकामां कामयानस्य शरीरमुपतप्यते ।
इच्छन्तीं कामयानस्य प्रीतिर्भवति शोभना ॥ वा.रा. ५.२०.३७-३८ ॥
१२५. एवमुक्तस्तु राक्षस्या समुत्क्षिप्तस्ततो बली ।
प्रहसन् मेघसंकाशो राक्षसः स न्यवर्तत ॥ वा.रा. गीताप्रेस ५.२२.४३ ॥
१२६. इष्यारोषौ बहिष्कृत्य भूक्तशेषमिवोदकम् ।
नय मां वीर विश्रब्ध पापं मयि न विद्यते ॥ वा.रा. २.२४.६ ॥
१२७. ननु येषां रसानां परस्पराविरोधः यथा वीर शृंगारयोः शृंगारहास्ययोः ।
॥ ध्वन्यालोक - ३.२३ उपरवृत्ति ॥
१२८. तरुणत्वादिति गूढहासोक्तिः ॥ वा.रा. २.२७.८ ॥ रामायण तिलक - गुजराती प्रकाशन

मुंजध

१२९. एवमुक्त्वा महाबाहुलक्ष्मणं पुरुषर्षभम् ।
 क्रुद्धोडब्रवीदिगरि तत्र सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥
 तां हेमवर्णां हेमाभां सीतां दर्शय पर्वत ।
 यावत्सानूनि सर्वाणि न ते विध्वंसयाम्यहम् ॥ ॥ वा.रा. ३.६०.१८-१९ ॥
१३०. एवं स रुषितो रामो दिधक्षन्निव चक्षुषा ।
 ददर्श भूमौ निष्क्रान्तं राक्षसस्य पदं महत् ॥ ॥ वा.रा. ३.६०.२२ ॥
१३१. काले काले च निरता नियमैर्विविधैर्वने ।
 भक्ष्यन्ते राक्षसैर्भूमैरमांसोपजीविभिः ॥
 ते भक्ष्यमाणा मुनयो दएकारण्यवासिनः ।
 अस्मानभ्यवपधैति मामूचुर्द्विजसत्तमाः ॥
 प्रसीदन्तु भवन्तो मे हीरेषा हि ममातुला ।
 यदीदृशैरहं विप्रैरुपस्थेयैरुपस्थितः ।
 किं करोमीति च मया व्याहृतं द्विजसंनिधौ ॥
 सर्वैरेव समागम्य वागियं समुदाहता ।
 राक्षसैर्दण्डकारण्ये बहुभिः कामरुपिभिः ।
 अर्दिताः स्म भृशं राम भवान्स्त्रातुमर्हति ॥ ॥ वा.रा. ३.९.६-१० ॥
१३२. अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणाम् ।
 न तु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥ ॥ वा.रा. ३.९.१८ ॥
१३३. तदवश्यं मया कार्यमृषीणां परिपालनम् ।
 अनुक्तनापि वैदेहि प्रतिज्ञाय तु किं पुनः ॥ ॥ वा.रा. ३.९.१९ ॥
१३४. रावणं तु मुमोचाथ स्वकक्षात्कपिसत्तमः ।
 कृतस्त्वमिति चोवाच प्रहसन्नावणं प्रति ॥ वा.रा. ७.३४.३२ ॥
१३५. वानरेन्द्र महेन्द्राम राक्षसेन्द्रोडस्मि रावणः ।
 युद्धेप्सुरिह संप्राप्तः स चाद्यासादितस्त्वया ॥ ॥ वा.रा. ७.३४.३४ ॥ प्रहसन्निति । जिधृक्षः
 स्वयमेव दुरात्मा निगृहीतं इति प्रहसनं । रामायणं भूषणः गुजराती प्रकाशन

१३५. अहो बलमहो वीर्यमहो गम्भीरता च ते ।

येनाहं पशुवदगृह्य भ्रामितश्चतुरोडर्णवान् ॥ वा.रा. ७.३४.३५ ॥

१३७. चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।

हुतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना ॥ वा.रा. ३.२५.२२ ॥

१३८. मानुषेण ऋजुना पदातिना वाहनरहितेन रत्वद्भुतोक्तिः ।

॥ पा. रा. ३.२५.२२ ॥ उपर - रामायण लूषण टीका - गुजराती प्रकाशन

१३९. स ताभ्यां विक्षतैगात्रैरसृग्दिधतनूरुहः ।

अभवद्वानरः ऋध्धो बालसूर्यसमप्रभः ॥

समुत्पादय गिरः शृङ्ग समृगव्यालपादपम् ।

जधान हनुमान्वीरो राक्षसौ कपिकुंजर ॥ वा.रा. ५.४४.३४-३५ ॥

१४०. मोक्षितं चात्मनो दृष्ट्वा प्रहारं तेन रक्षसा ।

स ददर्शान्तरं तस्य विरुपाक्षस्य वानरः ।

ततोडन्यं पातयत् क्रोधाच्छङ्खदेशे महातलम् ।

महेन्द्राशनिकल्पेन तलेनाभिहतः क्षितौ ॥

पपात् रुध्धिकिलन्नः शोणितं हि समृध्धिरन् ।

स्त्रोतोभ्यस्तु विरुपाक्षो जलं प्रसवणादिव ॥ वा.रा. गीताप्रेस ६.९६.३०-३२ ॥

१४१. अद्य मद्याणनिर्भिन्नैः प्रकीर्णैर्गत चेतनैः ।

करोमि वानरैर्युध्धे यत्नावेक्ष्यतलां महीम् ॥

अद्य गोमायवो गृधा ये च मांसाशिनोडपरे ।

सर्वास्तारंस्तर्पयिष्यामि शत्रुमांसैः शरार्दितैः ॥ वा.रा. ६.८३.१८-१९ ॥

१४२. नाटयशास्त्रः ५.३९

१४३. आर्तानां राक्षसीनां तु लडकायां वै कुले कुले ।

रावणः करुणं शब्दं शुश्राव परिदेवितम् ॥

स तु दीर्घं विनिश्चस्य मुहूर्तं ध्यानमास्थितः ।

बभूव परमक्रुद्धो रावणो भीमदर्शनः ॥

संदश्य दशनैरोष्ठं क्रोधसंरक्तलोचनः ।

राक्षसैरपि दुर्दर्शः कालाग्निरिव मूर्च्छितः ॥ वा.रा. ६.८३.१.२.३ ॥

१४४. स कृत्वा भ्रुकुटीं क्रुद्धः किञ्चित्संरक्तलोचनः ।

जगाम सुमहाक्रोधं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ वा.रा. ६.९०.३३ ॥

१४५. तस्य क्रुद्धस्य वदनं दृष्ट्वा रामस्य धीमतः ।

सर्वभूतानि वित्रेसु प्राकम्यत च मेदिनी ॥

सिंहशार्दूलवांशैलः संचचालाचलद्रुमः ।

बभूव चापि क्षुभितः समुद्रः सरितां पतिः ॥

रामं दृष्ट्वा सुसंक्रुद्धमुत्पातांश्च सुदारुणान् ।

वित्रेसुः सर्वभूतानि रावणस्याविशद्मयम् ॥ वा.रा. ६.९१. १-२-४ ॥

१४६. तं ते भयपरीताडगाः क्रुद्धं दृष्ट्वा प्लवंगमाः ।

कालमृत्पुयुगान्तामं शतशो विद्रुता दिशः ॥

ततः सुग्रीवभवनं प्रविश्य हरिपुगवाः ।

क्रोधमागमनं चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयन् ॥ वा.रा. ४.३०.२०, २१ ॥

१४७. एवमुक्त्वा धनुष्याणिः क्रोधविस्फारितेक्षणः ।

बभूव रामो दुर्धर्षो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥

संपीडय च धमुर्धोरं कम्पयित्वा शरैर्जगत् ।

मुमोच विशिरवानुग्रान्वज्राणीव शतक्रतुः ॥

व्यथिताः पन्नगाश्चासन्दीप्तास्या दीप्तंलोचनाः ।

दानवाश्च महावीर्याः पातालतलवासिनः ॥ वा.रा. ६.१४. १४, १५, १९ ॥

१४८. वनमध्ये तु काकुत्स्थस्तस्मिन्धोरमृगायुते ।
ददर्श गिरिशृङ्गमं पुरुषादं महास्वनम् ॥
गभीराक्षं महावक्त्रं विकटं विषमोदरम् ।
बीभत्सं विषमं दीर्घं विकृतं धोरदर्शनम् ॥ वा.रा. ३.२.४, ५ ॥
१४९. वसानं चर्म वैयाध्रं वसार्द्रं रुधिरोक्षितम् ।
त्रासनं सर्वभूतानां व्यादितास्यमिवान्कम् ॥
त्रीन्सिंहाश्चतुरो व्याध्रान्द्वौ वृकौ पृषतान्दश ।
संविषाणं वसादिग्धं गजस्य च शिरो महत् ॥
अवसज्यायसे शूले विनदन्तं महास्वनम् ।
स रामं लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा च मैथिलिम ॥ वा.रा. ३.२.६.८ ॥
१५०. अभ्यधावत्सुसंकुधः प्रजाः काल इवान्तकः ।
स कृत्वा भैरवं नादं चालयन्निव मेदिनीम् ॥
अङ्केनादाय वैदेहीमपक्रम्य ततोडब्रवीत् ।
युवां जटाचीरधरौ समार्यौ क्षीणजीवितौ ॥ वा.रा. ३.२.९, १० ॥
१५१. (१) ररास भूमिर्न तताप भानुमान् ववौ न वायुः प्रचचाल चाचलः ।
कपेः कुमारस्य च वीक्ष्यसंयुगं ननाद च धौरुद्रधिश्च चुक्षुभे ॥ वा.रा. ५.४५.१३ ॥
(२) ततः स वीरः सुमुखान् पतत्रिणः सुवर्णपुंखान् सविषानिवोरगान् ।
समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्वविच्छरानथत्रीन कपिमूर्ध्न्यपाडयात् ॥
स तैः शरैर्मूर्ध्नि समं निपातितैः क्षरन्नसृग्दिग्धविवृत्त नेत्र ।
नवोदितादित्यनिभः शरांशुमान् व्यराजतादित्य इवांशुमालिकः ॥
॥ वा.रा. ५.४५.१४, १५ ॥
१५२. किमयं वध्यते लोकस्त्वयावध्येन दैवतेः ।
हत एव ह्यं लोको यदा मृत्युवशं गतः ॥
तत्किमेवं परिक्लिश्य लोकं मोह निराकृतम् ।
जित एव त्वया सौम्य मर्त्वलोको न संशयः ॥ वा.रा. ७.२०.६, १० ॥

१५३. न तत्र कश्चिद् दीनो वा व्रीडितो वापि दुःखितः ।

हृदयं समुदितं सर्वं बभूव परमाद्भुतम् ॥

द्रष्टुकामोऽथ निर्यान्तं रामं जानपदो जनः ।

यः प्राप्तः सोऽपि दृष्टैव स्वर्गायानुगतो जनः ॥ वा.रा. गीताप्रेस ७.१०९.१७, १८ ॥

१५४. (१) ध्वन्यालोक ३.२१

(२) ध्वन्यालोक पृ. ४२५

१५५. विसृज्य लक्ष्मणं रामो दुःखशोकसमन्वितः ।

पुरोधसं मन्त्रिणश्च नेगमांश्चेदमब्रवीत् ॥

अद्य राज्येऽभिषेक्ष्यामि भरतं धर्मवत्सलम् ।

अयोध्यायाः पतिं वीरं ततो यास्याम्यहं वनम् ॥

प्रवेशयत सम्भारान् मा भूत कालोत्पयो यथा ।

अधैवाहं गमिष्यामि लक्ष्मणेन गतां गतिम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस ७.१०७.१-३ ॥

१५६. दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति ।

प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमवधारय ॥ वा.रा. २.१८.१४ ॥

१५७. देशे देश कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः ।

तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्रात्रा सहोदरः ॥ वा.रा. गीताप्रेस ६.१०१.१५ ॥

१५८. LECTURE ON THE RAMAYANA P. 56

१५९. LECTURE ON THE RAMAYANA P. 39

१६०. अनिर्भिन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढधनव्यथः ।

पृटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥ उत्तररामचरित्रम् ३.१ ॥

१६१. मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ वा. रा. गीताप्रेस ॥ १.२.१५ रामायण लूषण-टीका

१५२. कथं तर्हि देव्या आदौ शोकशाषश्लोक विभावाः ऋषि प्रणेतव्यस्य शोभरसप्राधत्य सिद्धर्थत्वात्।
आदिमध्यावस्तनेषुतथात्यं स्पष्टम् । इदमेव काव्यप्रतिपाद्य महर्षिणोपदिश्यते ।
प्रो. माधवयोगी कतक व्याख्या, बालकांड पृ. ५६
१५३. तस्य बुद्धिरियं जाता वाल्मीकेर्भावितात्मनः ।
कृत्स्नं रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम् ॥ वा.रा. १.२.४० ॥
१५४. पापात्मना कृतं कष्टं वैरग्रहणंबुद्धिना ।
यस्तादृशं चारुरवं क्रौंच हन्यादकारणात् ॥
शोचन्नेव मुहुः क्रौंची मुपश्लोकमिमं पुनः ।
जगावन्तर्गतमना भूत्वा शोकपरायणः ॥ वा.रा. १.२.२७, २८ ॥
१५५. SANSKRIT STUDIES P.- 5
१५६. STUDIES IN RAMAYANA PART-1 P. 125
१५७. ध्वन्यालोक - वृत्ति पृ. ५७०
१५८. काव्यं रामायणं कृत्स्त्रं सीतायाश्चरितं महत् ।
पौलस्त्यवधमित्येव चकार चरितव्रतः ॥ वा.रा. १.४.६ ॥
१५९. काव्यं रामायणं कृतस्त्रं सीतायाश्चरितं महत् ।
पौलस्त्यवधमित्येव चकार चरितव्रतः ॥ वा.रा. १.४.६ ॥
१७०. वाल्मीकि और तुलसी पृ. ३९८
१७१. STUDIES IN RAMAYANA PART-1 P. 125

प्रकरण – ४

रामायणी रचनानुं मुष्य परिजल "आंतरव्यथा"

- (१) सौंदर्यदर्शन
- (२) आनंदसंवेदन
- (३) आत्मनिवेदन
- (४) मानवतानी महाभाषणा
- (५) कौंथवध
- (६) ब्रह्मानो रामचरित्रमय काव्य निर्माणो आदेश
- (७) स्वतः स्फुरित आंतरव्यथानुं महाकाव्य

પ્રકરણ – ૪

રામાયણની રચનાનું મુખ્ય પરિબલ “આંતરવ્યથા”

ભારતીય જીવન અને સંસ્કૃતિના જો કોઈ આધારસ્તંભ હોય તો તે મહાભારત અને રામાયણ જેવાં આપણા બે પ્રજાકીય અથવા રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્યો છે એમ કંઈ પણ અતિશયોક્તિના ભય વિના કહી શકાય, કારણકે આ બંને મહાગ્રંથો શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય કૃતિઓ અથવા પ્રથમ પંક્તિના કાવ્યો હોવા ઉપરાંત આપણા પ્રવર્તમાન જીવન અને સંસ્કૃતિ માટે પ્રાચીન ભારતીય જીવન-સંસ્કૃતિના ભવ્ય વારસા સ્વરૂપ બની રહ્યા છે.

આપણા ભૂતપૂર્વ વડાપ્રધાન સ્વ. શ્રી જવાહરલાલ નેહરુએ રામાયણને જે પ્રશસ્તિ-અંજલિ આપી છે તે સમુચિત જ છે કે, “આપણી પ્રજાના આ મહાકાવ્યના સૌંદર્યને જાણવા માટે સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન ઈચ્છનીય હોવા છતાં અનિવાર્ય નથી, કારણ કે અનેક શતકો થયાં હિંદુસ્તાનની પ્રજાની અસંખ્ય પેઢીઓનાં આચાર, વિચાર અને ઊર્મિઓનું તેણે ઘડતર કર્યું છે. ખેતરમાંનો કિસાન હોય કે કારખાનાનો કારીગર હોય કે બહુશ્રુત પંડિત હોય, રામ અને સીતાની આ કથા તે સર્વને માટે એકસરખી આકર્ષક રહી છે.”

ભારતીય જીવન, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિમાં આપું અભૂતપૂર્વ સ્થાન અને મહત્વ ધરાવતા રામાયણનું સર્જન કેવા સંજોગોમાં થયું હતું, તેનું જ્ઞાન પણ તેમાંના વર્ણનોના સુયોગ્ય આસ્વાદ કરવા માટે આવશ્યક છે. રામાયણ રચનાનું મુખ્ય પરિબલ હોય તો તે છે વાલ્મીકિની આંતરવ્યથા. વાલ્મીકિની આંતરવ્યથા આપણે નીચેના મુદ્દાઓમાંથી પરિભાવિત થતી જોઈ શકીએ છીએ.

- (૧) સૌંદર્યદર્શન
- (૨) આનંદસંવેદન
- (૩) આત્મનિવેદન

- (૪) માનવતાની મહાભાવના
- (૫) કોંચવધ
- (૬) બ્રહ્માનો રામચરિત્રમય કાવ્ય નિર્માણનો આદેશ
- (૭) સ્વતઃ સ્ફુરિત આંતરવ્યથાનું મહાકાવ્ય

(૧) સૌન્દર્યદર્શન :

વસંતની એક પાછલી રાતની પ્રસન્ન ચન્દ્રિકામાં હિમાદ્રિની પર્વતમાલાના પાદમાં આવેલું એક તપોવન ભર નિદ્રામાં સુતું હતું. તપોવનની આશ્રમ ભૂમિને અડીને અગગિત વનસ્પતિથી વિભૂષિત એક વિશાળ ગિરિરાજ ઉભો હતો. એની એક બાજુએ દૂર દૂરની ગિરિકરાડો પરથી ધોધબંધ પડતી, શેલેન્દ્રોપરથી ઊતરતી, સ્વચ્છન્દ વિલસતી, સ્ફટિક સમાન શોભતી, પૂણ્યસલિલા, ભાગીરથી વહેતી હતી. પહાડની પત્યકાને નિરંતર અથડાતાં, ગિરિકન્દરોમાં ઘૂઘવતાં, ગંગાનાં નીર, ચન્દ્રપ્રભામાં ચોમેરે ઉછળતાં હતાં અને તીરપરના આશ્રમ તરુઓ ઉપર જલબિંદુઓ વર્ષાવતાં આગળ વહેતાં હતાં. પર્વત ઉપર ચઢવાને એક પાતળી પટ્ટી જેવી વાંકીચૂકી પગદંડી સ્પષ્ટ અને સુરેખ દેખાતી હતી. પર્વતની મધ્યમાં આવેલા એક નીચા પ્રદેશમાંથી કોઈ નિર્મલ સન્ત હૃદયની ઊંડી ખીણમાંથી વહેતા અમી ઝરણા જેવું એક ચક્રચકિત ઝરણું મૂદુલઘવલહાસ્ય કરતું નીરવતાથી વહેતું હતું. પવનનું સંચલન મન્દ અતિમન્દ હતું. આવી સુકુમાર શાંતિમાં ક્વચિત્, ક્વચિત્ હવામાં એકાદ મોજું ઉત્પન્ન થઈ ક્ષણમાં સમસ્ત વાતાવરણમાં વિસ્તરી વિલીન થતું. સમુદ્રના શાંત ઘેરા જળમાં સ્નાન કરી કોઈ કોઈ તારાઓ અભિનય જલઘરો ઉપર બેસી વદન સમારતાં સમારતાં ચમકતા હતા. એટલામાં નભો મંડળમાં ખળભળાટ થયો. પ્રચંડ વાયુ વાવા લાગ્યાં. મહોદયિમાં ભીષણ તરંગો ઉછળવા માંડ્યા. સાગરનું સનાતન હૃદય ઊઘડ્યું. એનાં અન્તરતમ જળ હૃદયમાં પૂણ્યવિગથી ઉછળ્યાં અને બીજી જ ક્ષણે શાંત થયાં. સાગરના જળ સરોવરનાં શાન્ત નીરમાં રૂપાંતર પામ્યાં. જોત જોતામાં સરોવરની સપાટી ઉપર અગણિત શ્વેત કમળો ખીલવા

માંડયાં. એના સ્ફટિક સમાન સ્વરછ જળની મધ્યમાં એક હંસપાહિની સોન્દર્યદેવીની મનોહર મૂર્તિ પ્રકટ થઈ. એણે સાદાં પણ નયનરમ્ય વસ્ત્રો અને અલંકારો પહેર્યા હતા. એના હાથમાં એક સુંદર વીણા હતી. એણે તંત્રીના સૂર છેડયા. એના મૂક સંગીતના સૂર સર્વત્ર વિસ્તરવા માંડયા. અખિલ વાતાવરણ એના સંવાદી સૂરોથી ઊભરાવા માંડ્યું. આકાશ અને પૃથ્વી, ઉભય, વચ્ચે અન્તર લય પામ્યું. ચેતન અચેતન સર્વ સંગીતના ચૈતન્યપૂરમાં વહેવા લાગ્યું. આ અવિચ્છિન્ન પ્રવાહમાં સર્જન સ્થિતિ અને સંહાર, ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ, એમ અભેદ બનીને ઓગળી ગયા અને અખંડ એક રસ આનંદવ્યાપી રહ્યો.૧

“પહાડની કરાડપરના શીતળ શિલાતલ ઉપર એક શાન્ત સ્વસ્થ પ્રતાપી જટાઘાર વૃદ્ધ આસનવાળી ટટાર બેઠો હતો. એ સ્વપ્નદ્ષ્ટા હતો. એણે જીવનભર આદર્શો સેવ્યા હતા. એનાં તીક્ષ્ણ નયનોએ અનન્ત આકાશની રંગભૂમિ ઉપર એક પછી એક પ્રકટ થતાં દ્વચ્ચો સામે મીટ માંડી હતી. એ સૂક્ષ્મદર્શી હતા. એની સૂક્ષ્મ દ્ષ્ટિએ સોન્દર્યદેવીની લીલાનું રહસ્ય પિછાણ્યુ હતું. એ દિવ્ય દર્શન નિરખતાં દીર્ઘકાળથી શોકમાં ડૂબેલા એના હૃદયમાં આનંદના અગણિત સ્ત્રોત ફૂટતા ગયા. એના હૃદયપદ્મની શતસહસ્ત્ર પાંદડીઓ ઊઘડવા માંડી. એના પ્રભાવશાલી વદન ઉપર આત્મસંતોષનું એક અમૂલ્ય સ્મિત વિલસી રહ્યું.”૨

ક્ષણવારમાં જ વીણાનો ઝંકાર કરતી સોન્દર્યદેવી સરોવરના અગાધ જળમાં અદ્વચ્ચ થઈ. એના સંગીતનો મધુર પ્રતિધ્વનિ વાલ્મીકિના હૃદયાવકાશમાં પડ્યો.૩

(૨) આનંદસંવેદન :

“એ મધુરી વીણાના સૂક્ષ્મ તારનો રસમય રણકાર ઋષિવરના હૃદયાવકાશની ઘેરી ગુફામાં પ્રતિધ્વનિત થતાં વેંત જ એમાં આનંદ સાગરની અપૂર્વછોળો ઊછળવા માંડી. વિશ્વના અન્તરમાં ઊભરાતા રસસાગરનું અખંડ દર્શન વાલ્મીકિના આધ્યાત્મિક નયનને થયું અને એ રસસિન્ધુના માધુર્યતરંગોના મહાપૂરમાં એનો સકલ આત્મા વહેવા લાગ્યો. સમસ્તપ્રકૃતિ એની સાથે એક જ વહેણમાં વહેતી હતી. સોન્દર્યદેવીની મધુરી વીણાના મનોહર સૂર બ્રહ્માંડના

અણુ અણુમાં સંભળાતા હતા. સર્પત્ર મધુરતા નીતરતી હતી. ચન્દ્રમાના સૌમ્યઘવલ હાસ્યમાંથી અમૃતધારા વરસતી હતી. તારાઓનાં દિવ્યચક્ષુઓમાંથી અભિનવ જ્યોતિ ઝરતી હતી. વસંત લક્ષ્મીના સુકુમાર અંગોમાંથી સરસતા સ્ત્રવતી હતી. કુસુમિતમંજુલ કુંજોમાં મધુર સમીર વાતા હતા. મધુર રસાર્દ્રમંજરીઓમાંથી મધુબિંદુઓ ટપકતાં હતા. ઓષધિઓમાંથી રસબિન્દુઓ ટપકતા હતાં. સરિત્પ્રવાહોમાં માધુર્યના મનોહર તરંગો ઊછળતાં હતા. વૃક્ષે વૃક્ષે, વેલીએ વેલીએ, પર્ણે પર્ણે, પુષ્પે પુષ્પે મધુમય તરંગો નાચતા હતા. આનંદ લહેરીઓ અનુભવતો મહાનુભાવ મુનિવરનો આત્મા રસહિલોળે ચઢ્યો હતો. એના અંતરમાં ઊછળતા આનંદકિલ્લોલમાંથી આર્ષવાણી ઊછળી આવી."૩ "આ બધુ આનંદમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; આનંદમાં જીવે છે અને એમાં જ લય પામે છે."૪

આ ઉદ્ગારની સાથે જ અપૂર્વ આશાના ઉલ્લાસમાં મહર્ષિ વાલ્મીકિનાં ભવાં ઝળહળી રહ્યા હતાં.

અમિત આકાશને અનિમેષ નયને ઋષિ નિહાળી રહ્યા. ફરી ઓષ્ઠ ફરક્યા અને મુખમાંથી મધુરતાનાં ઝરણાં ફૂટતાં ગયાં.

"હે પરમેશ્વરી !" આજ આટલાં વર્ષે મેં તને નજરોનજર નિહાળી. મારા જીવનની ભાવનાને મેં સાક્ષાત્ નિરખી. તારી સાધનામાં અર્ધ ઉપરાંત જીવન મેં વીતાવ્યું છે. તને જોવા અર્થે મેં કઠોર તપશ્ચર્યા સેવી છે, ઘોર સંકટો સહ્યા છે, ભીષણ આત્મમંથન અનુભવ્યું છે. દેશકાળના અન્તરાયો લેખાવ્યા વગર તને ક્યા ક્યાં શોધવા હું નીકળ્યો ? ભૂતકાળના ઇતિવૃત્તમાં મેં તને શોધી. જનકથાના ઉત્સંગમાં લપાઈને મધુર નિદ્રામાં તું સૂતી છે એમ સાંભળી અનેક વિકટ માર્ગો વટાવીને હું ત્યાં પહોંચ્યો પણ તારો આભાસ માત્ર જોઈને પાછો વળ્યો. પછી તો આકાશ અને પૃથ્વીના અગણિત પદાર્થોમાં તેને શોધવા માંડી તારાઓની તેજકણિકામાં, ચન્દ્રના સુધાસ્યન્દિનયનમાં, સવિતાના વેરણ્યવર્ચસ્માં, ચન્દ્રિકાના મધુરઘવલ મુક્તહાસ્યમાં, સન્ધ્યાની સુકુમાર કાન્તિમાં, ઝરણાંના રુમઝૂમ નિનાદમાં, પુષ્પોના રમણીય

રંગોમાં, કોકિલાના મનોરંજક કૂંજનમાં, હરિણ શિશુઓનાં મધુર મનોહારસ્વપ્નોમાં અને માનવ હૃદયની હરિયાળી કુંજોમાં તારી મનોહર છવિ નિરખવાને બહુ બહુ ચત્નો કર્યા પરંતુ કેવળ તારી છાયા નિહાળી શક્યો. પછી અત્યંત વિહ્વળ બની કંપિતમાન હૈયે ભવ્યતા અને ભયાનકતામાં તને ખોળવા નીકળ્યો. ભયંકર મેઘની ભીષણ ગર્જનાઓમાં, આકાશના ચંદરવાને ચીરી નાંખતી વિદ્યુલ્લેખામાં, સંક્ષુબ્ધ જલનિધિની કલ્લોલકોલાહલમાં, પ્રચંડપૂરમાં ઊછળતી સરિતાઓના તોફાની જલતરંગોમાં, ઘનઘોર અરણ્યોના અડાબિડ અંધકારમાં, ચોપાસ સળગતા દારૂણ દાવાનલમાં, હિંસ્ત્ર પશુઓનાં રુઘિરથી ખરડાયેલાં તીક્ષ્ણ દાઢ અને પંજામાં અને લોહીતરસ્યા માનવરાક્ષસોના નિષ્કુર હૈયામાં તને નિરખવા મેં અપાર ચત્નો કર્યા અને કવચિત્ કવચિત્ તારા ઓળાઓ મેં નિહાળ્યાં."૫

"પરંતુ આ વિશ્વનું કુરુણ રુદન સાંભળીને કકળી ઊઠેલો મારો આત્મા તારી સૌમ્ય મૂર્તિ સાક્ષાત્ નિરખવાને તલસતો હતો. "યુદ્ધ અને સંહાર" એ બે શબ્દો જાણે સર્વત્ર વાતાવરણમાં વ્યાપી રહ્યાં છે. એ બંનેની ભયાનકતા અને કરાલતાથી હું અકળાતો અને ક્ષણભર તારા અસ્તિત્વ વિષે સંદેહમાં પડી જતો. પરંતુ બીજી જ ક્ષણે તું સંદેવ છે એ મારો વિશ્વાસ જાગૃત થતો."૬

કાળ મહામંદિરનાં પ્રચ્છન્ન દ્વાર ખુલ્યાં હતાં. પ્રત્યેક અવ્યક્ત ક્ષણ વ્યક્ત બની ઉદ્ઘોષ કરતી હતી. "મને ઝીલો લો, ઝીલી લો. અનંતની હું અમૃતકણિકા છું. ચરાચર જીવનની ચૈતન્યકલિકા છું; મારી ક્ષણિકતા એજ સનાતનતા છે."૭ ઋષિવરના હૃદયતટ ઉપર આનંદ તાંડવ નાચી રહ્યું હતું.

૩. આત્મનિવેદન :

"એ અદ્ભુત નૃત્યના સ્પંદનથી પ્રેરાઈને વાલ્મીકિ શિલા પટ્ટ ઉપર ઉભા થયા અને સૂતેલી એક પગદંડી તરફ દ્વિષ્ટિ સ્થિર કરી. મૃત્યુની ઊંડી ખીણમાંથી કલ્યાણના ઉદ્ધર્વગામી પંથ પ્રતી લઈ જતી. આ પગદંડી જોઈ દૂર દૂરના ભૂલકાળમાં સૂતેલી અનેક સ્મૃતિઓ

મુનિવરની ચિતસ્થલી ઉપર ચઢવા માંડી. એટલામાં નેત્રો મસ્તક તરફ અત્યંત ખેંચાયાં અને એક સર્જન જૂની સ્મૃતિ સ્ફુરી આવી. ફરી આકાશ સામી મીટ માંડી કાંઈક આવેશમાં આવી મહર્ષિ બોલી ઉઠ્યા."૮

"દેવી ! દેવી ! તારો ઉજ્જવળ અને નિર્મળ પ્રકાશ પામ્યા વિના કેવા ઘોર અંધકારથી હું ઘેરાયો હતો એ ભયંકર સ્મરણ યાદ કરતાં પણ કમકમા આવે છે."૯

૪. માનવતાની મહાભાવના :

"સૂર્યના મનોહર તેજની શાંત સમૃદ્ધિ નિહાળતાં જ એના પરમપદમાંથી જાણે મધુર સંગીત વાલ્મીકિના શ્રુતિપથમાં સંભળાયું."૧૦

તપસ્વી વાલ્મીકિએ તપશ્ચર્યા અને સ્વાધ્યાયમાં વ્યસ્ત, વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ મુનિવર નારદજીને પૂછ્યું." "હે મુનિવર ! આ સમયમાં સંસારમાં ગુણવાન, વીર્યવાન, ધર્મજ્ઞ, ઉપકાર માનવાવાળા, સત્યવક્તા અને દ્વંદ્વ પ્રતિજ્ઞાવાળા કોણ છે ?" ૧૧

મહર્ષિ વાલ્મીકિનું આ વચન સાંભળી ત્રણેય લોકનું જ્ઞાન ધરાવતા નારદજીએ તેમને સંબોધન કરીને કહ્યું "તો સાંભળો" અને ફરી પ્રસન્નતાપૂર્વક બોલ્યા.

"હે મુનિ ! તમે જે ઘણાબધા દુર્લભ ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે. તેનાથી ચુકત પુરુષનો વિચાર કરીને હું આપને કહું છું. આપ સાંભળો." ૧૨

"ઈશ્વાકુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં એવા પુરુષ છે જે લોકોમાં રામ નામથી વિખ્યાત છે. તે જ મનને વશમાં રાખવાવાળાં, મહાબળવાન, કાન્તિમાન, ધૈર્યવાન અને જિતેન્દ્રીય છે. તે બુદ્ધિમાન, નીતિજ્ઞ, વક્તા, શોભાયમાન તથા શત્રુસંહારક છે. તેમના ખભાઓ મોટા અને હાથો વિશાળ છે. ડોક શંખ જેવી છે અને દાઢી માસલ છે. તેમની છાતી વિશાળ તથા તેમનું ધનુષ્ય પણ મોટું છે. ગળા નીચેનું વક્ષસ્થળ માંસથી ઢંકાયેલ છે. તે શત્રુઓને દમન કરવા વાળા છે. હાથ તેમના ઘૂંટણ સુધી લાંબા છે. મસ્તક સુંદર છે. કપાળ ભવ્ય અને ચાલ મનોહર છે."૧૩

“તેમનું શરીર મધ્યમ અને સુડોળ છે. દેહનો રંગ શ્યામ છે, તે ખૂબ પ્રતાપી છે. એમનું વક્ષઃસ્થળ ભરાયેલું છે. આંખો વિશાળ છે, તે શોભાયમાન અને શુભલક્ષણોમાં સંપન્ન છે.”૧૪

“વાલ્મીકિ રામના ગુણોનું વર્ણન કરતા હતા ત્યારે જે વ્યક્તિમાં એનું આરોપણ થયું છે તેનું ચિત્ર નારદની સમક્ષ તરવરી રહ્યું હતું. વાલ્મીકિએ સોળ ગુણો વિશે પૃચ્છા કરી હતી; નારદ રામના ચોસઠ ગુણો ગણાવે છે. બુદ્ધિમાન, નીતિમાન, વક્તા, શ્રીમાન, શત્રુસંહારક, વિપુલાંસ, મહાબાહુ, કમ્બગ્રીવ, મહાહનુ, મહોરસ્ક, મહેષ્વાસ, ગૂઢજત્રુ, અરિંદમ, આજ્ઞાનબાહુ, સુશિરા, સુલલાટ, સુવિક્રમી, સમ, સ્નિગ્ધવર્ણ, પ્રતાપી, પીનવક્ષા, વિશાલાક્ષ, લક્ષ્મીવાન, શુભલક્ષણ, ધર્મજ્ઞ, સત્યસંઘ, પ્રજાહિતમાં રત, યશસ્વી, જ્ઞાનસંપન્ન, શુચિ, વશ્યઃ, સમાધિમાન, પ્રજાપાલક ઘાતા, જીવના રક્ષક, ધર્મના પરિરક્ષક, સ્વધર્મ અને સ્વજનના પાલક, વેદવેદાંગતત્વજ્ઞ, ધનુર્વેદમાં પ્રતિષ્ઠિત, સર્વશાસ્ત્રાર્થ તત્ત્વજ્ઞ, સ્મૃતિવાન, પ્રતિભાવાન, સર્વલોકપ્રિય, સાધુ, દીનાત્મા, વિચક્ષણ, જેમ નદીઓ સાગરને મળે એમ જેમને સાધુ પુરુષો મળતા રહે એવા, આર્ય, સર્વમાં સમભાવ રાખવાવાળા સદૈવ પ્રિયદર્શન, સમુદ્ર જેવા ગંભીર, હિમાલય જેવા ધીર, વિષ્ણુ જેવા પરાક્રમી, સોમ જેવા પ્રિયદર્શન, ક્રોધમાં કાલાગ્નિ જેવા, ક્ષમામાં પૃથ્વી સમા, ત્યાગમાં કુબેર જેવા અને સત્યમાં બીજા ધર્મરાજ જેવા આ રામ છે.”૧૫ “આ પ્રકારે ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત અને સત્ય પરાક્રમવાળા સદ્ગુણશાળી પોતાના પ્રિયતમ જયેષ્ઠ પુત્ર જે પ્રજાઓનાં હિતમાં સંલગ્ન રહેવાવાળા છે. પ્રજાવર્ગનું હિત કરવાની ઈચ્છાથી રાજા દશરથે પ્રેમવશ યુવરાજપદ ઉપર અભિષેક કરવા ઈચ્છતા” ૧૬

આમ નારદ આવા રામના જન્મથી આરંભી રામે વનવાસમાંથી પાછા ફરી રાજ્ય સંભાળ્યું તેની કથા કહે છે. અત્યાર સુધી નારદ જે કાંઈ બન્યું છે તે નિરૂપે છે. આખાચે રામાયણનો સંક્ષેપ આ થોડાક શ્લોકમાં આવી જાય છે. સિતેર શ્લોકોમાં રામ અયોધ્યા પાછા ફર્યા ત્યાં સુધીનો સંક્ષેપ કહ્યા પછી નારદ નવ શ્લોકોમાં હવે પછી જે થવાનું છે એ પણ કહે છે.

બાલકાંડના પ્રથમ સર્ગના નેવ્યાસીમાં શ્લોકમાં રામે સીતાને સમીપ બેસાડી ફરી રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. એમ ભૂતકાળનો પ્રયોગ કરે છે. નેપુથી સતાણુમાં શ્લોક સુધી 'ભવિષ્યન્તિ' 'મજજન્તિ' વગેરે ભવિષ્યકાળના ક્રિયાપદો વાપરે છે. એટલે કે નારદે આ કથા કહી ત્યારે રામનો વનવાસ પૂર્ણ થયો હતો. એ ગાદીએ બેઠા હતાં. પરંતુ પછીના આઠ શ્લોકમાં શું કરશે એની વાત કહી છે.૧૭

નારદ આમ વાલ્મીકિને રામકથાથી દીક્ષિત કરે જ છે અને આર્ષદર્શનની દીક્ષા પણ આપે છે.

“દેવર્ષિ નારદજીના ઉપયુક્ત વચન સાંભળી વાણી વિશારદ ધર્માત્મા ઋષિ વાલ્મીકિએ પોતાના શિષ્યો સહિત તે મહામુનિનું પૂજન કર્યું. વાલ્મીકિજીથી યથાવત્ સંમાનિત થયેલા દેવર્ષિ નારદજીએ જવા માટે તેમની આજ્ઞા માંગી અને અનુમતિ મળવાથી તેઓ આકાશ માર્ગે ચાલ્યા ગયા.”૧૮

આ અલૌકિક દર્શન અને શ્રવણથી વાલ્મીકિ ઊંડા આશ્ચર્યમાં લીન થયા. થોડીવારમાં સ્વસ્થ બની ધીમે ધીમે ગિરિશૃંગ ઉપરથી નીચે ઊતર્યા અને આશ્રમની યજ્ઞશાળામાં એકત્ર થયેલ શિષ્યવૃન્દની મધ્યમાં તારાઓની મધ્યમાં ચન્દ્ર સમાન શોભી રહ્યા.

૫. ક્ષૌંચવધ :

ઋષિવરે અનેક રાત્રિ અને દિવસ પરમ વિશ્રાંતિ અને શાંતિમાં વ્યતિત કરવા માંડયા. આ વિશ્રાંતિએ અદ્વષ્ટ ગતિ હતી અને દેખીતી શાંતિ. અમુક અને અવિરત કાર્યનિષ્ઠા હતી. આર્યાવર્તના ભવ્ય ભૂતકાળમાં વિરાજતી અગણિત પ્રતિમાઓ મૂર્તસ્વરૂપ ધારણ કરવા અર્થે મુનિવરના આંતરનયન સમક્ષ ટોળે વળી ઊભી હતી. લોક કલ્યાણ અને અભ્યુદયના મહાન આદર્શો મહર્ષિની મનોભૂમિમાં પ્રકટ થઈ વર્તમાનમાં અવતરવા તત્પર બન્યા હતાં.”૧૯

એક મધ્યાહને મહર્ષિ પર્ણકુટીમાં એકલાં બેઠાં હતાં. મુખ્ય અંતેવાસી ભરદ્વાજે મધ્યાહન સ્નાનના સમયનું મુનિવરને સ્મરણ કરાવ્યું. વિચાર સમાધિમાંથી જાગી તમસાના

તીર તરફ ભરદ્વાજ સાથે ઋષિએ પ્રયાણ કર્યું.

“કાવ્યશાસ્ત્રનું સૌંદર્ય નકકી કરતા દંડીને વાલ્મીકિમાંથી જ કેટલાં બધા ઉદાહરણો પ્રાપ્ત થયાં છે. બીજા સર્ગનો પાંચમા શ્લોક એ આ મહાગ્રંથમાં આવનાર અનેક કાવ્યાત્મક બિંદુઓમાંનો એક છે.”૨૦

તમસાના તટ પર પહોંચી ત્યાંના ઘાટને કીચડ રહિત જોઈને મુનિએ પોતાની બાજુમાં ઉભેલા શિષ્યને કહ્યું.૨૧

“હે ભરદ્વાજ, જેવા સત્પુરુષના મન હોય તેવા અકર્મ, કીચડ વિનાના આ તીર્થને તું જો. તેનું રમણીય અને પ્રસન્ન જળ કેવું નિર્મળ છે.”૨૨ તાત ! અહીં કળશ રાખી અને મને મારા વલ્કલ આપો. હું તમસાના આ ઉત્તમ તીર્થમાં સ્નાન કરીશ.”૨૩

“મહાત્મા વાલ્મીકિના કહેવાથી નિયમ પરાયણ શિષ્ય ભરદ્વાજના હાથમાંથી વલ્કલ લઈને જિતેન્દ્રિયમુનિ ત્યાંના વિશાળવનની શોભા જોતા જોતા વિચરણ કરવાં લાગ્યા.”૨૪

“તેમની પાસે જ કોંચ પક્ષીઓનું એક યુગલ, જે ક્યારેય એકબીજાથી અલગ થતું ન હતું. તે વિચરી રહ્યું હતું. તે બંને પક્ષી ખૂબ મધુર બોલી બોલતાં હતા. ભગવાન વાલ્મીકિએ પક્ષીઓના તે યુગલ ત્યાં જોયું. તે સમયે પાપપૂર્ણ વિચાર રાખવાવાળો એક નિષાદ જે સમસ્ત જંતુઓનો અકારણ વેરી હતો તે ત્યાં આવી પક્ષીઓના તે યુગલમાંથી એક નર પક્ષીને મુનિને જોત જોતાં જ બાણથી મારી નાખ્યું. તે પક્ષી ખૂનથી લથપથ થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયું અને પાંખો ફડફડાવતા તડપવા લાગ્યું. પોતાના પતિની હત્યા થયેલી જોઈને તેની પત્ની કોંચી કરુણાજનક સ્વરમાં ચિત્કાર કરી ઉઠી. ઉત્તમ પાંખોથી યુક્ત તે પક્ષી હંમેશા પોતાની પત્નીની સાથે સાથે વિચરતો હતો. તેનો મસ્તકનો રંગ તાંબાની સમાન લાલ હતો અને તે કામથી મોહિત બની ગયા હતો. એવા પતિથી વિયુક્ત થયેલી કોંચી ખૂબ દુઃખથી રડી રહી હતી.”૨૫

નિષાદે જેને મારી નાખ્યો હતો તે નર પક્ષીને તે દુદર્શા જોઈને તે ધર્માત્મા ઋષિને ખૂબ દયા આવી. સ્વભાવતઃ કરુણા અનુભવ કરવાવાળા બ્રહ્મર્ષિએ આ અધર્મ થયો છે એવો નિશ્ચય કરીને વિલાપ કરતી કોંચીને જોઈને તેમણે ઉચ્ચાર્યું.૨૯

મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

યત્ક્રૌંચમિથુનાદેકમવધીઃ કામમોહિતમ્ ॥ વા.રા. ૧.૨.૧૪ ॥

“હે નિષાદ ! તે કામમોહિત કોંચ પક્ષી મિથુનમાંના એકને હણ્યું છે તેથી દીર્ઘકાળ પર્યંત શાંતિથી રહીશ નહીં.” આપું બોલ્યા પછી તેમણે વિચાર્યું ત્યારે તેમના મનમાં ચિંતા થઈ કે આ પક્ષીના શોકથી પીડિત થઈને મેં આ શું કહ્યું.૨૭

ડા. જગદીશ જોષી કહે છે કે સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો જેનો વધ થયો છે તે કોંચીનું વિલાપ, આકંઠ અનુભાવ તથા કોંચીની કરુણાપૂર્ણ ધ્રુજારી વગેરે વ્યભિચારી ભાવોના સંયોગથી ‘કરુણારસ’ ની નિષ્પત્તિ થાય છે.”૨૮

વાલ્મીકિનો શોક આ પંક્તિઓથી શ્લોકત્વ પામ્યો. આ પંક્તિઓમાં અર્થ મહત્વનો નથી. પણ એમાં પ્રગટ થતાં આક્રોશ અને અનુકંપાનો જ મહિમા છે.”૨૯

“નિષાદના આ કૂર કાર્યથી સંત્રસ્ત થઈ કવિ શાપ આપે છે. “હે નિષાદ શાશ્વતી સુધી તારી પ્રતિષ્ઠા નહિ થાય કારણ કે તે કામમોહિત કોંચયુગલમાંથી એકનો વધ કર્યો છે.” આ શબ્દો બોલતાં તો કવિ બોલી ગયા પણ પછી એ શબ્દોનો લય કવિએ પોતાના કાનથી સાંભળ્યો. મનુષ્ય બોલે ત્યારે તેનો અવાજ તેના પોતાના કાન પર અફળતો હોય છે, પણ કવિ જ તેના પ્રત્યે વધુ સભાન હોય છે. તરત જ કવિ ચિતામાં પડી જાય છે કે મેં આ શું કહ્યું એમાં કોઈ લય હતો કે સીધું સાદું ગદ્ય હતું ?” ૩૦

હજી હમણાં જ કવિએ નારદના મુખે રામકથા સાંભળી હતી. એમાં રાવણે માયાવી રાક્ષસ મારીચનો સાથ લઈને સીતાનું હરણ કર્યું અને સીતાની શોધમાં નીકળેલા રામે વન વિદારક રુદન કર્યું, એની કથા આવી હતી, રાવણાણી નિષાદે રામસીતાના યુગલને વિખુદું

પાડ્યું એ વાત કવિના ચિત્તમાં સંવેદનો જગાડતી હતી ત્યાં જ કૌંચવધ જોયો. કવિ પાસે વિષયનો વિસ્તાર હતો, મહાકાવ્યનો નાયક બની શકે એવું પાત્ર હતું; પરંતુ એમને જરૂર હતી સંવેદન જગાવે એવા આઘાતની. કૌંચવધ કવિના ચિત્તતંત્રને આંચકો આપી ગયો અને એમાંથી રામાયણનો છંદ મળ્યો. આ દુનિયામાં કૌંચવધ થતા રહે એવી ફૂરતા છે તો એનાથી દ્રવી, અનુકંપા અનુભવી હૃદયનો આકોશ પ્રગટ કરનારા સર્જકો પણ છે. રામ જેવા સ્વસ્થ ધીર, ગંભીર, નાયકની કથા તત્પતઃ તો સંવેદનશીલ હૃદયના આકોશમાંથી જ પ્રગટી છે."૩૧

આદિ કવિ વાલ્મીકિના મુખેથી "મા નિષાદ...." શ્લોકને પ્રશિષ્ટ સાહિત્યના અનેક કવિઓએ પ્રશંસાના પુષ્પો દ્વારા ભવ્ય અંજલિ સમર્પી છે. મહાન નાટ્યકાર ભવભૂતિ "નૂતનછંદસમાવતારઃ" કહીને શ્લોકને નૂતનછંદના અવતાર તરીકે, રસપોષક તરીકે ઓળખાવે છે. રામના અનુસંધાનમાં જોઈએ તો 'હે નિષાદ, રામ સીતાના યુગલમાંથી તે સીતાને વિખૂટી પાડીને ભારે પીડા આપી છે. તેથી તું સેંકડો વર્ષો સુધી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરીશ નહિ."૩૨

"કૌંચ યુગલમાંના એકના વધથી નીપજેલી વ્યથામાંથી આ કાવ્ય પ્રગટ્યું છે. આ કાવ્યના નાયક રામની વ્યથા પણ અસીમ છે. માનવ ઇતિહાસના પાત્રમાં રામે જેટલું સહન કર્યું છે એટલું ભાગ્યે જ બીજા કોઈએ સહન કર્યું હશે. કર્તવ્યપાલનની કેડી ઉપર બધે ફૂલ પથરાયેલા નથી. મહદ્અંશે તો કંટકોની વ્યથા જ છે."૩૩

આ પ્રમાણે વિચારીને મહાજ્ઞાની અને પરમ બુદ્ધિમાન મુનિવર વાલ્મીકિ એક નિશ્ચય પર આવ્યા અને પોતાના શિષ્યને કહ્યું "તાત શોકથી પીડિત થયેલા મારા મુખમાંથી જે વાક્ય નિકળી પડ્યું છે તે ચાર ચરણોમાં સરખા અક્ષર (આઠ) હતા. વીણાના લય પર એ ગાઈ શકાય એવું હતું. તેથી મારું આ વચન શ્લોકરૂપ હોવું જોઈએ, અન્યથા નહિ."૩૪

મુનિની આ ઉત્તમ વાત સાંભળી તેમના શિષ્ય ભારદ્વાજને ખૂબ જ પ્રસન્નતા થાય છે અને તેમનું સમર્થન કરતાં કહે છે 'હા આપનું આ વાક્ય શ્લોક રૂપે જ હોવું જોઈએ.

શિષ્યના આ કથનથી મુનિને વિશેષ સંતોષ થયો. પછી તેમણે ઉત્તમ તીર્થમાં વિધિપૂર્વક સ્નાન કર્યું અને તે વિષયક વિચાર કરતાં કરતાં તે આશ્રમ તરફ પાછા ફર્યા.૩૫

શિષ્યની સાથે આશ્રમમાં પહોંચી ધર્મજ્ઞ ઋષિ વાલ્મીકિજી આસન પર બેઠાં અને ઘણીબધી વાતો કરવા લાગ્યા, પરંતુ તેમનું ધ્યાન તે શ્લોકની તરફ લાગેલું હતું."૩૬

(૬) બ્રહ્માનો રામચરિત્રમય કાવ્ય નિર્માણ આદેશ :

"તે સમયે અખિલ સૃષ્ટિની રચના કરવાવાળા, સર્વસમર્થ, મહાતેજસ્વી, ચતુર્મુખ બ્રહ્માજી મુનિવર વાલ્મીકિને મળવા માટે સ્વયં તેમના આશ્રમ પર આવ્યા. તેમને જોઈને જ મહર્ષિ વાલ્મીકિ સહસા ઉભા થઈ ગયા. તેઓ મન અને ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખીને અત્યંત વિસ્મિત થઈને હાથ જોડી ચુપચાપ થોડા સમય સુધી ઉભા જ રહી ગયા. કાંઈ બોલી શક્યા નહિ. પછી તેમણે પાછું અર્ધ્ય, આસન અને સ્તુતિ આદિ દ્વારા ભગવાન બ્રહ્માજીનું પૂજન કર્યું અને તેમના ચરણોમાં વિધિવત્ પ્રણામ કરીને તેમના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા."૩૭

ભગવાન બ્રહ્માએ એક ઉત્તમ આસન પર બિરાજમાન થઈને વાલ્મીકિ મુનિને પણ આસન ગ્રહણ કરવાની આજ્ઞા આપી. બ્રહ્માજીની આજ્ઞા મેળવીને તે આસન પર બેઠા. તે સમયે સાક્ષાત્ લોક પિતામહ બ્રહ્મા સામે હોવા છતાં પણ વાલ્મીકિનું મન પણ તે ક્ષેત્રપક્ષીવાળી ઘટનાની તરફ જ લાગી રહ્યું હતું. તે તે જ વિષયમાં વિચારવા લાગ્યા. 'અરે જેની બુદ્ધિ વેરભાવને ગ્રહણ કરવામાં જ લાગી રહી છે તે પાપાત્મા વ્યાધે વિના અપરાધ જ મનોહર કલરવ કરવાવાળા ક્ષેત્ર પક્ષીનો પ્રાણ લઈ લીધો?'૩૮

'આવું વિચારતા વિચારતા તેઓએ કોંચીના આર્તનાદને સાંભળીને નિષાદને લક્ષ્ય બનાવી જે શ્લોક કહ્યો હતો તે ફરીથી બ્રહ્માજીને સામે દોહરાવ્યો. જે દોહરાવ્યુ ત્યારે ફરીથી તેમના મનમાં પોતે આપેલાં શાપનું અનોચિત્ય ધ્યાનમાં આવ્યું અને તે શોક અને ચિંતામાં ડૂબી ગયા. બ્રહ્માજી તેમની મનઃ સ્થિતિ સમજીને હસવા લાગ્યા અને મુનિવર વાલ્મીકિને આ પ્રમાણે કહ્યું."

“હે બ્રહ્મન્ ! તમારા મુખમાંથી નિકળેલા આ છંદોબદ્ધ વાક્ય શ્લોકરૂપ જ છે. આ વિષયમાં તમારે કોઈ અન્યનો વિચાર કરવો જોઈએ નહીં. ૩૯ મારા સંકલ્પ અથવા પેરણાથી તમારા મુખમાંથી આવી વાણી નીકળી છે. મુનિશ્રેષ્ઠ તમે શ્રીરામના સંપૂર્ણ ચરિત્રનું વર્ણન કરો, પરમ બુદ્ધિમાન ભગવાન શ્રીરામ સંસારમાં સર્વથી મોટા ધર્માત્મા અને ધીરપુરુષ છે. તમે જે નારદજીના મુખેથી સાંભળ્યું છે તે અનુસાર તેનાં ચરિત્રનું ચિત્રણ કરો.”૪૦

“બુદ્ધિમાન શ્રીરામના જે ગુપ્ત અથવા પ્રગટ વૃતાંત છે તથા લક્ષ્મણ સીતા અને રાક્ષસોનું જે સંપૂર્ણ ગુપ્ત અથવા પ્રગટ ચરિત્ર છે તે સર્વ અજ્ઞાત હોય તો પણ આપને જ્ઞાત થઈ જશે. આ કાવ્યમાં અંકિત તમારી કોઈ વાત અસત્ય નહીં થાય. તે માટે તમે શ્રીરામચંદ્રની પવિત્ર અને મનોરમ કથાને શ્લોકબદ્ધ કરી લખો.”૪૧

“પૃથ્વીના પટ પર જ્યાં સુધી પર્વતો અને નદીઓની સત્તા રહેશે, ત્યાં સુધી રામાયણની આ કથા લોકોમાં પ્રચાર પામતી રહેશે.”૪૨

આમ બ્રહ્માજીએ સ્વયંસ્ફૂરણાથી આપેલા આ દિવ્ય વરદાનથી વાલ્મીકિની પ્રસન્નતા તથા ધન્યતાની લાગણી અનુભવી રહ્યા હતા ત્યાં તો વાલ્મીકિ વડે રચના પામનાર એ ભાવિ મહાકાવ્ય વિશે બ્રહ્માજીએ સચોટ અને અસંદિગ્ધ ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી છે.

“જ્યાં સુધી તમારા દ્વારા સર્જેલી રામકથાનો લોકોમાં પ્રચાર રહેશે ત્યાં સુધી તમે ઈચ્છાનુસાર ઉપર નીચે તથા મારા લોકમાં નિવાસ કરશો.” આમ કહીને ભગવાન બ્રહ્માજી ત્યાં અન્તર્ધાન થઈ ગયા. તેમના અન્તર્ધાન થવાથી શિષ્યો સહિત ભગવાન વાલ્મીકિ મુનિને ખૂબ જ વિસ્મય થયું.૪૩

ત્યારબાદ તેમના બધા શિષ્યો અત્યંત પ્રસન્ન થઈને વારંવાર આ શ્લોકનું ગાન કરવા લાગ્યા તથા પરમ વિસ્મય થઈને પરસ્પર આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. “આપણા ગુરૂદેવ મહર્ષિએ ક્રૌંચપક્ષીના દુઃખથી દુઃખી થયેલા જે સમાન અક્ષરોવાળા ચાર ચરણોથી યુક્ત વાક્યનું ગાન કર્યું હતું તે તેમના હૃદયનો શોક, તે તેમની વાણી દ્વારા ઉચ્ચારિત

થઈને સ્લોકરૂપ પામ્યો."૪૪

આ બાજુ શુદ્ધ અંતઃકરણ વાળા મહર્ષિ વાલ્મીકિને મનમાં વિચાર આવ્યો કે આવા જ સ્લોકમાં સંપૂર્ણ રામાયણની રચના કરું."૪૫

"કોઈ પણ કવિ પ્રકૃતિના સૌંદર્ય તેમજ ઘટનાઓને જોઈને તેનાથી પ્રભાવિત થયા વિના રહી શકતો નથી. ભરત પણ નોંધે છે કે કવિના નિગૂઢ ભાવોને પ્રદર્શિત કરવા તેને જ ભાવ કહેવાય છે."૪૬ તેની જ સુંદર અભિવ્યક્તિ કાવ્ય કહેવાય છે. વાલ્મીકિની સાથે પણ એમ જ થયું. તેઓ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યમાં મગ્ન હતા. વાતાવરણ રમ્ય અને શાંત હતું. પરંતુ એકાએક કૌંચવધની ઘટના શાંતિનો ભંગ કરી મનમાં વિક્ષોભ જન્માવે છે. કવિ હૃદય શોક સાગરમાં ડૂબી ગયું. સમસ્ત સંસાર શોકમય બની ગયો. કવિ હૃદયનું આવા વાતાવરણ સાથે તાદાત્મ્ય થયું અને તેનું મન આંતરવ્યથા વેદના અનુભવવા લાગ્યું અને તેનું મન શોક સાગરની એક લહેર બની ગયું. કવિનો શોક હવે વ્યક્તિગત ન રહેતા જનસામાન્યના પ્રતિક સમો બન્યો. જોકે પક્ષી યુગલમાંથી એકનો વધ કરવાની ઘટના સામાન્ય દષ્ટિએ તુરંચ ગણાય. પરંતુ જેણે કરુણાને હૃદયમાં ભરી સાયવી રાખી હતી તેવા વાલ્મીકિ માટે આ ઘટના કંઈક વિશેષ હતી. તેઓ કવિ હૃદય માટે નિતાન્ત આવશ્યક એવા સહૃદયી હતા. પરિણામ સ્વરૂપે ગંગા જેટલું પવિત્ર, હિમાલય જેટલું ઉચું અને સાગર જેટલું ગંભીર એવું ભાવસભર આદિ કાવ્ય જગતને ભેટ ધર્યું.

પ્રો. જયાનંદ દવે કહે છે કે "નિષાદની હિંસક કૃત્યથી વાલ્મીકિનો અંતરાત્મા આક્રોશ કરી ઉઠ્યો હતો. એ અંતરાત્માને એક અજાણ્યા પક્ષી યુગલની પીડા પરાઈ નહોતી લાગી, બલકે નિષાદના બાણનો પ્રહાર પોતાના પર જ થયો હોય એવી 'પોતીકી' પીડાની અનુભૂતિ એમણે કરી હતી. આવા અત્યંત આળા, પુષ્પમૃદુ અને સંવેદનશીલ એ હૃદયની વેદના જ પેલા શાપના સ્વરૂપમાં શબ્દબદ્ધ થઈ હતી. એમાં વાલ્મીકિને કોઈ વિચાર કે પ્રયાસ કે પૂર્વ તૈયારી કરવાની જરૂર નહોતી પડી. એમને પોતાને પણ પાછળથી જ આ વિશે આશ્ચર્ય થયું

હતું. એવી અભાન રીતે કોંચી પીડા સાથે પોતાની પીડાનો અનુબંધ રચાઈ ગયો હતો. શોક સ્વયમેવ શ્લોક બની જાય, એવી અલોકિક એમની સંવેદનશીલતા હતી. પ્રવર્તમાન તથા ભવિષ્યના જનસમાજને કોઈપણ નિષાદો ક્યારેય પીડે નહિ, એવા કોઈ પ્રબળ સારસ્વત પુરુષાર્થ કરવા માટે એમનું હૃદય તલસી રહ્યું હતું. ટૂંકમાં સાહિત્ય સર્જન માટેની આવશ્યક પૂર્વ ભૂમિકાના સઘળા અંશો એમના અંતઃકરણના અણુ અણુ સાથે ઓતપ્રોત થઈ રહ્યા હતાં.”૪૭

વાલ્મીકિને બ્રહ્મા અને સરસ્વતી દ્વારા વરદાન અપાયાનો નિર્દેશ રાજશેખર કરે છે.૪૮ વાસ્તવમાં દેવી પાત્રોના વરદાનમાં સીધો વિશ્વાસ ન કરાય તો પણ બ્રહ્મા અને સરસ્વતી નામભેદથી કવિ પ્રતિભાની અવ્યક્ત અને વ્યક્ત અવસ્થાનો બોધ કરાવે છે. બ્રહ્મા એ કવિની જન્મગત પ્રતિભાયુક્ત જ્ઞાનનું પ્રતિક છે.૪૯ બ્રહ્મા પોતાની સર્જન શક્તિ વડે સંસારની રચના કરે છે, તે પ્રમાણે કવિની પ્રતિભા કાવ્ય જગતનું નિર્માણ કરે છે. કવિની પ્રતિભાને સાકારરૂપ આપનારી શક્તિનું નામ જ સરસ્વતી છે. આનંદવર્ધને યોગ્ય જ કહ્યું છે કે “મહાકાવ્યોની સરસ્વતી તેની પ્રતિભા વિશેષને અભિવ્યક્ત કરે છે.”૫૦

આમ વાલ્મીકિને બ્રહ્મા અને સરસ્વતી દ્વારા અપાયેલા વરદાનનો પ્રતિભા અને વર્ણન તરફનો સંકેત કરી જાય છે. આ બે શક્તિઓના ઓચિત્યપૂર્ણ સંયોગથી આદિ કાવ્ય રામાયણ સંપન્ન છે.

આનંદ વર્ધનના મતાનુસાર “તે જ અર્થ (રસ) કાવ્યનો આત્મા છે. આનું એજ પ્રમાણ છે કે પ્રાચીન કાળમાં કોંચ મિથુનના વિયોગથી, ઉત્પન્ન થયેલો શોક જ આદિકવિના શ્લોકના રૂપમાં પરિણમ્યો છે.”૫૧

ડૉ. તપસ્વી નાન્દી નોંધે છે કે “અહીં મુનિનો શોક છે તેમ ન માનવું. દુઃખ સંતપ્તની આવી દશા થતી નથી. આમ ચર્વણાને યોગ્ય, શોકરૂપી સ્થાયીભાવ જેનો આત્મા છે તેવા કરુણરસનો ઉચ્ચલન (બહાર આવવું) એ સ્વભાવ હોવાથી તે જ કાવ્યનો આત્મા અર્થાત્

સારભૂત સ્વભાવવાળો તથા (આ સ્વાભાવથી જ) બીજા શબ્દોથી વિલક્ષણતા કરવાવાળો છે."૫૨

મહાકવિ 'કાલિદાસ' પ્રસ્તુત પ્રસિદ્ધ રામાયણ પ્રસંગની નોંધ તેમના મહાકાવ્ય 'રઘુવંશ' માં લે છે.૫૩

"કૃષ્ણ ચૈતન્ય" - વાલ્મીકિના પ્રસિદ્ધ શ્લોકમાં આંતરિક અભિવ્યક્તિનું માધુર્ય જુએ છે. "એકાએક પારદિ દ્વારા નરકોંચ મરાયું અને ત્યારે માદા કોંચી વ્યથાથી આતંક સ્વરમાં આર્તનાદ કરવા લાગ્યું ત્યારે કવિના હૃદયમાંથી સ્વયં સ્ફુરિત તંદુરસ્તવાણી જાણેકે કઠોર અપરાધ બદલ શાપ આપતી હોય તેમ તેમના હોઠમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. તેમની વાચા બાદ તેમને જ્ઞાન થાય છે કે વાણી દ્વારા અભિવ્યક્તિ પ્રવાહમાં નિર્દોષ લય અને માધુર્ય હતું."૫૪

આમ આદિ કાવ્ય રામાયણ એ વાલ્મીકિની આંતરવેદનાને કારણે સ્વયં સ્ફુરણાનું કાવ્ય બન્યું હતું.

૭. સ્વતઃ સ્ફુરિત આંતરવ્યથાનું મહાકાવ્ય :

રામાયણની ઉત્પત્તિના નિમિત્તરૂપ મનાયેલ કોંચવધની ઘટના એ કોઈ કોરી કથા નથી, પરંતુ તેના દ્વારા કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયાના મૂળ સિદ્ધાંત પ્રાપ્ત થાય છે. આનંદવર્ધનના શબ્દોમાં કહીએ તો કાવ્ય ભાવાકુલ હૃદયની વૃત્તિઓનું સ્વતઃવહન હોય છે. મહર્ષિ વાલ્મીકિનું હૃદય શોક, કરુણા, ક્રોધ વગેરે ભાવોના મિશ્રણથી અભિભૂત થતા કોંચવધની ઘટના કાવ્યરૂપમાં અભિવ્યક્ત થઈ કવિના સંવેદનશીલ અને કોંચીના વેદનાકુલ હૃદય વચ્ચે તન્મચીભાવ જન્મ્યો, જેનાથી એ શોક વ્યક્તિગત લોકિક ન રહેતા અલોકિક બની રહ્યો. ચિત્તની ભાવોદ્દેક પરિપૂર્ણ સ્થિતિમાં આલોકિક ભાવ જે રીતે રસથી પરિપૂર્ણ કલશ છલકવા લાગે અથવા અત્યધિક ભાવ સંકુલતાની સ્થિતિમાં માનવની ચિત્તવૃત્તિમાંથી સ્વતઃ જ વિલાસ પ્રલાપ વગેરે થવા લાગે તે પ્રમાણે વાલ્મીકિની શોકાનુભૂતિ પૂર્ણ ચિત્તવૃત્તિમાંથી "મા નિષાદ્...."

શ્લોક શોક રૂપે પ્રગટ થયો. હૃદયદર્પણકાર ભટ્ટનાયકનો પણ મત છે કે કાવ્યનો ઉદ્ભવ વાછરડાના સ્નેહથી દ્રવિત ગાયના દૂધ સ્ત્રવવા સમાન સહજ સ્ફુરિત હોય છે.૫૫ અભિનવ ગુપ્તનો મત પણ એ જ પ્રકારનો છે. તેઓ કહે છે કે જ્યાં સુધી કવિનું હૃદય રસથી પરિપૂર્ણ નથી થતું ત્યાંસુધી કાવ્યનો ઉદ્ભવ જ થતો નથી.૫૬ આદિકાવ્ય રામાયણ માટે આ આચાર્યોની માન્યતા સંપૂર્ણપણે બંધ બેસતી છે. રામાયણ પણ સ્વતઃ સ્ફુરણાથી પ્રગટેલું કાવ્ય છે.

શોકની શ્લોકરૂપમાં આ પરિણીત આકસ્મિક તેમજ નૈસર્ગિક અને સ્વયં સ્ફુરિત હતી. વાલ્મીકિના વિસ્મયપૂર્ણ કથનથી પક્ષીના શોકથી પીડિત થઈને મેં શું કરી નાખ્યું ? ૫૭ આ વિધાન ઉપર્યુક્ત માન્યતાનું સમર્થન કરે છે. કોઈપણ પ્રકારના પૂર્વ આયોજન કે શબ્દ ક્રમ નિર્ધારણ વિના જ ભાવાવેશને કારણે કવિની ચિત્તવૃત્તિ યોગ્ય શબ્દ, છંદ, ચરિત્ર વગેરેથી નિયંત્રિત થઈને શ્લોકરૂપે છલકાઈ પડી. કારણ કે આનંદવર્ધનના શબ્દોમાં કહીએ તો ભાવ અથવા રસનો સ્વભાવ જ સ્વતઃ સ્ફુરિત થઈ જવાનો છે.૫૮ અહીં પ્રતીત થાય છે કે ભાવમય હૃદયથી સ્વતઃ સ્ફુરિત ઉચ્છલને વાલ્મીકિને કવિ સર્જી દીધા. તેઓનો આ દિશામાં કોઈ પૂર્વાભ્યાસ ન હતો. ડૉ. કાન્તિચંદ્ર પાંડેયનું માનવું છે કે "આ કાવ્ય તે માનસિક મૂળવૃત્તિની અભિવ્યક્તિ હતી, જે વાતાવરણના કેન્દ્ર સાથે તાદાત્મ્ય થવાના કારણે પ્રગટ થઈ હતી અને એટલા માટે ધ્વનિ પ્રવર્તક આચાર્યોએ અતિપ્રાચીન કાળથી જ મૂળ ચિત્તવૃત્તિને કાવ્યમાં સોથી મહત્વપૂર્ણ તત્વ તરીકે સ્વીકારી છે."૫૯ એસ. કપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રીનું મંતવ્ય છે કે "રામાયણ તે વાસ્તવિક કાવ્યનું પ્રાચીનતમરૂપ છે જે વાલ્મીકિના શોકાકાન્ત હૃદયમાંથી નૈસર્ગિક રૂપે છલકાયું હતું."૬૦ એક સામાન્ય સિદ્ધાંત છે કે નૈસર્ગિક કાવ્યનું સર્જન કરવામાં આવતું નથી. પરંતુ તે રસપરિપૂર્ણ સ્ત્રોતમાંથી સુંદર તેમજ સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ભવ પામે છે, જેનું રામાયણમાં દર્શન થાય છે. આવા કાવ્યનું જીવિત રહેવું અને પ્રસાર થવો, એ કલા તેમજ કલાવિદ, કવિ તેમજ સહૃદય તથા અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિ આનંદમય સંબંધતા પર આધાર રાખે છે. આ માટે એ જરૂરી નથી કે કાવ્ય અલંકૃત જ હોવું

જોઈએ. એન.વી.આચંગર લખે છે કે “જો ભાવ સત્યતા પર આધારિત હોય તો કરુણા પણ માધુર્યમાં પરિણત થઈ જાય છે અને દુઃખદ ઘટના પણ સુખની અનુભૂતિ કરાવે છે.૬૧ નેસર્ગિક કવિના શબ્દોમાં અદ્વિત્ય વસ્તુને સમજવાની શક્તિ હોય છે, તે તો કેવળ નિમિત્ત બને છે. વાસ્તવમાં તેની વાણી આદિમ સ્ત્રોતમાંથી જ વહે છે.” વર્ડઝવર્થ પણ કહે છે કે કવિતાએ શાંતિની ક્ષણોમાં સ્મરણ કરેલ પ્રબળ મનોવેગોનું સહજ ઉચ્છલન છે.”૬૨

આ મહાકાવ્યની ઉત્પત્તિનું પ્રેરણાસ્ત્રોત કૌંચવદ્ય સાથે સંબંધ એક કરુણરસથી પરિપૂર્ણ ઘટના છે. કવિના શોકાકુળ હૃદયમાંથી નીકળેલી વાણી શોકની શ્લોકરૂપતા છે. જે શોકકાન્ત હૃદયમાંથી નીકળવાને કારણે સ્વયં કરુણામય હતી.૬૩ આ ઘટના કેવળ આ મહાકાવ્યો જ નહીં પરંતુ સમસ્ત લૌકિક કાવ્યનો આદિ હેતુ છે.૬૪ કૌંચીએ દેવના કૂર પ્રહારથી પોતાના પ્રિયતમથી અલગ થવાના કારણે જે કરુણ આકંઠ કર્યું તેનાથી સર્વપ્રથમ કવિનું હૃદય સંવેદનશીલ બન્યું અને કવિનો શોક શ્લોકરૂપમાં પરિણમ્યો. આ શ્લોક અનુષ્ટુપ છંદથી ગ્રંથિત થયો. સ્વયં વાલ્મીકિએ શોકાનુભૂતિથી પરિપૂર્ણ માનસિક ચિત્તવૃત્તિને પોતાની વાણી માટે ઉત્તરદાયી ઠરાવેલ છે અને આ કારણે જ છંદસહિત શ્લોકબંધ મહાકાવ્યની રચના થઈ છે.૬૫ સ્પષ્ટ છે કે આ મહાકાવ્યની રચનાનો આધાર કવિની કારુણ્યસભર માનસિક ચિત્તવૃત્તિ હતી. જેને કૌંચવદ્યની ઘટનાએ આંદોલિત કરી હતી. આ મહત્વપૂર્ણ ઘટનાનો ઉલ્લેખ મહાકવિ કાલિદાસે પોતાના રઘુવંશમાં ૬૬ અને ભવભૂતિએ ઉત્તરરામ ૬૭ ચરિતમાં કર્યો છે.૬૭ શ્રી બલદેવ ઉપાધ્યાયે આ ઘટનાને સંસ્કૃત કાવ્યધારાની નિર્દેશક બાબત માનતા કહ્યું છે કે “સંસ્કૃત કાવ્યની દિશા તો તે દિવસે નિર્દિષ્ટ થઈ હતી કે જે દિવસે પ્રેમ પરાયણ સહચરના આકસ્મિક વિયોગથી સંતપ્ત કૌંચીના કરુણ નિનાદને સાંભળીને વાલ્મીકિનો શોક શ્લોક રૂપમાં છલકાઈ પડ્યો હતો.”૬૮

પ્રેમપરાયણ કૌંચના આકસ્મિક વિયોગથી પીડિત કૌંચીનો આંતર્નાદ સાંભળીને સંવેદનશીલ કવિનો શોક શ્લોકરૂપમાં પરિણમ્યો. આમા આચાર્ય આનંદવર્ધન કાવ્યના સર્વોચ્ચ રૂપમાં દર્શન કરતા નોંધે છે કે પ્રતીયમાન અર્થ (રસ) જ કાવ્યનો આત્મા છે. એનું પ્રમાણ

એ છે કે પ્રાચીન કાળમાં કૌંચ મિથુનના વિયોગમાંથી જન્મેલો શોક આદિ કવિના શ્લોકત્વને પામ્યો હતો.૬૯ વાસ્તવમાં ભાવાત્મક અનુભૂતિ જ કાવ્યનો આત્મા, તેનો મૌલિક આધાર અને પ્રેરણા છે. શ્રી બલદેવ ઉપાધ્યાય વાલ્મીકિનું ગૌરવ કરતાં જણાવે છે. “કારચિત્રી પ્રતિભાના વિલાસથી કવિતા થાય છે અને ભાવચિત્રી પ્રતિભાના પરિણામે ભાવુકતા સર્જાય છે. વાલ્મીકિમાં આ બંને પ્રકારની પ્રતિભા વિદ્યમાન હતી. જે વ્યક્તિ શોકનું શ્લોકની સાથે સમીકરણ કરે છે તે નિઃસંદેહ ગૌરવપૂર્ણ મહાન ભાવક છે આલોચક છે.”૭૦

માનવ હૃદયની આ ભાવાત્મક અનુભૂતિ કે ચિત્તવૃત્તિઓનું સાક્ષાત્ શબ્દોથી ચિત્રણ કરવું અશક્ય છે. પરંતુ શોક, ક્રોધ, ભય વગેરે ભાવો વડે કવિ તેનું કથન કરતા હોય છે. ડૉ. હિરચન્નાના મતે “માનવચિત્ત વૃત્તિઓની અપ્રત્યક્ષ અભિવ્યક્તિમાં જ દવનિ સિદ્ધાંતનો જન્મ થયો છે.”૭૧ વાલ્મીકિની શોકરૂપ ચિત્તવૃત્તિની અભિવ્યક્તિરૂપે વ્યક્ત થયેલાં શ્લોકમાં આ મતનું દર્શન કરી શકાય છે.૭૨

કૌંચવધની જે ઘટના સાથે રામાયણની રચનાને સંબંધ છે. તે ઘટના સ્વયં કરૂણારસથી પરિપૂર્ણ છે. આમા કાવ્યનો સર્વોત્તમ પક્ષ પ્રસ્તુત થયેલ છે. અહીં ‘કૌંચગત શોક’ નામના સ્થાયીભાવની અત્યંત માર્મિક રીતે અભિવ્યક્તિ થઈ છે. કૌંચપક્ષીનો વધ આલંબન વિભાવ અને રુદિરથી ખરડાયેલા તેમજ તેની દુઃખિતાવસ્થામાં તરફડવાની ચેષ્ટાઓ ઉદીપન વિભાવ છે. કૌંચીનું કરૂણા કંદન વગેરે અનુભાવ છે. ચિત્ત તેમજ મોહ વ્યભિચારી ભાવ છે. કૌંચની આ દશાને જોઈને વાલ્મીકિની વાસના રૂપમાં રહેલી શોક નામની ચિત્તવૃત્તિ શ્લોકરૂપમાં પરિણમે છે. આ તકે “મેકડોનલ” લખે છે કે “છંદોમય શ્લોકની ઉત્પત્તિ સાથે સંબંધ ઘટના એક અતિ આકર્ષક તેમજ કાવ્યાત્મક અધિષ્ઠાન છે.”૭૩

આ પ્રસંગમાંથી એ એક પ્રશ્ન ઉઠે છે કે જ્યારે શોકનો આશ્રય કૌંચી છે તો વાલ્મીકિના શોકની શ્લોકમાં પરિણીત કેમ કેમ થઈ ? આ પ્રશ્નો જવાબ “અભિનવ ગુપ્તે” અત્યંત સુંદર રીતે આપ્યો છે. લૌકિક શોક કંઈ રસ ન કહેવાય જે પોતે સંતપ્ત હોય તે શ્લોક રચવાની

સ્થિતિમાં જ ન હોય. અહીં જે શોક છે તે કરુણાસ્થાપિ ભાવરૂપ શોક છે. લૌકિક ભાવરૂપ શોક નથી.૭૪ પ્રો. મૂલચંદ્ર પાઠકનું કહેવું છે કે “નિષાદ દ્વારા શરવિદ્ય કૌંચને જોઈને શોકાકુળ કૌંચી આકંઠ કરવા લાગી, ત્યારે વાલ્મીકિનું સંવેદનશીલ હૃદય સહાનુભૂતિ પૂર્વક કૌંચીની સાથે તન્મયી ભાવનો અનુભવ કરે છે. લૌકિક શોકથી ભિન્ન એવા કરુણાસ્થાપિ પરિણામ પોતાની જ શોકાનુભૂતિમાં નિમગ્ન થઈ ગયા. વાલ્મીકિ દ્વારા અનુભૂત આ શોક લૌકિક કે વ્યક્તિગત ન હતો, તેનો મૂળ આધાર કૌંચીનો લૌકિક શોક જ હતો, પરંતુ કૌંચના આકંઠ વગેરે અનુભાવોથી વાલ્મીકિ હૃદયમાં શોકનું પ્રાગટ્ય થયું અને તે શોક અલૌકિક બની રહ્યો.૭૫

ગુણવંત શાહ જણાવે છે કે “વિરહ વેદના પ્રજાળે છે કારણ કે જે બે જણા એક તત્વ પામવા ઝંખે છે, તે જુદાં પડી ગયા છે. દ્વેષભાવ છે ત્યાં ‘બે’ છે અને બંને એકરૂપ થવા ઝંખે છે. મિથુનત્વ પણ આખરે તો સતત એકત્વમાં ઓગળી જવા ઝંખે છે. કૌંચયુગલ ‘કામમોહિત’ હતું. કૌંચ અને કૌંચી પ્રણય મગ્ન હતાં તેથી એકબીજામાં ઓતપ્રોત હતાં. જ્યાં દ્વેષભાવ છે ત્યાં જુદાં હોવાની પીડા છે. જુદાં હોવાની પીડામાંથી છૂટકારો પામવાની પ્રબળતમ ઝંખનામાંથી કામતૃપ્તિની અભિપ્રેરણા જન્મી છે. સંભોગ એટલે મિથુનત્વને અતિક્રમીને એકત્વ પ્રાપ્ત કરવાની ઝંખનાની ક્ષણિક પરિતૃપ્તિનો પ્રસાદ પરિતૃપ્તિની આવી ચરમ ક્ષણે મૈથુનમગ્ન યુગલમાંથી એકને હણી નાખવું એ પાપ છે. આવા પાપકૃત્યનું પ્રતીક કૌંચવધ છે. રામ અને સીતાના યુગલત્વને ખલેલ પહોંચાડનારા રાવણનો સંબંધ કૌંચવધ કરનારા નિષાદ સાથે છે. વાલ્મીકિનું હૃદય કૌંચવધમાં રહેલી ક્રૂરતા સહી ન શક્યું કારણ કે એ ઘટનામાં એમને રામની વેદનાનાં દર્શન થયા અને વિરહિણી સીતાનો ચિત્કાર સંભળાયો. એ સનાતન ચિત્કાર આજે પણ શમ્યો નથી. કૌંચવધ આજે પણ થતો રહે છે, પરંતુ એને નિહાળીને હ્યમયી ઉઠનારું વાલ્મીકિનું કરુણાદ્ર હૃદય ક્યાં છે ?”૭૬

આમ વાલ્મીકિએ કૌંચના કરુણા નિનાદને સાંભળીને તેમનો શોક શ્લોકના રૂપમાં સરી પડ્યો હતો. વાસ્તવમાં રામાયણ એ આંતરવ્યથાનું પ્રથમ મહાકાવ્ય છે. આ તથ્યની

દ્વષ્ટિ પણ એ રીતે થાય છે કે કરુણાસથી પરિપૂર્ણ આ મહાકાવ્ય જ ભવભૂતિ અને દિંગનાભ વગેરે માટે એક આદર્શ અને ઉપજીવ્ય કાવ્યનું કામ કરતું આવેલ છે. ઉપરોક્ત તમામ વિદ્વાનો પણ કરુણાતામાં આંતરવ્યથાના દર્શન કરે છે. માનવીના હૃદયમાં કરુણા જન્મવી એ આંતરિક બાબત છે. વાલ્મીકિના હૃદયમાં કરુણા જન્મી એ પણ આંતરિક બાબત છે. આંતરિકમાંથી આવતું આ આદિકાવ્ય એ આંતરવ્યથાને વ્યક્ત કરતું મહાકાવ્ય બની ગયું છે. જે આપને કોંચવઘથી વિદિત થાય છે.

पाद टीप

१. वाल्मीकिनुं आर्षदर्शन पृ.-१
२. वाल्मीकिनुं आर्षदर्शन पृ.-५
३. वाल्मीकिनुं आर्षदर्शन पृ.-५
४. वाल्मीकिनुं आर्षदर्शन पृ.-८
५. वाल्मीकिनुं आर्षदर्शन पृ.-८
६. वाल्मीकिनुं आर्षदर्शन पृ.-८
७. वाल्मीकिनुं आर्षदर्शन पृ.-१०
८. वाल्मीकिनुं आर्षदर्शन पृ.-११
९. वाल्मीकिनुं आर्षदर्शन पृ.-११
१०. वाल्मीकिनुं आर्षदर्शन पृ.-१८

११. वाल्मीकि रामायण :

तपः स्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् ।

नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुंगवम् ॥ १.१.१. ॥

को न्वस्मिन्सांप्रतं लोके गुणवान्कश्च वीर्यवान् ।

धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥ वा.रा. १.१.२ ॥

ORIENTAL INSTITUTE, VADODARA-1992

१२. बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः ।

मुने वक्ष्याम्यहं बुध्धा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः ॥ १.१.७ ॥

१३. इश्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ।

नित्यात्मा महावीर्यो धृतिमानन्धृतिमान्वशी ॥

बृद्धिमान्नीतिमान्वाग्मी श्रीमांछत्रुनिबर्हणः ।

विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवो महाहनुः ॥

महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिंदमः ।

अजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥ वा.रा. १.१. ८-१० ॥

१४. समः समविभक्ताडंगः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ।

पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवाच्छुमलक्षणः ॥ वा.रा. १.१.११ ॥

१५. इथाराभनी व्यथा भानपनी पृ.-३५

१६. धनदेनं समस्त्यागे सत्ये धर्म इवापरः ।

तमेवंगुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ वा.रा. १.१.१८ ॥

ज्येष्ठं श्रेष्ठगुणैयुक्तं प्रियं दशरथः सुतम् ।

यौवराज्येन संयोक्तुमैच्छत्प्रीत्या महीपतिः ॥ वा.रा. १.१.१९ ॥

१७. इथाराभनी व्यथा भानपनी पृ.-३६

१८. नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ।

पूज्यामास धर्मात्मा सहशिष्यो महामुनिः ॥

यथावत्यूजितस्तेन देवर्षिनारदस्तदा ।

आपुष्टैवाम्यनुज्ञातः स जगाम विहायसम् ॥ वा.रा. १.२.१.२ ॥

१९. वाल्मीकिं आर्षदर्शनं पृ. -२७

२०. इथाराभनी व्यथा भानपनी पृ. -३६

२१. स तु तीरं समासाद्य तमसाया महामुनिः ।

शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम् ॥ वा.रा. १.२.४ ॥

२२. अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय ।

रमणीयं प्रसन्नान्बु सन्मुनुष्यमनो यथा ॥ वा.रा. १.२.५ ॥

२३. न्यस्यतां कलशस्तात दीयतां वल्कलं मम ।

इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम् ॥ वा. रा. १.२.६ ॥

२४. एवमुक्तो भरद्वाजो वाल्मीकेन महात्मना ।
 प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियमो गुरोः ॥
 स शिष्यहस्तादादाय वल्कलं नियतेन्द्रियः ।
 विचचार ह पश्यंस्तत्सर्वतो विपुलं वनम् ॥ वा. रा. १.२. ७-८ ॥
२५. तस्याभ्याशे तु मिथुनं चरन्तमनपादिनम् ।
 ददर्श भगवांस्तत्र क्रौंचयोश्चारुनिःस्वनम् ॥
 तस्मात् मिथुनादेकं पुमांस पापनिश्चयः ।
 जधान वैरनिलयो निषादस्तस्य पश्यतः ॥
 तं शाणितपरीताडंग वेष्टमानं महीतले ।
 भार्या तु निहतं दृष्ट्वा रुराव करुणां गिरम् ॥ वा. रा. १.२. ९.१०,११ ॥
 वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणा ।
 ताम्रशीर्षेण मत्नेन पत्त्रिणा सहितेन वै ॥ वा. रा. गीताप्रेस गोरखपुर १.२.१२ ॥
२६. मा निषाद प्रतिष्ठांत्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
 यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ वा.रा. १.२.१४ ॥
२७. तस्यैवं ब्रुवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः ।
 शोकार्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ॥ वा.रा. १.२.१५ ॥
२८. संस्कृत साहित्यमां कुरुगुरुः पृ. - ३५
२९. कथारामनी व्यथा मानवनी पृ. - ३७
३०. कथारामनी व्यथा मानवनी पृ. - ३७
३१. कथारामनी व्यथा मानवनी पृ. - ३८
३२. संस्कृत साहित्यमां कुरुगुरुः पृ. - ३५
३३. कथा रामनी व्यथा मानवनी पृ. - ३८

3४. चिन्तयन्स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान्मतिम् ।
 शिष्यं चैवाब्रवीद्याक्यमिदं स मुनिपुंगवः ॥
 पादबद्धेडक्षर समस्तन्त्रीलयसमन्वितः ।
 शौकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ वा. रा. १.२, १६, १७ ॥
3५. शिष्यस्तु तस्य ब्रुवतो मुनर्वाक्यमनुत्तमम् ।
 प्रतिजगाह संहृष्टस्तस्य तृष्टोडभवद्गुरुः ॥
 सोडभिषेकं ततः कृत्वा तीर्थे तस्मिन्यथाविधि ।
 तमेव चिन्तयन्नर्थमुपावर्तत वै मुनिः ॥ वा. रा. १२.१८, १९ ॥
3६. स प्रविश्याश्रमयदं शिष्येण सह धर्मवित् ।
 उपविष्टः कथाश्चान्याश्वकार ध्यानमास्थितः ॥ वा.रा. १.२.२१ ॥
3७. आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्ता स्वयं प्रभुः ।
 चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुं तं मुनिपुंगवम् ॥
 वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय वाग्यतः ।
 प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्थौ परमविस्मितः ॥
 पूजयामास तं देवं प्राद्यार्ध्यासनवन्दनैः ।
 प्रणम्य विद्यिवश्चैन पृष्टवानामयमव्ययम् ॥ वा. रा. १.२ २२.२३.२४ ॥
3८. अथोपविश्य भगवानासने परमार्चिते ।
 वाल्मीकये महर्षये संदिदेशासनं ततः ॥
 उपविष्टे तथा तस्मिन्साक्षाल्लोकपितामहे ।
 तद्गतनैव मनसा वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः ॥
 पापात्मना कृतं कष्टं वैरग्रहगबुद्धिना ।
 यस्तादृशं चारुरवं क्रौंचं हन्यादकारणात् ॥ वा. रा. ॥ १.२ २५-२७ ॥

३९. शोचन्नेव मुहुः क्रौंचीमुपश्लोकमिमं पुनः ।
जगावन्तर्गतमना भूत्वा शोकपरायणः ॥
तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन्मुनिपुंगवम् ।
श्लोक एव त्वया बद्धो नात्र कार्या विचारण ॥ वा.रा. १.२, २८, २९ ॥
४०. मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन्द्रवृत्तेयं सरस्वती ।
रामस्य चरितं सर्वं कुरु त्वमृषिसत्तम् ॥
धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः ।
वृतं कथय धीरस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम् ॥ वा.रा. १.२ ३०, ३१ ॥
४१. रहस्यं च प्रकाशं य यद्वतं तस्य धीमतः ।
रामस्य सहसौमित्रे राक्षसानां च सर्वशः ॥
वैदह्याश्चैव यद्वतं प्रकाशं यदि वा रहः ।
तच्चाप्य विदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति ॥
न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति ।
कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम् ॥ वा.रा. १.२.३२-३४ ॥
४२. यावत्स्यास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले ।
तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ वा. १.२. ३५ ॥
४३. यावद्रामस्य च कथा त्वत्कृता प्रचरिष्यति ।
तावदुर्ध्वमधश्च त्वं मल्लोकेषु निवत्स्यसि ॥
इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ।
ततः सशिष्यो वाल्मीकिर्मुनिर्विस्मयमाययौ ॥ वा. रा. १.२.३६, ३७ ॥
४४. तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः ।
मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च भृशविस्मताः ॥

- समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गीतो महर्षिणा ।
- सोडनुव्याहरण द्रुभूयः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ वा. रा. १.२. ३८, ३९ ॥
४५. तस्य बृद्धिरियं जाता वाल्मीकेर्भावितात्मनः ।
कृत्स्नं रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम् ॥ वा.रा. १.२.४० ॥
४६. कवेरन्तर्गतंभावं भावयन् भाव उच्चते ॥ ना. शा. ७.२ ॥
४७. महाकवि वाल्मीकि - पृ. १५
४८. काव्यमीमांशा - अध्याय - ३ पृ. -१८
४९. PRINCIPLE OF LITERARY CRITICISM IN SANSKRIT - P 291
५०. ध्वन्यालोक १-६
५१. काव्यस्यात्मा सएवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।
क्रौंचद्वन्द्ववियोगात्थ शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ध्वन्यालोक १.५ ॥
५२. संस्कृत साहित्यमां कुण्डरस पृ. -३६
५३. निषाद्विद्वान्ण्डजर्शनिन श्लोकत्वमापद्य तस्य शोकः ।
॥ रघुवंशम् सर्ग - १४ श्लोक ७० ॥ पृ. २१४
(हरगोविन्दमिश्र - चौखम्बा प्रकाशन वाराणसी १९६१)
५४. संस्कृत साहित्यमां कुण्डरस पृ. -३६
५५. ध्वन्यालोक १.६ लोचन पृ. ९३
५६. ध्वन्यालोक १.६ लोचन पृ. ८८
५७. तस्यैवं ब्रुवतश्चिन्ता बभूव इदि वीक्षतः ।
शौकार्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ॥ वा.रा. १.२.१५ ॥
५८. ध्वन्यालोक १.५ लोचन पृ. ८८
५९. INDIAN AESTHETICS P. 263-64

५०. श्रीमद् वाल्मीकि रामायण, संपादन : चिन्नस्वामी शास्त्री पृ. १५
५१. THE POETRY OF VALMIKI P. 12
५२. काव्यशास्त्र मार्गदर्शन पृ. १०३
५३. (१) समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गीतो महर्षिणा ।
सोडनुव्याहरणाद्भूयः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ वा.रा. १.२.३९ ॥
(२) रामायण तीर्थ १.२.४० (गु. प्रे)
५४. पादबद्धोडक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः ।
शोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ वा. रा. १.२.१७ ॥
५५. तस्य बुद्धिरियं जाता वाल्मीकेर्भावितात्मनः ।
कृत्सनं रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम् ॥ वा. रा. १.२.४० ॥
५६. रघुवंशम् १४.७०
५७. आत्रेयीः- अथ स ब्रह्मर्षिः एकदा माध्यंदिनसवनाय नदीं तमसामनुप्रपन्नः तत्र युग्मचारिणोः
क्रौंचयोरेकं व्याधेन विद्यमानं ददर्श । आकस्मिक प्रत्यवभासां च देवीं वाचमव्यतिक्रीर्ण-
मनुष्टुमेनच्छन्दसा परिणतामन्युदैरयत् । ॥ उतररामचरितम् - अंक - २ ॥ पृ. १५७
व्याख्याकार : श्रीआन्दस्वरूप, संपादक : जनार्दनशास्त्री पाण्डेय :
५८. संस्कृत साहित्यनो इतिहास पृ. -७८
५९. एवान्यालोक १.५
७०. भारतीय साहित्यशास्त्र, प्रथम अंक - पृ. २०
७१. SANSKRIT STUDIES P. 5
७२. मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौंचमिथुनादेकवधीः काममोहितम् ॥ वा.रा. १.२.१४ ॥
७३. A HISTORY OF SANSKRIT LITERATURE P. 316
७४. एवान्यालोक १.५
७५. PRINCIPLE OF LITERARY CRITICISM IN SANSKRIT P. 288
७६. रामायण मानपतानुं महाकाव्य -गुणपंत शाह पृ. ११

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौंचमिथुनादेकमवीधीः काममोहितम् ॥

॥ वा.रा. १.२.१४ ॥

निरुत्साहस्य दिनस्य शोकपर्याकुलात्मनः ।
सर्वार्था व्यवसीदन्ति व्यसनं चाधिगच्छति ॥

॥ वा.रा. ६.२.६ ॥

विवर्णवदनं दृष्टवा तं प्रसिवन्नममर्षणम् ।
आह दुःखाभि संतप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥

॥ वा.रा. २.२६.८ ॥

पादबध्दो ड क्षरसमस्तन्त्रीभय समन्वितः
शोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥

॥ वा.रा. १.२.१७ ॥

વિભાગ-૨

રામાયણ કથામાં આંતરવ્યથા

પ્રકરણ - ૧

પ્રિયજનના વિરહને કારણે જનમતી આંતરવ્યથા

★ પ્રસ્તાવના

(૧) વિશ્વામિત્રને રામની સોપણી પ્રસંગે દશરથને થયેલી આંતરવ્યથા

(I) વિશ્વામિત્રનું આગમન

(II) વિશ્વામિત્ર દ્વારા રામની માંગણી

(III) દશરથ રાજાનો ઈન્કાર

(૨) રામ વનવાસ :

(I) રામનો વનગમન નિર્ણય

(II) કૌશલ્યાની વેદના

(III) રામની સીતા સમક્ષ વેદના

(IV) વનમાં સાથે જવા માટે સીતાનો આગ્રહ અને વિલાપ

(V) રામના વનગમનના નિર્ણયથી દુઃખી નગરજનોની વેદના

(VI) રામે વનગમન માટે આજ્ઞા માગતા દશરથને થયેલ શોક

(VII) મુનિવેશઘારી પુત્રને જોઈને દશરથે કરેલ વિલાપ

(VIII) રામની વનવિદાયથી અયોધ્યાવાસી તથા દશરથની શોકાકુળ અવસ્થા

(IX) રામના વનગમનથી રાણીવાસની સ્ત્રીઓનો વિલાપ તથા નગરવાસીઓની

શોકાક્રુણ અવસ્થા

- (X) રામના વનગમનથી કૌશલ્યાનો વિલાપ
- (XI) પ્રાતઃકાળે જાગ્યા પછી રામને ન જોતાં નગરવાસીઓનો વિલાપ
- (XII) નગરવાસી સ્ત્રીઓની વેદના

(૩) દશરથમૃત્યુ :

- (I) કૈકેયીની વરચાચના
- (II) રામને મુનિવેશમાં જોઈને દશરથની વેદના
- (III) દશરથમૃત્યુ અંગે રામની આશંકા
- (IV) સુમંત્રનું અયોધ્યા આગમન
- (V) દશરથનો વિલાપ
- (VI) દશરથને શ્રવણવધ પ્રસંગનું સ્મરણ
- (VII) શ્રવણની વેદના
- (VIII) શ્રવણના માતા-પિતાનો વિલાપ
- (IX) શ્રવણના માતા-પિતાએ દશરથને આપેલ શાપ
- (X) દશરથે અંતસમયે કરેલ વિલાપ અને મૃત્યુ
- (XI) રાજા દશરથના મૃત્યુથી રાણીઓએ કરેલ વિલાપ
- (XII) કૌશલ્યા અને અન્ય રાણીઓનો વિલાપ
- (XIII) અયોધ્યાવાસીઓનો શોક
- (XIV) ભરતની ચિંતા અને દુઃખદ સ્વપ્ન

(XV) દશરથના મૃત્યુથી ભરતનો વિલાપ

(XVI) દશરથના મૃત્યુ સમાચાર: રામનો વિલાપ

(જ) સીતાહરણ :

(I) મારીચની વેદના

(II) સીતાહરણથી પ્રકૃતિની દુઃખદ સ્થિતિ

(III) સીતા અંગે રામની ચિંતા અને વ્યથા

(IV) સીતાને આશ્રમમાં ન જોતાં રામનો વિલાપ

(V) સીતાશોધ અને રામની વ્યાકુળતા

(VI) રામનો વિલાપ

વિભાગ-૨

રામાયણ કથામાં આંતરવ્યથા

પ્રકરણ - ૧

પ્રિયજનના વિરહને કારણે જનમતી આંતરવ્યથા

★ પ્રસ્તાવના :

રામાયણ એ વાલ્મીકિની આંતરવ્યથાનું મહાકાવ્ય છે. જેમાં વાલ્મીકિને થયેલ શોક એ રામાયણ રચના માટે કારણભૂત છે. આ શોક એ જ હૃદયની આંતરવ્યથા છે. આ આંતરવ્યથા જુદા જુદા સ્વરૂપે જન્મે છે. ચાને કે આ આંતરવ્યથા ત્રણ સ્વરૂપે જન્મે છે.

(૧) પ્રિયજનના વિયોગને કારણે જનમતી આંતરવ્યથા

(૨) વ્યક્તિ અસહાય સ્થિતિમાં હોય ત્યારે જનમતી આંતરવ્યથા

(૩) મનોદ્વેગને કારણે જનમતી આંતરવ્યથા

આમ રામાયણ કથામાં આપણને ત્રણ સ્વરૂપે આંતરવ્યથા જનમતી દેખાય છે. જેને આપણે આ વિભાગમાં સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

રામાયણ એ આંતરવ્યથાને વ્યક્ત કરતું આદિકાવ્ય છે. રામાયણ એ શોકનું મહાકાવ્ય છે. એ શોક જુદા જુદા સ્થાનોમાં કે પ્રસંગોમાં વ્યક્ત થયો છે જેમ કે પ્રિયજનના વિરહને કારણે જનમતો શોક એટલે કે પ્રિયજનના વિરહને કારણે આંતરવ્યથા જન્મે છે. રામાયણમાં વિશ્વામિત્રને રામની સોંપણીના પ્રસંગે પરીવારજનોને અને દશરથને થયેલી આંતરવ્યથા, રામ વનવાસ સમયે પરીવારજનો અને અયોધ્યાવાસીઓને થયેલી વ્યથા, દશરથ મૃત્યુ સમયે રામ અને ભરત તેમજ પરીવારજનોની વેદના, સીતાહરણ સમયે રામને થયેલી વેદના. આ બધા પ્રસંગોમાં પ્રિયજનના વિરહને કારણે ઉદ્ભવેલા આંતરવ્યથાના પ્રસંગો છે.

(૧) વિશ્વામિત્રને રામની સોપણી પ્રસંગે દશરથને થયેલી આંતરવ્યથા

(૧) વિશ્વામિત્રનું આગમન :

એક દિવસ ઘર્માત્મા રાજા દશરથ પુરોહિત તથા બંધુવર્ગ સાથે બેસીને પુત્રોના વિવાહ વિષયમાં વિચાર કરતા હતા ત્યારે તે મહાનરેશને ત્યાં મહાતેજસ્વી મહામુનિ વિશ્વામિત્ર પધાર્યા. તેઓ રાજાને મળવા ઈચ્છતા હતા. તેમણે દ્વારપાલોને કહ્યું “તમે લોકો ઝડપથી જઈને મહારાજને સુચના આપો કે કુશિકવંશી ગાંધીપુત્ર વિશ્વામિત્ર આવ્યા છે.”^૧

તેમની આ વાત સાંભળીને દ્વારપાલ દોડતા રાજાના દરબારમાં ગયા તે બધા વિશ્વામિત્રના તે વાક્યથી પ્રેરિત થઈને મનમાં ને મનમાં ગભરાયેલા હતા. રાજાના દરબારમાં પહોંચીને ઈક્ષ્વાકુકુલ નંદન અવધ નરેશને કહ્યું “મહારાજ મહર્ષિ વિશ્વામિત્ર પધાર્યા છે.” તેમની આ વાત સાંભળી રાજા સાવધાન થઈ ગયા. તેમણે જેમ દેવરાજ ઈન્દ્ર બ્રહ્માણ્ડનું સ્વાગત કરતા હોય તેમ પુરોહિતને સાથે લઈને ખૂબ હર્ષ સાથે તેમની આગેવાની કરી. વિશ્વામિત્રજી કઠોર વ્રતના પાલન કરવાવાળા તપસ્વી હતા. તેઓ પોતાના તેજથી પ્રજ્જ્વલિત થઈ રહ્યા હતા. તેમનું દર્શન કરીને રાજાનું મુખ પ્રસન્નતાથી ખીલી ઉઠ્યું અને તેમણે મહર્ષિને અર્ધ્ય નિવેદન કર્યું. રાજાનું તે અર્ધ્ય શાસ્ત્રીય વિધિ અનુસાર સ્વીકાર કરીને મહર્ષિએ તેમનું કુશળ મંગલ પૂછ્યું : ૨

પછી તે સર્વે લોકો પ્રસન્નચિત્ત થઈને રાજાના દરબારમાં ગયા અને તેમના દ્વારા પૂજિત થઈને યથા યોગ્ય આસન પર બેઠા.૩ ત્યારબાદ પ્રસન્ન ચિત્ત પરમ ઉદાર રાજા દશરથે પુલકિત થઈને મહામુનિ વિશ્વામિત્રની પ્રસંશા કરતા કહ્યું.૪

“મહામુનિ જેવા કોઈ મરણાઘર્મા મનુષ્યને અમૃતની પ્રાપ્તિ થઈ જાય, નિર્જલ પ્રદેશમાં પાણી વરસી જાય, કોઈ સંતાન વગરનાને પોતાને અનુરૂપ પત્નીના ગર્ભથી પુત્ર પ્રાપ્ત થઈ જાય, ખોવાઈ ગયેલી નિધિ મળી જાય તથા કોઈ મહાન ઉત્સવથી હર્ષનો ઉદય થાય તે પ્રકારે આપના આ શુભ આગમનથી થયું છે. એવું હું માનું છું. આપનું સ્વાગત છે. આપના

મનમાં એવી કઈ ઉત્તમ કામના છે જે હું હર્ષ સાથે પૂર્ણ કરું ?" ૫

"પ્રભુ ! આપના દર્શનથી આજ મારું ઘર તીર્થ બની ગયું છે. હું પોતાને પુણ્યક્ષેત્રોની યાત્રા કરીને આવ્યો હોય એવું માનું છું. બતાવો, આપ શું ઈચ્છો છો ? આપના શુભ આગમનનો શુભ ઉદ્દેશ્ય શું છે ? ઉત્તમ વ્રતના પાલન કરનારા મહર્ષિ ! હું ઈચ્છું છું કે આપની કૃપાથી અનુગ્રહિત થઈને અભિષ્ટ મનોરથને જાણી લઈ અને પોતાના અભ્યુદયની પૂર્તિ કરું. 'કાર્ય સિદ્ધ થશે યા નહિ' એવા સંશયને પોતાના મનમાં સ્થાન ન આપો. આપ જે પણ આજ્ઞા આપશો હું તેનું પૂર્ણરૂપે પાલન કરીશ. કારણ કે સન્માનનીય અતિથિ હોવાને કારણે મારા જેવા ગૃહસ્થ માટે દેવતા છો. હે બ્રહ્મન આપના આગમનથી મને સંપૂર્ણ ધર્મોનું ઉત્તમફળ પ્રાપ્ત થઈ ગયું. આ મારા મહાન અભ્યુદયનો અવસર આવ્યો છે." ૭

(૧૧) વિશ્વામિત્ર દ્વારા રામની માંગણી :

નૃપશ્રેષ્ઠ મહારાજ દશરથના આ અદ્ભૂત વિસ્તારથી યુક્ત વચન સાંભળી મહાતેજસ્વી વિશ્વામિત્ર પુલકિત થઈ ગયા અને આ પ્રમાણે બોલ્યા "રાજસિંહ એ વાતો આપને ખરેખર યોગ્ય છે. આ પૃથ્વી પર બીજાના મુખેથી આવા ઉદાર વચન નીકળવાની સંભાવના નથી, કેમ કે આપ મહાન કુળમાં ઉત્પન્ન થયા છો અને વસિષ્ઠ જેવા બ્રહ્મર્ષિ આપના ઉપદેશક છે. સારું હવે જે વાત મારા હૃદયમાં છે તેને સાંભળો. હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! તે સાંભળીને કાર્યને અવશ્ય પૂર્ણ કરવાનો નિશ્ચિત્ત કરો. આપે મારા કાર્યને સિદ્ધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. તે પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરી બતાવો." ૮

"હે પુરુષવર ! હું સિદ્ધિ માટે એક નિયમનું અનુષ્ઠાન કરું છું. તેમાં ઈચ્છાનુસાર રુપ ધારણ કરવાવાળા બે રાક્ષસો વિઘ્ન નાંખી રહ્યા છે. મારા આ નિયમનું અધિકાંશ કાર્ય પૂર્ણ થઈ ચૂક્યું છે. હવે તેની સમાપ્તિના સમયે તે બે રાક્ષસ આવી ચડ્યા છે. તેના નામ છે સુબાહુ અને મારીચ છે. તેઓ બલવાન અને સુશિક્ષિત છે. તેમણે મારી ચંપવેદી પર રક્ત અને માંસની વર્ષા કરી છે." ૯

“આ પ્રકારે આ સમાપ્તપ્રાય નિયમમાં વિઘ્ન આવવાને કારણે મારો પરિશ્રમ વ્યર્થ ગયો છે. અને હું ઉત્સાહ હીન થઈને તે સ્થાનેથી ચાલ્યો આવ્યો છું. “હે પૃથ્વીરાજ ! તેના પર પોતાના ક્રોધનો પ્રયોગ કરું, તેને શાપ આપી દઉં એવો વિચાર મારા મનમાં આવતો નથી. કારણ કે તે નિયમ પણ એવો જ છે જેનો આરંભ કરી દીધા પછી કોઈને શાપ આપી શકતો નથી.” ૧૦ “માટે આપ પોતાના કાકપક્ષધારી, સત્યપરાક્રમી, શૂરવીર જયેષ્ઠ પુત્ર રામને મને આપી દો.” ૧૧

“તેઓ મારાથી સુરક્ષિત રહીને પોતાના તેજથી તે વિઘ્નકારી રાક્ષસોનો નાશ કરવા સમર્થ છે. હું તેમને અનેક પ્રકારના શ્રેય પ્રદાન કરીશ. તેમાં સંશય નથી. તે શ્રેયને મેળવીને તે ત્રણેય લોકમાં વિખ્યાત થશે.” ૧૨

“રામની સામે આવીને તે બંને રાક્ષસમાંથી કોઈ પણ ટકી શકશે નહિ. આ રઘુનંદનની સિવાય બીજો કોઈ પુરુષ તે રાક્ષસોને મારવાનું સાહસ કરી શકશે નહિ. હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! પોતાના બળનું ઘમંડ કરવાવાળા તે બંને પાપી નિશાચર કાલપાશથી અધિન થઈ ગયા છે. અતઃ મહાત્મા રામની સામે ટકી શકશે નહિ.” ૧૩

“હે ભૂપાલ ! આપ પુત્ર વિષયક સ્નેહને વચ્ચે ન લાવો. હું તમને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે તે બંને રાક્ષસોને તેમના હાથથી મરેલા જ સમજો. સત્ય પરાક્રમી મહાત્મા રામ શું છે એ તો હું અને મહાતેજસ્વી વસિષ્ઠજી તથા અન્ય તપસ્વી પણ જાણે છે.” ૧૪ “હે રાજેન્દ્ર ! જો આપ આ ભૂમંડળમાં ધર્મ, લાભ અને ઉત્તમ યશને સ્થિર રાખવા ઈચ્છતા હોય તો રામ મને સોંપી દો.” ૧૫

“મારે રામને લઈ જવા એ અભિષ્ટ છે. તેઓ પણ મોટા થઈ ગયા હોવાથી આસક્તિ રહિત થઈ ગયા છે. માટે આપ યજ્ઞમાં બાકી દસ દિવસો માટે આપના પુત્ર કમલનયન શ્રીરામને મને આપી દો. રઘુનંદન આપ એવું કરો જેથી મારા યજ્ઞનો સમય વ્યતીત ન થાય. આપનું કલ્યાણ થાય. આપ આપના મનને શોક અને ચિંતામાં ન નાંખશો.” ૧૬

વિશ્વામિત્રનું આ શુભ વચન સાંભળી મહારાજ દશરથને પુત્ર વિયોગની આશંકાઓથી ખૂબ દુઃખ થયું. તેઓ તેનાથી પીડિત થયા અને સહસા ધ્રુજ ઉઠયા અને બેભાન થઈ ગયા. ૧૭ થોડીવાર બાદ જ્યારે તેમને ભાન આવ્યું ત્યારે તે ભયભીત થઈને શોક કરવા લાગ્યા. વિશ્વામિત્ર મુનિનું વચન રાજાના હૃદય અને મનને વિદીંણ કરવાવાળું હતું. તે સાંભળી તેમના મનમાં ખૂબ વ્યથા થઈ. તે મહામનસ્વી મહારાજ પોતાના આસનથી વિચલિત થઈને પુનઃ મૂર્ચિત થઈ ગયા. ૧૮

(III) દશરથ રાજાનો ઈન્કાર :

વિશ્વામિત્રનું વચન સાંભળીને નૃપશ્રેષ્ઠ દશરથ બે ઘડી માટે સંજ્ઞાશૂન્ય થઈ ગયા. ફરી સચેત બની આ પ્રમાણે બોલ્યા "હે મહર્ષિ ! મારા કમલનયન રામ હજી પૂરા સોળ વર્ષના થયા નથી. હું તેમનામાં રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાની યોગ્યતા જોતો નથી." ૧૯

"આ મારી અક્ષોહિણી સેના છે. જેનો હું પાલક અને સ્વામી પણ છું. આ સેનાની સાથે સ્વયં હું ચાલીને તે નિશાચરોની સાથે યુદ્ધ કરીશ. આ મારા શૂરવીર સૈનિક, જે અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ અને પરાક્રમી છે. રાક્ષસોની સાથે લડવાની યોગ્યતા તેમનામાં છે. અતઃ તેને લઈ જાઓ. રામને સાથે લઈ જવા ઉચિત નથી." ૨૦ "હું સ્વયં હાથમાં ધનુષ્ય લઈને યુદ્ધના સમયે આપની સાથે રહીને યજ્ઞની રક્ષા કરીશ અને જ્યાં સુધી આ શરીરમાં પ્રાણ રહેશે ત્યાં સુધી નિશાચરની સાથે લડતો રહીશ. મારા દ્વારા સુરક્ષિત થઈ આપ નિયમાનુષ્ઠાન વિદન કે અવરોધ વગર પૂર્ણ થશે. અતઃ હું જ આપની સાથે આવીશ. આપ રામને ન લઈ જાઓ." ૨૧

"મારા રામ હજી તો બાળક છે. તેમણે હજી સુધી યુદ્ધની વિદ્યા શીખી નથી. તેઓ બીજાના બળાબળને જાણતાં નથી. તેઓ અસ્ત્ર બળથી કે યુદ્ધની કલામાં નિપુણ નથી. અતઃ આ રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાની તેમની યોગ્યતા નથી. કારણ કે રાક્ષસો માયાથી અને છળકપટથી યુદ્ધ કરે છે. એ સિવાય રામનો વિયોગ થવાથી હું બે ક્ષણ પણ જીવિત

નહિ રહી શકું. હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! આ માટે હું રામને નહિ લઇ જવા દઉં અથવા હે બ્રહ્મન ! જો આપની ઇચ્છા રામને લઇ જવાની હોય તો હું ચતુરંગિણી સેનાની સાથે ચાલીશ. મારી સાથે તેમને લઇ જાઓ."૨૨

ડા. જગદીશભાઈ જોષીના મતાનુસાર "નાની ઉંમરના પુત્રોને યજ્ઞરક્ષણ માટે મોકલવા કે નહિ તે બાબતમાં દ્વિધા અનુભવતા રાજા દશરથ અત્યંત વ્યથા અનુભવે છે. આજે રાજા દશરથ સમક્ષ ધર્મસંકટ છે. એકબાજુ પ્રિયરામને દૂર કરવાની અસમર્થતા છે તો બીજી બાજુ મહેમાન એવા મુનિવર્ય વિશ્વામિત્રની માગણીનો અસ્વીકાર કરવામાં ક્ષાત્રવટનો સવાલ છે. આમ ધર્મસંકટથી એક કડ્ડાસ્થિતિ સર્જાય છે." ૨૩ "વિશ્વામિત્ર સમક્ષ પોતાની વિવશતા બતાવતા દશરથ જણાવે છે કે "હે કુશિકનંદન ! મારી સાથે હજાર વર્ષની અવસ્થા થઇ છે. આ વૃદ્ધાવસ્થામાં ખૂબ મુશ્કેલીઓથી પુત્રોની પ્રાપ્તિ થઇ છે. અતઃ આપ રામને સાથે ન લઇ જાઓ."૨૪

न रामं नेतुम् अहर्षिं.....। दई घूंटतुं राजा दशरथनुं वाक्य ऐक द्युपपंकित समान बनी जतां समग्र वातावरणमां गमगीनी झेलाइ जाय छे. अही आदि कवि वाल्मीकि पुत्रवत्सल राजानी आंतरवेदनानी अनुभूति कराववा समर्थ बनी शक्या छे.२५

આમ ઉપરોક્ત પ્રસંગમાં દશરથનો પુત્ર રામ પ્રત્યેનો અનન્ય પ્રેમ છે. જે વચન આપ્યા પછી ફરી જાય છે. એ એમનો પુત્રપ્રેમ બતાવે છે. વિશ્વામિત્રનું વચન સાંભળીને મૂર્ચ્છિત થવું એ પણ એમનો પ્રેમ છે. એમની આંતરવ્યથા અહીં સ્પષ્ટ જોઇ શકાય છે. એક બાજુ વચન છે તો બીજી બાજુ પુત્રસ્નેહ છે. આવી ધર્મસંકટની સ્થિતિમાં તેમનું હૃદય વેદના અનુભવે છે. તેઓ રામનો વિરહ એક ક્ષણ પણ સહન કરી શકે તેમ નથી. આમ આ પ્રસંગમાં સ્પષ્ટ રીતે દશરથની આંતરવ્યથાના દર્શન થાય છે. પ્રિયજનના વિયોગથી જનમતી આંતરવ્યથાના દર્શન પણ આ પ્રસંગે આપણને થાય છે.

(૨) રામ વનવાસ :

(૧) રામનો વનગમન નિર્ણય

મહેલમાં જઈને રામે જોયું કે પિતા કેકેયીની સાથે એક સુંદર આસન પર બેઠેલા હતા. તેઓ શોકમાં ડૂબેલા હતા. તેમનું મુખ સુકાઈ ગયું હતું અને તેઓ ખૂબ દયનીય દેખાતા હતા.૨૬ તે સમયે દીનદશામાં પડેલા રાજા દશરથ એકવાર 'રામ' એવું બોલીને ચૂપ થઈ ગયા. આગળ કાંઈ બોલી શક્યા નહિ. એમના નેત્રોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યા, અતઃ તે શ્રીરામની તરફ જોઈ ન શક્યા અને એમની સાથે કોઈ વાત કરી શક્યા નહિ.૨૭ રાજાની ઈન્દ્રિયોમાં પ્રસન્નતા ન હતી, તેઓ શોક અને સંતાપથી દૂર્બળ થઈ ગયા હતા. વારંવાર લાંબા શ્વાસો ભરતા હતા તથા એમના ચિત્તમાં મોટી વ્યથા અને વ્યાકુળતા હતી. જાણે તરંગમાલાઓથી ઉપલક્ષિત અક્ષોભ્ય સમુદ્ર ક્ષુબ્ધ થઈ ગયા હોય, સૂર્યને રાહુગ્રસી ગયો હોય અથવા કોઈ મહર્ષિને જૂઠ બોલ્યા હોય એવા તે દેખાતા હતા. ૨૮

રાજાનો આ શોક સંભાવનાથી પર હતો, આ શોક ક્યા કારણથી છે ? આવું વિચારતા રામ પૂર્ણિમાના સમુદ્રની માફક અત્યંત વિશુબ્ધ થઈ ગયા.૨૯ આ બધું વિચારીને રામ દીન થઈ ગયા. શોકથી દુઃખી થયેલા, વિષાદને કારણે તેમના મુખની કાન્તિ ફિક્કી પડી ગઈ. તેઓ કેકેયીને પ્રણામ કરીને પૂછવા લાગ્યા. "હે દેવી હું સાચું પૂછું છું, બતાવો ક્યા કારણથી મહારાજના મનમાં આજે આવો સંતાપ છે ? એમની આવી અવસ્થા તો પહેલા ક્યારેય જોઈ નથી."૩૦

મહાત્મા રામે આ પ્રકારે પૂછ્યું ત્યારે અત્યંત નિર્લજ કેકેયી ખૂબ નિષ્ફુરતા સાથે પોતાના મતલબની વાત આ પ્રકારે બોલી.૩૧

"હે રામ ! મહારાજ ક્રુપિત થયા નથી કે નથી તેમને કોઈ કષ્ટ થયું. એમના મનમાં કોઈ વાત છે જે તમારા ડરથી તે કહી શકતા નથી. તમે એમના પ્રિય છો. તમને અપ્રિય વાત કહેવા માટે એમની જીભ ઉપડતી નથી. પરંતુ તેમણે જે કાર્ય માટે મારી સામે પ્રતિજ્ઞા કરી

છે તેનું તારે અવશ્યપાલન કરવું જોઈએ. તેઓ પહેલાં તો મારા સત્કાર કરતા મને મોં માગ્યું વરદાન દઈ દીધું અને હવે બીજા ગ્રામીણ મનુષ્યોની માફક તેના માટે પ્રશ્નાતાપ કરે છે." ૩૨

"હે રઘુનંદન ! પહેલાંની વાત છે દેવાસુર સંગ્રામમાં તમારા પિતા શત્રુઓના બાણોથી વિંધાઈ ગયા હતા. આ મહાયુદ્ધમાં મેં તેમની રક્ષા કરી હતી. તેથી પ્રસન્ન થઈને મને બે વરદાન આપ્યાં હતા. હે રાઘવ ! તેમાંથી એક વરદાન દ્વારા મેં મહારાજ પાસેથી યાચના કરી છે કે ભરતનો રાજ્યાભિષેક થાય અને બીજું વરદાન એ માગ્યું છે કે તને આજે જ દંડકારણ્યમાં મોકલી દેવો." ૩૩

"તું પિતાની આજ્ઞાને આદીન છો. જેવી તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે અનુસાર તારે ચોદ વર્ષ માટે વનમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ અને તું અભિષેકનો ત્યાગ કરીને ચોદ વર્ષ સુધી દંડકારણ્યમાં રહીને જટા અને ચીર ધારણ કર." ૩૪

"બસ આટલી જ વાત છે આમ કરવાથી તારા વિયોગનું કષ્ટ સહન કરવું પડશે. આપું વિચારી મહારાજ કરુણામાં ડૂબી રહ્યા છે. આથી શોકથી એમનું મુખ સુકાઈ ગયું છે અને તેઓ તારી તરફ જોવાનું સાહસ કરતા નથી." ૩૫

તે અપ્રિય તથા મૃત્યુ સમાન કષ્ટદાયક વચન સાંભળીને પણ શત્રુસૂદન રામ વ્યથિત થયા નહિ અને તેમણે કેંકેયીને આ પ્રમાણે કહ્યું, "મા ! ખૂબ સરસ ! આમ જ થશે. હું મહારાજની પ્રતિજ્ઞા પાલન કરવા માટે જટા અને ચીર ધારણ કરીને વનમાં રહેવા માટે અવશ્ય અહીંથી ચાલ્યો જઈશ." ૩૬ "પરંતુ મારા મનને એક જ દુઃખ અધિક રીતે બાળી રહ્યું છે કે સ્વયં મહારાજે મને ભરતના અભિષેકની વાત કરી નહિ. હું ફક્ત તમારા કહેવાથી પણ પોતાના ભાઈ ભરત માટે આ રાજ્યને, સીતાને, પ્રિય પ્રાણને તથા તમામ સંપત્તિ પણ પ્રસન્નાપૂર્વક સ્વયં જ આપી શકું." ૩૭

"હું અત્યારે જ પિતાની વાતનો કોઈ વિચાર ન કરતાં ચોદ વર્ષ સુધી વનમાં રહેવા માટે તરત જ દંડકારણ્યમાં ચાલ્યો જાઉં છું." ૩૮

આમ રામ પિતાની શોકાકુળસ્થિતિને જોઈ શકતા નથી અને દશરથ પણ પોતાના વચનથી બદધ છે. છતાં પુત્રના વિયોગને કારણે મન વચનની વિવશતાને કારણે કંઈ પણ શબ્દ બોલી શકતા નથી. રામના આ નિર્ણયથી અને કેકેયીના વચનથી દશરથની વેદના અકથ્ય બની જાય છે. અહીં દશરથની આંતરવ્યથા સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે.

(II) કૌશલ્યાની વેદના :

“સારું, હવે હું માતા કૌશલ્યાની આજ્ઞા લઈ અને સીતાને પણ સમજાવ્યા બાદ આજે જ વિશાળ વનની યાત્રા કરીશ.” ૩૯ રામનું આ વચન સાંભળી પિતાને ખુબ જ દુઃખ થયું અને તે શોકના આવેગથી કંઈ બોલી શક્યા નહિ અને ફૂટીફૂટીને રડવા લાગ્યા. ૪૦ આ બાજુ પુરુષસિંહ રામ હાથ જોડીને જ્યારે કેકેયીના મહેલમાંથી બાર આવ્યા ત્યારે ત્યાં જ અંતઃપુરમાં રહેવાવાળી રાજમહિલાઓનો મહાન આર્તનાદ પ્રગટ થયો. ૪૧ અંતઃપુરનો તે ભયંકર આર્તનાદ સાંભળી મહારાજ દશરથ પુત્રશોકથી સંતપ્ત થઈને લજ્જાથી પોતાની જાતને છૂપાવવા લાગ્યા. ૪૨ તે સમયે રામે માતાના શુભ અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં માતાને જોયા. તેઓ અગ્નિમાં હવન કરી રહ્યા હતા. ૪૩ તે સમયે કૌશલ્યાદેવીએ પોતાના દુર્જયપુત્ર રામને પુત્રસ્નેહવશ પ્રિય એવી વાત કહી. “હે રઘુનંદન આજે તમે જઈને પોતાના સત્યપ્રતિજ્ઞા પિતાના દર્શન કરો. તે ધર્માત્મા નરેશ આજે જ તમને યુવરાજ પદે અભિષેક કરશે.” ૪૪

આ સમયે રામે કહ્યું “હે દેવી નક્કી તમને ખબર નથી. તમારી ઉપર મોટો ભય ઉપસ્થિત થયો છે. આ સમયે હું જે વાત કરી રહ્યો છું તે સાંભળો. તમને સીતાને અને લક્ષ્મણને પણ દુઃખ થશે તો પણ હું કહીશ. હવે તો હું વનમાં જઈશ. હવે મારે ખૂબ મૂલ્યવાન આસનની શી આવશ્યકતા ? હવે મારે માટે કુશાના આસન પર બેસવાનો સમય આવ્યો છે. રાજભોગની વસ્તુઓનો ત્યાગ કરીને મુનિની માફક કંદમૂળ અને ફળો ખાઈને ચૌદ વર્ષ સુધી વનમાં નિવાસ કરીશ. મહારાજ યુવરાજ પદ ભરતને આપી રહ્યા છે અને મને તપસ્વીના વેશમાં દંડકારણ્યમાં મોકલી રહ્યા છે. હું જંગલમાં સુલભ એવા વલ્કલ વસ્ત્રો ધારણ કરીને ફળમૂળના આહાર વડે જીવન નિર્વાહ કરીશ.” ૪૫

આ અપ્રિય વાત સાંભળી વનમાં કુહાડીથી કપાયેલ શાલ વૃક્ષની શાખા માફક, જેમ સ્વર્ગમાંથી કોઈ દેવાંગના જમીન પર પડી હોય તેમ કૌશલ્યા એકાએક પૃથ્વી પર પડી.૪૬

જેની કલ્પના પણ ન થઈ શકે એવી આપત્તિની ક્ષણે માતાનો વિષાદ વહેતો થયો. એ વિષાદમાં અંત:પુરનો આર્તસ્વર પ્રગટ થયો. કૌશલ્યાના શબ્દોમાં રામના વનગમનનાં વિષાદની સાથે સાથે એક ઉપેક્ષિતા પત્નીની વેદના પણ પ્રગટ થઈ છે. અંત:પુર સાથે જોડાઈ ગયેલું અને જડાઈ ગયેલું બહુ પત્નીત્વ વમળોનું વન સર્જનારું હોય છે. બધું પ્રગટ નથી થતું અને જે પ્રગટ થાય તે સમજવા માટેની સંવેદના પુરુષપ્રધાન સમાજમાં દુર્લભ હોય છે. કૌશલ્યાની વેદના અસંખ્ય ભારતીય સ્ત્રીઓની વેદના છે.૪૭ કૌશલ્યાએ જીવનમાં પહેલાં સુખ જ જોયું હતું અને તે યોગ્ય હતું. પરંતુ આ સમયે દુ:ખથી તેઓ પીડિત છે. તેઓએ પુરુષસિંહ રામને આ પ્રમાણે કહ્યું. “હે રાઘવ ! જો તારો જન્મ ન થયો હોત તો મને એક જ વાતનું દુ:ખ હોત. આજે મારા પર જે દુ:ખ આવી પડ્યું છે એ હું વાંઝણી હોત તો મારે જોવું ન પડત. બેટા વાંઝણીને માનસિક શોક હોય છે. તેમના મનમાં આ સંતાપ રહ્યા કરે છે કે મને કોઈ સંતાન નથી. એ સિવાય એને બીજું કોઈ દુ:ખ હોતું નથી.”૪૮

“સ્ત્રીઓ માટે આનાથી કોઈ મહાન દુ:ખ બીજું કયું હોય ? હવે મારા શોક અને વિલાપનો કોઈ અંત નથી.”૪૯ “બેટા ! તું હતો તોય હું સપત્નીઓનો તિરસ્કાર સહન કરતી. તું દૂર ચાલ્યો જઈશ પછી મારી શી દશા થશે ? એવી દિશામાં તો મરણ જ નિશ્ચિત ગણાય. પતિ તરફથી મને સદાય અત્યંત તિરસ્કાર કે ફિટકાર જ મળ્યો છે. ક્યારેય સન્માન પ્રાપ્ત થયું નથી. મને કેકેયીની દાસી કે તેનાથીય ઉતરતી ગણવામાં આવી છે.”૫૦

“મારે માટે તો મૃત્યુ પણ લખાયું નથી. ચમરાજના ઘરમાં પણ મારે માટે જગ્યા નથી.”૫૧ વધારે દુ:ખની વાત એ છે કે પુત્રના સુખ માટે મારા દ્વારા કરવામાં આવેલાં વ્રત, દાન અને સંયમ બધું વ્યર્થ ગયું છે. મેં સંતાનોના હિત-કામનાઓ માટે જે તપ કર્યું એ બધું ખરાબમાં વાવેલા બીજની માફક નિષ્ફળ ગયું.”૫૨

આમ, કૌશલ્યાના પ્રત્યેક શબ્દમાં આંતરવ્યથા ટપકે છે. કારણ તેમને રામ પ્રત્યે અનન્ય પ્રેમ હતો. પુત્ર વિયોગના શોકને કારણે તેમની વેદના હૃદયદ્રાવક બની છે. સાથે સાથે રાજા અને અન્ય રાણીઓ દ્વારા જે ઉપેક્ષા થઈ છે તે પણ આ પ્રસંગે જોઈ શકાય છે. ઉપેક્ષીતાનું દુઃખ કેવું હોય એ જોઈ શકાય છે.

(૧૧૧) રામની સીતા સમક્ષ વેદના :

સીતા રામ ને જોઈને જ આસન પરથી ઉભી થઈ ગઈ. તેમની આ અવસ્થાને જોઈને કંપન અનુભવવા લાગી અને ચિંતાથી વ્યાકુળ ઈન્દ્રિયોવાળા પોતાના એ શોકસંતપ્ત પતિને નિહાળવા લાગી. ધર્માત્મા શ્રીરામ સીતાને જોઈને પોતાના માનસિક શોકના વેગને સહન કરી શક્યા નહિ. તેથી તેમનો શોક પ્રગટ થઈ ગયો. પણ તેમનું મુખ ઉદાસ થઈ ગયું હતું. તેમના અંગોમાંથી પરસેવો નિકળી રહ્યો હતો. તેઓ પોતાના શોકને દબાવી રાખવામાં અસમર્થ બની ગયા હતા. તેમને આ અવસ્થામાં જોઈને સીતા દુઃખથી સંતપ્ત બની ગયા અને બોલ્યા - “પ્રભુ ! આ સમયે આપની આવી દશા કેમ છે ?”૫૪

“અત્યારે અભિષેકની સર્વ તૈયારી થઈ ચૂકી છે ત્યારે આ સમયે આપની આ કેવી દશા થઈ ગઈ છે ? આપના મુખની કાંતી ઉડી ગઈ છે. આપું પહેલા ક્યારેય થયું નથી. આપના ચહેરા પર પ્રસન્નતાના કોઈ ચિન્હ દેખાતા નથી. એનું કયું કારણ છે ?”૫૫ આ પ્રકારે વિલાપ કરતી સીતાને રઘુનંદન રામે કહ્યું “સીતા આજે પૂજ્ય પિતાજી મને વનમાં મોકલી રહ્યા છે. મારા રાજ્યાભિષેકની તૈયારી થવા લાગી ત્યારે કેંકેયીએ તે વરદાનની પ્રતિજ્ઞાને યાદ અપાવી અને મહારાજને ધર્મતઃ પોતાના કાબુમાં લઈ લીધા. એમનાથી વિવશ થઈને પિતાએ ભરતને યુવરાજના પદ પર નિયુક્ત કર્યો છે. હવે મારે ચોદવર્ષ સુધી વનમાં નિવાસ કરવો પડશે. આ સમયે હું નિર્જન વનમાં જવા માટે પ્રસ્થાન કરી ચૂક્યો છું અને તને મળવા માટે આવ્યો છું.”૫૬ “કારણ કે સમૃદ્ધિશાળી પુરુષ બીજાની સ્તુતિ સહન કરી શકતા નથી. એ માટે હું કહું છું કે ભરતની આગળ મારા ગુણોની પ્રસંશા કરવી નહિ.”

અહીં રામની સીતા અંગેની ચિંતા જણાય છે. પ્રિય વ્યક્તિનો વિયોગ થવાનો છે અને તેની ચિંતા પણ અહીં જણાય છે. રામની હૃદયની વેદના અહીં જોવા મળે છે.

(IV) વનમાં સાથે જવા માટે સીતાનો આગ્રહ અને વિલાપ :

આ પ્રકારે વનમાં સાથે લઈ જવાનો ઈન્કાર કરતાં મિથિલેશ કુમારી સીતાને ખૂબ જ દુઃખ થયું અને પોતાની આંખોમાંથી આંસુ વહાવીને ઘરતીને ભીની કરવા લાગી. પણ સીતા અત્યંત ભયભીત થયેલી હતી. તે પ્રેમ અને સ્વાભિમાનના કારણે વિશાળ વક્ષઃસ્થળવાળા રામ ઉપર આક્ષેપ કરતી હોય એમ બોલવા લાગી. "હે રઘુનાથ ! આપ મને છોડીને જશો ત્યારે સંસારના લોકો અજ્ઞાતવશ કહેશે કે સૂર્યની માફક તપવાવાળા રામમાં તેજ અને પરાક્રમનો અભાવ છે. તો તેમની આ અસત્ય ધારણા માટે મને કેટલું દુઃખ થશે ? આપ શું વિચારી વિષાદમાં પડી ગયા છો ? અથવા કોઈથી આપને ભય છે ? જે કારણે પોતાની એકમાત્ર પત્ની એવી મને તમે ત્યાગવા ઈચ્છો છો ?" ૫૮

"હે નિષ્પાપ રઘુનંદન ! જેમ બીજી કોઈ કુલકલંકિની સ્ત્રી પરપુરુષ ઉપર દષ્ટિ રાખે છે તેવી હું નથી. હું તો આપના સિવાય કોઈ બીજા પુરુષને મનમાં પણ નથી જોતી. આ માટે હું આપની સાથે જ આવીશ." ૫૯

"આપ આપના હાથથી લાવેલા થોડા ઘણા ફળ, મૂળ અથવા પર્ણ જે કાંઈ દેશો તે મારા માટે અમૃત રસની સમાન હશે." ૬૦ "મને વનવાસના કોઈ ગભરાટ નથી. જો આ દશામાં પણ આપ મને તમારી સાથે વનમાં નહિ લઈ જાવ તો હું આજે જ વિષ પી લઈશ. પરંતુ શત્રુઓને અધીન થઈને હું નહીં રહું." ૬૧ "હે નાથ ! જો આપ મારો ત્યાગ કરીને વનમાં ચાલ્યા જશો તો હું પાછળથી આ ભારે દુઃખને કારણે જીવિત રહું એવી સંભાવના નથી. આ દશામાં હું આ સમયે તમારા જતા જ પોતાના પ્રાણનો ત્યાગી દેવો સારો એવું સમજું છું. આપના વિરહનો શોક ક્ષણવાર પણ સહન નહીં કરી શકું. તો પછી દુઃખોથી આ ચોદ વર્ષ કેમ સહન થશે ?" ૬૨

આ પ્રકારે લાંબા સમય સુધી કરુણાજનક વિલાપ કરી શોકથી સંતપ્ત થયેલ સીતા શિથિલ થઈને પોતાના પતિને જોરથી પકડીને ગાઢ આલિંગન કરીને ઘુસકે-ઘુસકે રડવા લાગી.૬૩

ગુણવંત શાહ જણાવે છે કે - "રામ સીતા આગળ વનમાં પડનારા કષ્ટોનું વર્ણન કરે છે. પરંતુ સીતાના મન પર એ બધી વાતોની કોઈ જ અસર થતી નથી. કેંકેયીએ જ્યારે બીજા વરદાનમાં રામ માટે ચૌદ વર્ષનો વનવાસ માગી લીધો ત્યારે એને એવો ખ્યાલ નહિ હોય કે રામની સાથે સીતા અને લક્ષ્મણ પણ વનમાં જઈ શકે. કેંકેયીનું વરદાન માત્ર રામના ચૌદવર્ષના વનવાસ પૂરતું જ બંધનકર્તા હતું. રામ અને સીતા વચ્ચેનો ચૌદ વર્ષનો લાંબો વિયોગ પણ યુગલત્વ પરનો જ પ્રહાર ગણી શકાય. રામાયણમાં આવા પ્રહારોની હારમાળા જોવા મળે છે. લક્ષ્મણ-ઉર્મિલાનો લાંબો વિયોગ પણ યુગલત્વને જ ખલેલ પહોંચાડનારો ગણાય. સીતાને સઘળા કષ્ટો મંજૂર છે. પરંતુ રામનો વિરહ મંજૂર નથી. સીતાનો ચિત્કાર આપણને સંભળાય છે. પરંતુ લક્ષ્મણ પત્ની ઉર્મિલાનો તો ચિત્કાર મૂંગો છે. સ્પષ્ટપણે ક્યાંય કોંચવધ થતો નથી. પરંતુ જે ચિત્કાર તે કોંચવધના જ ફૂળનો છે. સીતાએ રામની બધી વાતો સાંભળી લીધી. એ રામની સાથે વનમાં જવા માટે મક્કમ હતી. તેથી રામને આકરા વેણ સંભળાવે છે. એ શબ્દોમાં આર્યનારીની અંદર પડેલી સંકલ્પશક્તિ આબાદ પ્રગટ થતી જણાય છે. માનવ ઇતિહાસમાં કોઈ પ્રેમાળ સ્ત્રીને પોતાના પ્રિયતમને યુગલત્વની રક્ષામાં આવા શબ્દો નહીં સંભળાવ્યા હોય. સીતા બોલ્યે જ જાય છે અને રામ સાંભળતા રહી જાય છે. આક્રમણ પણ કેટલું પ્રેમાળ હોઈ શકે તેની પ્રતિતિ કરાવનારા સીતાના શબ્દોમાં વાલ્મીકિની કવિ દ્વિષ્ટિ પ્રગટ થઈ છે." સીતા રામને કહે છે "હે રામ ! મારા પિતા મિથિલા નરેશ વિદેહરાજ જનકને શું એવો ખ્યાલ હશે ખરો કે તમે કેવળ શરીરથી જ પુરુષ છો, પરંતુ ખરેખર તો સ્ત્રી જ છો ?" ૬૪

સીતાનો ઉપરોક્ત વાક્યમાં પુણ્યપ્રકોપ અને દુઃખ બને જોવા મળે છે. સીતા રામનો એક ક્ષણનો પણ વિરહ નહિ સહી શકે. એ પણ જોઈ શકાય છે. ઉપરોક્ત તમામ વાક્યોમાં

સીતાની ભારોભાર વેદનાના દર્શન થાય છે.

(V) રામના વનગમનના નિર્ણયથી દુઃખી નગરજનોની વેદના :

વિદેહ કુમારી સાથે રામ અને લક્ષ્મણ બ્રાહ્મણોને ઘણું બધું દાન કરીને વનમાં જવા માટે પિતાજીના દર્શન કરવા માટે ગયા. ૬૫ આ સમયે ઘનવાન લોકો મહેલોના, રાજભવનોના તથા વિમાનોની ઉપરની છતો પર ચઢીને ઉદાસીન ભાવથી તે ત્રણેયની તરફ જોવા લાગ્યો. તે સમયે સડકો મનુષ્યની ભીડથી ભરેલી હતી. તેથી તેના પર સુગમતાપૂર્વક ચાલવામાં પણ મુશ્કેલી થતી હતી. અતઃ અધિકાંશ મનુષ્યો પ્રાસાદો ઉપર ચઢીને દુઃખી થઈને ત્યાંથી જોઈ રહ્યા હતા. રામને પોતાના નાના ભાઈ લક્ષ્મણ અને પત્ની સીતાની સાથે પગપાળા જતા જોઈ ઘણા બધા મનુષ્યોના હૃદય શોકથી વ્યાકુળ થઈ ઉઠ્યા. તેઓ ખેદથી કહેવા લાગ્યા. ૬૬

“અરેરે ! યાત્રાના સમયે જેની પાછળ વિશાળ ચતુરંગીણી સેના ચાલતી હતી તે જ રામ આજે એકલા જઈ રહ્યા છે અને તેમની પાછળ સીતા અને લક્ષ્મણ ચાલી રહ્યા છે.” ૬૭
“અરેરે ! પહેલા જેને આકાશમાં વિચરણ કરવાવાળા પ્રાણી પણ જોઈ શકતા ન હતા તેવી સીતા આ સમયે સડક ઉપર ઉભેલી તેને લોકો જોઈ રહ્યા છે. સીતા અંગરાગના સેવન યોગ્ય છે, લાલ ચંદનના સેવન કરવાવાળી છે, હવે વર્ષા, ગરમી અને ઠંડી તરત જ એના અંગોની કાન્તિને ફીકી કરી નાંખશે.” ૬૮

“નિશ્ચિત ખરેખર આજે દશરથ રાજા કોઈ ભૂતના આવેશમાં આવેલ અનુચિત વાત કહી રહ્યા છે. કારણ કે પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં રહેવાવાળા કોઈ પણ રાજા પોતાના પ્યારા પુત્રને ઘરથી કાઢી ન શકે.” ૬૯

“જેમ મૂળ કાપી નાખવાથી પુષ્પ અને ફળ સહિત સંપૂર્ણ વૃક્ષ સુકાય જાય તેમ આ જગદીશ્વર રામની વ્યથાથી સંપૂર્ણ જગત વ્યથિત થઈ ઉઠ્યું છે.” ૭૦ “બાગ-બગીચા, ઘર અને ખેતીવાડી સર્વ છોડીને તે ધર્માત્મા શ્રીરામનું અનુગમન કર્યું. એમના સુખદુઃખના સાથી બન્યા.” ૭૧

રામ સીતાના આવાસમાંથી વિદાય લઈ રથમાં બેસે છે. કવિએ આ રથ માર્ગ પરથી પસાર થાય છે એ માર્ગનું અને માર્ગ પરની માનવ મેદનીનું હૃદયસ્પર્શી વર્ણન કર્યું છે. સર્વાંગ સુંદર યુવતીઓ પોતાના હર્ષ્યપરથી ઝૂકી રામને જોઈને ઉચ્ચારે છે સ્તુતિવચનો પણ એમાં જે કંઈ બનવાનું છે તે વિચારની વિધિવક્તા ડોકાય જાય છે. રામના વિરહમાં પ્રજાજનોની સ્થિતિ દ્વારા આપણને તેમની વેદનાનો ખ્યાલ આવે છે. અહીં પ્રિયજનો અલગ પડવાથી તેમની આંતરવ્યથા જોઈ શકાય છે.

(VI) રામે વનગમન માટે આજ્ઞા માંગતા દશરથને થયેલ શોક :

જયારે કમલનયન શ્યામસુંદર મહાપુરુષ રામે આર્ય સુમંત્રને કહ્યું - "આપ પિતાગ્રુને મારા આગમનની સૂચના આપો" ૭૨ ત્યારે રામની પ્રેરણાથી શીઘ્ર જ અંદર જઈને સારથી સુમંત્રે રાજાના દર્શન કર્યા ત્યારે રાજાની બધી જ ઇન્દ્રિયો સંતાપથી કલુષિત થઈ ગઈ હતી. તે લાંબા શ્વાસો ખેંચી રહ્યા હતા. ૭૩ સુમંત્રે જોયું કે પૃથ્વીપતિ મહારાજ દશરથ રાહુગ્રસ્ત સૂર્ય, રાખથી ઢંકાયેલ આગ તથા જળશૂન્ય તળાવની સમાન તે શ્રીહીન થઈ રહ્યા છે. એમનું ચિત્ત અત્યંત વ્યાકુળ છે. અને તે રામનું જ નિરંતર ચિંતન કરી રહ્યા છે. ત્યારે મહાપ્રાજ્ઞ સૂતે મહારાજને સંબોધન કરી હાથ જોડીને કહ્યું. ૭૪

પહેલા તો સૂત સુમંત્રે વિજય સૂચક આશીર્વાદ દેતા મહારાજના અભ્યુદયની કામના કરી. ફરી ભયથી વ્યાકુળ મંદમધુર વાણી દ્વારા આ વાત કહી. ૭૫

"હે પૃથ્વીનાથ ! આપના સત્ય પરાક્રમી પુરુષસિંહ પુત્ર રામ બ્રાહ્મણો તથા આશ્રિત સેવકોને પોતાનું સર્વદાન આપી દ્વાર ઉપર ઉભા છે. આપનું કલ્યાણ હો, તેઓ પોતાના સર્વ સ્વજનોને મળીને, તેમની વિદાય લઈને આ સમયે આપના દર્શન કરવા ઇચ્છે છે. આજ્ઞા હોય તો આપના દર્શન કરે, હે રાજન ! હવે તેઓ વિશાળ વનમાં ચાલ્યા જશે. અતઃ કિરણોથી યુક્ત સૂર્યની માફક સમસ્ત રાજયોચિત ગુણોથી સંપન્ન તે રામને આપ પણ ગ્રુવ ભરીને જોઈ લ્યો." ૭૬ આ સાંભળીને ધર્માત્મા દશરથે ઉત્તર આપ્યો કે "હે સુમંત્ર અહીં જે કોઈ મારી સ્ત્રીઓ છે તેઓ સર્વોને બોલાવો. એ સર્વોની સાથે હું રામને જોવા ઇચ્છું

છું."૭૭

"રાજાની આજ્ઞા છે" સુમંત્રે એમ કહ્યું ત્યારે સર્વ રાણીઓ સ્વામીનો આદેશ સમજીને ભવનની તરફ ગઈ. આ બધી રાણીઓ આવ્યા પછી પૃથ્વીપતિ રાજા દશરથે સારથીને કહ્યું "હે સુમંત્ર ! હવે મારા પ્રિયપુત્રને લઈ આવો."૭૮

મહારાજ દૂરથી જ પોતાના પુત્રને હાથ જોડીને આવતા જોઈને એકાએક પોતાના આસન પરથી ઉભા થઈ ગયા. અને તે સમયે સ્ત્રીઓથી ઘેરાયેલ રાજા શોકથી આર્ત થઈ ગયા હતા. રામને જોઈને પ્રજાપાલક મહારાજ ખૂબ વેગથી તેમના તરફ દોડ્યા. પરંતુ તેમની પાસે પહોંચે એ પહેલા જ દુઃખથી વ્યાકુળ થયેલા પૃથ્વી પર પડી ગયા અને મુર્છિત થઈ ગયા.૭૯

આ સમયે રામ અને મહારથી લક્ષ્મણ ખૂબ ઝડપથી ચાલીને દુઃખને કારણે અચેત થયેલા શોકમગ્ન મહારાજની પાસે પહોંચી ગયા. તે વખતે રાજભવનની અંદરથી એકાએક આભૂષણોના ધ્વનિની સાથે હજારો સ્ત્રીઓનો 'હા રામ, હા રામ' એવો આર્તનાદ ગુંજ ઉઠ્યો.૮૦

રામ અને લક્ષ્મણ બંને ભાઈઓ પણ સીતાની સાથે રડી પડ્યા અને તે ત્રણેયે મહારાજના બંને હાથ પકડીને શેય્યા પર બેસાડી દીધા. શોક અને અશ્રુના સાગરમાં ડૂબેલા મહારાજ દશરથ બે ઘડીમાં જ્યારે ભાનમાં આવ્યા ત્યારે હાથ જોડીને તેમને કહ્યું.૮૧ "હે મહારાજ ! આપ અમારા લોકોના સ્વામી છો, હું દંડકારણ્યમાં જાવ છું અને આપની આજ્ઞા લેવા આવ્યો છું. આપ આપની કલ્યામયી દ્ષ્ટિથી મારી તરફ જુઓ."૮૨

"મારી સાથે લક્ષ્મણને પણ વનમાં જવાની આજ્ઞા આપો. સાથે-સાથે એ પણ સ્વીકારો કે સીતા પણ મારી સાથે વનમાં જાય છે. તેઓને ઘણા બધા સાચાં કારણો બતાવીને બંનેને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ તેઓ અહીં રહેવા ઈચ્છતા નથી. તેથી બીજાને માન આપવાવાળા હે નરેશ ! જેવી રીતે બ્રહ્માજીએ પોતાના પુત્ર સનકાદિકોને તપ

માટે વનમાં જવાની અનુમતિ આપી હતી તેમ આપ શોક છોડી દઈને અમને બધાને, મને લક્ષ્મણને અને સીતાને પણ તે પ્રમાણે વનમાં જવાની આજ્ઞા આપો." ૮૩

રામની તરફ જોઈને દશરથે કહ્યું "હે રઘુનંદન મેં કેકેયીને આપેલ વરદાનને કારણે હું મોહમાં પડી ગયો છું. તું મને કેદ કરીને સ્વયં જ હવે મહારાજ બની જા." ૮૪ મહારાજે આમ કહ્યું ત્યારે વાતચીત કરવામાં કુશળ ધર્માત્માઓમાં શ્રેષ્ઠ રામ બે હાથ જોડીને પિતાને આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો. ૮૫

"હે મહારાજ ! આપ હજારો વર્ષો સુધી આ પૃથ્વીના અધિપતિ બની રહો. હું તો હવે વનમાં જ નિવાસ કરીશ. મને રાજ્ય લેવાની કોઈ ઇચ્છા નથી. હે નરેશ્વર ચોંદ વર્ષ સુધી વનમાં ફરીને આપની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કર્યા પછી હું પુનઃ આપના ચરણચુગલમાં મસ્તક ઝુકાવીશ." ૮૬

રાજા દશરથ એક તો સત્યના બંધનમાં બંધાયેલા હતા. બીજાબાજુ એકાંતમાં કેકેયી તેમને રામને જલ્દી વનમાં મોકલવા દબાણ કરી રહી હતી. આ અવસ્થામાં દયા ભાવથી રડતા તેઓ પોતાના પ્રિયપુત્ર રામને કહે છે કે ૮૭ "હે પુત્ર ! તમે કલ્યાણ માટે, વૃદ્ધિ માટે અને ફરી આવવા માટે શાંત ભાવથી જાવ. તમારો માર્ગ વિઘ્ન રહિત અને નિર્ભયી હો." ૮૮

"બેટા રઘુનંદન ! તમે સત્યસ્વરૂપ અને ધર્માત્મા છો. તમારા વિચારને ફેરવવા એ તો સંભવ નથી." ૮૯ "પરંતુ આજની રાત્રિ રોકાય જાવો. ફક્ત એક રાત્રિ માટે આપની યાત્રા રોકી દયો. ફક્ત એક દિવસ પણ તમને જોવાનું સુખ લઈ લવ. તમારી માતાઓ અને મને આ અવસ્થામાં જોઈને આજની રાત જ અહીં રહી જાવો. મારા દ્વારા સંપૂર્ણ અભિલાષિત વસ્તુઓથી તૃપ્ત થઈને કાલે પ્રાતઃ સમયે જજો." ૯૦

પોતાના શોકાકુળ પિતાના આવા વાક્યો સાંભળીને તે સમયે નાના ભાઈ લક્ષ્મણ સહિત રામે દુઃખી થઈને કહ્યું. ૯૧ "મારો વનવાસ વિષયક નિર્ણય બદલી નહિ શકું. હે વરદાયક નરેશ ! આપે દેવાસુર સંગ્રામમાં કેકેયીને જે વરદાન આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી

તેને પૂર્ણ રૂપ આપો અને સત્યવાદી બનો. હું આપની એ આજ્ઞાના પાલન માટે ચોદ વર્ષ સુધી વનમાં વનચારી પ્રાણીઓની સાથે નિવાસ કરીશ. આપના મનમાં બીજો કોઈ વિચાર ન આવવો જોઈએ. આપ આ સમગ્ર પૃથ્વી ભરતને આપજો."૯૨

"આપનું દુઃખ દૂર થઈ જાય, આપ આ પ્રકારે આંસુ ન વહાવો, સરીતાઓના સ્વામી દુઃખ સમુદ્ર ક્ષુબ્ધ નથી થતો તેમ આપ આપની મર્યાદાઓનો ત્યાગ કરતા નહિ, મને આ રાજ્યની, સુખની, પૃથ્વીની, ભોગોની, સ્વર્ગની કે જીવનની ઈચ્છા નથી."૯૩

અહીં રામ જ્યારે 'જીવનની' પણ ઈચ્છા નથી એમ કહે છે ત્યારે એ હતાશામાંથી કહે છે. જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય એ ઉપાધિયોગને સ્વીકારી લેવાના સંકલ્પથી કહે છે. રામની સ્વસ્થતા અહીં જ્યારે ? ન ચ જીવિતુમ્ એમ કહે છે ત્યારે થોડાક ચલિત થાય છે. વાલ્મીકિનો રામ ભગવાન નહિ મનુષ્ય છે, એટલે જ કદાચ એ આ રીતે બોલે છે.૯૪

રામ જે શબ્દો ઉચ્ચારે છે તેમાં એમનો વૈરાગ્ય ભાવ પ્રગટે છે. વનમાં જવા માટે તૈયાર થયેલાં રામના મન પર રાજ્ય ત્યાગનો કોઈ ભાર નથી અને વનગમનનો વિષાદ નથી. ત્યાગ કરનારને ત્યાગ કર્યાનો ભાર રહે ત્યારે ત્યાગનું સૌંદર્ય ખતમ થાય છે. રામ વનમાં જવા માટે સહજભાવે તૈયાર થયા તેમાં કેવળ વિનયભાવ નથી, વૈરાગ્યભાવ પણ છે. વિનય અને વૈરાગ્યથી શોભતા રામ જ આમ કહી શકે છે. સાથે સાથે તેઓ પિતાની આવી દુઃખમયી વિષાદમયી સ્થિતિ જોઈ શકતા નથી. માટે તેઓ કહે છે "હે પિતા, હે પ્રભુ ! હવે હું અહીં એક ક્ષણ પણ નહિ રહી શકું, હવે આપ આ શોકને પોતાની અંદર જ દબાવી દ્યો. હું પોતાના નિશ્ચયથી વિપરીત કંઈ પણ નહી કરી શકું."૯૫

પિતાનું દુઃખ હળવું કરવા માટે ફરી રામ તેમને કહે છે, "હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! હવે સંતાપનો ત્યાગ કરો. ચોદ વર્ષ પૂર્ણ થતાં આપ ફરી મને આવેલો જોશો. હે પુરુષસિંહ અહીં જે લોકો આંસુ વહાવે છે તે બધાને ઘેર્ય આપવું એ આપનું કર્તવ્ય છે. છતા આપ સ્વયં જ એટલા બધા કેમ વિહવળ થઈ રહ્યા છો ?" ૯૬

“હું વિચિત્ર વૃક્ષોથી યુક્ત વનમાં પ્રવેશ કરીને ફળ-મૂળનું ભોજન કરતાં ત્યાંના પર્વતો, નદીઓ અને સરોવરોને જોઈ જોઈને સુખી થઈશ. માટે હવે આપ પોતાના મનને શાંત કરો.”૯૭ રામના આ પ્રમાણે કહેવાથી પીડિત થયેલા તેમણે છાતીએ લગાવ્યા અને ફરી અચેત થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયા. તે સમયે તેમનું શરીર જડની માફક કંઈ પણ ચેષ્ટા કરતું ન હતું.૯૮

આમ, દશરથ અને પોતાના પુત્રનો વિયોગ સહન થઈ શકતા નથી. રામને સમજાવવા માટે અનેક પ્રયત્નો કરે છે. સ્વયં પોતે પરતંત્રતા અનુભવે છે માટે જ પોતે પોતાને કેદ કરવાની વાત કરે છે અને રામ તેમને સમજાવવાના પ્રયત્ન કરે છે અને પોતાનો અડગ નિર્ણય જાહેર કરે છે ત્યારે દશરથ પુત્ર વિયોગ સહન કરી શકતા નથી અને મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે. આ વારંવારની મૂર્છા એ પણ તેમની અસહ્ય શોકાકુળવસ્થા જ બતાવે છે. અહીં પણ પ્રિયજનના વિયોગથી દશરથના હૃદયની આંતરવ્યથા વ્યક્ત થાય છે.

(VII) મુનિવેશઘારી પુત્રને જોઈને દશરથે કરેલ વિલાપ :

રામની વાત સાંભળી અને તેમને મુનિવેશ ઘારણ કરેલાં જોઈને સ્ત્રીઓ સહિત રાજા દશરથ શોકથી મુર્ચ્છિત થઈ ગયા. દુઃખથી સંતપ્ત હોવાથી તે રામની તરફ આંસુ ભરી આંખે જોઈ પણ ન શક્યા. મનમાં દુઃખી થયેલા તેઓ ઉત્તર પણ આપી ન શક્યા. બે ઘડી સુધી અચેત રહ્યા પછી જ્યારે તે ભાનમાં આવ્યા ત્યારે તે મહાબાહુ નરેશ રામની જ ચિંતા કરતાં દુઃખી થઈને વિલાપ કરવા લાગ્યા.૯૯

“એવું લાગે છે કે મેં પૂર્વ જન્મમાં અવશ્ય ઘણી બધી ગાયોને પોતાના વાછરડાંથી અલગ કરી હશે અથવા અનેક પ્રાણીઓની હિંસા કરી હશે. જેને લીધે આજે મારી ઉપર આ સંકટ આવી પડ્યું છે. સમય પૂરો થયા પહેલા શરીરમાંથી કોઈના પ્રાણ નથી નીકળી શકતા. તેથી જ તો કેંકેચીના દ્વારા આટલો કલેશ કરવા છતાં મૃત્યુ થતું નથી.”૧૦૦

“અરેરે ! પોતાના અગ્નિ સમાન તેજસ્વી પુત્ર રાજાના વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી તપસ્વીઓના

વલ્કલવસ્ત્ર ધારણ કરી સામે ઉભેલા તેમને જોઈ રહ્યો છું. છતાં મારા પ્રાણ કેમ નીકળતા નથી?" આવી વાત કરતાં કરતાં રાજાની આંખોમાં આસુ ભરાય આવ્યા. એમની ઇન્દ્રિયો શિથિલ થઈ ગઈ અને એક જ વાર 'હે રામ' કહી મુચ્છિત થઈ ગયા. આગળ કશું જ બોલી ન શક્યા.૧૦૧

થોડીવાર પછી ભાનમાં આવતા જ તે મહારાજ આંસુભરી આંખોથી જોતાં સુમંત્રને આ પ્રમાણે કહ્યું. "તમે સવારીને યોગ્ય એવા રથને ઉત્તમ ઘોડા જોડીને અહીં લઈ આવો અને આ મહાભાગ રામને તેમાં બેસાડી આ જનપદની બહાર સુધી પહોંચાડી આવો."૧૦૨

આમ દશરથ પોતાના પુત્રને મુનિવેશમાં જોતા જ મુચ્છિત થાય છે. તેમની આવી દશા જોઈ શકાતી નથી. તેથી દશરથ વારંવાર અચેત થાય છે. અહીં દશરથના હૃદયમાં રહેલો શોક સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. પુત્રના વિયોગની કલ્પના માત્રથી તેમની સ્થિતિ અસહ્ય બની જાય છે.

(VIIII) રામની વનવિદાયથી અયોધ્યાવાસી તથા દશરથની શોકાકુળ અવસ્થા :

જ્યારે રામ સુદીર્ઘકાળ માટે વનની તરફ જવા લાગ્યા તે સમયે સમસ્ત નગરવાસીઓ, સૈનિકો તથા દર્શન માટે આવેલા બહારના લોકોને પણ મૂર્છા આવી ગઈ. તે સમયે સમગ્ર અયોધ્યામાં ભયંકર કોલાહલ થઈ ગયો. બધા લોકો વ્યાકુળ થઈને ગભરાઈ ગયા. મદઝરતા હાથી રામના વિયોગથી ક્રુપિત થઈ ગયા અને આમતેમ ભાગતા અશ્વોના હણહણવાના તેમજ તેમના આભૂષણોનો ખણખણાટનો અવાજ બધી જગ્યાએ ગુંજવા લાગ્યો.૧૦૩ જેમ તાપથી પીડિત પ્રાણીઓ પાણીની તરફ જાય એ રીતે અયોધ્યાપુરીના આબાલવૃદ્ધ સર્વ લોકોને અત્યંત પીડિત થઈને રામની પાછળ દોડયા. ૧૦૪ રામની વિદાયનું દ્વંશ્ય ખૂબ જ હૃદયદ્રાવક છે.૧૦૫ આમાંથી ઘણા બધા રથની પાછળ અને આજુબાજુ ટીંગાઈ ગયા છે. બધા રામ માટે ઉત્કંઠિત છે અને સર્વના મુખ પર આંસુઓની ધારા વહી રહી છે. તે બધા ઉંચા સ્વરે કહેવા લાગ્યા "હે સારથી ! ઘોડાઓની લગામ ખેંચો, રથને ધીરે ધીરે ચલાવો

અમે રામનું મુખ જોઈશું. કારણ કે હવે આ મુખદર્શન અમારા માટે દુર્લભ થઈ જવાનું છે."૧૦૬

આવી વાતો કહેતા કહેતા તે પુરવાસી મનુષ્યોની આંખો આંસુઓનો વેગ સહન કરી શકતી નહિ. તે સર્વ લોકો સર્વના પ્રેમપાત્ર ઈક્ષ્વાકુનંદન રામની પાછળ-પાછળ ચાલી રહ્યા હતા.૧૦૭

તે સમયે દયનીય સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલી પોતાની સ્ત્રીઓથી ઘેરાયેલ રાજા દશરથ અત્યંત દીન થયેલાં "હું પોતાના પ્રિયપુત્ર રામને જોઈશ" એવું કહેતાં કહેતાં મહેલની બહાર નીકળી આવ્યા. સમસ્ત સ્ત્રીઓ બંધન પ્રાપ્ત હાથીને જોતાં ચિત્કાર કરતી હસ્તિનીઓની જેમ ચોધાર આંસુ વહાવતા કલ્પાંત કરવા લાગી. તે વખતે શ્રીમાન કાકુત્સ્થ રાજા, દશરથ ગ્રહગ્રસ્ત એવાં પૂર્ણચંદ્રમાંની જેમ પૂર્ણ રીતે શોકગ્રસ્ત બન્યા.૧૦૮

આ જોઈને અચિન્ત્યસ્વરૂપ દશરથ નંદન શ્રીમાન રામે સુમંત્રને કહ્યું "આપ રથને તેજીથી ચલાવો." એક તરફ રામ સારથિને રથ ચલાવવા માટે કહેતા તો બીજી તરફ સમગ્ર જનસમુદાય તેમને ઉભા રહેવાનું કહેવા હતા. આ પ્રકારે દુવિધામાં પડેલા સારથિ સુમંત્ર તે માર્ગ પર બંનેમાંથી કાંઈ પણ કરી શકતા ન હતાં. ન તો રથને આગળ લઈ શકતા કે ન ઉભો રાખી શકતા.૧૦૯

મહાબાહુ રામ નગરમાંથી નીકળ્યા તે સમયે પુરવાસીઓના નેત્રોમાંથી પડેલા આંસુઓ દ્વારા ભીંજાયેલી ઘરતી ઉપરથી ઉડતી ઘૂળ શાંત થઈ ગઈ. રામના પ્રસ્થાન કરવાના સમયે સમગ્ર નગર અત્યંત પીડિત થઈ ગયું. બધા રડતા આંસુ વહાવતા સર્વ હાહાકાર કરતા-કરતા અચેત થઈ ગયા.૧૧૦ જેમ માછલાઓ ઉછળવાથી હલાવાયેલા કમળો દ્વારા જલકણોની વર્ષા થતી હોય તેમ નારીઓના નેત્રોમાંથી ખેદજનિત અશ્રુઓ ઝરતા હતા. શ્રીમાન રાજા દશરથ સમગ્ર અયોધ્યાપુરીના લોકોને એક્સાથે વ્યાકુલચિત થયેલા જોઈને અત્યંત દુઃખને કારણે મૂળમાંથી કપાયેલ વૃક્ષની માફક ભૂમિ પર પડી ગયા. તે સમયે

રાજાને અત્યંત દુઃખમાં મગ્ન થયેલા, કષ્ટ સહન કરતા જોઈને રામની પાછળ જતા મનુષ્યોમાં પુનઃ મોટો કોલાહલ થવા લાગ્યો.૧૧૧

અંતઃપુરની રાણીઓ સહિત રાજા દશરથ ઉંચા સ્વરોમાં વિલાપ કરતા હતા. કોઈ 'હા રામ' તો કોઈ 'હા રામમાતા' ના પોકારો કરી કરુણારૂઢન કરવા લાગ્યા. તે સમયે રામે પાછળ ફરીને જોયું તો તેમને વિષાદગ્રસ્ત તથા ભ્રાન્તચિત પિતા રાજા દશરથ અને દુઃખોમાં ડૂબેલી માતા કૌશલ્યા બંનેને માર્ગ પર પોતાની પાછળ આવતા જોયા.૧૧૨ જેમ અંકુશથી પીડિત થયેલો હાથી તે કષ્ટ સહન કરી શકતો નથી તે પ્રકારે પુરુષસિંહ રામ માટે માતા-પિતાની આ દુઃખદ અવસ્થા જોવી અસહ્ય થઈ ગઈ.૧૧૩

'હા રામ, હા રામ, હા સીતા, હા લક્ષ્મણ' એમ રટણ કરતી અને રડતી કૌશલ્યા તે રથની પાછળ દોડી રહી હતી. તે રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા માટે નેત્રોમાંથી આંસુ વહાવી રહી હતી. આમ તેમ લથડિયા ખાતી ચકકર લગાવતી અને ડોલી રહી હતી. આ અવસ્થામાં માતા કૌશલ્યાને રામે વારંવાર જોઈ. ૧૧૪

રાજા દશરથ ચિત્કાર કરી કહેતા, 'સુમંત્ર ઉભા રહો' પરંતુ રામ કહેતા કે 'આગળ ચાલો' જલ્દી આગળ ચાલો. આ બે પ્રકારના આદેશોમાં પડેલા બિચારા સુમંત્રનું મન આ સમયે બે ચક્ર વચ્ચે પીસાતા મનુષ્ય જેવું થઈ રહ્યું હતું. ૧૧૫ આ સમયે રામે સમંત્રને કહ્યું અહીં વધારે વિલંબ કરવો એ પિતાજી માટે દુઃખ જ નહિ, પરંતુ મોટા દુઃખનું કારણ હશે. એ માટે રથને જલ્દી આગળ ચલાવો. પાછા ફર્યા પછી મહારાજને કહેવું કે "મે તમારી વાત સાંભળી નહોતી."૧૧૬

સર્વગુણ સંપન્ન રાજા દશરથનું શરીર પરસેવાથી ભીંજાય ગયું હતું. તેઓ વિષાદથી મૂર્તિમાન સ્વરૂપ લાગતા હતા. પોતાના મંત્રીની વાત સાંભળી તેઓ ઉભા રહી ગયા અને રાણીઓ સહિત અત્યંત દીનભાવથી પુત્રને જોવા લાગ્યા.૧૧૭

આમ, પુત્રવિયોગનું અસહ્ય દુઃખ ઉપરોક્ત પ્રસંગોમાં જોવા મળે છે. પ્રિયજનના

વિયોગથી જન્મતી આંતરવ્યથાના દર્શન આ પ્રસંગે થાય છે. દશરથના પ્રિયપુત્ર રામના વનગમનથી દશરથના વારંવારના ચિત્કારથી દશરથની હૃદયવ્યથા આપણે અનુભવી શકીએ છીએ.

(IX) રામના વનગમનથી રાણીવાસની સ્ત્રીઓનો વિલાપ તથા નગરવાસીઓની શોકાકુળ અવસ્થા :

પુરુષસિંહ શ્રીરામ માતાઓ સહિત પિતા માટે દૂર હાથ જોડી ઉભા હતા. તે અવસ્થામાં તેઓ રથ દ્વારા નગરની બહાર જવા નીકળ્યા ત્યારે રાણીવાસની સ્ત્રીઓમાં હાહાકાર મચી ગયો. તેઓ રડતી-રડતી કહેવા લાગી "અરે રે ! જે અમારા નાથ, અને સુખોની પ્રાપ્તિ કરાવનારા તથા અમારું શરણ હતા તે અમારા નાથ રામ ક્યાં જતા રહ્યા ? જે મહાતેજસ્વી મહાત્મા રામ પોતાની માતા કૌશલ્યા સાથે જે વ્યવહાર કરતાં હતાં તેઓ જ વર્તાવ અમારી સાથે પણ કરતા હતા તે ક્યાં ચાલ્યા ગયા ?" ૧૧૮

આ પ્રકારે સર્વ રાણીઓ વાછરડાંથી અલગ પડેલી ગાયોની માફક દુઃખથી આર્ત થયેલી ઉંચા સ્વરમાં વિલાપ કરવા લાગી." ૧૧૯

હવે નગરજનોની સ્થિતિ જોઈએ તો રામના વનગમનથી તે નગરમાં તે દિવસે અગ્નિહોત્ર બંધ રહ્યા, ગૃહસ્થોના ઘરમાં ભોજન બન્યું નહિ, પ્રજાએ કોઈ કામ કર્યું નહિ, સૂર્યદેવ અસ્તાચળમાં ચાલ્યા ગયા, હાથીઓએ મોંમાં લીધેલા કોળીયાને છોડી દીધા, ગાયોએ વાછરડાને દૂધ પીવડાવ્યું નહિ અને પ્રથમ પુત્રને જન્મ આપનારી માતાઓ પણ પ્રસન્ન ન હતી," નક્ષત્રોની કાન્તિ ફીકી પડી ગઈ, ગ્રહ નિસ્તેજ થઈ ગયા. તે સર્વે આકાશમાં વિપરીત માર્ગ પર સ્થિર થઈ ગયા અને ધૂમારછન્ન હોય તેમ લાગતા હતા. આકાશમાં છવાયેલી મેઘમાલા વાયુના વેગથી ઉભરાયેલા સમુદ્રની લહેરો હલવા લાગી હતી. રામના વનગમનથી સમગ્ર નગર જોરજોરથી હલવા લાગ્યું. ૧૨૦

એકાએક બધા નાગરીકો દીન દશાને પ્રાપ્ત થયા. કોઈને પણ આહાર વિહારમાં મન

લાગતું ન હતું. અયોધ્યાવાસીના સર્વ લોકો શોક પરંપરામાં સંતપ્ત થઈને નિરંતર લાંબા શ્વાસો ખેંચતા રાજા દશરથની નિંદા કરવા લાગ્યા. સડક પર નીકળતો કોઈ પણ મનુષ્ય પ્રસન્ન દેખાતો ન હતો. સર્વના મુખ આંસુઓથી ભીંજાયેલા દેખાતાં હતા અને સર્વ શોકમગ્ન થઈ રહ્યા હતા. ૧૨૧

આમ પ્રિયજનના વિયોગથી અંતઃ પુરની સર્વ રાણીઓ શોકગ્રસ્ત છે અને તેમના વિલાપમાં રામ પ્રત્યેનો અનન્ય સ્નેહ જોવા મળે છે. રામના વિયોગથી તેઓ દુઃખના સાગરમાં ડૂબી જાય છે- આ સાથે નગરોજનો પણ શોકાકુળ અવસ્થામાં વેદના અનુભવી રહ્યા છે. પ્રિયરામના વિરહમાં તેઓ પોતાના તમામ વ્યવહારો છોડી દીધા છે. તો બીજી બાજુ અયોધ્યાવાસી, ગ્રહો, નક્ષત્રો અને આકાશ પણ શોકગ્રસ્ત છે.

(X) રામના વનગમનથી કૌશલ્યાનો વિલાપ :

શેયા પર પડેલા રાજા દશરથને પુત્રશોકથી વ્યાકુળ જોઈને પુત્રના શોકથી પીડીત થયેલી કૌશલ્યા તે મહારાજને કહેવા લાગી, "હે મહારાજ જેમણે જીવનમાં ક્યારેય દુઃખ જોયું નથી તે રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાને આપ કેંકેયીની વાતમાં આવીને વનમાં મોકલી દીધા. હવે તે બિચારાઓને વનવાસના કષ્ટો ભોગવવાથી કેવી અવસ્થા થશે ? શું ફરી મારા શોકને નષ્ટ કરવાવાળો શુભ સમય આવશે ? જેમાં હું સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે વનમાંથી પાછા ફરેલા રામને જોઈ શકું ? હવે પ્રિયપુત્ર રામ અને મહાબલી લક્ષ્મણને જોયા વિના મારામાં જીવિત રહેવાની શક્તિ નથી." ૧૨૨

અહીં રામના વનગમનથી કૌશલ્યાને ખૂબ જ વેદના થાય છે. તે પોતાના સમગ્ર દુઃખને સહેવા તૈયાર છે, પરંતુ તેમનો પુત્ર વિયોગ તેમને શોકાકુળ બનાવે છે. રામ અને લક્ષ્મણને જોયા વગર તેમનામાં જીવવાની પણ શક્તિ નથી, એ પણ ઉપરોક્ત સંદર્ભે જોઈ શકાય છે. આમ રામના વિયોગમાં કૌશલ્યાનો વિરહ અહીં જોવા મળે છે. અહીં પ્રિયજનના વિરહથી જનમતી આંતરવ્યથાના દર્શન થાય છે.

(XI) **પ્રાતઃકાળે જાગ્યા પછી રામને ન જોતા નગરવાસીઓનો વિલાપ :**

રાત વીત્યા પછી જ્યારે સવાર થયું ત્યારે અયોધ્યાવાસી મનુષ્યો રામને ન જોતા બેભાન થઈ ગયા અને શોકથી વ્યાકુળ થયેલાં કોઈપણ પ્રકારની ચેષ્ટા કરતા ન હતાં. તેઓ શોકજનિત આંસુઓ વહાવતા અત્યંત ખિન્ન થઈ ગયા તથા આજુબાજુ રામને શોધવા લાગ્યા. પરંતુ રામ કંઈ બાજુ ગયા તેની ખબર આપવાવાળા ચિન્હો તે દુઃખી નગરવાસીને દેખાતા ન હતા. બુદ્ધિમાન રામથી અલગ થઈને અત્યંત દીન થયેલાં તેમના મુખ ઉપર વિષાદજનિત વેદના સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. મનીષી પુરવાસી કરુણાભર્યા વચન બોલતા વિલાપ કરવા લાગ્યા. ૧૨૩

“અરેરે ! અમારી આ નિદ્રાને ઘિકકાર છે. જેમાં અચેત થઈ જવાના કારણે અમે તે સમયે વિશાળ વક્ષસ્થળવાળા મહાબાહુ રામના દર્શનથી વંચિત થઈ ગયા.” ૧૨૪

“જેમ પિતા પોતાના ઔરસપુત્રનું પાલન કરે છે તે પ્રકારે જે સદા અમારી રક્ષા કરતા હતા તે જ રઘુકુળ શ્રેષ્ઠ રામ આજે અમને છોડી દઈને વનમાં શા માટે ગયા ?” હવે અમે લોકોએ પ્રાણ આપી દેવા, મરવાનો નિશ્ચય કરીને ઉત્તર દિશા તરફ ચાલીશું. રામ રહિત થઈને અમારું જીવન કોના માટે હિતકર થઈ શકે ? રામ વિના અમે લોકોને પાછા ફરેલાં જોઈને સ્ત્રીઓ બાળકો અને વૃદ્ધો સહિત અયોધ્યા નગરી નિશ્ચિત જ દીન અને આનંદ રહિત થઈ જશે.” ૧૨૫

એમનું ચિત આકુળ-વ્યાકુળ થઈ રહ્યું હતું. તે સર્વ જે માર્ગે ગયા હતાં ત્યાંથી પાછા ફરી અયોધ્યા આવી પહોંચ્યા. જ્યાં સર્વો સત્પુરુષો રામને માટે વ્યથિત હતા. તેમણે જોયું કે સમગ્ર નગર ચંદ્રહિન આકાશ અને જળ વગરના સમુદ્ર સમાન આનંદશૂન્ય થઈ ગયું હતું. નગરની આ દૂરાવસ્થા જોઈને તેઓ બેભાન થઈ ગયા. ૧૨૬

આમ, રામ વનવાસથી દરેક નગરજનો વેદના અનુભવે છે. રામના વિરહમાં તેઓ વારંવાર અચેત અવસ્થામાં સરી પડે છે. રામનો વિરહ તેમનાથી સહન થતો નથી.

(XII) નગરવાસી સ્ત્રીઓની વેદના :

આ પ્રકારે તેઓ વિષાદગ્રસ્ત, અત્યંત પીડિત, શોકમગ્ન તથા પ્રાણ ત્યાગી દેવાની ઈચ્છાથી ચુકત થઈને આંખોમાંથી આંસુ વહાવી રહ્યા હતાં. રામની સાથે ગયેલા જે તેમને લીધા વગર પાછા ફર્યા હતા. તેમનાં ચિત્ત ઠેકાણે ન હતા. જેમ કોઈએ તેમના પ્રાણ કાઢી નાખ્યા હોય તેમ નગરવાસીઓની દશા થઈ. તે સર્વો પોતપોતાના ઘરમાં આવીને પત્ની અને પુત્રથી ઘેરાયને આંસુઓ વહાવવા લાગ્યા. એમનું મુખ અશ્રુધારાઓથી આચ્છાદિત હતું. ૧૨૭

પ્રત્યેક ઘરની સ્ત્રીઓ પોતાના પતિઓને રામ વગર જ પાછા આવેલા જોઈને રડી પડી. જેમ કોઈ મહાવત અંકુશોથી હાથીઓને મારતો હોય તેમ દુઃખથી આતુર થઈને કઠોર વચનો દ્વારા કહેવા લાગી. “જે લોકો રામને જોતા નથી તેમને ઘર દ્વારા સ્ત્રી-પુત્ર, ધન-દોલત અને સુખ-ભોગોનું શું પ્રયોજન છે ?” ૧૨૮

“રામ વનવાસી થઈ ગયા હોવાથી હવે મહારાજ દશરથ જીવિત રહી શકશે નહિ. સાથે સાથે એ પણ સ્પષ્ટ છે કે રાજા દશરથના મૃત્યુ પછી આ રાજ્યનો પણ લોપ થઈ જશે.” ૧૨૯

“એ માટે હવે તમે લોકો સમજી જાઓ હવે આપણા પૂણ્ય સમાપ્ત થઈ ગયા. અહીં રહીને આપણને અત્યંત દુઃખ જ ભોગવવું પડશે. આવી દશામાં કાં તો ઝેર ઘોળીને પી જશું અથવા રામનું અનુસરણ કરવું અથવા કોઈ એવા દેશમાં ચાલો જ્યાં કૈકેયીનું નામ ન સાંભળવું પડે.” ૧૩૦

નગરમાં નાગરિકોની સ્ત્રીઓ જાણે કે એમના મૃત્યુનો ભય હોય તેમ આ પ્રકારે વિલાપ કરતી કરતી દુઃખથી સંતપ્ત થઈ હોય તેમ જોરજોરથી રડવા લાગી. ૧૩૧

આમ નગરની પ્રત્યેક સ્ત્રી રામના વનગમનથી વિષાદના વમળોમાં અટવાઈ ગઈ છે. રામએ એમના માટે જીવન આધાર છે. એવું તેમના ઉદ્દગારો દ્વારા જણાય આવે છે. રામ

વગરની અચોદ્યા તેમને એક ભયંકર ભૂતાવળ સમાન લાગે છે. હવે તેઓ અચોદ્યા છોડી કાં તો રામનું અનુસરણ કરવા ઈચ્છે છે અથવા જ્યાં કૈકેયીનું નામ ન સંભળાતું હોય એવા સ્થાનોમાં જવાની વાત કરે છે.

કૈકેયી પ્રત્યેનો રૂઢ અહીં સ્પષ્ટ જોવા મળે છે. કારણ કે આ બધું કૈકેયીના કારણે જ થયું છે. પ્રિયજનનો વિયોગ અને તેમની હૃદયની આંતરવ્યથા અહીં સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

આમ સમગ્ર રીતે જોઈએ તો રામ વનવાસ પ્રસંગે દશરથની આંતરવ્યથા, નગરજનોની આંતરવ્યથા, અચોદ્યાની દયનીયસ્થિતિ, રામને ન જોવાથી નગરવાસીઓનો વિલાપ, આ સર્વ પ્રસંગ પ્રિયજનના વિયોગની સ્થિતિ બતાવે છે અને તેમના વિરહ આ સમયે જોવા મળે છે. પ્રિયજનોનો વિયોગ જ તેમની આંતરવ્યથાને અભિભૂત કરે છે.

(૩) દશરથ મૃત્યુ :

(૧) કૈકેયીની વરચાચના :

રામના રાજ્યાભિષેકના નિર્ણયથી કૈકેયીએ પોતાના પુત્ર ભરતને રાજગાદી મળે એ માટે દશરથને કહ્યું, “હે દેવ પૃથ્વીપતિ રઘુનંદન સાથે આપેલા બે વરદાન અમાનતના રૂપમાં આપની પાસે રાખેલા છે. આજે આ સમયે તે હું માંગી રહી છું. આ પ્રકારે ધર્મતઃ પ્રતિજ્ઞા કરીને જે આપ મારા એ વરદાન નહિ આપો તો હું આપના દ્વારા અપમાનિત થયેલ સમજીને આજે જ પ્રાણોનો ત્યાગ કરી દઈશ.” ૧૩૨

“દેવ ! આપે તે સમયે દેવાસુર સંગ્રામમાં પ્રસન્ન થઈને મારા માટે જે બે વરદાન આપ્યા હતા તે પ્રાપ્ત કરવાનો આ સમય આવ્યો છે. ધીર સ્વભાવવાળા રામ તપસ્વી વેશમાં વલ્કલ તથા મૃગમર્ચ ધારણ કરીને ચોદ વર્ષ સુધી વનમાં જઈને રહે. ભરતને આ નિષ્કંટક યુવરાજપદ પ્રાપ્ત થાય આ મારી સર્વશ્રેષ્ઠ કામના છે. હું આપની પાસેથી પહેલા આપેલું વરદાન જ માંગુ છું. આપ એવી વ્યવસ્થા કરો જેમાં હું આજે જ રામને વનની તરફ

જતાં જોવ."૧૩૩

કેકેચીએ ઉપરોક્ત વરદાન માંગીને જાણે કે દશરથનું મૃત્યુ માંગી લીધું હોય તેવું લાગે છે. લાંબા સમય બાદ ફરી ભાનમાં આવ્યા ત્યારે, તે નરેશ અત્યંત દુઃખી થઈને કેકેચીને પોતાના તેજથી દગ્ધ થઈને ક્રોધપૂર્વક બોલવા લાગ્યા. "સંભવ છે કે સૂર્ય વિના સંસાર ટકી શકે અથવા પાણી વિના ખેતી ઉપજી શકે પરંતુ રામ વગર મારા પ્રાણ શરીરમાં નહીં રહી શકે."૧૩૪

અહીં દશરથના ઉદ્ગારોમાં તેમની વેદના છે કે હું રામ વગર જીવી શકું તેમ નથી. ઉપરોક્ત ઉદ્ગારોથી જણાય છે કે હવે દશરથનું મૃત્યું નજીક આવી રહ્યું છે.

(II) રામને મુનિવેશમાં જોઈને દશરથની વેદના :

રામની વાત સાંભળીને તેમજ તેમને મુનિવેશ ધારણ કરેલા જોઈને સ્ત્રીઓ સહિત રાજા દશરથ શોકથી અચેત થઈ ગયા. બે ઘડી અચેત રહ્યા પછી જ્યારે તેઓ ભાનમાં આવ્યા ત્યારે તે મહાબાહુ દશરથ રામની ચિંતા કરતા દુઃખી થઈને વિલાપ કરવા લાગ્યા. "સમય પૂર્ણ થયા વગર કોઈના શરીરમાંથી પ્રાણ નીકળતા નથી. તેથી જ તો કેકેચીના દ્વારા આટલું બધું દુઃખ આપવા છતાં મારું મૃત્યું થતું નથી."૧૩૫

પોતાના પુત્રને રાજાના વેશમાં જોવાને બદલે મુનિવેશમાં જોઈને તેનું હૃદય કકળી ઉઠે છે. માટે અહીં દશરથ રાજા પોતે મૃત્યુ ઈચ્છી રહ્યા છે. અહીં પ્રિયજનનો વિયોગ સહન કરી શકતા નથી.

(III) દશરથ મૃત્યુ અંગે રામની આશંકા :

રામ લક્ષ્મણને કહે છે કે "હે લક્ષ્મણ આજે મહારાજ અવશ્ય ખૂબ જ દુઃખી દુઃખી થઈ રહ્યા હશે અને પરંતુ કેકેચી મનોરથ સફળ થવાથી સંતુષ્ટ હશે. ક્યાંક એવું ન બને કે રાણી કેકેચી ભરતને આવેલ જોઈને રાજ્ય માટે મહારાજને પ્રાણોથી પણ વિમુક્ત કરી દે. મહારાજના કોઈ રક્ષક ન હોવાથી તે અનાથ છે તેઓ વૃદ્ધ છે અને તેમને મારા વિયોગનો

સામનો કરવો પડે છે. એમની કામના મનમાં જ રહી ગઈ તથા તે કેકેયીના વશમાં આવી ગયા છે. આવી દશામાં તે બિચારા પોતાની રક્ષા માટે શું કરશે ?" ૧૩૬

"પિતાજી અત્યંત વૃદ્ધ થઈ ગયા છે અને હું વનમાં ચાલ્યો આવ્યો છું. આવી સ્થિતિમાં ફક્ત ભરત જ સમસ્ત રાજ્યના શ્રેષ્ઠ સુખનો ઉપયોગ કરશે. હે સૌમ્ય ! હું સમજું છું કે મહારાજ દશરથના પ્રાણના અંત કરવા માટે મને દેશ નિકાલ કર્યો છે અને ભરતને રાજ્ય અપાવવા માટે કેકેયી આ રાજભવનમાં આવી છે." ૧૩૭

અહીં રામના ઉદ્ગારોમાં દશરથની કેકેયી હત્યા કરશે અને દશરથનું મૃત્યુ થશે એવી આશંકા છે. અહીં આશંકા યોગ્ય સ્થાને છે. કારણ કે રામને દશરથ પ્રત્યે અનન્ય પ્રેમ હતો તેને કારણે જ તેઓ વનમાં આવવા છતાં પિતાની ચિંતા છે સાથે સાથે વિરહની વેદના પણ તેઓ અનુભવે છે. દશરથનું મૃત્યું ધીમે ધીમે નજીક આવી રહ્યું હોય તેઓ ભાસ પણ તેમને થાય છે.

(IV) સુમંત્રનું અયોધ્યામાં આગમન :

શ્રુંગનેરપુરથી પાછા ફર્યા બાદ બીજા દિવસે સાંજના સમયે અયોધ્યા પહોંચી સુમંત્રે જોયું કે સમગ્ર નગર આનંદશૂન્ય થઈ ગયું છે. ત્યાં કોઈ શબ્દ પણ સંભળાતો ન હતો. સમગ્ર નગરમાં નીરવતા હતી. જાણે કે મનુષ્યો વગર સૂનકાર બની ગઈ હોય તેવું લાગતું હતું. અયોધ્યાની આવી દશા જોઈને સુમંત્રના મનમાં ખૂબ જ દુઃખ થયું. તેઓ શોકના વેગથી પીડિત થઈને ચિંતા કરવા લાગ્યા. ૧૩૮

સુમંત્રને જોઈને સેંકડો હજારો નગરવાસી મનુષ્યો દોડી આવ્યા અને ક્યા છે રામ ? એમ પૂછતાં તેમના રથની સાથે દોડવા લાગ્યા. બજારમાંથી નીકળવાના સમયે સારથિના કાનમાં સ્ત્રીઓના રડવાનો અવાજ સંભળાયો. જે મહેલોની બારીઓમાંથી બેસીને રામને માટે સંતપ્ત હતા તેઓ વિલાપ કરી રહ્યા હતા. ૧૩૯

સુમંત્રે ત્યાં બેઠેલા મહારાજની પાસે જઈને પ્રણામ કર્યા અને રામે કહ્યું હતું તે તેમને

કહી સંભળાવ્યું. રાજાએ ચુપચાપ જ તે સાંભળી લીધું. સાંભળીને તેમનું હૃદય વ્યાકુળ થઈ ગયું. ફરી તે રામના શોકથી અત્યંત પીડિત મૂર્ચ્છિત થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયા. મહારાજ મૂર્ચ્છિત થઈ ગયા તેથી સમગ્ર અંતઃપુર દુઃખથી વ્યથિત થઈ ગયું. રાજા પૃથ્વી પર પડી ગયા ત્યારે સર્વ લોકો બંને હાથ ઊંચા કરી જોરજોરથી ચિત્કાર કરવા લાગ્યા. ૧૪૦

રામ વિનાની અયોધ્યા કેવી હતી ? “મહાકવિ ભાસ”ના શબ્દો સાંભળીએ “ઉત્તમ ગજરાજોએ ઘાસના કોળિયા ખાવાની ઇચ્છા છોડી દીધી છે. અશ્રુપૂર્ણ આંખોવાળા અશ્વોના મુખ હણહણાટી વિનાનાં બની ગયા છે. ભોજન અંગે વાત પણ ન કરનારાં વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો સહિત બધા નગરજનો, સીતા અને બંધુ લક્ષ્મણ સાથે રામ જે દિશામાં ગયા છે તે દિશા તરફ અત્યંત દીન વદને અને મોટેથી આકંઠ કરતાં જોઈ રહ્યા છે.” ૧૪૧

દશરથ કહે છે “સૂર્યની જેમ રામ ગયો, સૂર્યની પાછળ દિવસ ચાલી જાય તેમ લક્ષ્મણ તેને અનુસર્યો, સૂર્ય અને દિવસ અસ્ત પામે અને ન દેખાતી છાયાની માફક સીતા ક્યાંય દેખાતી નથી.” ૧૪૨ મહારાજ દશરથનું શરીર ઢીલું પડી ગયું છે, એમનું મન રામમય છે અને હૃદય રામના વિયોગમાં ઝૂરી રહ્યું છે. તેઓ રામના વિયોગમાં પાગલ બની ગયા છે.

સુમંત્ર મહારાજ દશરથની દશા જોઈને શોકમાં ડૂબી જાય છે. રાજાના અત્યંત વફાદાર મંત્રી તરીકે પોતાનું દુઃખ ભૂલીને રાજાના દુઃખને હળવું કરવા મથે છે. મહાકવિ ભાસે પ્રતિમાનાટકમાં દશરથ અને સુમંત્ર વચ્ચે થતાં સંવાદમાં જે કરુણરસ ભર્યો, તે આપણી આંખોને છલકાવી દે છે. અહીં પણ પ્રિયજનનો વિયોગ આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

(V) દશરથ વિલાપ :

દશરથ સુમંત્રને કહે છે કે “ભાઈ સુમંત્ર મારો જયેષ્ઠ પુત્ર રામ ક્યાં છે ? ના ના મેં બરાબર ન કહ્યું જેને પુત્ર પ્રિય છે એવા હે સુમંત્ર તારો જયેષ્ઠ પુત્ર રામ ક્યાં ? વડીલો પ્રત્યે અપાર ભક્તિ ધરાવતી, વિદેહરાજ પુત્રી ક્યા છે ? અને સુમિત્રાનો પુત્ર ક્યાં છે ? બધા લોકો માટે શોકનો સાગર પેદા કરનાર અને જેનું મૃત્યુ નજીક છે એવા દુષ્ટ પિતાને

તેઓએ કંઈ કહેવડાવ્યું છે ?" ૧૪૩ "આ ઈન્દ્રના મિત્ર દિલીપ છે, આ રઘું છે. આ મારા પૂજ્ય પિતા અજ છે. આપને અહીં આવવાનું શું કારણ છે ? ત્યાં સ્વર્ગમાં આપની સાથે રહેવાનો મારો સમય પણ શું પાકી ગયો છે ? હે રામ ! વેદેહી ! લક્ષ્મણ હું પિતૃઓની પાસે જાઉં છું. હે પિતૃઓ આ આ હું આવું છું." ૧૪૪ અને મૂર્છામાં સરી પડે છે.

"હે સારથિ જો મેં તમારો થોડો પણ ઉપકાર કર્યો હોય તો તમે મને જલ્દી રામની પાસે પહોંચાડી દો. મારા પ્રાણ મને રામના દર્શન માટે ઉતાવળ કરવાનો આદેશ આપી રહ્યા છે. જો આજે પણ આ રાજ્યમાં મારી જ આજ્ઞા ચાલતીહોય તો તમે મારા આદેશથી જઈને રામને વનમાંથી પાછા લઈ આવો. કારણ કે તેમના વિના હવે હું એક ક્ષણ પણ જીવિત નહિ રહી શકું." ૧૪૫

"કુન્દકલી જેવા શ્વેત દાંતવાળા, લક્ષ્મણના મોટાભાઈ મહાધનુર્ધર રામ ક્યાં છે. જો સીતાની સાથે સરખી રીતે એમનું દર્શન કરી લઈશ તો જ હું જીવિત રહી શકીશ. જેમનાં લાલ નેત્ર અને ખૂબ વિશાળ ભૂજાઓ છે તથા જે મણિઓના કુંડળ ધારણ કરે છે તે રામને જો હું નહિ જોઉં તો અવશ્ય ચમલોક ચાલ્યો જઈશ. આનાથી બીજી દુઃખની વાત કંઈ હોય શકે કે હું આ મરણાસન્ન અવસ્થાએ પહોંચીને પણ ઈક્ષ્વાકુકુલનંદન રાઘવેન્દ્ર રામને અહીં જોઈ શકતો નથી. હે રામ ! હે લક્ષ્મણ ! હે વિદેહરાજ કુમારી તપસ્વીની સીતા ! તમને ખબર નહિ હોય કે હું કેવા પ્રકારના દુઃખથી અનાથની માફક મરી રહ્યો છે." ૧૪૬ રાજા દુઃખથી અત્યંત બેભાન થઈ રહ્યા હતા. હવે પરમ દુર્લભ શોકસાગરમાં ડૂબેલાં તે બોલ્યા - "હું લક્ષ્મણ સહિત રામને જોવા ઈચ્છું છું. પરંતુ આ સમયે એમને અહીં જોઈ શકતો નથી. આ મારા માટે મોટા પાપનું ફળ છે." આ પ્રકારે વિલાપ કરતા મહાયશસ્વી રાજા દશરથ તરત જ મૂર્ચ્છિત થઈને પથારી ઉપર પડી ગયા. ૧૪૭

આમ, રામના વિયોગથી રાજા દુઃખ સંતપ્ત છે. સુમંત્ર વનમાંથી પાછા આવે છે. ત્યારે દશરથ માટે રામદર્શનની આશા પૂર્ણ ન થતાં હવે પોતે જીવી નહિ શકે તેવું તેમના ઉદ્ગાર પરથી જણાય છે. પ્રિયજનનો વિયોગ તેમના માટે અસહ્ય બની જતાં વારંવાર

મૂર્ચ્છિત થાય છે અને મૃત્યુની નજીક તેઓ પ્રસ્થાન કરી રહ્યા છે. તેવું દશરથને સ્વયં જ લાગી રહ્યું છે.

(VI) દશરથને શ્રવણવધ પ્રસંગનું સ્મરણ :

“રાજા દશરથ થોડી ક્ષણો બાદ ફરી ભાનમાં આવ્યા. તે સમયે તેમનું હૃદય શોકથી વ્યાકુળ થઈ રહ્યું હતું. તેઓ મનમાં ને મનમાં ચિંતા કરવા લાગ્યા. પત્ની સહિત રામ વનમાં ચાલ્યા ગયા છે, ત્યારે કૌશલનરેશ દશરથ પોતાનાથી પહેલા થયેલ પાપનું સ્મરણ કરી આંસુભરી આંખોવાળી કૌશલ્યાને કહેવાનો વિચાર કર્યો. તે સમયે રામને વનમાં ગયાની છઠ્ઠી રાત્રી વિતી રહી હતી. હવે અડધી રાત થઈ હતી. ત્યારે રાજા દશરથને આ પહેલા કરેલાં દુષ્કર્મોનું સ્મરણ થયું. પુત્રશોકથી પીડિત થયેલા મહારાજે પોતાના આ દુષ્કર્મોને યાદ કરી પુત્રશોકથી વ્યાકુળ થયેલ કૌશલ્યાને આ પ્રકારે કહેવા લાગ્યા. ૧૪૮

“હે કૌશલ્યા ! પિતાના જીવન કાળમાં જ્યારે હું કેવળ રાજકુમાર હતો. એક સારા ધનુર્ધરના રૂપમાં મારી ખ્યાતિ ફેલાઈ ગઈ હતી. બધાં લોકો કહેતા હતાં કે રાજકુમાર દશરથ “શબ્દવેદી” બાણ ચલાવવાનું જાણે છે. એ ખ્યાતિમાં પડીને મેં એક પાપ કરી નાખ્યું હતું. હે દેવી ! તેઆ મેં કરેલ કુકર્મનું ફળ મને આ માટે દુઃખના રૂપમાં પ્રાપ્ત થયેલ છે.” ૧૪૯

વર્ષાઋતુના અત્યંત સુખદ સુંદર સમયમાં હું ધનુષ્ય બાણ લઈને રથ ઉપર બેસીને શિકાર ખેલવા માટે સરયું નદીના તટ પર ગયો. મારી ઈન્દ્રિયો મારા વશમાં ન હતી. મેં વિચાર્યું કે પાણી પીવા માટે ઘાટ ઉપર રાત્રીના સમયે જો કોઈ ઉપદ્રવકારી ભેંસ, મદવાળો હાથી અથવા સિંહ કે વાઘ વગેરે બીજા કોઈ હિંસક પ્રાણીઓ આવશે તો હું તેને મારીશ. તે સમયે ત્યાં સર્વત્ર અંધકાર છવાયેલો હતો. મેં અચાનક પાણીમાં ઘડો ભરવાનો અવાજ સાંભળ્યો. મારી દ્રષ્ટિ તો ત્યાં સુધી પહોંચતી ન હતી- પરંતુ તે અવાજ મને હાથીના પાણી પીવાના સમયે થયેલા શબ્દના જેવો લાગ્યો. ત્યારે મને એવું લાગ્યું કે હાથી જ બાણનું નિશાન બનશે. તરત એક તીર કાઢ્યું અને તે શબ્દને લક્ષ્ય બનાવી ચલાવી દીધું. તે દિપ્તમાન બાણ સર્પ સમાન ભયંકર હતું. ૧૫૦

તે ઉષાકાળના સમયે ઝેરીલા સર્પની માફક તે તીક્ષ્ણ બાણ મેં જ્યારે છોડ્યું ત્યારે ત્યાં પાણીમાં પડતો હોય તથા કોઈ વનવાસીનો હાહાકાર મને સ્પષ્ટ રૂપમાં સંભળાયો. મારા બાણથી તેને અત્યંત પીડા થઈ રહી હતી. તે પુરુષ પડ્યો ત્યાર પછી માનવવાણી પ્રગટ થઈ અને તે મને સંભળાય.૧૫૧

અહીં દશરથના મૃત્યુનો સમય નજીક છે માટે તેમણે યુવાનીમાં કરેલ પાપનું સ્મરણ થાય છે અને એમની શોકમય સ્થિતિ વધારે શોકમય બને છે.

(VII) **શ્રવણની વેદના :-**

“અરે રે ! મારા જેવા તપસ્વી ઉપર શસ્ત્રનો પ્રહાર કેવી રીતે સંભવી શકે ? હું તો નદીના એકાંત તટ ઉપર રાત્રે પાણી માટે આવ્યો હતો. કોણે મને બાણ માર્યું ? મેં કોનું બગાડ્યું હતું ? હું તો બધા જીવોની પીડા દેવાવાળી વૃત્તિનો ત્યાગ કરીને ઋષિજીવન વીતાવતો હતો. વનમાં રહીને જંગલના ફળ-મુળથી જીવન ચલાવતો હતો. મારા જેવા નિરાપરાધ મનુષ્યનો શસ્ત્રથી શા માટે વધ કરવામાં આવ્યો ? હું વલ્કલ અને મૃગચર્મ પહેરવાવાળો જટાધારી તપસ્વી છું. મારો વધ કરવામાં કોણે પોતાનો કયો લાભ વિચાર્યો હશે ? મને મારવાવાળાનો મેં કયો અપરાધ કર્યો હતો ? મારી હત્યાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ જ કર્યો છે. આનાથી કોઈને લાભ થવાનો નથી. કેવળ અનર્થ જ હાથમાં આવશે.૧૫૨ ગુરુ પત્નીગામીની જેમ આ હત્યાને સંસારમાં કોઈ પણ યોગ્ય ગણાશે નહિ.૧૫૩

મને પોતાના આ જીવનને નષ્ટ થવાની ચિંતા નથી. મારા મૃત્યુથી મારા માતાપિતાને જે કષ્ટ થયે તેથી તેમને માટે મને વારંવાર શોક થઈ રહ્યો છે. મેં આ બંને વૃદ્ધોનું ઘણા સમયથી પાલનપોષણ કર્યું છે. હવે મારું શરીર રહેશે નહીં તો કયા પ્રકારે તે જીવન નિર્વાહ કરશે ? ઘાતકે એક જ બાણથી મને અને મારા વૃદ્ધ માતા-પિતાને મોતના મુખમાં ઘડેલી દીધા. કયાં વિવેકહીન અને જિતેન્દ્રિય પુરુષે અમારા બધા લોકોનો એક જ સાથે વધ કરી નાખ્યો ?૧૫૪

“હે રાજન વનમાં રહેતા મેં તમારો ક્યો અપરાધ કર્યો હતો, કે જેથી તમે મને બાણ માર્યું? હું તો મારા માતા-પિતા માટે પાણી લાવવાની ઈચ્છાથી અહીં આવ્યો હતો. તમે તો એકજ બાણથી મારા મર્મને વિદીર્ણ કરીને મારા બંને અંધ અને વૃદ્ધ માતા-પિતાને પણ મારી નાખ્યા. તે બંને ખૂબ જ દુર્બળ અને અંધ છે. નિશ્ચિત જ તરસથી પીડિત થયેલ મારી પ્રતિક્ષા કરીને બેઠા હશે. તેઓ લાંબા સમય સુધી મારા આગમનની આશાથી દુઃખ દાયિની તરસથી તરસ્યા મારી રાહ જોશે.”૧૫૫

“હે રાજન ! આ પગદંડી ત્યાં ગઈ છે જ્યાં મારા પિતાનો આશ્રમ છે. તમે જઈને તેમને પ્રસન્ન કરો. જેથી તે ક્રોધિત થઈને તમને શાપ ન આપે. હે રાજન ! તમે મારા શરીરમાંથી આ બાણને કાઢી લો. જેમ નદીના પાણીનો વેગ કોમળ કિનારાને છિન્ન ભિન્ન કરી નાંખે છે. તેમ તીખા બાણે મારા મર્મ સ્થાનને પીડા આપી છે.”૧૫૬

“હે રાજન ! હું બ્રાહ્મણ નથી. એ માટે તમારા મનમાં બ્રાહ્મણ વધને લઈને કોઈ વ્યથા ન હોવી જોઈએ. હે નરશ્રેષ્ઠ હું વૈશ્ય પિતા અને શુદ્ધ જાતિની માતાના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો છું.”૧૫૭

અહીં મૃત્યુની ક્ષણ આવી પહોંચી હોય ત્યારે પોતાની હત્યા માટે જવાબદાર એવા મનુષ્ય પ્રત્યે મુનિકુમાર શ્રવણને ઉદારતા બતાવી તે વંદનીય હતી. શ્રવણે એ ચોખવટ ન કરી હોત તો દશરથ જીવનભર પોતાને હાથે થયેલી બ્રહ્મહત્યાની વાતથી દુઃખી થાત. દશરથને બ્રહ્મ હત્યા કર્યાનો વસવસો ન રહે તે માટે શ્રવણે જે કહ્યું જીવની છેલ્લી ક્ષણે બતાવી તે એના તપને સાર્થક કરનારી ગણાય.

શ્રવણ ઘરતી પર પડ્યો હતો. એ અત્યંત તીવ્ર પીડાને કારણે તરફડતો હતો. દશરથે એની છાતીમાંથી તીર કાઢ્યું અને અત્યંત ત્રસ્ત અવસ્થામાં શ્રવણે દશરથ સામે દ્વિષ્ટિ નાખીને પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. દશરથ ક્ષત્રિય હતા અને શત્રુને મારવામાં પાપનો વિચાર કરતા ન હતા. પરંતુ એમને કોઈ નિદોર્ષની હત્યા કરવાનું પાપકૃત્ય કરવાનું મંજૂર ન હતું.

તેઓ ક્ષાત્રધર્મને જાળવનારા પરાક્રમી રાજકુમાર હતા. જે બની ગયું તે અજાણતા બની ગયું. પાપ થઈ ગયું, પરંતુ એ પાપ ભૂલથી થઈ ગયું હતું.

ઉપરોક્ત પ્રસંગમાં શ્રવણની હૃદયની આંતરવ્યથા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તેમના એક એક વાક્યમાં માતા-પિતા માટેની વેદના અને શોક અવિરતપણે જોઈ શકાય છે.

(VIII) શ્રવણના માતા-પિતાનો વિલાપ :

તે મહર્ષિના અનુચિત વધનું સ્મરણ કરી ધર્માત્મા રઘુકુલ નરેશ પોતાના પુત્ર માટે વિલાપ કરતા રાણી કૌશલ્યાને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૧૫૮ “હે દેવી ! અજાણતા આ મહાન પાપ કરી નાંખવાના કારણે મારી ઈન્દ્રિયો વ્યાકુળ થઈ રહી હતી. હું એકલો જ બુદ્ધિ લગાવીને વિચારતો કે હવે ક્યાં ઉપાયે મારું કલ્યાણ થાય. ત્યાર પછી તે ઘડો ઉઠાવીને હું સરયુનું ઉત્તમ જળ ભરીને લઈને મુનિ કુમારે બતાવેલા માર્ગે તેમના આશ્રમમાં ગયો.” ૧૫૯

“ત્યાં જઈને મેં તેમના દુર્બળ, અંધ અને વૃદ્ધ માતા-પિતાને જોયા. જેમના બીજા કોઈ સહાયક ન હતા. એમની અવસ્થા પાંખ કપાયેલા બે પક્ષીઓની સમાન હતી. મારું હૃદય પહેલાથી જ શોકને કારણે ગભરાયેલું હતું. ભયથી મારા હોશ ઠેકાણે નહોતા. મુનિના આશ્રમ પર પહોંચી મારો એ શોક ખૂબ જ વધી ગયો. મારા પગનો પગરવ સાંભળીને મુનિ આ પ્રમાણે બોલ્યા “બેટા વાર કેમ લાગી ? જલ્દી પાણી લાવો.” ૧૬૦

“હે બેટા ! તે ખૂબ સમય સુધી જલકીડા કરી છે. તે કારણે તારી માતા તારા માટે ઉત્કંઠિત થઈ ગઈ છે. અંતઃ શીઘ્ર આશ્રમમાં પ્રવેશ કર. બેટા જો તારી માતા અથવા મેં તારું કોઈ અપ્રિય કર્યું હોય તો તારે મનમાં ન લાવવું જોઈએ. કારણ કે તું તપસ્વી છે. અમે અસહાય છીએ. તું જ અમારો સહાયક છે. અમે અંધ છીએ. તું જ અમારું નેત્ર છે. અમારા લોકોના પ્રાણ તારામાં જ અટકાયેલા છે. બતાવ તું કેમ કાંઈ બોલતો નથી ?” ૧૬૧

મુનિને જોઈને મારા મનમાં ભય લાગવા લાગ્યો. મારી જીભ આમ-તેમ થવા લાગી. કયા અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થાય તે સમજાતું નથી. આ પ્રકારે અસ્પષ્ટ વાણીમાં મેં બોલવાનો

પ્રયાસ કર્યો. માનસિક ભય અને બાહ્ય ચેષ્ટાઓને દબાવીને ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરી અને મુનિ ઉપર પુત્રના મૃત્યુથી જે સંકટ આવી પડ્યું હતું તે તેમના ઉપર પ્રકટ કરીને બોલ્યો. ૧૬૨

“હે મહાત્મન્ ! હું આપનો પુત્ર નથી. દશરથ નામનો એક ક્ષત્રિય છું. મેં પોતાના કર્મવશ આ આપું દુઃખ મેળવ્યું છે. જેની સત્ પુરુષોએ હંમેશા નિંદા કરી છે. હે ભગવન હું ઘનુષ્ય બાણ લઈને સરયુના કિનારે આવ્યો હતો. મારો આવવાનો ઉદ્દેશ્ય એ હતો કે કોઈ જંગલી હિંસક પશુ અથવા હાથી ઘાટ ઉપર પાણી પીવા માટે આવે તો તેને મારવું. થોડીવાર બાદ મને જળમાં ઘડો ભરવાનો અવાજ સંભળાયો. મેં એવું માન્યું કે કોઈ હાથી આવીને પાણી પીઈ રહ્યો છે. એ માટે તેના ઉપર બાણ ચલાવ્યું. પછી સરયુના તટ પર આવીને જોયું કે મારું બાણ એક તપસ્વીની છાતીમાં લાગ્યું છે અને તે મૃતઃપ્રાયઃ થઈને ઘરતી ઉપર પડ્યા છે” ૧૬૩ “તે સમયે એમના કહેવાથી મેં એકાએક તે બાણ તેમના મર્મસ્થાનમાંથી કાઢી નાખ્યું.” ૧૬૪ “બાણ કાઢવાની સાથે તે તત્કાળ સ્વર્ગ સીધાવી ગયા. મરતી વખતે તેમણે આપ બંને પૂજનીય અંધ માતા-પિતા માટે ખૂબ જ શોક અને વિલાપ કર્યો હતો.” ૧૬૫

“આ પ્રકારે ખબર ન રહેતા મારા હાથથી આપના પુત્રનો વધ થઈ ગયો છે. આવી અવસ્થામાં મારી તરફ જે શાપ અથવા અનુગ્રહ બાકી હોય તે આપ આપો. આપ મહર્ષિ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. મેં મારા મુખેથી જ પાપ પ્રકટ કરી દીધું હતું. એ માટે મારી કૂરતાથી ભરેલી આ વાત સાંભળીને તે પૂજ્યપાદ મહર્ષિએ મને કઠોર દંડ કે ભષ્મ થઈ જાય તેઓ શાપ આપી શક્યા નહિ.” ૧૬૬

“તેમના મુખ પર આંસુઓની ધારા વહેવા લાગી અને તેઓ શોકથી મુર્ચ્છિત થઈને લાંબા નિઃશ્વાસો લેવા લાગ્યા. હાથ જોડી તેમની સામે ઉભો હતો. તે સમયે તે મહાતેજસ્વી મુનિએ મને કહ્યું” ૧૬૭ “હે રાજન્ ! જો આપ અહીં આવીને પાપકર્મને પોતે જ બતાવ્યું ન હોત તો શીઘ્ર જ તમારા મસ્તકના સેંકડો હજારો ટૂંકડા થઈ જાત.” ૧૬૮

તે બંને તપસ્વી પોતાના તે પુત્રને સ્પર્શ કરીને તેની નજીક જઈને તેના શરીર પર પડી ગયા. ફરી પિતાએ પુત્રને સંબોધન કરીને કહેવા લાગ્યા. “બેટા ! જો હું તને પ્રિય ન

હોય તો તું પોતાની ધર્માત્મા માતાની તરફ જો. તું એના હૃદયે કેમ લાગી જતો નથી ? બેટા કંઈ તો બોલ. હવે પાછલી રાતમાં મધુર સ્વરથી શાસ્ત્ર અથવા પુરાણ આદિ અન્ય કોઈ ગ્રંથનું વિશેષ રૂપ સ્વાધ્યાય કરી હવે કોના મુખથી હું મનોરમ શાસ્ત્રચર્યા સાંભળીશ ?”

૧૬૯

“હવે કોણ સ્નાન, સંધ્યા ઉપસાના તથા અગ્નિહોત્ર કરી મારી પાસે બેસીને પુત્રશોકના ભયથી પીડિત એવા મને વૃદ્ધને સાંત્વના દેતા કોણ મારી સેવા કરશે ? હવે કોણ એવું હશે જે કંદ, મૂળ અને ફળ લાવી મને અકર્મણ્ય અન્ન સંગ્રહથી રહિત અને અનાથને પ્રિય અતિથિની માફક ભોજન કરાવશે ? બેટા તમારી આ તપસ્વીની માતા અંધ, વૃદ્ધ, દીન તથા પુત્ર માટે ઉત્કંઠિત રહેવાવાળી છે. હું એનું ભરણ-પોષણ કઈ રીતે કરીશ ? પુત્ર ઉભો રહે, ચમરાજના ઘરે ન જા. કાલે મારી સાથે અને માતા સાથે ચાલજે.”૧૭૦

“અમે બંને શોકથી આર્ત, અનાથ અને દીન છીએ. તારા ન રહેવાથી અમે પણ જલ્દી ચમલોકના માર્ગે જઈશું. ત્યારપછી સૂર્યપુત્ર ચમરાજના દર્શન કરીને હું એમને એ વાત કરીશ. ‘હે ધર્મરાજ ! મારા અપરાધો ક્ષમા કરો અને મારા પુત્રને છોડી દ્યો. જેથી તે પોતાના માતા-પિતાનું ભરણ-પોષણ કરી શકે. તે ધર્માત્મા છે. મહાયશસ્વી છે. મારા જેવા અનાથને તે એકવાર અભયદાન આપી શકે છે.”૧૭૧

“અમારા જેવા તપસ્વીઓની આ કુળમાં જન્મેલાની કોઈ પુરુષની ખરાબગતિ પ્રાપ્ત થઈ નથી. ખરાબ સ્થિતિ તો તેની થશે જેમણે મારા બંધુરૂપ તને અકારણ માર્યો છે.”૧૭૨ આ પ્રકારે તેઆ દીનભાવથી વારંવાર વિલાપ કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી પોતાની પત્ની સાથે તે પુત્રને જલાંજલિ આપવામાં પ્રવૃત્ત થયા.૧૭૩

આ પ્રકારે શ્રવણના માતા-પિતાએ પુત્ર વિયોગે દુઃખી થયેલા બંને વિલાપ કરે છે. તેમના વિલાપમાં તેમનો અસહાય સ્થિતિનો આપણને ખ્યાલ આવે છે. તેમના વિલાપમાં પુત્ર સ્નેહ ડોક્યા વગર રહેતો નથી. અહીં પણ પ્રિયજનના વિયોગની આંતરવ્યથા જોઈ શકાય છે.

(IX) શ્રવણના માતા-પિતાએ દશરથને આપેલ શાપ :

“હે રાજન તમે આજે અમને મારી નાખો. હવે મરવામાં અમને કષ્ટ થશે નહિ. મારે એક જ પુત્ર હતો. જેને તમે પોતાના બાણનું નિશાન બનાવીને મને પુત્ર હીન બનાવી દીધો. તમે અજ્ઞાન વશ મારા એ પુત્રની હત્યા કરી છે. તેના કારણે હું તને પણ અત્યંત ભયંકર અને જાણી જોઈને દુઃખ દેવાવાળો શાપ આપું છું.”૧૭૪

“અત્યારે પુત્ર વિયોગને કારણે મને જેવું કષ્ટ થઈ રહ્યું છે તેવું જ તમને પણ થશે. તમે પણ પુત્રશોકને કારણે કાળનો ભોગ બનશો.”૧૭૫

“હે નરેશ્વર ! ક્ષત્રિય થઈને અજાણતા તમે વૈશ્ય જાતિય મુનિનો વધ કર્યો છે. તે માટે જલ્દી તમને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ નહિ લાગે. છતાં પણ તમને આવી જ ભયાનક અને પ્રાણ લેવાવાળી અવસ્થા પ્રાપ્ત થશે.”૧૭૬

આ પ્રમાણે શ્રવણના માતા-પિતાએ પુત્ર વિયોગ સહન ન થતાં પ્રાણ ત્યાગ કરતાં પહેલા તેઓને પણ પુત્ર વિયોગ સહન કરવો પડશે એવો શાપ આપે છે. આ શાપમાં તેમની આંતરવ્યથાના દર્શન થાય છે. પોતાના પુત્રના વિરહને કારણે છેવટે બંને અંધ માતા-પિતા મૃત્યુ પામે છે. અહીં પ્રિયજનનો વિયોગ કેટલો અસહ્ય છે તે જણાય આવે છે.

(X) દશરથે અંત સમયે કરેલ વિલાપ અને મૃત્યુ :

“આ પ્રકારે મને શાપ આપીને ખૂબ જ લાંબા સમય સુધી કરુણાજનક વિલાપ કરતાં રહ્યા. પછી તે બંને પતિ-પત્ની પોતાના શરીરને સળગતી ચિતામાં નાંખીને સ્વર્ગ તરફ ચાલ્યા ગયા. હે દેવી આ પ્રકારે બાળ સ્વભાવને કારણે મેં પહેલા શબ્દવેદી બાણ મારીને અને તે મુનિના શરીરમાંથી બાણ ખેંચીને જે તેમના વધરૂપી પાપ કર્યું છે તે આજે આ પુત્ર વિયોગની ચિંતામાં પડેલા મને સ્વયં જ સ્મરણ થઈ આવ્યું છે.”૧૭૭

આમ કહીને તે રાજા મૃત્યુના ભયથી ત્રસ્ત થઈને પોતાની રડતી પત્નીને રડતા રડતા કહ્યું “હે કૌશલ્યા ! હવે હું પુત્રશોકથી પોતાના પ્રાણોનો ત્યાગ કરીશ. આ સમયે હું

તમને પોતાની આંખોથી જોઈ શકતો નથી. તમે મને સ્પર્શ કરો. હે દેવી મેં જે રામની સાથે વર્તાવ કર્યો તે યોગ્ય ન હતો. પરંતુ રામે જે મારી સાથે વ્યવહાર કર્યો છે તે તેમનાં માટે યોગ્ય છે."૧૭૮

"હે કૌશલ્યા ! હવે મારી આંખો તમને જોઈ શકતી નથી. સ્મરણ શક્તિ પણ લૂપ્ત થઈ રહી છે. આ બાજુ જુઓ તે ચમરાજના દૂત જાતે અહીંથી લઈ જવા માટે ઉતાવળા થઈ રહ્યા છે. આનાથી મોટું દુઃખ મારા માટે બીજું કર્યું હોય કે હું પ્રાણાન્ત સમયે સત્ય પરાક્રમી, ધર્મજ્ઞ રામના દર્શન કરી શકતો નથી. તે મનુષ્ય નહિ દેવતા હશે, જે આજથી પંદરમાં વર્ષે વનમાંથી પાછા ફરેલાં રામનું સુંદર અને મનોહર કુંડળોથી અલંકૃત મુખ જોઈ શકશે."૧૭૯

"હે કૌશલ્યા મારા ચિત્ત ઉપર મોહ છવાઈ રહ્યો છે. હૃદય વિદીર્ણ થઈ રહ્યું છે. ઇન્દ્રિયોનો સંયોગ થવા છતાં પણ મને શબ્દ, સ્પર્શ અને રસ આદિ વિષયોનો અનુભવ થતો નથી. જે પ્રમાણે તેલ ખૂટી પડે ત્યારે દિવાની જ્યોત વિલીન થાય એ જ પ્રમાણે ચેતના ક્ષીણ થવાના કારણે મારી બધી ઇન્દ્રિયો ક્ષીણ થઈ ગઈ છે."૧૮૦

"જે પ્રકારે નદીનો વેગ પોતાના જ કિનારાઓને કાપીને પાડી દે છે તે પ્રકારે મારા પોતાનો જ ઉત્પન્ન થયેલો શોક મને વેગપૂર્વક અનાથ અને અચેત બનાવી રહ્યો છે. હે મહાબાહુ રાઘવ ! અરે ! મારા કષ્ટોને દૂર કરવાવાળા રામ ! હે મારા નાથ ! હે મારા બેટા ! તું ક્યાં ચાલ્યો ગયો." ૧૮૧ "હે કૌશલ્યા ! હવે મને કશું જ દેખાતું નથી. હે તપસ્વીની સુમિત્રા ! હવે હું આ મૃત્યુ લોક છોડીને જઈ રહ્યો છું હે મારી શત્રુ એવી કૂર અને કુલનાશક કેકેયી ! તારી કુટિલ કામના પૂરી થઈ."૧૮૨

આ પ્રકારે રામની માતા કૌશલ્યા અને સુમિત્રાની નજીક શોકપૂર્ણ વિલાપ કરતાં રાજા દશરથના ગ્રવનનો અંત સમય નજીક આવ્યો. ૧૮૩ પોતાના પ્રિય પુત્રના વનવાસથી શોકાકુળ થયેલા રાજા દશરથ આ પ્રકારે દીનતાપૂર્વક વચન કહેતા અડધી રાત્રી પસાર થતા થતાં અત્યંત દુઃખથી પીડિત થઈ ગયા અને તે સમયે ઉદારદર્શી નરેશ પોતાના પ્રાણને ત્યાગી દીધો.૧૮૪

આમ દશરથ રાજાને મૃત્યુ સમયે શ્રવણવદ્ય પ્રસંગ યાદ આવે છે. સાથે સાથે શ્રવણના માતા-પિતાએ આપેલો શાપ યાદ કરીને અત્યંત ક્રુણ વલાપ કરતા શોકાકુળ મહારાજ પ્રાણનો ત્યાગ કરે છે. અહીં મહારાજ દશરથને પ્રિયજનના વલયોગે દુઃખી થયેલાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ અને પ્રિયજનના વલયોગમાં જ મૃત્યુને ભેટે છે. અહીં તેમની આંતરવ્યથાના દર્શન થાય છે.

(XI) રાજા દશરથના મૃત્યુથી રાણીઓએ કરેલ વલાપ :

ત્યાર પછી જે કૌશલ નરેશ દશરથની પાસે રહેવાવાળી સ્ત્રીઓ હતી તે તેમની શય્યાની પાસે જઈને પોતાના સ્વામીને જગાડવા લાગી. તે સ્ત્રીઓ તેમને સ્પર્શ આદિ માટે યોગ્ય હતી. અતઃ વલનલભાવથી યુક્તિપૂર્વક તેમની શય્યાને સ્પર્શ કર્યો. સ્પર્શ કરવા છતાં તેમનામાં જીવનના કોઈ ચલ્હ ન જોયા. સૂતેલા પુરુષની સ્થિતિ હોય છે તે સ્ત્રીઓ સારી રીતે જાણતી હતી. હવે તેમણે હૃદય અને હાથના મૂળ ભાગમાં ચાલવાવાળી નાડીઓની પરીક્ષા કરી. પરંતુ તેમાં પણ કોઈ ચેષ્ટા જણાતી ન હતી. ફરી તે સર્વે કંપિત થઈ ઉઠી. એમના મનમાં રાજાના પ્રાણ નલકળી ગયા હોવાની શંકા થઈ.૧૮૫

જંગલમાં યુથપતિ ગજરાજ પોતાના નલાસ સ્થાનથી અન્યત્ર ચાલ્યા જવાથી હાથણીઓ ક્રુણ ચલ્કાર કરવા લાગે તેમ અન્તઃપુર ની સુંદરી રાણીઓ અત્યંત દુઃખી થઈને ઉચ્ચ સ્વરે આતર્નાદ કરવા લાગી.૧૮૬

કૌશલ્યા અને સુમિત્રાએ રાજાને જોયા, તેમના શરીરને સ્પર્શ કર્યો અને “હે નાથ નો પોકાર કરતી તે બંને રાણીઓ પૃથ્વી પર પડી ગઈ.૧૮૭ ત્યાર પછી આવેલી મહારાજની કૈકેયી આદિ સર્વ રાણીમાં શોકથી સંતપ્ત થઈને રડવા લાગી અને અચેત થઈને પડી ગઈ. તે આકંદ કરતી રાણીઓ ત્યાં પહેલાથી થયેલા પ્રબલ આર્તનાદને વધુ પ્રબળ બનાવી દીધો. આમ આકંદથી સમગ્ર મહેલ જોરથી ગુંજ ઉઠ્યો.૧૮૮

કાલઘર્મને પ્રાપ્ત થયેલ રાજા દશરથનું તે ભવન ડરેલાં, ગભરાયેલા અને અત્યંત

ઉત્સુક થયેલા મનુષ્યોથી ભરાય ગયું. સર્વત્ર રડવાના ભયંકર અવાજ આવવા લાગ્યા. ત્યાં રાજાના બધા બંધું-બાંધવો શોક સંતાપથી પીડિત થઈને એકત્ર થઈ ગયા. તે સમગ્ર ભવન તત્કાળ આનંદશૂન્ય થઈને દીન-દુઃખી અને વ્યાકુળ દેખાવા લાગ્યું. ૧૮૯

તે તપસ્વી ભૂપાલ શિરોમણીને દિવંગત થયેલા જાણી તેમની સર્વત્ર પત્નીઓ તેમને ચારેય બાજુએ ઘેરીને અત્યંત દુઃખી થઈને જોરજોરથી રડવા લાગી અને તેમનાં બંને હાથો પકડીને અનાથની માફક કરુણ વિલાપ કરવા લાગી. ૧૯૦

આમ દશરથના મૃત્યુથી તેમની સર્વ રાણીઓ અત્યંત દુઃખ અનુભવે છે તેમનો વિલાપ એ તેમના પ્રત્યેના અનન્ય પ્રેમ બતાવે છે. અહીં તેમની પ્રિયજન વિરહને કારણે જનમતી આંતરવ્યથાના દર્શન થાય છે.

(XII) કૌશલ્યા અને અન્ય રાણીઓનો વિલાપ :

ઓલવાય ગયેલ આગ, જળ વગરના સમુદ્ર તથા કિરણો વગરના સૂર્યની જેમ, શોભા વગરના થયેલા દિવંગત રાજાના શબને જોઈને કૌશલ્યાના નેત્રોમાં આસું ભરાઈ આવ્યા. તે અનેક પ્રકારથી શોકાકુળ થઈને રાજાના મસ્તકને ગોદમાં લઈને કેકેયીને આ પ્રકારે કહેવા લાગી. "હે દુરાચારિણી કુર કેકેયી ! તારી કામના સફળ થઈ હવે રાજાનો પણ ત્યાગ કરી એકાગ્રચિત થઈ પોતાના અકંટક રાજ્યને ભોગવ. રામ મને છોડી વનમાં ચાલ્યા ગયા અને મારા સ્વામી સ્વર્ગે સીધાવી ગયા. હવે હું દુર્ગમ માર્ગમાં સાથીઓથી વિખુટી પડી. અસહાય અબલાની માફક જીવિત નહિ રહી શકું." ૧૯૧

"નારી ધર્મનો ત્યાગ કરનારી કેકેયી સિવાય સંસારમાં બીજી કોણ એવી સ્ત્રી હોય જે પોતાના માટે આરાધ્ય દેવ સ્વરૂપ પતિનો પરિત્યાગ કરીને જીવવા ઈચ્છે છે ? જેમ કોઈ ધનનો લોભી બીજને ઝેર ખવડાવી દે છે અને તેનાથી થયેલા હત્યાના દોષ ઉપર ધ્યાન આપતા નથી. તે પ્રકારે આ કેકેયીએ કુબ્જાના કારણે રઘુવંશીઓના આ કુળનો નાશ કરી નાખ્યો." ૧૯૨

“હું અનાથ અને વિધવા બની ગઈ. આ વાત મારા ધર્માત્મા પુત્ર કમલનયન રામને ખબર નથી. તે તો વનમાં અહીંથી જીવતા જ અદ્વિત્ય થઈ ગયા છે. હું પણ આજે જ મૃત્યુને ચરણે જઈશ. એક પતિપ્રતાની માફક પતિના શરીરને આલિંગન કરીને ચિતાની આગમાં પ્રવેશ કરીશ.” ૧૯૩

પતિના શરીરને હૃદયથી લગાવીને અત્યંત દુઃખથી આર્ત થઈને કરુણવિલાપ કરતી તપસ્વિની કૌશલ્યાને રાજકાજ જોવાવાળા મંત્રીઓએ બીજી સ્ત્રીઓ દ્વારા ત્યાંથી દૂર કરી. ૧૯૪

જ્યારે મંત્રીઓએ રાજાના શબને તેલની કડાયમાં સુવડાવ્યા ત્યારે તે જાણી સર્વ રાણીમાં ‘હાય રે મહારાજ પરલોકવાસી થઈ ગયા’ એમ કહેતી ફરી વિલાપ કરવા લાગી. તેમના મુખ પર આંખોમાંથી આંસુઓના ઝરણાઓ ઝરી રહ્યા હતાં. તેઓ પોતાની ભુજાઓ ઉપર કરી દીનભાવથી રડતી અને શોક સંતપ્ત થઈને દયનીય રીતે વિલાપ કરવા લાગી. ૧૯૫

“હે મહારાજ અમે સત્ય પ્રતિજ્ઞા એવા, સદા પ્રિય બોલવાવાળા પોતાના પુત્ર રામથી તો જુદા પડ્યા જ હતા. હવે આપ પણ અમારો પરિત્યાગ કરી રહ્યા છો ? રામથી જુદી પડેલી અમે સર્વ વિધવાઓ આ દુષ્ટ વિચારવાળી સૌતન કેકેયીની પાસે કેવી રીતે રહીશું ? જે અમારા અને આપના પણ રક્ષક અને પ્રભુ હતા તે મનસ્વી રામ રાજલક્ષ્મીને છોડી વનમાં ચાલ્યા ગયા. વીર રામ અને આપ પણ ન રહેવાથી અમારા ઉપર ખૂબ મોટું સંકટ આવી ગયું છે. જેનાથી અમે મોહિત થઈ રહ્યા છીએ. હવે સૌતન કેકેયી દ્વારા તિરસ્કૃત થયેલ અમે અહીં કેવી રીતે રહી શકીશું ?” ૧૯૬

રઘુકુલ નરેશ દશરથની તે સુંદર રાણીઓ મહાન શોકથી ગ્રસ્ત થઈને આંસુઓ વહાવતી વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટાઓ અને વિલાપ કરી રહી હતી. એમનો આનંદ લૂંટાઈ ગયો હતો. ૧૯૭

“અયોધ્યાના રાજમહેલમાંથી કડવાશ દશરથ, લક્ષ્મણ, કેકેયી, કૌશલ્યા અને કવચિત રામના મુખે પણ આપણે સાંભળી છે. પણ આ ક્ષણે કૌશલ્યાના સૌપ્રથમ ઉદ્ગારમાં રાજ માટેનો શોક આવા કુર ઉપાલભ તરીકે પ્રગટ થયો તો તેની પાછળ શું રહસ્ય હશે ?” ૧૯૮

આમ કૌશલ્યા અને અન્ય રાણીઓ વિલાપમાં તેમનાં હૃદયની આંતરવ્યથા જ બતાવે છે. દશરથ મૃત્યુથી તેમની પારિવારીક આંતરવ્યથા પણ અહીં જોવા મળે છે.

(XIII) અયોધ્યાવાસીઓનો શોક :

મહાત્મા રાજા દશરથ વગરની તે અયોધ્યાપુરી નક્ષત્ર વગરની રાત્રિ અને પતિવિહિન નારીની માફક શ્રીહીન બની ગઈ હતી. નગરના સર્વ મનુષ્યો, આંસુઓ વહાવી રહ્યા હતા. કુલવતી સ્ત્રીઓ હાહાકાર કરી રહી હતી. રસ્તાઓ અને ઘરોના ઢ્વાર સૂના દેખાતાં હતાં. આ પ્રકારે તે નગરી પહેલાની માફક શોભાયમાન લાગતી ન હતી. સૂર્ય વગરના પ્રભાહીન આકાશ તથા નક્ષત્રો વગરની શોભાહીન રાત્રીની માફક અયોધ્યાનગરી મહાત્મા રાજા દશરથથી રહિત થયેલી શ્રીહીન પ્રતિત થતી હતી. તેના રસ્તા ઉપર આંસુઓથી અવરુદ્ધ કંઠવાળા મનુષ્યોની ભીડ એકત્ર થઈ ગઈ હતી. ૧૯૯

સ્ત્રી પુરૂષના ટોળાઓ એક સાથે ઉભા રહી ભરત માતા કેંકેયીની નિંદા કરવા લાગ્યા. તે સમયે મહારાજના મૃત્યુથી અયોધ્યામાં રહેવાવાળા સર્વ લોકો શોકાકુળ થઈ રહ્યા હતા. કોઈ પણ શાંતિ અનુભવતા ન હતા. ૨૦૦

આમ મહારાજ દશરથના મૃત્યુથી સમગ્ર નગરજનો ખૂબ જ દુઃખ અનુભવે છે અને શોકમય વાતાવરણમાં સમગ્ર અયોધ્યા ડુબી જાય છે.

(XIV) ભરતની ચિંતા અને દુઃખદ સ્વપ્ન :

જે રાત્રે દૂતોએ તે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો તે પહેલા રાતે ભરતે એક અપ્રિય સ્વપ્ન જોયું. રાતવિતતા જ્યારે સવાર પડ્યું ત્યારે તે અપ્રિય સ્વપ્ન જોઈને રાજાધિરાજ દશરથના પુત્ર ભરત મનમાં ને મનમાં ખૂબ જ સંતપ્ત થયા. ત્યારે મિત્રોથી ઘેરાઈને બેઠેલાં તેમને એક પ્રિય મિત્રએ ભરતને પૂછ્યું, "હે મિત્ર તું આજે કેમ પ્રસન્ન નથી ?" ૨૦૧

ભરતે મિત્રના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો કે, 'હે મિત્રો તમે મને પ્રસન્ન કરવા પ્રયત્ન કર્યા તેની હું કદર કરું છું. જે કારણે મારું મન વ્યગ્ર બન્યું છે તે અંગે હું તમને કહું છું. તે તમે

સાંભળો. આજે રાત્રે મને અમંગળ સ્વપ્ન આવ્યું. સ્વપ્નમાં મેં મારા પિતાજીને જોયા છે. તેમનું મુખ મલિન હતું. વાળ વેરવિખેર હતા અને તેઓ ઉંચા પર્વત પરથી ગબડીને તેઓ છાણ કાઢવાના ખાડામાં પડી ગયા હતા. મેં તેમને છાણના તે કુંડમાં તેમને તરતા જોયા હતા. તેઓ તેલમાં ડુબેલા હતા ત્યારે ખોબેખોબા ભરીને તેલ પીતા હતા અને વારંવાર હસતા હોય તેમ દેખાતું હતું.”૨૦૨

“પછી તેમને તેલ અને ભાત ખાધા ત્યારબાદ તેમના સમગ્ર શરીર ઉપર તેલ લગાવવામાં આવ્યું અને પછી મસ્તક નીચે કરીને તેલમાં ડૂબકા મારવા લાગ્યા. સ્વપ્નમાં મેં એ પણ જોયું કે સમગ્ર સમુદ્ર સુકાય ગયો છે, ચંદ્રમાં પૃથ્વી પર પડી ગયો છે. સમગ્ર પૃથ્વી ઉપદ્રવગ્રસ્ત અને અંધકારથી આરછાદિત બની ગઈ છે.”૨૦૩ “મહારાજની સવારીના કામમાં આવવાવાળા હાથીઓના દાંતના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા હતા અને પહેલાથી જે પ્રજ્વલિત થયેલી આગ એકાએક ઓલવાય ગઈ છે.” ૨૦૪

“ઘર્માત્મા રાજા દશરથ લાલ રંગની ફૂલોની માળા પહેરેલ અને ચંદન લગાવી ગર્દભ જોડેલા રથમાં બેસી અને ઝડપથી દક્ષિણ દિશા તરફ ગયા.”૨૦૫

“આ પ્રકારે તે ભયંકર રાત્રિના સમયે મેં જે સ્વપ્ન જોયું છે તેનું ફળ એવું હશે કે હું, રામ, રાજા દશરથ અથવા લક્ષ્મણ આમાંથી કોઈનું એકનું અવશ્ય મૃત્યુ થશે.”૨૦૬

“જેના વિષયમાં મેં પહેલા ક્યારેય પણ વિચાર્યું ન હતું એવા અનેક પ્રકારના દુઃસ્વપ્નો જોઈને તથા મહારાજનું દર્શન આ રૂપમાં કેમ થયું ? જેની મારા મનમાં કોઈ કલ્પના ન હતી. એવું વિચારી મારા હૃદયનો મોટો ભય દૂર થતો નથી.”૨૦૭

આમ ભરત પોતાના પિતાને અનન્ય પ્રેમ કરે છે તેથી તેના પિતાનું મૃત્યુ થતાં તેમને ભયંકર સ્વપ્ન આવે છે. સ્વપ્નમાં દશરથની સ્થિતિ જોઈને કોઈના મૃત્યુની કલ્પના કરે છે. સ્વપ્નથી દુઃખી ભરત એ પોતાના પરિવારના દુઃખે દુઃખી થયેલ જોવા મળે છે. જે ભરતનો સર્વ પ્રત્યેનો પ્રેમ બતાવે છે.

(XV) દશરથ મૃત્યુથી ભરતનો વિલાપ :

કેકેયી રાજ્ય લોભથી મોહિત થયેલી હતી. તે રાજાનો વૃતાન્વ ન જાણવાવાળા ભરતને તે ઘોર અપ્રિય સમાચારને પ્રિય સમજતી. આ પ્રકારે બતાવવા લાગી. "હે બેટા ! તારા પિતા દશરથ સત્યવચની, દયાવાન, સતપુરુષોના આશ્રયદાતા, તેજસ્વી, યજ્ઞશીલ અને ધર્માત્મા હતા. તારા પિતા હવે આપણી પાસે રહ્યા નથી. જગતના સર્વ જીવોને જે અંતિમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે ગતિ તેઓ પામ્યા છે."૨૦૮

ભરત ધાર્મિક કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં હતાં અને તેમનું હૃદય શુદ્ધ હતું. માતાની વાત સાંભળીને પિતૃશોકથી અત્યંત પીડિત થઈને એકાએક પૃથ્વી પર પડી ગયા અને 'અરે રે હું મરી ગયો' આ પ્રકારે અત્યંત દીન અને દુઃખમય વચન કહીને રડવા લાગ્યા. પરાક્રમી મહાબાહુ ભરત પોતાના હાથને વારંવાર ઉંચા કરીને પૃથ્વી પર ફટકારીને પડી ગયા. તે મહાતેજસ્વી રાજકુમારની ચેતના ભ્રાન્ત અને વ્યાકુળ બની ગઈ. તે પિતાના મૃત્યુથી દુઃખી અને શોકથી વ્યાકુળ ચિત્ત થઈને વિલાપ કરવા લાગ્યા. ૨૦૯

"અરે રે ! મારા પિતાજીની આ અત્યંત સુંદર પથારી પહેલા શરદ કાળની રાત્રિમાં ચન્દ્રમાંથી સુશોભિત થવાવાળી નિર્મળ આકાશની માફક શોભા પામતી હતી તે આજે બુદ્ધિમાન મહારાજ વગર ચન્દ્ર વગરના આકાશ અને સુકાયેલા સમુદ્રની માફક શ્રીહીન જણાય આવે છે."૨૧૦

"હે માતા ! મહારાજને એવો કયો રોગ થઈ ગયો હતો કે જેથી તેઓ મારા આવતાં પહેલાં જ તેઓ ચાલ્યા ગયા. રામ આદિ સર્વ ભાઈ ધન્ય છે. જેમણે સ્વયં ઉપસ્થિત રહીને પિતાજીના અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર કર્યા. નિશ્ચિય જ મારા પૂજ્ય પિતા યશસ્વી મહારાજને મારા અહીં આવવાની ખબર નથી. અન્યથા તે શીઘ્ર જ મારા મસ્તકને નમાવીને તેને પ્રેમથી સુંઘેત."૨૧૧

"હે આર્યા ! ધર્મનું આચરણ એ જેમનો સ્વભાવ બની ગયો હતો તથા જે ખૂબ જ

દ્વઢતાની સાથે ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરતા હતા તે મારા સત્યપરાક્રમી અને ધર્મજ્ઞ પિતા મહારાજ દશરથ અંતિમ સમયમાં શું કહી ગયા હતા ? મારા માટે જે એમનો ઉત્તમ અંતિમ આદેશ હોય તો હું સાંભળવા ઇચ્છું છું."૨૧૨

આમ ભરત એ દશરથના મૃત્યુથી અપાર વેદના અનુભવે છે. અહીં પ્રિયજનના વિયોગથી જનમતી આંતરવેદનાના દર્શન ભરતના સંવાદમાં જોઈ શકાય છે.

(XVI) દશરથના મૃત્યુ સમાચાર રામનો વિલાપ :

રામને ભરતે કહ્યું "જ્યારે હું કેકેય દેશમાં હતો અને આપ વનમાં ચાલ્યા ગયા હતા ત્યારે અશ્વમેઘ આદિ યજ્ઞોના કર્તા અને સત્પુરુષો દ્વારા સમ્માનિત બુદ્ધિમાન મહારાજ દશરથ સ્વર્ગ લોકમાં ચાલ્યા ગયા. સીતા અને લક્ષ્મણની સાથે આપ રાજયથી નિકળ્યા ત્યારે દુઃખ શોકથી પીડિત થયેલા મહારાજ સ્વર્ગલોકમાં ચાલ્યા ગયા. પુરુષસિંહ ! ઉભા થાઓ અને પિતાજીને જલાંજલિ દાન કરો. હું અને શત્રુઢન બંને પહેલા જ તેમને માટે જલાંજલિ આપી ચુક્યા છીએ. રઘુનંદન કહેવાય છે કે પ્રિય પુત્ર દ્વારા અપાયેલ જળ આદિ પિતૃલોકમાં અક્ષય હોય છે અને આપ પિતાના પરમ પ્રિય પુત્ર છો."૨૧૩

ભરતે કહેલ પિતાના મૃત્યુ સંબંધ રાખવાવાળી કરુણાજનક વાત સાંભળી રામ દુઃખને કારણે અચેત જેવા થઈ ગયા.૨૧૪ પૃથ્વીપતિ રામ આ પ્રકારે પૃથ્વી ઉપર પડીને નદીના તટને દાંતોથી વિદિર્ણ કરવાવાળા પરિશ્રમથી થાકેલા હાથી જેવા લાગતા હતાં. શોકને કારણે દુર્બળ થયેલાં તે મહાઢનુર્ઢર રામને બઢી બાજુએથી ઘેરી સીતા સહિત રડતા તે ત્રણેય ભાઈઓ આંસુઓના જળથી ભીના થવા લાગ્યા. થોડીવાર બાદ પુનઃ હોંશમાં આવેલ, નેત્રોમાંથી અશ્રુવર્ષા કરતાં કકુત્સ્થ ભૂષણ રામ અત્યંત દીન વાણીમાં વિલાપ કરવા લાગ્યા.૨૧૫

"અરે રે ! જે પિતાજી મારા જ શોકથી મૃત્યુ પામ્યા છે તેમનાં હું દાહસંસ્કાર પણ ન કરી શક્યો ? મારા જેવા વ્યર્થ જન્મ લેવાવાળા પુત્રથી તે મહાત્મા પિતાનું કયું કાર્ય સિદ્ધ થયું ? હે નિષ્પાપ ભરત ! તુ કૃતાર્થ થયો છે. તમારું અહોભાગ્ય છે કે તે અને શત્રુઢને

પ્રેતકાર્યોમાં સંસ્કાર કર્મ દ્વારા મહારાજનું પૂજન કર્યું છે. મહારાજ દશરથ વગરની અયોધ્યા હવે પ્રધાન શાસકથી રહિત થયેલ તે અસ્વસ્થ અને વ્યાકુળ બની ઉઠી હશે. હવે વનવાસમાંથી પાછા ફર્યા પછી પણ મારા મનમાં અયોધ્યા જવાનો ઉત્સાહ રહ્યો નથી."૨૧૬

"હે પરંતપ ભરત ! વનવાસનો અવધિ પૂર્ણ કરી જો હું અયોધ્યામાં આવું તો કોણ મને કર્તવ્યનો ઉપદેશ આપશે ? કારણ કે પિતાજી તો પરલોકવાસી બની ગયા છે. પહેલા જ્યારે હું કોઈ આજ્ઞાનું પાલન કરતો હતો ત્યારે તે મારા સદ્વ્યવહારને જોઈને મારા ઉત્સાહને વધારવા માટે જે જે વાતો કરતા હતા તે કાનોને સુખ આપવાવાળી વાતો હવે કોના મુખેથી સાંભળીશ?"૨૧૭

"હે સીતા ! તમારા સસરા ચાલ્યા ગયા. લક્ષ્મણ તું પિતૃહીન બની ગયો. ભરત પૃથ્વીપતિ મહારાજ દશરથના સ્વર્ગવાસના દુઃખદાયી સમાચાર સંભળાવી રહ્યા છે."૨૧૮ ત્યારબાદ રડતી જનકકુમારીને સાંત્વના આપતા દુઃખમગ્ન રામે અત્યંત દુઃખી થયેલા લક્ષ્મણને કહ્યું "ભાઈ તું ઇંદુલીનું પિસાયેલું ફળ અને ચીર અને ઉત્તરીય લઈ આવો હું મહાત્મા પિતાને જલદાન આપવા માટે જઈશ."૨૧૯

તેમણે ઇંદુલી અને બોરનો લોટ મિશ્ર (બદરમિશ્ર) કરી પિંડ તૈયાર કર્યો અને પછી ગોઠવેલ કુશ ઉપર તેને રાખીને અત્યંત દુઃખથી આર્ત થઈને રડતાં રડતાં આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા - "હે મહારાજ ! પ્રસન્નાપૂર્વક આ ભોજન સ્વીકાર કરો. કારણ કે આજકાલ આ અમારા લોકોનો આહાર છે. મનુષ્ય સ્વયં જ અન્ન ખાય છે. તે જ તેમના દેવ પણ ગ્રહણ કરે છે."૨૨૦

સીતા સહિત રડતા તે ચારેય ભાઈઓના રુદનના શબ્દથી તે પર્વત ગરજતાં સિંહોની ગર્જના સમાન પ્રતિધ્વનિત થવા લાગ્યો.૨૨૧

આમ, રામ દશરથ મૃત્યુથી અત્યંત વેદના અનુભવે છે. તેઓ જણાવે છે કે હવે મારે અયોધ્યા જવાનો કોઈ હેતુ નથી. કારણ કે મહારાજ દશરથ ત્યાં નથી. આમ દશરથ પ્રત્યેનો

રામનો અનુરાગ સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે. દશરથના મૃત્યુથી રામના હૃદયની વેદના તેમના પ્રત્યેક શબ્દમાં જોવા મળે છે. તેમના વિયોગથી જ દશરથનું મૃત્યુ થયું છે. એ વાત તેમના હૃદયને કોરી ખાય છે. આમ, રામનો દશરથ પ્રત્યેનો અનહદ પ્રેમ પણ અહીં જોવા મળે છે. અહીં પ્રિયજનના વિયોગને કારણે જનમતી આંતરવ્યથાના દર્શન પણ થાય છે.

(૪) સીતાહરણ :

(1) મારીચની વેદના :

રાવણે જ્યારે રાજાની માફક તેને એવી પ્રતિકૂળ આજ્ઞા આપી ત્યારે મારીચે નિશંક થઈને રાક્ષસ રાવણને કઠોર વાણીમાં આમ કહ્યું "હે નિશાચર ! કયા પાપીએ તમને પુત્ર, રાજ્ય અને મંત્રીઓ સહિત તમારો આ વિનાશનો માર્ગ બતાવ્યો છે ? હે વિજયી વીરામાં શ્રેષ્ઠ નિશાચર ! મંત્રીઓ પોતાના સ્વામી રાજાની કૃપાથી જ ધર્મ, અર્થ, કામ અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે. ઉપયુક્ત ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાવાળા ઘણા બધા સાધુ પુરુષો આ જગતમાં બીજાના અપરાધથી પરિવાર સહિત નષ્ટ થઈ ગયા છે."૨૨૨

"હે રાવણ ! જેના તમે કૂર, દુબુદ્ધિ અને અજ્ઞાનેશ્વરીય રાજા છો તે સર્વ રાક્ષસ અવશ્ય નષ્ટ થઈ જશે. કાકતાલીય ન્યાય અનુસાર મને તમારાથી અકસ્માતે આ ધોર હુકમે દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે. આ વિષયમાં તુજ શોકને યોગ્ય જણાય છે. કારણે કે સેના સહિત તમારો વિનાશ થઈ જશે."૨૨૩

"રામ મને મારીને તમારો પણ જલ્દી વધ કરી નાખશે. જ્યારે બંને તરફથી મૃત્યુ નિશ્ચિત છે ત્યારે રામના હાથથી થવાવાળું જે મૃત્યુ છે તે મેળવી હું કૃતકૃત્ય થઈ જઈશ. કારણ કે શત્રુઓના દ્વારા ચૂદ્ધમાં મરી જઈને પ્રાણ ત્યાગ કરી દઈશ."૨૨૪

"જો તમે મારી સાથે જઈને રામના આશ્રમમાંથી સીતાનું અપહરણ કરશો તો ન તમે જીવિત રહશો અને ન હું, ન લંકાપુરી રહેશે અને નહિ ત્યાંના નિવાસી રાક્ષસ. હે નિશાચર ! હું તમારો હિતેષી છું. એ માટે તમને પાપકર્મથી રોકી રહ્યો છું. પરંતુ મારી વાત

સહન નહિ થાય. સત્ય તો એ છે કે જેનું આયુષ્ય સમાપ્ત થવા આવ્યું હોય છે તે મરણાસન્ન પુરુષ પોતાના સ્વજનોની કહેલી હિતકર વાત પણ સ્વીકારતા નથી."૨૨૫

મારીયે જે જે વાતો કરી તે કોઈપણ શાણા માણસને વિચારમાં નાખી દે તેવી હતી. એની વાતોમાં અનુભવનો રણકો અને અનુભવને આધારે જાણી ઉઠેલાં વિવેકનો પ્રભાવ હતો. સાથે સાથે તે સર્પને વિનાશના મુખમાંથી બચાવવા માટેનો એક સહપ્રયત્ન હતો. તે સમગ્ર રાક્ષસ કુળને બચાવવા ઇચ્છે છે. તેના પ્રત્યેક વાક્યમાં એ વેદના છૂપાયેલી છે. જે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. મારીયનું મનોમંથન શરૂ થઈ ગયું. એની સામે મૃત્યુ રાવણનો દેહ ધારણ કરીને ઉભું હતું. એની સામે બે જ વિકલ્પો હતા. તેમાં જીવન કે મૃત્યુ વચ્ચે પસંદગી કરવાની ન હતી. એની સામે તો બે પ્રકારના મૃત્યુ વચ્ચેની પસંદગી આવી પડી હતી, કાં તો રાવણના હાથે મરવું કે પછી રામને હાથે મરવું અને રાવણના બળ આગળ તે મારીય લાચાર હતો. આમ અંતે તે રામહાથે મૃત્યુ પસંદ કરવા તૈયાર થાય છે.

રાવણ અને મારીય દંડકારણ્ય જવા માટે તૈયાર થયા. મારીયને ખબર હતી કે પોતે મૃત્યુને ભેટવા જઈ રહ્યો છે, પરંતુ અહંકારમાં અંધ બનેલાં અને વાસનાને કારણે વિવેકભ્રષ્ટ બનેલા રાવણને ખબર ન હતી કે પોતે પણ સર્પનાશને માર્ગે જઈ રહ્યો હતો. એકના હૃદયમાં રામ હતા, બીજાના હૃદયમાં સીતાહરણના કોડ હતા. બંને એક જ રસ્તે જઈ રહ્યા હતા. પરંતુ બંનેના લક્ષ્ય જુદા હતા. રાવણની સાથે હોવું અને રાવણના કામમાં મદદરૂપ થવું એ મારીયની મજબૂરી હતી. આવી મજબૂરીમાં ફસાયેલા, છતાં પણ જેના હૃદયમાં રામની રટણા હતી.

"મહાકવિ હનુમંત "મારીયના મનમાં ચાલતી ગડમથલનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે "કાં તો રામને હાથે મરવાનું છે કે પછી રાવણને હાથે મરવાનું છે. જો બંનેને હાથે મરવાનું હોય તો રામને હાથે મરવું સારું ગણાય."૨૨૬

રામના હાથે મરવાનો નિર્ણય કરી મારીય વિચારે છે, "ઘનુષ્ય બાણ ધારણ કરીને રામ મને પકડવા માટે મારી પાછળ પાછળ દોડતાં હશે ત્યારે હું પાછું વાળીને નિહાળી

લઈશ. મારા જેવા ભાગ્યશાળી બીજા કોણ હોઈ શકે !"૨૨૭

અહીં મારીચની વેદના જોઈ શકાય છે. મારીચ સત્ય શું છે તે સમજી ચૂક્યો હતો. અહીં તેના હૃદયની આંતરવ્યથા જોઈ શકાય છે.

(11) સીતા હરણથી પ્રકૃતિની દુઃખદ સ્થિતિ :

રાવણના વેગથી ઉત્પન્ન થયેલ ઉત્પાતસૂચક વાયુના વેગથી હલતા વૃક્ષો પરના વિવિધ પ્રકારના પક્ષીઓ કોલાહલ કરવા લાગ્યા. તેને જોઈને એવું લાગતું હતું કે વૃક્ષ પોતાના મસ્તકો હલાવીને સંકેત આપતા અને સીતાને કહેતા કે તમે ડરશો નહિ. જેના કમળો સુકાય ગયા હતાં અને માછલી આદિ જળચર જીવ ડરી ગયા હતા તે પુષ્કરીણીઓ ઉત્સાહહીન થયેલી મિથિલેશકુમારી સીતાને પોતાની સખી માનીને તેના માટે શોક કરી રહી હતી.૨૨૮

સીતાહરણના સમયે રાવણ પર રોષ પ્રગટ કરતાં સિંહ, વાઘ, મૃગ અને પક્ષી સર્વ સીતાના પડછાયાનું અનુરણ કરતાં દોડી રહ્યા હતા. જ્યારે સીતાનું હરણ થયું ત્યારે ત્યાંના પર્વતો ઝરણાના રૂપમાં આંસુઓ વહાવતા અને ઊંચા શિખરોના રૂપમાં પોતાની ભુજાઓ ઉપર ઉંચી કરીને જાણે કે જોર જોરથી ચિત્કાર કરી રહ્યા હતાં. સીતાનું હરણ થયેલું જોઈને શ્રીમાન સૂર્યદેવ દુઃખી થઈ ગયા. તેમની પ્રભા નષ્ટ થઈ ગઈ અને તેમનું મંડળ પીળું પડી ગયું.૨૨૯

"અરે રે ! રામની ધર્મપત્ની વિદેહનંદિની સીતાનું રાવણ અપહરણ કરી લઈ જઈ રહ્યો છે. ત્યારે કહેવું પડે છે કે સંસારમાં ધર્મ નથી અને સત્ય પણ ક્યાં છે ? સરલતા અને દયાનો પણ સર્વથા લોપ થઈ ગયો છે." આ પ્રકારે ત્યાં ટોળેટોળા એકત્ર થયેલાં સર્વ પ્રાણીઓ વિલાપ કરી રહ્યા હતા. મૃગોના બચ્ચા ભયભીત થઈને દીનમુખેથી રડી રહ્યા હતાં.૨૩૦

આમ રાવણ દ્વારા સીતાનું અપહરણ થતાં સીતાના દુઃખે દુઃખી થયેલી સમગ્ર પ્રકૃતિ

જાણે રડતી હોય એવું વર્ણન વાલ્મીકિએ અહીં કરેલું છે. પ્રકૃતિ સાથેનું વાલ્મીકિનું તાદાત્મ્ય અહીં જોવા મળે છે. અભિજ્ઞાન શાકુંતલમાં કાલિદાસે પણ ચોથા અંકમાં શકુંતલા વિદાય સમયે પ્રકૃતિ દુઃખી થાય છે તે બતાવ્યું છે. આમ સીતા હરણથી પ્રકૃતિ પણ જાણે કે વિલાપ કરી રહી છે.

(III) સીતા અંગે રામની ચિંતા અને વ્યથા :

લક્ષ્મણને દીન, સંતોષશૂન્ય તથા સીતાને સાથે લાવ્યા વગરના આવેલા જોઈને ધર્માત્મા દશરથનંદન રામે પૂછ્યું “હે લક્ષ્મણ ! જે દંડકારણની તરફ પ્રસ્થાન સમયે અયોધ્યાથી મારી પાછળ-પાછળ ચાલી આવેલી તથા જેને તું એકલી મૂકી અહીં આવ્યો છે તે વિદેહકુમારી સીતા આ સમયે ક્યાં છે ? હું રાજ્યથી ભ્રષ્ટ અને હીન થઈને દંડકારણમાં ફરી રહ્યો છું. જે મારા દુઃખમાં સહાયિકા હતી તે તનુમધ્યમાં વિદેહકુમારી ક્યાં છે ? હે વીર જેના વગર હું બે ક્ષણ પણ જીવિત નથી રહી શકતો તથા જે મારા પ્રાણોની સહચરી છે તે દેવકન્યા સમાન સુંદરી સીતા આ સમયે ક્યાં છે” ?૨૩૧

“હે લક્ષ્મણ તપાવેલાં સોના જેવી કાંતિવાળી જનક નંદિની સીતા વિના હું પૃથ્વીનું રાજ્ય અને દેવતાઓનું આદિપત્ય પણ ઈચ્છતો નથી. હે વીર ! જે મને પ્રાણથી પણ વધારે પ્રિય છે તે વિદેહકુમારી સીતા શું હવે જીવિત હશે ? મારું વનમાં આવવું એ સીતાના જોવાઈ જવાથી વ્યર્થ તો નહિ જાયને ? હે સુમિત્રાનંદન ! સીતા નષ્ટ થઈ જવાને કારણે જ્યારે હું મરી જઈશ અને તું એકલો જ અયોધ્યા જઈશ તે સમયે માતા કેકેયી સફળ મનોરથવાળી અને સુખી થશે?” ૨૩૨

“હે લક્ષ્મણ ! જો વિદેહનંદિની સીતા જીવિત હશે તો જ હું આશ્રમમાં પગ મુકીશ. જો સદાચાર પરાયણ મૈથિલી મૃત્યુ પામી હશે તો હું પણ પ્રાણનો પરિત્યાગ કરી દઈશ. હે લક્ષ્મણ જો આશ્રમમાં જતાં વિદેહકુમારી સીતા હસતાં મુખે સામે આવીને મારી સાથે વાત નહિ કરે તો હું જીવિત રહિશ નહિ. હે લક્ષ્મણ બોલો તો ખરા ! યેદેહી જીવિત છે અથવા નહિ ? તારા અસાવધાન થવાના કારણે રાક્ષસ તે તપસ્વિનીને ખાઈ ગયો તો નહિ હોયને ?” ૨૩૩

“જે સુકુમારી છે, બાળા છે તથા જેને વનવાસની પહેલા દુઃખનો અનુભવ નથી કર્યો તે વેદેહી આજે મારા વિચોગથી વ્યથિત ચિત્ત થઈને અવશ્ય શોક કરી રહી હશે.” તે કુટીલ એવા દુરાત્મા રાક્ષસે ઊંચા સ્વરમાં ‘હે લક્ષ્મણ’ એવો અવાજ કરી તારા મનમાં પણ ભય ઉત્પન્ન કરી દીધો છે. એવું લાગે છે કે વેદેહીએ પણ મારા સ્વરને મળતાં તે રાક્ષસનો સ્વર સાંભળી લઈ અને ભયભીત થઈને મને મોકલી દીધો તેને તું પણ શીઘ્ર મને જોવા માટે ચાલ્યો આવ્યો.”૨૩૪

“જે પણ હોય પરંતુ તે વનમાં સીતાને એકલી છોડીને સવર્થા દુઃખદ કાર્ય કર્યું છે, ફૂર કર્મ કરવાવાળાં રાક્ષસોને બદલો લેવાનો અવસર આપી દીધો છે. માંસભક્ષી નિશાચર મારા હાથોથી ખરના (રાક્ષસ) મૃત્યુથી ખૂબ જ દુઃખી હતા. તે ઘોર રાક્ષસોએ સીતાને મારી નાખી હશે. એમાં સંશય નથી. હે શત્રુ નાશક ! હું સર્વથા સંકટના સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો છું. આવા દુઃખનો અવશ્ય અનુભવ કરવો પડશે. એવી શંકા થઈ રહી છે હવે હું શું કરું ?”૨૩૫

આ પ્રકારે સીતાના વિષયમાં ચિંતા કરતાં કરતાં લક્ષ્મણ સહિત રામ તરત જ જનસ્થાનમાં આવ્યા. પોતાના દુઃખી ભાઈ લક્ષ્મણને ઠપકો આપતાં ભૂખ-તરસ તથા પરિશ્રમથી લાંબા શ્વાસો ખેંચતા સુકાં મુખવાળા રામ આશ્રમના નિકટવર્તી સ્થાન ઉપર આવીને તેને સૂનો જોઈને વિષાદમાં ડૂબી ગયા.૨૩૬

વીર રામે આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો તેને પણ શાંત જોઈને કોઈ એવા સ્થળોમાં અનુસંધાન કર્યું જે સીતાનું વિહાર સ્થાન હતું. તેને પણ સુનુ જોઈને ક્રીડાભૂમિનું જે સ્થાન છે ત્યાં જે અમુક પ્રકારની ક્રીડાઓ કરી હતી એવું સ્મરણ થવાથી તેમનાં શરીરમાં રોમાંચ થઈ આવ્યો અને તે વ્યથાથી પીડિત થઈ ગયા.૨૩૭

પ્રાચીન મહાકાવ્યોની કેટલીક વિશેષતા મુંઝવણમાં મૂકે એવી હોય છે. રામ સીતાને ન જોતાં રુંદન કરે એ સમજી શકાય. એ સ્વસ્થ માનવીનું સંયમિત રુદન ન રહેતાં લાગણી સભર બની રહે એ પણ વાલ્મીકિના રામ મનુષ્ય છે, એ જોતા સહજ છે.૩૩૮ આ વિલાપમાં સીતાનો વિરહ તેમનાથી સહન નહિ થાય એવું તેઓ અવારનવાર કહે છે. સીતા નહિ મને

તો તેમનું જીવન અશક્ય છે. તેવું પણ રામ કહે છે. અહીં સીતા ન મળે તો તેની વિવિધ આશંકાઓમાં તેમના વિરહના ભાવો જોડાયેલા જોવા મળે છે. રામની આ શંકાઓ અને વ્યથામાં તેમનું હૃદય કેટલી આંતરવ્યથા અનુભવે છે તે જોઈ શકાય છે. પ્રિયજનના વિરહથી રામ કેટલા દુઃખી છે તે પણ આપણે સ્વાભાવિક રૂપે જ જોઈ શકીએ છીએ. રામનો સીતા પ્રત્યેનો અનન્ય પ્રેમ જ તેમને શંકા કરવા પ્રેરે છે. “અતિ સ્નેહ પાપ...” એ ઉક્તિ પણ જાણે સારી જ જણાય આવે છે.

(IV) સીતાને આશ્રમમાં ન જોતાં રામનો વિલાપ :

સીતાને જોવા માટે ઉત્કંઠિત થયેલાં તે ખૂબ ઉતાવળે આશ્રમ ઉપર ગયા. ત્યાં ઝૂંપડીને સૂની જોઈને તેમનું મન અત્યંત ઉદ્વિગ્ન બની ગયું. રઘુનંદન ખૂબ વેગથી આમ તેમ ચક્રર મારી અને હાથ પગ હલાવવા લાગ્યા. તેમણે ત્યાં બનાવેલી એકેક પર્ણશાળાને ચારેય તરફથી જોઈ લીધી. પરંતુ તે સમયે સીતા વગર તે સૂની હતી. જેમ હેમંત ઋતુમાં કમલિની હિમથી ઘ્વસ્ત થયેલ શ્રીહીન થઈ જાય તે પ્રકારે પ્રત્યેક પર્ણશાળા શોભા શૂન્ય થઈ ગઈ હતી. ૨૩૯

તે સ્થાન વૃક્ષોના સુસવાટા દ્વારા રડી રહ્યું હોય તેવું લાગી રહ્યું હતું. ફૂલ મુરઝાઈ ગયા હતા. મૃગ અને પક્ષી મનને મારીને બેઠા હતા. ત્યાંની સંપૂર્ણ શોભા નષ્ટ થઈ ગઈ હતી. સમગ્ર પર્ણકુટી ઉજ્જડ દેખાતી હતી. વનના દેવતા પણ તે સ્થાન છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા. સર્વત્ર મૃગચર્મ અને કુશ વિખરાયેલા પડ્યા હતા. ચટાઈઓ અસ્તવ્યસ્ત પડી હતી. પર્ણશાળાને સૂની જોઈને રામ વારંવાર વિલાપ કરવા લાગ્યા. ૨૪૦

“અરેરે ! સીતાનું કોઈ અપહરણ કરી ગયું નહિ હોય ને ? તેનું મૃત્યુ થયું નહિ હોય ને ? અથવા તે ખોવાઈ તો નહિ ગઈ હોય ને ? અથવા કોઈ રાક્ષસે તેને જોઈતો નહિ લીધી હોય ને ? તે ભીરુ ક્યાંય છૂપાઈ તો નહિ હોય ને ? સંભવ છે કે ફળફૂલ લેવા માટે ગઈ હોય અથવા જળ લાવવા માટે પુષ્કરીણી અથવા નદીના તટ પર ગઈ હોય.” ૨૪૧

રામે પ્રયત્નપૂર્વક પોતાની પ્રિય સીતાને વનમાં ચારે તરફ શોધી. પરંતુ તે ક્યાંય મળી નહિ. શોકને કારણે રામની આંખો લાલ થઈ ગઈ. તે ઉન્મત્ત સમાન દેખાવા લાગ્યા. એક વૃક્ષ પાસેથી બીજા વૃક્ષ પાસે દોડતા તેમણે પર્વતો, નદીઓ અને નદીઓના કિનારે ફરવા લાગ્યા. શોકના સમુદ્રમાં ડૂબેલા રામ વિલાપ કરતાં કરતાં વૃક્ષોને પૂછવા લાગ્યા. ૨૪૨

“હે કદમ્બ ! મારી પ્રિય સીતા તારા પુષ્પોને ખૂબ જ પ્રેમ કરતી હતી. શું તે અહીં છે ? શું તે તેને જોઈ છે ? જો જાણતાં હોય તો તે શુભાંગના સીતાની ખબર આપો. તેના અંગો સુસ્નિગ્ધ પલ્લવો સમાન કોમળ છે તથા શરીર પર પીળારંગની રેશમી સાડી શોભા આપે છે. હે બિલ્વ ! મારી પ્રિયાના સ્તન તારા જ જેવાં છે. જો તે તેને જોઈ હોય તો જલ્દી બતાવો. અથવા હે અર્જુન ! તારા ફૂલો ઉપર મારી પ્રિયાને વિશેષ અનુરાગ હતો. અતઃ તુંજ તેના કોઈ સમાચાર આપ. કુશાંગી જનક કિશોરી જીવિત છે કે નહિ ?” ૨૪૩

“આ કકુભ પોતાનાં જ જેવા ઉરુવાળી મિથિલેશકુમારીને અવશ્ય જાણતો હશે કારણ કે તે વનસ્થિત લતા પલ્લવ તથા ફૂલોથી સંપન્ન થયેલ ખૂબ જ શોભા આપી રહ્યું છે. હે કકુભ ! તું બધા વૃક્ષોમાં શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તે ભ્રમર તારી પાસે આવી પોતાનાં ગુંજારવ દ્વારા તારું ચશોગાન કરતાં હતા. આ તિલકવૃક્ષ અવશ્ય સીતાના વિષયે જાણતો હશે. કારણ કે મારી પ્રિયા સીતાને પણ તિલક પ્રત્યે પ્રેમ હતો.” ૨૪૪

“હે અશોક ! તું શોક દૂર કરવાવાળું છે. આ બાજુ હું શોકથી પોતાની ચેતના ખોઈ બેઠો છું. મને મારી પ્રિયતમાનું દર્શન કરાવી શીઘ્ર જ પોતાના જેવાં નામવાળો બનાવી દે. મને શોકહીન કરી દે. હે તાલવૃક્ષ તારા પાકેલા ફળ સમાન સ્તનવાળી સીતાને જો તે જોઈ હોય તો બતાવ. જો તને મારા પર દયા આવતી હોય તો તે સુંદરીના વિષયમાં અવશ્ય કંઈક કહો.” ૨૪૫

“હે જાંબુ ! સુવર્ણ સમાન કાન્તીવાળી મારી પ્રિયાને તે જોઈ હોય તો અથવા તું તેના વિષયમાં કંઈ જાણતો હોય તો નિઃશંક થઈને મને બતાવ. હે કરેણ ! આજે તો ફૂલોથી યુક્ત તારી ખૂબ જ શોભા દેખાય રહી છે. અરે રે મારી પ્રિયા સાધવી સીતાને આ પુષ્પો ખૂબ

જ પસંદ હતાં. જો તેને તે ક્યાંય જોઈ હોય તો મને કહે."૨૪૬

પોતાની સામે હરણને જોઈને તે રામ કહે છે "હે મૃગ તું જ બતાવ મૃગનયની મૈથિલીને તું જાણે છે. મારી પ્રિયાની દષ્ટિ પણ તારા જેવા હરણો જેવી છે. અતઃ સંભવ છે કે તે હરણોની જ સાથે હોય ? હે શ્રેષ્ઠ ગજરાજ તારી સૂંઢ સમાન જેની બંને જાંઘ છે તે સીતાને સંભવ છે કે તે જોઈ હોય. એવું લાગે છે કે તને તેની ખબર હોય ? માટે બતાવ તે ક્યાં છે ?"૨૪૭

"હે વાઘ ! જો તે મારી પ્રિયા ચન્દ્રમુખી મૈથિલીને જોઈ હોય તો નિઃશંક થઈને બતાવી દે, મારાથી તને કાંઈ ભય નહિ હોય. હે પ્રિયે ! ક્યાં ભાગી રહી છે ? હે કમળલોચન ! મેં અવશ્ય તને જોઈ લીધી છે ? તું વૃક્ષોની પાછળ પોતાને છૂપાવીને મારી સાથે કેમ વાત કરતી નથી ? હે વરાહો ઉભા રહો ઉભા રહો ! શું તમે મારા ઉપર દયા આવતી નથી ? અધિક હાસ-પરિહાસ કરવાનો તારો સ્વભાવ ન હતો તો પછી શા માટે મારી ઉપેક્ષા કરે છે ?"૨૪૮

"હે સુંદરી ! પીળી રેશમી સાડીમાં જ તું ક્યા છે તે સૂચના મળી જાય છે. ભાગતી એવી તને મેં જોઈ લીધી છે. જો તને મારા પ્રત્યે સ્નેહ અને સૌહાર્દ હોય તો ઉભી રહી જા. અથવા નિશ્ચિત તે નહી જ હોય. તે મનોહર સ્મિતવાળી સીતાને રાક્ષસોએ મારી નાંખી અન્યથા આ રીતે સંકટમાં પડેલી તે ક્યારેય ઉપેક્ષા કરી શકે નહિ."૨૪૯

"એવું સ્પષ્ટ જણાય છે કે માંસભક્ષી રાક્ષસોએ મારાથી વિખૂટી પડેલી મારી ભોળી પ્રિયા મૈથિલીની સર્વ અંગો કાપી ખાઈ ગયા હશે. સુંદરદાત, મનોહર હોઠ, સુધડ નાસિકાથી યુક્ત તથા સુંદર કુંડળોથી અલંકૃત તે પૂર્ણ ચન્દ્રસમાન સુંદર મુખ રાક્ષસોનો કોળીયો બનેલ નિશ્ચિત પોતાની પ્રભા ખોઈ બેઠી હશે."૨૫૦

"રડતી, કલ્પાંત કરતી પ્રિયતમા સીતાની તે ચંપા સમાન વર્ણવાળી કોમળ સુંદર ડોક, જે હાર અને હાંસડી આદિ આભૂષણો પહેરવા યોગ્ય હતી તે નિશાયરોની આહાર

બની ગઈ. તેની નૂતન પલ્લવોની સમાન ભૂજાઓ, જે આમતેમ પછાડી રહી હશે અને જેનો અગ્રભાગ કંપન અનુભવી રહ્યો હશે હાથોના આભૂષણો તથા બાજુબંધ સહિત નિશ્ચિત જ રાક્ષસોના પેટમાં ચાલી ગઈ."૨૫૧

"મેં રાક્ષસોના ભક્ષ્ય બનાવવા માટે જ તે બાળાને એકલી છોડી દીધી. જેના બંધુ-બાંધવ ઘણા છે તો પણ તે યાત્રિઓના સમુદાયથી અલગ થયેલી કોઈ એકલી સ્ત્રીની માફક નિશાચરોનો કોળીયો બની ગઈ."૨૫૨

"હે મહાબાહુ લક્ષ્મણ ! શું તમે મારી પ્રિયતમાને ક્યાય જોઈ છે ? હે પ્રિયે ! હે ભદ્રે ! હે સીતે ! તું ક્યા ચાલી ગઈ ?" આ પ્રકારે વારંવાર વિલાપ કરતાં રામ એક વનમાંથી બીજા વનમાં દોડવા લાગ્યા. તેઓ ક્યાંક સીતાની સમાનતા જોઈને ઉદ્ભ્રાન્ત થઈ જતા હતાં અને ક્યાંક શોકની પ્રબળતાને કારણે વિભ્રાન્ત પણ થઈ જતાં હતાં. પોતાની પ્રિયતમાની શોધ કરતા તેઓ ક્યારેય પાગલોની જેવી ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા હતાં.૨૫૩

તેમણે ખૂબ દોડધામ કરી ક્યાય પણ વિશ્રામ ન કરતાં હતા. નદીઓ, પર્વતો, પહાડો, ઝરણાઓ અને વિભિન્ન વનોમાં ફરીફરીને શોધ કરી.૨૫૪

તે વખતે મિથિલેશ કુમારીને શોધવા માટે તે વિશાળ અને વિસ્તૃત વનમાં ગયા અને તમામ સ્થાનો ફરવાથી તે થાકી ગયા તો પણ નિરાશ થયા નહિ. તેમણે ફરી પોતાની પ્રિયતમાને શોધવા ખૂબ જ પરિશ્રમ કર્યો.૨૫૫

સીતા વિયોગી રામ સીતા માટે અત્યંત વિલાપ કરવા લાગ્યા. અહીં અરણ્યકાંડનો રામ વિલાપ સાચે જ અરુણચરણ બની રહે છે. કવિએ રામ અને પ્રકૃતિના તત્વોનું વૃક્ષો, પક્ષીઓનું તાદાત્મ્ય સાધ્યું છે. વાલ્મીકિએ વિલાપ કરતાં રામનું કર્ણેલું વર્ણન સાચે જ હૃદયસ્પર્શી છે. રામને સીતા હયાત હશે કે નહિ ? અથવા શું થયું હશે ? એ વિશે સતત અનેક શંકાઓ જન્મે છે. આ પરિસ્થિતિને સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ કરણક્ષમ કહેવાય પણ અહીં કરૂણરસ જન્મતો નથી. તત્ક્ષણ નાયક નાયિકાને મૃત્યુ પામેલા જેવી માને છે તેથી કરૂણક્ષમ પરિસ્થિતિ કહી શકાય.૨૫૬

અહીં રામે કરેલો વિલાપ એ રામની આંતરસ્થિતિને સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. રામ સીતા વિયોગે સીતા અંગેની પૂછપરછ કરે છે તેમાં તેમની વિરહીત સ્થિતિના દર્શન થાય છે. મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામ સાધારણ માનવીની માફક વિલાપ કરે છે. આ વિલાપમાં સીતા વિરહમાં પોતે કામાગ્નિથી પીડાય છે. અહીં રામનો સીતા પ્રત્યેનો અનહદ પ્રેમ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. તેમજ તેમના વિલાપમાં તેમની હૃદયની આંતરવ્યથાના દર્શન થાય છે.

(V) સીતા શોધ અને રામની વ્યાકુળતા :

દશરથનંદન રામે જોયું કે આશ્રમના બધા સ્થાન સીતા વગર સૂના હતા તથા પર્ણશાળામાં શાળામાં સીતા નથી અને બેસવાનાં આસન આમ તેમ ફેંકાયેલા પડ્યા હતા. ત્યારે તેમણે ફરી સર્વ સ્થાનોનું નિરીક્ષણ કર્યું. સર્વ તરફ શોધવા છતાં પણ વિદેહકુમારીની ખબર મળી નહિ ત્યારે રામે પોતાના બંને સુંદર હાથ ઉપર ઉઠાવી સીતાનું નામ લઈ જોરજોરથી પોકારો કરી લક્ષ્મણને કહ્યું “ભાઈ લક્ષ્મણ વિદેહકુમારી ક્યા છે અહીંથી ક્યા દેશમાં ચાલી ગઈ ? હે સુમિત્રાનંદન ! મારી પ્રિયા સીતાનું કોણ હરણ કરી ગયું ? અથવા કોઈ રાક્ષસ ખાઈ ગયો ?” ૨૫૭

“હે સીતા ! જો તું વૃક્ષની પાછળ પોતાને છૂપાવી મારી સાથે મજાક કરવા ઈચ્છતી હોય તો આ સમયે આ મજાક યોગ્ય નથી. હું ખૂબ જ દુઃખી થઈ રહ્યો છું. તું મારી પાસે આવી જા. હે સૌમ્ય સ્વભાવવાળી સીતા ! જે બધા મૃગબાળોની સાથે તું રમત રમતી હતી તે આજ તારા વગર દુઃખી થઈને આંખોમાં આંસુ ભરી ચિંતામગ્ન થઈ ગયા છું.” ૨૫૮

“હે લક્ષ્મણ ! સીતા વગર હું જીવિત નહિ રહી શકું. સીતા હરણને કારણે ઉદ્ભવેલ મહાન શોક મને ચારે બાજુઓથી ઘેરી લીધો છે. નિશ્ચિત જ હવે પરલોકમાં મારા પિતા મહારાજ મને જોશે.” ૨૫૯

‘હે સુમધ્યમે સીતા હું વિવશ, શોક સંતપ્ત, દીન, ભગ્ન મનોરથ થઈને ક૩૨૫૫જનક અવસ્થામાં પડી ગયો છું. જેમ કુટિલ મનુષ્ય કીર્તિ ત્યાગી દે છે તે પ્રકારે તું મને અહીં

છોડીને ક્યાં ચાલી ગઈ છે ? મને ન છોડ, ન છોડ, તારા વિયોગમાં હું પોતાના પ્રાણ ત્યાગી દઈશ."૨૬૦

આ પ્રકારે અત્યંત દુઃખથી આતુર થઈને વિલાપ કરતાં રઘુનંદન રામ સીતાના દર્શન માટે અત્યંત ઉત્કંઠિત થઈ ગયા. પરંતુ તે જનકનંદિની તેમને દેખાણી નહીં.૨૬૧

જેમ કોઈ હાથી કોઈ ખૂબ મોટા દળદળમાં ફસાઈને કષ્ટ અનુભવતો હોય તે પ્રકારે સીતા ન મળતા અત્યંત શોકમાં ડૂબેલાં રામના હિતની કામના કરતા લક્ષ્મણે કહ્યું.

"હે મહાબુદ્ધિશાળી ! તમે શોક ન કરો. મારી સાથે સીતાને શોધવાનો પ્રયત્ન કરો. સામેનો ઊંચો પર્વત દેખાય છે અનેક ગુફાઓથી સુશોભિત છે. મિથિલેશ કુમારીને વનમાં ફરવાનું પ્રિય લાગતું હતું. તે વનની શોભા જોઈને હર્ષથી ઉન્મત્ત થઈ જતી હતી માટે તે વનમાં ગઈ હશે ? અથવા સુંદર કમળોના ફૂલોથી ભરેલાં તે સરોવર અથવા મત્સ્ય તથા લતાઓથી સુશોભિત સરિતાઓના કિનારા પર પહોંચી ગઈ હશે. અથવા હે પુરુષ પ્રવર આપણને ડરાવવાની ઈચ્છાથી આપણે તેને શોધી શકીએ છીએ કે નહીં આવી જુઝાપાથી તે વનમાં ક્યાંય છૂપાય ગઈ હશે."૨૬૨

આ પ્રકારે સીતાહરણથી પીડિત થઈને વિલાપ કરતાં રામ દીન અને શોકમગ્ન થઈને બે ઘડીસુઘડી અત્યંત વ્યાકુળતામાં પડી ગયા. તેમના બધા અંગો શિથિલ બની ગયા. બુદ્ધિ કામ આપતી ન હતી. ચેતના લુપ્ત થઈ ગઈ હતી. તે ગરમા-ગરમ લાંબા ઉરછશ્વાસ ખેંચતા દીન અને આતુર થઈને વિષાદમાં ડૂબી ગયાં.૨૬૩

વારંવાર ઉરછશ્વાસ લઈને કમલનયન રામ આંસુઓથી ગદ્ગદ વાણીમાં 'હા પ્રિયે' કહી ખૂબ જ રડવા અને વિલાપ કરવા લાગ્યા.૨૬૪

આમ રામ આશ્રમ તથા પર્ણકુટીર અને જંગલમાં સીતાની શોધ કરે છે પરંતુ સીતા ક્યાંય મળતી નથી અને રામની વ્યાકુળતા વધતી જાય છે. આ વ્યાકુળતામાં પણ તેમની આંતરવ્યથા પ્રદર્શિત થાય છે. અહીં પ્રિયજનના વિયોગનો વિરહ જોવા મળે છે અને સીતા વગરના રામની વ્યાકુળતા સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

(VI) રામનો વિલાપ :

સીતાને જોતાં શોકથી વ્યાકુળચિત થયેલાં ધર્માત્મા મહાબાહુ કમલનયન રામ વિલાપ કરવા લાગ્યા. રામનો સીતા પ્રત્યેનો અધિક પ્રેમ હોવાના કારણે તેના વિયોગમાં કષ્ટ અનુભવી રહ્યા હતા. તેને ન જોઈ છતા પણ તેને જોઈ હોય એવી રીતે વાતો કહેવા લાગ્યા. જે વિલાપ કરવાને કારણે ગદગદ કંઠે મુશ્કેલીથી બોલી રહ્યા હતા. ૨૬૫

“હે ભદ્રે ! હે દેવી ! તું હસતાં કરેણ પુષ્પોની વાટિકાનું સેવન કરતી હતી. બંધ કરો આ પરિહાસને, તેનાથી મને ખૂબ જ દુઃખ થઈ રહ્યું છે.” ૨૬૬

“સીતાની સાથે અયોધ્યાથી નિકળ્યો હતો. જો સીતા વગર પાછો ફરીશ તો મારા સૂના અંતઃપુરમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરીશ ? જ્યારે વનવાસથી પાછા ફરીને મિથિલા નરેશ જનક મારી કુશળતા પૂછવા આવશે તે સમયે હું કેવી રીતે તેમની સામે જોઈ શકીશ ? મને સીતા રહિત જોઈને વિદેહ રાજા જનક પોતાની પુત્રીના વિનાશથી સંતપ્ત થઈ નિશ્ચિત મુર્ચ્છિત થઈ જશે. અથવા હવે હું ભરત દ્વારા પાલિત અયોધ્યાપુરીમાં જઈશ નહિ. જાનકી વગર મને સ્વર્ગ પણ સૂનું લાગશે.” ૨૬૭

“હે લક્ષ્મણ ! એ માટે હવે તું મને વનમાં જ છોડી સુંદર અયોધ્યામાં પાછો ફરી જા. હું તો હવે સીતા વગર કોઈપણ રીતે જીવિત નહિ રહી શકું. ભરતને ગાઢ આલિંગન કરી તું તેને મારો સંદેશ કહી દેજે. “કેકેયીનંદન તું સમગ્ર પૃથ્વીનું પાલન કર, એ માટે રામે તને આજ્ઞા આપી દીધી છે.” ૨૬૮

સુંદર કેશવાળી સીતાના વિરહમાં રામ વનની અંદર જઈને જ્યારે આ પ્રકારે દીનભાવથી વિલાપ કરવા લાગ્યા ત્યારે લક્ષ્મણના મુખ પર પણ ભયજનીત વ્યાકુળતાના ચિન્હ દેખાવા લાગ્યા. તેમનું મન વ્યથિત થઈ ઉઠ્યું અને તે ખૂબ જ ગભરાય ગયા. ૨૬૯

પોતાની પ્રિયા સીતાથી રહિત રાજકુમાર રામ શોક અને મોહથી પીડિત થવા લાગ્યા. તે સ્વયં તો પીડિત હતા પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણને પણ વિષાદમાં જોઈ તીવ્ર શોકમાં ડૂબી

ગયા. લક્ષ્મણ પણ શોકાઘિન થઈ રહ્યો હતો. મહાન શોકમાં ડૂબેલા રામ દુઃખથી આર્ત થઈ રડતા રડતા ગરમ ઉરછવાસો લઈને પોતાના ઉપર આવેલ સંકટને અનુરૂપ વચન બોલવા લાગ્યા.૨૭૦

“હે સુમિત્રાનંદન ! એવું લાગે છે કે મારા જેવો પાપ કર્મવાળો મનુષ્ય આ પૃથ્વી પર બીજો કોઈ નથી. કારણ કે એક પછી એક શોક મારા હૃદય અને મનને વિદિર્ણ કરતા સતત મારા પર આવી રહ્યો છે. નિશ્ચિત પૂર્વજન્મમાં મેં પોતાની ઈચ્છા અનુસાર વારંવાર ખૂબ જ પાપકર્મ કર્યા હશે. એમાંથી કોઈ કર્મોના પરિણામે આજે આ દુઃખ પ્રાપ્ત થયેલ છે. જેનાથી હું એક દુઃખથી બીજા દુઃખમાં પડી રહ્યો છું.”૨૭૧

“પહેલાં તો હું રાજયથી વંચિત થયો, ફરી મારા સ્વજનોથી વિયોગ થયો, ત્યાર પછી પિતાજીનો પરલોકવાસ થયો. ફરી માતાઓથી પણ વિખૂટા પડવું પડ્યું. હે લક્ષ્મણ ! આ બધી વાતો મને યાદ આવે છે ત્યારે મારા શોકનો વેગ વધી જાય છે. હે લક્ષ્મણ ! વનમાં આવી કલેશનો અનુભવ કરીને પણ સમગ્ર દુઃખો સીતાની પાસે રહેવાથી મારા શરીરમાં જ શાંત થઈ ગયા હતા. જેમ સુકા લાકડાંના સંયોગથી અગ્નિ એકાએક પ્રજ્વલિત થઈ ઉઠે છે તેમ સીતાના વિયોગથી તે ફરી ઉદીપ્ત થઈ ઉઠે છે.૨૭૨

“અરેરે ! મારી શ્રેષ્ઠ સ્વભાવવાળી ભીરું પત્નીનું અવશ્ય રાક્ષસે જ આકાશ માર્ગે હરણ કર્યું છે, તે સમયે સુમધુર સ્વરમાં વિલાપ કરવાવાળી સીતા ભયભીત બની વારંવાર વિકૃત સ્વરમાં આકંઠ કરવા લાગી હશે. મારા ન રહેવાના કારણે નિર્જન વનમાં રાક્ષસો તેને લઈ ગયા હશે અને વિશાળ મનોહર નેત્રોવાળી તે જાનકી અત્યંત દીનભાવથી વિલાપ કરતી હશે.”૨૭૩

“એવું બની શકે કે તે પુષ્પિત વૃક્ષ સમુહોથી યુક્ત અને વિવિધ પ્રકારના પક્ષીઓથી સેવિત વનમાં ભ્રમણ માટે ગઈ હોય, પરંતુ એ પણ ઠીક લાગતું નથી. કારણ કે તે ભીરું તો એકલી વનમાં પણ જવા માટે ડરતી હતી. હે સૂર્યદેવ સંસારમાં કોણે શું કર્યું અને કોણે

શું નથી કર્યું - તેને તમે જાણો છો. લોકાના સત્ય-અસત્ય કર્મોના તમે સાક્ષી છો. મારી પ્રિયા સીતા ક્યા ગઈ અથવા તેને કોણ લઈ ગયું. સર્વ મને બતાવો. કારણ કે હું તેના શોકથી પીડિત છું."૨૭૪

અહીં સીતા વિયોગી રામનું દર્દસભર ચિત્ર અસરકારક છે. પ્રકૃતિનાં જ અંગો જેવા કે અર્જુન વૃક્ષ, તિલક, અશોક, તાલ, જાંબુ, કરેણ, સાલ, દાડમ, બકુલ, નાગકેસર, ચંદન, કેતકી, શાર્દૂલ, હાથી, મૃગ, વાઘ સાથે વન માના સહવાસને કારણે તાદાત્મ્ય સઘાયું હોવાથી તમામને સ્નેહી ગણીને રામ દ્વારા પૂછાયેલાં સીતા વિષયક પ્રશ્નો અહીં સ્વાભાવિક લાગે છે. અત્યંત દુઃખી માનવી જડ-ચેતનનો ભેદ સમજી શકતો નથી. વ્યગ્રદશામાં ફરતા રામનું દ્વંશ્ય હૃદયદ્રાવક છે. અહીં રામની વ્યાકુળતા સાથે હૃદયની આંતરવ્યથા પ્રિયજનના વિયોગને કારણે જનમતી જોઈ શકીએ છીએ.

આમ રામાયણ કથા દ્વારા આપણે અહીં પ્રિયજનના વિરહના કારણે જે આંતરવ્યથા જન્મે છે તે જાણ્યું. કારણ કે પ્રિયજનનો વિયોગ જ વિરહ અવસ્થાને પ્રદિપ્ત કરે છે. અહીં જે કોઈ પ્રિયજન પોતાના પ્રિયપાત્રથી અલગ થાય છે ત્યારે તેમના હૃદયની આંતરવ્યથાના દર્શન થાય છે. તેમાં દશરથ હોય કે રામ હોય, લક્ષ્મણ હોય કે સીતા દરેક પાત્ર પોતાના પ્રિયજનથી દૂર થતાં વ્યથા વિરહ અનુભવે છે. તે જોવાનો એક નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે.

पाद टीप

१. अथ राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति ।
चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः सबान्धवः ॥
तस्य चिन्तयमानस्य मंत्रिमध्ये महात्मनः ।
अभ्यागच्छन्महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥
स सज्ञो दर्शनाकाक्षीं द्वाराध्यक्षानुवाच ह ।
शीघ्रमारव्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः सुतम् ॥ वा.रा. १.१७. २२,२३,२४ ॥
२. तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य राजवेश्म प्रदुद्रुवुः ।
संभ्रान्तमनसः सर्वे तेन वाक्येन चोदिताः ॥
ते गत्वा राजभवनं विश्वामित्रमृषिं तदा ।
प्राप्तमोवेदयामासुर्नृपायेक्ष्वाकव तदा ॥
तेषा तद्वचनं श्रुत्वा सपुरोधाः समाहितः ।
प्रत्यु जगाम संहृष्टो ब्रह्माणमिव वासवः ॥
स दृष्ट्वा ज्वलितं दीप्त्या तापसं संशितव्रतम् ।
प्रहृष्टवदनो राजा ततोडर्ध्यमुपहारयत् ॥
स राज्ञः प्रतिगृह्यार्ध्यं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
कुशलं चाव्ययं चैव पर्यपृच्छन्न राधिपम् ॥ वा. रा. १.१७. २५-२९ ॥
३. ते सर्वे हृष्टमनसस्तस्य राज्ञो निवेशनम् ।
विविशुः पूजितास्तत्र निषेदुश्च यथार्हतः ॥ वा.रा १.१७. ३१ ॥
४. अथ हृष्टमना राजा विश्वामित्रं महामुनिम् ।
उपाय परमोदारो हृष्टस्तमभिपूजयन् ॥ वा. रा. १.१७.३२ ॥
५. यथामृतस्य संप्राप्तिर्यथा वर्षमनूदके ।
यथा सदशदारेषु पुत्रजन्माप्रजस्य च ॥
प्रनष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षो महोदये ।

- तथैवागमनं मन्ये स्वागतं ते महामुने ॥
 कं च ते परमं कामं करोमि किमु हर्षितः ॥ वा. रा. १.१७. ३३, ३४ ॥
५. शुभक्षेत्रगतश्चाहं तव संदर्शनात् प्रभो ।
 ब्रुहि यत् प्रार्थितं तुभ्यं कार्यमागमनं प्रति ॥ वा. रा. गीताप्रेस १.१८.५६ ॥
७. इच्छाम्यनुगृहीतोऽहं त्वदर्थे परिवृद्धये ।
 कार्यस्य न विमर्शं च गन्तुमर्हसि सुव्रत ॥
 कर्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान् मम ।
 मम चायमनुप्राप्तो महानभ्युदयो द्विज ।
 तवागमनजः कृत्स्नो धर्मश्चानुत्तमो द्विज ॥ वा. रा. गीताप्रेस १.१८.५७.५८ ॥
८. तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमदंभुतविस्तरम् ।
 हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रो डभ्यभाषत ।
 सदृशं राजशार्दूल तवैतद्भुवि नान्यतः ।
 महावंशप्रसूतस्य वसिष्ठव्यदेशिनः ॥
 यत्तु म हद्रातं वाक्य तस्य कार्यस्य निश्चियम ।
 कुरुष्व राजशार्दूल भव सत्ये प्रतिश्रवः ॥ वा. रा. गीताप्रेस १.१८, १-३ ॥
९. अहं नियममातिष्ठ सिद्धायर्थं पुरुषर्षभ ।
 तस्य विध्नकरौ दौ तु राक्षसौ कामरुपिणौ ॥
 व्रते मे बहुशश्चीर्णे समाप्त्यां राक्षसाविमौ ।
 मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ।
 तौ मांसरुधिरौधेण वेदिं तामभ्यवर्षताम् ॥ वा. रा. रामायण १.१८. ४, ५ ॥
१०. अवधूते तथाभूते तस्मिन्नियमनिश्चये ।
 कृतश्रमो निरुत्साहस्तस्मादेशादपाक्रमे ॥
 न च में क्रोधमुत्स्त्रष्टुं बुद्धिर्भवति पार्थिव ।
 तथाभूता हि सा चर्या न शापस्तत्र मुच्यते ॥ वा. रा. १.१८. ६, ७ ॥

११. स्वपुत्रं राजशार्दूल रामं सत्यपराक्रमम् ।
काकपक्षघरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ॥ वा. रामायण १.१८.८ ॥
१२. शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा ।
राक्षसा ये विकर्तारस्तेषामपि विनाशने ॥
श्रेयश्वास्मै प्रदास्यामि बहुरूपं न संशयः ।
त्रयाणामपि लोकानां येन ख्यातिं गमिष्यति ॥
न च तौ राममासाद्य शक्तौ स्यातुं कथंचन ।
न च तौ राघवादन्यो हन्तुमुत्सहते पुमान् ॥ वा.रा. १.१८, ९-१० ॥
१३. वीर्योत्सिक्तौ हि तौ पापौ कालपाशवशं गतौ ।
रामस्य राजशार्दूल न पर्याप्तौ महात्मनः ॥ वा. रा. १.१८, ११-१२ ॥
१४. न च पुत्रकृतं स्नेहं कर्तुमर्हसि पार्थिव ।
अहं ते प्रतिजानामि हतौ तौ विधिं राक्षसौ ॥
अहं वेद्मि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ।
वसिष्ठोऽपि महातेजा ये चेमे तपसि स्थिताः ॥ वा. रा. १.१८.१३-१४ ॥
१५. यदि ते धर्मलाभं च यशश्च परमं भुवि ।
स्थिरमिच्छसि राजेन्द्र रामं मे दातुमर्हसि ॥ वा. रा. १.१८.१५ ॥
१६. अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजं दातुमर्हसि ।
दशरात्रं हि यज्ञस्य रामं राजीवलोचनम् ॥
नात्येति कालो यज्ञस्य यथायं मम राघव ।
तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके मनः कृथाः ॥ वा. रा. १.१८ १७-१८ ॥
१७. स तिन्नशम्य राजेन्द्रो विश्वामित्रवचः शुभम् ।
शोकेन महताविष्टश्च चाल च मुमोह च ॥ वा. रा. गीताप्रेस १.१९.२० ॥
१८. इति हृदयमनोविदारणं मुनिवचनं तदतीव शुश्रुवान् ।
नरपतिरगमद्मयं महद्व्यथितमनाः प्रचचाल चासनात् ॥ वा. रा. १.१८.२० ॥

१९. तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ।
 मुहूर्तमिव नि.संज्ञः संज्ञावानिदमब्रवीत् ॥
 उनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः ।
 न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ वा. रा. १.१९. १-२ ॥
२०. इदमक्षौहिनी पूर्णा यस्याहं पतिरीश्वरः ।
 अनया संवृतौ गत्वा योद्धाहं तैर्निशाचरैः ॥
 इमे शूराश्च विक्रान्ता भृत्या मेडस्त्रविशारदाः ॥
 योग्या रक्षोगणैर्योद्धुं न रामं नेतुमर्हसि ॥ वा. रा. १.१९. ३-४ ॥
२१. अहमेव धनुष्पाणिर्गोप्ता समरमूर्धनि ।
 यावत् प्राणान् धरिष्यामि तावद् योत्स्येनिशाचरैः ॥
 निर्विघ्ना व्रतचर्या सा भविष्यति सुरक्षिता ।
 अहं तत्र गमिष्यामि न रामं नेतुमर्हसि ॥ वा. रा. १.१९ ५-६ ॥
२२. बालो ह्यकृतविद्यश्च न च वेत्ति बलाबलम् ।
 न चास्त्रबलसंयुक्तो न च युद्धविशारदः ।
 न चासौ रक्षसां योग्यः कूटयुद्धा हि ते ध्रुवम् ॥
 विप्रयुक्तो हि रामेण मुहूर्तमपि नोत्सहे ।
 जीवितुं मुनिशार्दूल न रामं नेतुमर्हसि ॥
 यदि वा राघवं ब्रह्मन्नेतुमिच्छसि सुव्रत ।
 चतुरङ्गसमायुक्ते मया सह च तं नय ॥ वा. रा. १.१९ ७-९ ॥
२३. रामायण - महाभारत सहित संस्कृत साहित्यभां कुण्डरस पृ. २७
२४. षष्टिर्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ।
 दुःखेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि ॥ वा. रा. १.१९.१० ॥
२५. रामायण-महाभारत सहित संस्कृत साहित्यभां कुण्डरस पृ. ३७
२६. स ददर्शासने रामो निषण्णं पितरं शुभे ।
 कैकेय्या सहितं दीनं मुखेन शुष्यता ॥ वा.रा. २.१६.१ ॥

२७. रामेत्युक्त्वाच वचनं बाष्पपर्याकुलेक्षणः ।
शशाक नृपतिर्दीनो नेक्षितुं नाभिभाषितुम् ॥ वा. रा. २.१६.३ ॥
२८. इन्द्रियैरप्रहृष्टैस्तं शोकसंतापकर्षितम् ।
निःश्वसन्तं महाराजं व्यथिता कुलचेतसम् ॥
उर्मिमालिनमक्षोभ्यं क्षुम्यन्तमिव सागरम् ।
उपप्लुतमिवादित्यभुक्ता नृतमृषिं यथा ॥ वा. रा. २.१६ ५-६ ॥
२९. अचिन्त्यकल्पं हि पितुस्तं शोकमुपधारयन् ।
बभूव संरब्धतरः समुद्र इव पर्वणि ॥ वा. रा. २.१६. ७ ॥
३०. स दीन इव शोकार्तो विष्णवदनद्युतिः ।
कैकेयीमभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत् ॥ वा.रा. २.१६.१० ॥
एतदाचश्व मे देवि तत्वेन परिपृच्छतः ।
किंनिमित्तमपूर्वाडयं विकारो मनुजाधिपे ॥ वा.रा. २.१६.१७ ॥
३१. एवमुक्ता तु कैकेयी राघवेण महात्मना ।
उवाचेदं सुनिर्लज्जा धृष्टमात्महितं वचः ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.१८.१९ ॥
३२. न राजा कृपितो राम व्यसनं नास्य किंचन ।
किंचिन्मनोगतं त्वस्य त्वद्भयान्नानुभाषते ॥
प्रियं त्वामप्रियं वक्तुं वाणी नास्य प्रवर्तते ।
तदवश्यं त्वया कार्यं यदनेनाश्रुतं मम ॥
एष मह्यं वरं दत्त्वा पुरा मामभिपूज्य च ।
स पश्चात् तप्यतेराजा यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ वा. रामायण गीताप्रेस-२.१८. २०-२२॥
३३. पुरा देवासुरे युद्धे पित्रा ते मम राघव ।
रक्षितेन वरौ क्तौ सशल्येन महारणे ॥
तत्र मे याचितो राजा भरतस्याभिषेचनम् ।
गमनं दण्डकारण्ये तव चाधैव राघव ॥ वा. रा. २.१६.२१, २२ ॥

३४. स निदेशे पितुस्तिष्ठ यथा तेन प्रतिश्रुतम् ।
 त्वयारणं प्रवेष्टव्यं नव वर्षाणि पंच च ॥
 सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।
 अभिषेकमिमं त्यक्त्वा जटाचीरधरो वस ॥ वा. रा. २.१६.२४-२५ ॥
३५. एतेन त्वां नरेन्द्रोडयं कारुण्येन समाप्लुतः ।
 शोकैः संक्लिष्टवदनो न शक्नोति निरीक्षितुम् ॥ वा. रा. गीताप्रेस १.१८.३९ ॥
३६. तदप्रियममित्रध्नो वचनं मरणोपमम् ।
 श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥
 एवमस्तु गमिष्यामि वनं वस्तुमहं त्वितः ।
 जटाचीरधरो राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ वा. रा. २.१६.२७, २८ ॥
३७. अलीकं मानसं त्वेकं हृदयं दहतीव मे ।
 स्वयं यन्नाह मां राजा भरतस्याभिषेचनम् ॥
 अहं हि सीतां राज्यं च प्राणानिष्ठान्धनानि च ।
 हृष्टो भ्रात्रे स्वयं दद्यां भरताय प्रचोदितः ॥ वा. रा. २.१६.३२-३३ ॥
३८. दण्डकारण्यमेषोडहमितो गच्छामि सत्वरः ।
 अविचार्य पितुर्वाक्यं समा वस्तुं चतुर्दश ॥ वा. रा. २.१६.३७ ॥
३९. यावन्मातरमापृच्छे सीतां चानुनयाम्यहम् ।
 ततोडधैव गमिष्यामि दण्डकानां महद् वनम् ॥ वा. रा. २.१६.५१ ॥
४०. स रामस्य वचः श्रुत्वा भृशं दुःखगतः पिता ।
 शोकादशक्रुवन्बाष्पं प्ररुद महास्वनम् ॥ वा. रा. २.१६.५३ ॥
४१. तस्मिस्तु पुरुषव्याध्रे निष्क्रामति कृतांजलौ ।
 आर्तशब्दो महान् जज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे तदा ॥ वा. रा. गीताप्रेस २.२०.१ ॥
४२. स हि चान्तःपुरे धोरमार्तशब्द महीपतिः ।
 पुत्रशोकाभिसंतप्तः श्रुत्वा व्यालीयतासने ॥ वा. रा.गीताप्रेस २.२०.७ ॥

४३. प्रविश्य तु तदा मातुरन्तःपुरं शुभम् ।
ददर्श मातरं तत्र हावयन्तीं हुताशनम् ॥ वा. रा. २.१७.८ ॥
४४. तमुवाच दुराद्यर्षं राघवं सुतमात्मानः ।
कौशल्या पुत्रवात्सल्यादिदं प्रियहितं वचः ॥ वा. रा. २.१७.१० ॥
सत्यप्रतिज्ञं पितरं राजानं पश्य राघव ।
अधैव हि त्वां स धर्मात्मा यौवराज्येडभिषेक्ष्यति ॥ वा. रा. २.१७.१२ ॥
४५. देवि नूनं न जानीषे महद् भयमुपस्थितम् ।
इदं तव च दुःखाय वैदेह्या लक्ष्मणस्य च ॥ वा.रा. २.१७.१४ ॥
गमिष्ये दण्डवारण्यं किमनेनासनेन मे ।
विष्टरासनयोग्यो हि कालोडयं मामुपस्थितः ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.२०.२८ ॥
चतुदर्शं हि वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ।
कन्दमूलफलैर्जीवन् हित्वा मुनिवदाभिषम् ॥ वा.रा. २.२०.२९ ॥
भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति ।
मां पुनर्दण्डकारण्यं विवासयति तापसम् ॥ वा.रा. २.२०.३० ॥
स षट् चाष्टौ च वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ।
आसेवमानो वन्यानि फलमूलैश्च वर्तयन् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.२०.३१ ॥
४६. सा निकृतेव सालस्य यष्टिः परशुना वने ।
पपात सहसा देवी देवतेव दिवश्च्युता ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.२०.३२ ॥
४७. रामायण मानपतानुं महाकाव्य - गुणवंत शाह - पृ. १४८
४८. यदि पुत्र न जायेथा मम शोकाय राघव ।
न स्म दुःखमतो भूयः पथ्येयमहमप्रजा ॥
एक एव हि वन्ध्यायाः शोको भवति मानसः ।
अप्रजास्मीति संतापो न ह्यन्यः पुत्र विद्यते ॥ वा. रा. २.१७. २०-२१ ॥
४९. अतो दुःखतरं किं नु प्रमदानां भविष्यति ।
मम शौको विलापश्च यादृशोडयमनन्तकः ॥ वा. रा. गीताप्रेस २.२०.४० ॥

५०. त्वयि संनिहितेऽप्येवमहमासं निराकृता ।
किं पुनः प्रोषिते तात ध्रुवं मरणमेव मे ॥ वा. रा. २.१७.२४ ॥
अत्यंत निग्रहीतास्मि भर्तुनित्यमसम्भता ।
परिवारेण कैकेय्याः सभा वाप्यथवावरा ॥ वा. रा. गीताप्रेस २.२०.४२ ॥
५१. ममैव नूनं मरणं न विद्यते न चावकाशोऽस्ति यमक्षये मम ॥ वा. रा. २.१७. २९ ॥
५२. इदं तु दुःखं यदनर्थकानि मे
व्रतानि दानानि च संयमाश्च हि ।
तपस्य तप्तं यदपत्यकारणात्
सुनिष्फलम् बीजमिपोप्तमूषरे ॥ वा. रा. २.१७.१३ ॥
५३. अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम् ।
अपश्यच्छोक्र संतप्तं चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ वा.रा. २.२३.६ ॥
तां दृष्ट्वा स हि धर्मात्मा न शशाक मनोगतम् ।
तं शोकं राघवः सोढुं ततो विवृततां गतः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.२६. ७ ॥
५४. विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्विन्नममर्षणम् ।
आह दुःखाभिसंतप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥ वा.रा. २.२३.७ ॥
५५. अभिषेको यदा सज्जः किमिदानीमिदं तव ।
अपूर्वो मुखवर्णश्च न प्रहर्षश्च लक्ष्यते ॥ वा. रा. गीताप्रेस २.२६.१८ ॥
५६. इतीव विलपन्तीं तां प्रोवाच रघुनन्दनः ।
सीते तत्रभवांस्तातः प्रब्राजयति मां वनम् ॥
राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दशरथेन मे ।
कैकेय्यै प्रीतमनसा पुरा दतौ महावरौ ॥ वा. रा. २.२३.१८,२० ॥
५७. एवमुक्ता तु सा चिन्तां मैथिली समुपागत ।
स्नापयन्तीव गामुष्णैरश्रुभिर्नयनच्युतैः ॥ वा. रा. २.२६.२१ ॥
५८. सा तमुत्तमसंविग्ना सीता विपुलवक्षसम् ।
प्रणायाच्याभिमानाच्च परिचिक्षेप राघवम् ॥

- अनृतं बत लोकोडयमज्ञानाद्यध्ध वक्ष्यति ।
तेजो नास्ति परं रामे तपतीव दिवाकरे ॥
किं हि कृत्वा विषण्स्त्वं कुतो वा भयमस्ति ते ।
यत्परित्यक्तुकामस्त्वं मामनन्यपरायणाम् ॥ वा. रा. २.२७.२,४,५ ॥
५८. न त्वहं मनसाप्यन्यं द्रष्टास्मि त्वदृतेडनद्य ।
त्वया राघव गच्छेयं यथान्या कुलपांसनी ॥ वा. रा. २.२७.७ ॥
५०. पत्रं मूलं फलं यच्चमल्पं वा यदि वा बहु ।
दास्यसि स्वयमाहृत्य तन्मेडमृतरसोपमम् ॥ वा. रा. २.२७.१४ ॥
५१. अथ मामेवमव्यग्रां वनं नैव नयिष्यसि ।
विषमधैव पास्यामि मा विशं द्विषतां वनम् ॥ वा. रा. २.२७.१८ ॥
५२. पश्चादपि हि दुःखेन मम नैवास्ति जीवितम् ।
उज्जितायास्त्वया मम तदैव मरणं वरम् ॥
इमं हि सहितुं शोकं मुहूर्तमपि नोत्सहे ।
किं पुनर्दश वर्षाणि त्रीणि चैकं च दुःखिता ॥ वा. रा. २.२७.१९, २० ॥
५३. इति सा शोकसंतप्ता विलप्य करुणं बहु ।
चुक्रोश पतिमायस्ता भृशमालिङ्गय सस्वरम् ॥ वा. रा. २.२७.२१ ॥
५४. रामायण मानवतानुं महाकाव्य - गुणवन्त शाह - पृ. १५०
५५. दत्त्वा तु सह वैदेहया ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु ।
जग्मतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवौ ॥ वा. रा. २.३०.१ ॥
५६. ततः प्रासादहर्म्याणि विमानशिखिराणि च ।
अधिरुह्य जनः श्रीमानुदासीनो व्यलोकयत् ॥ वा. रा. २.३०.३ ॥
न हि रथ्याः स्म शक्यन्ते गन्तुं बहुजनाकुलाः ।
आरुह्य तस्मात्प्रासादान्दीनाः परयन्ति राघवम् ॥
पदातिं वर्जितच्छत्रं रामं दृष्ट्वा तदा जनाः ॥
उचुर्बहुविधा वाचः शोकोपहतचेतसः ॥ वा. रा. २.३०. ४, ५ ॥

५७. यं यान्तमनुयाति स्म चतुरङ्गबलं महत् ।
तमेकं सीतया सार्धमनुयाति स्म लक्ष्मण ॥ वा. रा. २.३०.६ ॥
५८. या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि ।
तामद्य सीतां पश्यन्ति राजमार्गगता जनाः ॥
अङ्गरागोचितां सीतां रक्तचन्दनसेविनीम् ।
वर्षमुष्णं च शीतं च नेष्यत्याशु विवर्णताम् ॥ वा. रा. २.३०.८, ९ ॥
५९. अद्य नूनं दशरथः सत्यमाविश्य भाषते ।
न हि राजा प्रिय पुत्र विवासयितुमर्हति ॥ वा. रा. २.३०.१० ॥
७०. पीडया पीडितं सर्वं जगदस्य जगत्पतेः ।
मूलस्येवोपधातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः ॥ वा. रा. २.३०.१४ ॥
७१. उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च ।
एकदुःखसुखा राममनुगच्छाम धार्मिकम् ॥ वा. रा. २.३०.१६ ॥
७२. ततः कमलपात्राक्षः श्यामो निरुपमो महान् ।
उपाय रामस्तं सूतं पितुरारव्याहि मामिति ॥ वा. रा. गीताप्रेस गोरखपुर २.३४.१ ॥
७३. स रामप्रेषितः क्षिप्रं संतापकलुषन्द्रियम् ।
प्रविश्य नृपतिं सूतो निःश्वसन्तं ददर्श ह ॥ वा. रा. गीताप्रेस २.३४.२ ॥
७४. उपरक्तमिवादित्यं भस्मच्छन्नभिवानलम् ।
तटाकमिव निस्तोयमपश्यज्जलगतीपतितम् ॥
आबोध्य च महाप्राज्ञः परमाकुलचेतनम् ।
राममेवानुशोचन्तं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ वा. रा. गीताप्रेस २.३४. ३, ४ ॥
७५. तं वर्धयित्वा राजानं पूर्वं सूतो जयाशिषा ।
भयविकलवया वाचा मन्दया शलक्षण्याब्रवीत् ॥ वा. रा. गीताप्रेस २.३४.५ ॥
७६. अयं स पुरुषव्याघ्र द्वारि तिष्ठति ते सुतः ।
ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा सर्वं चैवोपजीविनाम् ॥
स त्वा पश्यतु भद्रं ते रामः सत्यपराक्रमः ।

- सर्वान्सुहृद आपृच्छय त्वामिदानीं दिदृक्षते ॥
गमिष्यति महारण्यं तं पश्य जगतीपते ।
धृतं राजगुणैः सैर्वरादित्यमिव रश्मिभिः ॥ वा. रा. २.३१. ३-५ ॥
७७. सुमन्त्रानय मे दारान्ये च केचिदिह मामकाः ।
दारैः परिवृतः सर्वैर्द्रष्टुमिच्छामि राघवम् ॥ वा. रा. २.३१.७ ॥
७८. आगतेषु च दारेषु रामवेक्ष्य महीपतिः ।
उवाच राजा तं सूतं सुमन्त्रानय मे सुतम् ॥ वा. रा. २.३१.११ ॥
७९. स राजा पुत्रमायान्तं दृष्ट्वा दूरात्कृताञ्जलिम् ।
उत्पपातासनात्तूर्णमार्तः स्त्रीजनसंवृतः ॥
सोडमिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशांपतिः ।
तमसंप्राप्य दुःखार्तः पपात भुवि मूर्च्छितः ॥ वा. रा. २.३१. १३, १४ ॥
८०. तं रामोऽभ्यपतत्क्षिप्रं लक्ष्मणश्च महारथः ।
विसंज्ञममिव दुःखेन सशोकं नृपतिं तदा ॥
स्त्रीसहस्त्रनिनादश्च संज्ञे राजवेशमनि ।
हा हा रामेति सहसा भूषणध्वनिमूर्च्छितः ॥ वा. रा. २.३१. १५, १६ ॥
८१. तं परिष्वज्य बाहुभ्यां तावृभौ रामलक्ष्मणौ ।
पर्यङ्के सीतया सार्धं रुदन्तः समवेशयन् ॥
अथ रामो मुहूर्तन लब्धसंज्ञं महीपतिम् ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा शोकार्णवपरिप्लूतम् ॥ वा. रा. २.३१.१७, १८ ॥
८२. आपृच्छे त्वां महाराज सर्वेषामीश्वरोऽसि नः ।
प्रस्थितं दण्डकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन माम् ॥ वा. रा. २.३१.१९ ॥
८३. लक्ष्मणं चानुजानीहि सीता चान्वेति मां ।
कारणैर्बहुभिस्तथैर्वार्यमाणौ न चेच्छतः ॥
अनुजानीहि सर्वान्नः शोकमृत्सृज्य मानद ।
लक्ष्मणं मां च सीतां च प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ वा. रा. २.३१.२०, २१ ॥

८४. अहं राधव कैकेय्या वरदानेन मोहितः ।
अयोध्यायांस्त्वमेवाद्य भव राजा निगृह्य माम् ॥ वा. रा. २.३१.२३ ॥
८५. एवमुक्तो नृपतिना रामो धर्मभृतां वरः ।
प्रत्युवाचाप्रांजलिं कृत्वा पितरं वाक्यकोविदः ॥ वा. रा. २.३१. २४ ॥
८६. भवान् वर्षसहस्राय पृथिव्या नृपते पतिः ।
अहं त्वरण्ये वत्स्यामि न मे राजस्य कांक्षिता ॥
नव पश्च च वर्षाणि वनवासे विहृदत्य ते ।
पुन. पादौ ग्रहीष्यामि प्रतिज्ञान्ते नराधिप ॥ वा. रा. गीताप्रेस २.३४, २८-२९ ॥
८७. रुदन्नार्तः प्रियं पुत्रं सत्यपाशेन संयुतः ।
कैकेय्या चोद्यमानस्तु मिथो राजा तमब्रवीत् ॥ वा. रा. गीताप्रेस २.३४.३० ॥
८८. श्रेयसे वृद्धये तात पुनरागमनाय च ।
गच्छस्वारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम् ॥ वा. रा. २.३१.२६ ॥
८९. न हि सत्यात्मनस्तात धर्माभिमनस्तव ।
संनिवर्तयितुं बुद्धिः शक्यते रघुनंदन ॥ वा. रा. गीताप्रेस २.३४.३२ ॥
९०. अद्य त्विदानीं रजनीं पुत्र मा गच्छ सर्वथा ।
एकाहं दर्शनेनापि साधु तावचराम्यहम् ॥
मातरं मां च सम्पश्यन् वसेमामद्य शर्वरीम् ।
तर्पितः सर्वकामैस्त्वं श्वः काल्ये साधयिष्यसि ॥ वा. रा. गीताप्रेस २.३४.३३, ३४ ॥
९१. अथ रामस्तथा श्रुत्वा पितुरार्तस्य भाषितम् ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा दीनो वचनमब्रवीत् ॥ वा. रा. २.३१.२८ ॥
९२. वनवासकृता बुद्धिर्न च मेडद्य चलिष्यति ।
यस्तु युद्धे वरो दतः कैकेय्ये वरद त्वया ॥
दीयतां निखिलेनैव सत्यस्त्वं भव पार्थिव ।
अहं निदेशं भवतो यथोक्तमनुपालयन् ॥

चतुर्दश समा वत्स्ये वने वनचरैः सह ।

मा विमर्शो वसुमती भरताय प्रदीयताम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.३४. ४२-४४ ॥

८३. अपगच्छतु ते दुःखं मा भूबाष्पपरिप्लुतः ।

न हि क्षुभ्यति दुर्घर्षः समुद्रः सरितां पतिः ॥ वा.रा. २.३१.३१ ॥

नैवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं न च मेदिनीम् ।

नैव सर्वानिमान् कामान् न स्वर्गं न च जीवितुम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.३४.४७ ॥

८४. कथा रामनी व्यथा मानवनी - हरिन्द्र टेव - पृ. १४१

८५. न च शक्यं तात स्थातुं क्षणमपि प्रभो ।

स शोकं धारयस्वेमं नहि मेडस्ति विपर्ययः ॥ वा. रा. गीताप्रेस २.३४.४९ ॥

८६. चतुर्दशसु वर्षेषु गतेषु नृपसत्तम ।

पुनर्दक्ष्यसि मां प्राप्तं संतोषोडयं विमुच्यताम् ॥

येन संस्तम्मनीयोडयं सर्वो बाष्पफलो जनः ।

स त्वं पुरुषशार्दूल किमर्थं विक्रियां गतः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.३४.५३,५४ ॥

८७. फलानि मूलानि न च भक्षयन्वने

गिरींश्च पश्यन्सरितः सरांसि च ।

वनं प्रविश्यैव विचित्रपादपं

सुखी भविष्यामि तवास्तु निर्वृत्तिः ॥ वा. रा. २.३१.३७ ॥

८८. एवं स राजा व्यसनाभिपन्न स्तापेन दुःखेन च पीडयमानः ।

आलिङ्गय पुत्रं सुविनष्टसंज्ञो भूमिं गतो नैव विचेष्ट किञ्चित् ॥ वा. रा. गीताप्रेस २.३४.६०

८९. रामस्य तु वचः श्रुत्वा मुनिवेषधरं च तम् ।

समीक्ष्य सह भार्याभी राजा विगतचेतनः ॥

नैनं दुःखेन संतप्तः प्रत्यवैक्षत राघवम् ।

न चैनमभिसम्प्रेक्ष्य प्रत्यभाषत दुर्मनाः ॥

स मुहुर्तमिवासंज्ञो दुःखिश्च महीपतिः ।

विललाप महाबाहू राममेवानुचिन्तयन् ॥ वा. रा. २.३४. १, २, ३ ॥

१००. मन्ये खलु मया पूर्वं विवत्सा बहवः कृताः ।
 प्राणिनो हिंसिता वापि तन्मामिदमुपस्थितम् ॥
 न त्वेवानागते काले देहाच्चवति जीवितम् ।
 कैकेय्या क्लिश्यमानस्य मृत्युर्मम विद्यते ॥ वा. रा. २.३४. ४, ५ ॥
१०१. योडहं पावकसंकाशं पश्यामि पुरतः स्थितम् ।
 विहाय वसने सूक्ष्मे तापसाच्छादमात्मजम् ॥
 एकस्याः खलु कैकय्याः कृतेडयं क्लिश्यते जनः ।
 स्वार्थे प्रयतमानायाः संश्रित्य निकृतिं त्विमाम् ॥ वा. रा. २.३४. ६,७ ॥
१०२. संज्ञा तु प्रतिलभ्यैव मुहूर्तात्स महीपतिः ।
 नेत्रोभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥
 औपवाहयं रथं युक्त्वा त्वामायाहि हयोत्तमैः ।
 प्रापयेन महाभागमितो जनपदात् परम् ॥ वा. रा. २.३४. ९, १० ॥
१०३. प्रयाते तु महारण्यं चिररात्राय राघवे ।
 बभूव नगरे मूर्च्छां बलमूर्च्छां जंगस्य च ॥
 तत समाकुलसम्भ्रान्तं मत्तसंकुपितद्विपम् ।
 हयशिंजितनिघोषं पुरमासीन्महास्वनम् ॥ वा. रा. २.३५. १५-१६ ॥
१०४. ततः सबालवृद्धा सा पुरी परमपीडिता ।
 राममेवाभिदुद्राव धर्मार्तः सलिलं यथा ॥ वा. रा. २.३५.१७ ॥
१०५. इथा रामनी व्यथा मानवनी - हरिः टेष - पृ. १४३
१०६. पार्श्वतः पृष्ठतश्चापि लम्बमानास्तदुन्मुखाः ।
 बाष्पपूर्णमुखाः सर्वे तमूचुर्भृशदुःखिताः ॥
 संयच्छ वाजिनां रश्मीन सूत याहि शनैः शनैः ।
 मुखं द्रक्ष्याम रामस्य दुर्दर्शं नो भविष्यति ॥ वा. रा. २.३५.१८.१९ ॥
१०७. एवं वदन्तस्ते सोढुं न शेकुर्बाष्पमागतम् ।
 नरास्तमनुगच्छन्ति प्रियमिक्ष्वाकुनंदनम् ॥ वा. रा. गीताप्रेस २.४०.२७ ॥

१०८. अथ राजा वृतः स्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेतनः ।
 निर्जगाम प्रियं पुत्रं द्रक्ष्यामीति ब्रुवन्गृहात् ॥
 शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रुदन्तीनां महास्वनः ।
 यथा नादः करेणूनां बद्धे महित कुंजरे ॥
 पिता हि राजा काकुत्स्थः श्रीमान् सन्नस्तदा बभौ ।
 परिपूर्णः शशी काले ग्रहेणोपप्लुतो यथा ॥ वा. रा. २. ३५. २४-२६ ॥
१०९. स च श्रीमानचिन्त्यात्मा रामो दशरथात्मजः ।
 सूतं संचोदयामास त्वरितं वाह्यतामिति ॥
 रामो याहीति तं सूतं तिष्ठेति च जनस्तथा ।
 उभयं नाशकत् सूतः कर्तुमध्वनि चोदितः ॥ वा. रा. गीताप्रेस २.४०.३१,३२ ॥
११०. निर्गच्छति महाबाहौ रामे पौरजनाश्रुभिः ।
 पतितैरभ्यवहितं प्रणनाश महीरजः ॥
 रुदिताश्रुपरिघ्नं हाहाकृतमचेतनम् ।
 प्रयाणे राघवस्यासीत् पुरं परमपीडितम् ॥ वा. रा. गीताप्रेस २.४०.३३, ३४ ॥
१११. सुम्राव नयनैः स्त्रीणामस्रमायाससम्भवम् ।
 मीनसंक्षो भचलितैः सलिलं पंकजैरिव ॥
 दृष्ट्वा तु नृपतिः श्रीमानेकचित्तगतं पुरम् ।
 निपपातैव दुःखेन कृत्तमूल इव द्रुमः ॥
 ततो हलहलाशब्दो जज्ञे रामस्य पृष्ठतः ।
 नराणां प्रेक्ष्य राजानं सीदन्तं भृशदुःखितम् ॥ वा. रा. गीताप्रेस २.४०.३५-३७ ॥
११२. हा रामेति जनाः केचिद् राममातेति चापरे ।
 अन्तःपुरसमृद्धं च क्रोशन्तं पर्यदेवयन् ॥
 अत्वीक्षमाणो रामस्तु विषण्णं भ्रान्तचेतसम् ।
 राजानं मातरं चैव ददर्शानुगतौ पथि ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.४०. ३८-३९ ॥

११३. न हि तत् पुरुषव्याधो दुःखदं दर्शनं पितृः ।
मातृश्च सहितुं शक्तस्तोत्रार्दित इव द्विपः ॥ वा.रा. २.३५.३१ ॥
११४. तथा रुदन्तीं कौशल्यां रथं तमनुधावतीम् ।
क्रोशन्तीं राम रामेति हा सीते लक्ष्मणेति च ॥
रामलक्ष्मणसीतार्थे भ्रवन्तीं वारि नेत्रजम् ।
असकृत् प्रैक्षत स तां नृत्यन्तीमिव मातरम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.४०.४४, ४५ ॥
११५. तिष्ठेति राजा चुक्रोश याहि याहीति राघवः ।
सुमन्त्रस्य बभूवात्मा चक्रयोरिव चान्तरा ॥ वा. रा. २.३५. ३३ ॥
११६. नाश्रौषमिति राजानमुपालब्धोऽपि वक्ष्यसि ।
चिरं दुःखस्य पापिष्ठमिति रामस्तमब्रवीत् ॥ वा.रा. २.३५.३४ ॥
११७. तेषां वचः सर्वगुणोपपन्नं
प्रस्विन्नगात्रः प्रविषण्णरूपः ।
निशम्य राजा कृपणः सभार्यो
व्यवस्थितस्तं सुतमीक्षमाणः ॥ वा.रा. २.३५.३८ ॥
११८. तस्मिंस्तु पुरुषव्याध्रे निष्क्रामति कृतांजलौ ।
आर्तशब्दो हि संजज्ञे स्त्रीणामन्तः पुरे महान् ॥
अनाथस्य जनस्यास्य दुर्बलस्य तपस्विनः ।
यो गतिः शरणं चासीत्स नाथः क नु गच्छति ॥
कौसल्यां महातेजा यथा मातरि वर्तते ।
तथा यो वर्ततेऽस्मासु महात्मा क नु गच्छति ॥ वा. रा. २.३६ १,२,४ ॥
११९. इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धनेवः ।
रुरुदुश्चैव दुःखार्ताः सस्वरं च विचुकुशुः ॥ वा. रा. २.३६.७ ॥
१२०. नाग्निहोत्राण्यहुयन्त नापचन् गृहमेधिनः ।
अकुर्वन् न प्रजाः कार्ये सूर्यश्चान्तरधीयत ॥
व्यसृजन् कवलान् नागा गावो वत्सान् न पायदन् ।

पुत्रं प्रथमजं लिब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत ॥

नक्षत्राणि गतार्चीषि ग्रहाश्च गततेजसः ।

विशाखाश्च सधूमाश्च नभसि प्रचकाशिरे ॥

कालिकानिलवेगेन महोदधिरिवोत्थितः ।

रामे वनं प्रव्रजिवे नगरं प्रचचाल तत् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.४१, १०, १२, १३ ॥

१२१. अकस्मान्नागरः सर्वो जनो दैन्यमुपागमत् ।

आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकोरोनमनः ॥ वा.रा. २.३६.१२ ॥

शोकपर्यायसंतप्तः सततं दीर्घमुच्छ्वसन् ।

अयोध्यायां जनः सर्वश्चक्रोश जगतीपतिम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.४१.१६ ॥

बाष्पपर्याकुलमुखो राजमार्गगतो जनः ।

न हृष्टो लभ्यते कश्चित् सर्वः शोकपरायणः ॥ वा.रा. २.३६.१३ ॥

१२२. ततः समीक्ष्य शयने सन्नं शोकेन पार्थिवम् ।

कौशल्या पुत्र शोकार्ता तमुवाच महीपतिम् ॥

वने त्वदृष्टदुःखानां कैकेय्यानुमते त्वया ।

त्यक्तानां वनवासाय का न्ववस्था भविष्यति ॥

अपीदानीं स कालः स्यान्मम शोकक्षयः शिवः ।

सभार्यं यत्सह भ्रात्रा पश्येयमिह राघवम् ॥

न हि मे जिविते किञ्चित् सामर्थ्यमिह कल्प्यते ।

अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं महाबाहुं च महाबलम् ॥ वा.रा. २.३८.१, ७, ९, १९ ॥

१२३. प्रभातायां तु शर्वर्या पौरास्ते राघवं विना ।

शोकोपहतनिश्चेष्टा बभूवुर्हतचेतसः ॥

शोकजाश्रुपरिघूना वीक्षमाणास्ततस्ततः ।

आलोकमपि रामस्य न पश्यन्ति स्म दुःखिताः ॥ वा.रा. २.४१.२९, ३० ॥

ते विषादार्तवदना रहितास्तेन धीमता ।

कृपणाः करुणा वाचो वदन्ति स्म मनीषिणः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.४७.३ ॥

१२४. धिगस्तु खलु निद्रां तां ययापहतचेतसः ।
नाद्य पश्यामहे रामं पृथूरस्कं महाभुजम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.४७.४ ॥
१२५. यो नः सदा पालयति पिता पुत्रानिवौरसान् ।
कथं रघुणां स श्रेष्ठस्त्यक्त्वा नो विपिनं गतः ॥
इहैव निधनं याम महाप्रस्थानमेव वा ।
रामेण रहितानां नो किमर्थं जीवितं हितम् ॥
सा नूनं नगरी दीना दृष्टास्मान् राघवं विना ।
भविष्यति निरानन्दा सस्त्रीबालवयोडधिका ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.४७. ६,७, १० ॥
१२६. तदा यथागतेनैव मार्गेण कलान्तचेतसः ।
अयोध्यामगमन् सर्वे पुरीं व्यथितसज्जनाम् ॥
चन्द्रहीनमिवाकाशं तोयहीनमिवार्णवम् ।
अपश्यन् निहतानन्दं नगरं ते विचेतसः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.४७ १५,१८ ॥
१२७. तेषामेवं विषण्णानां पीडितनामतीव च ।
बाष्पविप्लुतनेत्राणां सशोकानां मुमूर्षया ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.४८.१ ॥
अनुगम्य निवृतानां रामं नगरवासिनाम् ।
उद्गातानीव सत्वानि बभूवुरमनस्विनाम् ॥
स्वं स्वं निलयमागम्य पुत्रदारैः समावृताः ।
अश्रूणि मुमुचुः सर्वे बाष्पेण पिहिताननाः ॥ वा.रा. २.४२. १, २ ॥
१२८. गृहे गृहे रुदत्यश्च भर्तारं गृहमागतम् ।
व्यर्गहयन्त दुःखार्ता वाग्मिस्तोत्रैरिव द्विपान् ॥
किं नु तेषां गृहैः कार्यं किं दौरः किं धनेन वा ।
पुत्रैर्वा किं सुखैर्वापि ये न पश्यन्ति राघवम् ॥ वा. रा. २.४२. ५, ६ ॥
१२९. नहि प्रव्रजिते रामे जीविष्यति महीपतिः ।
मृते दशरथे व्यक्तं विलोपस्तदनन्तरम् ॥ वा.रा. २.४२.२२ ॥

१३०. ते विषं पिबतालोडय क्षीणपुण्याः सुदुर्गताः ।
राघवं वानुगच्छध्वमश्रुतिं वापि गच्छत ॥ वा.रा. २.४२.२३ ॥
१३१. इत्येवं विलपन्तीनां स्त्रीणां वेश्मसु राघवम् ।
जगामास्तं दिनकरो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.४८.३३ ॥
१३२. तौ दत्तो च वरौ देव निक्षेपौ मृगयाम्यहम् ।
तवैव पृथिवीपाल शकाशे रघुनंदन ॥
तत् प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेद् दास्यसि मे वरम् ।
अद्यैव हि प्रहारस्यामि जीवितं त्वद्विमानिता ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.११.२१ ॥
१३३. यो द्वितीयो वरो देव दत्तः प्रीतेन मे त्वया ।
तदा देवासुरे युद्धे तस्य कालोडयमागतः ।
नवपंच च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ॥
चीराजिनधरो धीरो रामो भवतु तापसः ।
भरतो भजनामद्य यौवराज्यमकष्टकम् ॥
एष मे परमः कामो दत्तमेव वरं वृणे ।
अद्य चैव हि पश्येयं प्रयान्तं राघवं वने ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.११. २५-२८ ॥
१३४. तिष्ठेल्लोको विना सूर्यं सस्यं क सलिलं विना ।
न तु रामं विना देहे तिष्ठेतु मम जीवितम् ॥ वा.रा. २.१०.३९ ॥
१३५. रामस्यः तु वचः श्रुत्वा मुनिवेषधरं च तम् ।
समीक्ष्य सह भार्याभी राजा विगतचेतनः ॥
स मूर्हर्तमिवासंज्ञो दुःखितश्च महीपतिः ।
विललाप महाबाहु राममेवानु चिन्तयन् ॥
न त्वेवानागते काले देहाच्यवति जीवितम् ।
कैकेय्या क्लिश्यमानस्य मृत्युर्मम न विद्यते ॥ वा.रा. २ ३४.१ ,३, ५ ॥
१३६. ध्रुवमद्य महाराजो दुःखं स्थपिति लक्ष्मण ।
कृतकामा तु कैकेयी तुष्टा भवितुमर्हति ॥

- सा हि देवी महाराजं कैकेयी राज्यकारणात् ।
 अपि न च्यावयेत् प्राणान् दृष्ट्वा भरतमागतम् ॥
 अनाथश्चै हि वृद्धश्च मया चैव विनाकृतः ।
 किं करिष्यति कामात्मा कैकेय्या वशमागतः ॥ वा.रा. २.४७. ६,७,८ ॥
१३७. स हि राज्यस्य सर्वस्य मुखमेकं भविष्यति ।
 ताते च वयसातीते मयि चारण्यमाश्रिते ॥
 मन्ये दशरथान्ताय मम प्रव्राजनाय च ।
 कैकेयी सौम्य संप्राप्ता राज्याय भरतस्य च ॥ वा.रा. २.४७.१२.१४ ॥
१३८. ततः सायाह्नसमेय तृतीयेऽहनि सारथिः ।
 अयोध्यां समनुप्राप्य निरानन्दां ददर्श ह ॥
 स शून्यामिव निः शब्दां दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।
 सुमन्त्रश्चिन्तयामास शोकवेगसमाहतः ॥ वा. रा. २.५१.४,५ ॥
१३९. सुमन्त्रमभियान्तं शतशोडश सहस्रशः ।
 क राम इति पृच्छन्तः सूतमभ्यद्रवन्नराः ॥
 वातायनगतानां च स्त्रीणामन्तरापणयम् ।
 रामशोकाभितप्तानां सुश्राव परिदेवनम् ॥ वा.रा. २.५१.७, १३ ॥
१४०. अभिगम्य तमासीनं नरेन्द्रमभिवाद्य च ।
 सुमंत्रो रामवचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयत् ॥
 स तृष्णीमेव तच्छ्रुत्वा राजा विभ्रान्तचेतनः ।
 मूर्च्छितो न्यपतद्भूमौ रामशोकाभिपीडितः ॥
 ततोऽन्तःपुरमाविद्धं मूर्च्छितै पृथिवीपतौ ।
 उद्धृत्य बाहु चुक्रोश नृपतौ पतिते क्षितौ ॥ वा.रा. २.५१.२१,२२,२३ ॥
१४१. प्रतिमा नाटकम् - अंक बीजे - पृ. २२
 १४२. प्रतिमा नाटकम् - अंक बीजे - पृ. २५
 १४३. प्रतिमा नाटकम् - अंक बीजे - पृ. २८

१४४. प्रतिभा नाटकम् - अंक बीजे - पृ. ३३

१४५. सूत यद्यस्ति ते किञ्चिन्मयापि सुकृतं कृतम् ।

त्वं प्रापयाशु मां रामं प्राणाः संत्वरयन्ति माम् ॥

यद्यद्यापि ममैवाज्ञा निवर्तयतु राघवम् ।

न शक्यामि विना रामं मुहुर्तमपि जावितुम् ॥ वा.रा. २.५३.१८, १९ ॥

१४६. वृतदंष्ट्रो महेष्वासः कासौ लक्ष्मणपूर्वजः ।

यदि जीवामि साध्वेनं पश्येयं सीतया सह ॥

लोहिताक्षं महाबाहुमामुक्तमणिकुण्डलम् ।

रामं यदि न पश्यामि गमिष्यामि यमक्षयम् ॥

अतो नु किं दुःखतरं योडहमिध्वाकुनन्दनम् ।

इमामवस्थामापन्नो नेह पथ्यामि राघवम् ॥

हा राम रामानुज हा हा वैदेहि तपस्विनी ।

न मां जानीत दुःखेन प्रियमाणमनाथवत् ॥ वा.रा. २.५३. २१-२४ ॥

१४७. अशोभनं योडहमिहाद्य राघवं

दिदृक्षमाणो न लभे सलक्ष्मणम् ।

इतीव राजा विलपन् महायशाः

पपात तूर्णं शयने स मूर्च्छितः ॥ वा.रा. २.५३.२५ ॥

१४८. प्रतिबुद्धो मुहुर्तेन शोकोपहतचेतनः ।

अथ राजा दशरथः स चिन्तामभ्यपत ॥

सभार्ये हि गते रामे कौशल्यां कोसलेश्वरः ।

विवक्षुरसितायाडगी स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ॥

स राजा रजनीं षष्ठीं रामे प्रब्राजिते वनम् ।

अर्धरात्रे दशरथः सोडस्मरद् दुष्कृतं कृतम् ॥

स राजा पुत्रशोकार्तः स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ।

कौशल्यां पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.६३ १,४,५ ॥

१४८. लब्धशब्देन कौशल्ये कुमारेण धनुष्मता ।
 कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम् ॥
 तदिदं मेडनुसम्प्राप्तं देवि दुःखं स्वयंकृतम् ॥ वा.रा. २.५७.८ ॥
१५०. तस्मिन्नति सुखे काले धनुष्मा निषुमान् रथी ।
 व्यायामकृतसंकल्पः सरयूमन्वगां नदीम् ॥
 निपाने महिष रात्रौ गजं वाभ्यागतं नदीम् ।
 अन्यं वा श्वापदं कंचिज्जिधांसुरजितेन्द्रियः ॥
 अथान्धकारे त्वश्रौषं जले कुम्भस्य पूर्यतः ।
 अचक्षुविषये घोषं वारणस्येय नर्दतः ॥ वा.रा. २.५७. १४-१६ ॥
 ततोडहं शरमुदधृत्य दीप्तमाशीविषोपमम् ।
 शब्दं प्रति गजप्रेप्सुरमिलक्ष्यम्पातयम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.६३.२३ ॥
१५१. अमुंचं निशितं बाणमहुमाशीविषोपमम् ।
 तत्र वागुषसि व्यक्ता प्रादुरासीद् वनौकसः ॥
 हा हेति पततस्तोये बाणाद् व्यथितमर्मणः ।
 तस्मिन्निपतिते भूमौ वागभूत तत्र मानुषी ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.६३.२४,२५ ॥
१५२. कथमस्मद्विधे शस्त्रं निपतेच्च तपस्विनि ।
 प्रविविक्तां नदीं रात्रावृदाहारोडहमागतः ॥
 इषुणाभिहतः केन कस्य वापकृतं मया ।
 ऋषेर्हि न्यस्तदण्डस्य वने वन्येन जीवतः ॥
 कथं नु शस्त्रेण वधो मद्विधस्य विधीयते ।
 जटाभारधरस्यैव वल्कजिनवाससः ॥
 को वधेन ममार्थी रुयात् किं वास्यापकृतं मया ।
 एवं निष्फलमारब्धं केवलानर्थसंहितम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.६३.२६-२९ ॥
१५३. न कश्चित्साधु मन्येत यथैव गुरुतल्पगम् ॥ वा.रा. २.५७.२२ ॥

१५४. नेमं तथानुशोचामि जीवितक्षयमात्मन्ः ।
 मातरं पितरं चोभावनुशोचामि मद्बधे ॥
 तदेतन्मिथुनं वृद्धं चिरकालमृतं मया ।
 मयि पंचत्वमापन्ने कां वृत्तिं वर्तयिष्यति ॥
 वृद्धौ च मातापितरावहं चैकेषुणा हतः ।
 केन स्म निहताः सर्वे सुबालेनाकृतात्मना ॥ वा.रा. २.५७. २३-२५ ॥
१५५. किं तवापकृतं राजन् वने निवसता मया ।
 जिहीर्षुर्मभो गुर्वर्थं यदहं ताडितस्त्वया ॥
 एकेन खलु बाणेन मर्मण्यभिहते मयि ।
 द्वावन्धौ निहतौ वृद्धौ माता जनयिता च म ॥
 तौ नूनं दुर्बलावन्धौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ ।
 चिरमाशांकृतां कष्टां तृष्णां संधारयिष्यतः ॥ वा.रा. २.५७. २९, ३१ ॥
१५६. इयमेकपदी राजन्यतो में पितृराश्रमः ।
 तं प्रसादय गत्वा त्वं न त्वां संकुपित शपेत् ॥
 विशल्यं कुरु मां राजन् मर्म मे निशितः शरः ।
 रणद्वि मृदु सोत्सेधं तीरमम्बुरयो यथा ॥ वा.रा. २.५७. ३५, ३६ ॥
१५७. न द्विजातिरहं राजन्मा भूत्ते मनसो व्यथा ।
 शुद्रयामस्मि वैश्यन जातो जनपदाधिप ॥ वा.रा. २.५७.३७ ॥
१५८. वधमप्रतिरुपं तु महर्वेस्तस्य राघवः ।
 विलपन्नेव धर्मात्मा कौशल्यामिदम ब्रवीत् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.६४.१ ॥
१५९. तदज्ञानान्महत्पापं कृत्वा संकुलितेन्द्रियः ।
 एकस्त्वचिन्तयं बुद्ध्या कथं नु सुकृतं भवेत् ॥
 ततस्तं धटमादाय पूर्णं परमवारिणा ।
 आश्रमं तमहं प्राप्य यथारव्यानपथं गतः ॥ वा.रा. २.५८, १, २ ॥

१५०. तत्राहं दुर्बलावन्धौ वृद्धावपरिणायकौ ।
 अपश्यं तस्य पितरौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ वा.रा. २.५८.३ ॥
 शोकोपहतचितश्च भयसंत्रस्तचेतनः ।
 तभ्याश्रमपदं गत्वा भूयः शोकमहं गतः ॥
 पदशब्दं तु मे श्रुत्वा मुनिर्वाक्यमभाषत ।
 किं चिरायसि मे पुत्र पानीयं क्षिप्रमानय ॥ वा.रा. २.५८.५ ॥
१५१. यन्निमित्तमिदं तात सलिले क्रीडितं त्वया ।
 उत्कण्ठिता ते मातेयं प्रविश क्षिप्रमाश्रमम् ॥
 यद्वयलीकं कृतं पुत्र मात्रा ते यदि वा मया ।
 म तन्मनिसि कर्तव्यं त्वया तात तपस्विना ॥
 त्वं गतिस्त्वगतीनां च चक्षुस्त्वं हीनचक्षुषाम् ।
 समासक्तास्त्वयि प्राणाः किञ्चिन्नौ नाभिभाषसे ॥ वा.रा. २.५८. ६-८ ॥
१५२. मुनिमव्यक्त्या वाचा तमहं सज्जमानया ।
 हीनव्यंजनयां प्रेक्ष्य भीतो भीत इवाब्रुवम् ॥
 मनसः कर्म चेष्टाभिरभिसंस्तभ्य वाग्बलम् ।
 आचक्षे त्वहं तस्मै पुत्र व्यनजं भयम् ॥ वा.रा. २.५८. ९, १० ॥
१५३. क्षत्रियोडहं दशरथो नाहं पुत्रो महात्मनः ।
 सज्जनावमतं दुःखमिदं प्राप्तं स्वकर्मजम् ॥
 भगवंश्चापहस्तोडहं सरयूतीरमागतः ।
 जिधांशु श्वापदं किञ्चिन्निपाने वागतं गजम् ॥
 तत्रः श्रुतो मया शब्दो जले कुम्भस्य पूर्यतः ।
 द्विपोडपमिति मत्वा हि बाणेनाभिहतो मया ॥
 गत्वा नद्यास्ततस्तीरमपरश्यमिषुणा हृदि ।
 विनिर्भिन्नं गतप्राणं शयानं भूवि तापसम् ॥ वा.रा. २.५८. ११-१४ ॥

१५४. ततस्यस्यैय वचनादुपेत्य परितप्यतः ।
स मया सहसा बाण उद्धृतो मर्मस्तदा ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.६४-१७ ॥
१५५. स चोद्धृतेन बाणेन तत्रैव स्वर्गमास्थितः ।
भगवन्तावुमौ शोचन्नन्धाविति विलप्य च ॥ वा.रा. २.५८.१६ ॥
१५६. अज्ञानाद् भवतः पुत्रः सहसाभिहतो मया ।
शेषमेवं गते यत् स्यात् तत् प्रसीदतु मे मुनिः ॥ वा.रा. २.५८.१७ ॥
स तच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं मया तदधशंसिना ।
नाशकत् तीव्रमायासं स कर्तुं भगवानृषिः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.६४.२० ॥
१५७. स बाष्पपूर्णवदनो निःश्वससंशोकमूर्च्छितः ।
मामुवाच महातेजाः कृतांजलिसुपस्थितम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.६४.२१ ॥
१५८. यद्येतदशुभं कर्म न स्म मे कथयेः स्वयम् ।
फलेन्मूर्धा स्म त राजन्सद्यः शतसहस्रधा ॥ वा.रा. २.५८.१९ ॥
१५९. तौ पुत्रमात्मनः स्पृष्ट्वा तमासाद्य तपस्विनौ ।
निपेततुः शरीरेडस्य पिता चास्येदमब्रवीत् ॥
न न्वहं ते प्रियः पुत्र मातरं पश्य धार्मिकम् ।
किं न नालिङ्गसे पुत्र सुकुमार वचो वद ॥
कस्य वापररात्रेडहं श्रोष्यामि हृदयंगमम् ।
अधीयामस्य मधुरं शास्त्रं वान्यद् विशेषतः ॥ वा.रा. २.५८.२५, २६, २७ ॥
१६०. को मां संध्यामुपास्यैव स्नात्वा हुतहुताशनः ।
श्लाधयिष्यत्युपासीनः पुत्र शोकभयार्दितम् ॥
कन्दमूलफलं हत्वा को मां प्रियमिवातिथिम् ।
भोजयिष्यत्वकर्मण्यमप्रग्रहमनायकम् ॥
इमामन्धां च वृद्धां च मातरं ते तपस्विनीम् ।
कथं पुत्र मरिष्यामि कृपणां पुत्रगर्धिनीम् ॥

तिष्ठ मा मा गमः पुत्र यमस्य सदनं प्रति ।

श्वो मया सह गन्तासि जनन्या च समेद्यतः ॥ वा.रा. २.५८.२८, २९,३०,३१ ॥

१७१. उभावपि च शोकार्ताविनाथौ कृपणौ वने ।

क्षिप्रमेव गमिष्यावस्त्वया हीनौ यमक्षयम् ॥

ततो वैवस्वतं दृष्ट्वा तं प्रवक्ष्यामि भारतीम् ।

क्षमतां धर्मराजो मे बिभृयात् पितरावयम् ॥ वा.रा. २.५८. ३२, ३३ ॥

१७२. न हि त्वस्मिन् कुले जातो गच्छत्यकुशलां गतिम् ।

स तु यास्यति येन त्वं निहतो मम बान्धवः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.६४.४५ ॥

१७३. एवं स कृपणं तत्र पर्यदेवयतासकृत् ।

ततोऽस्मै कर्तुमुदकं प्रवृत्तः सह भार्यया ॥ वा.रा. २.५८.३९ ॥

१७४. अधैव जहि मां राजन् मरणे नास्ति मे व्यथा ।

यच्छ शरेणैपुत्रं मां त्वमकार्षीरपुत्रकम् ॥

त्वया तु यदज्ञानान्निहतो मे सुतः शुचि ।

तेन त्वामभिशप्स्यामि शप्स्येऽहं सुदुःखमतिदारुणम् ॥ वा.रा. २.५२. ४४,४५ ॥

१७५. पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम साम्प्रतम् ।

एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन् कालं करिष्यसि ॥ वा.रा. २.५८.४६ ॥

१७६. अज्ञानातु हतो यस्मात् क्षत्रियेण त्वया मुनिः ।

तस्मात् त्वां नाविशत्याशु ब्रह्महत्या नराधिप ॥

त्वामप्येतादृशो भावः क्षिप्रमेव गमिष्यति ।

जीवितान्तकरो धोरो दातारमिव दक्षिणाम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.६४. ५५, ५६ ॥

१७७. एवं शापंमयि न्यस्य विलप्य करुणं बहु ।

चितामारोय्य देहं तन्मिथुनं स्वर्गमभ्ययात् ॥

तदेतश्चिन्तयानेन स्मृतं पापं मया स्वयम् ।

तदा बाल्यात् कृतं देवि शब्दवेध्यनुकर्षिणा ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.६४. ५७,५८ ॥

१७८. इत्युक्त्वा स रुदंस्त्रस्तो भार्यामाह तु भूमिपः ।
 यदहं पुत्रशोकेन संत्यजिष्यामि जीवितम् ।
 चक्षुर्भ्यात्वां न पश्यामि कौशल्ये त्वं हि मां स्पृशः ।
 न तन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतम् ।
 सदृशं तत्तु तस्यैव वदनेन कृतं मयि ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.६४. ६०, ६१, ६३ ॥
१७९. चक्षुषा त्वां न पथ्यामि स्मृतिर्मम विलुप्यते ।
 दूता वैवस्वतस्यैते कौशल्ये त्वरयन्ति माम् ॥
 अतुस्तु किं दुःखतरं यदहं जीवितक्षये ।
 न हि पश्यामि धर्मज्ञं रामं सत्यपराक्रमम् ॥
 न ते मनुष्यां देवास्ते ये चारुशुभकुण्डलम् ।
 मुखं द्रक्ष्यन्ति रामस्य वर्षे पंचदशे पुनः ॥ वा.रा. २.५८.४९, ५०, ५१ ॥
१८०. कौशल्ये चित्तमोहेन हृदयं सीदतेतराम् ।
 वेदये न च संयुक्तांशब्दस्पर्शरसानहम् ॥
 चित्तनाशाद् विपद्यन्ते सर्वाण्ये वेन्द्रियाणि हि ।
 क्षीणस्नेहस्य दीपस्य संरक्ता रश्मयो यथा ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.६४. ७२, ७३ ॥
१८१. अयमात्मभवः शोको मामनाथमचेतनम् ।
 संसादयति वेगेन यथा कूलं नदीरयः ॥ वा.रा. २.५८.५५ ॥
 हा राघव महाबाहो हा मयासनाशन ।
 हा पितृप्रिय मे नाथ हा ममासि गतः सुत ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.६४.७५ ॥
१८२. हा कौशल्ये न प्रथ्यामि हा सुमित्रे तपस्विनि ।
 हा नृशंस ममामित्रे कैकेयि कुलपांसनि ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.६४. ७६ ॥
१८३. इति मातृश्च रामस्य सुमित्रायाश्च संनिधौ ।
 राजा दशरथः शोचंजीविताम्युपागमत् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.६४.७७ ॥
१८४. तथा तु दीनः कथयन्ननराधिपः
 प्रियस्य पुत्रस्य विवासनातुरः ।

गतेडर्धरात्रे भृशदुःखपीडितस्तदा

जहौ प्राणमुदारदर्शनः ॥ वा.रा. २.५८.५७ ॥

१८५. अथ याः कौशलेन्द्रस्य शयनं प्रत्यनन्तराः ।

ताः स्त्रियस्तु समागम्य भर्तारं प्रत्येबोधयन् ॥

अथाप्युचित व्रतास्ता विनयेन नयेन च ।

नहयस्य शयनं स्पृष्ट्वा किञ्चिदप्युपलेभिरे ॥

ताः स्त्रियः स्वप्नशीलज्ञाश्चेष्टां संचलनादिषु ।

ता वेपथुपरीताश्च राज्ञः प्राणेषु शङ्किताः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २, ६४, १२-१४ ॥

१८६. ततः प्रचुकुशुर्दीना सस्वरं ता वराङ्गनाः ।

करेणव इवारण्ये स्थानप्रच्युतयथपाः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.६४.२० ॥

१८७. कौशल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवम् ।

हा नाथेति परिक्रुश्य पेततुर्धरणीतले ॥ वा.रा. २.५९.१० ॥

१८८. ततः सर्वा नरेन्द्रस्य कैकेयीप्रमुखाः स्त्रियः ।

रुदत्यः शोकसंतप्ता निपेतुर्गतचेतनाः ॥

ताभिः स बलवान् नादः क्रोशन्तीभिरनुद्रुतः ।

येन स्फतीकृतो भूयस्तद् गृहं समनादयत् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.६५. २५, २६ ॥

१८९. तत्समुन्नस्तसंभ्रान्तं प्रयुत्सुकजनाकुलम् ।

सर्वतस्तुमुलाक्रन्दं परितापार्तबान्धवम् ॥

सद्योनिपतितानन्दं दीनंविक्लवदर्शनम् ।

बभूव नरदेवस्य सद्म दिपष्टान्तमीयुषः ॥ वा.रा. २.५९.१२, १३ ॥

१९०. अतीतमाज्ञाय तु पार्थिवर्षभं यशास्विनं संपरिवार्य पत्नयः ।

भृशं रुदन्त्यः करुणं सुदुःखिताः प्रगृह्य बाहु व्यलपन्ननाथवत् ॥ वा.रा. २.५९.१४ ॥

१९१. तमग्निमिव संशान्तमम्बुहीनमिवार्णवम् ।

हतप्रभभिवादित्यं स्वर्गथं प्रेक्ष्य भूमिपम् ॥

कौशल्या बाष्पपूर्णाक्षी विविधं शोककर्षिता ।

उपगृह्य शिरो राज्ञः कैकेयीं प्रत्यभाषत् ॥
सकामा भव कैकेयि भुङ्क्ष्व राज्यकण्कम् ।
त्यक्त्वा राजानमेकाग्रा नृशंसे दुष्टचारिणि ॥
विहाय मां गतो रामो भर्ता च स्वर्गतो मम ।
विपथे सार्थहीनेव नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ वा.रा. २.६० १-४ ॥

१८२. भर्तारं परित्यज्य का स्त्री दैवतमात्मनः ।
इच्छेज्जीवितुमन्यत्र कैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः ॥
न लुब्धो बृध्यते दोषान् किंपाकमिव भक्षयन् ।
कुब्जानिमित्तं कैकेय्या राघवाणां कुलं हतम् ॥ वा.रा. २.६० ५.६ ॥

१८३. स मामनाथां विधवां नाद्य जानाति धार्मिकः ।
रामः कमलपत्राक्षो जीवन्नाशमितो गतः ॥
साहमधैव दिष्टान्तं गमिष्यामि पतिव्रता ।
इदं शरीरमालिङ्गय प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.६६.८, १२ ॥

१८४. तां ततः संपरिष्वज्य विलपन्तीं तपस्विनीम् ।
व्यपनिन्युः सुदुःखार्ता कौशल्यां व्यावहारिकाः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.६०.११ ॥

१८५. तैलद्रोण्यां तु सचिवैः शायितं तं नराधिपम् ।
हा मृतोडयमिति ज्ञात्वा स्त्रियस्ताः पर्यदेवयन् ॥
बाहुनुद्यम्य कृपणा नेत्रप्रस्त्रवणैर्मुखैः ।
रुदन्त्यः शोकसंतप्ताः कृपणं पर्यदेवयन् ॥ वा.रा. २.६०. १२, १५ ॥

१८६. हा महाराजा रामेण सततं प्रियवादिना ।
विहीनाः सत्यसंधेन किमर्थं विजहासि नः ॥
कैकेय्या दुष्टभावाया राधवेण विवर्जिताः ।
कथं सपत्न्या वत्स्यामः समीपे विद्यवा वयम् ॥
स हि नाथः स चास्माकं तव च प्रभुरात्मवान् ।
वनं रामो गतः श्रीमान् विहाय नृपतिश्रियम् ॥

त्वया तेन च वीरेण विना व्यसनमोहिताः ॥

कथं वयं निवत्स्यामः कैकेय्या च विदूषिताः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.६६. १८-२१ ॥

१८७. ता बाष्पेण च संवीताः शोकेन विपुलेन च ।

व्यचेष्टन्त निरानन्दा राघवस्य वरस्त्रियः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.६६.२३ ॥

१८८. कथा रामनी प्यथा मानवनी - हरीन्द्र टपे - पृ. १५२

१८९. निशा नक्षत्रहीनेव स्त्रीव भर्तुविवर्जिता ।

पुरी नाराजतायोध्या हीना राज्ञा महात्मना ॥

बाष्पपर्याकुलजना हाहाभूतकुलाडगना ।

शून्यचत्वरवेशमान्ता न बभ्राज यथापुरम् ॥

गतप्रभा द्यौरिव भास्करं विना व्यपेतनक्षत्रगणेव शर्वरी ।

पुरी बभासे रहिता महात्मना न चास्त्र कण्ठाकुलमार्गचत्वरा ॥

॥ वा.रा. २.६० १६-१८ ॥

२००. नराश्च नार्यश्च समेत्य संघशो विगर्हमाणा भरतस्य मातरम् ।

तदा नगर्या नरदेवसंक्षये बभूवुरार्ता न च शर्म लिभिरे ॥ वा.रा. २.६०.१९ ॥

२०१. यामेव रात्रिं ते दूताः प्रयिशन्ति स्म तां पुरीम् ।

भरतेनापि तां रात्रिं स्वप्नो दष्टोडयमप्रियः ॥

व्युष्टामेव तु तां रात्रिं दृष्ट्वा तं स्वप्नमप्रियम् ।

पुत्रो राजाधिराजस्य सुभृशं पर्यतप्यत ॥

तमब्रवीत्प्रियसखो भरतं सखिभिर्वृतम् ।

सुहृदिभः यर्पुपासीनः किं सखे नानुमोदसे ॥ वा.रा. २.६३.१, २, ६ ॥

२०२. एवं ब्रुवाणं सुहृदं भरतः प्रत्युवाच ह ।

शृणु त्वं यन्निमित्तं मे दैन्यमेतदुपागतम् ॥

स्वप्ने पितरमद्राक्षं मलिनं मुक्तमूर्धजम् ।

पतन्तमद्रिशिखरात्क लुषे गोमये हृदे ॥

- पल्वमानश्च मे दष्टः स तस्मिन् गोमये हृदे ।
 पिबन्नंजलिना तैलं हसन्निव मुहुर्मुहुः ॥ वा.रा. २.६३. ७, ८, ९ ॥
२०३. ततस्तिलोदनं भुक्त्वा पुनः पुनरधःशिराः ।
 तैलेनाभ्यक्तसर्वोडंगस्तैलमेवावगाहत ॥
 स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रं च पतितं भुवि ।
 सहसा चापि संशान्तं ज्वलितं जातवेदसम् ॥ वा.रा. २.६३.१०-११ ॥
२०४. औपवाह्यस्य नागरस्य विषाणं शकलीकृतम् ।
 सहसा चापि संशान्ता ज्वलिता जातवेदसः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.६९.१२ ॥
२०५. त्वरमाणश्च धर्मात्मा रक्तमाल्यानुलेपनः ।
 रथेन खरयुक्तेन प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ वा.रा. २.६३.१४ ॥
२०६. एवमेतन्मया दृष्टमिमां रात्रिं भयावहाम् ।
 अहं रामोऽथ वा राजा लक्ष्मणो वा मरिष्यति ॥ वा.रा. २.६३, १५ ॥
२०७. इमां च दुःस्वप्नगतिं निशाम्य तामनेकरूपामवितर्कितां पुरा ।
 भयं महत्तद्धृदयान्न याति मे विचिन्त्य राजानमचिन्त्यदर्शनम् ॥ वा.रा. २.६३.१८ ॥
२०८. तं प्रत्युवाच कैकेयी प्रियवदघोरमप्रियम् ।
 अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता ॥
 या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।
 राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.७२ १४, १५ ॥
२०९. तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं धर्माभिजनवाङ्मुखिः ।
 पयात सहसा भूमौ पितृशोकबलार्दितः ॥
 हा हतोऽस्मीति कृपणां दीनां वाचमुदीरयन् ।
 निपपात महाबाहुर्बाहु विक्षिप्य वीर्यवान् ॥
 ततः शोकेन संवीतः पितृर्मरणदुःखित् ।
 विललाप महातेजा भ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.७२. १६-१८ ॥

२१०. एतत् सुरुचिरं भाति पितुर्मे शयनं पुरा ।
 शशिनेवामलं रात्रौ गगनं तोयदात्यये ॥
 तदिदं न विभात्यद्य विहीनं तेन धीमता ।
 व्योमेव शशिना हीनमप्शुष्क इव सागरः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.७२.१९, २० ॥
२११. अम्ब केनात्यगाद् राजा व्याधिनामय्यनागते ।
 धन्या रामादयः सर्वेयैः पिता संस्कृतः स्वयम् ॥
 न नूनं मां महाराजः प्राप्तं जानाति कीर्तिमान् ।
 उपजिद्येत् तु मां मूर्ध्नि तातः संनाम्य सत्वरम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.७२. २९, ३० ॥
२१२. धर्मविद् धर्मशीलश्च महाभागो दृढव्रतः ।
 आर्ये किमब्रवीद् राजा पिता मे सत्यविक्रम ॥
 पश्चिमं साधुसंदेशमिच्छामि श्रोतुमात्मनः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.७२, ३४ ॥
२१३. केकयस्थे च मयि तु त्वयि चारण्यमाश्रिते ।
 दिवमार्यं गतो राजा यायजूकः सतां मतः ॥ वा.रा. २.९५.५ ॥
 निष्क्रान्तमात्रे भवति सहसीते सलक्ष्मणे ।
 दुःखशोकाभिभूतस्तु राजा त्रिदिवमभ्यगात् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.१०२.०६ ॥
 उतिष्ठ पुरुषव्याध्र क्रियतामुदकं पितुः ।
 अहं चायं च शत्रुध्नं पूर्वमेव कृतोदकौ ॥ वा.रा. २.९५.६ ॥
 प्रिपेण किल दत्तं हि पितृलोकेषु राघव ।
 अक्षय्य भवतीत्याहुर्भवांश्चैव पितुः प्रियः ॥ वा.रा. २.९५.७ ॥
२१४. तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंहिताम् ।
 राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः ॥ वा.रा. २.९५.८ ॥
२१५. तथा हि पतितं रामं जगत्यां जगतीपतिम् ।
 कूलघातपरिश्रान्तं प्रसुप्तमिव कुंजरम् ॥
 भ्रातरस्ते महेष्वासं सर्वतः शोककर्षितम् ।
 रुदन्तः सह वैदेह्या सिषिचुः सलिलेन वै ॥

स तु संज्ञा पुनर्लब्धा नेत्राभ्यामश्रुमुत्सृजन् ।

उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं बहु भाषितुम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.१०३. ४,५,६ ॥

२१५. किं नु तस्य मया कार्यं दुर्जातेन महात्मनः ।

यो मृतो मम शोकेन स मया न च संस्कृत ॥

अहो भरत सिद्धार्थो येन राजा त्वयानद्य ।

शत्रुधनेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु सत्कृतः ॥

निष्प्रधानामनेकाग्रां नरेन्द्रेण विनाकृताम् ।

निवृतवनवासोऽपि नायोध्यां गन्तुमुत्सहे ॥ वा.रा. २.९५. १३, १४, १५ ॥

२१७. समाप्तवनवासं मामयोध्यायां परंतप ।

को नु शासिष्यति पुनस्ताते लोकान्तरं गते ॥

पुरा प्रेक्ष्य वृत्तं मां पिता यान्याह सान्त्वयन् ।

वाक्यानि तानि श्रोष्यामि कृतः कर्णसुखान्यहम् ॥ वा.रा. २.९५, १६, १७ ॥

२१८. सीते मृतस्ते श्वसुरः पित्राहीनोऽसि लक्ष्मण ।

भरतो दुःखमाचष्टे स्वर्गतं पृथ्वीपतिम् ॥ वा.रा. २.९५.१९ ॥

२१९. सान्तवयित्वा तु तां रामौ रुदन्तीं जनकात्माजाम् ।

उवाच लक्ष्मणं तत्र दुःखितो दुःखितं वचः ॥

आनायेडगदिपिण्याकं चीरमाहर चोत्तरम् ।

जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः ॥ वा.रा. २.९५.२०, २१ ॥

२२०. एङ्गुदं बदरीमिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे ।

न्यस्य रामः सुदुःखर्तो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥

इदं भुङ्क्व महाराज प्रीतो यदशना वयम् ।

यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ वा.रा. २. ९५. ३०-३१ ॥

२२१. तेषां तु रुदतां शब्दात्प्रतिश्रुत्कामभवादिगौरौ ।

भातृणां सह वैदेह्या सिंहानां नर्दतामिव ॥ वा.रा. २.९५.३४ ॥

२२२. आज्ञप्तो राजदवाक्यं प्रतिकूलं च निशाचरः ।
 अब्रवीत्पुरुषं वाक्यं मारीचो राक्षसाधिपम् ॥
 केनायमुपदिष्टस्ते विनाशः पापकर्मणा ।
 सुपुत्रस्य सराष्ट्रस्य सामात्यस्य निशाचर ॥
 धर्मार्थं च कामं च यशश्च जयतां वर ।
 स्वामिप्रसादात्सचिवाः प्राप्नुवन्ति निशाचर ॥
 बहवः साधवो लोके युक्तधर्ममनुष्ठिताः ।
 परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ वा.रा. ३.३९. १, २, ८, १३ ॥
२२३. अवश्यं विनशिष्यन्ति सर्वे रावण राक्षसाः ।
 येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥
 तदिदं काकतालीयं धोरमासादित मया ।
 अत्र किं शोभनं यत्वं ससैन्यो विनशिष्यास ॥ वा.रा. ३.३९. १५, १६ ॥
२२४. मां निहत्यं तु रामोऽंसौ नचिरात्वां वधिष्यति ।
 अनेन कृतकृत्योऽस्मि प्रिये यदरिणी हतः ॥ वा.रा. ३.३९.१७ ॥
२२५. आनयिष्यसि चेत् सीतामाश्रमात् सहितो मया ।
 नैव त्वमपि नैवाहं नैव लंका न राक्षसाः ॥
 निवार्यमाणस्तु मया हितैषिणा
 न मृष्यसे वाक्यमिदं निशाचर ।
 परतकल्या हि गतायुषो नरा
 हितं न गृह्यन्ति सुहृद्यद्भिरी सरितम् ॥ वा.रा. ३.३९. १९, २० ॥
२२६. रामादपि च मर्तव्यं मर्तव्यं रावणादपि ।
 उभयोर्यदि मर्तव्यं वरं रामो न रावणः ॥ हनुमन्नाटकम् - अंक-२ श्लोक-४ ॥
२२७. मम पाछे घर धावत, घरें सरानन बान ।
 फिर फिर प्रभुहिं बिलोकिहउ, धन्य न मो सम आज ।
 ॥ रामचरितमानस - अनुवादक - आर.सी.प्रसाद पृ. ७५२ ॥

२२८. उत्पातवाताभिहता नानाद्विजगणायुताः ।
 मा भैरिति विधूताग्रा व्याजहुबुरिव पादपाः ॥
 नलिन्यो ध्वस्तकमलास्त्रस्तमीनजलेचराः ।
 सखीमिव गतोत्साहां शोचन्तीव मैथिलीम् ॥ वा.रा. ३.५०. ३२, ३३ ॥
२२९. समन्तादभिसंपत्य सिंहव्याध्रभृगद्विजाः ।
 अन्वधावंस्तदा रोषात्सीताच्छायानुगामिनः ॥
 जलप्रपातास्त्रमुखाः शुङ्गैरुच्छ्रितबाहवः ॥
 सीतायां हिनयमाणायां विक्रोशन्तीव पर्वताः ।
 ह्रियदमाणां तु वैदेहीं दृष्ट्वा दीनो दिवाकरः ॥
 प्रविध्यस्तप्रभः श्रीमानासीत्पाण्डुरमण्डलः ॥ वा.रा. ३.५०. ३४, ३५, ३६ ॥
२३०. नास्ति धर्मः कृतः सत्यं नार्जवं नानृशंसता ।
 यत्र रामस्य वैदेहीं भार्या हरति रावणः ॥
 इति भूतानि सर्वाणि गणशः पर्यदेवयम् ।
 वित्रस्तका दीनमुखा रुद्रमृगपोतकाः ॥ वा.रा. ३.५०. ३७, ३८ ॥
२३१. स दृष्ट्वा लक्ष्मणं दीनं शून्यं दशरथात्मजः ।
 पर्यपृच्छत धर्मात्मा वैदेहीमागतं विना ॥
 प्रस्थितं दहकारण्यं या मामनुजगाम ह ।
 क सा लक्ष्मण वैदेही यां हित्वा त्वमिहागतः ॥
 राज्यभ्रष्टस्य दीनस्य दण्डकान्परिधावतः ।
 क सा दुःखसहाया में वैदेही तनुमध्यमा ॥
 यां विना नोत्सहे वीर मुहूर्तमपि जीवितुम् ।
 क सा प्राणसहाया मे सीता सुरसुतोपमा ॥ वा.रा. ३.५६. १-४ ॥
२३२. पतित्वममराणां हि पृथिव्याश्चापि लक्ष्मण ।
 विना तां तपनीयामां नेच्छयं जनकात्मजाम् ॥
 कश्चिज्जीवति वैदेही प्राणैः प्रियतरा मम ।

कश्चित्प्रव्राजनं सौम्य न मे मिथ्या भविष्यति ॥

सीतानिमित्तं सौमित्रे मृते मयि गते त्वपि ।

कच्चित्सकामा कैकेयी सुखिता सा भविष्यति ॥ वा.रा. ३.५६. ५-७ ॥

२३३. यदि जीवति वैदेही गमिस्याम्याश्रमं पुनः ।

संवृता यदि वृत्ता सा प्राणांस्त्यक्ष्यामि लक्ष्मण ॥

यदि मामाश्रमगतं वैदेही नाभिभाषते ।

पुनः प्रहसिता सीता विनशिष्यामि लक्ष्मण ॥

ब्रुहि लक्ष्मण वैदेही यदि जीवति वा न वा ॥

त्वयि प्रमत्ते रक्षाभिर्भक्षिता वा तपस्विनी ॥ वा.रा. ३.५६. ९,१०,११ ॥

२३४. सुकुमारी च बाला च नित्यं चादुःखदर्शिनी ।

मद्वियोगेन वैदेही व्यक्तं शोचति दुर्मनाः ॥ वा.रा. ३.५६. १२ ॥

२३५. सर्वथा तु कृतं कष्टं सीतामृतसृजता वने ।

प्रतिकर्तुं नृशंसानां रक्षसां दत्तमन्तरम् ॥

दुःखिताः खरघातेन राक्षसाः पिशिताशनाः ।

तैः सीता निहता घोरैर्भविष्यति न संशयः ॥

अहोडस्मि व्यसने मग्नः सर्वथा रिपुनाशन ।

किं त्विदानीं करिष्यामि शङ्के प्राप्यव्यमीदशम् ॥ वा.रा. ३.५६. १५. १७ ॥

२३६. इति सीतां वरारोहां चिन्तयन्नेव राघवः ।

आजगामं जनस्थानं त्वरया सहलक्ष्मणः ॥

विगर्हमाणोडनुजमार्तरूपं

क्षुधा श्रमाच्चैव पिपासया च ।

विनिःश्वसंशुष्कमुखो विषण्णः ।

प्रतिश्रयं प्राप्य समीक्ष्य शून्यम् ॥ वा.रा. ३.५३ १८, १९ ॥

२३७. स्वमाश्रमं संप्रविगाह्य वीरो

विहारदेशानसृत्य कांश्चित् ।

एतत्तदित्येव निवासभूमौ

प्रहृष्टरोमा व्यथितो बभूवः ॥ वा.रा. ३.५६.२० ॥

२३८. इथा रामनी व्यथा मानयनी - हरीन्द्र एवे - पृ. १८७

२३९. त्वरमाणो जगामाथ सीतादर्शनलालसः ।

शून्यमावसथं दृष्ट्वा बभूवोद्विग्ममानसः ॥

उद्भ्रमन्निव वेगेन विक्षिप नरघुनन्दनः ।

तत्र तत्रोटजस्थानमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥

ददर्श पर्णशालां च सीतया रहितां तदा ।

श्रिया विरहितां ध्वस्तां हेमन्ते पद्मिनीमिव ॥ वा.रा. ३.५८. ३, ४, ५ ॥

२४०. रुदन्तमिव वृक्षैश्च म्लानपुष्पमृगद्विजम् ।

श्रिया विहीनं विध्वस्तं संत्यक्त वनदैवतम् ॥

विप्रकीर्णाजिनकुशं विप्रविध्वबृसीकटम् ।

दृष्ट्वा शून्योटजस्थानं विललाप पुनः पुनः ॥ वा.रा. ३.५८. ६, ७ ॥

२४१. हता मृता वा नष्टा वा भक्षिता वा भविष्यति ।

निलीनाप्यथवा भीरुरथवा वनमाश्रिता ॥

गता विचेतुं पुष्पाणि फलान्यपि च वा पुनः ।

अथवा पिद्मिनीं याता जलार्थं वा नदीं गता ॥ वा.रा. ३.५८. ८, ९ ॥

२४२. यत्नान्मृगयमाणस्तु नाससाद् वने प्रियाम् ।

शोकरक्तेक्षणः शोकादुन्मत्त इव लक्ष्यते ॥

वृक्षाद् वृक्षं प्रधावन् स गिरींश्चापि नदान्दीम् ।

बभूव बिलपन्नम्ः शोकपङ्कार्णवप्लुतः ॥ वा.रा. ३.५८. १०, ११ ॥

२४३. अस्ति कच्चित्तया दृष्ट्वा सा कदम्बप्रिया प्रिया ।

कदम्ब यदि जानीषे शंस सीतां शुभाननाम् ॥

स्निग्धपल्लवसंकाशां पीतकौशेयवासिनीम् ।

शंसस्व यदि सा दृष्ट्वा बिल्व बिल्वोपमस्तनी ॥

अथवार्जुन शंस त्वं प्रियां तामर्जुनप्रियाम् ।

जनकस्य सुता भीरुर्यदि जीवति वा न वा ॥ वा.रा. ३.५८. १२, १३, १४ ॥

२४४. ककुमः ककुभोरुं तां व्यक्तं जानाति मैथिलीम् ।

लतापल्लवपुष्पाढयो भाति ह्येष वनस्पतिः ॥

भ्रमरैरुपगीतश्च यथा द्रुमवरो ह्यम ।

एष व्यक्तं विजानाति तिलकस्तिलकप्रियाम् ॥ वा.रा. ३.५८. १५, १६ ॥

२४५. अशोक शोकापनुद शोकोपहतचेतराम् ।

त्वन्नामानं कुरु क्षिप्रं प्रियासंदर्शनेन माम् ॥

यदि ताल त्वया दृष्टा पकतालफलस्तनी ।

कथयस्व वरारोहां कारुण्यं यदि ते मयि ॥ वा.रा. ३.५८. १७, १८ ॥

२४६. यदि दृष्टा त्वया सीता जम्बु जाम्बूनदप्रभा ।

प्रियां यदि विजानासि निःशङ्क कथयस्व मे ॥ वा.रा. ३.५८.१९ ॥

अहो त्वं कर्णिकाराद्य पुष्पितः शोभसे भृशम् ।

कर्णिकारप्रियां साध्वीं संदृष्टा यदि प्रिया ॥ वा.रा.गीताप्रेस ३.६०.२० ॥

२४७. अथवा मृगशावाक्षीं मृग जानासि मैथिलीम् ।

मृगविप्रेक्षणी कान्ता मृगीभिः सहितां भवेत् ॥

गज सा गजनासोर्यदि दृष्टा त्वया भवेत् ।

तां मन्ये विदितां तुभ्यमारव्याहि वरवारण ॥ वा.रा. ३.५८. २०, २१ ॥

२४८. शार्दूल यदि सा दृष्टा प्रिया चन्द्रनिभानना ।

मैथिली मम विम्रब्धः कथयस्थ न ते भयम् ॥

किं धावसि प्रिये नूनं दृष्टासि कमलेक्षणे ।

वृक्षेणाच्छाद्य यात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥

तिष्ठ तिष्ठ वरारोहे न तेडस्ति करुणा मदि ।

नात्यर्थं हास्यशीलासि किमर्थं मामुपेक्षसे ॥ वा.रा. ३.५८. २२-२३-२४ ॥

२४९. पीतकौशेयकेनासि सूचिता वरवर्णिनि ।
 धावन्त्यपि मया दृष्टा तिष्ठ यद्यस्ति सौहृदम् ॥
 नैव सा नूनमथवा हिंसिता चारुहासिनी ।
 कृच्छ्रं प्राप्तं हि मां नूनं यथोपेक्षितुमर्हति ॥ वा.रा. ३.५८. २५, २६ ॥
२५०. व्यक्तं सा भक्षिता बाला राक्षसैः पिशिताशनैः ।
 विभज्याङ्गानि सर्वाणि मया विरहिता प्रिया ॥
 नूनं तच्छुभदन्तोष्ठं सुनासं शुभकुण्डलम् ।
 पूर्णचेन्द्रनिभं ग्रस्तं मुखं निष्प्रभतां गतम् ॥ वा.रा. ३.५८. २७, २८ ॥
२५१. सा हि चम्पकवर्णाभा ग्रीवा ग्रैवेयशोभिता ।
 कोमला विलपन्त्यास्तु कान्ताया भक्षिता शुमा ॥
 नूनं विक्षिप्यमाणौ तौ बाहु पल्लवकोमलौ ।
 भक्षितौ वेपमानागौ सहस्ताभरणाडदौ ॥ वा.रा. ३.५८. २९, ३० ॥
२५२. मया विरहिता बाला रक्षसां भक्षणाय वै ।
 सार्थेनैव परित्यक्ता भक्षिता बहुबान्धवा ॥ वा.रा. ३.५८. ३ ॥
२५३. हा लक्ष्मण महाबाहो पश्यसि त्वं प्रियां कचित् ।
 हा प्रिये क गता भद्रे हा सीतेति पुनः पुनः ॥
 इत्येवं विलपन्नामः परिधावन्वनाद्वनम् ।
 कचिदुदुभ्रमते वेगात् कचिद् विभ्रमते बलात् ।
 कचिन्मत्त इवाभाति कान्तान्वेषणतत्परः ॥ वा.रा. ३.५८. ३२, ३३ ॥
२५४. स वनानि नदीः शैलान् गिरिप्रसवणानि च ।
 काननानि च वेगेन भ्रमत्यपरिसंस्थितः ॥ वा.रा. ३.५८. ३४ ॥
२५५. तथा स गत्वा विपुलं महद्यनं
 परीत्य सर्वे त्वथ मैथिलीं प्रति ।
 अनिष्ठिताशः स चकार मार्गणे
 पुनः प्रियायाः परमं परिश्रमम् ॥ वा.रा. ३.५८. ३५ ॥

२५६. रामायण-महाभारत सहित संस्कृत साहित्यभां कुण्डरस - डॉ. जगदीश ढोधी -

पृ. ४२-४३

२५७. दृष्टवाश्रमपदं शून्यं रामो दशरथात्मजः ।

रहितां पर्णशालां च विध्वस्तान्यासनानि च ॥

अदृष्टवा तत्र वैदेहीं संनिरीक्ष्य च सर्वशः ।

उवाच रामः प्राकृश्य प्रगृह्य रुचिरौ भुजौ ॥

क नु लक्ष्मण वैदेहीं कं वा देशमितो गता ।

केनाहता वा सौमित्रे भक्षितो केन वा प्रिया ॥ वा.रा. ३.५९. १,२,३ ॥

२५८. वृक्षेणावार्यं यदि मां सीते हसितुमिच्छसि ।

अलं ते हसितेनाद्य मां भजस्व सुदुःखितम् ॥

यैः सह क्रीडसे सीते विश्वस्तैर्मृगपोतकैः ।

एते हीनास्त्वया सौम्ये ध्यायन्तयस्त्राविलेक्षणाः ॥ वा.रा. ३.५९. ४, ५ ॥

२५९. सीतया रहिताडहं वै नहि जीवामि लक्ष्मण ।

मृतं शोकेन महता सीताहरणजेन माम् ॥

परलोके महाराजो नूनं द्रक्ष्यति मे पिता ॥ वा.रा.गीताप्रेस ३.६१. ६ ॥

२६०. विवशं शोकसंतप्तं दीनं भग्नमनोरथम् ।

मामिहोत्सृज्य करुणं कीर्तिनरमिवानृजुम् ॥

क गच्छसि वरारोहे मामुत्सृज सुमध्यमे ॥

त्वया विरहितश्चाहं मोक्ष्ये जीवितमात्मनः ॥ वा.रा. ३.५९. ९, १० ॥

२६१. इतीव विलपन्नामः सीतादर्शनलालसः ।

न ददर्श सुदुःखार्तो राघवो जनकात्मजाम् ॥ वा.रा. ३.५९.११ ॥

२६२. अनासादयमानं तं सीतां दशरथात्मजम् ।

पंकमासाद्य विपूलं सीदन्तमिव कुंजरम् ।

लक्ष्मणौ राममत्यर्थमुवाच हितकाम्यया ॥ वा.रा. ३.५९.१२ ॥

२५३. मा विषादं महाबाहो कुरु यत्नं मया सह ।
इदं च हि वनं शूर बहुकन्दरशोभितम् ॥
प्रियकाननसंचारा वनोन्मत्ता च मैथिली ।
सा वनं वा प्रविष्टा स्यान्नलिनीं वा सुपुष्पिताम् ॥
सरितं वापि संप्राप्ता मीनवजुंलसेविताम् ।
वित्रासयितुकामा वा लीना स्यात्कानने कचित् ।
जिज्ञासमाना वैदेही त्वां मां च पुरुषभ ॥ वा.रा. ३.५९. १२-१५ ॥
२५४. एवं स विलपन्नामः सीताहरणकर्षितिः ।
दीनः शोकसमाविष्टो मुहूर्तं विह्वलोडभवत् ॥
स विह्वलितसर्वाङ्गो गतबुद्धिविचेतनः ।
विषसादातुरो दिनो निःश्वस्याशीत मायतम् ॥ वा.रा. ३.५९ २२-२६ ॥
२५५. बहुशः स तु निःश्वस्य रामो राजीवलोचनः ।
हा प्रियेति विचुक्रोश बहुशो बाष्पगद्गदः ॥ वा.रा. ३.५९.२७ ॥
२५६. सीतामपश्यन् धर्मात्मा शोकोपहतचेतनः ।
विललाप महाबाहु रामः कमललोचनः ॥
पश्यन्निव च तां सीतामपश्यन्मन्मथार्दितः ।
उवाच राघवो वाक्यं विलापाश्रयदुर्वचम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस ३.६२ १, २ ॥
२५७. कर्णिकारवनं भद्रे हसन्ती देवि सेवसे ।
अलं ते परिहासेन मम बाधावहेन वै ॥ वा.रा.गीताप्रेस ३.६२. ५ ॥
२५८. सीतया सह निर्यातो विना सीतामुपागतः ।
कथं नाम प्रवेक्ष्यामि शून्यमन्तःपुरं मम ।
निवृतवनवासश्च जनकं मिथिलाधिपम् ॥
कुशलं परिपृच्छन्तं कथं शक्ये निरीक्षितुम् ।
विदेहराजो नूनं मां दृष्ट्वा विरहितं तया ॥
सुताविनाशसंतप्तो मोहस्य वशमेष्यति ।

अथवा न गमिष्यामि पुरीं भरतपालिताम् ॥

स्वर्गोडपि हि तया हीनः शून्यः एव मतो मम ॥ वा.रा.गीताप्रेस ३.६२ १०-१४ ॥

२५८. तन्मामुत्सृज्य हि वने गच्छायोध्यापुरी शुभाम् ।

न त्वहं तां विना सीतां जीवेयं हि कथंयन् ।

गाढमाश्लिष्य भरतो वाच्यो मदवचनात् त्वया ॥

अनुज्ञातोडसि रामेण पालयेति वसुंधराम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस ३.६२.१५, १६ ॥

२७०. इति विलपति राघवे तु दीने

वनमुपगम्य तथा विना सुकेश्या ।

भयविकाममुखस्तु लक्ष्मणोडपि

व्यथितमना भृशमातुरो बभूव ॥ वा.रा. गीताप्रेस ३.६२.२० ॥

२७१. स राजपुत्रः प्रियया विहीनः

शोकेन मोहेन च पीडयमानः ।

विषादयन् भ्रातरमार्तरूपो

भूयो विषादं प्रविवेश तीव्रम् ॥

स लक्ष्मण शोकवशामिपन्न

शोके निमग्नो विपुले तु रामः ।

शोके वाक्यं व्यसनानुरूप

मृष्णं विनिःश्वस्य रुदन सशोकम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस ३.६८ १, २ ॥

२७२. स मद्विधो दुष्कृतकर्मकारी

मन्ये द्वितीयोडस्ति वसुंधरायाम् ।

शोकानुशाको हि परम्पराया

मामेति भिन्दन हृदयं मनश्च ॥

पूर्वं मया नूनमभीप्सितानि

पापानि कर्माण्यसकृत्कृतानि ।

तत्रायमधापतितो विपाको

दुःखेन दुःखं यदहं विशामि ॥ वा.रा.गीताप्रेस ३.६३. ३, ४ ॥

२७३. राज्यप्रणाशः स्वजनैर्वियोगः,

पितृर्विनाशो जननीवियोगः ।

सर्वाणि मे लक्ष्मण शोकवेग

मापूरयन्ति प्रविचिन्तितानि ॥

सर्वं तु दुःखं मम लक्ष्मणेदं

शान्तं शरीरे वनमेत्य क्लेशम् ।

सीतावियोगात् पुनरप्युदीर्ण

काष्ठैरिवाग्निः सहसोपदीप्तः ॥ वा.रा.गीताप्रेस ३.६३. ५, ६ ॥

२७४. सा नूनभार्या मम राक्षसेन

ह्यभ्याहता इव समुपेत्य भीरुः ।

अपस्वरं सुस्वरविप्रलापा भयेन,

विक्रन्दितवत्यभीक्षणम् ॥

मया विहीना विजने वने सा

रक्षोभिराहत्य विकृष्यमाणा ।

नूनं विनादं कुररीव दीना,

सा मुक्तवत्यायतकान्तनेत्रा ॥ वा.रा.गीताप्रेस ३.६३.७, ११ ॥

२७५. कामं त्विदं पुष्पितवृक्षषण्डं

नानाविधैः पक्षिगणैरुपेतम् ।

वनं प्रयातां नुं तदप्वयुक्तुं

मेकाकिनी सातिबिभेति भीरुः ॥

आदित्य भो लोककृताकृतज्ञ,

लोकस्य सत्यानृतकर्मसाक्षिन् ।

मम प्रिया सा क गता हता वा,

शंसस्व मे शोकहतस्य सर्वम् ॥

॥ वा.रा. गीताप्रेस ३.६३. १५, १६ ॥

વિભાગ-૨

પ્રકરણ - ૨

અસહાય દશામાં જનમતી આંતરવ્યથા

★ પ્રસ્તાવના

(૧) કેકેયી વરયાચના

(I) મહારાજ દશરથની ચિંતા

(II) દશરથનું હૈયાવલોણું

(III) દશરથનો વિલાપ

(૨) રામની માતૃભક્તિ - વનગમન પૂર્વે કોશલ્યા અંગેની ચિંતા

(૩) સીતા વિલાપ

(૪) સીતા ત્યાગ

(I) રામ દ્વારા સીતાનો ત્યાગ

(II) લક્ષ્મણ-સીતા સંવાદ

(III) વનમાં ત્યકતા સીતાનો વિલાપ

પ્રકરણ - ૨

અસહાય દશામાં જનમતી આંતરવ્યથા

★ પ્રસ્તાવના :

રામાયણ એ વાલ્મીકિની આંતરવ્યથાનું મહાકાવ્ય છે. જ્યારે માણસ અસહાય અવસ્થા અનુભવે છે ત્યારે તેમનું આંતરમન વિલાપ કરતું હોય છે, આંતર મનને કારણે જ વ્યથા જન્મે છે. તે જ તેની અસહાય સ્થિતિ સૂચિત કરે છે. અસહાય દશામાં તે લાચારી અનુભવે છે, એકલતા અનુભવે છે અને તે માનસિક હતાશાનો ભોગ બને છે. તેથી તે દયનીય હાલતમાં આવી પડે છે. આદિકાવ્યમાં ઘણા એવા પ્રસંગો છે કે તેમાં વ્યક્તિ વિયોગના કારણે ઘણી બધી જગ્યાએ અસહાય સ્થિતિ અનુભવતી જણાય છે. આમ આદિકાવ્યમાં આપણે કેકેયી વરચાયના સમયે દશરથની અસહાય સ્થિતિ, સીતાહરણ પ્રસંગે સીતાની અસહાય સ્થિતિ, રામની કૌશલ્યા અંગેની ચિંતા, સીતા ત્યાગ પ્રસંગે સીતાની દયનીય સ્થિતિ, લક્ષ્મણની વેદના, આ બધા પ્રસંગો અસહાય દશાના પ્રસંગો છે. જે તેની આંતરવ્યથાને વ્યક્ત કરે છે. અહીં આપણે તેનો અભ્યાસ કરીશું.

(૧) કેકેયી વરચાયના :

રામાયણનો અયોધ્યાકાંડ જોઈએ તો કેકેયીએ કામમોહિત થઈને વરદાન આપવા માટે ઊદત થયેલા રાજાને આ પ્રકારે કહ્યું “હે દેવ ! પૃથ્વીનાથ, તે દિવસોમાં આપે જે વરદાન આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે હવે અત્યારે આપવાં જોઈએ. તે બંને વરદાન અત્યારે માંગુ છું. આપ સાંભળો”

“આપે જે રામના અભિષેકની તૈયારી કરી છે તે અભિષેક સામગ્રી દ્વારા મારા પુત્ર ભરતનો અભિષેક કરવામાં આવે. હે દેવ ! આપે તે સમયે દેવાસુર સંગ્રામમાં પ્રસન્ન થઈને મારા માટે જે વરદાન આપ્યા હતા તે પ્રાપ્ત કરવાનો સમય પણ અત્યારે આવ્યો છે. ધીર

સ્વભાવવાળા રામ તપસ્વીના વેશમાં વલ્કલ તથા મૃગચર્મ ધારણ કરી ચૌદ વર્ષ સુધી વનમાં જઈને રહે. ભરતને આજે નિષ્કંટક ચુવરાજપદ પ્રાપ્ત થાય."૧

આ મારી સર્વશ્રેષ્ઠ કામના છે. હું આપની પાસેથી પહેલા આપેલા વરદાન જ માંગી રહી છું. આપ એવી વ્યવસ્થા કરો કે જેથી હું આજે જ રામને વનમાં જતા જોઉં. આપ રાજાઓના રાજા છો, આપ સત્યપ્રતિજ્ઞા બનીને અને તે સત્ય દ્વારા આપના કુળ, શીલ તથા જન્મની રક્ષા કરો. તપસ્વિ પુરુષ કહે છે કે સત્ય બોલવું એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. તે પરલોકમાં નિવાસ થવા છતાં મનુષ્યો માટે પરમ કલ્યાણકારી હોય છે.૨

(1) મહારાજ દશરથની ચિંતા

કેકેયીનું આ કઠોર વચન સાંભળી મહારાજ દશરથને ખૂબ જ ચિંતા થઈ, તેઓ તે જ ક્ષણે અત્યંત વિલાપ કરવા લાગ્યા. તેમણે વિચાર્યું કે "શું દિવસમાં જ મને સ્વપ્ન દેખાઈ રહ્યું છે ? અથવા મારા ચિત્તનો ભ્રમ છે ? અથવા કોઈ ભૂતના આવેશમાં ચિત્તમાં વ્યાકુલતા આવી ગઈ છે ? અથવા આધિ-વ્યાધિના કારણે આ કોઈ મનનો ઉપદ્રવ છે." આમ વિચારતાં તેમને ભ્રમનું કારણ જાણવા મળ્યું નહીં. તે સમયે રાજાને મુર્ચ્છિત કરી દેવાવાળું મોટું દુઃખ પ્રાપ્ત થયું ત્યારપછી ભાનમાં આવતાં કેકેયીની વાત યાદ કરીને પુનઃ સંતાપ કરવા લાગ્યા.

જેમ કોઈ વાઘણને જોઈને મૃગવ્યથિત થઈ જાય છે તે પ્રકારે તે નરેશ કેકેયીને જોઈને પીડિત અને વ્યાકુળ થઈ ઉઠે છે. પાથરણા-રહિત ખાલીભૂમિ ઉપર બેઠેલા રાજા જેમ કોઈ મહાવિષવાળો સર્પ કોઈ મંડળમાં મંત્રો દ્વારા અવરોધાઈ ગયો હોય તેમ સાપની માફક લાંબા શ્વાસો ખેંચવા લાગ્યા.૩

રાજા દશરથ રોષથી ભરાઈ 'અરે, ઠિકકાર છે 'એવું કહી ફરી મુર્ચ્છિત થઈ ગયા. શોકને કારણે તેમની ચેતના લુપ્ત જેવી થઈ ગઈ. લાંબા સમય બાદ જ્યારે તેઓ ફરી ભાનમાં આવ્યા ત્યારે તે નરેશ અત્યંત દુઃખી થઈને કેકેયીને પોતાને તેજથી દગ્ધ કરતા હોય તેમ ક્રોધપૂર્વક બોલ્યા.૪

“જ્યારે સમસ્ત જીવજગત રામના ગુણોની પ્રશંસા કરે છે ત્યારે હું કયા અપરાધને કારણે પોતાના પ્રિયપુત્રને ત્યાગી દઉં ? હું કૌશલ્યા અને સુમિત્રાને પણ છોડી શકું. રાજલક્ષ્મીનો પણ ત્યાગ કરી શકું, પરંતુ પોતાના પ્રાણ સ્વરૂપ પિતૃભક્ત રામને નહીં છોડી શકું. પોતાનાં જયેષ્ઠપુત્ર રામને જોતાં જ મારા હૃદયમાં પરમ પ્રેમ ઉમટી આવે છે. પરંતુ જ્યારે હું રામને જો ન જોઉં તો મારી ચેતના નષ્ટ થવા લાગે છે.”૫

“સંભવ છે કે સૂર્યના વગર આ સંસાર ટકી શકે અથવા પાણી વિના ખેતી ઉપજ શકે, પરંતુ રામ વિના મારા શરીરમાં પ્રાણ નહીં રહી શકે, અંતઃ આવું વરદાન માંગવાથી કોઈ લાભ નથી. પાપપૂર્ણ નિશ્ચિયવાળી હે કેકેચી ! તું આ નિશ્ચય અથવા દુરાગ્રહ ત્યાગી દે, આ લે હું તારા ચરણોમાં પોતાનું મસ્તક રાખું છું. મારા પર પ્રસન્ન થઈ જા. હે પાપિની ! તે આવી પરમ કુરતાપૂર્વક વાત વિચારી શી રીતે ?” ૬

“હે કેકેચી ! હું વૃદ્ધ થઈ ગયો છું. મોતના કિનારે બેઠો છું. મારી અવસ્થા શોકમય બની રહી છે અને હું દીનભાવથી તારી સામે કરગરી રહ્યો છું. તારે મારા પર કડ્ડા બતાવવી જોઈએ. સાગર સુધી વિસ્તરેલી આ પૃથ્વી પર જે કાંઈ મળી શકે તે બધું જ હું તને આપી દઈશ. પરંતુ તું એવા દુરાગ્રહમાં ન પડ, જે મને મોતના મોં માં ઘડેલી દેનાર હોય.”૭

કેકેચી એકની બે ન થઈ, ત્યારે છેવટે દયાની યાચના કરીને દશરથ બોલ્યા, “હે કેકેચી ! હું તને હાથ જોડું છું, હું તને પગે પડું છું. તુ રામને શરણું આપ. જેથી મને અહીં પાપ ન લાગે.”૮

દશરથના વેણ ભલભલા પથ્થર દિલ મનુષ્યને પિગળાવી દે તેવાં કડ્ડા હતા. પોતાના પ્રિય રામને વનમાં જવું ન પડે તે માટે તેઓ ભરતને રાજગાદી આપવા માટે પણ તૈયાર હતા. કેકેચીને દશરથ પર દયા ન આવી તે ન આવી. આ વાત લખતી વખતે મારી આંખમાં આંસુ છે. કદાચ આ શબ્દો વાંચતી વખતે વાંચનારની આંખો પણ ભીની થશે.૯

વાલ્મીકિ દશરથની મનોદશાનું વર્ણન કરતી વખતે બે ખાસ વિશેષણો પ્રયોજે છે.

કેકેચીને રીઝવવા માટે ફાંફાં મારી રહેલા પૃથ્વીપતિ રાજા દશરથ કેવા હતા ? (૧) તેઓ કામદેવના બાણોથી વીંધાયેલા હતા. (૨) તેઓ કામવશ બનીને કામને અનુસરનારા હતા. દશરથને સમજવા માટે આ બે વિશેષણો ખૂબ જ ખપ લાગે તેવાં છે. જ્યાં આંધળી કામવાસના હોય ત્યાં વિવેક લગભગ ગેરહાજર હોય છે. જ્યાં મોહનું મહાલય ભવ્ય હોય, ત્યાં મજબૂરી પણ ઓછી વામણી નથી હોતી. કામાતુર મનુષ્ય લગભગ ગુલામ બની રહે છે. દશરથ જેવા સમર્થ ભૂપતિ કામના કબ્જામાં હતા તેથી કેકેચી આગળ લાચાર ભિખારી હતા.-૧૦

આમ, દશરથ કેકેચી આગળ બિલકુલ લાચાર હતા. અહીં દશરથ અસહાય સ્થિતિ અનુભવે છે. અસહાય દશામાં દશરથનો વિલાપ અસહ્ય છે. દશરથનું હૈયું અસહ્ય સ્થિતિમાં વલોવાઈ રહ્યું છે. આટલી લાચારી દશરથે પહેલાં ક્યારેય અનુભવી નહોતી. અસહાય સ્થિતિમાં તેમની આંતરવ્યથા અહીં પ્રગટ થાય છે.

(II) દશરથનું હૈયાવલોણું :

તેમની ચેતના લુપ્ત જેવી બની ગઈ હતી. તેઓ ઉન્માદગ્રસ્ત પ્રતીત થવા લાગ્યા હતા. તેમની પ્રકૃતિ વિપરીત બની ગઈ. તે રોગી જેવા લાગતા હતા. આ પ્રકારે ભૂપાલ દશરથ મંત્રથી જેનું તેજ હરી લીધું હોય તેવા સાપની માફક નિશ્ચિત થઈ ગયા. ત્યાર પછી તેમણે દીન અને આતુરવાણીમાં કેકેચીને આ પ્રકારે કહ્યું "હે શત્રુ ! તને અનર્થ જ અર્થ લાગી રહ્યો છે. કોને તને આવો ઉપદેશ આપ્યો છે ?" ૧૧

"મેં રામના અભિષેકનો નિર્ણય મિત્રોની સાથે વિચારીને કર્યો છે. મારી આ બુદ્ધિ શુભકર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ છે. હવે હું આ શત્રુઓના દ્વારા પરાજિત થયેલી સેનાની માફક કેવી રીતે જોઈ શકીશ. જ્યારે ઘણાબધા બહુશ્રુત ગુણવાન અને બુદ્ધપુરુષ આવીને મને પુછશે કે રામ ક્યાં છે ? ત્યારે હું તેમને કેવી રીતે કહીશ કે કેકેચીના દબાણમાં આવીને મેં પોતાના બેટાને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો છે ?" ૧૨

"જો હું કહું કે રામને વનવાસ દઈને મેં સત્યનું પાલન કર્યું છે તો તેના પહેલાં જે તેને

રાજ્ય આપવાની વાત કરી છે તે અસત્ય બની જશે. જો રામ વનમાં ચાલ્યા જશે તો કૌશલ્યા મને શું કહેશે ? તેનાં ઉપર આવો મોટો અપકાર કરી હું તેને શું ઉત્તર આપીશ ?"૧૩ "રામના અભિષેક નિવારણ અને તેમનું વન તરફનું પ્રસ્થાન જોઈને અવશ્ય જ સુમિત્રા ભયભીત થઈ જશે. ફરી તે મારા ઉપર વિશ્વાસ કેવી રીતે કરશે ?"૧૪

"અરેરે ! બિચારી સીતાને એક સાથે જ બે દુઃખ અને અપ્રિય સમાચાર સાંભળવા પડશે. રામનો વનવાસ અને મારું મૃત્યુ. જ્યારે તે રામના માટે શોક કરવા લાગશે તે સમયે મારા પ્રાણોનો નાશ થઈ જશે. તેનો શોક જોઈને મારા પ્રાણ આ શરીરમાં રહી શકશે નહિ તેની દશા હિમાલયના પાર્શ્વભાગમાં પોતાના સ્વામી કિન્નરથી વિખુટી પડેલી કિન્નરીની જેવી થઈ જશે."૧૫

"હું રામને વિશાળ વનમાં નિવાસ કરતા અને મિથિલેશ કુમારી સીતાને રડતી જોઈ લાંબો સમય જીવિત રહી શકીશ નહિ. આવી દશામાં તું અવશ્ય વિધવા બની પુત્રની સાથે અયોધ્યાનું રાજ્ય કરજે. જેવી રીતે કોઈ મનુષ્ય દેખાવમાં સુંદર મદિરા પીઈને પછી તેના દ્વારા કરવામાં આવેલ વિકારને સમજી જાય છે કે આમાં વિષ ભેળવેલું હતું. અરેરે હું તને સતી-સાધ્વી સમજતો હતો પરંતુ તું તો મોટી દુષ્ટા નીકળી."૧૬

"અરેરે ! કેટલું દુઃખ છે ! કેટલું કષ્ટ છે ! જ્યાં મારે આ વાતો સહન કરવી પડે છે. એવું લાગે છે કે મારા પૂર્વે જન્મમાં કરેલા પાપોનું અશુભ ફળ છે. જેથી મારા ઉપર મોટું દુઃખ આવી પડ્યું છે."૧૭ "અરેરે ! મને દુરાત્માએ જીવતાં જ મહાત્મા પુત્રને પિતૃહીન બનાવી દીધો છે. મને સમગ્ર સંસાર અવશ્ય ઘિકકારશે. ગાળો દેશે, જે ઉચિત હશે નહિ. લોકો મારી નિંદા કરતાં કહેશે કે રાજા દશરથ ખૂબ જ મૂર્ખ અને એક સ્ત્રીને સંતુષ્ટ કરવાવાળા પોતાના પુત્રને વનમાં મોકલી રહ્યા છે."૧૮

"હે કેકેયી ! આ પ્રકારે કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને ત્રણેય પુત્રોની સાથે મને પણ નરકતૂલ્ય મોટા શોકમાં નાંખીને તુ પોતે સુખી થજે. જો ભરતને પણ રામના વનમાં જવાનું પ્રિય લાગે તો મારા મૃત્યુ પછી તે મારા શરીરને દાહ-સંસ્કાર પણ ન કરે."૧૯

“પુરુષ શિરોમણી રામના વનગમન પછી મારું મૃત્યુ થાય ત્યારે વિધવા બની તું પુત્રની સાથે અયોધ્યામાં રાજ્ય કરજે. મારો પુત્ર સામર્થ્યશાળી રામ વારંવાર રથો, હાથીઓ અને ઘોડાઓની યાત્રા કરતો હતો તે હવે વિશાળ વનમાં પગપાળા કેવી રીતે ચાલશે ?” ૨૦

“સ્ત્રીઓને ઘિકકાર છે, કારણ કે તે શઠ અને સ્વાર્થ પરાયણ હોય છે. પરંતુ હું બધી સ્ત્રીઓ માટે આવું કહેતો નથી. કેવળ ભરતની માતાની જ નિંદા કરું છું.” ૨૧ “કદાચ સૂર્ય વગર પણ સંસારનું કામ ચાલ્યું જાય વ્રજધારી ઇન્દ્ર દ્વારા વરસાદ ન કરવામાં આવે તો પણ પ્રાણીઓનું જીવન સુરક્ષિત રહે, પરંતુ રામ અહીંથી વનતરફ જતાં જોઈને કોઈપણ જીવિત નહીં રહી શકે એવી મારી આવી ધારણા છે.” ૨૨

આ પ્રકારે મહારાજ દશરથ મર્યાદાઓને ઊલ્લંઘન કરવાવાળી તે હઠીલી સ્ત્રીના વશમાં આવેલા અનાથની માફક વિલાપ કરી રહ્યા હતા. તે દેવી કેકેયીના ફેલાયેલા બંને ચરણોને સ્પર્શવા ઇચ્છતા હતા. જેમ કોઈ રોગી કોઈ વસ્તુને સ્પર્શવા ઇચ્છે છે, પરંતુ દુર્બળતાના કારણે ત્યાં સુધી પહોંચી ન શકતા વચમાં જ અચેત થઈને પડી જાય તેમ તેને ન મેળવતા તે વચ્ચે જ મૂર્ચિત થઈને પડી ગયા. ૨૩

આમ, અહીં દશરથની વ્યથામાં તેમનું હૈયું જાણે કે વેદના અનુભવી રહ્યું છે. દશરથના હૃદયનું વલોણું થઈ રહ્યું હોય તેમ દશરથ સંતાપ વ્યક્ત કરે છે. પોતાના પુત્રથી તે દૂર થવા માંગતા નથી. પુત્રને વનમાં જતાં પણ જોઈ શકશે નહિ અને પોતાનું મૃત્યુ નિશ્ચિત રીતે થશે એવું તેમને લાગે છે. આમ દશરથ અહીં અસહાય દશામાં આંતરવ્યથા અનુભવે છે.

(૧૧૧) દશરથ રાજાનો વિલાપ :

કેકેયી દ્વારા આવું કહેવામાં આવતાં રાજા દશરથ બે ઘડી સુધી વ્યાકુળ અવસ્થામાં રહ્યાં. ત્યાર પછી કુપિત થઈને આ પ્રકારે વિલાપ કરવા લાગ્યા - “અરે નીચ ! તું મારી શત્રુ છે. નરશ્રેષ્ઠ રામ વનમાં ચાલ્યા જાય પછી મારું મૃત્યુ થઈ જશે. તે સમયે તું સફળ મનોરથવાળી થઈને સુખી થઈ રહેજે.” ૨૪

“અરેરે ! સ્વર્ગમાં પણ જ્યારે દેવતા મને રામના કુશળ સમાચાર પૂછશે તે સમયે હું શું જવાબ આપીશ ? જો કહું કે તેમને વનમાં મોકલી દીધા છે તો તે લોકો મારા પ્રત્યે ઘિકકારપૂર્ણ વાતો કરશે. જે હું કેવી રીતે સહન કરી શકીશ ? એ માટેનું મને ખૂબ જ દુઃખ છે.”૨૫

“હું પહેલાં પુત્રહીન હતો. ફરી મોટો પરિશ્રમ કરીને મેં જે મહાતેજસ્વી મહાપુરુષ રામને પુત્ર રૂપમાં પ્રાપ્ત કર્યા છે તેનો મારા દ્વારા ત્યાગ કેવી રીતે કરી શકાય ? જે શૂરવીર, વિદ્વાન, ક્રોધને જીતવાવાળા અને ક્ષમાપરાયણ છે. તે કમલનયન રામને હું દેશનિકાત કઈ રીતે આપી શકું ?” ૨૬

“જે સદાસુખ ભોગવવા યોગ્ય છે. ક્યારેય દુઃખ ભોગવવા તે યોગ્ય નથી, તે બુદ્ધિમાન રામને દુઃખ ઉઠાવતા હું કેવી રીતે જોઈ શકું ? જે દુઃખને ભોગવવા યોગ્ય નથી, તે રામને આ વનવાસનું દુઃખ આપ્યા વગર જો હું આ સંસારમાં વિદાય થઈ જાઉં તું તો મને ઘણું સુખ મળશે.”૨૭

“અરે પાપપૂર્ણ વિચાર રાખવાવાળી પથ્થરહૃદયા કેંકેચી ! સત્ય, પરાક્રમી રામ મને ખૂબ જ પ્રિય છે. તું મારાથી તેને અલગ કરી રહી છે ? અરે શત્રુ ! આપું કરવાથી અવશ્ય સંસારમાં તારી અપકીર્તિ ફેલાશે. જેની કોઈ સીમા નહીં હોય.” આ પ્રકારે વિલાપ કરતા-કરતા રાજા દશરથના ચિત્તમાં વ્યાકુળતા આવી ગઈ. ૨૮

વૃદ્ધ રાજા દશરથ નિરંતર ગરમ શ્વાસ લેતા આકાશની તરફ દ્ષ્ટિ કરી આર્તની માફક દુઃખ પૂર્ણ વિલાપ કરવા લાગ્યા. “નક્ષત્રમાળાઓથી અલંકૃત કલ્યાણમયી રાત્રિ દેવી ! હું નથી ઈચ્છતો કે તમારા દ્વારા સવારનો સમય લાવવામાં આવે. મારા પર દયા કરો, હું તમને હાથ જોડું છું.”૨૯

‘હે કલ્યાણમયી દેવી ! જે સદાચારી, દીન તારો આશ્રિત મરણાસન્ન અને જે વિશેષતઃ રાજા છે એવા મારા જેવા દશરથ પર કૃપા કર. ‘હે સુંદર કટીપ્રદેશવાળી કેંકેચનંદિનિ

! મેં રામને જે રાજ્ય આપવાની વાત કરી છે તે કોઈ સૂના ઘરમાં નહિ, પણ ભરીસભામાં ઘોષણા કરી છે. માટે હે બાલિકા તુ ખૂબ જ સહૃદય છે, માટે જાણી જોઈને મારા પર કૃપા કર."૩૦

"હે વિશાળ નિતંબવાળી ! દેવી ! સુમુખી ! સુલોચના આ પ્રસ્તાવ મને, રામને, સમસ્ત પ્રજાવર્ગને, ગુરુજનો તથા ભરતને પણ પ્રિય હશે, માટે તે તું પૂર્ણ કર."૩૧

રાજાના હૃદયનો ભાવ અત્યંત શુદ્ધ હતો. તેમનાં આંસુભર્યા નેત્રો લાલ થઈ ગયા હતા અને તે દીનભાવથી વિચિત્ર કરુણાજનક વિલાપ કરી રહ્યા હતા, પરંતુ મનમાં દુષિત વિચાર રાખવાવાળી નિષ્કુર કેકેયીએ પતિનો તે વિલાપ સાંભળીને પણ તેમની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું નહિ. જ્યારે પ્રિયા કેકેયી કોઈ રીતે સંતુષ્ટ ન થઈ અને બરાબર પ્રતિકુળ વાત જ મુખથી નીકળી ગઈ. ત્યારે પુત્રના વનવાસની વાત વિચારી રાજા પુનઃ દુઃખી થઈને મુર્ચ્છિત થઈ ગયા અને સુઘ બુઘ જોઈ પૃથ્વી પર પડી ગયા.૩૨

અહીં પાષાણહૃદયા કેકેયીની આવી હઠીલી ફૂરતા જોઈને ઢીલા પડી ગયેલા દશરથ વિનંતી કરે છે. કેકેયીને સુંદર સંબોધન કરી મનાવવાના પ્રયાસ કરે છે. કેકેયી તેમ છતાં માનતી નથી. આટલું કહ્યા પછી પણ જ્યારે કંઈ જ ન વળ્યું ત્યારે રામ વનમાં જશે એવું વિચારી તે દુઃખથી બેવડ વળી ગયેલા રાજા દશરથ બેભાન થઈને ભોંય પર ઢળી પડ્યા. અહીં દશરથ રાજા અસહાય સ્થિતિમાં આંતરવેદના અનુભવે છે. આમ કેકેયી વચ્ચાચના પ્રસંગે આપણે દશરથની અસહાય સ્થિતિ જોઈ શકીએ છીએ, માટે અહીં આપણને દશરથની આંતરવેદનાના દર્શન થાય છે.

(૨) રામની માતૃભક્તિ : વનગમન પૂર્વે કૌશલ્યા અંગેની ચિંતા :

"હે રઘુનંદન ! હવે તમે જઈને પોતાના સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા પિતાનું દર્શન કરો. તે ધર્માત્મા નરેશ આજે જ તમારો ચુવરાજપદ પર અભિષેક કરશે." આમ કહીને તેમને માતાને બેસવા માટે આસન આપ્યું અને ભોજન કરવા માટે કહ્યું. ભોજન માટે નિમંત્રિત થઈને રામે

તે આસનને માત્ર સ્પર્શ કર્યો ત્યાર પછી તે માતાને કંઈક કહેવા માટે તૈયાર થયા, તે સ્વભાવથી જ વિનયશીલ હતા તથા માતાના ગોરવથી તે પણ તેમની સામે નતમસ્તક બની ગયા. તેમને વનમાં પ્રસ્થાન કરવાનું હતું. અંતઃ તે તેના માટે આજ્ઞા લેવા માટેનો ઉપક્રમ કરવા લાગ્યા.૩૩

તેમણે કહ્યું “હે દેવી ! તમને અવશ્ય ખબર નથી તમારા ઉપર મહાન ભય ઉપસ્થિત થઈ રહ્યો છે. આ સમયે હું જે વાત કરવા જઈ રહ્યો છું તે સાંભળી તમને, સીતાને અને લક્ષ્મણને પણ દુઃખ થશે, છતાં પણ કહું છું. હવે હું વનમાં જવાનો છું. હવે આવા બહુમૂલ્ય આસનની મને આવશ્યકતા ક્યાં છે ? હવે મારા માટે કુશની ચટાઈ પર બેસવાનો સમય આવ્યો છે. હું રાજભોગ્ય વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી મુનીની માફક કંદમૂળ અને ફળોથી જીવનનિર્વાહ કરતા ચૌદવર્ષ સુધી વનમાં નિવાસ કરીશ. મહારાજ યુવરાજપદ ભરતને આપી રહ્યા છે અને મને તપસ્વી બનાવી વનમાં મોકલી રહ્યા છે. હવે હું ચૌદ વર્ષ સુધી નિર્જન વનમાં રહીશ અને જંગલના સુલભ વલ્કલ આદિને ધારણ કરી કંદમૂળના આહારથી જીવનનિર્વાહ કરીશ.” ૩૪

આ અપ્રિય વાત સાંભળી વનમાં કુહાડીથી કપાયેલ શાલવૃક્ષની શાખાની માફક જેમ કોઈ દેવાંગના ભૂમિ પર પડી ગઈ હોય તેમ કૌશલ્યા દેવી એકાએક પૃથ્વી પર પડી ગઈ.૩૫

માતાની ચિંતા કરતાં રામ લક્ષ્મણને કહે છે “હે સુમિત્રાનંદન ! અત્યાર સુધી અભિષેક માટેની સામગ્રી એકત્રિત કરવામાં તારો જે ઉત્સાહ હતો તેને રોકી અને મારા વનમાં જવાની તૈયારી કરવામાં હોવો જોઈએ. મારા અભિષેકથી જેના ચિત્તમાં સંતાપ થઈ રહ્યો છે તે આપણી માતા કેકેયીને જેનાથી કાંઈ પ્રકારની શંકા ન રહી જાય તેવું કામ કરો. હે લક્ષ્મણ ! તેમનાં મનમાં રહેલા સંદેહના કારણે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય એ વાત હું બે ઘડી પણ સહન કરી શકતો નથી અને ના તો તેની ઉપેક્ષા કરી શકતો.” ૩૬

માતા કૌશલ્યાની ચિંતા કરતાં રામ કૌશલ્યાને સમજાવે છે. “આ કેકેયીએ રાજાની સાથે ચાલાકી કરી છે. આ બાજુ હું વનમાં જઈ રહ્યો છું. આ દશામાં જો તમે પણ તેમનો

પરિત્યાગ કરી દેશો તો તે અવશ્ય જીવિત રહેશે નહિ. પતિનો પરિત્યાગ નારી માટે ખૂબ જ ફૂરતાપૂર્વકનું કર્મ છે. સત્પુરુષોએ તેની ખૂબ જ નિંદા કરી છે. માટે આવી વાતો ક્યારેય મનમાં લાવવી જોઈએ નહીં. મારા પિતા કકુલસ્થકુલભુષણ મહારાજ દશરથ જ્યાં સુધી જીવિત છે ત્યાં સુધી તમે તેમની રક્ષા કરો. તમે તેમની સેવા કરો. પતિની સેવા જ સ્ત્રી માટે સનાતનધર્મ છે." ૩૭

આમ રામ માતાની-પિતાની બંનેની ચિંતા કરે છે અને તેની સાથે કૌશલ્યાને નારીધર્મ પણ યાદ અપાવે છે. તેમજ પોતાના ગયા પછી દશરથ તેમજ કૌશલ્યા અસહાય બની જવાના છે જેથી રામને આ વાત સાથે દુઃખ પણ છે.

રામ કૌશલ્યાને જણાવે છે કે "એવું ન બને કે દારુણશોક તેમની જીવનલીલા જ સમાપ્ત કરી નાંખે. કોઈપણ રીતે તમે હંમેશા સાવધાન રહીને વૃદ્ધ મહારાજની હિતની સાધનામાં લાગ્યા રહો. જે અન્ય દેવતાઓની વંદના તથા પૂજાથી દૂર રહે છે, તે નારી પણ કેવળ પતિની સેવામાત્રથી ઉત્તમ સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, માટે નારીઓએ પતિઓના પ્રિય અને હિતકારક કર્મમાં તત્પર રહીને હંમેશા તેની સેવા જ કરવી એ જ સ્ત્રીનો વેદોમાં અને લોકોમાં પ્રસિદ્ધ સનાતનધર્મ છે. તેનું શ્રુતિઓમાં અને સ્મૃતિઓમાં પણ વર્ણન છે." ૩૮

કૌશલ્યા પણ રામને કહે છે "હે સામર્થ્યશાળી પુત્ર ! હવે તમે નિશ્ચિત થઈને વનમાં જાઓ. તારું સદા કલ્યાણ થાય. જ્યારે તું વનમાંથી પાછો ફરીશ તે સમયે મારો બધો કલેશ અને સંતાપ દૂર થઈ જશે." ૩૯

"હે મહાબાહુ રામ ! તું પિતાની સુશ્રષ્ટા, માતાની સેવા તથા સત્યના પાલનથી સુરક્ષિત થઈને ચિરંજીવી બની રહે." ૪૦

આમ, રામ કૌશલ્યાને અસહાય સ્થિતિમાં જોઈ શકતા ન હોવાથી તે કૌશલ્યાને સમજાવે છે. રામની અહીં માતૃભક્તિ ઉપરોક્ત સંવાદમાં જોઈ શકાય છે. રામને માતા પ્રત્યે અનન્ય પ્રેમ છે તે કૌશલ્યાને વિધવા અવસ્થામાં કે શોકાવસ્થામાં જોઈ શકતા નથી, માટે

તેઓ કૌશલ્યાને નારીધર્મ - પત્નીધર્મની વ્યાખ્યા સમજાવે છે. જેથી દશરથ અસહાય સ્થિતિ ન અનુભવે અને કૌશલ્યા પણ અસહાય ન બને. અહીં રામના તરફનો કૌશલ્યાનો પ્રેમ પણ તેમનાં આશીર્વાદમાં જોઈ શકાય છે. રામની માતૃભક્તિ તેમજ પિતૃભક્તિના દર્શન તેમની આંતરવ્યથામાં જોવા મળે છે.

૩. સીતા વિલાપ :

રાવણ દ્વારા પકડવામાં આવેલી યશસ્વિની સીતા દુઃખથી વ્યાકુળ બની ગઈ અને વનમાં દૂર ગયેલા રામને 'હે રામ' 'હે રામ' કહીને જોરજોરથી બૂમ પાડવા લાગી. સીતાના મનમાં રાવણની કામના ન હતી. તે તેના તરફથી સર્વથા વિરક્ત હતી અને તેની કેદમાંથી પોતાને છોડાવવા માટે ઘાયલ થયેલી નાગણીની માફક તે રથ ઉપર તરફડવા લાગી તે અવસ્થામાં કામપીડિત રાક્ષસ તેને લઈને આકાશમાં ઉડવા લાગ્યો.૪૧

રાક્ષસરાજ જ્યારે સીતાનું અપહરણ કરી આકાશ માર્ગે લઈ જઈ રહ્યો હતો તે સમયે તેનું ચિત્ત ભ્રમિત થઈ ગયું હતું. તે પાગલ થઈ ગઈ હોઈ અને દુઃખથી આતુર બનેલી જોરજોરથી વિલાપ કરવા લાગી. "હે મહાબાહુ લક્ષ્મણ ! તમે ગુરુજનોના મનને પ્રસન્ન કરવાવાળા છો. આ સમયે ઈચ્છાનુસાર રૂપધારણ કરવાવાળા રાક્ષસ મારું અપહરણ કરી લઈ જઈ રહ્યો છે. પરંતુ તમને તેનો ખ્યાલ નથી. હે રઘુનંદન આપે ધર્મ માટે પ્રાણનો મોહ, શરીરનો મોહ તથા રાજયવૈભવ સર્વ છોડી દીધું છે. આ રાક્ષસ મને અધર્મપૂર્વક અપહરણ કરી લઈ જઈ રહ્યો છે. પરંતુ આપ જોતા નથી."૪૨

"શત્રુઓને સંતાપ દેવાવાળા હે આર્યપુત્ર ! આપતો કુમાર્ગે ચાલવાવાળા ઉદંડ પુરુષોને દંડ દઈને માર્ગ પર લાવવાવાળા છો. તેમ છતાં આ પાપી રાવણને કેમ દંડ આપતા નથી ? રાવણ તારા મસ્તક ઉપર કાળ નાચી રહ્યો છે. તેણે તારી વિચારશક્તિ નષ્ટ કરી છે. તે માટે તેં આવું પાપ કર્યું છે. તને રામથી ભયંકર સંકટ પ્રાપ્ત થાઓ. તે તારા પ્રાણનો અંત કરી નાંખશે. હાય રે ! આ સમયે કેકેયી પોતાના બંધુ-બાંધવો સહિત સફળ મનોરથવાળી

થઈ ગઈ. કારણ કે ધર્મની અભિલાષા રાખવાવાળા યશસ્વી રામની ધર્મપત્ની થઈને હું એક રાક્ષસ દ્વારા અપહૃત કરાઈ રહી છું."૪૩

"હું જનસ્થાનમાં ખીલેલા અપહૃત કરેલાના વૃક્ષોને પ્રાર્થના કરું છું કે તમે લોકો જલ્દી રામને કહો કે સીતાને રાવણ અપહરણ કરી લઈ જઈ રહ્યો છે. હંસો અને સારસોના કલરવોથી શોભિત થયેલી ગોદાવરી નદીને હું પ્રણામ કરું છું. હે મા ! તમે રામને જલ્દી કહી દો કે સીતાને રાવણ અપહરણ કરી લઈ જઈ રહ્યો છે. આ વનમાં વિભિન્ન વૃક્ષો પર નિવાસ કરવાવાળા જે જે દેવતા છે તે સર્વોને હું પ્રણામ કરું છું. તેઓ મારા સ્વામી રામને કહો કે જે આપના પ્રાણોથી પણ વધારે પ્રિય છે તે સીતાનું અપહરણ થઈ ગયું. આપની સીતાને અસહાય અવસ્થામાં રાવણ હરણ કરી લઈ ગયો."૪૪

અહીં પશુપત્ની આદિ જે કોઈપણ વિવિધ પ્રકારના પ્રાણી રહે છે તે સર્વોની હું શરણ લઉં છું. તે મારા સ્વામી રામને કહો કે જે આપને પ્રાણોથી પણ વધુ પ્રિય હતી તે સીતાનું હરણ કરાયું છે. આપની સીતાને અસહાય અવસ્થામાં રાવણ હરણ કરી ગયો. મહાબાહુ રામ ખૂબ બલવાન છે. તે મને પરલોકમાં પણ ગયેલી જાણી લઈ તે ચમરાજ દ્વારા અપહરણ થયેલા હોય તો પણ મને પરાક્રમપૂર્વક ત્યાંથી પાછી લાવશે."૪૫

આ સમયે અત્યંત દુઃખી થયેલી કરુણાજનક વાતો કહી વિલાપ કરતી વિશાળ આંખોવાળી સીતાએ એક વૃક્ષ પર બેઠેલાં ગૃધરાજ જટાયુને જોયા. રાવણના વશમાં આવી પડેલી સુંદરી સીતા અત્યંત ભયભીત થઈ રહી હતી. જટાયુને જોઈને તે દુઃખ ભરી વાણીમાં કરુણવિલાપ કરવા લાગી. "હે આર્ય જટાયુ ! જુઓ, આ પાપાચારી રાક્ષસરાજ અનાથની માફક મને નિર્દયતાપૂર્વક હરણ કરીને લઈ જઈ રહ્યો છે. પરંતુ આપ આ કૂર નિશાચરને રોકી નહીં શકો, કારણ કે તે બળવાન છે. અનેક યુદ્ધોમાં વિજય મેળવવાને કારણે તેનું દુઃસાહસ વધી ગયું છે તેના હાથમાં હથિયાર અને તેના મનમાં દુષ્ટતા પણ ભરી છે. આર્ય જટાયુ ! જે પ્રકારે મારું હરણ થયું છે તે સમાચાર આપ રામ અને લક્ષ્મણને ત્યાં ને ત્યાં જ પૂર્ણરૂપે બતાવી દેજો."૪૬

રાવણ-દ્વારા મારવામાં આવેલ ગૃધરાજ તરફ જોઈને ચંદ્રમુખી સીતા અત્યંત વિલાપ કરવા લાગી. "હે રામ ! મારું કેવું દુર્ભાગ્ય કે જે કૃપા કરીને મને બચાવવા આવ્યા હતા. તે પક્ષીપ્રવર જટાયું આ નિશાચર દ્વારા મારવામાં આવેલ પૃથ્વી પર પડ્યા છે. "હે રામ !" આમ કહીને અત્યંત ડરેલી સુંદરી સીતા આ પ્રકારે રડવા લાગી. જેથી નજીકના દેવતાઓ અને મનુષ્ય સાંભળી શકે.૪૭

બિચારી સીતા હે રામ ! હે રામ કહી રડતી હતી. લક્ષ્મણને પણ બોલાવી રહી હતી. તે અવસ્થામાં રાક્ષસોના રાજ રાવણ તેને લઈને આકાશ માર્ગેથી ચાલ્યો ગયો.૪૮

આમ, રાવણ દ્વારા સીતાનું હરણ કરતાં સીતા ખૂબ જ દુઃખી થાય છે. રાવણ પ્રત્યેની તેની તિરસ્કારની ભાવના અને રામ અને લક્ષ્મણને વારંવાર અવાજો દઈને બોલાવવા તેમાં તેની અસહાય સ્થિતિ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. સીતાનો વિલાપ એ પણ સીતાની આંતરવ્યથાનું દર્શન કરાવે છે.

(૪) સીતા ત્યાગ :

લંકા વિજય બાદ રામ પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને અયોધ્યા પાછાં ફરતા સમસ્ત નગરી ઉત્સવ મનાવે છે. પરંતુ રામ-સીતાના સુખને જાણે કે નજર લાગી હોય તેમ રામ સમક્ષ સીતા-લોકાપવાદ એક વંટોળની માફક આવે છે. ઉત્તરકાંડમાં સીતા લોકાપવાદથી ઉદ્ભવતા પ્રસંગો આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. આ પ્રસંગોમાં અસહાય સ્થિતિમાં જનમતી આંતરવ્યથાનું દર્શન કરાવે છે.

(૧) રામ દ્વારા સીતાનો ત્યાગ :

સીતાના લોકાપવાદથી જેના મનને આઘાત લાગ્યો છે એવા રામને સીતા પ્રત્યે સ્નેહ હોવા છતાં પણ પ્રથમ લોકાપવાદને પ્રાધાન્ય આપીને સીતાનો ત્યાગ કરવાનો નિર્ણય કરે છે. રામ સૌ પ્રથમ ભરત, લક્ષ્મણ વગેરે ભાઈઓને બોલાવે છે. અને લોક નિંદાની વાત કરે છે. આ પ્રકારે દુઃખી મનથી ત્યાં બેઠેલા હતા તે સમયે રામે ઉદ્ભ્રમ્નમુખે તેમને આ

પ્રમાણે વાત કરી "હે ભાઈઓ ! તમારું કલ્યાણ થાય. તમે બધા લોકો મારી વાત સાંભળો. મનને આમતેમ ન લઈ જાઓ. પુરવાસીઓમાં અહીં મારા અને સીતા વિષયમાં જે ચર્ચા ચાલી રહી છે તેને હું બતાવવા જઈ રહ્યો છું. આ સમયે પુરવાસીઓ અને જનપદના લોકોમાં સીતાના સંબંધમાં મોટો અપવાદ ફેલાયેલો છે. મારા પ્રત્યે પણ તેમનો ઘૃણાપર્ણ ભાવ છે. તે સર્વની તે ઘૃણા મારા મર્મ સ્થળોને વિદિર્ણ કરી રહી છે."૪૯

"પરંતુ હવે આ મોટો અપવાદ ફેલાઈ રહ્યો છે. પુરવાસીઓ અને જનપદના લોકોમાં મારી ખૂબ નિંદા થઈ રહી છે. એ માટે મારા હૃદયમાં ખૂબ જ શોક છે. જો કોઈપણ પ્રાણીની અપકીર્તિ લોકમાં બધાની ચર્ચાનો વિષય બની જાય છે તે અદ્યમ લોકોમાં પડી જાય છે અને જ્યાં સુધી તેના અપચશની ચર્ચા થાય છે ત્યાં સુધી તે પડ્યો રહે છે."૫૦

"દેવો અપકીર્તિની નિંદા કરે છે અને કીર્તિનું પુજન કરે છે. મહાનપુરુષોના પ્રયત્નો હંમેશા કીર્તિ માટે જ હોય છે.૫૧ હે નરશ્રેષ્ઠ બંધુઓ હું લોકનિંદાના ભયથી પોતાના પ્રાણનો અને તમારા બધાનો પણ ત્યાગ કરી શકું છું. તો પછી સીતાનો ત્યાગ એ કઈ મોટી વાત છે ? માટે તમે લોકો મારી સામે જુઓ. હું શોકના સમુદ્રમાં ડુબી રહ્યો છું. આનાથી વધારે બીજું કોઈ દુઃખ મારે ભોગવવું પડ્યું હોય તે મને યાદ નથી, માટે સુમિત્રાકુમાર ! આવતી કાલે પ્રભાતે સુમંત્ર વડે તૈયાર કરેલા રથમાં બેસીને સીતાને રથમાં બેસાડી વનમાં મુકી આવ."૫૨

'ગંગાની પેલી બાજુ તમસાના તટ ઉપર મહાત્મા વાલ્મીકિમૂનિનો દિવ્ય આશ્રમ છે. હે રઘુનંદન તે આશ્રમની પાસે નિર્જન વનમાં તમે સીતાને મૂકી ઝડપથી પાછા આવો. હે સુમિત્રાનંદન મારી આ આજ્ઞાનું પાલન કરો."૫૩

"સીતાના વિષયમાં મને તમારે કોઈપણ પ્રકારે બીજી વાત તમારે કહેવાની નથી માટે હે લક્ષ્મણ ! હવે તમે જાઓ, આ વિષયમાં કોઈ ચર્ચા વિચારણાં ન કરો. જો મારા આ નિર્ણયમાં તમે કોઈપણ પ્રકારની અડચણ ઉભી કરી તો મને ખૂબ જ દુઃખ થશે. હું તમને પોતાના જીવનના સોગંદ આપું છું. મારા નિર્ણયના વિરુદ્ધમાં કાંઈ ન કહો. જે મારા આ

કથનની વચ્ચે આવીને કોઈ પ્રકારે મને અનુનય-વિનય કરવા માટે કંઈ કહેશે તો મારા અભીષ્ટ કાર્યમાં વિઘ્ન ઉભું કરવાથી તે હંમેશા તે માટે મારો શત્રુ થશે.”૫૪

“જો તમે લોકો મારું સન્માન કરતા હોય અને મારી આજ્ઞામાં રહેવા ઈચ્છતા હોય તો હવે સીતાને અહીંથી વનમાં લઈ જાઓ. મારી આ આજ્ઞાનું પાલન કરો. સીતાએ પહેલાં મને કહ્યું હતું કે મારે ગંગા કિનારા પર ઋષિઓના આશ્રમ જોવા છે, માટે તેની તે ઈચ્છા પણ પૂર્ણ થઈ જાય.”૫૫

આ પ્રકારે કહેતાં કહેતાં રામના બંને નેત્રો આંસુઓથી ભરાઈ ગયા. પછી તે ધર્માત્મા રામ પોતાના ભાઈઓ સાથે મહેલમાં ચાલ્યા ગયા.૫૬

પ્રિયપત્ની સીતા માટે કઠોર આજ્ઞા આપતા રામનું મન અકલ્પ્ય વ્યથા અનુભવે છે. અહીં કવિ પૂર્વભૂમિકા દ્વારા કરુણાની ધારા આગળ વહાવે છે. એક રાજા હોવાને કારણે રામનું દર્દ મનમાં રહી જાય છે. ૫૭

આમ, અહીં રામ અસહ્ય વેદના અનુભવે છે. રામને સીતાની ઈચ્છાઓનો ખ્યાલ છે પણ લોકાપવાદના ભયથી સીતાનો ત્યાગ કરવાનો નિર્ણય પોતાના ભાઈઓને જણાવે છે. અહીં પોતે અસહાય સ્થિતિમાં રામ નિર્ણય કરે છે. એક બાજુ પત્ની સીતા છે બીજી બાજુ રાજાનું કર્તવ્ય છે. આવી સ્થિતિ કરુણતાને વધારે આર્દ્ર બનાવે છે. રામનું હૃદય આ કારણે જ શોકમાં ડૂબી જાય છે. અહીં રામની આંતરવ્યથા સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે.

(II) લક્ષ્મણ - સીતા સંવાદ :

જ્યારે રાત વિતતાં સવાર થયું ત્યારે લક્ષ્મણે મનોમન દુઃખી થઈને સુકાઈ ગયેલા મુખે સુમંત્રને કહ્યું, “હે સારથિ ! એક ઉત્તમરથમાં શીઘ્રગામી ઘોડાઓ જોડો અને તે રથમાં સીતાજી માટે સુંદર આસન પાથરો. હું મહારાજની આજ્ઞાથી સીતાદેવીને પૂણ્યકર્મા મહર્ષિઓના આશ્રમ પર પહોંચાડી દઈશ. તમે ઝડપથી રથ લઈ આવો.૫૮

સુમંત્રને આ પ્રમાણે કહીને તે નરશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણ રાજમહેલમાં ગયા અને સીતાની

પાસે જઈ બોલ્યા "હે દેવી ! આપે મહારાજ પાસેથી મુનિઓના આશ્રમમાં જવા માટે વરદાન માંગ્યું હતું અને મહારાજે આપને આશ્રમ પહોંચાડવા માટે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી."૫૮

"હે દેવી ! વિદેહનંદિની ! તે વાતચીત અનુસાર હું રાજાની આજ્ઞાથી ગંગા તટ પર ઋષિઓના આશ્રમો સુધી ચાલીશ અને આપને મુનિજન સેવિત વનમાં પહોંચાડી દઈશ."૬૦

મહાત્મા લક્ષ્મણે આપું કહ્યું ત્યારે વિદેહનંદિની સીતાને અનુપમ હર્ષ પ્રાપ્ત થયો. તે જવા માટે તૈયાર થઈ ગઈ.૬૧

રામની આજ્ઞાથી અનભિજ્ઞ એવી સીતાને વનમાં જતાં માર્ગમાં અનેક અપશુકનો થાય છે. આ અપશુકનોની વાત સીતા ચિંતીતભાવે સ્નેહીજન એવા લક્ષ્મણ સમક્ષ કરે છે. "હે લક્ષ્મણ આજે મારું જમણું નેત્ર ફરકે છે, અંગો ઘૂંજે છે, અત્યારે મારું મન અત્યંત અસ્વસ્થ હોય તેમ લાગે છે."૬૨

રામ દ્વારા પોતાના વનત્યાગ વિશે અજાણ સીતા તો પુનઃ રમ્યપ્રદેશો નિહાળવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થયો છે. એમ માનીને મનમાં આનંદની લાગણી અનુભવે છે. પરંતુ ભાગ્યને આ બાબત પસંદ નથી. અનુત્સાહી, ઉદાસીન એવા લક્ષ્મણને જોતાં જ સીતા ચિંતા અનુભવે છે. ભાવિની ભીતરમાં રહેલું કારુણ્ય તેને જાણે કે પ્રત્યક્ષ થાય છે.૬૩

"આશ્રમો જોવાની ઉત્સુકતા હોવા છતાં આજે મારું મન વ્યાકુળ છે. હે પૃથ્વીલોચન લક્ષ્મણ ! આજે હું પૃથ્વીને શૂન્ય નિહાળું છું."૬૪ અનેક અપશુકનોથી ભયભીત સીતા સૌ પ્રથમ તો વડીલજનોનું સ્મરણ કરીને કુશળતા ઈચ્છે છે. "હે વીર લક્ષ્મણ ! શું ભાઈઓ કુશળ હશેને ? ભાઈઓ સહિતરામ કુશળ હશેને ? વિશેષ તો મારી સાસુઓ તો કુશળ હશેને ?"૬૫

અહીં સ્વકુશળતાનો વિચાર કર્યા વિના જ સમગ્ર કુટુંબની કુશળતા ઈચ્છતી સીતા સમગ્ર વાયકવર્ગની સહાનુભૂતિનું ભાજન બન્યા વિના રહેતી નથી. એક આદર્શ પત્ની, ભાભી, પુત્રવધૂ, રાણી - આમ વિવિધ સ્વરૂપે સીતા ભારતીય જનોમાં ચિરંજીવ બની રહે

છે. તેમાં આપણને કંઈ જ અસ્વાભાવિક લાગતું નથી. અહીં સીતાની અસહાય અવસ્થા અને ચિંતા પ્રગટ થાય છે.

બપોર પછીના સમયે ભાગીરથીની જલધારણ સુધી પહોંચી લક્ષ્મણ તેની સામે જોઈને દુઃખી થઈને ઊંચા સ્વરમાં જોરજોરથી રડવા લાગ્યા.૬૬

લક્ષ્મણને શોકથી આતુર જોઈને સીતાએ અત્યંત ચિંતીત થઈને તેને કહ્યું - "હે લક્ષ્મણ! આ શું છે ? તમે શા માટે રડો છો ? ગંગાના તટ ઉપર આવીને મારી ચિરકાલીન અભિલાષા પૂર્ણ થઈ છે. આવા હર્ષના સમયે તમે રડીને મને દુઃખી કેમ કરો છો ?"૬૭

"હે પુરુષપ્રવર ! રામની પાસે તો તમે હંમેશાં રહો છો. શું બે દિવસ સુધી તેમનાથી અલગ થવાને કારણે તમે આટલા બધા શોકાકુળ થઈ ગયા છો ?"૬૮

'હે લક્ષ્મણ ! રામ તો મને પોતાના પ્રાણોથી અધિક પ્રિય છે. પરંતુ હું તો આ પ્રકારે શોક નથી કરતી. તમે આ રીતે નાદાન ન બનો."૬૯

મારું મન પણ સિંહ સમાન વક્ષઃસ્થળ, કૃશ ઉદર અને કમળસમાન નેત્રવાળા રામ જે મનને રમાડવાવાળામાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે તેમને જોવા માટે તે ઉતાવળું થઈ રહ્યું છે."૭૦

લક્ષ્મણ માટે આખરે કટોકટીનો સમય આવી પહોંચ્યો. રામનો આદેશ સીતાને કેવી રીતે કહેવો તે બાબતે લક્ષ્મણ મનોમંથન અનુભવવા લાગ્યા. સીતાને રામનો આદેશ કહેવા કરતાં લક્ષ્મણને મૃત્યુ વધારે સારું લાગે છે. રામની આજ્ઞા કહેવા જીભ ઉપડતી નથી. સમગ્ર જીવન આજે ભારરૂપ લાગે છે. અંતે વ્યથિત મનવાળા લક્ષ્મણ મૂર્છા પામે છે. ભાનમાં આવતાં રામની આજ્ઞા સંભળાવી. 'હે વિદેહનંદિની ! મારા હૃદયમાં સર્વથી મોટો કાંટો ખટકી રહ્યો છે કે આજે રામે બુદ્ધિમાન થઈને મને તે કામ સોંપ્યું છે, જેને કારણે લોકો મારી ખૂબ જ નિંદા કરશે."૭૧

આ દશામાં જો મને મૃત્યુસમાન ચંત્રણા પ્રાપ્ત થાય અથવા સાક્ષાત્ મૃત્યુ જ આવી જાય તો તે મારા માટે પરમ કલ્યાણકારક બને. પરંતુ આ લોકનીંદિત કાર્યોમાં મને લગાડ્યો

તે ઉચિત નથી. 'હે શોભને ! આપ પ્રસન્ન થાઓ. મને કોઈ દોષ ન આપો.' આમ કહી હાથ જોડીને લક્ષ્મણ પૃથ્વી પર પડી ગયા.૭૨

લક્ષ્મણ હાથ જોડી રહ્યા છે અને પોતાના મૃત્યુની ઈચ્છા કરી રહ્યા છે. તે જોઈને મિથિલેશ કુમારી સીતા અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થઈ ગઈ અને લક્ષ્મણને કહ્યું "હે લક્ષ્મણ ! આ વાત શું છે ? હું કંઈ સમજી શકતી નથી. સરખી રીતે બતાવો મહારાજ કુશળ તો છે ને ? હું જોઈ રહી છું કે તમારું મન સ્વસ્થ છે નહિ."૭૩

"હું મહારાજના સોગંદ દઈને પૂછું છે કે જે વાતથી તમને આટલો સંતાપ થઈ રહ્યો છે તે અંગે મને સાચે સાચું બતાવો. હું તે માટે તેમને આજ્ઞા આપું છું."૭૪

વિદેહનંદિનીના આ પ્રકારે કહેવાથી લક્ષ્મણ દુઃખી મનથી નીચું મુખ કરીને અશ્રુથી ગદ્ ગદ્ કંઠે દ્વારા આ પ્રકારે બોલ્યા.

"હે જનકનંદિની ! નગર અને જનપદમાં આપના વિષયમાં જે અત્યંત ભયંકર અપવાદ ફેલાયેલો છે તે રાજ્યસભામાં સાંભળીને રામનું હૃદય દુઃખી બની ગયું અને મને બધી વાત જણાવી મહેલમાં ચાલ્યા ગયા. હે દેવી ! રાજા રામે જે અપવાદ વચનોનું તે દુઃખ સહન નહિ કરી શકવાને કારણે પોતાના હૃદયમાં રાખી લીધું છે તેને હું આપની સામે બતાવી શકતો નથી. તે માટે મેં તેની ચર્ચા છોડી દીધી છે." ૭૫

"આપ મારી સામે નિદોષ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છો. છતાં પણ મહારાજે લોકઅપવાદના ડરથી આપનો ત્યાગ કર્યો છે. હે દેવી ! આપ કાંઈ બીજું સમજતાં નહિ. હવે મહારાજની આજ્ઞા માની તથા આપની પણ આવી ઈચ્છા સમજીને હું આશ્રમોની નજીક લઈ જઈને તમને છોડી દઈશ."૭૬

"હે શુભે ! આ રહ્યુ ગંગાજીના તટ પર બ્રહ્મર્ષિઓનું પવિત્ર અને રમણીય તપોવન. તમે વિષાદ ન કરો. અહીં મારા પિતા રાજા દશરથના ઘનિષ્ઠ મિત્ર મહાયશસ્વી મહર્ષિ મુનિવર વાલ્મીકિ રહે છે. આપ તે મહાત્માના ચરણોની છાયામાં આશ્રય લઈ અહીં સુખપૂર્વક

રહો. હે જનકાત્મજા ! આપ અહીં ઉપવાસ પરાયણ અને એકાગ્ર થઈને નિવાસ કરો. હે દેવી ! આપ હંમેશા રામને હૃદયમાં રાખીને પતિવ્રતા થઈને જીવશો તો આપનું પરમ કલ્યાણ થશે."૭૭

લક્ષ્મણની વાણીમાં ભારોભાર વિનય હતો તે સાથે કઠોર નિર્ણયના પાલન માટેની પ્રતિબદ્ધતા પણ હતી. લક્ષ્મણના સ્પષ્ટ શબ્દો સાંભળીને સીતાના હૃદય પર શું વીત્યું હશે એની કલ્પના પણ કરવી મુશ્કેલ છે. પુરુષપ્રધાન સમાજે સ્ત્રીઓ સાથે કરેલા અન્યાયનો સઘનો ભાર એ ક્ષણે સીતા પર આવી પડ્યો. હવે તો ખુદ રામે જ એને કાયમને માટે છોડી દીધી હતી ત્યાં બીજી કઈ આશા રાખવી ? સીતા ભાંગી પડી. એનું હૃદય વિષાદથી ભરાઈ ગયું.૭૮

આમ સીતા અહીં પણ અસહાય સ્થિતિમાં મુકાઈ જાય છે. તેમજ લક્ષ્મણ પણ અહીં અસહાય સ્થિતિ અનુભવે છે. તે પોતે સ્વીકારે છે કે તે સીતા નિર્દોષ છે. પણ રાજાની આજ્ઞા આગળ વિવશ છે. આમ અહીં લક્ષ્મણ અને સીતાના સંવાદમાં તેઓની અસહાય સ્થિતિના દર્શન થાય છે. તેમના હૃદયની આંતરવ્યથા અહીં જણાય આવે છે.

૩. વનમાં ત્યકતા સીતાનો વિલાપ :

લક્ષ્મણના તે કઠોર વચન સાંભળીને જનકકિશોરી સીતાને ખૂબ જ દુઃખ થયું. તે મુર્ચ્છિત થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયા. બે ઘડી સુધી તેઓ ભાનમાં આવ્યા નહિ. તેમના નેત્રોમાંથી આંસુઓની ધારા વહેતી રહી. ફરી ભાનમાં આવ્યા ત્યારે જનકકિશોરી દીનવાણીમાં લક્ષ્મણને કહ્યું.૭૯

"હે લક્ષ્મણ ! દુર્ભાગ્યે મારું આ શરીર દુઃખ ભોગવવા જ સર્જાયું છે, જેને કારણે જગતના તમામ દુઃખો મને ઘેરી વળ્યાં છે. અરેરે ! મેં મૂર્ખાઈએ કેટલાંય જોડાંનો વિયોગ કરાવ્યો હશે જેથી પવિત્ર હોવા છતાં પણ સતી એવી મારા રાજા રામે ત્યાગ કર્યો છે. હે લક્ષ્મણ ! પતિવિયોગી હું હવે કેવીરીતે વનમાં નિવાસ કરી શકીશ ? અરેરે ! દુઃખપરાયણ એવી હું મારાં દુઃખો હવે કોની સમક્ષ કહીશ ?"૮૦

“હે પ્રભુ ! મુનિજન મને પૂછશે કે મહાત્મા રામે કયા અપરાધના આધારે તમારો ત્યાગ કર્યો છે. તો હું તેમને પોતાનો કયો અપરાધ બતાવીશ ? હે સુમિત્રાકુમાર ! હું પોતાના જીવનને અત્યારે જ ગંગાજીના જળમાં વિસર્જન કરી દઈશ. પરંતુ આ સમયે એવું પણ કરી શકીશ નહીં. કારણ કે આમ કરવાથી મારા પતિદેવનો રાજવંશ નષ્ટ થઈ જશે.” ૮૧

“હે સુમિત્રાનંદન ! તમે હવે મહારાજે આજ્ઞા આપી છે તે પ્રમાણે કરો. તમે મને દુઃખીયારીની અહીં ત્યજીને મહારાજની આજ્ઞાના પાલનમાં જ સ્થિર રહો અને મારી આ વાત સાંભળો, “મારી સર્વ સાસુઓને હાથ જોડી મારા તરફથી તેમનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરજો. સાથે મહારાજને પણ ચરણોમાં મસ્તક નમાવી મારા તરફથી તેમની કુશળતા પૂછજો !” ૮૨

“હે રાઘવ ! ખરેખર તો તમે જાણો છો કે સીતા શુદ્ધચરિત્રા છે અને સદાય તમારા હિતમાં રમમાણા રહેનારી છે તથા તમારા પ્રત્યે પરમ ભક્તિ રાખનારી છે.” ૮૩

સીતા રામને સંદેશામાં આગળ કહે છે કે “હે વીર ! તમે અપયશથી ડરીને જ મને ત્યજી છે માટે લોકોમાં તમારી જે નિંદા થઈ રહી છે અથવા મારે લીધે જે અપવાદ ફેલાયો છે તેને દૂર કરવાની પણ મારી ફરજ છે, કારણ કે મારો પરમ આશ્રય તો તમે જ છો.” ૮૪

“હે લક્ષ્મણ ! મહારાજ રામને કહેજો કે જેમ તમે ભાઈઓ સાથે વર્તન કરો છો તમે નગરજનો સાથે ધર્મપૂર્વક અને સાવધાનીપૂર્વક વર્તન કરજો, એ જ તમારો પરમધર્મ છે અને એમ કરવાથી તમને યશ મળશે.” ૮૫

“હે રઘુનંદન ! જે રીતે નગરવાસીઓના અપવાદથી બચીને રહેવાય તે જ રીતે તમે રહેજો. સ્ત્રી માટે તો પતિ જ દેવતા છે. પતિ જ સર્વસ્વ છે અને પતિ જ ગુરુ છે, માટે તેણે તો પ્રાણની પરવાહ કર્યા વગર વિશેષપણે પતિને પ્રિય હોય તેજ કરવું જોઈએ. મારા વતી રામને બધી વાત કરજો અને તમે પણ મને જુઓ અત્યારે હું ઋતુકાલ અતિક્રમીને ગર્ભવતી બની ચુકી છું.” ૮૬

દુર્ભાગ્યને નીંદતી સીતાનો શોક અંતે રૂદનમાં પરિણમે છે. અત્યંત વ્યાકુળ, ચોધાર આંસુથી રડતી સીતા આજે નિરાધાર બની ગઈ છે. ઊંચા અવાજે કરેલું સીતાનું રૂદન સમસ્ત પ્રકૃતિને ગમગીન બનાવે છે.૮૭

હવે એને પોતાનો કોઈ રક્ષક દેખાતો ન હતો. એ યશસ્વિની સીતા દુઃખના ભારે બોજ હેઠળ દબાઈને ચિંતામગ્ન બની ગઈ અને મોરના ટહુકાથી ગુંજતા એ વનમાં જોરજોરથી રડવા લાગી.૮૮

સીતાએ છેવટે રામને સંબોધીને જે શબ્દો કહ્યા તે ભારતીય વાઙ્મયમાં અમર બની રહ્યા "આવી અભાગિની હું સંતાનના જન્મ પછી સૂર્ય તરફ દ્વષ્ટિ રાખીને તપશ્ચર્યા કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ. જેથી ફરીથી મારા આગલા જન્મમાં તમે જ મારા પતિ થાઓ અને મને તમારો વિયોગ ન થાય."૮૯

ગુણવંત શાહ જણાવે છે કે "સીતાનું હૈયું વલોવાઈ ગયું. અયોધ્યામાં એને કોઈએ વિદાય આપી ન હતી. એને તો ચૂપચાપ વિદાય કરી દેવામાં આવી હતી. એ એક એવી વિદાય હતી, જેમાં ભોળી સીતા પોતાનો મનોરથ પૂરો કરવા વનમાં જઈ રહી હતી અને એ મનોરથ તત્કાળ પૂરો કરનારા રામ પર ખુશ હતી. રાવણ કપટ કરીને સીતાને વનમાંથી લંકા લઈ ગયેલો. આવું ફરીથી થયું અને સીતા અયોધ્યામાંથી એકાએક વનમાં જઈ પડી ! સીતાના ત્યાગ સાથે વળગેલું આ કપટ પુરુષપ્રધાન સમાજે એક સન્નારી સાથે કરેલા દુર્વ્યવહારની ચરમ સીમા ગણાય."૯૦

સીતા વિરાટવનમાં સાવ અરક્ષિતા, ઉપેક્ષિતા અને અપમાનિતા હતી. નદી દૂર ન હતી, પરંતુ આત્મહત્યા કરવાની સ્વતંત્રતા એને ન હતી કારણ કે એ રામના સંતાનની માતા બનવાની હતી. વાલ્મીકિ ઋષિનો આશ્રમ પણ બહુ દૂર ન હતો, પરંતુ ત્યાં જવા માટે એના પગ ઊપડતા ન હતા. રામે એને ત્યજી દીધી છે એવું ઋષિને ક્યે મોઢે કહેવું ? બધી રીતે અસહાય એવી સીતા જ્યાં બેઠી હતી ત્યાં બેસી રહી અને રડતી રહી, એનું અરણ્ય રુદન સાંભળે એવું કોઈ આસપાસ ન હતું.૯૧

આમ સીતાનો ત્યાગ એ એક ક્રુણાઘટના છે. સીતાની અસહાય સ્થિતિ અને તેમનો વિલાપ ક્રુણાતાને વધારે પ્રબળ બનાવે છે. સીતાનો રામ દ્વારા ત્યાગ કરાતાં અને લક્ષ્મણ દ્વારા સીતાનો વનમાં ત્યાગ કરાતાં તે અત્યંત અસહાય અને નિરાધાર બની જાય છે અને અત્યંત ક્રુણાશબ્દમાં વિલાપ કરે છે. અહીં સીતાની અસહાય સ્થિતિ છે અને તેમાં તેમની આંતરવ્યથાનાં દર્શન થાય છે.

આમ રામાયણકથા દ્વારા આપણે અહીં અસહાય દશામાં જે આંતરવ્યથા જન્મે છે તે જાણ્યું. કારણ કે અસહાય વ્યક્તિની મનોદશા દયનીય હોય છે. અહીં આપણને કેકેયી વર્યાચના સમયે દશરથની અસહાય સ્થિતિનાં દર્શન થાય છે. દશરથ વચનોથી બંધાયેલા છે. તે વચનબદ્ધ હોવાથી રાજા હોવા છતાં તે અસહાય સ્થિતિમાં આવી પડે છે. અહીં દશરથની આંતરવ્યથાના આપણને દર્શન થાય છે. રામના વનગમન સમયે પણ દશરથ વિલાપ કરે છે. કારણ કે પોતાનો પુત્ર વચન ખાતર પોતાને છોડીને જઈ રહ્યો છે. તે તેમને રોકી શકે તેમ નથી. અહીં દશરથનું હૈયાવલોણું અને તેનો વિલાપ આંતરસ્થિતિ બતાવે છે. 'સીતાના વિલાપ' પ્રસંગના તેની અપહરણ સમયની સ્થિતિ બતાવે છે. પોતે પરાક્રમી વીર રામની પત્ની છે છતાં અત્યારે અસહાય અવસ્થામાં આવી પડે છે. તેનો વિલાપ તેની સ્થિતિને દર્શાવે છે. વનગમન સમયે માતાની ચિંતા પણ રામની અસહાય સ્થિતિ જ બતાવે છે. ઉત્તરકાંડમાં સીતાત્યાગ પ્રસંગે સીતાની મનોદશા દયનીય છે. કારણ કે રાજા દ્વારા તેનો ત્યાગ થયો છે. તે અસહાય સ્થિતિમાં જે વિલાપ કરે છે તે તેની આંતરવ્યથાને જ વ્યક્ત કરે છે. આમ આ પ્રકરણમાં આપણે "રામાયણ કથામાં" અસહાય દશામાં આંતરવ્યથાનો જે જન્મ થાય છે તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

पाद टीप

१. ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ।
वरौ देयौ त्वया देव दत्तौ महीपते ॥
तौ तावदहमधैव वक्ष्यामि श्रुणु मे वचः ।
अभिषेकसमारम्भो राघवस्योपकल्पितः ॥
अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेडभिषिच्यताम् ।
यो द्वितीयो वरो देव दत्तः प्रीतेन मे त्वया ॥
तदा देवासुरे युद्धे तस्य कालोडयमागतः ।
नव पंच च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ॥
चीराजिनधरो धीरो रामो भवतु तापसः ।
भरतो भजतामध यौवराज्यमकण्टकम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.११ २३-२७ ॥
२. एष मे परमः कामो दत्ततेव वरं वृणे ।
अद्य चैव हि पश्येयं प्रयान्तं राघवं वने ॥
स राजराजो भव सत्यसंगरः
कुलं च शीलं च हि जन्मरक्ष च ।
परत्र वासे हि वदन्त्यनुत्तमं
तपोधनाः सत्यवचोहितं नृणाम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.११. २८, २९ ॥
३. ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः ।
चिन्तामभिसभापेदे मुहुर्तं प्रतताप च ॥ वा.रा. २.१०.३० ॥
किं नु मेडयं दिवास्वप्नश्चितमोहोडपि वा मम ।
अनुभूतोपसर्गो क मनसो वाप्युपद्रवः ॥
इति संचिन्त्य तद् राजा नाध्यगच्छत् तदासुखम् ।
प्रतिलभ्य ततः संज्ञा कैकेयीवाक्प्रतापितः ॥
व्यथितो विक्लवश्चैव व्याध्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः ।

असंवृतायामासीनो जगत्यां दीर्घमुच्छ्वसन् ॥

मण्डले पन्नगो रुद्धो मन्त्रैरिव महाविषः ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.१२ १-४ ॥

४. अहो धिगति सामर्षो वाचमुक्ता नरादिपः ।

मोहमापेदिवान्भूयः शोकोपहतचेतनः ॥

चिरेण तु नृपः संज्ञां प्रतिलभ्य सुदुःखितः ।

कैकेयीमब्रवीत् क्रुद्धः प्रदहहन्निव चक्षुषा ॥ वा.रा. २.१०.३१, ३२ ॥

५. जीवलोको यदा सर्वो रामस्याह गुणस्तवम् ।

अपराधं कमुदिश्य त्यक्ष्यामीष्टमहं सुतम् ॥

कौशल्यां च सुमित्रा च त्यजेयमपि वा श्रियम् ।

जीवितं वात्मनो रामं न त्वेव पितृवत्सलम् ॥

परा भवति मे प्रतिदृष्ट्वा तनयमग्रजम् ।

अपश्यतस्तु मे रामं नष्टां भवति चेतन ॥ वा.रा. २.१० ३६-३८ ॥

६. तिष्ठेल्लोको विना सूर्यं सस्यं वा सलिलं विना ।

न तु रामं विना देहे तिष्ठेतु मम जीवितम् ॥

तदलं त्यज्यतामेष निश्चियः पापनिश्चिये ।

अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येष प्रसीद मे ॥ वा.रा. २.१०. ३९.४० ॥

७. मम वृद्धस्य कैकेयि गतान्तस्य तपस्विनः ।

दीनं लालप्यमानस्य कारुण्यं कर्तुमर्हसि ॥

पृथिव्यां सागरान्तायां यत् किञ्चिदर्दिगम्यते ।

तत सर्वं तव दास्यामि त्वं मन्युमाविश ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.१२. ३४, ३५ ॥

८. अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि पादौ चापि स्पृशामि ते ।

शरणं भव रामस्य माधर्मो मामिह स्पृशेत् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.१२.३६ ॥

९. रामायणः : मानवतानुं महाकाव्य - गुणपंत शाह पृ. १३६

१०. रामायणः : मानवतानुं महाकाव्य - गुणपंत शाह पृ. १३१

११. नष्टचितो यथोन्मतो विपरीतो यथातुरः ।
हृततेजो यथा सर्पो बभूव जगतीपतिः ॥
दीनयाडडतुरया वाचा इति होवाच कैकयीम् ।
अनर्थमिममर्थामं केन त्वमुपदेशिता ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.१२. ५५, ५६ ॥
१२. तां तु मे सुकृतां बुद्धिं सुहृद्भिः सह निश्चिन्ताम् ।
कथं द्रक्ष्याम्यपावृत्तां परैरिव हतां चमूम् ॥
यदा हि बहवो वृद्धा गुणवन्तो बहुश्रुताः ।
परिप्रक्ष्यन्ति काकुत्स्थं वक्ष्यामीह कथं तदा ।
कैकेय्या किलश्यमानेन पुत्रः प्रव्राजितो मया ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.१२.६३, ६५, ६६ ॥
१३. यदि सत्यं ब्रभीम्येतत् तदसत्यं भविष्यति ।
किं मां वक्ष्यति कौशल्या राघवे वनमास्थिते ॥
किं चैनां प्रतिवक्ष्यामि कृत्वा विप्रियमीदृशम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.१२.६७ ॥
१४. विप्रकारं च रामस्य सम्प्रयाणं वनस्य च ।
सुमित्रा प्रेक्ष्य वै भीता कथं मे विश्वसिष्यति ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.१२.७१ ॥
१५. कृपणं बत वैदेही श्रोष्यति द्वयमप्रियम् ॥
मां च पंचत्वमापन्नं राम च वनमाश्रितम् ।
वैदेही बत मे प्राणांशोचन्ती क्षपयिष्यति ॥
हीना हिमवत्तः पार्श्वे किंनरेणैव किंनरी ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.१२. ७२.७३ ॥
१६. नहि राममहं दृष्ट्वा प्रवसन्तं महावने ।
चिरं जीवितुमाशंसे रुदन्तीं चापि मैथिलीम् ॥
सा नूनं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि ॥
सतीं त्वामहमत्यन्तं व्यवस्याम्यसतीं सतीम् ।
रुपिणी विषसंयुक्ता पीत्येव मदिरां नरः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.१२.७४, ७६ ॥
१७. अहो दुःखमहो कृच्छ्रं यत्र वाचः क्षमे तव ।
दुःखमेवंविधं प्राप्तं पुरा कृतमिवाशुभम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.१२.७९ ॥

१८. तुं तु मां जीवलोकोडयं नूममाकोष्टमर्हति ।
 मया ह्यपितृकः पुत्रः स महात्मा दुरात्मना ॥
 बालिशो बत कामात्मा राजा दशरथो भृशम् ।
 स्त्रीकृते यः प्रियं पुत्रं वनं प्रस्थापयिष्याति ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.१२.८२, ८३ ॥
१९. कौशल्यां च सुमित्रां च मां च पुत्रैस्त्रिभिः सह ।
 प्रक्षिप्यं नरके सा त्वं कैकेयि सुखिता भव ॥
 प्रियं चेद् भरतस्चैतद् रामप्रवाजनं भवेत् ।
 मा स्म मे भरतः कार्षीत् प्रेतकृत्यं गतायुषः ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.१२.९०, ९२ ॥
२०. मृते मयि गते रामे वनं पुरुष पुङ्गवे ।
 सेदानीं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि ॥
 कथं रथैविभुर्यात्वा गजारवैश्च मुहुर्मुहुः ।
 यद्मयां रामो महारण्ये वत्सो मे विचरष्यति ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.१२. ९३, ९५ ॥
२१. धिगस्तु योषितो नाम शठाः स्वार्थपरायणाः ।
 न ब्रवीमि स्त्रियः सर्वा भरतस्यैव मातरम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.१२.१०० ॥
२२. विना हि सूर्येण भवेत् प्रवृत्ति
 रवर्षता वज्रधरेण वापि ।
 रामं तु गच्छन्तमितः समीक्ष्य
 जीवेन्न कश्चित्त्विति चेतना मे ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.१२.१०४ ॥
२३. स भूमिपालो विलपन्ननाथवत्
 स्त्रिया गृहितो हृदयेडतिमात्रया ।
 पपात देव्याश्चरणौ प्रसारिता
 बुभावसम्प्राप्य यथाडडतुरस्तथा ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.१२.११२ ॥
२४. एवमुक्तस्तु कैकेय्या राजा दशरथस्तदा ।
 प्रत्युवाच ततः क्रुद्धो मुहुर्तं विहवलन्निव ॥

- मृत मयि गते रामे वनं मनुजपुंगवे ।
हन्तानार्ये ममामित्रे सकामा सुखिनी भव ॥ वा.रा. २.११. ४, ५ ॥
२५. स्वर्गेऽपि खलु रामस्य कुशलं दैवतैरहम् ।
प्रत्यादेशादभिहितं धारयिष्ये कथं बत ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.१३.६ ॥
२६. अपुत्रेण मया पुत्रः श्रमेण महता महान् ।
रामो लब्धो महातेजाः स कथं त्यज्येते मया ॥
शुरश्च कृतविद्यश्च जितक्रोधः क्षमापरः ।
केयं कमलपत्राक्षो मया रामो विवास्यते ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.१३.८, ९ ॥
२७. सुखानामुचिततस्यैव दुःखैरनुचित्तस्य च ।
दुःखं नामानुपश्येवं कथं रामस्य धीमतः ॥
यदि दुःखमकृत्वा तु मम संक्रमणं भवेत् ।
अदुःखार्हस्य रामस्य ततः सुखमवाप्नुयाम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.१३.११-१२ ॥
२८. नृशंसे पापसंकल्पे रामं सत्यपराक्रमम् ।
किं विप्रियोग कैकेयि प्रियं योजयसे मम ॥
अकीर्तिरतुला लोके ध्रुवं परिभविष्यति ।
तथा विलपतस्तस्य परिभ्रमितचेतसः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.१३. १३, १४ ॥
२९. सदैवोष्णं विनिःश्वस्य वृद्धो दशरथो नृपः ।
विललापार्तवद् दुःखं गगनासक्तलोचनः ॥
न प्रभातं त्वयेच्छामि निशे नक्षत्रभूषिते ।
क्रियतां मे दया भद्रे मयायं रचितोअंजलिः ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.१३ १७-१७ ॥
३०. साधुवृत्तस्य दीनस्य त्वदगतस्य गतायुषः ।
प्रसादः क्रियतां भद्रे देवि राज्ञो विशेषतः ॥
शून्येन खलु सुश्रोणि मयेदं समुदाहृतम् ।
कुरु साधु प्रसादं मे बाले सहृदया हयांस ॥ वा.रा. २.११. १२, १३ ॥

31. मम रामस्य लोकस्य गुरुणां भरतस्य च ।
 प्रियमेतद् गुरुश्रोणि कुरु चारुमुखैक्षणे ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.१३.२३ ॥
32. विशुद्ध भावस्य हि दुष्टभावा
 तास्त्रेक्षणस्याश्रुकलस्य राज्ञः ।
 श्रुत्वा विचित्रं कुरुणं विलापं
 भर्तुर्नृशंसा न चकार वाक्यम् ॥
 ततः स राजा पुनरेव मृच्छितः
 प्रियामतुत्यं प्रतिकूलभाषिणीम् ।
 समीक्ष्य पुत्रस्य विवावसनं प्रति ।
 क्षितौ विसंज्ञो निपपात दुःखितः ॥ वा.रा. २.११ १४, १५ ॥
33. सत्यप्रतिज्ञं पितरं राजानं पश्य राघव ।
 अधैव हि त्वां स धर्मात्मा यौवराज्येडभिषेक्ष्यति ॥ वा.रा. २.१७.१२ ॥
 दतमानसमालभ्य भोजनेन निमन्त्रितः ।
 मातरं राघवः किञ्चित् प्रसार्याजंलिमब्रवीत् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.२०.२५ ॥
 स स्वभावविनीतश्च गौरवाश्च तथा मतः ।
 प्रस्थितो दण्डकारण्यमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.२०.२६ ॥
34. देवि नूनं न जानीषे महद् भयमुपस्थितम् ।
 इदं तव च दुःखाय वैदेहया लक्ष्मणस्य च ॥ वा.रा. २.१७.१४ ॥
 गमिष्ये दण्डकारण्यं किमनेनासनेन मे ।
 विष्टरासनयोग्यो हि कालोडयं मामुपस्थितः । वा.रा. गीताप्रेस २.२०.२८ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ।
 मधुमूलफलैर्जीवन् हित्वा मुनिवदामिषम् ॥
 भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति ।
 मां पुनर्दण्डकारण्यं विवासयति तापसम् ॥ वा.रा. २.१७. १५, १६ ॥

स षट् चाष्टो च वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ।

आसेवमानो वन्यानि फलमूलैश्च वर्तयन् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.२० ३१ ॥

34. सा निकृत्रेव सालस्य यष्टिः परशुना वने ।

पपात सहसा देवी देवतेव दिवश्च्युता ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.२०.३२ ॥

35. सौमित्रे योडभिषेकार्थे मम संभारसंभ्रमः ।

अभिषेक निवृत्यर्थे सोडस्तु संभारसंभ्रमः ॥

यस्या मदभिषेकार्थं मानसं परितप्यते ।

माता नः सा यथा न स्यात्सविशङ्का तथा कुरु ॥

तस्याः शङ्कामयं दुःखं मूर्हतमपि नोत्सहे ।

मनसि प्रतिसंजातं सौमित्रेडहमुपेक्षितुम् ॥ वा.रा. २.१९. ३-५ ॥

36. कैकेय्या वंचितो राजा मयि चारुण्यमाश्रिते ।

भवत्या परित्यक्तो न नूनं वर्तयिष्यति ॥

भर्तुः किल परित्यागो नृशंसः केवलं स्त्रियांः ।

स भवत्या न कर्तव्यो मनसापि विगर्हितः ॥

यावज्जीवति काकुत्स्थः पिता मे जगतीपतिः ।

शुश्रूषा क्रियतां तावत्स हि धर्मः सनातनः ॥ वा.रा. २.२१. ८-१० ॥

37. दारुण्याश्वाप्ययं शोको यथैनं न विनाशयेत् ।

राज्ञो वृद्धस्य सततं हितं चर समाहिता ॥

भर्तुः शुश्रूषया नारी लभते स्वर्गमुत्तमम् ॥

अपि या निनर्मस्कारा निवृत्ता देवपूजनात् ।

शुश्रूषामेव कुर्वीत भर्तुः त्रिपहिते रता ॥

एष धर्म स्त्रिया नित्योवेदलोके श्रुतः स्मृतः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.२४ २६, २७ ॥

38. गच्छपुत्र त्वमेकाग्रो भद्र तेडस्तु सदा विभो ।

पुनस्त्वयि निवृते तु भविष्यामि गतक्लमा ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.२४. ३३ ॥

४०. पितृशुश्रूषया पुत्र मातृशुश्रूषया तथा ।
सत्येन च महाबाहो चिरं जीवाभिरक्षितः ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.२५.६ ॥
४१. सा गृहितातिचुक्रोश रावणेन यशस्विनी ।
रामेति सीता दुःखार्ता रामं दूरं गतं वने ॥
तामकामां स कामार्तः पन्नगेन्द्रवधूमिव ।
विचेष्टमानादाय उत्पपाताय रावणः ॥ वा.रा. ३.४७. २०, २१ ॥
४२. ततः सा राक्षसेन्द्रेण हिचियमाणा विहायसा ।
भृशं चुक्रोश मत्तेव भ्रान्तचिता यथातुरा ॥
हा लक्ष्मण महाबाहु गुरुचित्तप्रसादक ।
हियमानां न जानीषे रक्षसा कामरुपिणा ॥
जीवितं सुखमर्थांश्च च धर्महेतोः परित्यजन् ।
हिन्यमाणामधर्मण मां राघव न पश्यसि ॥ वा.रा. ३.४७. २२, २३, २४ ॥
४३. ननु नामाविनीतानां विनेतासि परंतप ।
कथमेवंविधं पापं न त्वं शाधि हि रावणम् ॥
स कर्म कृतवानेतत् कालोपहतचेतनः ।
जीवितान्करं घोरं रामाद्यव्यसनमाप्नुहि ॥
हन्तेदानीं सकामा तु कैकेयी बान्धवैः सह ।
हिनयेयं धर्मकामस्य धर्मपत्नी यशस्विनः ॥ वा.रा. ३.४७. २५, २७, २८ ॥
४४. आमन्त्रये जनस्थाने कर्णकारांश्च पुष्पितान् ।
क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः ॥
हंससारससंधुष्टां वन्दे गोदावरीं नदीम् ।
क्षिप्रं रामाय शंसध्व सीतां हरति रावणः ॥
दैवतानि च यान्यस्मिन् वने विविधपादपे ।
नमस्कारोम्यहं तेभ्यो भर्तुः शंसत मां हताम् ॥ वा.रा. ३.४७. २९, ३१, ३२ ॥

४५. यानि कानिचिदप्यत्र सत्वानि निवसन्त्युत ।
 सर्वाणि शरणं यामि मृगपक्षिगणानपि ।
 हियमाणां प्रियां भर्तुः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ।
 विवशापहता सीता रावणेनेति शंसत ॥
 विदित्वा मां महाबाहुरमुत्रापि महाबलः ।
 आनेष्यति पराक्रम्य वैवस्वतहतामपि ॥ वा.रा. ३.४७. ३३. ३४, ३५ ॥
४६. सा तदा करुणा वाचो विलपन्तीसुदुःखिता ।
 वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शायतलोचन् ॥
 सा तमुद्दीक्ष्य सुश्रोणी रावणस्य वशंगता ।
 समाक्रन्दद् भयपरा दुःखोपहतया गिरा ॥
 जटायो पश्यमामार्यं हिनयमाणामनाथवत् ।
 अनेन राक्षसेन्द्रेणाकरुणं पापकर्मणा ॥
 नैष वारयितुं शक्यस्त्वया क्रूरो निशाचरः ।
 सत्ववाञ्जितकाशी च सायुधश्चैव दुर्मतिः ॥
 रामाय तु यथातत्त्वं जटायो हरणं मम ।
 लक्ष्मणाय च तत् सर्वमारव्यातव्यमशेषतः ॥ वा.रा.गीताप्रेस ३.४९. ३६, ३७, ३८ ॥
४७. सा तु ताराधिपमुखी रावणेन निरीक्ष्य तम् ।
 गृध्रराजं विनिहतं विललाप सुदुःखिता ॥
 अयं हि कृपया राम मां त्रातुमिह संगतः ।
 शेते विनिहतो भूमौ ममाभग्याद् विहंगमः ॥
 त्राहि मामद्य काकुत्स्थ लक्ष्मणेति वराङ्गना ।
 सुसंत्रस्ता समाक्रन्दच्छृण्वतां तु यथान्तिके ॥ वा.रा.गीताप्रेस ३.५२. १,४,५ ॥
४८. सतु तां राम रामेति रुदन्तीं लक्ष्मणेति च ।
 जगामाकाशमावाय रावणो राक्षसाधिपः ॥ वा.रा. ३.५०.१२ ॥

४९. तेषां समृपविष्टानां सर्वेषां दीनचेतसाम् ।
 उवाच वाक्यं काकुत्स्थो सुखेन परिशुष्यता ॥
 सर्वे शृणुत भद्रं वो मा कुरुध्वं मनोडन्यथा ।
 पौराणां मम सीतायां यादृशी वर्तते कथा ।
 पौरापवादः सुमहांस्था जनपदस्य च ।
 वर्तते मयि बीभत्सः स मे मर्माणि कृन्तति ॥ वा.रा. ७.४४. १,२,३ ॥
५०. अयं तु मे महान्वादः शोकश्च हृदि वर्तते ।
 पौरापवादः सुमहास्तथा जनपदस्य च ॥
 अकीर्तियस्य गीयेत लोके भूतस्य कस्यचित् ।
 पतत्येवाधर्माल्लोकान्यावच्छब्दः स कीर्त्यते ॥ वा.रा. ७.४४. १०, ११ ॥
५१. अकीर्तिर्निन्धते देवैः कीर्तिर्देवेषु पूज्यते ।
 कीर्त्यर्थं च समारम्भः सर्व एव महात्मनाम् ॥ वा.रा. ७.४४.१२ ॥
५२. अप्यहं जीवितं जहयां युष्मान्वा पुरुषभाः ।
 अपवादभयाद्भीतः किं पुनर्जनकात्मजाम् ॥
 तस्माद् भवन्तः पश्यन्तु पतितं शोकसागरे ।
 न हि पश्याम्यहं भूयः किंचिदुःखमतोडधिकम् ॥
 श्वस्त्वं प्रभाते सौमित्रे सुमंत्राधिष्ठितं रथम् ।
 आरुह्य सीतामारोप्य विषयान्ते समुत्सृज ॥ वा.रा. ७.४४. १३, १४, १५ ॥
५३. गङ्गायास्तु परे पारे वाल्मीकेः सुमहात्मनः ।
 आश्रमो दिव्यसंकाशस्तमसातीरमाश्रितः ॥
 तत्रैनां विजने कक्षे विसृज्य रघुनन्दन ।
 शीघ्रमागच्छ सौमित्रे कुरुष्व वचनं मम ॥ वा.रा. ७.४४. १६, १७ ॥
५४. न चास्मि प्रतिवक्तव्यः सीतां प्रति कथंचन ।
 अप्रीतिः परमा महयं भवेत्तु प्रतिवारिते ॥

- शापिताश्च मया यूपं भुजाम्यां जीवितेन च ।
ये मां वाक्प्रान्तरे ब्रूयुरनुनेतुं कथंचन् ॥ वा.रा. ७.४४. १८, १९ ॥
५५. मानयन्तु भवन्तो मां यदि मच्छासने स्थिताः ।
इतोडद्य नीयतां सीता कुरुष्व वचनं मम ॥
पूर्वमुक्तोडहमनया गडगातीरे महाश्रमान् ।
पश्येमिति तस्याश्च कामः संवर्त्यतामयम् ॥ वा.रा. ७.४४ २०, २१ ॥
५६. एवमुक्तो तु काकुत्स्थो बाष्पेण पिहितेक्षणः ।
प्रविवेश स धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ॥ वा.रा. ७.४४.२२ ॥
५७. रामायण-महाभारत सहित संस्कृत साहित्यमां ड्रुएरस - डॉ. जगदीश जोशी - पृ. ४७
५८. ततो रजन्यां व्युष्टायां लक्ष्मणो दीनचेतनः ।
सुमंत्रमब्रवीद्वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥
सारथे तुरगांशीघ्रं योजयस्व रथोत्तमे ।
स्वास्तीर्णं राजभवनात्सीतायाश्वासनं शुभम् ॥ वा.रा. ७.४५. १,२ ॥
५९. त्वया किलैष नृपतिर्वरं वै याचितः प्रभुः ।
नृपेण च प्रतिज्ञातमाज्ञप्तश्चाश्रमं प्रति ॥ वा.रा. गीताप्रेस ७.४६.७ ॥
६०. गडगातीरे मया देवि मुनीनामाश्रमे शुभे ।
शीघ्रं गत्वोपनेयासि शासनात्पार्थिवस्य नः ॥ वा.रा. ७.४५.७ ॥
६१. एवमुक्ता तु वैदेही लक्ष्मणेन महात्मना ।
प्रहर्षमतुलं लेभे गमनं चाभ्यरोचयत् ॥ वा.रा ७.४५.८ ॥
६२. नयनं मे स्फुरत्यद्य गात्रोत्कम्पश्च जायते ।
हृदयं चैव सौमित्रे अस्वस्थमिव लक्षये ॥ वा.रा. ७.४५.१२ ॥
६३. रामायण-महाभारत सहित संस्कृत साहित्यमां ड्रुएरस - डॉ. जगदीश जोशी - पृ. ४७
६४. औत्सुक्यं परमं चापि अधृतिश्च परा मम ।
शून्यामिव च पश्यामि पृथिवीं पृथुलोचन ॥ वा.रा. ७.४५.१३ ॥

५५. अपि स्वस्ति भवेत्तस्य भ्रातुस्ते भ्रातुभिः सह ।
श्वश्रुणां चैव मे वीर सर्वासामविशेषतः ॥ वा.रा. ७.४५.१४ ॥
५६. अथार्धदिवसं गत्वा भागीरथ्या जलाशयम् ।
निरीक्ष्य लक्ष्मणो दीनः प्ररुरोद महास्वनम् ॥ वा.रा. ७.४५.२१ ॥
५७. सीता तु परमायत्ता दृष्ट्वा लक्ष्मणमातुरम् ।
उवाच वाक्यं धर्मज्ञ किमिदं रुधते त्वया ॥
ज्राहनवीतीरमासाद्य चिराभिलषितं मम ।
हर्षकाले किमर्थं मां विषादयसि लक्ष्मण ॥ वा.रा. ७.४५. २२, २३ ॥
५८. नित्यं त्वं रामपादेषु वर्तसे पुरुषर्षभ ।
कश्चिद्विनाकृतस्तेन द्विरात्रे शोकमागतः ॥ वा.रा. ७.४५.२४ ॥
५९. ममापि दयितो रामो जीवितेनापि लक्ष्मण ।
न चाहमेवं शोचामि मैवं त्वं बालिशो भव ॥ वा.रा. ७.४५.२५ ॥
७०. ममापि पद्मपत्राक्षं सिंहोरस्कं कृशोदरम् ।
त्वरते हि मनो द्रष्टुं रामं रमयतां वरम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस ७.४६.३१ ॥
७१. हृद्गतं मे महच्छल्यं यदस्म्यार्येण धीमता ।
अस्मिन्निमित्ते वैदेहि लोकस्य वचनीकृतः ॥ वा.रा. ७.४६.४ ॥
७२. श्रेयो हि मरणं मेडद्य मृत्योर्वा यत्परं भवेत् ।
न यास्मिन्नीदृशे कार्ये नियोज्यो लोकनिन्दिते ॥
प्रसीद न च मे रोषं कर्तुमर्हसि सुव्रते ।
इत्यंजलिकृतो भूमौ निपपात स लक्ष्मणः ॥ वा.रा. ७.४६ ५, ६ ॥
७३. रुदन्तं प्रांजलिं दृष्ट्वा कांक्षन्तं मृत्युमात्मनः ।
मैथिली भृशसंविग्ना लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥
किमिदं नावगच्छामि ब्रूहि तत्त्वेन लक्ष्मण ।
पश्यामि त्वां च न स्वस्थमपि क्षेमं महीपतेः ॥ वा.रा. ७.४६. ७. ८ ॥

७४. शापितोडसि नरेन्द्रेण त्वं संतापमात्मनः ।
तह्याः संनिधौ मह्यमहमाज्ञापयामि ते ॥ वा.रा. ७.४६. ९ ॥
७५. वैदेह्या चोद्यमांस्तु लक्ष्मणो दीनचेतनः ।
अवाङ्मुखो बाष्पगलो वाक्प्रमेतदुवाच ह ॥
श्रुत्वा परिषदो मध्ये अपवादं सुदारुणम् ॥
पुरे जनपदे चैव त्वत्कृतं जनकात्मजे ॥
न तानि वचनीयानि मया देवि तवाग्रतः ।
यानि राज्ञा हृदि न्यस्तान्यमर्षं पृष्ठतः कृतः ॥ वा.रा. ७.४६. १०, ११, १२ ॥
७६. सा त्वं त्यक्त्वा नृपतिना निदोषो मम संनिधौ ।
पौरापवादभीतेन ग्राह्यं दैवि न तेडन्यथा ॥
आश्रमान्तेषु च मया त्यक्तव्या त्वं भविष्यति ।
राज्ञः शासनमाज्ञाय तवैवं किल दौर्हृदम् ॥ वा.रा. ७.४६. १३, १४ ॥
७७. तदेतज्जाहनवीतीरे ब्रह्मर्षीणा तपोवनम् ।
पुण्यं च रमणीयं च मा विषादं कृथाः शुभे ॥
राज्ञो दशरथस्यैष पितृर्मे मुनिपुंगवः ।
सखा परमको विप्रो वाल्मीकिः सुमहायशाः ॥
पादच्छायामुपागम्य सुखमस्य महात्मनः ।
उपवासपरैकाग्रा वस त्वं जनकात्मजे ॥
प्रतिव्रतात्वमास्थाय रामं कृत्वा सदा हृदि ।
श्रेयस्ते परमं देवि तथा कृत्वा भविष्यति ॥ वा.रा. ७.४६. १५. १८ ॥
७८. रामायणं मानवतानुं महाकाव्यं - गुणवंतं शाहं पृ. ५७०
७९. लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दारुणं जनकात्मजा ।
एवं विषादमागम्य वैदेही निपपात ह ॥
सा मुहुर्तमिवासंज्ञा बाष्पव्याकुलितेक्षणा ।
लक्ष्मणं दिनया वाचा उवाच जनकात्मजा ॥ वा.रा. ७.४७ १, २ ॥

८०. मामिकेयं तनुर्नूनं सृष्टा दुःखाय लक्ष्मणः ।
 धात्रा यस्यास्तथा मेडघ दुःखमूर्तिः प्रदृश्यते ॥
 किं नु पापं कृतं पूर्वं का वा दारैवियोजितः ।
 याहं शुद्धसमाचारः त्यक्ता नृपणिना सती ॥
 सा कथं ह्याश्रमे सौम्य वत्स्यामि विजनीकृता ।
 आख्यास्यामि च कस्याहं दुःख दुःखपरायण ॥ वा.रा. ७.४७. ३, ४, ६ ॥
८१. किं च वक्ष्यामि मुनिषु किं मयापकृतं नृपे ।
 कस्मिन्वा कारणे त्यक्ता राघवेण महात्मना ॥
 न खल्वद्यैव सौमित्रे जीवितं जाह्नवीजले ।
 त्यजेयं राजवंशस्तु भर्तुर्मे परिहास्यते ॥ वा.रा. ७,४७. ७, ८ ॥
८२. यथाज्ञां कुरु सौमित्रे त्यज मां दुःखभागिनीम् ।
 निदेशे स्थीयतां राज्ञः शृणु चेदं वचो मम ॥
 श्वश्रूणामविशेषण प्राञ्जलि प्रग्रेहेण ।
 शिरसा वन्द्य चरणौ कुशलं ब्रूहि पार्थिवम् ॥ वा.रा. ७.४७. ९, १० ॥
८३. जानासि च यथा शुद्धा सीता तत्त्वेन राघव ।
 भक्त्या च परया युक्ता हिता च तव नित्यशः ॥ वा.रा.गीताप्रेस ७.४८.१२ ॥
८४. अहं त्यक्ता च ते वीर अयशोभीरुणा जने ।
 यश्च ते वचनीयं स्यादपवादः समुत्थितः ॥
 मया च परिहर्तव्यं त्वं हि मे परमा गतिः । ॥ वा.रा.गीताप्रेस ७.४८.१३, १४ ॥
८५. वक्तव्यश्चैव नृपतिर्धमेण सुसमाहितः ।
 यथा भ्रातुषु वर्तेथास्त्था पौरेषु नित्यदा ।
 परमो ह्येषं धर्मः स्यादेषा कीर्तिरनुत्तमा ॥ वा.रा.गीताप्रेस ७.४८.१४, १५ ॥
८६. यथापवादं पौराणां तथैव रघुनन्दन ।
 पतिर्हि देवता नार्याः पतिर्बन्धुः पतिर्गुरुः ॥
 प्राणैरपि प्रियं तस्माद् भर्तुः कार्यं विशेषतः ।

इति मद्रवचनाद् रामो कर्तव्यो मम संग्रहः ॥

निरीक्ष्ये माद्य गच्छ त्वमृतुकालातिवर्तिनीम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस ७.४७. १७, १८ ॥

८७. रामायण महाभारत सहित संस्कृत साहित्यमां ड्रुणरस - डॉ. जगदीश जोशी पृ. ४८

८८. सा दुःखभारावनता तपस्विनी

यशोधरा नाथमपश्यती सती ।

रुरोद सा बर्हिणनादिते वने

महास्वनं दुःखपरायणा सती ॥ वा.रा. ७.४७.१८ ॥

८९. साडहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिउर्ध्वं प्रसूतेश्चरितु यतिष्ये ।

भूयो यथा मे जननान्तरेडपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥ रघुवंशम् १४.६६ ॥

(यौजंभा संस्कृत सीरीज़, वाराणसी)

९०. रामायण : मानवतानुं महाकाव्य - गुणपंत शाह पृ. ५८३

९१. रामायण : मानवतानुं महाकाव्य - गुणपंत शाह पृ. ५८४-५८५

વિભાગ-૨

પ્રકરણ - ૩

મનોદ્વેગથી જનમતી આંતરવ્યથા

★ પ્રસ્તાવના

(૧) લક્ષ્મણની ઉદ્ભવ મનોદશા

(I) લક્ષ્મણનો પુણ્યપ્રકોપ

(II) લક્ષ્મણની ઓજસ્વીતા

(III) લક્ષ્મણનો રામસાથે વનગમનનો નિર્ણય

(IV) સુમિત્રાનો લક્ષ્મણને ઉપદેશ

(V) નિષાદરાજ ગુહ સમક્ષ લક્ષ્મણ વલાપ

(૨) ભરતની ઉદ્ભવ મનોદશા

(I) ભરતની ચિંતા અને ભયંકર સ્વપ્નદર્શન

(II) અયોધ્યાની દુરાવસ્થા જોઈ સારથી સમક્ષ દુઃખ પૂર્ણ ઉદ્ગારો

(III) પિતાના મૃત્યુ સમાચાર અને ભરતવલાપ

(IV) રામના વનગમનના સમાચાર

(V) ભરતનો પુણ્યપ્રકોપ

(VI) ભરતનો કેકેયી ઉપર વાક્યપ્રહાર

(VII) કૌશલ્યા સમક્ષ ભરતની પ્રતિજ્ઞા

વિભાગ-૨
પ્રકરણ - ૩
મનોદ્વેગથી જન્મતી આંતરવ્યથા

★ **પ્રસ્તાવના :**

રામાયણ એ આંતરવ્યથાનું મહાકાવ્ય છે. તેમાં જુદા જુદા પ્રસંગો દ્વારા આંતરવ્યથા પ્રગટ થાય છે. જ્યારે માણસના મનમાં કોઈ ઉદ્વેગ હોય ત્યારે તેનું મન આંતરવેદના અનુભવે છે. ઉદ્વેગને કારણે તેના મનમાં ક્યારેક ક્રોધની ભાવના જન્મે છે, તો ક્યારેક લાચારી. લક્ષ્મણનો પુણ્યપ્રકોપ એ તેની આંતરમનોવ્યથા અથવા મનનો ઉદ્વેગ બતાવે છે. તે પોતાના પિતાનું વચન ન માનવાની પણ રામને વાત કરે છે. અહીં લક્ષ્મણની મનોદશામાં આંતરવ્યથાના દર્શન થાય છે તો ભરતની ઉદ્વિગ્ન મનોદશામાં પણ આંતરવ્યથાના દર્શન થાય છે. તે ઉદ્વિગ્ન બની માતાની હત્યા કરવાની વાત કરે છે અને રાજ્યાભિષેકને અનુચિત બતાવી તેનો અસ્વીકાર કરે છે. વિભીષણને લંકા પ્રત્યે પ્રેમ છે. તેનો દેશનિકાલ થતાં તે પણ આંતરવ્યથા અનુભવે છે. મંદોદરીના વિલાપમાં પણ આંતરવ્યથાના દર્શન થાય છે. આમ આ બધા પ્રસંગોમાં મનોદ્વેગને કારણે જન્મતી આંતરવ્યથાના પ્રસંગો છે. આપણે તેનો અભ્યાસ કરીશું.

(૧) લક્ષ્મણની ઉદ્વિગ્ન મનોદશા :

(૧) લક્ષ્મણનો પુણ્યપ્રકોપ :

આ પ્રકારે વિલાપ કરતાં રામના માતા કૌશલ્યા અત્યંત દુઃખી થયા તે સમયે લક્ષ્મણે યોગ્ય વાત કહી "મોટી બા ! રામ રાજલક્ષ્મીનો ત્યાગ કરીને વનમાં જાય તે મને પણ ગમતું નથી. મહારાજ તો અત્યારે સ્ત્રીની વાતોમાં આવી ગયા છે. તેથી એમની પ્રકૃતિ વિપરીત થઈ ગઈ છે. એક તો તેઓ વૃદ્ધ છે અને વળી વિષયોના વશમાં છે. કામદેવના કાબૂ હેઠળ આવી ગયેલા રાજા કેકેયી જેવી સ્ત્રીની પ્રેરણાથી શું નહિ કરે ?"૧

“હું રામનો એવો કોઈ અપરાધ કે દોષ નથી જોતો કે જેથી તેમને રાજ્યમાંથી કાઢી મુકવામાં આવે અને વનમાં રહેવા માટે વિવશ કરવામાં આવે. મેં સંસારમાં એકપણ મનુષ્ય એવો નથી જોયો કે જે અત્યંત શત્રુ અને તિરસ્કૃત થવા છતાં પણ પરોક્ષમાં એના કોઈ દોષ બતાવી શકે. ધર્મ પર દ્વિષ્ટિ રાખવાવાળો એવો કયો રાજા હશે જે દેવતા સમાન શુદ્ધ, સરલ, જિતેન્દ્રિય અને શત્રુઓ પર પણ સ્નેહ રાખવાવાળા પુત્રને અકારણ પરિત્યાગ કરે ?” ૨

“જેઓ ફરીથી વિવેકશૂન્યતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે એવા રાજાના આ વચનને રાજનીતિનો ખ્યાલ રાખનાર કયો પુત્ર હૃદયથી સ્વીકારે ? હે રઘુનંદન ! જ્યાં સુધી કોઈપણ મનુષ્ય આપના વનવાસની વાતને જાણતો નથી ત્યાં સુધી આપ મારી સહાયતાથી આ રાજ્યની બાગડોર પોતાના હાથમાં લઈ લો.” ૩

“હે નરશ્રેષ્ઠ ! જો નગરના લોકો વિરોધમાં ઊભા રહી જાય તો હું મારા તીખાં તીર વડે અયોધ્યાને માનવવિહોણી કરી નાંખીશ.” ૪ “જે ભરતનો પક્ષ લેશે અથવા કેળવ જે તેનું હિત ઈચ્છશે તે સર્વનો હું વધ કરીશ. કારણ કે જે કોમલ યા નમ્ર હોય છે તેનો જ સૌ તિરસ્કાર કરે છે.” ૫

“કેકેયી દ્વારા પ્રોત્સાહિત થઈ પિતા પણ અમિત્રની માફક વર્તે તો તેમને કારાવાસમાં નાખવા જોઈએ. અથવા મારી નાખવા જોઈએ કારણ કે જો ગુરુ પણ ધમંડમાં આવી કર્તવ્યા-કર્તવ્યનું જ્ઞાન ખોઈ બેસે અને કુમાર્ગ પર ચાલવા લાગે તો તેને પણ દંડ દેવો આવશ્યક બની જાય છે.” ૬

“જો રાજાની મૂર્છાવસ્થા સહન ન થતી હોય તો ધનુષ્ય ધારણ કરો; દયા નહિ. સ્વજન પ્રત્યે દયા રાખનાર સૌ કોમળ હૃદયી માણસ આ રીતે તિરસ્કાર પામે છે. જો તેમને આ રુચતું ન હોય તો તમે મને જવા દો. જગતને યુવતીરહિત કરવાનો મેં નિશ્ચય કરી લીધો છે. કારણ કે આપણે યુવતીથી છેતરાયા છીએ.” ૭

જ્યારે યોગ્ય પરંપરા હેઠળ મળેલું રાજ્ય છીનવી લેવાયું અને રાજા ભૂમિ ઉપર

શોકજનક અવસ્થામાં ઢળી પડ્યા ત્યારે પણ હજી શું કરવું તે અંગે શંકા છે ? "શું ક્ષમા એટલે આત્મગૌરવનો અભાવ ?" ૮

"હે પુરુષોત્તમ ! રાજા ક્યા બળનો સહારો લઈને અથવા ક્યા કારણોને સામે રાખીને આપને ન્યાયતઃ પ્રાપ્ત થયેલ આ રાજ્ય હવે કેંકેચીને આપવા ઈચ્છે છે ? હે શત્રુદમન રામ ! આપની અને મારી સાથે ભારે વેર બાંધવાની તેની શક્તિ નથી કે તે રાજ્ય લક્ષ્મી ભરતને આપી દે ?" ૯

"હે દેવી ! (મોટી મા) હું સત્ય, ધનુષ, દાન તથા યજ્ઞ આદિથી શપથ ખાઈને તમને સાચી વાત કહું છું કે મારા પોતાના પૂજ્ય ભાઈ રામમાં મારો અનુરાગ છે. હે દેવી ! આપ વિશ્વાસ રાખો જો રામ સળગતી આગમાં અથવા ઘોર વનમાં પ્રવેશ કરવાવાળા હોય તો હું તેમનાથી પણ પહેલા તેમાં પ્રવેશ કરીશ. ૧૦"

"આ સમયે આપ રામ તથા અન્ય સર્વ લોકો પણ મારું પરાક્રમ જોઈ શકશો. જેમ સૂર્ય ઉદય થતાં અંધકારનો નાશ કરી દે છે તે પ્રકારે હું પણ પોતાની શક્તિથી આપના સર્વ દુઃખ દૂર કરી દઈશ." ૧૧ " જે કેંકેચીમાં આસક્તચિત્ત થઈને દીન બની ગયા છે. બાલભાવમાં સ્થિત છે અને અધિક વૃદ્ધ થવાને કારણે નિંદિત થઈ રહ્યા છે તે વૃદ્ધ પિતાને હું અવશ્ય મારી નાંખીશ." ૧૨

મહામનસ્વી લક્ષ્મણના આ ઓજસ્વી વચન સાંભળી શોકમગ્ન કૌશલ્યાએ રામને રડતા-રડતાં આમ કહ્યું "હે બેટા રામ ! પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણે કહેલી સર્વ વાત સાંભળી લીધી ? હવે તું જે ઉચિત સમજે તે કરવું." ૧૩

આ સમયે રામે કહ્યું કે "હે માતા હું તમારા ચરણોમાં મસ્તક નમાવી તમને પ્રસન્ન કરવા ઈચ્છું છું. મારામાં પિતાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરવાની શક્તિ નથી માટે હું વનમાં જવા ઈચ્છું છું." ૧૪ "હે લક્ષ્મણ ! મારા પ્રત્યે તારો જે પરમસ્નેહ છે તે હું જાણું છું, તારુ પરાક્રમ, ઘેર્ય અને દુર્ઘર્ષ તેજનું પણ મને જ્ઞાન છે." ૧૫

“હે વીર ! હું પિતાજીની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી શકીશ નહિ કારણ કે પિતાજીના કહેવાથી જ કેકેયીએ મને વનમાં જવાની આજ્ઞા દીધી છે. માટે કેવળ ક્ષાત્રધર્મનું અવલંબન કરવાવાળી આ અલ્પબુદ્ધિનો ત્યાગ કરો. ધર્મનો આશ્રય લો. કઠોરતાને ત્યજી અને મારા વિચાર અનુસાર ચાલો.”૧૬

“વૈદિક ઋષિ ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. ‘હે પરમાત્મા ! તું મન્યુ સ્વરૂપ છે, મને આપજે.’ લક્ષ્મણને સમજવાની ચાવી વેદના ઋષિએ પ્રયોજેલા ‘મન્યુ’ શબ્દમાં પડેલી છે. માણસના અસ્તિત્વ સાથે ક્રોધ જોડાયેલો છે.૧૭

મન્યુ વગર કોઈપણ સમાજ ટકી ન શકે. ક્રોધમાં સંયમ વગરની ઊર્મિનો આવેગ છે. મન્યુમાં વિવેકચુકત આક્રોશ છે. મન્યુ સાચા ક્ષત્રિયત્વની શોભા છે.૧૮

કૌશલ્યાને આશ્વાસન આપ્યા પછી રામ લક્ષ્મણને પોતાની વાત સમજાવે છે. એકબાજુ માતાનું વાત્સલ્ય આંસુ વહાવી રહ્યું છે. બીજી બાજુ લક્ષ્મણનો ભ્રાતૃપ્રેમનો મન્યુ પ્રગટ કરી રહ્યો છે. એક રીતે જોઈએ તો માતાનાં આંસુમાં પણ મન્યુસ્વરૂપ છે અને લક્ષ્મણનો મન્યુ પણ અશ્રુપૂર્ણ છે.

‘અધ્યાત્મ રામાયણ’ માં લક્ષ્મણનો મન્યુ જરા જુદી રીતે પ્રગટ થયો છે. “હું ઉન્મત્ત, ભ્રાન્તચિત્ત અને કેકેયીના વશમાં આવીને વર્તનારા રાજા દશરથને બાંધીને ભરતને એના મામા સહિત મારી નાંખીશ.” લક્ષ્મણ ક્યાંય અન્યાય કે અનાચાર જુએ તો સહન ન કરી શકે. રાજ્યાભિષેકમાં આવી પડેલા વિદ્વજને કારણે લક્ષ્મણ વિશેષપણે અસહિષ્ણુ બની જાય છે.૧૯

આમ, લક્ષ્મણનો ક્રોધ એ મન્યુ સ્વરૂપ આવે છે. અહીં જે ક્રોધ છે તેમાં લક્ષ્મણની વેદના આપણે જોઈ શકીએ છીએ. અહીં લક્ષ્મણનો મનોદ્વેગ છૂપો રહી શકતો નથી. તે મનોદ્વેગ પૂણ્યપ્રકોપ સ્વરૂપ અહીં જોવા મળે છે. તે પણ પોતાના ભાઈ રામ માટે ગમે તે કરવાની તૈયારી વારંવાર બતાવે છે. લક્ષ્મણનો ભ્રાતૃભાવ અહીં પ્રગટ થાય છે.

(11) લક્ષ્મણની ઓજસ્વીતા :

રામ જ્યારે આ પ્રકારે કહી રહ્યાં હતા તે સમયે લક્ષ્મણ મસ્તક નમાવી વિચારતા રહ્યા. ફરી એકાએક શીઘ્રતાપૂર્વક તે દુઃખ અને હર્ષની વચ્ચેની સ્થિતિમાં આવી ગયા. જેમ દરમાં બેઠેલો મોટો સર્પ રોષમાં ભયંકર ફૂંકાડા મારી રહ્યો હોય તેમ નરશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણ તે સમયે કપાળમાં કરચલીઓ પાડી, લાંબા શ્વાસો ખેંચવા લાગ્યો.૨૦

લક્ષ્મણે ક્રોધિત થઈને રામને કહ્યું ! “ભાઈ, આપ સમજો છો કે જો પિતાની આ આજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે હું વનમાં ન જાય તો ધર્મનો વિરોધનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે. એ સિવાય લોકોના મનમાં આ મોટી શંકા ઊભી થશે. જે પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર છે તે જો રાજા જ બની જાય તો આપણું ધર્મપૂર્વક પાલન કેવી રીતે કરશે ? સાથે સાથે આપ પણ એવું વિચારો છો કે જો હું પિતાની આ આજ્ઞાનું પાલન નહિ કરું તો બીજા લોકો પણ નહીં કરે. આ પ્રકારે ધર્મની અવહેલના થવાથી જગતના વિનાશનો ભય ઉપસ્થિત થશે. આ બધા દોષો અને શંકાઓના નિરાકરણ માટે આપના મનમાં વનગમન પ્રતિ જે ખૂબ મોટું ઉતાવળાપણું આવી ગયું છે તે સર્વથા અનુચિત એવમ્ ભ્રમસૂચક છે. કારણ કે આપ અસમર્થ ‘દેવ’ નામની તુરંચ વસ્તુઓને પ્રબળ બતાવી રહ્યા છો. દેવના નિવારણ કરવામાં સમર્થ આપ જેવા ક્ષત્રિયશિરોમણી વીર જો ભ્રમમાં પડ્યા ન હોય તો આવી વાત કેવી રીતે કહી શકો ? અંતઃ અસમર્થ પુરુષો દ્વારા અપનાવવા જેવા યોગ્ય અને પૌરુષ સમીપ કોઈપણ કરવામાં અસમર્થ ‘દેવ’ ની તમે સાધારણ મનુષ્યની માફક આટલી બધી સ્તુતિ અથવા પ્રસંશા કેમ કરો છો ?”૨૧

“હે ધર્માત્મા ! આપને તે બંને પાપીઓ ઉપર સંદેહ કેમ થતો નથી ? સંસારમાં આવા કેટલાય પાપાસકત મનુષ્ય છે જે બીજાને ઠગવા માટે ધર્મનો ઢોંગ કરે છે. શું આપ તેને જાણતા નથી ?”૨૨

“હે રઘુનંદન ! તે બંને પોતાના સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે શઠતાવશ ધર્મના બહાના હેઠળ આપ જેવા સારા ચરિત્રવાળા પુરુષનો પરિત્યાગ કરવા ઇચ્છે છે. જો તેમનો આવો

વિચાર ન હોય તો જે કાર્ય આજ થયું છે તે પહેલા જ થઈ ગયું હોત. જો વરદાનવાળી વાત સાચી હોય તો આપને અભિષેકના કાર્યના આરંભમાં જ પહેલાંથી જ આ પ્રકારનું વરદાન આપી દીધું હોત."૨૩

"ગુણવાન જયેષ્ઠપુત્ર હોવા છતાં નાના પુત્રનો અભિષેક કરવો એ તો લોકવિરુદ્ધ કાર્ય છે. જેનો આજે પ્રારંભ થયો છે. આપના સિવાય બીજા કોઈનો રાજ્યાભિષેક થાય એ હું સહન કરી શકીશ નહિ. એ માટે મને ક્ષમા કરશો. હે મહામતે ! પિતાનું વચન માની આપ મોહમાં પડ્યા છો અને જેના કારણે આપની બુદ્ધિમાં દુષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે. હું તેને ધર્મ માનવાનો નથી. આવા ધર્મનો હું ભયંકર વિરોધ કરું છું."૨૪

"આપ પોતાના પરાક્રમથી બધું જ કરવા સમર્થ હોવા છતાં પણ કેંકેયીના વશમાં રહેવાવાળા પિતાના અધર્મપૂર્ણ અને નિંદિત વચનોનું પાલન કેમ કરશો ? વરદાનની ખોટી કલ્પનાનું પાલન કરી આપના અભિષેકમાં અડચણ ઊભી કરી રોકવામાં આવ્યો છે. છતાંપણ આપ આ વાત સમજતા નથી તે માટે મને મનમાં ખૂબ જ દુઃખ થાય છે. આવા કપટપૂર્ણ ધર્મ તરફની થવાવાળી આસક્તિ નિંદિત છે."૨૫

"આવા પાખંડપૂર્ણ ધર્મના પાલનમાં જે આવી પ્રવૃત્તિ થઈ રહી છે તે અહીંના જનસમુદાયની દ્રષ્ટિમાં નિંદિત છે. આપના સિવાય બીજો કોઈ પુરુષ હંમેશાં પુત્રનું અહિત કરવાવાળાં પિતા, માતા નામધારી તે કામાચારી શત્રુઓના મનોરથને મનથી પણ કેવી રીતે પૂર્ણ કરી શકે ?"૨૬

"માતા-પિતાના આ વિચારને "આપનો રાજ્યાભિષેક ન થાય" જેને આપ દેવની પ્રેરણાનું ફળ માનો છો તે પણ મને સારું લાગતું નથી. જો કે તે આપનો મત છે છતાં પણ આપે તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ. જે કાયર છે, જેનામાં પરાક્રમનું નામ નથી તે દેવનો ભરોસો કરે છે. સમગ્ર સંસાર જેને આદરની દ્રષ્ટિથી જુએ છે તે શક્તિશાળી વીર પુરુષ દેવની ઉપાસના કરતા નથી."૨૭

“જે પોતાના પુરુષાર્થથી દેવને દબાવવા સમર્થ છે તે પુરુષ દેવતા દ્વારા પોતાના કાર્યોમાં વિઘ્ન આવવા છતાં ખેદ કરતા નથી, શિથિલ થઈને બેસતા નથી. આ જ સંસારના લોકો જોશે કે દેવની શક્તિ મોટી છે યા પુરુષનો પુરુષાર્થ. આજે દેવ અને મનુષ્યમાં કોણ બળવાન છે અને કોણ દુર્બળ તેનો સ્પષ્ટ નિર્ણય થશે.”૨૮

“જે લોકોએ ભાગ્યના બળથી આજે આપના રાજ્યાભિષેકને નષ્ટ થતો જોયો છે તે જ આજે મારા પુરુષાર્થથી અવશ્ય દેવનો વિનાશ જોઈ લેશે. જે અંકુશની પરવા કરતા નથી અને માર્ગ અથવા સાંકળને પણ તોડી નાંખે છે, મદની-ધારા વહાવવાવાળા તે મદોન્મત ગજરાજની માફક વેગપૂર્વક દોડવાવાળા ભાગ્યને પણ આજે હું પોતાના પુરુષાર્થથી પાછું મોકલી દઈશ.”૨૯

“સમસ્ત લોકપાલ અને ત્રણેય લોકના સંપૂર્ણ પ્રાણી આજે રામના રાજ્યાભિષેકને રોકી શકશે નહીં. તો પછી પિતાજીની વાત જ શી ? હે રાજન ! જે લોકોએ અંદરો-અંદર આપના વનવાસનું સમર્થન કર્યું છે તે સ્વયં ચૌદ વર્ષ સુધી વનમાં જઈ છુપાઈને રહેશે.”૩૦

“હવે લક્ષ્મણનો પુણ્યપ્રકોપ ભભૂકી ઊઠે છે. તે કહે છે કે “હું પિતાની અને આપના અભિષેકમાં વિઘ્ન નાખનાર પોતાના પુત્રને રાજ્ય આપવાના પ્રયત્નમાં લાગેલી તે કેંકેયીની તે આશાઓને બાળીને ભસ્મ કરી નાખીશ. જે મારા બળના વિરોધમાં ઊભો હશે તેને મારો ભયંકર પુરુષાર્થ દુઃખ દેવામાં સમર્થ હશે. તેવા જ દેવ બળથી તેને સુખ મળી શકશે નહિ.”૩૧

“હજારો વર્ષ વીત્યા પછી જ્યારે આપ અવસ્થાક્રમમાં વનમાં નિવાસ કરવા માટે જશો, તે સમયે આપના પછી આપનો પુત્ર પ્રજાપાલન રૂપ કાર્ય કરશે. અર્થાત્ તે સમયે પણ બીજા કોઈને રાજ્યમાં દખલ દેવાનો અવસર નહિ આવે. પુરાતન રાજર્ષિઓની આચાર પરંપરા અનુસાર પ્રજાનું પુત્રવત્ પાલન કરવા નિર્મિત પ્રજાવર્ગને પુત્રોના હાથમાં સોંપી વૃદ્ધ રાજાએ વનમાં નિવાસ કરવો એ ઉચિત બતાવામાં આવ્યું છે.”૩૨

“હે ધર્માત્મા રામ ! આપણા મહારાજ વાનપ્રસ્થ ધર્મના પાલનમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરતા નથી. માટે જો આપ એવું સમજતા હોય કે તેમની આજ્ઞાની વિરુદ્ધ રાજ્યગ્રહણ

કરવાથી સમસ્ત જનતા વિદ્રોહી બની જશે. માટે રાજ્ય પોતાના હાથમાં રહી શકશે નહિ અને આ શંકાથી જો આપ પોતાના ઉપર રાજ્યનો ભાર લેવા ઈચ્છતા નથી અથવા વનમાં જવા ઈચ્છો છો તો તે અંગે શંકાને છોડી દો. હે વીર ! હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે જેમ તટભૂમિ સમુદ્રને રોકી રાખે છે તે પ્રકારે હું આપના તરફથી આપના રાજ્યની રક્ષા કરીશ અને જો એવું નહિ કરું તો વીરલોકના ભાગીદાર ન બનું." ૩૩

"માટે આપ મંગળમયી અભિષેક સામગ્રીથી પોતાનો અભિષેક થવા દો. આ અભિષેક કાર્યમાં આપ તત્પર બની જાવ. હું એકલો જ બળપૂર્વક સમસ્ત વિરોધી ભૂપાલકોને રોકી રાખવા સમર્થ છું. આ મારા બંને હાથો કેવળ શોભા માટે નથી. મારું આ ધનુષ્ય આભૂષણ બનશે નહિ. આ તલવાર કેવળ કમરમાં બાંધી રાખવા માટે નથી અને આ બાણો ખભે રાખવા માટે નથી." ૩૪

"આ સર્વ ચારેયવસ્તુઓ શત્રુઓના દમન કરવા માટે જ છે જેને હું મારો શત્રુ સમજું છું તેને ક્યારેય જીવિત રહેવા દેવો ન જોઈએ. જે સમયે હું તીખી ધારવાળી તલવારને હાથમાં ધારણ કરું છું તે વીજળીની માફક ચંચળ પ્રકાશથી ચમકી ઊઠે છે. તેના દ્વારા પોતાના કોઈપણ શત્રુને તે વ્રજધારી ઈન્દ્ર પણ કેમ ન હોય, હું કાંઈપણ સમજતો નથી." ૩૫

"આજે મારા ખડ્ગના પ્રહારથી કપાયેલા હાથીઓ, ઘોડાઓ અને રથીઓના હાથ, પગ અને મસ્તકો દ્વારા છવાયેલી આ પૃથ્વી એવી ગહન થઈ જશે કે તેના પર હલનચલન કરવું મુશ્કેલ થઈ જશે. મારી તલવારની ધારથી કપાઈને રક્તથી લથપથ થયેલ શત્રુ સળગતી આગના જેવા જાણશે અને વીજળીરહિત મેઘ સમાન આજે પૃથ્વી પર પડશે." ૩૬

"પોતાના હાથોમાં બળદના ચામડાના બનેલા દસ્તાનોને બાંધીને જ્યારે હાથમાં ધનુષ્ય લઈને યુદ્ધ માટે ઉભો રહીશ તે સમયે પુરુષોમાંથી કોઈ પણ મારી સામે કેવી રીતે પોતાના પૌરુષ ઉપર અભિમાન કરી શકશે ? હું ઘણાબધા બાણો દ્વારા એકએકને અને એક જ બાણથી ઘણાબધા યોદ્ધાઓને ઘરાશાયી કરી મનુષ્યો, ઘોડાઓ અને હાથીઓનાં મર્મસ્થાનો ઉપર બાણ મારીશ." ૩૭

“હે પ્રભુ ! આજે રાજા દશરથની પ્રભુતાને મિટાવવાનો અને આપના પ્રભુત્વને સ્થાપના કરવા માટે અસ્ત્ર બળથી સંપન્ન મારો લક્ષ્મણનો પ્રભાવ પ્રગટ થશે.”૩૮

“હે રામ ! આજે મારી બંને ભુજાઓ જે ચંદનનો લેપ લગાડવા, બાજુબંધ પહેરવા, ઘનનું દાન કરવા અને સહદયોના પાલનમાં સંલગ્ન રહેવા માટે યોગ્ય છે. જે આપના રાજ્યાભિષેકમાં વિદન નાખવાવાળાને રોકવા માટે પોતાને અનુરૂપ પરાક્રમ પ્રકટ કરશે.”૩૯

“હે પ્રભુ ! બતાવો, હું આપના કયા શત્રુને અત્યારે પ્રાણ, યશ અને મિત્રોથી હંમેશા માટે અલગ કરી દઉં ? જે ઉપાયથી પણ આ પૃથ્વી આપના અધિકારમાં આવી જાય, તેના માટે મને આજ્ઞા આપો, હું તમારો દાસ છું.”૪૦

રઘુવંશની વૃદ્ધિ કરવાવાળા રામ લક્ષ્મણની આવી વાતો સાંભળી તેનાં આંસુ લૂછી અને તેમને વારંવાર સાન્ત્વના આપતા કહ્યું કે “હે સૌમ્ય ! મને તું માતા-પિતાની આજ્ઞાના પાલનમાં દ્વંદ્વતાપૂર્વક સ્થિર સમજ, આજ સત્પુરૂષોનો માર્ગ છે.”૪૧

પૂજ્ય પાંડુરંગ શાસ્ત્રી જણાવે છે કે “સૂક્ષ્મ વિષયનો નિર્ણય કરનારી તેની બુદ્ધિ અદ્વિતીય હતી. રાજધર્મના તેના પ્રવચનો ખૂબ જ સુંદર છે. રામને જ્યારે વનવાસ જવાની આજ્ઞા દશરથે કરી, તે વખતે આ આજ્ઞા રઘુકુળને ન શોભે એવી છે અને એનાથી રાજગાદીની પ્રતિષ્ઠાને ઘક્કો લાગે છે, તેથી દશરથને બાંધીને પણ રામનો રાજ્યાભિષેક કરવો એવી લક્ષ્મણની મનીષા હતી. મહાબુદ્ધિશાળી લક્ષ્મણે રામ આગળ દશરથને શા માટે કેદ કરવા તે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે તે વખતે તેની દલીલોમાં તેની સુક્ષ્મ બુદ્ધિમત્તા દેખાય છે.”૪૨

ગુણવંત શાહ કહે છે કે “લક્ષ્મણ હજી પૂરો શાંત પડ્યો નથી. એને નિયતિમાં નહીં, પરાક્રમમાં જ ભારે શ્રદ્ધા છે.”૪૩

ગોસ્વામીજીએ આ અવસર ઉપર રામચરિત માનસમાં લક્ષ્મણ કેકેચી, દશરથ આદિ માટે કોઈ કટુવચન કહેવરાવ્યું નથી. લક્ષ્મણ કેવળ વિનયનકુલ થઈને રામની સાથે વનમાં જવા માટે વ્યાકુળ બની જાય છે.૪૪

નગીનદાસ સંઘવી જણાવે છે કે "અપારનવાર ફાટી નીકળતો જવાળામુખી જેમ સામાન્ય રીતે ચૂપ હોય છે તેમ લક્ષ્મણ સામાન્ય રીતે ઓછાબોલું પાત્ર છે."૪૫ પરંતુ અહીં જવાળામુખી ફાટે એ રીતે રામ સમક્ષ પોતાની ઓજસ્વીવાણીમાં પોતાનું દુઃખ વ્યક્ત કરે છે.

નગીનદાસ સંઘવી કહે છે, "રામે વનમાં જવું તેવી આજ્ઞા સાંભળીને લાંબા વખતથી તેની અંદર ખદબદી રહેલો લાવારસ ઉભરાઈને પહેલી જ વખત બહાર વહેવા લાગે છે."૪૬

આમ અહીં રામ સાથે લક્ષ્મણની વાતમાં લક્ષ્મણે દેવનું ખંડન કરી અને પરાક્રમનું જ મહત્વ બતાવ્યું છે. તેમના પ્રત્યેક શબ્દમાં પ્રબળ મન્યુનાં દર્શન થાય છે. સાથે સાથે તેમની ઓજસ્વીતા પણ જોવા મળે છે. તેમની વાતમાં હૃદયમાં રહેલી આંતરવ્યથા સ્વયં પ્રગટ થાય છે. તેમનો ભરત, કેકેયી અને દશરથ પ્રત્યેનો ઢ્રેષ પણ જોઈ શકાય છે. તેમની હત્યા કરવાના અભિપ્રાયમાં જ તે જોઈ શકાય છે. લક્ષ્મણની આ બધી દલીલો સામે રામ છેલ્લે એક જ વાક્યમાં પોતાનો નિર્ણય જણાવે છે ત્યારે લક્ષ્મણ તેનો સ્વીકાર કરે છે. અહીં તેમનો બધો ઢ્રેષ જાણે કે શમી જતો હોય તેમ લાગે છે.

(II) લક્ષ્મણનો રામ સાથે વનગમનનો નિર્ણય :

જે સમયે રામ અને સીતા વચ્ચે વાતચીત થઈ રહી હતી લક્ષ્મણ ત્યાં પહેલેથી જ આવી ગયા હતા. તે બંનેના એવા સંવાદ સાંભળી તેમનું મુખમંડળ આંસુઓથી ભીંજાઈ જાય છે. ભાઈના વિરહનો શોક હવે તેમના માટે પણ અસહ્ય થઈ રહ્યો હતો. રઘુકુળને આનંદિત કરવાવાળા લક્ષ્મણે જ્યેષ્ઠભાઈ રામના બન્ને પગ જોરથી પકડી લીધા અને અત્યંત યશસ્વિ સીતા તથા વ્રતધારી રામને આમ કહ્યું "હે આર્ય ! જો આપે સહસ્ત્ર વન્યપશુઓ તથા હાથીઓથી ભરેલા વનમાં જવાનો નિર્ણય કરી લીધો જ છે તો હું પણ આપનું અનુસરણ કરીશ. ધનુષ્ય હાથમાં લઈને આગળ આગળ ચાલીશ."

"આપ મારી સાથે પક્ષીઓના કલરવ અને ભ્રમર સમુહોના ગુજારવથી ગુંજતા રમણીય

વનોમાં સર્વ તરફ વિચરણ કરજો. હું આપના વગર સ્વર્ગમાં જવાની, અમર થવાની તથા સંપૂર્ણ લોકોનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખતો નથી."૪૭

વનવાસ માટે નિશ્ચિત વિચાર કરી આવી વાત કહેવાવાળા સુમિત્રાકુમાર લક્ષ્મણને રામે ખૂબ જ સાન્તવનાપૂર્ણ વચનો દ્વારા સમજાવ્યો. જ્યારે વનમાં આવવાની મનાઈ કરી ત્યારે ફરી લક્ષ્મણે કહ્યું "હે ભાઈ ! આપે પહેલાં પણ મને આપની સાથે રહેવાની આજ્ઞા આપી હતી. ફરી આ સમયે આપ મને કેમ રોકો છો ? હે નિષ્પાપ રઘુનંદન ! જે કારણથી આપની સાથે ચાલવાની ઈચ્છાવાળા મને આપ મનાઈ કરો છો તે કારણોને હું જાણવા ઈચ્છું છું. મારા હૃદયમાં આના માટે મોટો સંશય થઈ રહ્યો છે."૪૮

આમ કહી ધીરવીર લક્ષ્મણ આગળ જવા માટે તૈયાર થયા ત્યારે રામની સામે ઉભા થઈ ગયા અને હાથ જોડી ચાચના કરવા લાગ્યા. ત્યારે રામે તેમને કહ્યું.૪૯ "હે લક્ષ્મણ ! તું મારો સ્નેહી, ધર્મપરાયણ, ધીરવીર તથા સદા સન્માર્ગમાં સ્થિર રહેવાવાળો છે. મને પ્રાણ સમાનપ્રિય છે તથા મારા વશમાં રહેવાવાળો આજ્ઞાપાલક અને મિત્ર છે."૫૦

"હે સુમિત્રાનંદન ! જો આજે મારી સાથે તું પણ વનમાં ચાલ્યો આવીશ તો પરમ યશસ્વિની માતા કૌશલ્યા અને સુમિત્રાની સેવા કોણ કરશે ? જેમ મેઘ પૃથ્વી પર જળની વર્ષા કરે છે તે પ્રકારે જે સર્વની કામનાઓ પૂર્ણ કરતા હતા તે મહાતેજસ્વી મહારાજ હવે કેંકેયીના પ્રેમપાશમાં બંધાય ગયા છે."૫૧

"કેંકેયરાજ અશ્વપતિની પુત્રી કેંકેયી મહારાજના આ રાજ્યને મેળવીને મારા વિયોગના દુઃખમાં ડૂબેલી માતાઓની સારો સાથે વર્તાવ નહીં કરે. ભરત પણ રાજ્ય મેળવી કેંકેયીને આધીન રહેવાના કારણે દુઃખી કૌશલ્યા અને સુમિત્રાનું ભરણપોષણ નહીં કરે. માટે સુમિત્રાકુમાર તું અહીં રહીને પોતાના પ્રયત્નથી અથવા રામની કૃપા પ્રાપ્ત કરીને માતા કૌશલ્યાનું પાલન કરો. મારા બતાવેલા આ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરો."૫૨

"આમ કરવાથી મારા તરફની તારી ભક્તિ તે પણ જાણી જોઈને પ્રગટ થઈ જશે

તથા ધર્મજ્ઞ ગુરુજનોની પૂજા કરવાથી જે અનુપમ મહાનધર્મ છે તે પણ તને પ્રાપ્ત થઈ જશે."૫૩

લક્ષ્મણે તે સમયે, વાતનો તાત્પર્ય સમજાવવા રામને મધુરવાણીમાં ઉત્તર દીધો. "હે વીર! આપના પ્રભાવથી ભરત, માતા કૌશલ્યા અને સુમિત્રા બંનેનું પવિત્ર ભાવથી પૂજન કરશે એમાં સંશય નથી."૫૪

"હે વીરવર ! આ ઉત્તમ રાજ્યને મેળવી જો ભરત ખરાબ રસ્તે ચાલશે અને દૂષિતહૃદય વિશેષતઃ ધમંડને કારણે માતાઓની રક્ષા નહિ કરે તો હું તે દુર્બુદ્ધિ અને ફૂર ભરતના તથા તેના પક્ષને સમર્થન કરવાવાળા તે બધા લોકોનો વધ કરી નાખીશ. એમાં શંકા છે નહિ. જે સમગ્ર ત્રિલોક તેનો પક્ષ કરવા લાગશે તોપણ તેને પ્રાણોથી હાથ ધોવા પડશે. પરંતુ મોટી માતા કૌશલ્યા તો સ્વયં જ મારા જેવાં સહસ્ત્ર મનુષ્યોનું પણ ભરતપોષણ કરી શકે છે, કારણ કે તેમને પોતાના આશ્રિતોના પાલન કરવા માટે એક હજાર ગામ મળેલા છે."૫૫

"માટે તે મનસ્વિની કૌશલ્યા પોતે જ પોતાની, મારી માતાનું તથા મારા જેવા અન્ય ઘણા બધા મનુષ્યોનું ભરણપોષણ કરવામાં સમર્થ છે. અંતઃ આપ મને આપનો અનુગામી બનાવી લ્યો. તેમાં કોઈ ધર્મની હાનિ થશે નહિ. હું કૃતાર્થ થઈ જઈશ તથા આપનું પણ પ્રયોજન મારા દ્વારા સિદ્ધ થયા કરશે."૫૬

"પ્રત્યંચાસહિત ધનુષ્ય લઈને ખંતી અને પિટારી લઈને આપને રસ્તો બતાવતો હું આપની આગળ ચાલીશ. પ્રતિદિન આપના માટે ફળમૂલ લાવીશ તથા તપસ્વીજનો માટે વનમાં મળવાવાળી તથા અન્યાન્ય હવનસામગ્રી એકત્રિત કરતો રહીશ. આપ વિદેહકુમારીની સાથે પર્વતશિખરો ઉપર ભ્રમણ કરશો ત્યાં આપ જાગતા હોય કે સૂતા હોય, હું તે સમયે આપના બધા આવશ્યક કાર્ય પૂર્ણ કરીશ."૫૭

અહીં લક્ષ્મણ રામને ફરીથી સમજાવે એજ ઉદ્ગારો છે. તેમાં એની રામપ્રીતિ અને ઉદાત્ત તપસ્યાવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે. આ શબ્દોમાં રામ પ્રત્યેનો અનન્ય ભ્રાતૃભાવ સેવનારા

પરમસેવક તરીકે પ્રગટ થાય છે. અહીં પણ તેમની આંતરવ્યથા વ્યક્ત થાય છે અને પોતાનો વનગમનનો નિર્ણય જણાવે છે અને તે વનમાં પોતાને ઉપયોગી થશે એમ પણ જણાવે છે.

(IV) સુમિત્રાનો લક્ષ્મણને ઉપદેશ :

રામ પછી લક્ષ્મણે પણ માતા કૌશલ્યાને પ્રણામ કર્યા. પછી પોતાની માતા સુમિત્રાના પણ બંને પગ પકડયા. પોતાના પુત્ર મહાબાહુ લક્ષ્મણને પ્રણામ કરતો જોઈને તેનું હિત ઈચ્છવાવાળી માતા સુમિત્રાએ પુત્રનું મસ્તક સુંઘી કહ્યું : “વત્સ તું પોતાના સુહૃદ રામનો પરમ અનુરાગી છે. તે માટે હું તને વનવાસ માટે વિદાય કરું છું. પોતાના મોટાભાઈને વનમાં આમતેમ જવાના સમયે તું તેમની સેવામાં ક્યારેય પ્રમાદ કરીશ નહિ.”૫૮

“તે સંકટ હોય કે સમૃદ્ધિમાં, તે જ તારી પરમગતિ છે. હે નિષ્પાપ લક્ષ્મણ ! સંસારમાં સતપુરુષોનો આજ ધર્મ છે કે હંમેશાં પોતાના મોટાભાઈની આજ્ઞાને આધીન રહેવું. દાન દેવું, યજ્ઞમાં દીક્ષા ગ્રહણ કરવી અને યુદ્ધમાં શરીરનો ત્યાગ. આ જ કુળનો ઉચિત અને સનાતન આચાર છે.”૫૯

પોતાના પુત્ર લક્ષ્મણને આમ કહી સુમિત્રાએ વનવાસ માટે નિશ્ચિત વિચાર રાખવાવાળા સર્વપ્રિય રામને કહ્યું, “બેટા ! જાઓ જાઓ” ત્યારબાદ લક્ષ્મણને ફરી કહ્યું - ૬૦ “બેટા તું રામને જ પોતાના પિતા મહારાજ દશરથ સમજજે, જનકનંદિની સીતાને જ પોતાની માતા સુમિત્રા માનજે અને વનને જ અયોધ્યા જાણજે. હવે સુખપૂર્વક અહીંથી પ્રસ્થાન કરો.”૬૧

લક્ષ્મણને વિદાય આપતી વખતે માતા સુમિત્રા જે શબ્દો ઉચ્ચારે છે તેમાં રઘુકુળની શોભા પ્રગટ થઈ છે. રામાયણની કથામાં સુમિત્રા ઝાઝું બોલતી હોય એવું કયાંય જડતું નથી. સુમિત્રાના વિવેકનું ઉપસ્થાન એનું મૌન છે. સુમિત્રાએ લક્ષ્મણને કહેલા કેટલાક શબ્દો ભારતવર્ષનાં બધાં સંતાનોએ કાળજે કોતરી રાખવા જેવા છે.૬૨

આવા વિનયપૂર્ણ અને અર્થપૂર્ણ વાક્યો તો લક્ષ્મણની માતા જ બોલી શકે, વાલ્મીકિએ સુમિત્રાને સુંદર, નિષ્પાપ કહી છે. સુમિત્રાની ભાવના ઊંચી છે એ પોતાના વ્હાલસોયા

પુત્રને વનમાં ન જવાનું કહી શકી હોત, કારણ કે લક્ષ્મણને વનમાં જવાનો આદેશ કેકેયીના વરદાનમાં ન હતો. સુમિત્રા કૌશલ્યાને બધી રીતે જાળવી લે છે. કૌશલ્યાને આશ્વાસન આપતી વખતે એ પોતાનું દુઃખ ભુલીને કૌશલ્યાના દુઃખનો જ ખ્યાલ રાખે છે. લક્ષ્મણની માતા આવી મહાન જ હોય ત્યારે તે આંસુ વહાવતા કહે છે કે રામને તું દશરથ, સીતાને માતા માનજે, અને વનને અયોધ્યા જાણજે. અહીં સુમિત્રાના હૃદયમાંથી જે ઉદ્ગારો પ્રગટ થાય છે તે અનન્ય છે.

(V) નિષાદરાજ ગુહ સમક્ષ લક્ષ્મણ વિલાપ :

લક્ષ્મણને પોતાના ભાઈ માટે સ્વાભાવિક અનુરાગને જોતા નિષાદરાજ ગુહને ખૂબ જ સંતાપ થયો. તેણે રઘુકુળનંદન લક્ષ્મણને કહ્યું, "હે તાત ! રાજકુમાર ! તમારા માટે આ આરામ દેવાવાળી પથારી તૈયાર છે. તેના પર સુખપૂર્વક વિશ્રામ કરો. હું સેવક તથા તેની સાથેના સર્વલોકો વનવાસી હોવાને કારણે સર્વપ્રકારના કલેશ સહન કરવાને યોગ્ય છે. પરંતુ તમે સુખમાં જ ઉછર્યા છો. માટે તમે તેને યોગ્ય છો. અમે બધા રામની રક્ષા માટે રાતભર જાગતા રહીશું." ૬૩

આ સાંભળી લક્ષ્મણે કહ્યું "હે નિષ્પાપ નિષાદરાજ ! તમે ધર્મ પર જ દ્વષ્ટિ રાખતાં અમારી રક્ષા કરો છો, માટે આ સ્થાન ઉપર અમને બધા લોકોને કોઈ ભય છે નહિ. છતાં પણ જ્યારે મહારાજ દશરથના જયેષ્ઠપુત્ર સીતાની સાથે ભૂમિ પર શયન કરી રહ્યા છે ત્યારે મારા માટે ઉત્તમ પથારી પર સુઈને ઊંઘ લેવી, જીવનધારણા માટે સ્વાદિષ્ટ અન્ન ખાવું અથવા બીજા બધા સુખો ભોગવવા કઈ રીતે સંભવ બની શકે ?" ૬૪ "જેઓ ! સર્વ દેવતા અને અસુર મળીને પણ યુદ્ધમાં જેના વેગને સહન કરી શકતા નથી, તે જ રામ આ સમયે સીતાની સાથે તરણાઓ ઉપર સુખથી સૂઈ રહ્યા છે. ગાયત્રી આદિ મંત્રોનો જાપ, ચાન્દ્રાયણ આદિ તપ તથા વિવિધ પ્રકારના પરાક્રમ કરવાથી જે મહારાજ દશરથને પોતાના ઉત્તમ લક્ષણોથી યુક્ત જયેષ્ઠ પુત્રના રૂપમાં પ્રાપ્ત થયા છે. તેવા આ રામ વનમાં આવી પડવાથી હવે રાજા દશરથ અધિક સમય જીવન ધોરણ નહીં કરી શકે. એવું લાગે છે કે અવશ્ય આ

પૃથ્વી ઝડપથી વિઘવા બની જશે."૬૫

"હે તાત ! રાણીવાસની સ્ત્રીઓ ખૂબજોરથી આર્તનાદ કરવાથી, અધિક શ્રમને કારણે હવે ચૂપ થઈ ગઈ છે. હું સમજું છું કે રાજભવનનો હાહાકાર અને ચિત્કાર હવે શાંત થઈ ગયો હશે. મહારાણી કૌશલ્યા, રાજા દશરથ તથા મારી માતા સુમિત્રા - તે સર્વ લોકો આજની રાત સુધી જીવિત રહેશે યા નહિ, તે હું કહી શકતો નથી."૬૬

"શત્રુધનની રાહ જોવાને કારણે સંભવ છે કે મારી માતા જીવિત રહેશે; પરંતુ જો વીરજનની કૌશલ્યા રામના વિરહમાં નષ્ટ થઈ જશે તો આ અમારા લોકો માટે ખૂબ દુઃખની વાત હશે. જેમાં રામના અનુરાગી મનુષ્ય ભરાયેલા છે તથા જે સદાસુખના દર્શનરૂપ પ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળી છે તે અયોધ્યાપુરી રાજા દશરથના નિઘનજનિત દુઃખથી યુક્ત થઈને નષ્ટ થઈ જશે.૬૭

"પોતાના જયેષ્ઠ પુત્ર મહાત્મા રામને ન જોતાં મહારાજા રાજા દશરથના પ્રાણ તેના શરીરમાં કેવી રીતે રહી શકશે. મહારાજના નષ્ટ થવાથી દેવી કૌશલ્યા પણ નષ્ટ થઈ જશે. ત્યારપછી મારી માતા સુમિત્રા પણ નષ્ટ થયા વગર નહિ રહે."૬૮

"મહારાજની ઈચ્છા હતી કે રામનો રાજ્યાભિષેક કરું પોતાના તે મનોરથ સિદ્ધ ન થતાં રામને રાજ્ય ઉપર સ્થાપિત કર્યા વિના જ 'અરેરે ! મારું સર્વ નષ્ટ થઈ ગયું, નષ્ટ થઈ ગયું,' એમ કહેતા મારા પિતાજી પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરી દેશે. તેમના તે મૃત્યુના સમયે ઉપસ્થિત રહેવાવાળા જે લોકો રહેશે અને મારા મરેલાં પિતા રઘુકુળ શિરોમણી દશરથના બધા પ્રેતકાર્યોના સંસ્કાર કરશે તે સફળ મનોરથ અને ભાગ્યશાળી છે."૬૯

"જો પિતાજી જીવિત રહે તો રમણીય ચબુતરાઓ અને ચોરાહના સુંદર સ્થાનોથી યુક્ત, પૃથક-પૃથક બનેલાં વિશાળ રાજમાર્ગોથી અલંકૃત, ઘનિકોની અટાલિકાઓ અને દેવમંદિરો એવમ્! રાજભવનોથી સંપન્ન શ્રેષ્ઠ વારાંગનાઓથી સુશોભિત રથો, ઘોડાઓ અને હાથીઓથી, આવાગમનથી ભરેલાં, વિવિધ વાધોની ધ્વનિઓથી નિનાદિત, સમસ્ત

કલ્યાણકારી વસ્તુઓથી ભરપૂર, દુષ્ટપુષ્ટ મનુષ્યોથી સેવાયેલ, પુષ્ટવાટિકાઓ અને ઉદ્યાનોથી વિભૂષિત તથા સામાજિક ઉત્સવોથી સુશોભિત થયેલાં મારા પિતાની રાજધાની અયોધ્યાપુરીમાં જે લોકો વિચરશે, વાસ્તવમાં તે જ સુખી છે."૭૦

"શું મારા પિતા મહારાજ દશરથ અમારા લોકોના પાછા ફરવા સુધી જીવિતરહેશે ? શું વનવાસમાંથી પાછાં ફરી તે ઉત્તમ વ્રતધારી મહાત્માના અમે ફરી દર્શન કરી શકીશું ?"

૭૧ "શું વનવાસીની આ અવધિ સમાપ્ત થવાથી અમે લોકો સત્યપ્રતિજ્ઞા રામની સાથે કુશળતાપૂર્વક અયોધ્યાપુરીમાં પ્રવેશ કરી શકીશું ?"૭૨

આ પ્રકારે દુઃખથી આર્ત બનીને વિલાપ કરતાં મહામના રાજકુમાર લક્ષ્મણ તે રાત્રિ જાગતાં જ વીતાવી. પ્રજાના હિતમાં સંલગ્ન રહેવાવાળા રાજકુમાર લક્ષ્મણ જ્યારે મોટાભાઈ પ્રતિસોહાર્દવશ ઉપયુક્ત રૂપથી ચથાર્થ વાત કહી રહ્યા હતાં અને તે સાંભળી નિષાદરાજ ગુહ દુઃખથી પીડિત થઈ ઉઠ્યા અને વ્યથાથી વ્યાકુળ થઈને જવરાતુર હાથીની માફક આંસુ વહાવવા લગ્યા.૭૩

રાત્રે રામ અને સીતા નિદ્રાઘીન થયાં ત્યારે લક્ષ્મણ અને ગુહ વાતે ચડી ગયા. લક્ષ્મણના હૃદયમાં વિષાદ હતો. પિતાજી રામવિયોગ નહીં વેઠી શકે તેથી મૃત્યુ પામશે એવી ચિંતામાં લક્ષ્મણ, ગુહ આગળ મોકળે મને રડી પડે છે. દુઃખના સમયમાં જે સાથે હોય તે આપોઆપ સ્વજન બની જાય છે. લક્ષ્મણનો વિલાપ ગુહના હૃદયને હ્યમચાવી ગયો. ભોળા નિષાદરાજ ગુહની આંખો પણ આંસુથી છલકાઈ ઊઠી. જગતમાં દુઃખ દ્વારા હૃદયોની જેટલી એકતા સિદ્ધ થઈ છે તેટલી સુખ દ્વારા નથી થઈ. લક્ષ્મણ અને ગુહ વચ્ચે ગંગાનો કિનારે જે અશ્રુમંદિર રચાયું તે અલોકિક હતું. બંને રામભક્ત હતાં. લક્ષ્મણ સાથે રામને લોહીની સગાઈ હતી ગૃહ સાથે ન હતી પરંતુ જ્યાં સ્નેહસગાઈ હોય ત્યાં આપોઆપ અશ્રુસગાઈ રચાય જાય છે."૭૪

અહીં ભાઈ-ભાભીને ઘાસની આવી પથારીમાં ઝાડ નીચે પડી રહેલાં જોઈું છું તેથી મને ઊંઘ આવતી નથી તેવું લક્ષ્મણે ગુહ પાસે કબુલ કર્યું છે.૭૫

અહીં લક્ષ્મણનો રામ પ્રત્યેનો અનુરાગ સ્વયં સ્પષ્ટ છે. લક્ષ્મણની વ્યથા અહીં સતત જોવા મળે છે. ગુહ આગળ કરેલાં વાર્તાલાપમાં પિતાને કેદ કરીને રાજ્ય લઈ લેવાની વાતો કરતાં લક્ષ્મણ અહીં પિતાના મૃત્યુની ચિંતા, તેમના વિરહ અને માતાઓ પ્રત્યેના અનન્ય સ્નેહની વાતો કરતો અનોખો લક્ષ્મણ જોવા મળે છે. અહીં લક્ષ્મણની આંતરવ્યથા જોઈને નિષાદરાજ ગુહ પણ વ્યથાથી વ્યાકુળ બની જાય છે. લક્ષ્મણ દશરથ, માતા કૌશલ્યા અને સુમિત્રાને વારંવાર યાદ કરી સંતાપભરી રાત્રિ વિતાવે છે. રામ વિના કોઈક જ જીવી નહીં શકે એમ એ માને છે. પરિવારની ચિંતા લક્ષ્મણને સંતપ્ત કરી દે છે.

(2) ભરતની ઉદ્દિગ્ન મનોદશા :

(1) ભરતની ચિંતા અને ભયંકર સ્વપ્નદર્શન :

જે રાત્રે દૂતોએ તે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો તે પહેલા રાત્રે ભરત એક અપ્રિય સ્વપ્ન જોયું હતું. રાત વીતતા સવાર થયું ત્યારે તે અપ્રિય સ્વપ્નને જોઈને રાજાધિરાજ દશરથનો પુત્ર ભરત મનમાં ને મનમાં ખૂબ જ સંતપ્ત થયો. તેને ચિંતિત જોઈને તેમનાં પ્રિય મિત્રોએ તેનો માનસિક કલેશ દૂર કરવાની ઈચ્છાથી એક ગોષ્ઠિ કરી અને તેમાં અનેક પ્રકારની વાત કરવા લાગ્યા.૭૬

થોડાક લોકો વીણા આદિ વગાડવા લાગ્યા, બીજા લોકો તેના ખેદની શાંતિ માટે નૃત્ય કરાવવા લાગ્યા. બીજા મિત્રોએ વિવિધ પ્રકારના નાટકોનું આયોજન કર્યું. જેમાં હાસ્યરસની પ્રધાનતા હતી. પરંતુ રઘુકુલભૂષણ મહાત્મા ભરતને પ્રિયવાદી મિત્રોની ગોષ્ઠિમાં હાસ્યવિનોદ કરાવવા છતાં પણ પ્રસન્ન થયા નહિ. ત્યારે મિત્રોથી ઘેરાયને બેઠેલાં એક પ્રિય મિત્રે મિત્રોની વચ્ચે બેઠેલાં ભરતને પૂછ્યું, "હે મિત્ર ! તમો આજે કેમ પ્રસન્ન થતાં નથી ?"૭૭

આ પ્રકારે પૂછતાં મિત્રને ભરતે આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો. "હે મિત્ર ! જે કારણે મારા મનમાં આ દૈન્ય આવ્યું છે, તે વાત હું તમને બતાવું છું, સાંભળો ! મેં આજે સ્વપ્નમાં મારા પિતાજીને જોયા છે. તેમનું મુખ મલિન હતું. વાળ ખુલ્લા હતા અને તે પર્વતની ટોચ ઉપરથી

એક એવા ખાડામાં પડી ગયા હતા જેમાં છાણ ભર્યું હતું. મેં તેમને છાણનાં ભરેલાં કુંડમાં તેમને તરતાં જોયા હતાં. તેઓ હાથમાં તેલ લઈને પી રહ્યા હતા અને વારંવાર હસતાં હોય તેમ લાગી રહ્યું હતું."૭૮

"ફરી તેમણે તલ અને ભાત ખાધા. ત્યારબાદ તેમનાં સમગ્ર શરીર ઉપર તેલ લગાવવામાં આવ્યું અને ફરી તે મસ્તક નીચું કરી તેલમાં ડૂબકાં લગાવવા લાગ્યા." ૭૯ "સ્વપ્નમાં મેં એ પણ જોયું કે સમુદ્ર સૂકાય ગયો, ચન્દ્રમાં પૃથ્વી પર પડી ગયો છે. સમગ્ર પૃથ્વી ઉપદ્રવથી ગસ્ત અને અંધકારથી આરંભાદિત બની ગઈ છે."૧૮૦

"મહારાજની સવારીમાં કામમાં આવવાવાળાં હાથીઓના દાંતના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા છે અને પહેલાંથી પ્રજ્વલિત થયેલી આગ એકાએક ઓલવાય ગઈ છે."૮૧

"મેં એ પણ જોયું છે કે પૃથ્વી ફાટી ગઈ છે. વિવિધ પ્રકારના વૃક્ષો સૂકાય ગયા છે. તથા પર્વતો પડી ગયા છે અને તેમાંથી ધુમાડાઓ નિકળી રહ્યા છે. કાળા લોઢાની ચોંકીપર મહારાજ દશરથ બેઠાં છે. તેમણે જ કાળાવસ્ત્રો પહેરી રાખ્યા છે અને કાળી અને પીળા વર્ણની સ્ત્રીઓ તેમના ઉપર પ્રહાર કરે છે."૮૨

"ધર્માત્મા રાજા દશરથ લાલ રંગના ફૂલોની માળા પહેરી અને લાલચંદન લગાવેલા ગદેડા જોડેલા રથ ઉપર બેસી ખૂબ જ ઝડપથી દક્ષિણદિશાની તરફ ગયા." ૮૩ "લાલવસ્ત્ર ધારણ કરવાવાળી એક સ્ત્રી, જે વિકરાળ મુખવાળી રાક્ષસી જેવી લાગી રહી હતી. મહારાજને હસતી હસતી ખેંચીને લઈ જઈ રહી હતી. તે દશ્ય પણ મારા જોવામાં આવ્યું."૮૪

"આ પ્રકારે આ ભયંકર રાત્રિના સમયે મેં તે સ્વપ્ન જોયું છે. તેનું ફળ શું હશે ? મારું રામનું, દશરથનું અથવા લક્ષ્મણનું આમાંથી કોઈ એકનું અવશ્ય મૃત્યુ થશે."૮૫

"જે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં ગદેડાથી જોડેલા રથની યાત્રા કરતાં જોવા મળે છે, તેની ચિતાના ધુમાડાઓ ઝડપથી જ જોવા મળે છે. કારણ આથી હું દુઃખ થઈ રહ્યો છું અને આપ લોકોની વાતોનો આદર કરતો નથી. મારું ગળું સુકાઈ ગયું છે અને મન અસ્વસ્થ

બની રહ્યું છે. હું ભયનું કોઈ કારણ જોતો નથી છતાં પણ ભયને પ્રાપ્ત કરી રહ્યો છું. મારો સ્વર બદલાય ગયો છે. તથા મારી કાન્તિ પણ ફીક્કી પડી ગઈ છે. હું પોતે પોતાનાથી ઘૂણા કરી રહ્યો છું. પરંતુ જેનું કારણ શું છે તે મારી સમજમાં નથી આવતું." ૮૬

"જેના વિષયમાં મેં ક્યારેય પણ પહેલા વિચાર્યું ન હતું, એવા અનેક પ્રકારના દુઃસ્વપ્નો જોઈને તથા મહારાજના દર્શન આ રૂપમાં થયા છે. જેની મારા મનમાં કોઈ કલ્પના ન હતી. આપું વિચારી મારા હૃદયમાંથી મોટો ભય દૂર થતો નથી." ૮૭

આમ અહીં ભરતની પિતા માટેની ચિંતા અને તેમના સ્વપ્નમાં જોયેલા દૃશ્યો તેમનાં મનમાં ભારે પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. અહીં ભરતની ઉદ્ભવ મનોદશા જોવા મળે છે. તેમનું ચિત્ત આકુળવ્યાકુળ બની ગયું છે. તેમની આ પ્રકારની મનોદશાથી તેમની વેદના કેવી હશે તે આપણે સહજ રીતે સમજી શકીએ છીએ.

(II) અયોધ્યાની દુરાવસ્થા જોઈને સારથી સમક્ષ દુઃખપૂર્ણ ઉદ્ગારો :

ભરતે અયોધ્યાપુરી જોઈને તેમણે પોતાના સારથીને આ પ્રમાણે કહ્યું "હે સારથી ! પવિત્ર ઉદ્યાનોથી સુશોભિત આ યશસ્વિની નગરી આજ મને વધારે પ્રસન્ન દેખાતી નથી. આ તે નગરી છે જ્યાં નિરંતર યજ્ઞ-યાગ કરવાવાળા ગુણવાન અને વેદોના પારંગત વિદ્વાન બ્રાહ્મણો નિવાસ કરે છે, જ્યાં ઘનિકોની ઘણી બધી વસ્તી છે, તથા રાજર્ષિઓમાં શ્રેષ્ઠ મહારાજ દશરથ જેનું પાલન કરે છે તે અયોધ્યા આ સમયે દૂરથી સફેદ માટીની માફક દેખાય રહી છે." ૮૮

"પહેલા અયોધ્યામાં ચારેય તરફ નર-નારીઓનો મોટો તુમુલનાદ સંભળાતો હતો, પરંતુ આજે હું તે સાંભળતો નથી. સાંજના સમયે લોકો ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કરી ત્યાં રમતાં હતાં અને તે રમતોમાંથી નિવૃત્ત થઈને બધા પોતાના ઘરો તરફ દોડતાં હતાં, માટે તે સમયે તે ઉદ્યાનની અપૂર્વ શોભા હતી. પરંતુ આજે તે મને કાંઈ બીજું જ દેખાય રહ્યું છે. તે જ ઉદ્યાન આજે કામીજનોથી પરિત્યક્ત થઈને રડતા હોય તેવું લાગી રહ્યું છે. હે સારથી ! આ નગરી

મને જંગલ જેવી લાગે છે."૮૯

"હવે અહીં પહેલાની માફક ઘોડાઓ, હાથીઓ તથા બીજી કોઈ સવારીઓમાં આવતા જતા શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય દેખાતા નથી."૯૦ "મને અનેક પ્રકારના અનિષ્ટકારી, ફૂર અને અશુભસૂચક અપશુકન દેખાઈ રહ્યા છે. જેનાથી મારું મન ખિન્ન થઈ રહ્યું છે."૯૧

"હે સારથિ ! આનાથી એવું લાગે છે કે આ સમયે મારા બાંધવોનું કુશળ-મંગળ સર્વથા દુર્લભ છે. તેથી જ તેમનાં મોહનું કોઈ કારણ ન હોવા છતાં પણ મારું હૃદય બેસી રહ્યું છે."૯૨

ભરત મનમાં ને મનમાં ખૂબ દુઃખી હતો. તેનું હૃદય શિથિલ બની રહ્યું હતું. તે ડરેલો હતો અને તેની બધી ઈન્દ્રિયો સુબ્ધ બની રહી હતી. આ અવસ્થામાં તેણે ઝડપથી ઈક્ષ્વાકુવંશી રાજાઓ દ્વારા રક્ષિત અયોધ્યામાં પ્રવેશ કર્યો.૯૩

ભરત :- (ચિંતાપૂર્વક) "હે સારથી ! લાંબા સમયથી મોસાળમાં રહેવાને કારણે મને અયોધ્યાના સમાચારની ખબર નથી. મેં સાંભળ્યું છે કે મહારાજનું શરીર બહુ અસ્વસ્થ બની ગયું છે. તો કહે મારા પિતાને કયો વ્યાધિ થયો છે ?

સૂત: "દારુણ માનસિક સંતાપ થયો છે."૯૪

ભરતનું હૃદય એકાગ્ર ન હતું. તે ગભરાયેલો હતો. માટે તે રઘુકુલનંદન ભરત સાથે આવેલાં દ્વારપાલોને સત્કારપૂર્વક પાછા વાળી દીધા અને કેકેયરાજ અશ્વપિતના થાકેલા માંદા સારથીને આ પ્રકારે કહ્યું.૯૫ "હે નિષ્પાપ સારથિ ! મને કોઈ કારણ વગર આટલી ઉતાવળે શા માટે બોલાવ્યો છે ? આ બાબતનો વિચાર કરતાં મારા હૃદયમાં અશુભની આશંકાઓ થાય છે. મારો દીનતારહિત સ્વભાવ પણ પોતાની સ્થિતિથી ભ્રષ્ટ થઈ રહ્યો છે."૯૬

"હે સારથિ ! હવે મેં રાજાઓના વિનાશના જેજે લક્ષણ સાંભળ્યા છે તે સર્વ લક્ષણો આજે હું અહીં જોઈ રહ્યો છું."૯૭ "હું જોઈ રહ્યો છું કે નગરના સર્વ સ્ત્રીપુરુષોના મુખ મલિન

છે. તેમની આંખોમાં આંસુ ભરાયેલાં છે અને તે સર્વ દીન, ચિંતીત, દુર્બલ તથા ઉત્કંઠીત છે."૯૮

સારથીને આમ કહી અયોધ્યામાં બનવાનાં છે તે અનિષ્ટો સૂચક ચિન્હોને જોઈને ભરતે મનમાં ને મનમાં દુઃખી થઈને રાજમહેલમાં પ્રવેશ કર્યો.૯૯

જે અયોધ્યાપુરી ક્યારેક દેવરાજ ઈન્દ્રની નગરીની માફક શોભા આપતી હતી તેના ચોક, ઘર અને માર્ગો આજે સુના દેખાતા હતાં. તથા દરવાજાઓના બારણાઓ ધૂમ આરુઠાદિત બની રહ્યા હતા. તેની આવી દુર્દશા જોઈ ભરત પૂર્ણ દુઃખમાં ડૂબી ગયા.૧૦૦

આ નગરમાં જે પહેલાં ક્યારેય ન થઈ હતી તેવી અપ્રિય વાતોને જોઈને મહાત્મા ભરતે પોતાનું મસ્તક નીચું ઝુકાવી દીધું. તેમનો હર્ષ છીનવાઈ ગયો અને તેમણે દીન હૃદયથી પિતાના ભવનમાં પ્રવેશ કર્યો.૧૦૧

આમ અયોધ્યાની આવી દીન-દીન સ્થિતિ જોઈને ભરત અત્યંત દુઃખી થઈ જાય છે. પહેલાં આવી સ્થિતિ તેમણે ક્યારેય જોઈ ન હતી, માટે અહીં સારથિ સમક્ષ પ્રગટ કરેલા પ્રત્યેક ઉદ્ગારોમાં તેમની ઉદ્ભ્રાન્ન મનઃસ્થિતિ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. આ ઉદ્ગારોમાં તેમની પિતા અંગેની ચિંતા પણ પ્રગટ થાય છે અને ભારે હૃદયે રાજભવનમાં પ્રવેશ કરે છે.

(III) પિતાના મૃત્યુના સમાચાર અને ભરત વિલાપ :

ત્યારપછી પિતાના મહેલમાં પિતાને ન જોતાં ભરત માતાના દર્શન કરવા માટે પોતાની માતાના મહેલમાં ગયા. ધર્માત્મા ભરતે પોતાને તે ભવનમાં પ્રવેશ કરીને જોયું તો સમગ્ર ભવન શ્રીહીન થઈ ગયું છે, ફરી તેમણે માતાના શુભ ચરણોમાં સ્પર્શ કર્યો.૧૦૨

પોતાના યશસ્વિ પુત્ર ભરતને છાતીએ લગાવી કંકેચીએ તેનું મસ્તક સૂંધી અને તેને ખોળામાં બેસાડી પૂછવા લાગી. 'હે બેટા ! તું પોતાના નાના ના ઘરેથી નીકળ્યો તેની આજે કેટલી રાતો વ્યતીત થઈ છે. તું સ્થ દ્વારા ઝડપથી આવ્યો છે. રસ્તામાં તને વધારે થાક તો નથી લાગ્યો ને ?' ૧૦૩

કેકેચીએ આ પ્રકારે પ્રિયવાણીથી પૂછ્યા પછી દશરથનંદન કમલનયન ભરતે માતાને બધી સાચી વાતો બતાવી. પછી કહ્યું "આ તમારી સુવર્ણભૂષિત શેય્યા આ સમયે સૂની છે તેનું કારણ શું છે ? મહારાજના પરિજન આજે પ્રસન્ન કેમ દેખાતા નથી ? મહારાજ લગભગ માતાજીના જ મહેલમાં રહેતા હતા. પરંતુ આજે હું તેમને જોઈ શકતો નથી. હું તેમનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી અહીં આવ્યો છું." ૧૦૪ "હું પુછું છું બતાવો પિતાજી ક્યા છે ? હું એમના પગ પકડીશ. અથવા મોટીમાતા કૌશલ્યાના ઘરમાં તો નહીં હોય ને ?" ૧૦૫

કેકેચી રાજ્યના લોભથી મોહિત થઈ રહી હતી. તે રાજાનો વૃતાન્ત ન જાણવાવાળા ભરતને તે ઘોર અપ્રિય સમાચાર પ્રિય સમજતી આ પ્રમાણે બતાવવા લાગી "બેટા ! તમારા પિતા મહારાજ દશરથ ખૂબ મહાન, તેજસ્વી, યજ્ઞશીલ અને સત્પુરુષોના આશ્રયદાતા હતા. એક દિવસ સમસ્ત પ્રાણીઓની જે ગતિ થાય છે તે ગતિને તે પણ પ્રાપ્ત થયા છે." ૧૦૬

ભરત ધાર્મિક કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા હતા અને તેમનું હૃદય શુદ્ધ હતું. માતાની વાત સાંભળીને પિતૃશોકથી અત્યંત પીડિત થઈને એકાએક પૃથ્વી પર પડી ગયા. ૧૦૭

'અરેરે ! હું મરી ગયો' આ પ્રકારે અત્યંત દીન અને દુઃખમય વચન બોલીને રડવા લાગ્યા. પરાક્રમી મહાબાહુ ભરત પોતાની ભુજાઓને વારંવાર પૃથ્વી પર પછાડી અને પડી ગયા. ૧૦૮

તે મહાતેજસ્વી રાજકુમારની ચેતના ભ્રાન્ત અને વ્યાકુળ બની ગઈ. તે પિતાના મૃત્યુથી દુઃખી અને શોકથી વ્યાકુળચિત બની વિલાપ કરવા લાગ્યા. ૧૦૯

"અરેરે ! મારા પિતાજી જે અત્યંત સુંદર શેય્યા પહેલાં શરદ સમયની રાતમાં ચંદ્રના પ્રકાશથી સુશોભિત થવાવાળી નિર્મળ આકાશની માફક શોભા આપતી હતી, તે આજે તે બુદ્ધિમાન મહારાજ વગર ચંદ્ર હીન આકાશ અને સુકાયેલાં સમુદ્ર જેવી શ્રીહીન લાગે છે." ૧૧૦

વિજયીવીરોમાં શ્રેષ્ઠ ભરતે પોતાનાં સુંદરમુખને વસ્ત્રથી ઢાંકી આંસુ પાડતો મનમાં મનમાં અત્યંત પીડિત થઈને પૃથ્વી પર પડી વિલાપ કરવા લાગ્યો. ૧૧૧

દેવતુલ્ય ભરત શોકથી વ્યાકુળ થઈને વનમાં કુહાડીથી કપાયેલા શાલની ડાળીઓની માફક પૃથ્વી પર પડી ગયા.૧૧૨

મદ્વાળા હાથીની માફક પુષ્ટ તથા ચંદ્રમા ચા સૂર્યની સમાન તેજસ્વી પોતાના શોકાકુળ પુત્રને આ પ્રકારે ભૂમિ પર પડેલો જોઈને માતા કેકેયીએ તેને ઉભો કર્યો, અને આ પ્રકારે કહેવા લાગ્યા.૧૧૩

“હે રાજન ! ઉભા થાઓ, મહાયશસ્વીકુમાર ! તમે આવી રીતે અહીં ઘરતી પર કેમ પડ્યા છો ? તમારા જેવાં સભાઓમાં સંમાનીત થવાવાળાં સત્પુરૂષ શોક કરતાં નથી.”૧૧૪

ભરત પૃથ્વી પર આળોટતા ઘણાં સમય સુધી રડતા રહ્યા પછી અધિકાધિક શોકથી આકુળવ્યાકુળ થઈને માતાને આ પ્રકારે બોલવા લાગ્યા : “મેં એવું વિચાર્યું હતું કે મહારાજ રામનો રાજ્યાભિષેક કરશે અને સ્વયં ચક્રાનું અનુષ્ઠાન કરશે. આપું વિચારી મેં ખૂબ હર્ષની સાથે ત્યાંથી યાત્રા કરી હતી, પરંતુ અહીં આવ્યા પછી બધી મારી આશાઓ વિપરીત બની ગઈ છે. મારું હૃદય ફાટી રહ્યું છે, કારણે હંમેશા પોતાના પ્રિય અને હિતમાં વ્યસ્ત રહેવાવાળા પિતાજીને હું જોઈ શકતો નથી.”૧૧૫

“હે માતા ! મહારાજને એવો કયો રોગ થઈ ગયો હતો કે જેથી તે મારા આવવાની પહેલાં જ તે ચાલ્યા ગયા ? રામ આદિ સર્વભાઈ ધન્ય છે. જેણે સ્વયં ઉપસ્થિત રહીને પિતાજીના અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર કર્યા, અવશ્ય મારા ચશસ્વી મહારાજ પિતાને મારા અહીં આવવાની ખબર નહીં હોય, અન્યથા તે શીઘ્ર જ મારા મસ્તકને ઝુકાવીને તેને પ્રેમથી સુંઘેત.”૧૧૬

અહીં ભરત પિતાના મૃત્યુના સમાચારથી ખૂબ જ આઘાત અનુભવે છે. તેમનાં વિલાપના પ્રત્યેક શબ્દમાં તેમનાં પ્રત્યેનો અનુનય પણ જોવા મળે છે. પિતાના મૃત્યુથી અત્યંત દુઃખદ સ્થિતિ ભરત માટે ઉભી થાય છે. અહીં પણ તેની આંતરવ્યથા સ્પષ્ટ સ્વરૂપે જોવા મળે છે.

(IV) **રામવનગમનના સમાચાર :**

પિતામૃત્યુથી દુઃખી ભરત કહે છે કે "હવે જે મારા ભાઈ, પિતા અને બંધુ છે તથા જેનો હું પરમ પ્રિય દાસ છું અનાયાસે જ મહાન પરાક્રમ કરવાવાળા તે રામને તમે જલ્દી મારા આગમનની સૂચના આપો. ધર્મના જ્ઞાતા શ્રેષ્ઠ પુરૂષ માટે મોટાભાઈ પિતાસમાન હોય છે. હું તેમના ચરણોમાં પ્રણામ કરીશ. હવે તેજ મારો આશ્રય છે." ૧૧૭

"તે મારા સત્યપરાક્રમી અને ધર્મજ્ઞપિતા મહારાજ દશરથ અંતિમ સમયે શું કહીને ગયા હતા ? મારા માટે જે તેમનો ઉત્તમ અંતિમ સંદેશ હોય તો તે હું સાંભળવા ઇચ્છું છું." ૧૧૮

ભરતે આ પ્રકારે પૂછ્યું ત્યારે કેંકેયીએ બધી વાત બતાવી દીધી. તે કહેવા લાગી - "હે બેટા ! બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ તારા મહાત્માપિતા મહારાજે 'હે રામ, હે સીતે, હે લક્ષ્મણ' આ પ્રકારે વિલાપ કરતાં કરતાં પરલોકની યાત્રા કરી હતી. જેમ પાશોથી બંધાયેલા મહાન હાથી, વિવશ બની જાય છે તે પ્રકારે કાલધર્મથી વશીભુત થયેલાં તારા પિતાએ આ પ્રકારે વચન કહ્યું હતું." ૧૧૯

"જે લોકો સીતાની સાથે પુનઃ પાછા આવેલા રામ અને મહાબાહું લક્ષ્મણને જોશે તે કૃતાર્થ થશે." ૧૨૦

માતા દ્વારા આ બીજી અપ્રિય વાત કહેવાથી ભરત વધારે દુઃખી થઈ ગયા. તેમના મુખ પર વિષાદ છવાય ગયો અને તેમણે માતાને ફરીથી પૂછ્યું. ૧૨૧ "હે માતા ! માતા કૌશલ્યાના આનંદ વધારવાવાળા ધર્માત્મા રામ આ સમયે ભાઈ લક્ષ્મણ અને સીતા સાથે કયા ચાલ્યા ગયા છે ?" ૧૨૨

આ પ્રકારે પૂછવામાં આવતાં તેની માતા કેંકેયીએ એક સાથે બુદ્ધિથી તે અપ્રિય સંવાદ યથોચિત રીતિથી સંભાળવવા લાગી 'હે બેટા ! રાજકુમાર રામ વલ્કલ વસ્ત્ર ધારણ કરી સીતાની સાથે દંડકવનમાં ચાલ્યા ગયા છે. લક્ષ્મણે પણ તેમનું અનુસરણ કર્યું છે." ૧૨૩

તે સાંભળી ભરત ડરી ગયાં. તેમને પોતાના ભાઈઓના ચરિત્ર પર શંકા થવા લાગી. પોતાના વશની મહત્તાનું સ્મરણ કરીને તે કેકેયીને આ પ્રકારે પૂછવા લાગ્યો. 'હે માં ! રામ કોઈ કારણવશ બ્રાહ્મણના ધનનું હરણ તો નથી કર્યું ને ? કોઈ નિષ્પાપ ધનીક યા દરિદ્રની હત્યા તો નથી કરી નાંખીને ? રાજકુમાર રામનું મન કોઈ પરાયી સ્ત્રી તરફ તો ચાલ્યું ગયું હતું કે શું ? કયા અપરાધના કારણે ભાઈ રામને દંડકારણ્યમાં જવા માટે નિર્વાસિત કરવામાં આવ્યા છે.' ૧૨૪

ત્યારે કર્કશ સ્વભાવવાળી ભરતની માતા કેકેયીએ વિવેક શૂન્ય ચંચલ નારી સ્વભાવને કારણે જ પોતાના કરતૂતને ઠીક ઠીક રીતે બતાવવાની શરૂઆત કરી. ૧૨૫ 'હે બેટા ! રામે કોઈ પણ કારણવશ બ્રાહ્મણના કોઈપણ ધનનું અપહરણ કર્યું નથી. કોઈ નિરપરાધી ધનિક અથવા દરિદ્રની હત્યા પણ તેમણે કરી નથી. રામે કોઈ પણ પરાયી સ્ત્રી પર દષ્ટિ કરી નથી.' ૧૨૬

'બેટા ! મેં સાંભળ્યું હતું કે અયોધ્યામાં રામનો રાજ્યાભિષેક થવા જઈ રહ્યો હતો. ત્યારે મેં તારા પિતા પાસેથી તારા માટે રાજ્ય અને રામના વનવાસની પ્રાર્થના કરી. તેમણે પોતાના સત્યપ્રતિજ્ઞ સ્વભાવ અનુસાર મારી માંગણી પૂર્ણ કરી. રામને લક્ષ્મણ અને સીતાની સાથે વનમાં મોકલી આપવામાં આવ્યા, પોતાના પ્રિય પુત્ર રામને ન જોવાથી તે મહાયશસ્વી મહારાજ પુત્ર શોકથી પિડિત બની પરલોકવાસી બની ગયા.' ૧૨૭

'હે બેટા શોક અને સંતાપ ન કર, ઘેર્યનો આશ્રય લે, હવે આ નગર અને નિષ્કંટક રાજ્ય તારે આધિન છે.' ૧૨૮

અહીં કેકેયી દ્વારા ભરત રામવનગમનના સમાચાર સાંભળી ખૂબ જ દુઃખી થાય છે.

(V) ભરતનો પુણ્યપ્રકોપ :

પિતાનો પરલોકવાસ અને બંને ભાઈઓના વનવાસના સમાચાર સાંભળી ભરત દુઃખથી સંતપ્ત બની જાય છે અને આ પ્રમાણે બોલે છે. 'અરેરે ! તેં મને મારી નાખ્યો. હું

પિતાથી હંમેશાને માટે વિખૂટો પડી ગયો અને પિતૃતુલ્ય મોટાભાઈથી પણ અલગ થઈ ગયો. હવે તો હું શોકમાં ડૂબી રહ્યો છું. મારે આ રાજ્ય લઈને શું કરવું ? તેં રામને પરલોકવાસી તથા તપસ્વી બનાવી મને દુઃખ ઉપર દુઃખ આપ્યું છે. ઘા ઉપર મીઠું ભભરાવ્યું.”૧૨૯

‘તું આ કુળના વિનાશ કરવા માટે કાલરાત્રિ બનીને આવી હતી. મારા પિતાએ તને પોતાની પત્ની કેમ બનાવી ? ઘગઘગતા અંગારાઓને હૃદયથી લગાવી દીધાં હતા. પરંતુ તે સમયે તેમને આ વાત સમજમાં આવી ન હતી.’૧૩૦

“હે પાપ ઉપર દષ્ટિ રાખવાવાળી કુળકલંકિની તે મારા મહારાજને કાળનીગર્તમાં ઘડેલી દીધા, અને મોહવશ આ કુળનું સુખ હંમેશાને માટે છીનવાય ગયું. તને મેળવીને મારા સત્યપ્રતિજ્ઞ મહાયશસ્વી પિતા મહારાજ દશરથ આ દિવસોમાં અસહ્ય દુઃખથી સંતપ્ત બની પોતાનો ત્યાગ કરવા માટે વિવશ બન્યા. બતાવ તે મારા ધર્મવત્સલ પિતા મહારાજ દશરથનો વિનાશ શા માટે કર્યો ? મારા મોટાભાઈ રામને શા માટે ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા અને શા માટે વનમાં ચાલ્યા ગયા.?” ૧૩૧

કેકેયીની વાતો સાંભળીને ભરતનું હૃદય ભાંગી પડ્યું. એકસાથે બે વજ્રઘાત થયા તે અસહ્ય હતા, પરંતુ સૌથી મોટો આઘાત એ વાતનો થયો કે જે કંઈ અશુભ થયું તે પણ પોતાને કારણે થયું. ભરતની પહેલી લાગણી દુઃખની હતી, પરંતુ તરત જ તીવ્ર દુઃખ તીવ્ર ક્રોધમાં પરિણમ્યું. એક પલ્લામાં સત્ય બેઠું હતું અને બીજા પલ્લામાં માતા ! સત્ય તો સાવ એકલું હતું, પરંતુ માતાની સાથે મમતા પણ બેઠી હતી. ભરતના વિવેકની કસોટી પણ ન થઈ. સાવ જ સહજપણે ભરતનો પ્રતિભાવ પ્રગટ થયો. સત્યનું પલ્લું તરત જ નમી ગયું. કેકેયીની વાત સાંભળી ભરતનો પુણ્યપ્રકોપ પ્રગટ થયો.૧૩૨ ભરત કેકેયીને કહે છે કે

“મોટાભાઈ રામ ધર્માત્મા છે. ગુરુજનોની સાથે કેવો વર્તાવ કરવો જોઈએ તે સારી રીતે જાણે છે. એ પોતાની માતા સાથે જેવા વ્યવહાર કરતા હતા તેવો જ વ્યવહાર તારી સાથે પણ કરતા હતા.”૧૩૩

“હે પાપીણી ! તેમના મહાત્મા પુત્રને ચીર અને વલ્કલ પહેરાવીને તે તેમને વનમાં રહેવા મોકલી દીધા. છતાંપણ તને શોક કેમ થતો નથી ? રામ કોઈની પણ બુરાઈ જોતાં ન હતા, તે શુરવીર, પવિત્રાત્મા અને યશસ્વિ છે. તેને ચીર પહેરાવી વનવાસ દેવામાં તને ક્યો લાભ દેખાય છે ? તું લોભણી છે હું સમજું છું એ માટે તને ખબર ન હતી કે મારો રામ સાથે કેવો ભાવ હતો, માટે જ તે રાજ્યના માટે મોટો અનર્થ કરી નાંખ્યો છે.”૧૩૪

“આ રાજ્યનો ભાર જે કોઈ મહાદુરંધરે ધારણ કર્યો હતો, હું કેવી રીતે ક્યા બળથી ધારણ કરી શકું ? જેમ કોઈ નાનું વાછરડું મોટામોટા બળદો દ્વારા ખેંચવામાં આવતા ભારને ખેંચી શકે નહી, તે પ્રકારે આ રાજ્યનો મહાનભાર મારા માટે અસહ્ય છે.”૧૩૫

ભરતનો પુણ્યપ્રકોપ બધી સીમા વટાવી રહ્યો હતો. માતાની કુટિલતાને કારણે મળેલા નિષ્કંટક રાજ્ય માટે એના મનમાં જરાસરખોય પણ મોહ ઉત્પન્ન ન થયો. પોતે કોઈ મોટો ત્યાગ કરે છે એવો ભાવ પણ એને ન થયો. એનો વૈરાગ્ય પણ એના પુણ્યપ્રકોપ જેટલો જ સહજ અને સાચકલો હતો. પોતાને મળેલા રાજ્યનો ત્યાગ કરવાનો તો પ્રશ્ન જ ન હતો. ત્યાગ તો તે વસ્તુનો થઈ શકે, જે વસ્તુને માણસે પોતાની માની હોય. રાજ્યલોભ આજે પણ ભલભલા સ્વસ્થ માણસોને મોહમાં સપડાવતો હોય છે. ભરત માટે લોભમુક્ત અને મોહમુક્ત હોવાનું સાવ સહજ હતું. જે માતાએ પુત્રમોહને કારણે સમગ્ર પરિવારને નરકની યાતનામાં હોમી દીધો તેને ક્ષમા કરવા ભરત બિલકુલ તૈયાર ન હતો. હૃદયની અપાર વેદનામાં જ્યારે પુણ્યપ્રકોપ ભળે ત્યારે જે શબ્દો બોલાય તેમાં ભારોભાર આક્રમકતા હોય છે.૧૩૬

ભરત કહે છે “જો રામ તને હંમેશા પોતાની માતાની સમાન ન જોતા હોય તો તારા જેવી પાપપૂર્ણ વિચારવાળી માતાનો ત્યાગ કરવામાં મને જરાપણ હિચક્યાહટ ન થાત.”૧૩૭

“ઉત્તમ ચરિત્રથી વિપરીત થયેલી હે પાપણી ! મારા પૂર્વજોએ જેની હંમેશા નિંદા કરી છે તે પાપ ઉપર દ્વષ્ટિ રાખવાવાળી બુદ્ધિ તારામાં કેમ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ ? આ કુળમાં બધાથી મોટો હોય તેનો રાજ્યાભિષેક થાય છે. બીજા ભાઈઓ સાવધાન રહી મોટાભાઈની

આજ્ઞાને આઘીન રહીને કાર્ય કરે છે."૧૩૮

"અરે ! તારા વિચાર ખૂબ જ પાપપૂર્ણ છે. હું તારી ઈચ્છા ક્યારેય પણ પૂર્ણ નહિ કરું. તે મારા માટે એ આપત્તિની ઇંટ રાખી છે, જે મારા પ્રાણ પણ લઈ શકે છે. આ તે હું અત્યારે તારું અપ્રિય કરવા માટે તૈયાર છું. હું વનમાંથી ભાઈ રામ જે સ્વજનોને પ્રિય છે તેમને પાછા લાવીશ."૧૩૯

આમ કહી મહાત્મા ભરત શોકથી પીડિત થઈને ફરી અપ્રિયવાતોથી કેકેયીને વ્યથિત કરતાં જેમ કે મન્દરાચલની ગુફામાં બેઠેલો સિંહ ગરજતો હોય તેમ તે જોરજોરથી બુમો પાડવા લાગ્યા. ૧૪૦

ભરત પોતાની સગીમાતાને ઘિકકારે છે. કોઈ અવિવેકી પુત્ર પણ ન કહે એવા આકરા વેણા ભરતે કેકેયીને કહ્યા. અહીં ભરતની ઉદ્ભવ મનોદશાના દર્શન થાય છે. તેનું હૃદય પિતૃવિયોગ અને ભાઈ રામ વિયોગે કકળી ઉઠે છે તેથી તેનો ક્રોધ અવિરતપણે અહીં જોઈ શકાય છે અને ભરતનો પુણ્યપ્રકોપ ભભૂકી ઉઠે છે.

(VI) ભરતનો કેકેયી ઉપર વાક્રપ્રહાર :

આ પ્રકારે માતાની નિંદા કરતો તે સમયે મહાન રોષાવેશથી ભરાયેલો તે ફરી કઠોરવાણીમાં કહેવા લાગ્યો. "હે દુષ્ટતાપૂર્ણ વર્તાવ કરવાવાળી કૂરહૃદયા કેકેયી ! તું રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થઈ જા, ધર્મે તારો પરિત્યાગ કર્યો છે, માટે તું હવે મહારાજ માટે રડીશ નહિ, અથવા મને મરેલો સમજી જીવનભર પુત્ર માટે રડતી રહેજે."૧૪૧

"રામે અને ધર્માત્મા મહારાજે તારું શું બગાડ્યું હતું કે જેને એક સાથે જ તારે કારણે વનવાસ અને મૃત્યુનું કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું."૧૪૨

"હે કેકેયી ! તે આ કુળનો વિનાશ કરવા માટે ભૂણાહત્યાનું પાપ પોતાના માથે લીધું છે. તે માટે તુ નરકમાં જઈશ અને પિતાજીનું એ લોક તને ન મળે."૧૪૩

"તે આ ધોરકર્મ દ્વારા સમસ્ત લોકમાં પ્રિય રામને દેશનિકાલ આપી જે મોટું પાપ

કર્ચુ છે, તેથી મારા માટે પણ ભય ઉપસ્થિત કરી દીધો છે. તારા કારણે મારા પિતાનું મૃત્યુ થયું, રામને વનવાસમાં આશ્રય લેવો પડ્યો અને મને પણ તે આ જીવજગતમાં અપયશનો ભાગીદાર બનાવી દીધો." ૧૪૪

"રાજ્યના લોભમાં પડીને ફૂરતાપૂર્ણ કર્મ કરવાવાળી હે દૂરાચારિણી પતિ ધાતિની ! તું માતાના રૂપમાં મારી શત્રુ છે. તારે મારી સાથે વાત ન કરવી જોઈએ." ૧૪૫

અહીં ભરતના અત્યંત કઠોર શબ્દો જોઈ શકાય છે. તે પોતાની માતાને દુરાચારિણી, પતિધાતિની અને શત્રુ કહે છે. અહીં ભરતનો અત્યંતક્રોધ અને દુઃખ બને જોઈ શકાય છે.

ભરત કેકેયીને જણાવે છે કે "કૌશલ્યા, સુમિત્રા તથા અન્ય મારી માતાઓ છે તે સર્વે તારા જેવી કુલકલંકિનીના કારણે મહાન દુઃખમાં પડી ગઈ છે. તું બુદ્ધિમાન ધર્મરાજ અશ્વપતિની કન્યા નથી. તું તેમના કુળમાં કોઈ રાક્ષસી પેદા થયેલી છે, જે પિતાના વંશને વિધ્વંસ કરવાવાળી છે." ૧૪૬

"તે હંમેશા સત્યમાં તત્પર રહેવાવાળા ધર્માત્મા વીર રામને વનમાં મોકલી દીધા અને તારા કારણે મારા પિતા સ્વર્ગવાસી બની ગયા. આ બધા કૃત્યો દ્વારા તે પ્રધાનરૂપે જે પાપનું સર્જન કર્યું છે તે પાપ મારામાં આવીને પોતાનું ફળ બતાવી રહ્યું છે. માટે હું પિતૃહીન બની ગયો છું. મારા બે ભાઈઓથી વિખૂટો પડી ગયેલો અને સમસ્ત જગતના લોકોમાં અપ્રિય બની ગયો." ૧૪૭

"હે પાપપૂર્ણ વિચાર રાખવાવાળી નરકગામિની કેકેયી ! ધર્મ પરાયણામાતા કૌશલ્યાને પતિ અને પુત્રથી વંચિત કરી હવે તું ક્યા લોકમાં જઈશ ? હે ફૂરહદયી ! કૌશલ્યા પુત્ર રામ મારા મોટાભાઈ અને પિતા તુલ્ય છે. તે જિતેન્દ્રીય અને બંધુઓના આશ્રયદાતા છે. શું તું તેમના આ રૂપને જાણતી નથી ? ૧૪૮ એકનાએક પુત્રવાળી તે સતી સાધવી કૌશલ્યાને તે તેના પુત્રથી વિખુટી કરી દીધી છે. માટે તું પણ સદા આ લોક અને પરલોકમાં પણ દુઃખી થઈશ. હું તો આ રાજ્ય પાછું આપી ભાઈની પૂજા કરીશ અને આ બધું અત્યંષ્ટિ

સંસ્કાર આદિ કરી પિતાનું પણ પૂર્ણરૂપથી પૂજન કરીશ તથા નિઃસંદેહ હું તે કર્મ કરીશ જે મારી પ્રતિષ્ઠાને વધારતું હોય."૧૪૯

"મહાબલી, મહાબાહુ કૌશલ નરેશ રામને અહીં પાછા લાવી હું પોતે જ મુનિજનસેવિત વનમાં પ્રવેશ કરીશ."૧૫૦

"હે પાપપૂર્ણ સંકલ્પવાળી પાપણી ! પુરવાસી મનુષ્ય આંસુ વહાવતા અવરુદ્ધ કંઠે મને જુવે છે અને હું તારા કરેલા આ પાપનો બોજ વહાવી રહ્યો છું. તે મારાથી નહિ બને. હવે તું સળગતી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીજા અથવા સ્વયં દંડકારણ્યમાં ચાલીજા, અથવા ગળામાં દોરડું બાંધી પ્રાણનો ત્યાગ કરી દે, આ સિવાય તારા માટે બીજી કોઈ ગતિ નથી."૧૫૧

આમ બોલી ભરત વનમાં તોમર અને અંકુશ દ્વારા પીડિત કરાયેલા હાથીની માફક મૂર્ચ્છિત થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયા અને ક્રોધમાં આવી કુંડાડા મારતાં સાપની માફક લાંબા શ્વાસો ખેંચવા લાગ્યો.૧૫૨

શત્રુઓને તપાવનારા રાજકુમાર ભરત ઉત્સવ સમાપ્ત થયા પછી નીચે પાડેલા શયીપતિ ઈન્દ્રના દવજની માફક તે સમયે પૃથ્વી પર પડી ગયા હતા. તેમનાં નેત્ર ક્રોધથી લાલ બની ગયા હતા. વસ્ત્રો શિથિલ થઈ ગયા હતા અને સર્વ આભૂષણ ટુટીને વિખરાય ગયા હતા.૧૫૩

આ પ્રમાણે ભરત રામવનગમનથી અને પિતાના સ્વર્ગવાસથી અત્યંત દુઃખ અનુભવે છે અને પોતાની માતાને અત્યંત ક્રૂર વચનો કહે છે. આ વચનોમાં તેની હૃદયથી આંતરવ્યથા સ્પષ્ટરૂપે જોવા મળે છે. તેનું હૃદય કકળી ઉઠે છે. માટે જ તેના મુખમાંથી ક્રોધની જવાળાઓ ઉછળતી હોય તેઓ પૂણ્યપ્રકોપ તેના વચનોમાં જોવા મળે છે.

(VII) કૌશલ્યા સમક્ષ ભરતની પ્રતિજ્ઞા :

ઘણા લાંબા સમયે ભાનમાં આવ્યા પછી પરાક્રમી ભરત ઉભા થયા ત્યારે આંસુ ભરેલી આંખોથી દીન બનીને બેઠેલી માતા તરફ જોઈને મંત્રીઓની વચ્ચે તેની નિંદા કરતાં તે બોલ્યા - "હે મંત્રીવરો હું રાજ્ય ઈચ્છતો નથી, મેં ક્યારેય આ અંગે માતા સાથે વાતચીત

કરી નથી. મહારાજે જે અભિષેક માટે નિર્ણય કર્યો હતો તે પણ હું જાણતો ન હતો. કારણ કે તે સમયે હું શત્રુઘ્ન સાથે દૂર દેશમાં હતો. મહાત્મા રામના વનવાસ અને સીતા તથા લક્ષ્મણના નિર્વાસનનું પણ મને જ્ઞાન નથી કે તે ક્યારે અને કેવી રીતે થયું."૧૫૪

મહાત્મા ભરત જ્યારે આ પ્રકારે પોતાની માતાની નિંદા કરી રહ્યા હતા તે સમયે તેનો અવાજ સાંભળી કૌશલ્યાએ સુમિત્રાને આ પ્રકારે કહ્યું - "હૂર કર્મ કરવાવાળી કેકેયીનો પુત્ર ભરત આવી ગયો છે. તે મોટા દૂરદર્શી છે, તેથી હું તેને જોવા ઇચ્છું છું."૧૫૫

ત્યારપછી શત્રુઘ્ન અને ભરતને દૂરથી જોતાં જ માતા કૌશલ્યા દુઃખથી વ્યાકુળ અને બેહોશ બની પૃથ્વી પર પડી ગયા. આ જોઈને ભરતને ખૂબ જ દુઃખ થયું અને તે દોડીને તેમના ખોળામાં બેસીને જોરજોરથી રડવા લાગ્યા. આર્યા મનસ્વિની કૌશલ્યા પણ દુઃખી બની રડી પડી અને તેને છાતીએ લગાડી અત્યંત દુઃખી થઈને ભરતને આ પ્રમાણે કહ્યું "હે બેટા ! તું રાજ્ય ઇચ્છો હતોને ? તે આ નિષ્કંટક રાજ્ય તને પ્રાપ્ત થઈ ગયું. પરંતુ દુઃખ એ છે કે કેકેયીને જલ્દી હોવાથી મોટા હૂર કર્મ દ્વારા તે મેળવ્યું છે."૧૫૬

"હવે કેકેયી એવું ઇચ્છે કે મને પણ જલ્દીથી તે સ્થાનમાં મોકલી દે જ્યાં આ સમયે સુવર્ણમયી નાભિથી સુશોભિત મારો મહાયશસ્ત્રી પુત્ર રામ છે."૧૫૭

આ પ્રકારની ખૂબ કઠોર વાતો કહી જ્યારે કૌશલ્યાએ નિરપરાધ ભરતની નિંદા કરી ત્યારે તેને કોઈએ ઘાવમાં સોઈ ભોંકી હોય તેમ ખૂબ જ પીડા થઈ. તે કૌશલ્યાનાં ચરણોમાં પડી ગયો. તે સમયે તેના મનમાં ખૂબ ગભરાટ હતો. તે વારંવાર વિલાપ કરીને અચેતન બની ગયા, થોડીવાર પછી તે ભાનમાં આવ્યાં.૧૫૮

પછી ભરતે અનેક પ્રકારના શોકથી ઘેરાયેલી અને પૂર્વોક્તરૂપે વિલાપ કરતી માતા કૌશલ્યાને હાથ જોડીને આ પ્રકારે બોલ્યા "હે આર્યે ! અહીં જે કાંઈ થયું છે તે અંગે મને બિલકુલ જાણકારી ન હતી. હું સર્વથા નિરપરાધ છું. છતાંપણ આપ મને કેમ દોષ આપી રહ્યાં છો ? આપ તો જાણો છો કે રઘુનાથજીમાં મારો કેટલો પ્રગાઢ પ્રેમ છે. જેની અનુમતીથી

સત્પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ આર્યરામ વનમાં ગયા છે, તે પાપીની બુદ્ધિ ક્યારેય ગુરુથી શીખેલ શાસ્ત્રોમાં બતાવેલ માર્ગને અનુસરણ કરવાવાળી નહીં હોય."૧૫૮

"જેની સલાહથી મોટાભાઈ રામને વનમાં મોકલવામાં આવ્યા છે તે ચન્દ્રમા અને સૂર્યની સમાન તેજસ્વી તથા વિશાળ ભુજાઓ અને ખભાઓથી સુશોભીત રામચંદ્રજીને રાજ્ય સિંહાસન પર બિરાજમાન ન જોઈ શકે અને તે રાજા રામનાં દર્શનથી વંચીત રહી જાય."૧૬૦

"જેની અનુમતિથી આર્યરામ વનમાં ગયા છે તે મનુષ્ય ઉપકાર કરવાવાળો ન હોય. કૃતદ્ધન, સત્પુરૂષો દ્વારા પરિત્યક્ત, નિર્લજ અને જગતમાં સર્વના ક્ષેષને પાત્ર બને. જેની સંમતિથી મારા મોટાભાઈ રામ વનમાં ગયા છે તે સદા દુઃખી રહી પોતાની ધર્મપત્નીથી થવાવાળા સંતાનનું મુખ જોયા વિના સંપુર્ણ આયુષ્ય ઉપભોગ કર્યા વગર જ મૃત્યુ પામે.૧૬૧

"જેના કહેવાથી રામને વનમાં મોકલવામાં આવ્યા છે તેને બંને સંઘ્યાના સમયે સૂતેલાં પુરુષને ગુરુપત્નીગામીને તથા મિત્રદ્વેષ કરનારને જે પાપ લાગે તે જ પાપ તેને પણ લાગે.૧૬૨

આ પ્રકારે પતિ અને પુત્રથી વિખુટી પડેલી કૌશલ્યાને પ્રતિજ્ઞા દ્વારા આશ્વાસન દેતા ભરતે રાજકુમાર ભરત દુઃખથી વ્યાકુળ થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયા.૧૬૩

આ સમયે દુષ્કર પ્રતિજ્ઞાઓ દ્વારા પોતાની સફાઈ દેતા શોકસંતપ્ત અને અચેત ભરતને કૌશલ્યાએ આ પ્રમાણે કહ્યું "હે બેટા ! તું અનેકા અનેક પ્રતિજ્ઞા લઈને મારા પ્રાણોને પીડા આપી રહ્યો છે. આનાથી આ મારું દુઃખ ખૂબ વધી રહ્યું છે."૧૬૪

"હે વત્સ ! સૌભાગ્યની વાત છે કે તું શુભ લક્ષણોથી સંપન્ન તારું ચિત્ત ધર્મથી વિચલિત થયું નથી. તું સત્ય પ્રતિજ્ઞા છે. માટે તને સત્પુરૂષોનો લોક પ્રાપ્ત થશે." આમ કહી કૌશલ્યા ભ્રાતૃભક્ત ભરતને ગોદમાં ખેંચી અને અત્યંત દુઃખી થઈને ગળે લગાડીને જોરજોરથી રડવા લાગી.૧૬૫

મહાત્મા ભરત પણ દુઃખથી આર્ત બની વિલાપ કરતા હતા. તેમનું મન મોહ અને

શોકના વેગથી વ્યાકુળ બની ગયું હતું. પૃથ્વી પર પડેલાં ભરતની વિવેકશક્તિ નષ્ટ થઈ ગઈ હતી. તે બેભાન બની વિલાપ કરતાં અને વારંવાર લાંબા શ્વાસો ખેંચતા હતા. આ પ્રકારે શોકમાં જ તેમની તે રાત્રિ વિતી ગઈ. ૧૬૬

આમ, ભરત કૌશલ્યા આગળ વિવિધ પ્રતિજ્ઞાઓ કરતો વિલાપ કરે છે. અધ્યાત્મ રામાયણમાં ભરત કૌશલ્યાને કહે છે કે "કેકેયીએ રામનાં રાજ્યાભિષેક વખતે જે કંઈ દુષ્કૃત્ય કર્યું છે તેની મને ખબર હોય કે મારી સંમતિ હોય તો હે માતા ! મને સો બ્રાહ્મણોની હત્યા કરવાનું પાપ લાગે. વળી અરુન્ધતી સહિત વસિષ્ઠજીને ખડગથી મારવામાં જે પાપ થાય તે પાપ મને થાય." ૧૬૭

આમ ભરતની પ્રતિજ્ઞામાં પણ એક પ્રકારની આંતરમનોવ્યથા સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. તે પોતે દોષી નથી. છતાંપણ દોષી હોવાનો વિલાપ કરે છે. આ બધું માતાને કારણે જ થયું છે. માટે તે પ્રતિજ્ઞા દ્વારા પોતાની મનોવ્યથાને અહીં કૌશલ્યા સમક્ષ વ્યક્ત કરે છે.

(VII) રાજ દશરથનાં અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર સમયે ભરતની દુઃખદ સ્થિતિ :

આ પ્રકારે શોકથી સંતપ્ત થયેલાં કેકેયીકુમાર ભરતને વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ મહર્ષિ વસિષ્ઠે ઉત્તમવાણીમાં કહ્યું "હે મહાયશસ્વી રાજકુમાર ! તમારું કલ્યાણ થાઓ, આ શોક છોડો, કારણ કે આનાથી કશું થવાનું નથી. હવે સમયોચિત્ત કર્તવ્ય પર ધ્યાન આપો, રાજ દશરથના શબને દાહસંસ્કાર માટે લઈ જવા માટે ઉત્તમ પ્રબંધ કરો." ૧૬૮

વસિષ્ઠજીનું વચન સાંભળી ધર્મજ્ઞ ભરતે પૃથ્વી પર પડી તેમને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા અને મંત્રીઓ દ્વારા પિતાના સંપૂર્ણ પ્રેતકર્મનો પ્રબંધ કરાવ્યો. રાજ દશરથના શબને તેલકડાઈમાંથી બહાર કાઢી ભૂમિ પર રાખવામાં આવ્યું. લાંબા સમય સુધી તેલમાં પડ્યા રહેવાથી તેનું મુખ થોડું પીળું થઈ ગયું હતું. તેને જોવાથી એવું લાગતું હતું કે ભૂમિપાલ દશરથ સુઈ રહ્યાં છે. ત્યારપછી મૃત રાજ દશરથને સ્નાનાદિ કરાવી વિવિધ પ્રકારના રત્નોથી વિભૂષિત ઉત્તમ શેઠ્યા પર સુવડાવી તેના પુત્ર ભરત અત્યંત દુઃખી થઈને વિલાપ કરવા

લાગ્યા.૧૬૯

“હે રાજન ! હું પરદેશમાં હતો અને આપની પાસે પહોંચી ન શક્યો, ત્યાં સુધીમાં તો ધર્મજ્ઞ રામ અને મહાબલી લક્ષ્મણને વનમાં મોકલી આપ આ રીતે સ્વર્ગમાં જવાનો નિશ્ચય કેવી રીતે કરી લીધો ? મહારાજ ! અનાયાસે જ મહાનકર્મ કરવાવાળા પુરુષસિંહ રામથી હીન આ દુઃખી સેવકને છોડી આપ ક્યા ચાલ્યા ગયા ?” ૧૭૦

“હે તાત ! આપ સ્વર્ગે ચાલ્યા ગયા અને રામ વનમાં આશ્રય લીધો. આવી દશામાં આપના આ નગરમાં નિશ્ચિન્તાપૂર્વક પ્રજાના યોગક્ષેમની વ્યવસ્થા કોણ કરશે ? હે રાજન ! આપના વગર આ પૃથ્વી વિદ્યવા સમાન બની ગઈ. તેથી તેની શોભા રહી નથી. આ નગરી પણ મને ચન્દ્રહીન રાત્રિ સમાન શ્રીહીન જેવી લાગે છે.” ૧૭૧

આ પ્રકારે દીનચિત્ત બનેલા વિલાપ કરતાં ભરતને મહામૂનિ વસિષ્ઠે ફરી કહ્યું - “હે મહાબાહુ આ મહારાજ માટે જે કંઈ પ્રેતકર્મ કરવાનું છે તે કોઈપણ વિચારે શાંતચિત્ત થઈને કરો.” ૧૭૨

ત્યારપછી મહારાજ દશરથના પ્રાણહીન શરીરને પાલખીમાં બેસાડી પરિચારકગણ તેને સ્મશાનભૂમિ લઈ ગયા. તે સમયે આંસુઓથી તેમનું ગળું રુંધાય ગયું અને મનમાં ને મનમાં ખૂબ દુઃખી થઈ રહ્યા હતાં. ૧૭૩

સ્મશાન ભૂમિમાં પહોંચી ચિતા તૈયાર કરવામાં આવી. કોઈએ ચંદન લાવીને રાખ્યું તો કોઈએ અગર, કોઈ એ ગુગળ તથા કોઈએ પદ્મ અને દેવદારના લાકડા લાવી રાખીને ચિતામાં મૂકવા લાગ્યા. કોઈ લોકો જુદી જુદી સુગંધવાળા પદાર્થ લાવીને મૂક્યા. ત્યારબાદ ઋત્વિજોએ રાજના શબને ચિતા પર રાખ્યું. ૧૭૪

તે સમયે અગ્નિમાં આહુતિ દઈને તેના ઋત્વિજોએ વેદોક્ત મંત્રોનો જાપ કર્યો. સામગાન કરવાવાળા વિદ્વાન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ અનુસાર સામશ્રુતિઓનું ગાયન કરવા લાગ્યા. ત્યારબાદ ચિતામાં આગ લગાવવામાં આવી. ત્યારપછી રાજ દશરથ કૌશલ્યા આદિ રાણીઓ,

વૃદ્ધરક્ષકોથી ઘેરાયેલી યથા યોગ્ય શિબિકાઓ તથા રથો ઉપર આરુઢ થઈને નગરમાંથી નિકળી અને શોકથી સંતપ્ત બની સ્મશાનભૂમિમાં આવી. અશ્વમેધાન્ત યજ્ઞોના અનુષ્ઠાતા રાજા દશરથના શબની પરિક્રમા કરવા લાગી. સાથે ઋત્વિજોએ પણ તે શબની પરિક્રમા કરી.૧૭૫

દાહકર્મ પછી વિવશ બની રડતી તે રાજરાણીઓ વારંવાર વિલાપ કરતી પોતાના વાહનો સાથે સરયુના કિનારે ઉતર્યા. ભરતની સાથે રાણીઓ, મંત્રીઓ અને પુરોહિતો પણ રાજાને જલાજંલી આપી. ફરી તે બધા નેત્રોમાંથી આંસુ વહાવતા નગરમાં આવ્યા અને દસ દિવસ સુધી ભૂમિ પર શયન કરી સર્વોએ ખૂબ દુઃખપૂર્વક પોતાનો સમય વ્યતીત કર્યો.૧૭૬

રાતે ભરતને ઊંઘ ન આવી. એના હૃદયમાં સતત વિષાદના વમળો વમળાયા કરતાં હતા. અડધી રાત વીતી ગઈ. રડી રડીને થાકેલાં સૌ નગરજનો ગાઢનિદ્રામાં પોઢી ગયા હતા. પથારી છોડીને ભરત ઊઠ્યો અને રાજભવનની અટારીમાં જઈને બેઠો. અંધારામાં એકલો બેઠેલો ભરત સામે વહેતી સરયૂના શાંતપ્રવાહને શૂન્યવત્ જોતો રહ્યો. સર્વત્ર શાંતિ હતી. રાતના અંધારામાં પ્રાપ્ત થયેલા નીરવ એકાંતમાં બેઠેલો ભરત કલાકો સુધી વિચારતો રહ્યો. એનું ચિત્ત માંડ થોડીક સ્વચ્છતા પામી રહ્યું હતું. કદાચ વિષાદ પણ થાકીને હારી ગયો હતો.૧૭૭

આમ ભરત પિતાના અવસાનથી અને તેમના અત્યેષ્ટિ સંસ્કાર સમયે અને પછી ખૂબ જ દુઃખદ સ્થિતિ અનુભવે છે. તેના વિવિધ વિલાપમાં તેની આંતર મનોદશાના દર્શન આપણને થાય છે.

(IX) અસ્થિસંચય સમયે સ્મશાનભૂમિમાં ભરતનો વિલાપ :

ત્યારપછી દશ દિવસ પસાર થતાં રાજકુમાર ભરતે અગિયારમાં દિવસે આત્મશુદ્ધિ માટે સ્નાન અને શ્રાદ્ધનું અનુષ્ઠાન કર્યું. પછી બારમો દિવસ આવતાં તેમણે અન્ય શ્રાદ્ધકર્મ કર્યું.૧૭૮

ત્યારપછી તેરમાં દિવસે પ્રાતઃ સમયે મહાબાહુ ભરત શોકથી મૂર્ચ્છિત બનીને વિલાપ કરવા લાગ્યો. તે સમયે રડવાથી તેમનો કંઠ રુદાય ગયો. તે પિતાના ચિતાસ્થાન ઉપર અસ્થિસંચય માટે આવ્યા અને અત્યંત દુઃખી બની આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા - "હે પિતા ! આપે મને જે જયેષ્ઠભાઈ રામના હાથમાં સોંપ્યો હતો તેમના વનમાં ચાલ્યા જવાથી આપે મને એકલો જ છોડી દીધો. હે પિતા નરેશ્વર ! જે અનાથ થયેલ દેવીના એકમાત્ર આધાર પુત્રને આપે વનમાં મોકલી દીધો તે માતા કૌશલ્યાને છોડીને આપ ક્યાં ચાલ્યા ગયાં?" ૧૭૯

પિતાની ચિતાનું તે સ્થાનમંડળ ભસ્મથી ભરાયેલું હતું. અત્યંત દાહને કારણે થોડુંક લાલ દેખાતું હતું. ત્યાં પિતાજીના સળગેલા હાડકાં વિખરાયેલા હતા. પિતાના શરીરના નિવાર્ણનું તે સ્થાન જોઈને ભરત અત્યંત વિલાપ કરી શોકમાં ડૂબી ગયા. જેમ ઈન્દ્રના ચંત્રબદ્ધ ઊંચો દવજ ઉપર ઉઠાવવા જતા લપસીને પડી ગયો હોય તેમ તેમના સર્વે મંત્રીઓ પવિત્ર વ્રતવાળા ભરત પાસે આવી પહોંચ્યા. ૧૮૧ તે સ્થાનને જોઈને જ તે દીનભાવથી રડી પૃથ્વી પર પડી ગયા. ૧૮૦ જેમ પુણ્યનો અંત થવાથી સ્વર્ગમાંથી પડી ગયેલાં રાજા ચયાતિની પાસે અષ્ટક આદિ રાજર્ષિ આવી ગયા હતા તેમ તેમના સર્વેમંત્રીઓ પવિત્ર વ્રતવાળા ભરત પાસે આવી પહોંચ્યા. ૧૮૧

ભરતને શોકમાં ડૂબેલાં જોઈને શત્રુઘ્ન પણ પોતાના પિતા મહારાજ દશરથનું સ્મરણ કરતાં બેભાન થઈને પૃથ્વી ઉપર પડી ગયાં. ૧૮૨

ત્યારપછી દેવીપ્રકૃતિથી ચુકત અને સર્વજ્ઞ વસિષ્ઠજી જે રામ આદિના પિતાના પુરોહિત હતા તેમણે ભરતને ઉભા કરીને આ પ્રમાણે કહ્યું, - "હે પ્રભુ ! તમારા પિતાનો દાહસંસ્કાર થયે આજે તેરમો દિવસ છે. હવે અસ્થિસંચયનું જે શેષકાર્ય છે તે કરવામાં અહીં વિલંબ કેમ કરી રહ્યા છો. ભૂખ-તરસ, શોક, મોહ તથા વૃદ્ધાવસ્થા-મૃત્યુ-એ ત્રણે ઢ્રજ્જ સર્વ પ્રાણીઓમાં સમાનરૂપે ઉપલબ્ધ હોય છે. તેને રોકવું સર્વથા અસંભવ છે. આવી સ્થિતિમાં તમારે આ પ્રકારે શોકાકુળ ન થવું જોઈએ." ૧૮૩

આમ ભરત પિતાના અંતિમ સંસ્કાર પછી અસ્થિ સંચય સમયે તેમના અસ્થિ જોતા જ ભાંગી પડે છે અને અચેત થઈ જાય છે. અહીં પણ તેમના હૃદયસ્થ મનોભાવો આંતરવ્યથામાં વ્યક્ત થાય છે. તેમની વેદના અહીં સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે.

(X) **પ્રાતઃકાલે મંગલવાદ સાંભળી ભરતનો વિલાપ :**

આ બાજુ અચોદ્યામાં તે અભ્યુદયસૂચક રાત્રિનો થોડોભાગ બાકી રહેલો જોઈ સ્તુતિ-કળાના વિશેષજ્ઞ સૂત્ર અને માગધોએ મંગળમયી સ્તુતિ દ્વારા ભરતનું સ્તવન આરંભ કર્યું. પ્રહરની સમાપ્તિને સૂચિત કરવાવાળી દુદુંભી સોનાના ડંડાથી વગાડવામાં આવી. વાજઓ વગાડવાવાળાઓએ શંખ તથા બીજા બીજા અનેક પ્રકારના સેંકડો વાજઓ વગાડ્યા. વાધોના તે મહાન તુમુલધોષ સમસ્ત આકાશને વ્યાપ્ત કરતો ગુંજ ઉઠ્યો અને શોક સંતપ્ત ભરત પુનઃ શોકાગ્નિમાં બળવા લાગ્યા. ૧૮૪

વાધોના તે ધ્વનિથી ભરતની ઊંઘ ઉડી ગઈ. જે જાગી ગયા અને 'હું રાજા નથી' એમ કહી તેમણે તે વાધો બંધ કરાવી દીધા. ત્યારપછી તેમણે શત્રુધનને આમ કહ્યું, "હે શત્રુધન ! જુઓ તો ખરા ! કેંકેયીએ જગતનો કેટલો મોટો અપરાધ કર્યો છે. મહારાજ દશરથ મારા ઉપર કેટલો મોટો દુઃખોનો બોજો નાંખી સ્વર્ગલોકમાં ચાલ્યા ગયા." ૧૮૫

"આજે તે ધર્મરાજ મહામના નરેશની આ ધર્મમૂલા રાજલક્ષ્મી જળમાં પડેલી નાવિક વગરની નોકા જેવી આમ તેમ ડગમગી રહી છે. જે આપણાં લોકોના મોટા સ્વામી અને સંરક્ષક છે. તે રઘુનાથજીને પણ સ્વયં મારી આ માતાએ ધર્મને તિલાંજલી દઈને વનમાં મોકલી દીધા." ૧૮૬

આ સમયે ભરતને આ પ્રકારે અચેત બની વિલાપ કરતાં જોઈને રાણીવાસની સર્વસ્ત્રીઓ દીનભાવથી જોરજોરથી રડવા લાગી. જ્યારે ભરત આ પ્રમાણે વિલાપ કરી રહ્યા હતાં તે સમયે રાજધર્મના જ્ઞાતા મહાયશસ્વી મહર્ષિ વસિષ્ઠે ઈશ્વાકુનાથ રાજા દશરથના સભાભવનમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૮૭

આમ અહીં ભરત શોકાગ્નિમાં સંતપ્ત છે અને અહીં રાજા તરીકે જગાડવા ઘોષ કરવામાં આવે છે ત્યારે ભરત પોતે રાજા નથી એમ કહી તે બંધ કરાવે છે અને પિતા તથા રામનું સ્મરણ થતાં તે અહીં પુનઃ વિલાપ કરે છે.

(XI) **રાજયાભિષેકનો અસ્વીકાર :**

બુદ્ધિમાન ભરતે ઉત્તમ ગ્રહનક્ષેત્રોથી સુશોભિત અને પૂર્ણ ચંદ્રમંડળથી પ્રકાશિત રાત્રિની માફક તે સભાને જોઈ તે શ્રેષ્ઠ પુરૂષોની મંડળીઓથી પૂર્ણ ભરેલી તથા વસિષ્ઠ આદિશ્રેષ્ઠ મુનિઓની ઉપસ્થિતિથી શોભાયમાન હતી. તે સમયે ધર્મના જ્ઞાતા પુરોહિત વસિષ્ઠજીએ રાજાની સંપૂર્ણ પ્રકૃતિઓને ઉપસ્થિત જોઈને ભરતને મધુર વચનો કહ્યા.૧૮૮

“હે તાત ! રાજા દશરથ આ ધનધાન્યથી પરિપૂર્ણ સમૃદ્ધિશાલિની પૃથ્વી તને આપીને સ્વયં ધર્મનું આચરણ કરતાં સ્વર્ગવાસી થયા છે. જેમ ઉદિત ચંદ્રમાં પોતાની ચાંદનીને છોડતો નથી તેમ સત્યપૂર્ણ વર્તાવ કરવાવાળા રામે સત્પુરૂષોના ધર્મનો વિચાર કરી પિતાની આજ્ઞાનું તે પ્રકારે ઉલ્લંઘન કર્યું નથી. ૧૮૯ “આ પ્રકારે પિતા અને જયેષ્ઠભાઈએ બંનેએ તમને આ નિષ્કંટક રાજ્ય પ્રદાન કર્યું છે, માટે તમે મંત્રીઓને પ્રસન્ન રાખતાં તેનું પાલન કરો અને ઝડપથી પોતાનો અભિષેક કરી લો. જેથી ઉત્તર, પશ્ચિમ, દક્ષિણ, પૂર્વ અને અન્ય પ્રાંતના નિવાસી રાજા તથા અમુકમાં જહાજ દ્વારા વ્યાપાર કરવાવાળા વ્યવસાયી આપને રત્નપ્રદાન કરે.”૧૯૦

આ વાત સાંભળી ધર્મજ્ઞ ભરત શોકમાં ડૂબી ગયા અને ધર્મપાલનની ઈચ્છાથી તેમણે મનમાં ને મનમાં રામના શરણમાં ગયા.૧૯૧

નવન્યુક્ત ભરત તે ભરીસભામાં આંસુઓ વહાવતાં ગદ્ગદ્ વાણી દ્વારા રાજહંસની જેમ મધુર સ્વરથી વિલાપ કરીને અને પુરોહિતજીને કહેવા લાગ્યા.૧૯૨

“મહારાજ દશરથના કોઈપણ પુત્ર વડે મોટાભાઈના રાજ્યનું અપહરણ કઈ રીતે કરી શકે ? આ રાજ્ય અને હું બંને રામના છીએ, તે જાણી આપે આ સભામાં ધર્મ સંગત વાત કરવી જોઈએ. ધર્મત્મા રાજા મારાથી મોટા છે અને ગુણોમાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. તે દિલીપ અને નહુષના જેવા તેજસ્વી છે, માટે મહારાજ દશરથની માફક તે જ આ રાજ્ય મેળવવાના અધિકારી છે.”૧૯૩

પાપનું આચરણ તો નીચ પુરૂષ જ કરે છે, તે મનુષ્યને અવશ્ય નરકમાં નાખે છે. જો રામનું આ રાજ્ય લઈને હું પણ પાપનું આચરણ કરું તો સંસાર ઈક્ષ્વાકુ કુળના કલંકરૂપ સમજે. મારી માતાએ જે પાપ કર્યું છે તેને હું ક્યારેય પસંદ કરતો નથી. માટે અહીં રહીને પણ હું દુર્ગમવનમાં નિવાસ કરવાવાળા રામને હાથ જોડીને પ્રણામ કરું છું. હું રામનું જ અનુસરણ કરીશ. મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ રામ જ રાજ્યના રાજા છે. તે ત્રણલોકના રાજા થવા યોગ્ય છે."૧૯૪ ભરતે ફરી કહ્યું, "જો હું આર્ય રામને વનમાંથી પાછા લાવી ન શકું તો હું પોતે પણ નરશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણની માફક ત્યાં જ નિવાસ કરીશ."૧૯૫

આમ ભરતે ઉપરોક્ત કારણો જણાવી રાજ્યનો અસ્વીકાર કરી અને પોતાની હૃદયવેદના પણ તેમણે સભાજનો પ્રત્યે વ્યક્ત કરી. અહીં ભરતના ઉત્તમ આદર્શો અને તેમના હૃદય સંવેદનાના વિવિધ ભાવો પણ વ્યક્ત થાય છે.

(XII) નિષાદરાજ ગુહ સાથે ભરતનો સંવાદ અને ભરતનો શોક :

નિષાદરાજ ગુહે એવું કહ્યું ત્યારે મહાબુદ્ધિમાન ભરતે ચુકિત અને પ્રયોજનચુકત વચનોમાં તેનો આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો. "ભાઈ ! તમે મારા મોટાભાઈ રામના મિત્ર છો, મારી આટલી મોટી સેનાનો સત્કાર કરવા ઈચ્છો, તમારો મનોરથ ખૂબ જ ઉંચો છે, તમે તે પૂર્ણ થયો સમજો. તમારી શ્રદ્ધાથી જ અમારા લોકોનો સત્કાર થઈ ગયો. હે નિષાદરાજ આ બંને માર્ગોમાંથી કયા માર્ગ દ્વારા ભરદ્વારાજ મુનિના આશ્રમ જવાશે ? ગંગાકિનારાના આ પ્રદેશ ખૂબ જ ગહન દેખાય છે. તેને પસાર કરવો મુશ્કેલ છે."૧૯૬

બુદ્ધિમાન રાજકુમાર ભરતનું આ વચન સાંભળી વનમાં વિચરણ કરવાવાળા ગુહે હાથ જોડીને કહ્યું "હે મહાબલી રાજકુમાર ! આપની સાથે ઘણા બધા સેવકો જશે, જે આ પ્રદેશથી પૂર્ણ પરિચીત તથા એકદમ સાવધાન રહેવાવાળા છે. એ સિવાય હું પણ આપની સાથે ચાલીશ. પરંતુ એક વાત જણાવશો કે અનાયાસે જ મહાન પરાક્રમ કરવાવાળા રામના પ્રતિ કોઈ દુર્ભાવના લઈને તો નથી જઈ રહ્યાને ? આપની વિશાલ સેના મારા મનમાં શંકા ઉત્પન્ન કરી રહી છે."૧૯૭

આ વાત કહેતા ગુહને આકાશ સમાન નિર્મળ ભરતે મધુરવાણીમાં કહ્યું, "હે નિષાદરાજ! એવો સમય ક્યારેય પણ નહીં આવે. તમારી વાત સાંભળી મને ખૂબ દુઃખ થયું. તમારે મારા ઉપર સંદેહ ન કરવો જોઈએ. રામ તો મારા મોટાભાઈ છે. હું એમને પિતાસમાન માનું છું. કકુત્સ્થ કુલભૂષણ રાજા વનમાં નિવાસ કરે છે. માટે તેમને પાછા લાવવા માટે જઈ રહ્યો છું, હે ગુહરાજ હું તમને સાચું જ કહી રહ્યો છું. તમારે મારા વિષયમાં બીજો કોઈ અન્ય વિચાર ન કરવો જોઈએ." ૧૯૮

ભરતની વાત સાંભળી નિષાદરાજ ગુહ પ્રસન્નતાથી ખીલી ઉઠ્યા, તે હર્ષથી પુનઃ ભરતને કહેવા લાગ્યા - "આપ ધન્ય છો, જેમણે વગર પ્રયત્ને હાથમાં આવેલ રાજ્યને ત્યાગી દેવા ઈચ્છ્યું. આપના સમાન ધર્માત્મા મને આ ભુમંડળમાં બીજા કોઈ દેખાતા નથી. ૧૯૯

ધર્મ પર દ્વિષ્ટિ રાખવાવાળા મહાત્મા ભરત શોકને યોગ્ય ન હતાં. છતાં પણ તેમનાં મનમાં રામ માટે ચિંતાના કારણે એવો શોક ઉત્પન્ન થયો કે જેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી. ૨૦૦

જેમ વનમાં ફેલાયેલ દાવાનળથી સંતપ્ત થયેલાં વૃક્ષને તેની બખોલમાં છુપાયેલી આગ વધારે ને વધારે સળગાવે છે તે પ્રકારે દશરથ મરણાજન્ય ચિંતાની આગથી સંતપ્ત થયેલાં રઘુનંદન ભરતને રામવિયોગમાં ઉત્પન્ન થયેલ શોકાગ્નિ વધારે ને વધારે બાળે છે. ૨૦૧

જેમ સૂર્યના કિરણોથી તપ્ત હિમાલય પોતાનો પીગળેલો બરફ વહાવવા લાગે છે તે પ્રકારે ભરત શોકાગ્નિથી સંતપ્ત થવાના કારણે પોતાના સંપૂર્ણ અંગોમાંથી પરસેવો વહાવવા લાગ્યા. ૨૦૨

તે સમયે કેકેયીકુમાર ભરત દુઃખના વિશાળ પર્વતથી આકાન્ત બની ગયા હતા. રામના ધ્યાનમાં જ તેઓ છિદ્રરહિત શિલાઓના સમુહ જેવા દુઃખપૂર્ણ ઉચ્છવાસમાં જ ગેરીક આદિ ધાતુનું સ્થાન લઈ રહ્યા હતાં. દીનતા જ વૃક્ષ સમુહોના રૂપમાં પ્રતીત થઈ રહી હતી. શોકજનીત આચાસ જ તે દુઃખરૂપી પર્વતનું ઉચું શિખર હતું. અતિશય મોહ જ તેમાં અનંત

પ્રાણી હતા. બહાર-અંદરની ઇન્દ્રીયોમાં થવાવાળો સંતાપ જ તે પર્વતની ઓષધિઓ તથા વાસનું જંગલ હતું.૨૦૩

તેમનું મન ખૂબ જ દુઃખી હતું. તે લાંબા શ્વાસો ખેંચતા એકાએક પોતાનું સાનભાન ગુમાવી મોટી આપત્તિમાં આવી પડ્યા. માનસિક ચિંતાથી પીડિત થવાનાં કારણે નરશ્રેષ્ઠ ભરતને શાંતિ મળતી ન હતી. તેમની દશા પોતાના ઝુંડથી અલગ પડી ગયેલા વૃષભ સમાન બની ગઈ હતી.૨૦૪

પરિવારસહિત એકાગ્ર ચિત્ત મહાનુભાવ ભરત જ્યારે ગુહને મળ્યા તે સમયે તેના મનમાં ખૂબ દુઃખ હતું. તેઓ પોતાના મોટાભાઈના માટે ચિંતિત હતા માટે ગુહે તેમને ફરી આશ્વાસન આપ્યું.૨૦૫

અહીં ભરતનો ગુહ સાથેનો મિલાપ અને તેમના વચ્ચેમાં આપણે ભરતની દુઃખદ સ્થિતિ જોવા મળે છે. ભરત દુઃખી થાય છે. નિષાદરાજ દ્વારા પ્રશ્ન પૂછવામાં આવતાં ભરતનું હૃદય અત્યંત કઠકળી ઉઠે છે, અને તેઓ ખૂબ જ દુઃખી બની જાય છે.

(XIII) રામચંદ્રજીની કુશ શૈય્યા જોઈને ભરતે કરેલો વિલાપ :

નિષાદરાજની સર્વ વાતો ધ્યાનથી સાંભળી મંત્રીઓ સહિત ભરતે ઇગુંદી વૃક્ષનાં થડ પાસે આવી રામચંદ્રજીની શૈય્યાનું નિરિક્ષણ કર્યું, ફરી તેમણે સમસ્ત માતાઓને કહ્યું, “અહીં મહાત્મા રામે ભૂમિ પર શયન કરી રાત્રિ વિતાવી હતી. આ તે કુશસમુહ છે જે તેમનાં અંગોથી વિમર્દિત થયેલ છે. મહારાજાના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પરમ બુદ્ધિમાન મહાભાગ રાજા દશરથે જેમને જન્મ આપ્યો છે તે રામ આવી રીતે ભૂમિ પર શયન કરવા માટે યોગ્ય નથી.”૨૦૬

“જે પુરુષસિંહ શ્રીરામ મુલાયમ મૃગચર્મની વિશેષ ચાદરથી ઢંકાયેલ તથા સારીસારી પથારીના સમુદથી સજાવેલ શૈય્યા પર હંમેશા શયન કરતાં હતા તે આ સમયે પૃથ્વી પર શયન કરતાં હશે ?” ૨૦૭

“જે હંમેશા વિમાનાકાર પ્રાસાદોમાં શ્રેષ્ઠ ભવનો અને અઙ્કારીઓમાં શયન કરતા આવ્યા છે તથા જેની જમીન સોના અને ચાંદની બનેલી છે, જે સુંદર પથારીઓથી સુશોભિત છે. પુષ્પરાશિથી વિભૂષિત થવાના કારણે જેની વિચિત્ર શોભા છે. જેમાં ચંદન અને અંગુરની સુગંધ ફેલાયેલી રહે છે, જે શ્વેત વાદળોની સમાન ઉજ્જવળ કાન્તિ ધારણ કરે છે, જેમાં શુકસમુહોનો કલરવ થતો રહે છે, જે શીતલ છે અને તે કપૂર આદિની સુગંધથી વ્યાપ્ત હોય છે, જેની દિવાલો ઉપર સુવર્ણનું કામ કરવામાં આવ્યું છે તથા જે ઊંચાઈમાં મેરુ પર્વતની સમાન જણાય આવે છે. આ સર્વોત્તમ રાજમહેલોમાં જે નિવાસ કરી ચૂક્યા છે તે રામ વનમાં પૃથ્વી પર કેવી રીતે શયન કરતાં હશે ?”૨૦૮

“અવશ્ય કાળના સમાન પ્રબળ બીજો કોઈ દેવતા નથી. જેનાં પ્રભાવથી દશરથનંદન રામને પણ આ પ્રકારે ભૂમિ પર શયન કરવું પડે ને કાળના પ્રભાવથી વિદેહકુમારી પરમ સુંદરી પુત્રી અને મહારાજ દશરથની પ્યારી પૂત્રવધુ સીતા પણ પૃથ્વી ઉપર શયન કરતી હશે.”૨૦૯ “અરેરે ! હું મરી ગયો ! મારું જીવન વ્યર્થ છે. હું ખૂબ જ ફૂર છું. જેના કારણે સીતા સહિત રામને અનાથની માફક આવી શર્યા ઉપર શયન કરવું પડે છે.”૨૧૦ “મહારાજ દશરથ સ્વર્ગલોક ગયા અને રામ વનવાસી બની ગયા. આવી દશામાં આ પૃથ્વી નાવિક વિનાની નોકા સમાન મને સુની સુની લાગે છે.”૨૧૧

પછી ભરતે કહ્યું, “આજથી હું પણ પૃથ્વી ઉપર તરણાઓ ઉપર શયન કરીશ. ફળ-મૂલનું ભોજન કરીશ અને હંમેશા વલ્કલ વસ્ત્ર તથા જટાધારણ કરીશ. વનવાસનાં જેટલા દિવસો બાકી છે એટલા દિવસો સુધી હું અહીં સુખપૂર્વક નિવાસ કરીશ. આમ થવાથી આર્ય રામની પ્રતિજ્ઞા ખોટી નહિ ઠરે.૨૧૨

“ભાઈને માટે વનમાં નિવાસ કરવાનાં સમયે શત્રુદ્ધને મારી સાથે રહેશે અને મોટાભાઈ રામ લક્ષ્મણની સાથે અયોધ્યાનું પાલન કરશે. અયોધ્યામાં બ્રાહ્મણ લોકો કકુત્સ્થકુલ ભૂષણ રામનો અભિષેક કરશે. કયા દેવતા મારા આ મનોરથને સફળ બનાવશે ? હું તેમના ચરણો ઉપર મસ્તક રાખી તેમને મનાવવાની ચેષ્ટા કરીશ. જો મારા વધારા કહેવાથી પાછા ફરવા

રાજી ન થાય તો તે વનવાસી રામની સાથે હું પણ દીર્ઘ સમય સુધી ત્યાં નિવાસ કરીશ.
તે મારી ઉપેક્ષા કરશે નહિ."૨૧૩

આમ અહીં ભરત રામની શૈય્યા જોઈને વિલાપ કરે છે તેમજ પ્રતિજ્ઞાપણ કરે છે કે
હું પણ રામની માફક વનમાં જ નિવાસ કરીશ. એમણે જે દુઃખ ભોગવ્યું છે તે હું પણ
ભોગવીશ. અહીં ભરતનો રામ પ્રત્યેનો વિશેષ અનુરાગ અહીં પ્રગટ થાય છે.

(XIV) રામ-ભરતનું મિલન અને ભરતનો વિલાપ :

ચાલતાં-ચાલતાં શ્રીમાન ભરતે તપસ્વીજનોના આશ્રમ જેવી પ્રતિષ્ઠિત થયેલી ભાઈની
પર્ણકુટીર અને ઝુંપડીઓ દેખાણી. તે સમયે ચાલતાં ચાલતાં જ પરમ કાન્તિમાન મહાબાહુ
ભરતે શત્રુઘ્ન તથા સંપૂર્ણ મંત્રીઓને અત્યંત પ્રસન્ન થઈને કહ્યું "મને લાગે છે કે મહર્ષિ
ભરદ્વાજે જે સ્થાન બતાવ્યું હતું ત્યાં આપણે લોકો આવી ગયા છીએ. હું સમજું છું કે
મંદાકિની નદી અહીંથી દૂર નહિ હોય."૨૧૪

સમુદ્રપર્યન્ત પૃથ્વીના સ્વામી, ધર્માત્મા, મહાબાહુ રામ સનાતન બ્રહ્માની માફક કુશ
પાથરેલ વેદી ઉપર બેઠાં હતાં. તેમનાં ખભાઓ સિંહ સમાન, ભુજાઓ વિશાળ અને આંખો
પ્રકુલ્લીત કમળ સમાન હતી. તે વેદી ઉપર તેઓ સીતા અને લક્ષ્મણની સાથે વિરાજમાન
હતા.૨૧૫

તેમને આ અવસ્થામાં જોઈ ધર્માત્મા શ્રીમાન કેકેયીકુમાર ભરત શોક અને મોહમાં
ડૂબી ગયા તથા ખૂબ જ વેગથી તેમની તરફ દોડયા. ભાઈની તરફ દ્વિષ્ટ પડતા જ ભરત
આર્તભાવથી વિલાપ કરવા લાગ્યા. તેઓ પોતાના શોકના આવેગને ઘેર્યથી રોકી ન શક્યા
અને આંસુ વહાવતાં ગદ્ગદ્ વાણીમાં બોલ્યા.૨૧૬

"અરેરે ! જે રાજસભામાં બેસવા યોગ્ય, પ્રજા અને મંત્રીવર્ગના દ્વાર સેવા તથા
સન્માન પામવા યોગ્ય છે તે જ અમારા મોટાભાઈ રામ અહીં જંગલી પશુઓથી ઘેરાયને બેઠાં
છે. જે મહાત્મા પહેલાં અનેક હજાર વસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરતાં હતા તે હવે ધર્માચરણ કરતાં

અહીં કેવળ બે મૃગચર્મ ધારણ કરે છે."૨૧૭

"જે સદા વિવિધ પ્રકારના વિચિત્ર પુષ્પોને પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરતાં હતા તે રામ આ સમયે તે જટા ભારને કઈ રીતે સહન કરે છે ? જેના માટે શાસ્ત્રોક્ત યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન દ્વારા ધર્મનો સંગ્રહ કરવો ઉચિત છે. તે આ સમયે શરીરને કષ્ટ દેવાથી પ્રાપ્ત થવાવાળા ધર્મનું અનુસંધાન કરી રહ્યા છે."૨૧૮

"અરેરે ! જે સઘળા સુખ ભોગવવા યોગ્ય છે તે રામ મારા જ કારણે આવા દુઃખમાં પડ્યા છે. ઓહ ! હું કેટલો ફૂર છું ? મારા આ લોક નિન્દિત જીવનને ઘિકકાર છે."૨૧૯

આ પ્રકારે વિલાપ કરતાં કરતાં ભરત અત્યંત દુઃખી થઈ ગયા. તેના મુખારવિંદ ઉપર પરસેવાના બિંદુ દેખાવવા લાગ્યા. તે રામચંદ્રના ચરણો સુધી પહોંચે તે પહેલા જ પૃથ્વી પર પડી ગયા.૨૨૦ અત્યંત દુઃખથી સંતપ્ત જેટલાં મહાબલી રાજકુમાર ભરતે એકવાર દીનવાણીમાં "આર્ય" એમ બોલ્યા પછી ફરીથી તે કશું જ બોલી ન શક્યા.૨૨૧

ત્યારપછી શત્રુધને પણ રડતા રડતા રામના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા. રામ તે બંનેને ઉભા કરીને છાતીએ લગાડી દીધાં અને ફરી તે આંખોમાંથી અશ્રુઓની ધારાઓ વહાવવા લાગ્યા.૨૨૨

જ્યાં હૃદયની નિર્મળતા હોય ત્યાં આંસુની પવિત્રતા પ્રગટ થાય છે. વિલાપ કરતો ભરત ઢગલો થઈને રામનાં ચરણ પાસે બેસી પડ્યો. જગતમાં રોજ માણસો એકબીજાને મળતા રહે છે, લડતા રહે છે, રડતા રહે છે અને ભેટતા રહે છે. ચિત્રકૂટમાં રામ અને ભરતનું મિલન માનવ ઇતિહાસમાં જગતે જાણેલું એક એવું અદ્ભુત મિલન હતું, જેની ઊંચાઈનું વર્ણન શબ્દો દ્વારા ન થઈ શકે. એવું દિવ્ય મિલન કદાચ પહેલાં ક્યારેય થયું ન હતું અને પછી થવાનું ન હતું. કોઈ વ્યક્તિ કેટલી નીચી કક્ષાએ જઈ શકે, એ કેંકેચીએ બતાવી આપ્યું. કોઈ વ્યક્તિ કેટલી ઊંચી કક્ષાએ જઈ શકે એ એના જ દીકરા ભરતે બતાવી આપ્યું. ભરત અને રામ ભેટયા ત્યારે સાક્ષાત્ ત્યાગ અને વૈરાગ્ય ભેટતા હોય એવું દ્વિશ્ચ સમીપ

ઊભેલાં સોએ જોયું. બંને ભાઈઓની આંખોમાંથી વહેતાં આંસુ એકબીજાને પખાળી રહ્યાં હતાં. બેમાંથી કોઈ બોલી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હતા. ૨૨૩

“પ્રતિમાનાટકમ” માં સુમંત્ર પણ અયોધ્યાની અસહ્ય સ્થિતિ સાથે ભરતના વિષાદની વાત કરે છે. “રાજાનું મૃત્યુ, આપનો વનપ્રવાસ, ભરતનો વિષાદ, કુળની અનાથતા, આમ અનેકવિધ અસહ્ય દુઃખો અનુભવીને મારા દીર્ઘાયુ એ ગુણમાં જાણે કે મોટો ગુનો કર્યો છે.” ૨૨૪

ભરત કહે છે કે “હે આર્ય ! પ્રસન્ન થાઓ આર્ય ! હવે ઘા ઉપર પ્રહાર કરવાનું રહેવા દો. હે સદ્ગુણી ! જે કુળમાં તમારો જન્મ થયો છે, તે જ કુળમાં મારો પણ જન્મ થયો છે; ખરેખર નિશ્ચલ બુદ્ધિવાળા તમારા પિતા, મારા પણ પિતા હતા; હે સત્પુરુષ ! માતાએ કરેલો દોષ એ પુરુષોનો દોષ ગણાતો નથી; તો હે કલ્યાણપ્રદ ! દુઃખી ભરત પ્રત્યે યોગ્ય રીતે જુઓ.” ૨૨૫

આમ અહીં ભરતનો વિષાદ રામ સમક્ષ વ્યક્ત થાય છે. રામ પ્રત્યેનો તેનો અનુરાગ અને તેમના પ્રત્યેની લાગણી અહીં તેના વિલાપમાં વ્યક્ત થઈ છે. રામ-ભરત મિલન પ્રસંગે તેની હૃદયની ભાવનામાં રામપ્રત્યેની સમર્પિતતામાં જોવા મળે છે. અહીં ભરતવિલાપમાં તેની હૃદયની આંતરવ્યથા વ્યક્ત થતી જોવા મળે છે.

(XV) રામ દ્વારા રાજ્યનો અસ્વીકાર અને ભરતનો વિષાદ :

ગુરુ વસિષ્ઠે સુમધુર વચનોથી જ્યારે કહ્યું ત્યારે સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ રાઘવેન્દ્રે ત્યાં બેઠેલાં વસિષ્ઠને આ પ્રમાણે કહ્યું, “માતા અને પિતા પુત્રના પ્રત્યે જે સ્નેહપૂર્ણ વર્તાવ હંમેશા કરે છે, પોતાની શક્તિ અનુસાર ઉત્તમ ખાદ્ય પદાર્થો આપે છે, સારી પથારીઓમાં સુવરાવે છે, સેવા કરે છે, હંમેશા મીઠી વાતો બોલી પાલન-પોષણ કરી માતા અને પિતા એ જે ઉપકાર કર્યો છે તેનો બદલો સહજમાં ન ચુકવાય.” ૨૨૬ “તેથી મારા જન્મદાતા પિતા દશરથે મને જે આજ્ઞા આપી છે તે મિથ્યા નહીં થાય.” ૨૨૭

રામે આમ કહ્યું ત્યારે વિશાળ છાતીવાળા ભરતનું મન ખૂબ જ ઉદાસ થઈ ગયું. તેમણે પાસે બેઠેલા સુમંત્રને કહ્યું - "હે સારથિ ! આપ આ વેદી પર ઝડપથી ઘણાબધા કુશ પાથરી દો. જ્યાં સુધી આર્ય મારા ઉપર પ્રસન્ન નહિ થાય, ત્યાં સુધી હું અહીં જ તેમની પાસે ઉપવાસ કરીશ. જેમ શાહુકાર યા મહાજનના દ્વારા નિર્ધન કરાયેલાં બ્રાહ્મણ તેમનાં ઘરના દરવાજે મોં ઢાંકી ખાધા-પિધા વગર પડ્યા રહે છે તે પ્રકારે હું પણ ઉપવાસપૂર્વક મુખ પર આવરણ મુકી આ ઝુંપડીની સામે સૂઈ રહીશ. જ્યાં સુધી મારી વાત માની અયોધ્યા નહી આવે ત્યાં સુધી હું આ પ્રકારે અહીં પડ્યો રહીશ."૨૨૮

આ સાંભળી સુમંત્ર રામચંદ્રના મુખને જોવા લાગ્યા. તેમને આ અવસ્થામાં જોઈ ભરતના મનમાં ખૂબ જ દુઃખ થયું અને તે સ્વયં કુશની પથારી પાથરી જમીન ઉપર બેસી ગયા.૨૨૯

ત્યારે મહાતેજસ્વી રાજર્ષિશિરોમણી રામે તેમને કહ્યું "હે ભ્રાતા ભરત ! મેં તારું શું ખરાબ કર્યું છે જેથી તું મારી આગળ ઉપવાસ કરે છે ? બ્રાહ્મણ એક પડખે સૂઈ ઘરણા કરી મનુષ્યને અન્યાય કરતાં રોકે છે. પરંતુ રાજતિલક ગ્રહણ કરવાવાળાં ક્ષત્રિયો માટે આ પ્રકારે ધારણા કરવા યોગ્ય નથી, માટે હે નરશ્રેષ્ઠ રઘુનંદન ! આ કઠોર વ્રતનો પરિત્યાગ કરી ઉઠો અને અહીંથી શીઘ્ર અયોધ્યાપુરી જાઓ."૨૩૦

આ સાંભળી ભરત ઉભા થયા અને રામ અને જળને સ્પર્શ કરી બોલ્યા "મારા સભાસદો અને મંત્રીઓ બધા સાંભળો. મેં ક્યારેય પિતાજી પાસેથી રાજ્ય માંગ્યું નથી અને ક્યારેય મેં માતાને કહ્યું નથી. સાથે સાથે પરમ ધર્મજ્ઞ રામચંદ્રના વનવાસમાં પણ મારી કોઈ સંમતિ હતી નહિ. છતાં પણ જો તેમને પિતાજીની આજ્ઞાના પાલન કરવા માટે વનમાં રહેવું અનિવાર્ય હોય તો હું તેમના બદલે ચૌદવર્ષ સુધી વનમાં નિવાસ કરીશ."૨૩૧

ભાઈ ભરતની આ સત્યવાતથી ધર્માત્મા રામને ખૂબ જ વિસ્મય થયું અને તેમણે પુરવાસી તથા રાજ્ય નિવાસી લોકોની તરફ જોઈને કહ્યું, "હું જાણું છું કે ભરત ખૂબ જ

ક્ષમાશીલ અને ગુરૂજનોનો સત્કાર કરવાવાળો છે. તે સત્ય પ્રતિજ્ઞા મહાત્મામાં સર્વ કલ્યાણકારી ગુણવાળો છે. ચોદવર્ષની અવધિપૂર્ણ કરી હું જ્યારે વનમાંથી પાછો ફરીશ ત્યારે આ મારા ધર્મશીલ ભાઈની સાથે આ ભૂમંડળનો શ્રેષ્ઠ રાજા હોઈશ. માતા કેકેયીએ રાજા પાસેથી વરદાન માંગ્યું અને મેં તેનાં પાલન કરવાનું સ્વીકારી લીધું. હવે ભરત તું મારું કહેવું મानी તે વરદાન પાલન દ્વારા પોતાના પિતા મહારાજ દશરથને અસત્યના બંધનથી મુક્ત કરો."૨૩૨

ભરતનું સમગ્ર શરીર ઘુજતું હતું. તે ઘુજતી જીભે હાથ જોડીને રામને કહ્યું. "કુકુત્સ્થકુલભૂષણ રામ અમારા કુળધર્મમાં સંબંધ રાખવાવાળા જે જયેષ્ઠ પુત્ર રાજયગ્રહણ અને પ્રજાપાલન રૂપ ધર્મ છે તેમની તરફ દ્વિષ્ટિ રાખી આપ મારા તથા માતાઓની યાચના સફલ કરો. હું એકલો આ વિશાળ રાજયની રક્ષા કરીશ નહિ. આપનામાં અનુરાગ રાખવાવાળાં આ પુરવાસી તથા જનપદવાસી લોકો પણ આપના વગર પ્રસન્ન રહી શકશે નહિ."૨૩૩

આમ કહીને ભરત ભાઈના ચરણોમાં પડી ગયા. તે સમયે રામને અત્યંત પ્રિયવચન બોલીને તેને રાજયગ્રહણ કરવા માટે પ્રાર્થના કરી. ત્યારે રામે શ્યામવર્ણ કમલનયન ભાઈ ભરતને ઉભો કરી ખોળામાં બેસાડી દીધા અને મદમત હંસની સમાન મધુરસ્વરમાં સ્વયં કહેવા લાગ્યા.૨૩૪

"ચંદ્રમાંથી તેની પ્રભા અલગ થઈ જાય, હિમાલય હિમનો પરિત્યાગ કરી શકે અથવા સમુદ્ર પોતાની સીમાને ઓળંગી આગળ વધી જાય પરંતુ હું પિતાજીની પ્રતિજ્ઞા તોડી શકું નહિ."૨૩૫

જે સૂર્ય સમાન તેજસ્વી છે તથા જેનું દર્શન પ્રતિપદાના ચંદ્રમાની માફક આહલાદક છે તે કૌશલ્યાનંદન રામને આ પ્રકારે ભરતે કહ્યું. "હે આર્ય આ બે સૂવર્ણભૂષિત પાદુકાઓ આપના ચરણોમાં અર્પિત છે. આપ તેના પર આપના ચરણો રાખો. તે જ સંપૂર્ણ જગતના યોગક્ષેમનું નિર્વાહ કરશે."૨૩૬

ત્યારે મહાતેજસ્વી પુરુષસિંહ રામે તે પાદુકાઓ પર ચડયા અને ફરી તેને અલગ કરી દીધી પછી મહાત્મા ભરતને સોંપી દીધી.૨૩૭

પછી પાદુકાઓને પ્રણામ કરી ભરતે રામને કહ્યું - "હે વીર રઘુનંદન ! હું પણ ચોદવર્ષ સુધી જટા અને ચીર ધારણ કરી ક્ષુભ-મૂળનું ભોજન કરતાં આપના આગમનની પ્રતિક્ષામાં નગરની બહાર રહીશ. હે પરંતપ ! આટલા દિવસો સુધી રાજ્યનો સમગ્ર ભાર આપની આ ચરણ પાદુકાઓ પર રાખી હું આપની પ્રતિક્ષા કરીશ."૨૩૮

આમ અહીં ભરતનો રામ પ્રત્યેનો અનન્ય પ્રેમ જોવા મળે છે. રામ દ્વારા રાજ્યનો અસ્થિકાર કરતાં ભરત ખૂબ જ વિષાદ અનુભવે છે. અહીં તેમની વેદના ચરમસીમાએ પહોંચે છે. ફરી તેમને મનાવે છે છેવટે તેમની ચરણપાદુકાઓ માંગી ચરણપાદુકાઓ રાજ્ય સિંહાસન પર સ્થાપિત કરી પોતે પણ અયોધ્યા બહાર જ જીવન ગાળશે તેવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

(XVI) અયોધ્યાની દુરાવસ્થા જોઈને ભરતનો વિષાદ :

ત્યારબાદ પ્રભાવશાળી મહાયશસ્વી ભરતે સ્નિગ્ધ ગંભીર ધોષથી યુક્ત રથ દ્વારા યાત્રા કરી ઝડપથી અયોધ્યામાં પ્રવેશ કર્યો, તે સમયે ત્યાં બિલાડીઓ અને ઘુવડો ત્યાં વિહરી રહ્યાં હતાં. ઘરોના કમાંડો બંધ હતા. સમગ્ર નગરમાં અંધકાર છવાય રહ્યો હતો. પ્રકાશ ન હોવાના કારણે તે નગરી કૃષ્ણપક્ષની કાળીરાત્રિ સમાન જણાય આવતી હતી.૨૩૯

અયોધ્યાની આવી સ્થિતિ જોઈને રથમાં બેઠેલાં શ્રીમાન દશરથનંદન ભરતે તે સમયે શ્રેષ્ઠ રથના સંચાલક કરવાવાળા સારથી સુમંત્રને આ પ્રકારે કહ્યું,

"હવે અયોધ્યામાં પહેલાંની માફક સર્વત્ર ફેલાયેલ ગાવાનો અને વાંજિત્રોનો ગંભીર નાદ સંભળાતો નથી, એ કેવી કષ્ટની વાત છે ?" ૨૪૦ "રામના શોકથી પીડિત થયેલ આ નગરમાં હવે વિવિધ પ્રકારના ઉત્સવ થતાં નથી, હવે અવશ્ય આ નગરીની સમગ્ર શોભા મારા ભાઈની સાથે જ ચાલી ગઈ છે."૨૪૧

"હવે અયોધ્યાની મોટી મોટી સડકો હર્ષથી ઉછળી ચાલતા મનોહર વેષધારી તરુણોના શુભાગમનથી શોભા પામતી નથી."૨૪૨

આ પ્રકારે સારથી સાથે વાતચીત કરતાં દુઃખી ભરત તે સમયે સિંહ વગરની ગુફાની માફક રાજા દશરથ વગરના પિતાના નિવાસસ્થાને રાજમહેલમાં ગયા. જેમ સૂર્ય છૂપાઈ જવાથી દિવસની શોભા નષ્ટ થઈ જાય છે અને દેવતાઓ શોક કરવા લાગે છે, તે પ્રકારે તે સમયે તે અંતઃપુર શોભા વગરનું લાગતું હતું અને ત્યાંના લોકો શોકમગ્ન હતાં. તે સર્વની તરફથી સ્વચ્છતા અને સજાવટ વગરનું તેને જોઈને ભરત ઘેર્યવાન હોવા છતાં પણ અત્યંત દુઃખી બની આંસુઓ વહાવવા લાગ્યા.૨૪૩

આમ અયોધ્યાને રામ વગરની દુઃખી જોઈને ભરત અત્યંત શોકમગ્ન બનીને વિષાદની ગર્તામાં ઘડેલાય જાય છે. તેમજ અહીં ભરતની ઉદ્ધિગ્ન મનોદશા પણ જોઈ શકાય છે.

(૩) **વિભીષણની આંતરવ્યથા :**

(૧) **વિભીષણ દ્વારા સીતાને પાછા સોંપવા રાવણને વિનંતી :**

હાથોમાં અસ્ત્રશસ્ત્ર લઈને ઉભા થયલાં તે સર્વ રાક્ષસોને જવા માટે તૈયાર થયેલાં જોઈને વિભીષણે તેમને રોક્યા અને ફરી તેમને બેસાડી હાથ જોડીને રાવણને કહ્યું "હે તાત ! જે મનોરથ સામ, દામ અને ભેદ આ ત્રણેય ઉપાયોથી પ્રાપ્ત ન થાય તો તેની પ્રાપ્તિ માટે નીતિશાસ્ત્રના જ્ઞાતા મનીષી વિદ્વાનોએ પરાક્રમ કરીને યોગ્ય અવસર બતાવ્યો છે."૨૪૪

"રામચંદ્રજી બેખબર નથી, તે વિજયની ઈચ્છાથી આવી રહ્યા છે. તેમની સાથે સેના પણ છે. તેમણે ક્રોધને સર્વથા જીતી લીધો છે. માટે તે સર્વથા દુર્જય છે. આવા અજેયવીરને તમે લોકો પરાસ્ત કરવા ઈચ્છો છો.?"૨૪૫

"રામચંદ્રજીએ પહેલાં રાક્ષસરાજ રાવણનો એવો કયો અપરાધ કર્યો હતો જેથી તે યશસ્વી, મહાત્માની પત્નીને જનસ્થાનમાંથી અપહરણ કરી લાવ્યા ?" ૨૪૬

"જો તમે કહેતા હો કે તેણે ખરને માર્યો હતો તો તે યોગ્ય નથી. કારણ કે ખર અત્યાચારી હતો. તેણે સ્વયં જ તેમને મારવા માટે તેમની ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. માટે રામે રણભૂમિમાં તેનો વધ કર્યો, કારણ કે પ્રત્યેક પ્રાણીને યથાશક્તિ પોતાના પ્રાણોની

રક્ષા અવશ્ય કરવી જોઈએ."૨૪૭

"જો તમે આ કારણે સીતાને હરી લાવ્યા હોય તો તેને જલ્દી પાછી સોંપી દેવી જોઈએ. અન્યથા આપણા લોકો ઉપર મોટો ભય આવી શકે છે. જે કર્મનું ફળ કેવળ કલહ જ હોય તે કરવાથી શું લાભ ?"૨૪૮ "રામ મહાન ધર્માત્મા અને પરાક્રમી છે. તેમની સાથે વ્યર્થ વેર કરવું ઉચિત નથી. મિથિલેશકુમારી સીતાને તેમને સોંપી દેવી જોઈએ."૨૪૯

"જ્યાં સુધી હાથી, ઘોડાઓ અને અનેક રત્નોથી ભરેલા આ લંકાપુરીને રામ પોતાના બાણો દ્વારા વિદવંશ કરી ન નાંખે ત્યાં સુધીમાં મૈથિલીને પાછી સોંપી દયો. જ્યાં સુધી અત્યંત ભયંકર વિશાલ અને દુર્જય વાનરવાહિની આપણી લંકાને પદદલિત ન કરે ત્યાં સુધીમાં સીતાને પાછી સોંપી દેવી."૨૫૦

"જો રામની પ્રાણવલ્લભા સીતાને આપણે લોકો સ્વયં જ પાછી સોંપીશું નહિ તો આ લંકાપૂરી નષ્ટ થઈ જશે અને સમસ્ત શૂરવીર રાક્ષસ માર્યા જશે."૨૫૧ "આપ મારા મોટાભાઈ છો. તેથી હું આપને વિનયપૂર્વક પ્રસન્ન કરવા ઈચ્છું છું. આપ મારી વાત માની લ્યો. હું આપના હિત માટે સત્ય વાત કરવા ઈચ્છું. આપ રામને તેની પત્ની સીતા પાછી આપી દયો."૨૫૨

"રાજકુમાર રામ જ્યાં સુધી આપના વધ માટે શરદ કાળના સૂર્યના કિરણોની જેમ તેજસ્વી, ઉજ્જવલ, અગ્રભાગે પાંખોથી સુશોભીત, સુદ્ઢ તથા અમોઘ બાણોની વર્ષા કરે તે પહેલાં આપ તે દશરથનંદનની સેવામાં મિથિલેશકુમારી સીતાને સોંપી દયો."૨૫૩

"ભાઈ ! આપ ક્રોધને ત્યાગી દયો, કારણ કે તે સુખ અને ધર્મનો નાશ કરવાવાળો છે. ધર્મનું સેવન કરો, કારણ કે સુખ અને સુચશને તે વધારે છે. અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ. જેથી અમે પુત્ર અને બંધુ - બાંધવો સહિત જીવિત રહી શકીએ. આ દ્વષ્ટિથી મારી પ્રાર્થના છે કે આપ દશરથનંદન રામના હાથમાં મિથિલેશકુમારી સીતાને પાછી સોંપી દયો."૨૫૪

રામાયણનાં કેટલાંક પાત્રો એવાં છે કે તરત જ એમનાં પ્રેમમાં પડી જવાય. વિભીષણ

રામકથાનું એક એવું જ રળિયામણું પાત્ર છે. રાવણનો એ નાનો ભાઈ પણ રાક્ષસ જ હતો, પરંતુ એ આપ જુદી માટીનો રાક્ષસ હતો. રાવણ આસુરી વૃત્તિઓનો મૂર્તિમંત પ્રતિનિધિ હતો, જ્યારે વિભીષણમાં દેવીવૃત્તિઓનું અજવાળું લંકામાં રહેવા છતાં ઓસરું ન હતું. ૨૫૫

રાવણ સીતાને છળકપટથી હરી લાવ્યો તે દિવસથી વિભીષણ દુઃખી હતો. મોટાભાઈ રાવણ પ્રત્યે એને અપાર સ્નેહ હતો અને તેથી રાવણના ભવિષ્ય અંગે મનોમન ચિંતિત હતો. ૨૫૬

આમ રાવણનો લઘુભ્રાતા વિભીષણના અંતરની વેદના અહીં પ્રગટ થાય છે. તેને તેનાં મોટાભાઈ રાવણ લંકાના પોતાના સ્વજનોની ચિંતા છે. તેના વિનાશના ભયમાત્રથી તે કંપી ઉઠે છે. તેથી હૃદય આંતરનાદ કરી ઉઠે છે, માટે તે રાવણને સમજાવી સીતાને રામને સોંપી દેવા માટે વારંવાર વિનંતી કરે છે કારણ કે તેને રાક્ષસવંશની ચિંતા કોરી ખાય છે.

(11) વિભીષણનો લંકા ત્યાગ :

રાવણના માથા ઉપર કાળ મંડરાય રહ્યો હતો. માટે તેને સુંદર અર્થથી યુક્ત અને હિતકારક વાત કહેવા છતાં પણ વિભીષણને રાવણે કઠોરવાણીમાં કહ્યું “હે નિશાચર ! જે જયેષ્ઠ હોવાના કારણે રાજ્ય મેળવી સર્વોમાં પ્રધાન બની ગયો છે. રાજ્યકાર્ય સારી રીતે ચલાવી રહ્યો છે અને વિદ્વાન ધર્મશીલ તથા શૂરવીર છે તેને પણ કુટુંબીજન અપમાનિત કરે છે અને આ સમયે તેને નીચો દેખાડવાની ચેષ્ટા કરે છે ?” ૨૫૭

“જેમ ભમરો ખૂબ જ પ્રસન્નતાથી રસ પીવે છે છતાં ત્યાં રહેતો નથી. તે પ્રકારે અનાર્યોમાં સુહૃદ્યજનોચિત સ્નેહ ટકી શકે નહિ તું પણ આવો જ અનાથ છે. ૨૫૮ “હે કલંકિત નિશાચર ! જે તારા સિવાય બીજો કોઈ રાક્ષસ આવી વાતો કરતો હોય તો તરત જ તે પોતાના પ્રાણોથી હાથ ધોઈ નાંખત.” ૨૫૯

વિભીષણ ન્યાયાનુકુલ વાત કરી રહ્યા હતાં. છતાં પણ રાવણે જ્યારે તેને એવા

કઠોરવચનો કહ્યા ત્યારે તે હાથમાં ગદા લઈને અન્ય ચાર રાક્ષસોની સાથે તે જ સમયે ઉછળીને આકાશમાં ચાલ્યા ગયા.૨૬૦

તે સમયે અંતરીક્ષમાં ઉભેલાં તેજસ્વી ભાઈ વિભીષણે ક્રુપિત થઈને રાક્ષસરાજ રાવણને કહ્યું "હે રાજન તમારી બુદ્ધિ ભ્રમમાં પડી છે. તમે ધર્મના માર્ગ પર નથી. તમે મારા મોટાભાઈ હોવાના કારણે તમે પિતા સમાન આદરણીય છો, માટે મને જે જે લાગ્યું તે કહ્યું. પરંતુ અગ્ર જ હોવા છતાં પણ તમારા આ કઠોર વચન ક્યારેય સહન નહીં કરી શકું."૨૬૧

"હે રાજન સદાપ્રિય લાગવાવાળા, મીઠીમીઠી વાતો કહેવાવાળા લોકો તો સુગમતાથી મળી શકે છે. પરંતુ જે સાંભળવામાં અપ્રિય પરંતુ પરિણામમાં હિતકારક હોય એવી વાત કહેવાવાળાં અને સાંભળવાવાળા દુર્લભ હોય છે."૨૬૨

"હે રાક્ષસરાજ ! હું તમારું હિત ઈચ્છું છું, માટે જે પણ કહ્યું તે જો તમને સારું નહિ લાગે તે મને તે માટે ક્ષમા કરી દો. કારણ કે તમે મારા મોટાભાઈ છો. હવે તમે પોતાની તથા રાક્ષસો સહિત આ સમસ્ત લંકાપુરીની બધી રીતે રક્ષા કરો. તમારું કલ્યાણ થાય. હવે હું અહીંથી ચાલ્યો જઈશ. તમે મારા વગર સુખી થાવો."૨૬૩

"હે નિશાચર ! હું તમારો હિતેચ્છું છું. માટે હું તમને વારંવાર અનુચિત માર્ગ પર ચાલવાથી રોકું છું. પરંતુ તમને મારી વાત સારી લાગતી નથી. વાસ્તવમાં જે લોકાનું આયુષ્ય સમાપ્ત થઈ જાય છે તે જીવનના અંતકાળમાં પોતાના સદ્ગુણોની કહેલી હિતકારક વાત પણ માનતા નથી."૨૬૪

મોટાભાઈ સાથે વાતો થઈ પછી વિભીષણ વિચારતો જ રહ્યો. એ આખી રાત ઊંઘી ન શક્યો. એક બાજુ સગો ભાઈ હતો અને બીજી બાજુ સાક્ષાત્ સત્ય હતું. કરવું શું ? વિભીષણ તાણપૂર્વક બે બાબતોની વચ્ચે ભિડાઈ રહ્યો હતો. બંધુધર્મ અને સત્યધર્મ એને મોટાભાઈ રાવણને પ્રત્યે સ્નેહ હતો. રાવણની આજ્ઞા એને મન આખરી હતી. સ્નેહ અને સત્ય વચ્ચે આકરી પસંદગી કરવાની ક્ષણ આવી પહોંચી.૨૬૫

અહીં વિભીષણ લંકાનો ત્યાગ કરે છે. છતાં તેના મનમાં રાક્ષસ વંશની ચિંતા છે. તેના હિત માટે તેઓ સર્વનો ત્યાગ કરવાનો નિર્ણય કરે છે. રાવણના કઠોર વચનોથી તેનું હૃદય કકળી ઉઠે છે અને આંતરવ્યથા અનુભવે છે.

(111) વિભીષણનો વિલાપ :

શ્રીરામ અને લક્ષ્મણના શરીરને બાણોથી વ્યાપ્ત થયેલાં જોઈ ધર્માત્મા વિભીષણને તે સમયે વ્યથા ઉત્પન્ન થઈ. તેમણે જળથી ભીંજાયેલા તે બંને ભાઈઓની આંખો લુછી અને મનમાં ને મનમાં શોકથી પીડિત બનીને તે વિલાપ કરવા લાગ્યા.૨૬૬

“અરેરે ! જેમને યુદ્ધ વધારે પ્રિય હતું અને જે બલવિક્રમથી સંપન્ન હતા તે જ બંને ભાઈઓ રામ અને લક્ષ્મણ માયાથી યુદ્ધ કરવાવાળા રાક્ષસો દ્વારા આ અવસ્થાને પામ્યા છે.”૨૬૭

“આ બંને વીર સરળતાપૂર્વક પરાક્રમ પ્રકટ કરી રહ્યા હતા. પરંતુ ભાઈના આ દુરાત્મા કુપુત્રે પોતાની કુટીલ રાક્ષસી બુદ્ધિથી આ બંનેની સાથે કપટ કર્યું છે. આ બંનેના શરીર બાણો દ્વારા પૂર્ણતઃ છેદાઈ ગયા છે, તે બંને ભાઈ લોહીથી ભીના થયેલાં છે. અને આ અવસ્થામાં પૃથ્વી પર સૂતેલાં તે બંને રાજકુમાર કાંટાઓથી ભરાયેલાં સાહિ નામના જંતુ જેવા દેખાય છે.૨૬૮

“જેમના બળ પરાક્રમનો આશ્રય લઈને મેં લંકાના રાજ્ય ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થવાની અભિલાષા કરી હતી તે બંને ભાઈઓ પુરુષ શિરોમણી રામ અને લક્ષ્મણ દેહ ત્યાગ માટે સૂતાં છે. આજે હું જીવતે જીવ મરી ગયો. મારો રાજ્યાભિષેકનો મનોરથ નષ્ટ થઈ ગયો. શત્રુ રાવણે જે સીતાને પાછી ના સોંપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઈ તેના પુત્રે તેને સફલ મનોરથ વાળો બનાવી દીધો.”૨૬૯

આ પ્રકારે વિલાપ કરતાં વિભીષણને હૃદયે લગાવીને શક્તિશાળી વાનરરાજ સુગ્રીવે તેમને કહ્યું. “હે ધર્મજ્ઞ તમને લંકા રાજ્ય અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે. એમાં શંકા નથી. પુત્ર સહિત

રાવણ અહીં પોતાની કામના પૂર્ણ કરી શકશે નહિ."૨૭૦

આમ વિભીષણ રામ-લક્ષ્મણને અચેત થયેલાં જોઈને વિલાપ કરે છે. ઉત્તમ સ્વજન, ઉત્તમમિત્ર ગુમાવ્યાનો અહેસાસ થયો છે. સાથેસાથે લંકાધિપતિ બનવાનું સ્વપ્ન રોળાય જાય છે તેની પણ તે આંતરવ્યથા અનુભવે છે.

(IV) રાવણવધ અને વિભીષણ વિલાપ :

પરાજિત થયેલાં ભાઈને મૃત્યુ પામેલો રણભૂમિ ઉપર પડેલો જોઈને વિભીષણનું હૃદય શોકના વેગથી વ્યાકુળ બની ગયું અને તે વિલાપ કરવા લાગ્યા.૨૭૧

"અરે વિખ્યાત પરાક્રમવીર ભાઈ દશાનન હાય રે ! કાર્યકુશલ, નીતિજ્ઞ, તમે તો હંમેશા બહુમૂલ્ય પથારીઓમાં શયન કરતાં હતાં. આજે આ પ્રકારે મૃત્યુ પામી ભૂમિ પર કેમ પડ્યા છો ? "હે વીર ! તમારા બાજુબંધથી વિભૂષિત બંને વિશાળ ભૂજાઓ નિશ્ચિષ્ટ કેમ બની ગઈ છે ? તમે તેના ફેલાવી કેમ પડ્યા છો ? તમારા મસ્તક ઉપર મુકટ જે સૂર્યસમાન તેજસ્વી છે તે અહીં ફેંકાઈને કેમ પડ્યો છે ?" ૨૭૨

"હે વીરવર ! આજે તમારાં ઉપર એ જ સંકટ આવી પડ્યું છે. જે અંગે મેં તમને પહેલાં સૂચિત કર્યું હતું, પરંતુ તે સમયે કામ અને મોહને વશીભૂત થવાથી તમને મારી વાત ગમી ન હતી. અહંકારના કારણે, પ્રહસ્તે, ઈન્દ્રજીતે, બીજા લોકોએ, અતિરથી, કુંભકર્ણો, અતિકાચે, નરાન્તકે અને સ્વયં આપે મારી વાતને અધિક મહત્વ આપ્યું ન હતું, તેનું જ આ ફળ આપની સામે આવ્યું છે."૨૭૩

"આજે શસ્ત્રઘારિયોમાં શ્રેષ્ઠ આ વીર રાવણને ઘરાશયી થવાથી સુંદર નીતિ ઉપર ચાલવાવાળા લોકોની મર્યાદા તૂટી ગઈ. ધર્મનું મૂર્તિમાન વિગ્રહ ચાલ્યું ગયું. સત્વનું સંગ્રહસ્થાન નષ્ટ થઈ ગયું, સુંદર હાથ ચલાવવાવાળા વીરોનો સહારો ચાલ્યો ગયો, સૂર્ય પૃથ્વી પર પડી ગયો, ચંદ્રમાં અંધકારમાં ડૂબી ગયો, પ્રજવલિત આગ બુજાઈ ગઈ અને સમગ્ર ઉત્સાહ નિર્રથક બની ગયો."૨૭૪

“રણભૂમિની ધૂળમાં રાક્ષસ શિરોમણી રાવણના સૂઈ જવાથી આ લોકનો આધાર અને બળ સમાપ્ત થઈ ગયા, હવે અહીં શું બાકી રહી ગયું ? અરેરે ! ઘેર્ય જ જેનું પર્ણ હતું, હઠ જ સુંદર ફૂલ હતું. તપશ્ચર્યા જ બળ હતુ અને શોર્ય જ મૂળ હતું, તે રાક્ષસરાજ રાવણરૂપી મહાન વૃક્ષને આજે રણભૂમિમાં રાઘવેન્દ્રરૂપી પ્રચંડવાયુ એ ઘવસ્ત કરી નાંખ્યું.”૨૭૫

“તેજ જ જેનાં દાંત હતા, વંશપરંપરા જ પૃષ્ઠભાગ હતું. ક્રોધ જ ચરણ આદિ અંગ હતું અને પ્રસાદ જ શુંડ-દંડ હતું. તે રાવણરૂપી ગંધહસ્તી આજે ઈક્ષ્વાકુવંશી શ્રીરામરૂપી સિંહના દ્વારા શરીરને વિદીર્ણ કરી નાંખવાથી હંમેશાને માટે પૃથ્વી પર સૂઈ ગયું છે.”૨૭૬

“પરાક્રમ અને ઉત્સાહ જેની આગળ વધતી જવાળાઓની સમાન હતાં. નિશ્વાસ જ ધુમાડો હતો અને પોતાનું બળ જ પ્રતાપ હતું તે રાક્ષસ રાવણરૂપી પ્રતાપી અગ્નિને આ સમયે યુદ્ધસ્થળમાં શ્રીરામરૂપી મેઘે ઓલવી નાખી.”૨૭૭

“રાક્ષસ સૈનિક જેની પૂંછડી, કોઠ અને શીંગડા હતાં. જે શત્રુઓ પર વિજય મેળવનાર હતો તથા પરાક્રમ અને ઉત્સાહ આદી પ્રકટ કરવામાં જે વાયુસમાન હતો. ચપલતારૂપી આંખ તથા કાનથી યુક્ત તે રાક્ષસરાજ રાવણરૂપી સાંઢ મહારાજ શ્રીરામરૂપી વ્યાઘ્ર દ્વારા માર્યા જવાથી નષ્ટ થઈ ગયા.”૨૭૮

જેનાથી અર્થ નિશ્ચિત પ્રગટ થાય છે એવી યુક્તિસંગત વાત કહેતા શોકમગ્ન વિભીષણને આ સમયે ભગવાનશ્રી રામે કહ્યું “હે વિભીષણ ! આ રાવણ સમરાંગણમાં અસમર્થ બની મારવામાં આવ્યો નથી. તેણે પ્રચંડ પરાક્રમ પ્રગટ કર્યું છે. તેનો ઉત્સાહ ખૂબ જ વધી ગયો હતો. તેને મૃત્યુનો ભય ન હતો. પણ ભાગ્યવસાત તે રણભૂમિમાં ઘરાશયી થયો છે.”૨૭૯

“જે લોકો પોતાની અભ્યુદયની ઈચ્છાથી ક્ષત્રિયધર્મમાં સ્થિર રહીને સમરાંગણમાં માર્યા જાય છે. આ પ્રકારે નષ્ટ થવાવાળા લોકોના વિષયમાં શોક ન કરવો જોઈએ. જે બુદ્ધિમાન વીરે ઈન્દ્રસહિત ત્રણેયે લોકોને યુદ્ધમાં ભયભીત કરી રાખ્યાં હતા.તે આ સમયે કાળને આઘીન બની ગયા હોય તેનાં માટે શોક કરવાનો અવસર નથી.”૨૮૦

“યુદ્ધમાં કોઈને હંમેશા વિજય ન મળે એવું પહેલાં પણ ક્યારેય થયું નથી. વીરપુરુષ સંગ્રામમાં યા તો શત્રુઓ દ્વારા માર્યા જાય છે. અથવા સ્વયં જ શત્રુઓ ને મારી નાંખવામાં આવે છે.”૨૮૧

“આજે રાવણને જે ગતિ પ્રાપ્ત થઈ છે તે પૂર્વકાળમાં મહાપુરુષો દ્વારા બતાવેલી ઉત્તમગતિ છે. ક્ષાત્રવૃત્તિનો આશ્રય લેનાર વીરો માટે તો આ આદરની વસ્તુ છે. ક્ષત્રિય વૃત્તિથી રહેવાવાળા વીરપુરુષ જો યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામે તો તે શોકને યોગ્ય નથી. આ શાસ્ત્રની સિદ્ધાંત છે.”૨૮૨

“શાસ્ત્રના આ નિશ્ચય ઉપર વિચાર કરી સાત્વિક બુદ્ધિનો આશ્રય લઈ તમે નિશ્ચિત થઈ જાઓ અને હવે આગળ જે કાંઈ પ્રેત-સંસ્કાર આદિ કાર્ય કરવાનું હોય, તેનાં વિશે વિચાર કરો.”૨૮૩

પરમ પરાક્રમી રાજકુમાર રામે આમ કહ્યું ત્યારે શોક સંતપ્ત થયેલાં વિભીષણો તેમને પોતાના ભાઈના માટે હિતકારક વાત કહી “હે ભગવન ! પૂર્વકાળમાં યુદ્ધના અવસરોના સમયે સમસ્ત દેવતાઓ તથા ઈન્દ્રે પણ ક્યારેય પીછે હટ કરાવ્યા ન હતા. જેમ સમુદ્ર પોતાની તટભૂમિ સુધી જઈને શાંત થઈ જાય તેમ તે રાવણ આજે રણભૂમિમાં આપ સાથે ટક્કર લઈને શાંત થઈ ગયો.”૨૮૪

“તેણે યાચકોને દાન કર્યું. ભોગ ભોગવ્યા અને ભૃત્યોનું ભરણપોષણ કર્યું હતું. મિત્રોને ઘન અર્પિત કર્યું અને શત્રુઓ પાસેથી વેરનો બદલો લીધો. તે રાવણ અગ્નિહોત્રી, મહાતપસ્વી, વેદાન્તવેતા તથા યજ્ઞ-યજ્ઞાદિ કર્મોમાં શ્રેષ્ઠ, શૂરવીર, કર્મવીર રહ્યા છે. હવે તે પ્રેમભાવને પ્રાપ્ત થયા છે, માટે હવે હું આપની કૃપાથી તેમનું પ્રેતકાર્ય કરવા ઈચ્છું છું.”૨૮૫

વિભીષણના ક્રુણાજનક વચનો સારી રીતે સમજી ઉદારચેતા રાજકુમાર મહાત્મા રામે તેમને રાવણ તે માટે સ્વર્ગાદિ ઉત્તમ લોકોની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળા અંત્યેષ્ઠિકર્મ કરવાની આજ્ઞા આપી. તે બોલ્યા “હે વિભીષણ ! વેર જીવનકાળ સુધી જ રહે છે. મૃત્યુ બાદ તે

વેરનો અંત થઈ જાય છે. હવે અમારું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ રહ્યું છે. માટે હવે તમે તેનો સંસ્કાર કરો. આ સમયે આ જે તમારા સ્નેહપાત્ર છે, તે પ્રકારે મારો પણ સ્નેહભાજન છે.'૨૮૬

રાવણનું શબ રણભૂમિ પર પડ્યું છે. રાવણ પડ્યો ત્યારે શોકમગ્ન વિભીષણે વિલાપ કર્યો. વિભીષણ આખરે તો રાવણનો નાનો ભાઈ હતો. રડી લીધા પછી શોક હળવો થયો ત્યારે વિભીષણ રાવણને તટસ્થપણે જોતો રહ્યો પણ પછી લાગણીને સ્થાને તર્ક ચડી બેઠો.૨૮૭

રાવણ પડ્યો એ સમાચાર મળ્યા કે તરત જ વિભીષણ પણ ત્યાં દોડી આવ્યો. તેની આંખમાંથી આંસુઓની ધારાઓ ચાલી. તેનું મન ઘડીભર વિહવળ બની ગયું; તેની આંખે અંધારાં આવ્યા. તે એકદમ બેસી ગયો. તેનાથી ન રહેવાયું. "મહારાજ તમારું મૃત્યુ તમને કેવું શોભે છે ? રાવણ મોટાભાઈ ! તમે મારું ન માન્યુ તે ન જ માન્યુ ! "મહારાજ રામચંદ્ર તરફ જઈને વિભીષણ બોલ્યો ! "રાવણનો ત્યાગ કરી આપનું શરણ મેં લીધું તેમાં મારી જેટલી સ્વાર્થબુદ્ધિ હોય તે બધી આજે મોટાભાઈને ચરણે ધરીને હું મોકળો થાઉં છું. મારે લંકાનું રાજ્ય ન જોઈએ."૨૮૮

આમ અહીં વિભીષણનો રાવણ પ્રત્યેનો જે અનુરાગ છે તે અહીં જોવા મળે છે. અનુરાગાસક્ત બની વિભીષણ રાવણ માટે વિલાપ કરે છે. તેના વિલાપમાં તેની હૃદયની આંતરવ્યથા જોવા મળે છે. તેનાં મોટા ભાઈના વિવિધ પરાક્રમો વર્ણવીને તેના ભાઈ પ્રત્યેનો પ્રેમ પ્રગટ કરે છે. સાથે-સાથે પોતાનું કહ્યું રાવણે માન્યું નહી તેનું પણ તેને દુઃખ થયું તેમ જણાવી તે વિલાપ કરે છે.

(4) **મંદોદરીની આંતરવ્યથા**

(1) **મંદોદરીની મનોવ્યથા :**

ચોતરા પરના રત્નજડિત આસન પર બેસતાં બેસતાં વિભીષણ બોલ્યા - "હે મંદોદરી

આ આસન પર બેસો. આજે લાંબે વખતે આપણે ભેગા થયા છીએ. એટલે નિરાંતે થોડીક વાતો કરી લઈએ. ત્યારે મંદોદરી કહે છે. 'હું દાનવપુત્રી છું. છતાંય માનવીને શું શોભે, શું ન શોભે એ સમજી શકું છું. મહારાજ દરરોજ એક પ્રદેશને ઉજાડ કરી આવે છે અને ત્યાંની બહેન-દીકરીઓને પોતાના ભોગ માટે પકડી લાવે છે. ત્યારે મારું કાળજું કક્કળી ઉઠે છે.' ૨૮૯

મંદોદરી વિભીષણને કહે છે "તમારી આવી મોટી વાતો હું શું સમજું ? મને તો આનું પરિણામ સારું નથી લાગતું. આ દેવ-દાનવ ગાંધર્વ કન્યાઓનાં આંસુઓને એકઠા કરો તો મોટો મહાસાગર ભરાય. એ બધાં આંસુઓ ભલે મહારાજના તાપથી સુકાઈ જતાં હોય, પણ એક દિવસ એ આંસુઓ આપણે કોઈ સમજી ન શકીએ તેવી રીતે લંકાના પાયા ઉખેડી નાંખશે એમાં મને શંકા નથી. આજે તો મહારાજના પ્રચંડ બળ પાસે નિર્બળ દેખાતી આ બહેન-દીકરીઓ કશુંય બોલી શકતી નથી; પણ એમનાં હૈયાની ઝાળ એક દિવસ આપણી આખી લંકાને સળગાવી દેશે એમ નિશ્ચિત માનજો." ૨૯૦

મંદોદરીને ઓળખ્યા વગર રામાયણનું પારાયણ અધૂરું જાણવું. મંદોદરી દુઃખી સન્નારી હતી એમ કહેવામાં અર્ધસત્ય રહેલું છે. એ એક એવો યુગ હતો જેમાં દુઃખી સ્ત્રી પોતાના દુઃખને પણ પવિત્ર ગણીને ચાલે. મંદોદરીને કોઈએ એના દુઃખ વિશે પૂછ્યું હોય તો એણે જરૂર કહ્યું હોત "સમર્થ પતિ જીવંત હોય ત્યાં સુધી હું અખંડ સૌભાગ્યવતી છું." ૨૯૧

અંતઃ પુર અને અંતકરણ વચ્ચેનો તફાવત ખૂબ જ સૂક્ષ્મ છે. મંદોદરી અને રાવણ વચ્ચે પૂરો મનમેળ હતો. મંદોદરી રાવણને પ્રેમ કરનારી તથા એના સુખે સુખી તથા એના દુઃખે દુઃખી થનારી પટરાણી હતી. અંતઃપુરમાં એનો શબ્દ આખરી હતો. રાવણે કદી એને રંજાડી ન હતી. રાવણ પણ મંદોદરીને પ્રેમ કરનારો પતિ હતો. ૨૯૨

મંદોદરી દુનિયાની એવી બધી સ્ત્રીઓની પ્રતિનિધિ છે જે પોતાના પતિને સંપૂર્ણપણે વફાદાર છે, પરંતુ જેનો પતિ અન્ય કોઈ સ્ત્રીને પોતાનું 'ચિંતનસર્વસ્વ' આપી ચૂક્યો છે. એ પતિ સદ્ગુણો વગરનો હોય એવું પણ નથી. સ્ત્રીની ઝંખના સદ્ગુણી પતિ મેળવવામાં

જ સમાઈ જતી નથી. પ્રથમતમ ઝંખના તો એવો પ્રિયતમ પામવાની હોય છે. જે પોતાના હોય, માત્ર પોતાના જ હોય. જ્યારથી લંકામાં સીતાને ઉપાડી લાવવામાં આવી ત્યારથી રાવણનું મન સીતામય બની ગયું હતું. મંદોદરી બોલતી ન હતી, પરંતુ બધું સમજતી હતી. એ જાણી ગઈ હતી કે પોતાનો પતિ રાવણ ચોવીસે કલાક સીતાના વિચારોમાં ખોવાયેલો રહે છે. મંદોદરીનો માંહ્યલો આ વાતે નારાજ હતો. એ માંહ્યલાની વેદના મૂગી હતી, પરંતુ અસહ્ય હતી. આવી વેદના આજે પણ જીવે છે, તેથી મંદોદરી પણ જીવે છે.૨૯૩

આમ અહીં મંદોદરીની મનોવ્યથા વ્યક્ત થઈ છે. મંદોદરીનું મનોમંથન એજ મંદોદરીની મનોવ્યથા છે. તેની વ્યથા રાવણ સમજી શકતો નથી. રાવણ તરફનો તેનો અનન્ય પ્રેમ મંદોદરીને વ્યથામાટે પ્રેરે છે.

(II) મંદોદરી-રાવણ સંવાદ :

તુલસીદાસે મંદોદરી અને રાવણ વચ્ચેના સંવાદનું સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે. વાલ્મીકિએ મંદોદરીના મુખે શાણા શબ્દો મૂક્યા નથી. મંદોદરી પતિપરાયણ સ્ત્રી હોવા ઉપરાંત અત્યંત સમજી નારી છે. રાક્ષસોએ દોડતા જઈને રાવણને સમાચાર આપ્યા કે, સાગર પર સેતુબંધ તૈયાર કર્યા બાદ રામની સેના લંકાના પાદરમાં આવી પહોંચી છે. આ સમાચાર સાંભળીને રાવણ બોલી ઉઠ્યો 'શું ખરેખર સાગર જેવા સાગરને બાંધી લીધો ?' રાવણ પોતાની વ્યાકુળતાને પામી ગયો. મંદોદરીને બધી વાતની ખબર પડી જાય છે. અહંકારમાં ડૂબેલા પતિને સમજાવવાનું કામ કઠણ હોય છે, પરંતુ મંદોદરી હાથ પકડીને રાવણને પ્રેમપૂર્વક મહેલમાં લઈ જાય છે અને અત્યંત મધુર વાણીમાં કહે છે.

"હે પ્રિયતમ ! ક્રોધ બાજુએ રાખીને વાત સાંભળો. હે નાથ ! જેને બુદ્ધિ અને બળથી જીતી શકીએ તેની સાથે વેર બાધવું પોસાય ? પરંતુ તમારી અને રામની વચ્ચે તો આગિયા અને સૂરજ વચ્ચે હોય એટલો તફાવત છે."૨૯૪

મંદોદરીની વાત વિચારવા જેવી છે. પરંતુ રાવણ એની વાત સાંભળે ખરો ? મંદોદરી

રામને અવતાર ગણાવીને રાવણ આગળ રામના પરાક્રમો ગણાવે છે. બધી સજાવટ પછી એ રાવણને વિનંતી કરે છે. "હે નાથ ! જેમના હાથમાં કાલ, કર્મ અને જીવની લગામ હોય તેમનો વિરોધ ન કરો."૨૯૫

મંદોદરી રાવણને સમજાવી ન શકે, પરંતુ પોતાને સાચી લાગે તે વાત જરૂર કરી શકે. પ્રત્યેક પત્ની પતિને સ્પષ્ટ વાત સંભળાવે અને સમજાવે તો સફળતા મળે એમ બને. બધા પતિ રાવણ જેવા અહંકારી નથી હોતા. પત્નીનો સ્નેહ એને ફૂલો બનાવી શકે છે. મંદોદરી રાવણને કહે છે "હે નાથ ! રામને એમની જાનકી પાછી સોંપી દો અને દીકરાને રાજ્ય સોંપીને રામભજન કરો. રામ દીનદયાળુ છે. તમે જે કંઈ કરી શકાય તે બધું જ કરી ચૂક્યા છો. તમે દેવ, અસુર તથા ચર-અચરને જીતી લીધા છે. હે દશાનન ! સંત લોકો એવી નીતિની વાત કરે છે કે ચોથી અવસ્થામાં રાજાએ વનમાં ચાલી જવું જોઈએ અને પ્રભુ ભજન કરવું જોઈએ.૨૯૬

મંદોદરીની આંખોમાંથી આંસુ ઉભરાયાં. પતિના પગ પકડીને કાંપતા શરીરે એણે કહ્યું - "હે નાથ ! રઘુનાથજીનું ભજન કરો, જેથી મારું સૌભાગ્ય અખંડ રહે."૨૯૭

સાગર પર રચાયેલો સેતુબંધ, રામ અને સીતા વચ્ચે પાંગરેલા સેતુનો જ સંકેત ગણાય. મંદોદરી સમજી સ્ત્રી એ સીતાની પીડાને સમજતી હતી, પરંતુ પોતાના દુષ્ટ પતિ આગળ સાવ લાચાર હતી. સીતાની પીડા એટલું સિદ્ધ કરતી હતી કે તે રામનો પ્રેમ પર્વત જેટલો ઊંચો અને મહાસાગર જેટલો ઊંડો અને વિશાળ હતો. મંદોદરીના દર્દનું રહસ્ય એક પ્રચ્છન પ્રશ્નમાં છુપાયેલું હતું. સીતા પામી એવી વિરહ વેદના મારા ભાગ્યમાં ક્યાંથી ? મંદોદરી રાક્ષસકુળના સર્વનાશને જોઈ શકતી હતી. પરંતુ રાવણ માનતો ન હતો. અહીં મંદોદરીના રાવણ સાથેના સંવાદમાં તેની મનોવેદના જોઈ શકાય છે.

(૧૧) મંદોદરીનો વિલાપ :

તે સમયે વિલાપ કરતી તે રાક્ષસીઓમાં રાવણની જ્યેષ્ઠ અને પ્રિય પત્ની મંદોદરી

પણ હતી. તેણે અચિન્ત્યકર્મા ભગવાન રામ દ્વારા માર્યા ગયેલા પોતાના પતિ દશમુખ રાવણને જોયો. પતિને આવી અવસ્થામાં જોઈને તે ત્યાંજ અત્યંત દીન અને દુઃખી બની ગઈ અને આ પ્રકારે વિલાપ કરવા લાગી.૨૯૮

“મહારાજ કુબેરના નાનાભાઈ ! મહાબાહુ રાક્ષસરાજ જ્યારે આપ ક્રોધ કરતા હતા તે સમયે ઈન્દ્ર પણ આપની સામે ઉભા રહેવામાં ભય અનુભવતો હતો. મોટામોટા ઋષિઓ યશસ્વી, ગંધર્વ અને ચારણ પણ આપના ડરથી ચારેય દિશાઓમાં ભાગી ગયા હતા. તે આપ આજે યુદ્ધમાં એક માનવમાત્ર રામથી પરાસ્ત થઈ ગયો. શું આપને આમાં લજ્જા આવતી નથી ? હે રાક્ષસેશ્વર ! બોલો તો ખરા ? આ શું વાત છે ?” ૨૯૯

“સાથે ત્રણેય લોકોને જીતી પોતાને સંપત્તિવાન અને પરાક્રમી બનાવ્યા હતા. આપના વેગને સહન કરવો કોઈના માટે સંભવ ન હતું, છતાં પણ આપ જેવા વીરને એક વનવાસી મનુષ્યે કેવી રીતે મારી નાંખ્યા ? આપ એવા દેશમાં વિચરતા હતા, જ્યાં મનુષ્યો પહોંચી શકતા ન હતા. આપ ઈચ્છાનુસાર રૂપ ધારણ કરવામાં સમર્થ હતાં છતાં પણ યુદ્ધમાં રામના હાથે આપનો વિનાશ થયો. આ સંભવિત અથવા વિશ્વાસનો યોગ્ય લાગતું નથી.”૩૦૦

“યુદ્ધના મેદાનમાં ચારેય તરફથી વિજય મેળવવાવાળા આપનો રામ દ્વારા જે પરાજય થયો આ કામ રામનું છે ? એવો મને વિશ્વાસ આવતો નથી.”૩૦૧ અથવા “સાક્ષાત કાળ જ અતર્કિત માયા રચી આપના વિનાશ માટે રામના રૂપમાં અહીં આવી પહોંચ્યો હતો.”૩૦૨

‘જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે જનસ્થાન રાક્ષસોથી ઘેરાયેલા હોવા છતાં આપના ભાઈ ખરને રામે મારી નાંખ્યો હતો. ત્યારથી મને વિશ્વાસ થઈ ગયો હતો કે રામ કોઈ સાધારણ મનુષ્ય નથી.૩૦૩”

“જે લંકાનગરીમાં દેવતાઓ માટે પણ પ્રવેશવું કઠીન હતું ત્યાં હનુમાન બળપૂર્વક પ્રવેશ્યા હતાં. તે સમયે આપણાં લોકોના ભાવિના અનિષ્ટોની આશંકાથી વ્યથિત બની ગઈ હતી. મેં વારંવાર કહ્યું કે ‘હે પ્રાણનાથ આપ રામનો વિરોધ - વેર ન કરો’ પરંતુ આપે મારી વાત માની નહિ તેનું જ આ ફળ છે.”૩૦૪

“હે રાક્ષસરાજ ! આપે પોતાના ઐશ્વર્યના શરીરના તથા સ્વજનોના વિનાશ માટે જ અકસ્માતે સીતાની કામના કરી હતી.” ૩૦૫

“શુભ કર્મ કરવાવાળાને ઉત્તમફળની પ્રાપ્તિ થાય છે અને પાપીને પાપનું ફળ - દુઃખ ભોગવવું પડે છે. વિભીષણને પોતાના શુભકર્મોને કારણે જ સુખ પ્રાપ્ત થયું છે અને આપને આવું દુઃખ ભોગવવું પડ્યું છે.” ૩૦૬ “મિથિલેશકુમારી સીતા કુળમાં, રૂપમાં અને દાક્ષિણ્ય આદિ ગુણોમાં મારાથી વધારે નથી, તેતો મારી બરાબર નથી પણ છતાં આપ મોહવશ બની આ વાત તરફ ધ્યાન આપતાં નથી.” ૩૦૭

“સંસારમાં ક્યારેય પણ પ્રાણીઓનું મૃત્યુ કોઈ કારણ વગર થતું નથી. આ નિયમ અનુસાર મિથિલેશ કુમારી સીતા આપના મૃત્યુનું કારણ બની ગઈ.” ૩૦૮

“મિથિલેશનંદિની સીતા હવે શોકરહિત થઈને રામની સાથે વિહાર કરશે, પરંતુ મારું પુણ્ય ખૂબ જ ઓછું હતું માટે તે જલ્દી સમાપ્ત થઈ ગયું અને હું શોકના ઘોર સમુદ્રમાં પડી ગઈ.” ૩૦૯

“હે વીર ! જે હું વિવિધ વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરી અનુપમ શોભાથી સંપન્ન બની મનને અનુરૂપ વિમાન દ્વારા આપની સાથે કેલાસ, મન્દાયલ, મેરુપર્વત, ચૈત્રરથવન તથા સંપૂર્ણ દેવોદાનમાં વિહાર કરતી અનેક પ્રકારના દેશોને જોતી ફરતી હતી, તે હું આજે આપના વધ થવાથી સમસ્ત કામભોગોથી વંચિત બની ગઈ.” ૩૧૦

“અરેરે ! મેં ક્યારેય જેના વિષયમાં વિચાર્યું ન હતું, મને વેદવ્યનું દુઃખ પ્રદાન કરવાવાળી અંતિમ અવસ્થા આપને પ્રાપ્ત થઈ છે.” ૩૧૧

“હે નાથ ! આ સ્વપ્ન છે કે સત્ય અરેરે આપ રામના હાથે કેવી રીતે મરી ગયા ? આપતો મૃત્યુના પણ મૃત્યુ હતા ? છતાં સ્વયં જ મૃત્યુને આદીન કેમ બની ગયા ?” ૩૧૨

“ભયાનક પરાક્રમ કરવાવાળા વિપક્ષીઓને મારીને પોતાના પક્ષના લોકો અને સેવકોની રક્ષા કરી દાનવોના સરદાર અને હજારો યક્ષોને પણ મોતને ઘાટ ઉતારી દીધા.” ૩૧૩

“હે રાક્ષસરાજ ! આપતો ખૂબ કિંમતી શેય્યા પર શયન કરતાં હતા. તો આજે ઘરતી પર ઘૂળમાં લપેટાઈને કેમ સૂઈ રહ્યા છો ?” ૩૧૪

“જ્યારે લક્ષ્મણે યુદ્ધમાં મારા પુત્ર ઈન્દ્રજીતને માર્યો હતો, તે સમયે મને ઊંડો આઘાત પહોંચ્યો હતો અને આજે આપના વધ થવાથી હું તો મરી ગઈ ! હવે હું બંધુજનોથી હીન, આપ જેવા સ્વામીથી રહિત તથા કામભોગોથી વંચિત થઈને અનંત વર્ષો સુધી શોકમાં જ ડૂબી રહીશ.” ૩૧૫

“હે રાજન ! આજે આપ જે અત્યંત દુર્ગમ અને વિશાળ માર્ગ પર ગયા છો, ત્યાં મને દુઃખિયારીને પણ લઈ જાઓ હું આપના વિના જીવિત નહીં રહી શકું. અરેરે અસહાય મને અહીં છોડી આપ કેમ બીજે ચાલ્યા જવા ઈચ્છો છો ? હું દીન, અભાગિની બની આપના માટે રડી રહી છું. આપ કેમ મારી સાથે બોલતા નથી.” ૩૧૬

“હે નાથ ! આપની ક્રીડાસહચરી આ મંદોદરી આજે અનાથ બની વિલાપ કરી રહી છે. આપ મને આશ્વાસન કેમ આપતા નથી ? અથવા અધિક આદર કેમ આપતાં નથી ?” ૩૧૭

“હે રાજન ! આપે ઘણીબધી કુલલલનાઓને, જે ગુરુજનોની સેવામાં લાગી રહેનારી, ધર્મ પરાયણ તથા પતિવ્રતા હતી તેને વિધવા બનાવી અને તેનું અપમાન કર્યું હતું માટે તે સમયે તેમણે શોકથી સંતપ્ત બની આપને શાપ આપ્યો હતો, તેનું જ આ ફળ છે કે આપ શત્રુઓને અધીન બની પડ્યા છો.” ૩૧૮

“હે રાજન ! આપ તો પોતાના તેજથી ત્રણેય લોકોને અકાંત કરી, પોતાને માટે શૂરવીર માનતાં હતાં, છતાં પણ પરાઈ સ્ત્રીને ચોરવાનું નીચકામ આપે કેમ કર્યું ? માયામય મૃગના બહાને રામને આશ્રમથી દૂર કરાયા અને લક્ષ્મણને પણ અલગ કર્યા, ત્યારબાદ આપ રામના પત્ની સીતા ચોરીને અહીં લઈ આવ્યા, આ કેવી કાયરતા છે ?” ૩૧૯

“કામ અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન આપની આસક્તિ વિષયક દોષને કારણે આ બધું

ઐશ્વર્ય નષ્ટ થઈ ગયું અને આજે આપે સમસ્ત રાક્ષસકુળને અનાથ બનાવી દીધું." ૩૨૦

"આપ પોતાના બળ અને પુરૂષાર્થ માટે વિખ્યાત હતા, માટે આપના માટે શોક કરવો મારા માટે ઉચિત નથી, છતાં પણ સ્ત્રીસ્વભાવને કારણે મારા હૃદયમાં દીનતા આવી ગઈ છે." ૩૨૧

"આપ પોતાના પૂણ્ય અને પાપને સાથે લઈને પોતાની વીરોચિત ગતિને પ્રાપ્ત થયા છો. તમારા વિનાશથી હું મોટા દુઃખમાં પડી ગઈ છું, માટે વારંવાર પોતાના માટે શોક કરી રહી છું." ૩૨૨

"વિભીષણનું કથન પણ ચુકિત અને પ્રયોજનપૂર્ણ હતું. વિધિપૂર્વક આપની સામે પ્રસ્તુત કર્યું હતું. તે કલ્યાણકારી તો હતું જ, ખૂબ જ સૌમ્યભાષામાં કહેવામાં આવ્યું હતું. છતાં તે ચુકિતચુકત વાત પણ આપે માની ન હતી." ૩૨૩

"હે પ્રાણનાથ ! આપનો મેઘની સમાન શ્યામવર્ણ છે, આપ શરીર ઉપર પીળું વસ્ત્ર અને હાથોમાં સુદર બાજુબંધ ધારણ કરવાવાળા છો, આજે લોહીથી લથપથ થઈને પોતાના શરીરને તે બધી બાજુ ફેલાવી કેમ સૂઈ રહ્યા છો ?" હું શોકથી પીડિત થઈ રહી છું અને આપ ઊંડી ઊંઘમાં સૂઈ રહેલા પુરુષની માફક મારી વાતનો જવાબ કેમ આપતા નથી ? હે નાથ આમ કેમ થઈ રહ્યું છે ?" ૩૨૪

"હે પ્રાણનાથ ! આપ પોતાની પ્યારી પત્નીની માફક આ રણભૂમિને આલિંગન કરી કેમ સૂઈ રહ્યા છો ? અને કયા કારણે મને અપ્રિય માની મારી સાથે કેમ બોલવા ઈચ્છતા નથી ? આપનું મૃત્યુ થવા છતાં પણ મારા શોકપીડિત હૃદયના હજારો ટુકડો થતા નથી, માટે મારા જેવી પાષાણ હૃદયનારીને યિકકાર છે." ૩૨૫

આ પ્રકારે વિલાપ કરતી મંદોદરીની આંખોમાં આંસુ ભરાય ગયા હતાં. તેનું હૃદય સ્નેહથી ઢ્રવીભૂત બની ગયું હતું. તે રડતી રડતી એકાએક મૂર્ચિત થઈ જતી હતી અને આવી અવસ્થામાં રાવણની છાતી પર પડી ગઈ. જેમ સંઘ્યાની લાલીથી રંગાયેલા વાદળોમાં

દીપ્તિમતી વિદ્યુત ચમકે તેમ તે મંદોદરી રાવણના વૃક્ષઃ સ્થળ ઉપર શોભી રહી હતી. ૩૨૬

રાવણની બીજી પત્નીઓ પણ શોકથી અત્યંત આતુર બની ગઈ હતી. તેને આ અવસ્થામાં જોઈને સ્વયં પણ રડતી રડતી, જોર-જોરથી વિલાપ કરતી મંદોદરીને ધીરજ આપવા લાગી.૩૨૭

તે બોલી - "હે મહારાણી ! શું આપ નથી જાણતા કે સંસારનું સ્વરૂપ અસ્થિર છે. દશા બદલવાથી રાજાઓની લક્ષ્મી સ્થિર રહેતી નથી."૩૨૮

તેણે આમ કહ્યું ત્યારે મંદોદરી જોરજોરથી રડવા લાગી. તે સમયે તેના બંને સ્તનો અને ઉજ્જવળ મુખ આંસુઓથી ભીંજાય ગયું હતું.૩૨૯

'જનકી હરણ' ના ૧૯મા સર્ગમાં આવતો રાજા રાવણના અવસાન નિમિત્તે કરેલો મંદોદરીનો વિલાપ અત્યંત હૃદયસ્પર્શી છે. સ્વામીના અવસાન સમાચાર સાંભળતાં જ મંદોદરી આંસુ સારવા લાગી." પૂર્વે રાવણે જે મંદોદરીની આંખોનું ચૂંબન તથા લાલન કર્યું હતું. તે આંખોના કિનારોથી વહેતાં અશ્રુજળથી મંદોદરીએ મૃતરાવણને જલાંજલિ આપી."૩૩૦

સતત આંસુ સારતી મંદોદરીનો વિલાપ અનેક પ્રકારે વધી જાય છે. "ત્રિલોક સ્વામીની પત્નીઓમાં શું એકપણ એવી સૌભાગ્યવતી નથી જેને લીધે અભાગી એવી મને સૌભાગ્યવતી થવાનો યશ મળે."૩૩૧

પ્રિય પતિ રાવણના અવસાને કરેલું મંદોદરીનું અત્યંત કરુણ આકંઠ ભાગ્યેજ અન્ય કોઈ કાવ્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પતિ વિયોગે કરેલાં હૈયાફાટ મંદોદરીના વિલાપમાં કવિએ કરુણરસનું માર્મિક નિરૂપણ કર્યું છે. સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ અહીં પતિરાયણ ઈષ્ટનાશ વિભાવ છે. મંદોદરીનું રુદન અનુભાવ તથા જડતા વગેરે સંચારીભાવો છે. આમ અહીં કરુણરસની નિષ્પત્તિ થાય છે.૩૩૨

રામ-રાવણના યુદ્ધમાં રાવણ પ્રિયસ્વામીના ગુણોનું વારંવાર સ્મરણ કરતી મંદોદરી ચોધાર આંસુએ વિલાપ કરે છે, જે સમગ્ર વાતાવરણને કારુણ્યઘેરું બનાવે છે. "સ્વામી એવા

આપના દ્વારા પતિવ્રતા મંદોદરી અનેક બાહુઓથી વારંવાર આલિંગન તથા અનેક મુખો દ્વારા ચુંબન પ્રાપ્ત કરતી હતી. હે રાવણ ! તમે મને આપેલ તને ગણેશના મસ્તક પરનો મોતીનો એક સૂત્રહાર બનાવી આપીશ" એ વચન પૂર્ણ કર્યા વિના આજે કેમ શયન કરી રહ્યા છો ?" ૩૩૩

વીર સ્વામીનું અવસાન થતાં અત્યંત નિરાધાર અવસ્થામાં મુકાયેલી રાણીનો વૃદ્ધિ પામેલો શોક વિલાપમાં પરિણમે છે. "હે દાનવવંશના નાયક ! મય મારા પિતા હતા, ત્રણેય લોકો પર એક ચક્રી શાસન કરનાર એવા રાવણ મારા સ્વામી હતા. ઈન્દ્રને જીતનાર મેઘનાદ મારો પુત્ર હતો. આમ હું ગૌરવાન્વિત હતી, પણ આજે વિધિ વડે હું નષ્ટ થઈ છું." ૩૩૪

મંદોદરીનો વિલાપ કેવળ મંદોદરીનો જ વિલાપ નથી. મંદોદરી એવી અસંખ્ય સ્ત્રીઓની પ્રતિનિધિ છે, જેમનું પતિ આગળ કશુંય ઉપજતું નથી. એવા તો કેટલાંય કુટુંબો આ પૃથ્વી પર આજે પણ છે, જ્યાં બધા જ નિર્ણયો લેવાનો અધિકાર કેવળ પતિ જ ભોગવે છે અને નિર્ણયોનાં પરિણામો મહદઅંશે પત્નીએ ભોગવવાં પડે છે. પતિ અને પત્નીના સંબંધમાં રહેલી આ ઊણપ કોઈ મંદોદરીના આંસુ દ્વારા પ્રગટ થતી રહી છે. રાવણ ગયા અને સદીઓ વીતી તોય અહીં બીજો તોપ મંદોદરી મરી નથી. એ કેવળ રાવણની પત્ની જ ન હતી. એ ઈન્દ્રજિત જેવા પરાક્રમી પુત્રની માતા પણ હતી. એની પાસે કેવળ રડવાની સ્વતંત્રતા બચી હતી. ૩૩૫

આમ અહીં મંદોદરીના વિલાપમાં તેની આંતરવ્યથા વ્યક્ત થાય છે. રાવણ પ્રત્યેનો તેનો અનન્યપ્રેમ, રાવણ પ્રત્યેની ભક્તિ, પત્નીધર્મ અને મહારાણીના વિવિધ ભાવો તેના વિલાપમાં વ્યક્ત થયા છે. સાથે સાથે પોતે સીતા કરતાં પણ વધારે સૌંદર્યવતી છે. છતાં પણ રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું અહીં તેની અવગણના થઈ છે. તેનું પણ તેને દુઃખ છે. વિલાપ કરતી વખતે જે શબ્દો ઉચ્ચારે છે તે આજે પણ અપ્રસ્તુત બન્યા નથી. સીતાની સાથે કેવો વ્યવહાર કરવો તેનો નિર્ણય પણ રાવણે જ કરેલો. સીતાને કારણે થયેલાં યુદ્ધ અંગેનો નિર્ણય પણ રાવણે જ કરેલો. ઈન્દ્રજીતને લડવા માટે મોકલવાનો નિર્ણય થયો.

મંદોદરીને કોણ પૂછે ? છેવટે ઈન્દ્રજીત મરાયો. દુઃખી તો મંદોદરી જ થઈ છે. પુત્ર વિયોગ અને પતિ વિયોગનું દુઃખ અહીં તેના વિલાપમાં વ્યક્ત થયું છે.

આમ રામાયણ કથા દ્વારા આપણે જાણ્યું કે મનોદ્વેગને કારણે પણ આંતરવ્યથા જન્મે છે. કારણ કે ઉદ્વેગ મનોદશા જ આંતરવ્યથા છે. અહીં આપણે વિવિધ પ્રસંગો દ્વારા આંતરવ્યથા કેવા કેવા સંજોગોમાં જન્મે છે તે પણ જોયું. લક્ષ્મણની ઉદ્વેગ મનોસ્થિતિ પિતાને કેદ કરવાની વાત કરવા પ્રેરે છે તો ગુહરાજ નિષાદ સમક્ષ પોતાની મનોદશા તે ઠાલવે છે. આ બાજુ ભરતનું મન ઉદ્વેગ બની જાય છે. તેને રાજા નથી બનવું છતાં રાજા બનાવવા માટે આ બધું કરવામાં આવ્યું છે. ત્યારે તે ખૂબ જ મનોભાર અનુભવે છે. તે રાજા બનવાનો અસ્વીકાર કરે છે. પિતાના મૃત્યુ સમાચારથી તે ભાંગી પડે છે. અંતિમ સંસ્કાર અને અસ્થિ સંચય પ્રસંગે તેની વેદનાનો પાર નથી રહેતો. રામ-ભરત મિલન પ્રસંગે ભરત બાળકની માફક રડી પડે છે. તે અયોધ્યા પાછો ફરે છે ત્યારે અયોધ્યાની દુરાવસ્થા જોઈને ઉદ્વેગ બની વિલાપ કરે છે. લંકામાંથી વિભીષણને કાઢી મુક્તિમાં આવે છે ત્યારે પણ તે મનોવેદના અનુભવે છે. તે આપનાર દુઃખથી વિદિત છે. તેથી તે પણ વિલાપ કરે છે. મંદોદરી રાવણને સમજાવે છે કે સીતાને પાછી સોંપી દો. પણ રાવણ માનતો નથી. ત્યારબાદ રાવણ વધ પછી પોતાની વેદના વિલાપ દ્વારા વ્યક્ત કરે છે. આમ આ પ્રકરણમાં આપણે મનોદ્વેગને કારણે જે વ્યથા-આંતરવ્યથા જન્મે છે તેને સમજવાનો એક ઉચિત પ્રયાસ કર્યો.

पाद टीप

१. तथा तु विलपन्तीं तां कौशल्यां राममातरम् ।
उपाय लक्ष्मणो दीनस्तत्कालसदृशं वचः ॥
न रोचते ममाप्येतदार्ये यद्राराधवो वनम् ।
व्यक्त्वा राज्यश्रियं गच्छेत् स्त्रिया वाक्प्रवशं गतः ।
विपरीतश्च वृद्धश्च विषयैश्च प्रधार्षितः ।
नृपः किमिव न ब्रूयाच्चौद्यमानः समन्मथः ॥ वा.रा. २.१८.१, २, ३ ॥
२. नास्यापराधं पश्यामि नापि दोषं तथाविधम् ।
येन निर्वास्यते राष्ट्राद् वनवासाय राघवः ॥
न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः ।
अमित्रोऽपि निरस्तोऽपि योऽस्य दोषमुदाहरेत् ॥
देवकल्पमृजुं दान्तं रिपूणामपि वत्सलम् ।
अवेक्षमाणः को धर्मं त्यजेत् पुत्रमकारणात् ॥ वा.रा. २.१८.४, ५, ६ ॥
३. तदिरं वचनं राज्ञः पुनर्बाल्यमुपेयुषः ।
पुत्रः को हृदये कुर्याद् राजवृत्तमनुस्मरन् ॥
यावदेव न जानाति कश्चिदर्थमिमं नरः ।
तावदेव मया सार्धमात्मस्थं कुरु शासनम् ॥ वा.रा. २.१८.७, ८ ॥
४. निर्मनुष्यामिमां सर्वामयोध्यां मनुजर्षम् ।
करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैर्यदि स्थास्यति विप्रिये ॥ वा.रा. २.१८.१० ॥
५. भरतस्याथ पक्ष्यो वा यो वास्य हितमिच्छति ।
सर्वानैतान्वधिष्यामि मृदुर्हि परिभूयते ॥ वा.रा. २.१८.११ ॥
६. प्रोत्साहितोऽयं कैकेय्या संतुष्टो यदि नः पिता ।
अमित्रभूतो निःसङ्ग वध्यतां बध्यतामपि ॥
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.२१ १३, १४ ॥

७. यदि न सहसे राज्ञो मोहं धनुः स्पृशं मा दयां ।
स्वजननिभृतः सर्वोडप्येवं मृदुः परिभूयते ।
अथ न रुचितं मुंच त्वं मामहं कृतनिश्चयो
युवतिरहितं लोकं कर्तुं यतच्छलिता वयम् ॥ प्रतिमानाटकम् - १-१८ पृ. १६ ॥
८. क्रमप्राप्ते हते राज्ये भुवि शोच्यासने नृपे ।
इदानीमपि संदेहः किं क्षमा निर्मनस्विता ॥ प्रतिमानाटकम् १-१९ पृ. १६ ॥
९. (१) बलमेष किमाश्रित्य हेतुं वा पुरुषोत्तम ।
दातुमिच्छति कैकय्यै उपस्थितमिदं तव ॥ १४ ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.२१.१४ ॥
(२) त्वया चैव मया चैव कृत्वा वैरमनुत्तमम् ।
कास्य शक्तिः श्रियं दातुं भरतायारिशासन ॥ वा.रा. २.१८.१२ ॥
१०. अनुरक्तोडस्मि भावेन भ्रातरं देवि तत्त्वतः ।
सत्येन धनुषा चैव दत्तेनेष्टेन ते शपे ॥
दीप्तमग्निमरण्यं या यदि रामः प्रवेक्ष्यति ।
प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमेवधारय ॥ वा.रा. २.१८. १३, १४ ॥
११. हरामि वीर्यादुःखं ते तमः सूर्य इवोदितः ।
देवी पश्यतु मे वीर्यं राघवश्चैव पश्यतु ॥ वा.रा. २.१८. १५ ॥
१२. हनिष्ये पितरं वृद्धं कैकेय्यासक्तमानसम् ।
कृपणं च स्थितं बाल्ये वृद्धभावेन गर्हितम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.२१.१९ ॥
१३. एतत्तु तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
उवाच रामं कौशल्या रुदन्ती शोकलालसा ॥
भ्रातुस्ते वदतः पुत्र लक्ष्मणस्य श्रुतं त्वया ।
यदत्रानन्तरं तत्त्वं कुरुष्व यदि रोचते ॥ वा.रा. २.१८ १६, १७ ॥
१४. नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम ।
प्रसादये त्वां शिरसा गन्तुमिच्छाम्यहं वनम् ॥ वा.रा. २.१८.२६ ॥

१५. तव लक्ष्मण जानामि मयि स्नेहमतुत्तमम् ।
विक्रमं चैव सत्त्वं च तेजश्च सुदुरासदम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.२१.३९ ॥
१६. सोडहं न शक्यामि पितुर्नियोगनतिवर्तितुम् ।
पितुर्हि वचनाद्दीर कैकेय्याहं प्रचोदितः ॥
तदेनां विसृजानार्या क्षत्रधर्माश्रितां मतिम् ।
धर्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्यं मदबुद्धिरनुगम्यताम् ॥ वा.रा. २.१८ ३५, ३६ ॥
१७. रामायण : मानवतानुं महाकाव्य - गुणपंत शाह पृ. १५१
१८. रामायण : मानवतानुं महाकाव्य - गुणपंत शाह पृ. १५१
१९. रामायण : मानवतानुं महाकाव्य - गुणपंत शाह पृ. १५१
२०. इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोडद्यःशिरा मुहुः ।
श्रुत्वा मध्यं जगामेव मनसा दुःखहर्षयोः ॥
तदा तु बद्ध्वा भ्रुकुटीं भूवोर्मध्ये नरर्षभः ।
निशश्वास महासर्पो बिलस्थ इव रोषितः ॥ वा.रा. २.२०. १, २ ॥
२१. अस्थाने संभ्रमो यस्य जातो वै सुमहानयम् ॥ ५ ॥
धर्मदोषप्रसङ्गान लोकस्यानतिशङ्क्या ।
कथं ह्यतेदसंभ्रान्तस्त्वद्विधो वक्तुमर्हति ॥ ६ ॥
यथा दैवमशौण्डीरं शौण्डीरः क्षत्रियर्षभः ।
किं नाम कृपणं दैवमशक्तमभिशंससि ॥ ७ ॥ वा.रा. २.२० ५,६,७ ॥
२२. पापयोस्ते कथं नाम तयोः शङ्का न विद्यते ।
सन्ति धर्मोपधाः श्लक्षणा धर्मात्मन्किं न बुध्यसे ॥ वा.रा. .२०.८ ॥
२३. तयोः सुचरितं स्वार्थं शाठयात् परिजिहीर्षतोः ।
यदि नैवं व्यवसितं स्याद्वि प्रागेव राघव ।
तयोः प्रागेव दतश्च स्याद् वरः प्रकृतश्च स ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.२३.९ ॥
२४. लोकविद्विष्टमारब्धं त्वदन्यस्याभिषेचनम् ।
नोत्सहे सहितुं वीर तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥

येनैवमागता द्वैधं तव बुद्धिर्महामते ।

सोडपिधर्मोमम द्वेष्यो यत्प्रसङ्गाद् विमुह्यसि ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.२३.११ ॥

२५. कथं त्वं कर्मणा शक्तः कैकेयीवशवर्तिनः ।

करिष्यसि पितुर्वाक्यमधर्मिष्ठं विगर्हितम् ॥

यदयं किल्बिपाद् भेदः कृतोऽप्येवं गृह्यते ।

जायते तत्र मे दुःखं धर्मसङ्गश्च गर्हितः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.२३. १२, १३ ॥

२६. तवायं धर्मसंयोगो लोकस्यास्य विगर्हितः ।

मनसापि कथं कामं कुर्यात् त्वां कामवृत्तयोः ।

तयोस्त्वहितयोर्नित्यं शत्रवोः पित्रभिधानयोः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.२३.१४ ॥

२७. यद्यपि प्रतिपत्तिस्ते दैवी चापि तयोर्मतम् ।

तथाप्युपेक्षणीयं ते न मे तदपि रोचते ॥

विक्लवो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्तते ।

वीराः सम्भावितात्सानो न दैवं पर्युपासते ॥ वा.रा. २.२०. १०, ११ ॥

२८. दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रबाधितुम् ।

न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोऽवसीदति ॥

द्रक्ष्यन्ति त्वद्य दैवस्य पौरुषं पुरुषस्य च ।

दैवमानुषयोरद्य व्यक्ता व्यक्तिभिविष्यति ॥ वा.रा. २.२०. १२, १३ ॥

२९. अद्य मत्यौरुषहतं दैवं द्रक्ष्यन्ति वै जनाः ।

यदैवादाहतं तेऽद्य दृष्टं राज्याभिषेचनम् ॥

अत्यङ्कुशमिवोदामं गजं मदजलोध्वतम् ।

प्रधावितमहं दैवं पौरुषेण निवर्तये ॥ वा.रा. २.२० १४, १५ ॥

३०. लोकपालाः समस्तास्ते नाद्य रामाभिषेचनम् ।

न च कृत्स्नास्त्रयो लोका विहन्युः किं पुनः पिता ॥

यैर्विधामस्तवारण्ये मिथो राजन्सस समर्थितः ।

अरण्ये त विवत्स्यन्ति चतुर्देश समास्तथा ॥ वा.रा. २.२०. १६, १७ ॥

3१. अहं तदाशां छेत्स्यामि पितुस्तस्याश्च या तव ।
 अभिषेकविधातेन पुत्रराज्याय वर्तते ॥
 मद्बलेन विरुध्धाय न स्यादैवबलं तथा ।
 प्रभविष्यति दुःखाय यथोग्रं पौरुषं मम ॥ वा.रा. २.२०. १८, १९ ॥
3२. उर्ध्वं वर्षसहस्रान्ते प्रजापाल्यमनन्तरम् ।
 आर्यपुत्राः करिष्यन्ति वनवासं गते त्वत्रि ॥
 पूर्वराजर्षिवृत्या हि वनवासो धीयते ।
 प्रजा निक्षिप्य पुत्रेषु पुत्रवत्प परिपालने ॥ वा.रा. २.२०. २०, २१ ॥
33. स चेद्राजन्यनेकाग्रे राज्यविभ्रमशङ्क्या ।
 नैवमिच्छसि धर्मात्मन् राज्यं राम त्वमात्मनि ॥
 प्रतिजाने च ते वीर मा भूवं वीरलोकभाक् ।
 राज्यं च तव रक्षेयमहं वेलेव सागरम् ॥ वा.रा. २.२०. २२, २३ ॥
3४. मडंगलैरभिषिचंस्व तत्र त्वं व्यापृतो भव ।
 अहमेको महीपालानलं वारयितुं बलात् ॥
 न शोभार्थाविमौ बाहु न धनुर्भूषणाय मे ।
 नासिराबन्धनार्थाय न शराः स्तम्भहेतवः ॥ वा.रा. २.२० २४, २५ ॥
3५. अमित्रदमनार्थं सर्वमेतश्चतुष्टयम् ।
 न चाहं कामयेडत्यर्थं यः स्याच्छत्रुर्मतो मम ॥
 असिना तीक्ष्णधारेण विद्युच्चलितवर्चसा ।
 प्रगृहीतेन वै शत्रुं वज्रिणं वा न कल्पये ॥ वा.रा. २.२०. २६, २७ ॥
3६. खड्ग निष्पेषनिष्पिष्टैर्गहना दुश्चरा च मे ।
 हस्त्यश्वनरहस्तोरुशिरोभिर्भविता महि ॥
 खड्गघाराहता मेडद्य दीप्यमाना इवाद्रयः ।
 पतिष्यन्ति द्विपा भूमौ मेघा इव सविद्युतः ॥ वा.रा. २.२०. २८. २९ ॥

३७. बद्धगोधाङ्गुलित्राणे प्रगृहीतशरासने ।
 कथं पुरुषमानी स्यात्पुरुषाणां मयि स्थिते ॥
 बहुमिश्रैकमत्यस्यन्नेकेन च बहुंजनान् ।
 विनियोक्ष्याम्यहं बाणान्वाजिगजमर्मसु ॥ वा.रा. २.२०. ३०, ३१ ॥
३८. अध मेडस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति ।
 राज्ञश्चाप्रभुतां कर्तुं प्रभुत्व न तव प्रभो ॥ वा.रा. २.२०. ३२ ॥
३९. अध चन्दनसारस्य केयुरामोक्षणस्य च ।
 वसुनां च विमोक्षस्य सुहृदां पालनस्य च ॥
 अनुरुपाविमौ बाहु राम कर्म करिष्यतः ।
 अभिषचनविघ्नस्य कर्तुणां ते निवारणे ॥ वा.रा. २.२०.३४ ॥
४०. ब्रवीहि कोडद्यैव मया वियुज्यतां
 त्वासुहृत्प्राणयशः सुहृज्जनैः ।
 यथा तवेयं वसुधा वशे भवेत्तयैव
 मां शाधि तवास्मि किंकरः ॥ वा.रा. २.२०. ३५ ॥
४१. विमृज्य बाष्पं परिसान्त्व्य चासकृत्स
 लक्ष्मणं राघववंशार्धनः ।
 उवाच पित्र्येवचने व्यवस्थितं
 निबोच मामेष हि सौम्य सत्पथः ॥ वा.रा. २.२०.३६ ॥
४२. श्री वाल्मीकि रामायण दर्शन - पांडुरंग शास्त्री - पृ. ९४-९५
४३. रामायण : मानवतानुं महाकाव्य - गुणपंत शाह पृ. १५८
४४. रामायण रहस्य - अभिलाषदास - पृ. १५१
४५. रामायणानी अंतरयात्रा - नगीनदास संघवी - पृ. १३५
४६. रामायणानी अंतरयात्रा - नगीनदास संघवी - पृ. १३६
४७. एवं श्रुत्वा स संवादं लक्ष्मणः पूर्वमागतः ।
 बाष्पपर्याकुलमुखः शोकं सोढुमशक्नुवन् ॥

स भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीडय रघुनन्दनः ।
 सीतामुवाचातियशां राघवं च महाव्रतम् ॥
 यदि गन्तुं कृता बुद्धिर्वनं मृगगजायुतम् ।
 अहं त्वानुगमिष्यामि वनमग्रे धनुर्धरः ॥
 मया समेतोडरण्यानि रम्याणि विचरिष्यसि ।
 पक्षिभिर्मृगयूथैश्च संधुष्टानि समन्ततः ॥
 न देवलोकाक्रमणं नामरत्वमहं वृणे ।
 ऐश्वर्यं चापि लोकानां कामये न त्वया विना ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.३१. १, ५ ॥

४८. एवं ब्रुवाणः सौमित्रिर्वनवासाय निश्चितः ।
 रामेण बहुभिः सान्त्वैर्निषिद्धः पुनरब्रवीत् ॥
 अनुज्ञातस्तु भवता पूवमेव यदस्म्यहम् ।
 किमिदानीं पुनरपि क्रियते मे निवारणम् ॥
 यदर्थं प्रतिषेधो मे क्रियते गन्तुमिच्छतः ।
 एतदिच्छामि विज्ञातुं संशयो दि ममानद्य ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.३१. ६,७,८ ॥
४९. ततोडब्रवीन्महातेजा रामो लक्ष्मणमग्रतः ।
 स्थितं प्राग्गामिनं धीरं याचमानं कृताजंलिम् ॥ वा.रा. २.२८.१ ॥
५०. स्निग्धो धर्मरतो धीरः सततं सत्पथे स्थितः ।
 प्रियः प्राणसमो वश्यो विजेश्च सखा च मे ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.३१ १०. ११ ॥
५१. मयाद्य सह सौमित्रे त्वयि गच्छति तद्वनम् ।
 को भजिष्यति कौशल्यां सुमित्रां वा यशस्विनीम् ॥
 अभिवर्षति कामैर्यः पर्जन्यः पृथिवीमिव ।
 स कामपाशपर्यस्तो महातेजा महीपतिः ॥ वा.रा. २.२८. २, ३ ॥
५२. सा हि राज्यमिदं प्राप्य नृपस्याश्चपतेः सुता ।
 दुःखितानां सपत्नीनां न करिष्यति शोभनम् ॥
 न भरिष्यति कौशल्यां सुमित्रां च सुदुःखिताम् ।

- भरतो राज्यमासाद्य कैकेय्यां पर्यवस्थितः ॥
तामार्या स्वयमेवेह राजानुग्रहणेन वा ।
सौमित्रे भर कौशल्यामुक्तमर्थममुं चर ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.३१. १३, १४, १५ ॥
५३. एवं मयि च ते भक्तिर्भविष्यति सुदर्शिता ।
धर्मज्ञगुरुपूजायां धर्मश्चाप्यतुला महान् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.३१.१६ ॥
५४. एवमुक्तसतु रामेण लक्ष्मणः श्लक्ष्णया गिरा ।
प्रत्युवाच तदा रामं वाक्मज्ञो वाक्मकोविदम् ॥
तवैव तेजसा वीर भरतः पूजयिष्यति ।
कौशल्यां च सुमित्रां च प्रयतो नास्ति संशयः ॥ वा.रा. २.२८ ५, ६ ॥
५५. यदि दुःस्थो न रक्षेत भरतो रान्यमुत्तमम् ।
प्राप्य दुर्मनसा वीर गर्वेण च विशेषतः ॥
तमहं दुर्मतिं क्रूरं वधिष्यामि न संशयः ।
तत्पक्षानपि तान् सर्वोस्त्रैलोक्यमपि किं तु सा ॥
कौशल्या बिभृयादार्या सहस्रं मद्विधानपि ।
यस्याः सहस्रं ग्रामणां सम्प्राप्तमुपजीविनाम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.३१. २०, २१, २२ ॥
५६. तदात्मभरणे चैव मम मातुस्तथैव च ।
पर्याप्ता मद्विधानां च भरणाय मनस्विनी ॥
कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते ।
कृतार्थोऽहं भविष्यामि तव चार्थः प्रकल्प्यते ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.३१. २३, २४ ॥
५७. धनुरादाय शरं खनित्रपिटकाधरः ।
अग्रतस्ते गमिष्यामि पन्थामनुदर्शयन् ॥
आहरिष्यामि ते नित्यं मूलानि च फलानि च ।
वन्यानि यानि चान्यानि स्वाहाराणि तपस्विनाम् ॥
भवांस्तु सह वैदेहया गिरिसानुषु रंस्यते ।
अहं सर्वे करिष्यामि जाग्रतः स्थपतश्च ते ॥ वा.रा. २.२८. ८, ९, १० ॥

५८. अन्वक्षं लक्ष्मणो भ्रातुः कौशल्याभ्यवादयत् ।
 अथ मातुः सुमित्राया जग्राह चरणौ पुनः ॥
 तं वन्दमानं रुदती माता सौमित्रिमब्रवीत् ।
 हितकामा महाबाहुं मूर्ध्न्युप्राधाय लक्ष्मणम् ॥
 सृष्टस्तवं वनवासाय खनुरक्तः सुहृज्जने ।
 रामे प्रमादं मा कार्षीः पुत्र भ्रातरि गच्छति ॥ वा.रा. २.३५. ३, ४, ५ ॥
५९. व्यसनी वा समृद्धो वा गतिरेष तवानध ।
 एष लोके सतां धर्मो यज्जटोष्ठवशगो भवेत् ॥
 इदं हि वृतमुचितं कुलस्यास्य सनातनम् ।
 दानं दीक्षा च यज्ञेषु तनुत्यागो मृधेषु च ॥ वा.रा. २.३५. ६, ७ ॥
५०. लक्ष्मणं त्वेवमुकत्वासौ संसिद्धिं प्रियराघवम् ।
 सुमित्रा गच्छ गच्छेति पुनः पुनरुवाच तम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.४०.८ ॥
५१. रामं दशरथं विद्धि मां विद्धिं जनकात्मजाम् ।
 अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखम् ॥ वा.रा. २.३५.८ ॥
५२. रामायणं मानपतानुं महाकाव्य - गुणवंत शाह - पृ. १७३
५३. तं जाग्रतमदम्भेन भ्रातुरर्थाय लक्ष्मणम् ।
 गृहः संतापसंतप्तो राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥
 इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ।
 प्रत्याश्चसिहि साध्वस्यां राजपुत्र यथासुखम् ॥
 उचितोडयंजनः सर्वः क्लेशानां त्वं सुखोचितः ।
 गुप्त्यर्थे जागरिष्यामः काकुत्स्थस्य वयं निशाम् ॥ वा.रा. २.४५.१, २, ३ ॥
५४. लक्ष्मणस्तं तदोवाच रक्ष्यमाणास्त्वयानघ ।
 नात्र भीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥
 कथं दशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया ।
 शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ वा.रा. २.४५. ८, ९ ॥

५५. यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं यद्यि ।
 तं पश्य संखसंविष्टं तृणेषु सह सीतया ॥
 यो मन्त्रतपसा लब्धो विविधैश्च पराक्रमैः ॥
 एको दशरथस्यैष पुत्रः सदृशलक्ष्मणः ।
 अस्मिन्प्रव्रजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति ।
 विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ वा.रा. २.४५. १०, ११, १२ ॥
५६. विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः ।
 निर्घोषोपरतं तात मन्ये राजनिवेशनम् ॥
 कौशल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ।
 नाशंसे यदि जीवन्ति सर्वे ते शर्वरीमिमाम् ॥ वा.रा. २.४५. १३, १४ ॥
५७. जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ।
 तदुःखं यतु कौशल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥
 अनुरक्तजनाकीर्णा सुखालोकप्रियावहा ।
 राजव्यसनसंसृष्य सा पुरी विनशिष्यति ॥ वा.रा. २.४५. १५, १६ ॥
५८. कथं पुत्रं महात्मान् ज्येष्ठपुत्रमपश्यतः ।
 शरीरं धारयिष्यन्ति प्राणा राज्ञो महात्मनः ॥
 विनष्टे नृपतौपश्च्रात कौशल्या विनशिष्यति ।
 अनन्तरं च मातापि मम नाशमुपैष्यति ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.५१. १७, १८ ॥
५९. अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् ।
 राज्ये राममानिक्षिच्च पिता मे विनशिष्यति ॥
 सिद्धार्थाः पितरं वृतं तस्मिन्काले ह्युपस्थिते ।
 प्रेतकायेषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपम् ॥ वा.रा. २.४५. १७, १८ ॥
७०. रम्यचत्वरसंस्थानां संविभक्तमहापथाम् ।
 हर्म्यप्रासादसम्पन्नां गणिकावरशोभिताम् ॥
 रथाश्वगजसम्बाधां तूर्यनादनिनादिताम् ।

- सर्वकल्याणसम्पूर्णा हृष्टंपुष्टजनाकुलाम् ॥
 आरोमोद्यानसम्पन्नां समाजोत्सवशालिनीम् ।
 सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥ वा.रा. २.४५. १९, २०, २१ ॥
७१. अपि जीवेद् दशरथो वनवासात् पुनर्वयम् ।
 प्रत्यागम्य महात्मानमपि पश्याम सुव्रतम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.५१. २४ ॥
७२. अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिना वयम् ।
 निवृत्ते वनवासेडस्मिन्नयोध्यां प्रविशेमहि ॥ वा.रा. २.४५.२२ ॥
७३. परिदेवयमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः ।
 तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सात्यवर्तत् ॥
 तथा हि सत्यं ब्रुवति प्रजाहिते नरेन्द्रपुत्रे गुरुसौहृदादुहः ।
 मुमोच बाष्पं व्यसनाभिपीडितो ज्वरातुरो नाग इव व्यथातुरः ॥
 ॥ वा.रा. २.४५. २३, २४ ॥
७४. रामायण भागवतानुं महाकाव्य - गुणपंत शाह - पृ. १८१
७५. रामायणानी अंतरयात्रा - नगीनदास संघवी - पृ. १३७
७६. यामेव रात्रिं ते दूताः प्रविशन्ति स्म तां पुरीम् ।
 भरतेनापि तां रात्रिं स्वप्नो दष्टोडयमप्रियः ॥
 व्युष्टामेव तु तां रात्रिं दृष्ट्वा तं स्वप्नमप्रियम् ।
 पुत्रो राजाधिराजस्य सुभृशं पर्यतप्यत ॥
 तप्यमानं समाज्ञाय वयस्याः प्रियवादिनः ।
 आयासं हि विनेष्यन्तः सभायां चक्रिरे कथाः ॥ वा.रा. २.६३. १, २, ३ ॥
७७. वादयिन्त तदा शान्तिं लासयन्त्यपि चापरे ।
 नाटकान्ययपेर प्राहुर्हास्याति विधिधानि च ॥
 स तैर्महात्मा भरतः सखिभिः प्रियवादिभिः ।
 गोष्ठीहास्यानि कुर्वद्मिर्म प्राहृष्यत राघवः ॥

- तमब्रवीत्प्रिसखो भरतं सुखिभिवृतम् ।
सुहृद्भिः पर्युयासीनः किं सखे नानुमोदसे ॥ वा.रा. २.६३. ४,५,६ ॥
७८. एवं ब्रुवाणं सुहृदं भरतः प्रत्युवाच ह ।
क्षुणु त्वं यन्निमित्तं मे देन्यमेतदुपागतम् ॥
स्वप्ने पितरमद्राक्षं मलिनं मुक्तमूर्धजम् ।
पतन्तमद्रिशिखरा त्कलुष गोमये हृदे ॥
प्लवमानश्च मे दृष्टः स तस्मिन्गोमेयहृदे ।
पिबन्नजंलिना तैलं हसन्निव मुहुर्मुहः ॥ वा.रा. २.६३. ७,८, ९ ॥
७९. ततस्तिलोदनं भुक्त्वा पुनः पुनरधःशिराः ।
तैलनाभ्यक्तसर्वाङ्गस्तैलमेवावगाहत ॥ वा.रा. २.६३. १० ॥
८०. स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रं च पतितं भुवि ।
उपरुद्धां च जगतीं तमसेव समावृताम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.६९. ११, १२ ॥
८१. औपवाहयस्य नागस्य विषाणं शकलीकृतम् ।
सहसा चापि संशान्ता ज्वलिता जातवेदसः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.६९.१२ ॥
८२. अवदीर्णा च पृथ्वीं शुष्कांश्चविविधान्द्रुमान् ।
अहं पश्यामि विध्वस्तान्सधूमांश्चैव पर्वतान् ॥
पीठे कार्ष्णाविसे चैव निषण्णं कृष्णवाससम् ।
प्रहसन्ति राजानं प्रमदाः कृष्णपिङ्गलाः ॥ वा.रा. २.६३, १२,१३ ॥
८३. त्वरमाणश्च धर्मात्मा रक्तमाल्यानुलेपनः ।
रथेन खरयुक्तेन प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ वा.रा. २.६३.१४ ॥
८४. प्रहसन्तीव राजानं प्रमदा रक्तवासिनी ।
प्रकर्षन्ती मया दृष्ट्वा राक्षसी विकृतानम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.६९.१६ ॥
८५. एवमेतन्मया दृष्टमिमां रात्रिं मयावहाम् ।
अहं रामोऽथवा राजा लक्ष्मणो वा मरिष्यति ॥ वा.रा. २.६३.१५ ॥

८५. नरो यानेन यः स्वप्ने खरयुक्तेन याति हि ।
 अचिरात्तस्य धूमाग्रं चितायां सम्प्रदृश्यते ॥
 एतन्निमित्तं दीनोडहं न वचः प्रतिपूजये ।
 शुष्यतीव च मे कण्ठो न स्वस्थमिव मे मनः ॥
 न पश्यामि भूयस्थानं भयं चैवोपधारये ।
 भ्रष्टश्च स्वरयोगो मे छाया चापगता मम ।
 जुगुप्स इव चात्मानं न च पश्यामि कारणम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.६९.१८, १९, २० ॥
८७. इमां च दुःखस्वप्नगतिं निशाम्य हित्वनेकरूपामवितर्कितां पुरा ।
 भयं महत्तद्धृदयान्न याति मेविचिन्त्य राजानमचिन्त्यदर्शनम् ॥ वा.रा. २.६३.१८ ॥
८८. तां पुरी पुरुषव्याध्रः सप्तरात्रोषितः पथि ।
 अयोध्यामग्रतो दृष्ट्वा रथे सारथिमब्रवीद् ॥
 एषा नातिप्रतीता म पूण्योद्याना यशस्विनी ।
 अयोध्या दृश्यते दुरात्सारथे पाण्डुमृत्तिका ॥
 यज्यभिर्गुणसंपन्नै ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 भूपिष्ठमृधैराकीर्णा राजर्षिवरपालिता ॥ वा.रा. २.६५. १४, १५, १६ ॥
८९. अयोध्यायां पुरा शब्दः श्रूयते तुमुलो महान् ।
 समन्तान्नरनारीणां तमद्य न शृणोम्यहम् ॥
 उधानानि हि सायाहने क्रीडत्वोपरतैर्नरै ।
 समन्ताद्विप्रधावादिभः प्रकाशन्ते ममान्यदा ॥
 तान्यधानुरुदन्तीव परित्यक्तानि कामिभिः ।
 अरण्यभूतेव पूरी सारथे प्रतिभाति मे ॥ वा.रा. २.६५. १७, १८, १९ ॥
९०. न ह्यत्र यानैर्दृश्यन्ते न गजैर्न च वाजिभिः ।
 निर्यान्तो वाभियान्तो वा नरमुख्या यथापुरम् ॥ वा.रा. २.६५.२० ॥
९१. अनिष्टानि च पापानि पश्यामि विविधानि च ।
 निमित्तान्यमनोज्ञानि तेन सीदति मे मनः ॥ वा.रा. २.६५.२१ ॥

८२. सर्वथा कुशलं सूत दुर्लभं मम बन्धुषु ।
तथा ह्यसति सम्मोहे हृदयं सीदतीव मे ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.७१, ३१ ॥
८३. विषण्णः श्रान्तहृदयस्त्रस्तः संलुलितेन्द्रियः ।
भरतः प्रविवेशाशु पुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.७१.३२ ॥
८४. प्रतिमानाटकम् - तृतीयोऽंक - पृ. ३५
८५. स त्वनेकाग्रहृदयो द्वास्थ प्रत्यर्च्य तं जनम् ।
सूतमश्वपतेः कलान्मब्रवीतत्र राघवः ॥ वा.रा. २.६५.२३ ॥
८६. किमहं त्वरयाडडनीतः कारणेन विनानद्य ।
अशुभाशङ्कितं हृदयं शीलं च पततीव मे ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.७१.३५ ॥
८७. श्रुता नो यादृशाः पूर्वं नृपतीनां विनाशने ।
आकारास्तानहं सर्वानिह पश्यामि सारथे ॥ वा.रा. २.६५.२४ ॥
८८. मलिनं चाश्रुपूर्णाक्ष दीन ध्यानपरं कुशम् ।
सस्त्रीपुसं च पश्यामि जनमुत्कण्ठितं पुरे ॥ वा.रा. २.६५.२५ ॥
८९. इत्येवमुक्त्वा भरतः सूतं तं दीनमानसः ।
तान्दमिष्टान्ययोध्यायां प्रेक्ष्य राजगृहं ययौ ॥ वा.रा. २.६५. २६ ॥
१००. तां शून्यशृङ्गाटकवेश्मरथ्यां रजोरुणद्वारकपाटयन्त्राम् ।
दृष्ट्वा पुरीमिन्द्रपुरीप्रकाशां दुःखेन संपूर्णतरो बभूव ॥ वा.रा. २.६५.२७ ॥
१०१. बभूनि पश्यन्म नसोडप्रियार्णि यान्यन्यदा नास्य पुरे बभूवुः ॥
अवाक्शिरा दीनमना नहृष्टः पितुर्महात्मा प्रविवेश वेश्म ॥ वा.रा. २.६५.२८ ॥
१०२. अपश्यंस्तु ततस्तत्र पितरं पितुरालये ।
जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये ॥
स प्रविश्यैव धर्मात्मा स्वगृहं श्रीविवर्जितम् ।
भरतः प्रेक्ष्य जग्राह जनन्याश्चरणौ शुभौ ॥ वा.रा. २.६६.१,३ ॥
१०३. तं मुद्घ्नि समुपाध्याय परिष्वज्य यशस्विनम् ।
अडक भरतमारोप्य प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥

- अद्य ते कतिचिद्रात्र्यश्चयुतस्यार्यकवेश्मनः ।
 अपि नाध्वश्रमः शीघ्रं रथेनापततस्तव ॥ वा.रा. २.६६. ४, ५ ॥
१०४. एवं पृष्टस्तु कैकेय्या प्रियं पार्थिवनन्दनः ।
 आचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राजीवलोचनः ॥ वा.रा. २.६६.७ ॥
 शून्योडयं शयनीस्ते पर्यङ्का हेमभूषितः ।
 न चायमिक्ष्वाकुजनः प्रहृष्टः प्रतिभाति मे ॥
 राजा भवति भूयिष्ठामिहाम्बाया निवेशने ।
 तमहं नाद्य पश्यामि द्रष्टुमिच्छन्निहागतः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.६६.७, ११, १२ ॥
१०५. पितुर्ग्रहीष्ये चरणौ तं ममारव्याहि पृच्छतः ।
 आहोस्विद्म्ब ज्येष्ठायाः कौशल्याया निवेशने ॥ वा.रा. २.६६.१३ ॥
१०६. तं प्रत्युवाच कैकेयी प्रियव ध्वोरमप्रियम् ।
 अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता ।
 या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ॥ वा.रा. २.६६.१४ ॥
१०७. तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं धर्माभिजनवांशुचिः ।
 पपात सहसा भूमौ पितृशोकबलार्दितः ॥ वा.रा. २.६६.१५ ॥
१०८. हा हतोडस्मीति कृपणां दीनां वाचमुदीरयन् ।
 निपपात महाबाहुर्बाहु विक्षिप्य वीर्यवान् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.७२.१७ ॥
१०९. ततः शोकेनं संवीतः पितृर्मरणदुःखितः ।
 विललाप महातेजा भ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ वा.रा. २.६६.१६ ॥
११०. एतत्सुरुचिरं भाति पितुर्मे शयनं पुरा ।
 शशिनेवामलं रात्रौ गगनं तोददात्यये ॥
 तदिदं न विभात्यद्य विहीनं तेन धीमता ।
 व्योमेव शशिना हीनमशुष्क इव सागरः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.७२ १९, २० ॥
१११. बाष्पमुत्सृज्य कण्ठेन स्वात्मना परिपीडितः ।
 प्रच्छाद्य वदनं श्रीमद् वस्त्रेण जयतां वरः ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.७२.२१ ॥

११२. तमार्तं देवसंकाशं समीक्ष्य पतितं भुवि ।
निकृतमिव सालस्य स्कन्धं परशुना वने ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.७२.२२ ॥
११३. माता मातङ्गसंकाशं चन्द्रार्कसदृशं सुतम् ।
उत्थापयित्वा शोकार्तं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.७२.२३ ॥
११४. उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे राजपुत्रं महायशः ।
त्वद्विधा न हि शोचन्ति सन्तः सदसि संमताः ॥ वा.रा. २.६६.१९ ॥
११५. स रुदित्वा चिरं कालं भूमौ विपरिवृत्य च ।
जननीं प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिराव्रतः ॥
अभिषेक्ष्यति रामं नु राजा यज्ञं नु यक्ष्यते ।
इत्यहं कृतसंकल्पो हृष्टो यात्रामयासिषम् ॥
तदिदं ह्यन्यथा भूतं व्यवदीर्णं मनो मम ।
पितरं यो न पश्यामि नित्यं प्रियहिते रतम् ॥ वा.रा. २.६६. २०, २१, २२ ॥
११६. अम्ब केनात्यगाद राजा व्याधिना मय्यनागते ।
धन्या रामादयः सर्वेयैः पिता संस्कृतः स्वयम् ॥
न नूनं मां महाराजः प्राप्तं जानाति कीर्तिमान् ।
उपजिध्रेद्यि मां मूर्ध्नि तातः संनाम्य सत्वरम् ॥ वा.रा. २.६६. २३, २४ ॥
११७. यो मे भ्राता पिता बन्धुर्यस्य दासोऽस्मिधीमतः ।
तस्य मां शीघ्रमारव्याहि रामस्याकिलष्टकर्मणः ॥
पिता हि भवति जयेष्ठो धर्ममार्यस्य जानतः ।
तस्य पादौ ग्रहीष्यामि स हीदानीं गतिर्मम ॥ वा.रा. २.६६. २६, २७ ॥
११८. आर्ये किमब्रवीद्रासा पिता मे सत्यविक्रमः ।
पश्चिमं साधु संदेशमिच्छामि श्रोतुमात्मनः ॥ वा.रा. २.६६.२८ ॥
११९. इति पृष्टा यथातत्त्वं कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ।
रामेति राजा विलपन्हा सीते लक्ष्मणेति च ।
स महात्मा परं लोकं गतो भतिमतां वरः ॥

- इमां पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव ।
कालधर्मं परिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः ॥ वा.रा. २.६६. २९, ३० ॥
१२०. सिध्धार्थास्तु नरा राममागतं सीतया ।
लक्ष्मणं च महाबाहुं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् ॥ वा.रा. २.६६.३१ ॥
१२१. तच्छ्रुत्वा विषसादैव द्वितीयाप्रिदशंसनात् ।
विषण्णवदनो भूत्वा भूयः पप्रच्छ मातरम् ॥ वा.रा. २.६६.३२ ॥
१२२. क चेदानीं स महात्मा कौशल्यानन्दवर्धनः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च समं गतः ॥ वा.रा. २.६६.३३ ॥
१२३. तथा पृष्टो यथान्यायमाख्यातुमुपत्रक्रमे ।
मातास्य युगपद्वाक्यं विप्रियं प्रिसशंक्या ॥
स हि राजसुतः पुत्र चीरवासा महावनम् ।
दण्डकान्सह वैदेह्या लक्ष्मणानुचरो गतः ॥ वा.रा. २.६६. ३४, ३५ ॥
१२४. तच्छ्रुत्वा भरतस्त्रस्तो भ्रातुश्चारित्रशङ्कया ।
स्वस्य वंशस्य माहात्मातत्प्रबुद्धं समुपचक्रमे ॥
कश्चिन्न ब्राह्मणधनं हतं रामेण कस्यचित् ।
कश्चिन्नाढयो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥
केश्चिन्न परदारान्वा राजपुत्रोडभिमन्यते ।
कस्मात्स दण्डकारण्ये भ्रूणहेव रामो विवासितः ॥ वा.रा. २.६६. ३६-३८ ॥
१२५. अथास्य चपला माता ततस्वकर्म यथातथम् ।
तनैव स्त्रीस्तभावेन व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ वा.रा. २.६६.३९ ॥
१२६. न ब्राह्मणधूनं किञ्चिद्धृत रामेण कस्यचित् ।
कश्चिन्नाढयो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥
न रामः परदाराश्च चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ॥ वा.रा. २.६६.४० ॥
१२७. मया तु पुत्र श्रुत्वैव रामस्यैवाभिषेचनम् ।
याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनम् ॥

- स स्ववृत्तिं समास्थाय पिता ते तत् तथाकरोत् ।
 रामश्च सहसौमित्रिः प्रेषितः सह सीतया ॥
 तमपश्यन्प्रियं पुत्रं महीपालो महायशाः ।
 पुत्रशोकपरिद्वूनः पचंत्वमुपपेदिवान् ॥ वा.रा. २.६६. ४१, ४३ ॥
१२८. मा शोकं मा च संतापं धैर्यमाश्रय पुत्रक ।
 त्वदधीना हि नगरी राज्यं चैतदनामयम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.७२.५३ ॥
१२९. श्रुत्वा तु पितरं व्रतं भ्रातरौ च विवासितौ ।
 भरतो दुःखसंतप्तं इदं वचनमब्रवीत् ॥
 किं नु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः ।
 विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा पितृसमेन च ॥
 दुःखे मे दुःखमकरोर्व्रणे क्षारमिवादद्याः ।
 राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामं च तापसम् ॥ वा.रा. २.६७. १, २, ३ ॥
१३०. कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता ।
 अङ्गारमुपगूहय स्म पिता मे नावबुध्वान् ॥ वा.रा. २.६७.४ ॥
१३१. मृत्युमापादितो राजा त्वया मे पापदर्शिनि ।
 सुखं परिहृतं मोहत् कुलेडस्मिन् कुलपांसनि ॥
 त्वां प्राप्य हि पिता मेडद्य सत्यसंधो महायशाः ।
 तीव्रदुःखाभिसंतप्तो वृत्तो दशरथो नृपः ॥
 विनाशितो महाराजः पिता मे धर्मवत्सलः ।
 कस्मात् प्रवाजितो रामः कस्मादेव वनं गतः ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.७३. ५, ६, ७ ॥
१३२. रामायणं भागवतानुं महाकाव्य - गुणवंत शाह पृ. २०५
१३३. ननुत्वार्योऽपि च धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमाम् ।
 वर्तते गुरुवृत्तिज्ञो यथा मातरि वर्तते ॥ वा.रा. २.६७.६ ॥
१३४. तस्याः पुत्रं महात्मानं चीरवल्कलवाससम् ।
 प्रस्थाप्या वनवासाय कथं पापे न शोचसि ॥

- अपापदर्शिनं शूरं कृतात्मानं यशस्विनम् ।
 प्रब्राज्य चीरवसनं किं पश्यसि कारणम् ॥
 लूब्धाया विदितो मन्ये न तेडहं राघवं प्रति ।
 तथा ह्यनर्थो राज्यार्थं त्वया नीतो महानयम् ॥ वा.रा. २.६७. ८, ९, १० ॥
१३५. सोडहं कथमिमं भारं महाधूर्यसमुद्यतम् ।
 दम्यो धुरमिवासाद्य सहेयं केन चौजसा ॥ वा.रा. २.६७.१३ ॥
१३६. रामायणं मानपतानुं महाकाव्य - गुणवन्त शाह प्र. २०६
१३७. न मे विकाङ्गा जायते त्यक्तुं त्वां पापनिश्चयाम ।
 यदि रामस्य नावेक्षा त्वयि स्यान्मातृवत् सदा ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.७३.१८ ॥
१३८. उत्पन्ना तु कथं बुद्धिस्तवेयं पापदर्शिनी ।
 साधुचारित्रविभ्रष्टे पूर्वेषां नो विगर्हिता ॥
 अस्मिन् कुल हि सर्वेषां जयेष्ठो राज्येडभिषिच्यते ।
 अपरे भ्रातरस्तस्मिन् प्रवर्तन्ते समाहिताः ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.७३. १९, २० ॥
१३९. न तु कामं करिष्यामि तवाहं पापनिश्चये ।
 यथा व्यसनमारब्धं जीवितान्करं मम ॥
 एष त्विदानीमेवाहमप्रियार्थं तवानधम् ।
 निवर्तयिष्यामि वनाद् भ्रातरं स्वजनप्रियम् ॥ ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.७३. २५, २६ ॥
१४०. इत्येवमुक्त्वा भरतो महात्मा
 प्रियेतरेर्वाक्यगणैस्तुदंस्ताम् ।
 शोकार्दितुरश्चापि ननाद भूयः
 सिंहो यथा पर्वतगण्वरस्यः ॥ वा.रा. २.६७.१५ ॥
१४१. तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा ।
 रोपेण महताविष्टः पुनरेवाब्रवीद्वच ॥
 राज्याभ्रशस्व कैकेयि नृशंसे दुष्टचारिणि ।
 परित्यक्ता धर्मेण मा मृतं रुदती भव ॥ वा.रा. २.६८ .१, २ ॥

१४२. किं नु तेडदुपयद्राजा रामो वा भृशधार्मिकः ।
ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमार्गतौ ॥ वा.रा. २.६८.३ ॥
१४३. भ्रूणहत्यामसि प्राप्ताकुलस्यास्य विनाशनात् ।
कैकेयि नरकं गच्छ मा च भर्तुः वातसलोकताम् ॥ वा.रा. २.६८.४ ॥
१४४. यत्वया हीदृशं पापं कृतं धोरेण कर्मणा ।
सर्वलोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयम् ॥
त्वत्कृते मे पिता वृत्तो रामश्चारण्यमाश्रितः ।
अयशो जीवलोके च त्वयाहं प्रतिपादितः ॥ वा.रा. २.६८. ५, ६ ॥
१४५. मातृरूपे ममामित्रे नृशंसे राज्यकामुके ।
न तेडहमभिभाष्योडस्मि दुर्वृत्ते पतिधातिनि ॥ वा.रा. २.६८.७ ॥
१४६. कौसल्याय सुमित्रा च याश्यान्या मम मातरः ।
दुखेन महताविष्टास्त्वां प्राप्य कुलदुषिणीम् ॥ वा.रा. २.६८.८ ॥
१४७. यत्वया धार्मिको रामो नित्यं सत्यपरायणः ।
वनं प्रस्थापितो दुःखात्पिता च त्रिदिवं गतः ॥
यत्प्रधानासि तत्पापं मयि पित्रा विनाकृते ।
भ्रातृभ्यां च परित्यक्ते सर्वलोकस्य चाप्रिये ॥ वा.रा. २.६८.१०, ११ ॥
१४८. कौशल्यां धर्मसंयुक्ता वियुक्तां पापनिये ।
कृत्वा कं प्राप्स्यसे त्वद्य लोकं निरयगामिनि ॥
किं नावबुध्यसे क्रूरे नियत्तं बन्धुसंश्रयम् ।
जयेष्टं पितृसमं रामं कौशल्यायात्मसंभवम् ॥ वा.रा. २.६८. १२, १३ ॥
१४९. एकपुत्रा च साध्वी च विवत्सेयं त्वया कृता ।
तस्मात्वं त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे ॥
अहं ह्यपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमाम् ।
वर्धनं यशसश्वापि करिष्यामि न संशयः ॥ वा.रा. २.६८. २५, २६ ॥

१५०. आनाय्य च महाबाहुं कोशलेन्द्रं महाबलम् ।
स्वयमेव प्रवेक्ष्यामि वनं मुनिनिषेवितम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.७४.३१ ॥
१५१. नह्यहं पापसंकल्पे पापे पापं त्वया कृतम् ।
शक्तो धारयितुं पौरेश्चकण्ठैर्निरीक्षितः ॥
सा त्वमग्निं प्रविश वा स्वयं वा विश दण्डकान् ।
रज्जुं बद्धवाथवा कण्ठे नहि तेदन्यत् परायणम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.७४. ३२, ३३ ॥
१५२. इति नाग इवारण्ये तोमराडकुशचोदितः ।
पपात भुवि संक्रुद्धो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ वा.रा. २.६८. २८ ॥
१५३. संरक्तनेत्र शिथिलाम्बरस्तथा
विधूतसर्वाभरणः परंतपः ॥
बभूव भूमौ पतितो नृपात्मजः
शचीपतेः केतुरिवोत्सवक्षेय ॥ वा.रा. २.६८.२९ ॥
१५४. दीर्घकालात् समुत्थाय संज्ञा लब्ध्वा स वीर्यवान् ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां दीनामुद्विष्य मातरम् ॥
सोडमात्यमध्ये भरतो जननीमभ्यकृत्सयत् ।
राज्यं न कामये जातु मन्त्रये नापि मातरम् ॥
अभिषेकं न जानामि योडभूद् राज्ञा समीक्षितः ।
विप्रकृष्टे हृदहं देशे शत्रुघ्नसहितोडभवम् ॥
वनवासं न जानामि रामस्याहं महात्मनः ।
विवासनं व सौमित्रेः सीतायाश्च यथाभवत् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.७५ १-४ ॥
१५५. तथैव क्रौशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः ।
कौशल्या शब्दमाज्ञाय सुमित्रांमिद मब्रवीत् ॥
आगतः क्रूरकार्यायाः कैकेय्या भरत सुतः ।
तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनम् ॥ वा.रा. २.६९. १, २ ॥

१५५. ततः शत्रुघ्नभरतो कौशल्यां प्रेक्ष्य दुःखितौ ।
पर्यष्वजेतां दुःखार्तो पतितां नष्टचेतनाम् ॥
रुदन्तौ रुदती दुःखात् समेत्यार्या मनस्विनी ।
भरतं प्रत्युवाचेदं कौशल्या भृशदुःखिता ॥
इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकण्टकम् ।
सम्प्राप्तं बत कैकेय्या शीघ्रं करेण कर्मणा ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.७५. ९-११ ॥
१५७. क्षिप्रं मामपि कैकेयी प्रस्थाययितुमर्हति ।
हिरण्यनाभो यत्रास्ते सुतो मे सुमहायशः ॥ वा.रा. २.६९.८ ॥
१५८. इत्यादिबहुभिर्वाक्यैः कूरेः सम्भर्त्सितोडनद्यः ।
विव्यथे भरतोडतीव व्रणे तुद्यैव सूचिना ॥
पपात चरणौ तस्यास्तदा सम्भ्रान्तचेतनः ।
विलप्य बहुधासंज्ञो लब्धसंज्ञस्तदाभवत् ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.७५. १७-१८ ॥
१५९. एवं विलपमानां तां प्राजंलिस्तदा ।
कौशल्यां प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृताम् ॥
आर्ये कस्मादजानन्तं गर्हसे मामकिल्बिषम् ।
विपुलां च मम प्रीतिं स्थिरां जानासि राघवे ।
कृताशास्त्रा नृगा बुद्धिर्मा भूतस्य कदाचन् ।
सत्यसंघः सतां श्रेष्ठो यस्यार्योडनुमते गतः ॥ वा.रा. २.६९. १२, १३, १४ ॥
१५०. मा च तं व्युढवाहयसं चन्द्रभास्करतेजसम् ।
द्राक्षीद् राज्यस्थमासीनं यस्यार्योडनुमते गतः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.७५.२९ ॥
१५१. अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तात्मा निरपत्रपः ।
लोके भवतु विद्विष्टो यस्यार्योडनुमते गतः ॥
माडडत्मनः संततिद्राक्षीत् स्वेषु दारेषु दुःखितः ।
आयुः समग्रमप्राप्य यस्यार्योडनुमते गतः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.७५ ३३, ३६ ॥

१५२. उभे संध्ये शयानस्य यत्पापं परिकल्प्यते ।
 तच्च पापं भवेत्तस्य यस्यार्पोडनुमते गतः ॥
 यद्गनिदायके पापं यत्पापं गुरुतल्पगे ।
 मित्रद्रोहे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम् ॥ वा.रा. २.६९. २५, २६ ॥
१५३. एवमाश्वासयन्नेव दुःखार्तोडनुपपात ह ।
 विहीनां पतिपुत्राभ्यां कौशल्यां पार्थिवात्मजः ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.७५.५९ ॥
१५४. तदा तं शपथैः कष्टैः शयमानमचेतनम् ।
 भरतं शोकसंतप्तं कौशल्या वाक्यमब्रवीत् ॥
 मम दुःखमिदं पुत्रे भूवः समुपजायते ।
 शपथैः शपमानो हि प्राणानुपरुर्णात्सिमे ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.७५. ६०, ६१ ॥
१५५. दिष्ट्या न चलितो धर्मादात्मा ते सहलक्षणः ।
 वत्स सत्यप्रतिज्ञो हि सतां लोकानवाप्स्यसि ॥
 इत्युक्त्वा चाडकमानीय भरतं भ्रातृवत्सलम् ।
 परिष्वज्य महाबाहुं रुरोद भृशदुःखिता ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.७५. ६२, ६३ ॥
१५६. एवं विलपमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः ।
 मोहाश्च शोकसंरम्भाद् बभूव लुलितं मनः ॥
 लालय्यमानस्य विचेतनस्य प्रणष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ ।
 मुहुर्मुहुर्निःश्वसतश्च दीर्घं सा तस्य शोकेन जगाम रात्रिः ॥ वा.रा. २.६९. ३३, ३४ ॥
१५७. कैकेय्या यत्कृतं कर्म राज्याभिषयने ।
 अन्यथा यदि जानामि सा मया नोदिता यदि ॥
 पापंमेडस्तु तदा मातब्रह्महुत्याशतोद्भवम् ।
 हत्वा वसिष्ठं खडगेन अरुन्धत्या समन्वितम् ॥ अध्यात्मरामायण सर्ग - ७.८८-८९ ॥
१५८. तमेवं शोकसंतप्तं भरतं कैकेयीसुतम् ।
 उवाच वदतां श्रेष्ठो वसिष्ठः श्रेष्ठवागृषिः ॥

अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्र महायशः ।

प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तरम् ॥ वा.रा. २.७० १, २ ॥

१५८. वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धरणां गतः ।

प्रेतकार्यानि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ॥

उद्धृत्य तैलसंकेलदात्स तु भूमौ निवेशितम् ।

आपीतवर्णवदनं प्रसुतमिव भूमिपम् ॥

निवेश्य शयने चाग्ये नानारत्नपरिस्कृते ।

ततो दशरथं पुत्रो विललाप सुदुःखितः ॥ वा.रा. २.७०. ३, ४, ५ ॥

१७०. किं ते व्यवसितं राजन्द्रोषिते मय्यनागते ।

विवास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥

कयास्यसि महाराज हित्वेनं दुःखितं जनम् ।

हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाकिलष्टकर्मणा ॥ वा.रा. २.७०. ६, ७ ॥

१७१. योगक्षेमं तु ते राजन्कोडस्मिनकल्पयिता पुरे ।

त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते ॥

विधवा पृथिवी राजंस्त्वया हीना न राजते ।

हीनचन्द्रेव रजनी नगरी प्रतिभाति माम् ॥ वा.रा. २.७०. ८, ९ ॥

१७२. एवं विलपमानं तं भर्या दीनमानसम् ।

अब्रवीद्य वचनं भूयो वसिष्ठस्तु महानृषिक ॥ वा.रा. २.७०.१० ॥

१७३. शिबिकायामथारोप्य राजानं गतचेतनम् ।

बाष्पकण्ठा विमनसस्तमूहुः परिचारकाः ॥ वा.रा. २.७०.१४ ॥

१७४. चन्दनागरुनिर्यासन्सरलं पद्मकं तथा ।

देवदारुणि चाहत्ये चितां चक्रुस्तथापरे ॥

गन्धानुच्यावचांश्चान्यांस्तत्र दत्वाथ भूमिपम् ।

तत्र संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः ॥ वा.रा. २.७०. १६, १७ ॥

१७५. तथा हुताशनं हुत्वा जेपुस्तस्य तदत्विजः ।
जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः ॥
शिबिकाभिश्च यानैश्च यथार्हं तस्य योषितः ।
नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तया ॥
प्रसव्यं चापि तं चक्रुर्दत्विजोडग्निचितं नृपम् ।
स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौशल्याप्रमुखास्तदा ॥ वा.रा. २.७०. १८, १९, २० ॥
१७६. ततो रुदन्त्यो विवशा विलप्य च पुनः पुनः ।
यानेभ्यः सरयुतीरमवतेरुर्वराडगना ॥
कृत्वोदकं ते भरतेन सार्धं
नृपाडगना मन्त्रिपुरोहिताश्च ।
पुरं प्रविश्याश्रुपरीतनेत्रा
भूमौ दशाहं व्यसनयन्त दुःखम् ॥ वा.रा. २.७०. २२, २३ ॥
१७७. रामायणं मानपतानुं महाकाव्य - गुणपंत शाह - पृ. २०८
१७८. ततो दशाहेडतिगते कृतशौचो नृपात्मजः ।
द्वादशेडहनि संपाप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥ वा.रा. २.७१.१ ॥
१७९. ततः प्रभातसमये दिवसे डथ त्रयोदशे ।
विललाप महाबाहुर्भरतः शोकमूर्च्छितः ॥
शब्दापिहितकण्ठश्च शोधनार्थमुपागतः ।
चितामूले पितुर्वाक्यमिदमाह सुदुःखितः ॥
तात यस्मिन्सृष्टोडहं त्वया भ्रातरि राघवे ।
तस्मिन्वनं प्रवजिते शून्ये त्यक्तोडस्म्यहं त्वया ॥
यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्राजितो वनम् ।
तामम्बां तात कौशल्यां त्यक्त्वा त्वं क गतो नृपः ॥ वा.रा. २.७१. ४-७ ॥
१८०. दृष्ट्वा भस्मारुणं तश्च दग्धास्थिस्थानमण्डलम् ।
पितुः शरीरनिर्वाणं निष्टनन्विषसाद् ह ॥

स तु दृष्ट्वा रुदन्दीनः पपात धरणीतले ।

उत्थाप्यमानः शक्रेस्य यन्त्रध्वज इवच्युतः ॥ वा.रा. २.७१. ८, ९ ॥

१८१. अभिवेतुस्ततः सर्वे तस्यामात्याः शुचिब्रतम् ।

अन्तकाले निपतितं ययातिमृषयो यथा ॥ वा.रा. २.७१. १० ॥

१८२. शत्रुघ्नश्वापि भरतं दृष्ट्वा शोकपरिप्लुप्तम् ।

विसंज्ञो न्यपतदममौ भूमिपालमनुस्मरन् ॥ वा.रा. २.७१.११ ॥

१८३. ततः प्रकृतिमान्वैद्यः पितुरेषां पुरोहितः ।

वसिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्य तमुवाच ह ॥

त्रयोदशोडयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो ।

सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.७७.२१,२२ ॥

त्रीणे द्वन्द्वानि भूतेषु प्रवृत्तान्दविशेषतः ।

तेषु चापरिहार्येषु नैवं भवितुमर्हसि ॥ वा.रा. २.७१.२३ ॥

१८४. ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागच्छाः ।

तुष्टुवुर्वाग्नि शेषज्ञाः स्तवैर्मङ्गलसंहितैः ॥

सुवर्णकौणाभिहतः प्राणदद्यामदुन्दुभिः ।

दुध्मुः शङ्खाश्च शतशो वाद्यांश्चाश्वावचस्वरान् ॥

स तुर्यघोषः सुमहान्दिवमापूरयन्निव ।

भरतं शोकसंतप्तं भूयः शोकैरन्धयत् ॥ वा.रा. २.७५. १, २, ३ ॥

१८५. ततः प्रबुद्धो भरतस्तं घोषं संनिवर्त्य च ।

नाहं राजेति चाप्युक्त्वा शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥

पश्य शत्रुघ्न कैकेय्या लोकेस्यापकृतं महत् ।

विसृज्य मयि दुःखानि राजा दशरथो गतः ॥ वा.रा. २.७५. ४, ५ ॥

१८६. तस्यैषा धर्मपराजस्य धर्ममूला महात्मनः ।

परिभ्रमति राजश्रीनौरिवाकर्णिका जले ॥ वा.रा. २.७५.६ ॥

यो हि नः सुमहान् नाथः सोऽपि प्रव्राजितो वने ।

अनया धर्ममुत्सृज्य मात्रा मे राघवः स्वयम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.८१.७ ॥

१८७. इत्येवं भरतं प्रेक्ष्य विलपन्त विचेतनम् ।

कृपणं रुरुदुः सर्वाः सस्वरं योषितस्तदा ॥

तथा तस्मिन्विलक्षति वसिष्ठो राजधर्मवित् ।

सभामिक्ष्वाकुनाथस्य प्रविवेश महायशाः ॥ वा.रा. २.७५. ७, ८ ॥

१८८. तामार्यगणसम्पूर्णा भरतः प्रग्रहां सभाम् ।

ददर्श बुध्धिसम्पन्नः पूर्णचन्द्रां निशामिव् ॥

राज्ञस्तु प्रकृतीः सर्वाः समग्राः च प्रेक्ष्य धर्मवित् ।

इदं पुरोहितो वाक्यं भरतं मृदु चाब्रवीत् ॥ वा.रा. २. ७६. १. ३ ॥

१८९. तात राजा दशरथः स्वर्गतो धर्ममाचरन् ।

धनधान्यवतीं स्फीतां प्रदाय पृथिवीं तव ॥

रामस्तथा सत्यदृतिः सतां धर्ममनुस्मरन् ।

नाजहात्त्पितुरादेशं शशी ज्योत्स्नामिवोदितः ॥ वा.रा. २.७६. ४, ५ ॥

१९०. पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं निहतकण्टकम् ।

तदभुङ्क्व मुदितामात्यः क्षिप्रमेवाभिषेचय ॥

उदीच्चाश्च प्रतीच्चाश्च दाक्षिणात्याश्च केवलाः ।

कोटयापरान्ताः सामुद्रा रत्नानयुभिहरन्तु ते ॥ वा.रा. २.७६. ६, ७ ॥

१९१. तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं शोकेनाभिपरिप्लुतः ।

जगाम मनसा रामं धर्मज्ञो धर्मकाङ्क्षया ॥ वा.रा. २.७६.८ ॥

१९२. स बाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा ।

विललाप सभामध्ये जगेर्ह च पुरोहितम् ॥ वा.रा. २.७६. ९ ॥

१९३. कथं दशरथाज्जातो भवेज्जरा राज्यापहारकः ।

राज्यं चाहं च रामस्य धर्मं वक्तुमिहार्हसि ॥

ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च धर्मात्मा दिलीपनहुपोपमः ।

लब्धुमर्हति काकुत्स्थो राज्यं दशरथो यथा ॥ वा.रा. २.७६. ११, १२ ॥

१८४. अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं कुर्या पापमहं यदि ।

इक्ष्वाकूणामहं लोके भवयं कुलपांसनः ॥

यद्धि मात्रा कृतं पापं नाहं तदभिरोचये ।

इहस्थो वमदुर्गस्थं नमस्यामि कृताजंलिः ॥

राममेवानुगच्छामि स राजा द्विपदां वर ।

त्रयाणामपि लोकानां राघवो राज्यमर्हति ॥ वा.रा. २.७६. १३, १४, १५ ॥

१८५. यदि त्वार्यं न शक्यामि विनिवर्तयितुं वनात् ।

वन तत्रैव वत्स्यामि यथार्यो लक्ष्मणस्तथा ॥ वा.रा. २.७६.१७ ॥

१८६. एवमुक्तस्तु भरतो निषादाधिपतिं गुहम् ।

प्रत्युवाच महाप्राज्ञो वाक्यं हेत्वर्थसंहितम् ॥

उर्जितः खलु ते कामः कृतो गुरोः सरवे ।

यो मे त्वमीदृशीं सेनामेकोडभ्यर्चितु ॥

कतरेण गमिष्यामि भरद्वाजाश्रमं गुह ।

गहनोडयं भृशं देशो गडगानूपो दुरत्ययः ॥ वा.रा. २.७९. १,२, ४ ॥

१८७. तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ।

अब्रवीत्प्राजंलिर्वाक्यं गृहो गहनगोचरः ॥

दाशास्त्वनुगमिष्यन्ति धन्विनः सुसमाहिताः ।

अहं चानुगमिष्यामि राजपुत्र महायश ॥

कच्चिन्न दुष्टो ब्रजसि रामस्याकिलष्टकर्मणः ।

इयं ते महती सेना शडका जनयतीव मे ॥ वा.रा. २.७९. ५, ६, ७ ॥

१८८. तमेवमभिभाषान्तमाकाश इव निर्मलः ।

भरतः श्लक्ष्णया वाचा गुहं वचनमब्रवीत् ॥

मा भूत्स कालो यत्कष्टं न मां शडिकतुमर्हसि ।

- राघवः स हि मे भ्राता ज्येष्ठः पितृसनो ममः ॥
तं निर्वतयितुं यामि काकुत्स्थं वनवासिनम् ।
बुद्धिरन्या न ते कार्यो गुह सत्यं ब्रवीम् ते ॥ वा.रा. २.७९. ८, ९, १० ॥
१९९. स तु संहृष्टवदनः श्रुत्वा भरतभाषितम् ।
पुनरेवाब्रीद्याक्यं भरतं प्रति हर्षितः ॥
धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पथ्यामि जगतीतले ।
अयत्नादागतं राज्यं यस्त्वं त्यक्तुमिहेच्छसि ॥ वा.रा. २.७९. ११, १२ ॥
२००. रामचिन्तामयः शोको भरतस्य महात्मनः ।
उपस्थितो ह्यनर्हस्य धर्मप्रेक्षस्य तादृशः ॥ वा.रा. २.७९. १६ ॥
२०१. अन्तर्दाहेन दहनः संतापयति राघवम् ।
वनदाहाभि संतप्तं गूढोडग्निरिव पादपम् ॥ वा.रा. २.७९.१७ ॥
२०२. प्रसुतः सर्वगात्रेभ्यः स्वेदंः शोकाग्निसम्भवम् ।
यथा सूर्याशुसंतप्तो हिमवान्द्रप्रसृतो हिमम् ॥ वा.रा. २.७९. १८ ॥
२०३. ध्याननिर्दरशैलेन विनिःश्वसितंधातुना ।
दैन्यपादपसंधेन शोकायासाधिशृङ्गिणा ॥
प्रमोहानन्तसत्त्वेन संतापौषधिवेणुना ।
आक्रान्तो दुःखशैलेन महता कैकयीसुतः ॥ वा.रा. २.७९. १९, २० ॥
२०४. विनिःश्वसन् वै भृशदुर्मनास्ततः
प्रमूढसंज्ञः परमापदं गतः ।
शमं न लेभे हृदयज्वरार्दितो
नरर्वभो युथहतो यथर्षभः ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.८५. २१ ॥
२०५. गुहेन सार्धं भरतः समागतो
महानुभावः सजनः समाहितः ।
सुदुर्मनास्तं भरतं तदा पुन
गुहः समाश्वासयदग्रजं प्रति ॥ वा.रा. २.७९.२१ ॥

२०६. तच्छ्रुत्वा निपूणं सर्वे भरतः सह मन्त्रिभिः ।
 इडगुगुदीमूलमागम्य रामशय्यामवैक्ष्यताम् ॥
 अब्रवीज्जननीः सर्वा इह तेन महात्मनः ।
 शर्वरी शयिता भूमाविदमस्य विमर्दितम् ॥
 महाभागकुलीनेन महाजागेन धीमता ।
 जातो दशरथेनोर्व्या न रामः स्वप्तुमर्हति ॥ वा.रा. २.८२. १, २, ३ ॥
२०७. अजिनोत्तरसंस्तीर्णे वरास्तरणसंचये ।
 शयित्वा पुरुषव्याध्रः कथं शेते महीतले ॥ वा.रा. २.८२. ४ ॥
२०८. प्रासादाग्रविमानेषु बलमीषु च सर्वदा ।
 हैमराजतभौमेषु वरास्तरणशालिषु ॥
 पुष्पसंचयचित्रेषु चन्दनागुरुगन्धिषु ।
 पाण्डुराभ्रगप्रकाशेषु शुकसंघरुतेषु ॥ वा.रा. २.८२. ५, ६ ॥
 प्रासादवरवर्येषु शीतवत्सु सुगन्धिषु ।
 उषित्वा मेरुकल्पेषु कृतकांचनभित्तिषु ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.८८.७ ॥
२०९. न नूनं दैवतं किंचित कालेन बलवत्तरम् ।
 यत्र दाशरथी रामो भूमावेवमशेत सः ॥
 यस्मिन् विदेहराजस्य सुता च प्रियदर्शना ।
 दयिता शयिता भूमौ स्नुषा दशरथस्य च ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.८८. ११, १२ ॥
२१०. हा हतोडस्मि नृशंसोडस्मि यत् सभार्यः कृते मम ।
 ईदृशीं राघवः शय्यामद्यिशेते ह्यनाथवत् ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.८८. १७ ॥
२११. अकर्णधारा पृथिवी शून्येव प्रतिभाति मा ।
 गते दशरथे स्वर्गं रामे चारण्यमाश्रिते ॥ वा.रा. २.८२. १९ ॥
२१२. अद्य प्रभृति भूमौ तु शयिष्येडहं तृणेषु वा ।
 फलमूलाशनो नित्यं जटाचीराणि धारयन् ॥

तस्यार्थमुत्तरं कालं निवत्स्यामि सुखं वने ।

तं प्रतिश्रुवमामुच्य नास्य मिथ्या भविष्यति ॥ वा.रा. २.८२. २३, २४ ॥

२१३. वसन्तं भ्रातुरर्थाय शत्रुघ्नो मानुवत्स्यति ।

लक्ष्मणेन सह त्वार्यो अयोध्यां पालयिष्यति ॥

अभिवेक्ष्यन्ति कार्कुत्स्थमयोध्यायां द्विजातयः ।

अपि मे देवताः कुर्युरिमं सत्यं मनोरथम् ॥

प्रसाद्यमानः शिरसा मया स्वयं

बहुप्रकारं यदि न प्रपत्स्यते ।

ततोऽनुवत्स्याम चिराय राघवः

वने वसन्नार्हति मामुपेक्षितुम् ॥ वा.रा. २.८२. २५, २६, २७ ॥

२१४. गच्छेन्नेवाथ भरतस्तापसालयसंस्थिताम् ।

भ्रातुः पर्णकुटीं श्रीमानुटजं च ददर्श ह ॥

गच्छन्नेव महाबाहुद्युतिमान्भरतस्तदा ।

शत्रुघ्नं चाब्रवीद्धृष्टस्तानमात्यांश्च सर्वशः ॥

मन्ये प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ।

नातिदूरे हि मन्येऽहं नदीं मन्दाकिनीमितः ॥ वा.रा. २.९३. ४, ७, ८ ॥

२१५. सिंहस्कन्धं महाबाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणम् ।

पृथिव्याः सागरान्ताया भर्तारं धर्मचारिणम् ॥

उपविष्टं महाबाहुं ब्राह्मणमिव शाश्वतम् ।

स्थण्डिले दर्भसंस्तीर्णे सीतया लक्ष्मणेन च ॥ वा.रा. २.९३.२६ ॥

२१६. तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान्दुःखमोहपरिप्लुतः ।

अभ्यधावत धर्मात्मा भरतः कैकयीसुतः ॥

दृष्टैव विललापार्तो बाष्पसंदिग्धया गिरा ।

अशक्नुवन्धारयितुं धैर्याद्यचनम् ब्रवीत ॥ वा.रा. २.९३. २८, २९ ॥

२१७. यः संसदि प्रकृतिभिर्भवेद्यक्त युक्त उपासितुम् ।
वन्यैर्मृगैरुपासीनः सोडयमास्ते ममाग्रजः ॥
वासोभिबहुसाहस्रैर्यो महात्मा पुरोचितः ।
मृगाजिने सोडयमिह प्रवस्ते धर्मचरन् ॥ वा.रा. २.९३. ३०, ३१ ॥

२१८. अधारयद्यो विविधाश्वित्राः सुमनसः सदा ।
सोडयं जटामारमिमं सहते राघवः कथम् ॥
यस्य यज्ञैर्यथादिष्टैयुक्तो धर्मस्य संचयः ।
शरीरकलेशसम्भूतं स धर्म परिमार्गते ॥ वा.रा. २.९३. ३२, ३३ ॥

२१९. मन्निमित्तमिदं दुःख प्राप्तो रामः सुखोचितः ।
धिग्जीवितं नृशंसस्य मम लोकविगर्हितम् ॥ वा.रा. २.९३.३५ ॥

२२०. इत्येवं विलन्दीनः प्रस्विन्नमुखपंकजः ।
पादावप्राप्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ॥ वा.रा. २.९३.३५ ॥

२२१. दुःखाभितप्तो भरतो राजपुत्रो महाबलः ।
उक्त्वार्येति सकृद्दीनं पुनर्नोवाच किंचन ॥ वा.रा. २.९३.३७ ॥

२२२. शत्रुघ्नश्चापि रामस्य वन्दे चरणौ रुदन् ।
तावुभौ समालिङ्गय रामोडय्यश्रूण्यवर्तयत् ॥ वा.रा. २.९३.३९ ॥

२२३. रामायण मानवतानुं महाकाव्य - गुणवन्त शाह - पृ. २२०

२२४. प्रतिमानाटकम् :

सुमन्त्र :- (सशोकम्) : नरपतिनिधनं भवत्प्रवासं

भरतविषादमनाथतां कुलस्य ।

बहुविधमनुभूय दुष्प्रसहयं

गुण इव बहवपराध्धमायुषा मे ॥ १८ ॥

॥ प्रतिमानाटकम् ४-१८ पृ. ५८ ॥

२२५. भरतः- प्रसीदत्वार्यः ! आर्य, अलमिदानीं व्रणे प्रहर्तुम् ।

अपि सुगुण ममापि त्वत्श्रसूतिः प्रसूतिः

स खलु निभृतधीमांस्ते पिता मे पिता च ।

सपुरुष पुरुषाणां मातृदोषो न दोषो

वरद भरतमार्न पश्य तावद्यथावत् ॥ प्रतिमानाटकम् ४-२१ ॥ पृ. ६०

२२५. एवं मधुरमुक्तः गुरुणा राघवः स्वयम् ।

प्रत्युवाच समासीनं वसिष्ठं पुरुषर्षभः ॥

यन्मातापितरौ वृत्तं तनये कुरुतः सदा ।

नं सप्रतिकरं तत्तु मात्रा पित्रा च यत्कृतम् ॥

यथाशक्तिप्रदानेन स्वापनोच्छादनेन च ।

नित्यं च प्रियवादेन तथा संवर्धनेन च ॥ वा.रा. २.१०३. ८, ९, १० ॥

२२७. स हि राजा जनपिताः पिता दशरथो मम ।

आज्ञात यन्मया तस्य न तन्मिथ्या भविष्यति ॥ वा.रा. २.१०३. ११, १२ ॥

२२८. एवमुक्तस्तु रामेण भरतः प्रत्यनन्तरम् ।

उवाच परमोदारः सूतं परमदुर्मनाः ॥

इह तु स्थण्डिले शीघ्रं कुशानास्तर सारथे ।

आर्ये प्रत्युवेक्ष्यामि यावन्मे प्रसीयति ॥

अनाहारो निरलोको धनहीनो यथा द्विजः ।

शेष्ये पुरस्ताच्छालायां यावन्न प्रतियास्यति ॥ वा.रा. २.१०३. १२, १३, १४ ॥

२२९. स तु रामम वेक्षन्तं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः ।

कुशोत्तरमुपस्थाप्य भूमावेवास्तरत्स्वयम् ॥ वा.रा. २.१०३.१५ ॥

२३०. तमुवाच महातेजा रामो राजर्षिसत्तमः ।

किं मां भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेक्ष्यसि ॥

ब्राह्मणो ह्येकपार्श्वेन नरान्नो ध्युमिहार्हति ।

न तु मूर्धाविसिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने ॥

उतिष्ठ नरशार्दूल हित्वैत्त दारुणं व्रतम् ।

पुरवर्यामितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघव ॥ वा.रा. २.१०३. १६, १७, १८ ॥

२३१. अथोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्प्रमब्रवीत् ।
 शृण्वन्तु मे परिषदो मन्त्रिणः श्रणयस्तथा ॥
 नयाचे पित्तं राज्यं नानुशासामि मारतम् ।
 आर्य परमधर्मज्ञमभि जानामि राघवम् ॥
 यदि त्ववश्यं वस्तव्यं कर्तव्यं च पितुर्वचः ।
 अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दश वने समाः ॥ वा.रा. २.१०३. २४, २५, २६ ॥
२३२. धर्मात्मा तस्य तथ्येन भ्रातुर्वाक्येन विस्मितः ।
 उपाच रामः सम्प्रेक्ष्य पौरजानपदं जनम् ॥
 जानामि भरतं क्षान्तं गुरुसत्कारकारिणम् ।
 सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसंघे महात्मनि ॥
 अनेन धर्मशीलेन वनात्प्रत्यागतः पुनः ।
 भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुतम् ॥
 वृतो राजा हि कैकेय्या मया तद्मचनं कृतम् ।
 अनृतान्मोचयानेन पितरं तं महीपतम् ॥ वा.रा. २.१०३, २७ ३०, ३१, ३२ ॥
२३३. स्त्रस्तागात्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया ।
 कृताजंलिरिदं वाक्प्रमं राघवं पुनरब्रवीत् ॥
 राजधर्ममनुप्रेक्ष्य कुलधर्मानुसंततिम् ।
 कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ मम मातृश्च याचनाम् ॥
 रक्षितुं सुमहद्रा राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे ।
 पौर जानपदाश्चापि रक्तानजंयितुं तथा ॥ वा.रा. २. १०४. ९, १०, ११ ॥
२३४. इत्युक्त्वा न्यपतद्मातुः पादयोर्भरत्तस्तदा ।
 भृशं संप्रार्थयामास राममेव प्रियंवदः ॥
 तमडके भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत् ।
 श्यामं नलिनपत्राक्षं मत्तहंसवरः स्वयम् ॥ वा.रा. २.१०४. १४, १५ ॥

२३५. लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान्वा हिमं त्यजेत् ।
 अतीयात्सागरो वेलानं प्रतिज्ञामहं पितुः ॥ वा.रा. २.१०४.१८ ॥
२३६. एवं ब्रुवाणं भरतः कौशल्यासुतमब्रवीत् ।
 तेजसादित्यसंकाशं प्रतिपच्चन्द्रदर्शनम् ॥
 अधिरोहार्यं पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते ।
 एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः ॥ वा.रा. २.१०४. २०, २१ ॥
२३७. सोडधिरुहय नटव्याध्रः पादुके ह्यवरुहय च ।
 प्रायच्छसुमहातेजा भरताय महात्मने ॥ वा.रा. २.१०४.२२ ॥
२३८. स पादुके सम्प्रणम्य रामं वचनमब्रवीत् ।
 चतुर्दश हि वर्षाणि जटावीरधरो ह्यहम् ॥
 फलमूलाशनो वीर भवेयं रघुनन्दन ।
 तवागमनमाकाक्षडन वसन् वै नगराद् बहिः ॥
 तव पादुकयोर्न्यस्य राज्यतन्त्रं परंतप ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.११२. २३, २४ ॥
२३९. स्निग्धगम्भीरघोषेन रुयन्दनेनोपयान् प्रभुः ।
 अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्रविंश महायशाः ॥
 बिडालोलूकचरितामालीननरवारणाम् ।
 तिमिराभ्याहतां कालीमप्रकाशां निशामिव ॥ वा.रा. २.१०६. १, २ ॥
२४०. भरतस्तु रथस्थः सश्रीमानन्दशरथात्मजः ।
 वाहयन्तं रथश्रेष्ठं सारथिं वाक्म्यमब्रवीत् ॥
 किं नु खल्वद्य गम्भीरो मूर्च्छितो न निशाम्यते ।
 यथापुरमयोध्यायां गीतवादित्रनिःस्वनः ॥ वा.रा. २.१०६ १९, २० ॥
२४१. नोत्सवाः सम्प्रवर्तन्ते रामशोकार्दिते पुरे ।
 सा हि नूनं मम भ्रात्रा पुरस्यास्य धुतिगर्ता ॥ वा.रा. गीताप्रेस २.११४. २४ ॥
२४२. तरुणैश्चारुवेषैश्च नरैरुन्नतगामिभिः ।
 संपतद्दिमरयोध्यायां न विभान्ति महापथाः ॥ वा.रा. २.१०६.२३ ॥

२४३. इतिब्रुवन् सारथिना दुःखितो भरतस्तदा ।
 अयोध्यां सम्प्रविश्यैव विवेश वसतिं पितृः ॥
 तेन हीनां नरेन्द्रेण सिंहहीनां गुहामिव ।
 तदा तदन्तःपुरमुज्जितप्रभं
 सुरैरिवोत्कृष्टमभास्करं दिनम् ।
 निरीक्ष्य सर्वत्र विभक्तमात्मवान्
 मुमोच बाष्पं भरतः सुदुःखित ॥ वा.रा.गीताप्रेस २.११४. २७, २८, २९ ॥
२४४. तान्गृहीतायुधान्सर्वान्न्वावारयित्वा विभीषणः ।
 अब्रवीत्प्राजंलिर्वाक्यं पुनः प्रत्युपवेश्य तान् ॥
 अप्युपायैस्त्रिमिस्तात् योडर्थः प्राप्तुं न शक्यते ।
 तस्य विक्रमकालांस्तान्युक्तानाहुमेनीषिणः ॥ वा.रा. ६.९. ७, ८ ॥
२४५. अप्रमत्तं कथं तं तु विजीगीषुं बले स्थितम् ।
 जितरोषं दुराधर्षं तं प्र धर्षप्रितुमिच्छथ ॥ वा.रा. ६.९.१० ॥
२४६. किं च राक्षसराजस्य रामेणापकृतं पुरा ।
 आजहार जनस्थानाद्यस्य भार्या यशस्विनः ॥ वा.रा. ६.९.१३ ॥
२४७. खरो यधतिवृत्तस्तु स रामेण हतो रणे ।
 अवश्यं प्राणिनां प्राणा रक्षितव्या यथाबलम् ॥ वा.रा. ६.९.१४ ॥
२४८. एतन्निमित्तं वैदेहीभयं नः सुमहद्म भवेत् ।
 आहता सा परित्याज्या कलहार्थे कृते न किम् ॥ वा.रा. ६.९.१५ ॥
२४९. न नः क्षमं वीर्यवता तेन धर्मानुवयतिना ।
 वैरं निरर्थकं कर्तुं दीयतामस्य मैथिली ॥ वा.रा. ६.९.१६ ॥
२५०. यावन्न सगजां साश्वान् बहुरत्नसमाकुलाम् ।
 पुरी दारयते बाणैर्दीयतामस्य मैथिली ॥
 यावत्सुधोरा महती दुर्घर्षा हरिवाहिनी ।
 नावस्कन्दति नो लंका तावत्सीता प्रदीयताम् ॥ वा.रा. ६.९. १७, १८ ॥

२५१. विनश्येद्धि पुरी लडका शुराः सर्वे च राक्षसाः ।
रामस्य दयिता पत्नी न स्वयं यदि दीयते ॥ वा.रा. ६.९.१९ ॥
२५२. प्रसादये त्वां बन्धुत्कुरुध्व वचनं मम ।
हितं पश्यं त्वहं ब्रूमि दीपतामस्य मैथिली ॥ वा.रा. ६.९.२० ॥
२५३. पुरा शरत्सूर्यमरीचिसंनिमान्नवाग्रपुङ्खान्सदृढानृपात्मजः ।
सृजत्यमोधान्विशिरवान्यवधायेते प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ वा.रा. ६.९.२१ ॥
२५४. त्यजस्व कोपं सुखधर्मनाशनं
भजस्व धर्म रतिकीर्तिवर्धनम् ।
प्रसीद जीवेन सपुत्रबान्धवाः
प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ वा.रा. ६.९.२२ ॥
२५५. रामायण मानपतानुं महाकाव्य - गुणवंत शाह - पृ. ४३७
२५६. रामायण मानपतानुं महाकाव्य - गुणवंत शाह - पृ. ४३७
२५७. सुनिविष्टं हितं वाक्यमुक्तवन्तं विभीषणम् ।
अब्रवीत्पुरुषं वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥
प्रधानं साधकं वैद्य धर्मशीलं च राक्षस ।
ज्ञातयोह्यवमन्यन्ते शूरं परिभवन्ति च ॥ वा.रा. ६.१०. १, ४ ॥
२५८. यथा मधुकरस्तर्षाद् रसं विन्दन्न तिष्ठति ।
तथा त्वमपि तत्रैव तथानार्येषु सौहृदम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१६.१४ ॥
२५९. अन्यस्त्वेवंविधं ब्रूयाथाक्यमेतन्निशाचर ।
अस्मिन्मुहूर्ते न भवेत्त्वां तु धिक्कुलपांसनम् ॥ वा.रा. ६.१०.११ ॥
२६०. इत्युक्तः पुरुषं वाक्यं न्यायवादी विभीषणः ।
उत्पात गदापाणिश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ वा.रा. ६.१०.१२ ॥
२६१. अब्रवीच्च वाक्यं जातक्रोधो विभीषणः ।
अन्तरिक्षगतः श्रीमान्भ्राता वे राक्षसाधिपम् ॥
सत्वं भ्रान्तोडसि मे राजन् ब्रुहि मां यद यदिच्छसि ।

जयेष्ठोमान्यः पितृसमो न च धर्मपथे स्थितः ।

इदं पुरुषं वाक्यं न क्षमाम्यग्रजस्य ते ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१६ १८, १९ ॥

२५२. सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ वा.रा. ६.१०.१६ ॥

२५३. तन्मर्षयतु यच्चोक्तं गुरुत्वाद्धितमिच्छता ।

आत्मानं सर्वथा रक्ष पुरीं चेमां सराक्षसाम् ।

स्वस्ति तेडस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया विना ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१६.२५ ॥

२५४. निवार्यमाणस्य मया हितैषिणा ।

न रोचते ते वचनं निशाचर ॥

परीतकाला हि गतायुषो नरा

हितं न गृह्यन्ति सुहयदिभरीरितम् ॥ वा.रा. ६.१०.२१ ॥

२५५. रामायणं मानवतानुं महाकाव्य - गुणवंतं शाह - पृ. ४४०

२५६. विभीषणस्तु रामस्य दृष्ट्वा गात्रं शरैश्चित्तम् ।

लक्ष्मणस्य तु धर्मात्मा बभूव व्यथितेन्द्रिय ॥

जलक्लिनिने हस्तेन तयोर्नेत्रे प्रमृज्य च ।

शोकसपीडितमना रुरोद विललाप च ॥ वा.रा. ६.४०.१३-१४ ॥

२५७. इमौ तौ सत्वसंपन्नौ विक्रान्तौ प्रियसंयुगो ।

इमामवस्थां गमितौ राक्षसैः कूटयोधिभिः ॥ वा.रा. ६.४०.१५ ॥

२५८. भातृः पुत्रेण मे तेन दुष्पुत्रेण दुरात्मना ।

राक्षस्या जिहमया बुद्धया छलिषातावृजुत्रमौ ॥

शरैरिमावलं विध्वौ रुधिरेण समुक्षितौ ।

वसुधार्याममौ सुप्तौ दृश्येते शल्यकाविव ॥ वा.रा. ६.४०. १६, १७ ॥

२५९. ययोर्वीर्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठा काङ्क्षता मया ।

तावुभौ देहनाशाय प्रसुप्तौ पुरुषर्षभौ ॥

जीवन्नद्य विपन्नोडस्मि नष्टराज्यमनोरथः ।

प्राप्तप्रतिज्ञश्च रिपुः सकामो रावणः कृतः ॥ वा.रा. ६.४०. १८, १९ ॥

२७०. एवं विलपमानं तं परिष्वज्य विभीषणम् ।

सुग्रीवः सत्वसम्पन्नो हरिराजोडब्रवीदिदम् ॥

राज्यं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ लडकायां नात्र संशय ।

रावणः सह पुत्रेण स राज्यं नेह लप्स्यते ॥ वा.रा. ६.४०. २०, २२ ॥

२७१. भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा शयानं निर्जिवं रणे ।

शोकवेगपरीतात्मा विललाप विभीषणः ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१०९, १ ॥

२७२. वीरविक्रान्त विख्यात प्रवीण नयकोविद ।

महार्हशयनोपेत किं शेष निहतो भूवि ॥

निक्षिप्य दीर्घो निश्चेष्टौ भूजावडगदभूषितौ ।

मुकुटेनापवृत्तेन भास्कराकारवर्चसा ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१०९. २, ३ ॥

२७३. तदिदं वीर सम्प्राप्तं यन्मया पूर्वभीरितम् ।

काममोहपरीतस्य यत् तन्न रुचितं तव ॥

यन्न दर्पात् प्रहस्तो वा नेन्द्रजिन्नापरे जनाः ।

न कुम्भकर्णोडतिरथो नातिकायो नरान्तकः ।

न स्वयं बहु मन्येथास्तस्योदकोडयमागतः ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१०९. ४, ५ ॥

२७४. गतः सेतु सुनीतानां गतो धर्मस्य विग्रह ।

गतः सत्वस्य संक्षेपः सुहस्तानां गतिर्गता ॥

आदित्यः पतितो भूमौ मग्नस्तमसि चन्द्रमाः ।

चित्रभानुः प्रशान्तार्चिर्व्यवसायो निरुद्यमः ।

अस्मिन् निपतिते वीरे भूमौ शस्त्रभृतां वरे ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१०९. ६, ७ ॥

२७५. किं शेषमिहलोकस्य गतसत्वस्य सम्प्रति ।

रणे राक्षसशार्दूले प्रसुप्त इव पांसुषु ॥

धृतिप्रवालः प्रसभाग्नपुष्प

स्तपोबल शौर्यनिबद्धमूलः ।

रणे महान राक्षसराजवृक्षः

सम्मर्दितो राघवमारुतेन ॥ वा.रा. गीताप्रेस ६.१०९. ८, ९, ॥

२७५. तेजोविषाणः कुलवंशवंशः

कोपप्रसादोपरगात्रहस्तः ।

इक्ष्वाकुसिंहावगृहीतदेहः

सुप्तः क्षितौ रावणगन्धह्वस्ती ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१०९.१० ॥

२७७. पराक्रमोत्साह विजृम्भितार्चि

निःश्वासधूमः स्वबलप्रतापः ।

प्रतापवान् संयति राक्षसाग्नि

निर्वापितो रामवयोघरेण ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१०९.११ ॥

२७८. सिंहर्क्षलाङ्गूरलककुद्विषाणः

पराभिजि द्वन्धन गन्धवाहः ।

रक्षोवृषश्चापलकर्णचक्षुः

क्षितीश्वरव्याध्रहतोडवसन्नः ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१०९.१२ ॥

२७९. वदन्तं हेतुमदवाक्यं परिदृष्टार्थनिश्चयम् ।

रामः शोकसमाविष्टमित्युवाच विभीषणम् ॥

नायं विनष्टो निश्चेष्टः समरे चण्डविक्रमः ।

अत्युन्नतमहोत्साहः पतितोडयमशङ्कितः ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१०९ १३, १४ ॥

२८०. नैवं विनष्टाः शोचन्ते क्षत्रधर्मव्यवस्थिताः ।

वृद्धिमाशंसमाना ये निपतन्ति रणाजिरे ॥

येन सेन्द्रास्त्रयो लोकास्त्रासिता युधि धीमता ।

तस्मिन् कालसमायुक्ते न कालः परिशोचितुम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१०९. १५, १६ ॥

२८१. नैकान्तविजयो युद्धे भूतपूर्वः कदाचन ।

परैर्वा हुन्यते वीरः परान् वा हन्ति संयुगे ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१०९.१७ ॥

२८२. इयं हि पूर्वेः संदिष्टा गतिः क्षत्रियसम्मता ।
क्षत्रियो निहतः संख्ये न शोच्य इति निश्चयः ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१०९.१८ ॥
२८३. तदेवं निश्चियं दृष्ट्वा तत्वमास्थाय विज्वरः ।
यदिहान्तन्तरं कार्यं कल्पयं तदनुचिन्तय ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१०९ १९ ॥
२८४. तमुक्तवाक्यं विक्रान्तं राजपुत्रं विभीषणः ।
उवाच शोकसंतप्तो भ्रातुर्हितमनन्तरम् ॥
योडयं विमर्देष्वविमग्नपूर्वः
सूरैः समस्तैरपि वासवेन ।
भवन्तमासाद्य रणे विमग्नो
वेलामिवासाद्य यथा समुद्रः ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१०. २०, २१ ॥
२८५. अनेन दत्तानि वनीपकेषु
भूक्ताश्च भोगा निभृताश्च भृत्याः ।
धनानि मित्रेषु समर्पितानि
वेराण्यमित्रेषु च यापितानि ॥
एषोडहिताग्निश्च महातपाश्च
वेदान्तगः कर्मसु चाग्यशूरः ।
एतस्य यत् प्रेतगतस्य कृत्यं
तत् कर्तुमिच्छामि तव प्रसादात् ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१०९ २२, २३ ॥
२८६. स तस्य वाक्यैः करुणैर्महात्मा
सम्बोधितः साधु विभीषणेन ।
आज्ञापयामास नरेन्द्रसुनुः
स्वर्गीयमाद्यानमदीनसत्वः ॥
मरणान्तानि वैराणि निवृत्तं नः प्रयोजनम् ।
क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येय यथा तव ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१०९. २४, २५ ॥
२८७. रामायणं मानवतानुं महाकाव्य - गुणवंत शाह पृ. ५०६

२८८. रामायणना पात्रो - नानाभाषं भङ्ग पृ. २१८
२८९. रामायणना पात्रो - नानाभाषं भङ्ग पृ. २८, २९
२९०. रामायणना पात्रो - नानाभाषं भङ्ग पृ. ३०
२९१. रामायण मानवतानुं महाकाव्य - गुणवंत शाह पृ. ४५१
२९२. रामायण मानवतानुं महाकाव्य - गुणवंत शाह पृ. ४५२
२९३. रामायण मानवतानुं महाकाव्य - गुणवंत शाह पृ. ४५३
२९४. नाथ बयरु कीजे ताही सों ।
 बुद्धिबल सकिए जीति जाही सों ॥
 तुम्हरि रघुपति अंतरु कैसा ।
 खलु खद्योत दिनकरहि जैसा ॥ रामचरितमानस ॥
२९५. तासु बिरोध न कीजिए नाथा ।
 काल कर्म जिव जाके हाथा ॥ रामचरितमानस ॥
२९६. मानवतानुं महाकाव्य - गुणवंत शाह पृ. ४५५
२९७. अस कहि नयन नीर भरी गहि पद कंपति गात ।
 नाथ भजहुं रघुनाथहि अचल होई अहिवात ॥ रामचरितमानस ॥
२९८. तासां विलपमानानां तथा राक्षसयोषिताम् ।
 ज्येष्ठा पत्नीं प्रिया दीना भर्तारिं समुदैक्षत ॥
 दशग्रीवं हतं दृष्ट्वा रामेणाचिन्त्यकर्मणा ।
 पतिं मन्दोदरी तत्र कृपणा पर्यदेवयत् ॥ वा.रा. ६.९९. १, २ ॥
२९९. ननु नाम महाबाहो तव वैश्रवणानुज ।
 क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं त्रस्यत्यपि पुरंदरः ॥
 ऋषयश्च महान्तोऽपि गन्धर्वाश्च यशस्विनः ।
 ननु नाम तवोद्देगाच्चारणाश्च दिशो गताः ॥
 स त्वं मानुषमात्रेण रामेण युद्धि निर्जितः ।
 न व्यपत्रपसे राजन्किमिदं राक्षसर्षभ ॥ वा.रा. ६.९९. ३, ४, ५ ॥

300. कथं त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रिया वीर्येण चान्वितम् ।
 अविषह्यं जधान त्वां मानुषो वनगोचरः ॥
 मानुषाणामविषये चरतः कामरुपिणः ।
 विनाशस्तव्य रामेण संयुगे नोपपद्यते ॥ वा.रा. ६.९९. ६, ७ ॥
301. न चैतत्कर्म रामस्य श्रद्धामि चमूमुखे ।
 सर्वतः समुपेतस्य तव तेनाभिमर्शनम् ॥ वा.रा. ६.९९.८ ॥
302. अथ वा रामरूपेण वासवः स्वयमागतः ।
 मायां तव विनाशाय विधायाप्रतितर्किताम् ॥ वा.रा. ६.९९.१० ॥
303. यदैव हि जनस्थाने राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ।
 खरस्तवा हतो भ्राता तदैवासौ न मानुषः ॥ वा.रा. ६.९९. ११ ॥
304. यदैव नगरीं लडकां दुष्प्रवेशां सुरैरपि ।
 प्रविष्टो हनुमानन्वीर्यात् दैव व्यथिता वयम् ॥
 त्रिह्यतामविरोधश्च राघवेणेति यन्मया ।
 उच्चमाना न गृह्यासि तस्येयं व्युष्टिरागता ॥ वा.रा. ६.९९. १२, १३ ॥
305. अकस्माश्चाभिकामोडसि सीतां राक्षसपुंगव ।
 ऐश्वर्यस्य विनाशाय देहस्य स्वजनस्य च ॥ वा.रा. ६.९९.१४ ॥
306. शुभकृच्छ्रममाप्नोति पापकृत् पापमश्नुते ।
 विभीषणः सुखं प्राप्तस्त्वं पापमीदृशम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१११.२६ ॥
307. न कुलेन न रूपेण न दाक्षिण्येन मैथिली ।
 मयाधिका वा तुल्या वा त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ वा.रा. ६.९९.१६ ॥
308. सर्वथा सर्वभूतानां नास्ति मृत्युरलक्षणः ।
 तव तावदयं मृत्युमैथिलीकृतलक्षणः ॥ वा.रा. ६.९९.१७ ॥
309. मैथिली सह रामेण विशोका विहरिष्यति ।
 अल्पपुण्या त्वहं घोरे पतिता शोकसागरे ॥ वा.रा. ६.९९.१८ ॥

310. कैलासे मन्दरे मेरौ तथा चैत्ररथे वने ।
 देवोद्यानेषु सर्वेषु विहत्य सहिता त्वया ॥
 विमानेनानुरूपेण या याम्यतुलया श्रिया ।
 पश्यन्ती विविधान्देशांस्तांस्तांश्चित्रस्त्रगम्बरा ।
 भ्रंशिता काम भोगेभ्यः सास्मि वीर वधात्तव ॥ वा.रा. ६.१९. १९, २० ॥
311. हा पश्चिमा मे सम्प्राप्ता दशा वैधव्यदायिनी ।
 या मयाडडसीन्न सम्बुद्धा कदाचिदपि मन्दया ॥ वा.रा. गीताप्रेस ६.१११.३८ ॥
312. हा स्वप्नः सत्यमेवेदं त्वं रामेण कथं हतः ।
 त्वं मृत्योरपि मृत्युः स्याः कथं मृत्युवंशगतः ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१११.४७ ॥
313. स्वयुथमृत्युगेप्तारं हन्तारं भीमकर्मणाम् ।
 हन्तारं दानवेन्द्राणां यक्षाणां च सहस्त्रशः ॥ वा.रा. गीताप्रेस ६.११.५१ ॥
314. शयनेषु महार्हेषु शयित्वा राक्षसेश्वर ।
 इह कस्मात् पुसुप्तोडसि धरण्यां रेणुगुष्ठितः ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१११.५६ ॥
315. यदा मे तनयः शस्तो लक्ष्मणेनेन्द्रजिद् युधि ।
 तदा त्वभिहता तीव्रमद्य त्वस्मिन् निपातिता ॥
 साहं बन्धुजतैहीना हीना नाथेन च त्वया ।
 विहीना कामभोगैश्च शोचिष्ये शाश्वतीः समाः ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१११. ५७, ५८ ॥
316. प्रपन्नो दीर्घमध्वानं राजन्नद्य सुदुर्गमम् ।
 नय मामपि दुःखार्ता न वर्तिष्ये त्वया विना ॥
 कस्मात् त्वं विहायेह कृपणां गन्तुमिच्छसि ।
 दीनां विलपतीं मन्दां किं च मां नाभिभाषसे ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१११. ५९, ६० ॥
317. अयं क्रीडासहायस्तेडनाथो लालप्यते जनः ।
 न चैनमाश्वासयसि किं वा न बहुमन्यसे ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१११.६३ ॥
318. यास्त्वया विधवा राजन् कृता नैकाः कुलस्त्रियः ।
 पतिव्रता धर्मरता गुरुशुश्रुषणे रताः ॥

ताभिः शोकाभितप्ताभिः शप्तः परवशं गतः ।

त्वया विप्रकृताभिश्च तदा शप्तस्तदागतम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१११. ६४, ६५ ॥

3१८. कथं च नाम ते राजल्लोकानाक्रम्य तेजसा ।

नारीचौर्यमिदं क्षुद्रं कृतं शौण्डीर्यमानिना ॥

अपनीयाश्रमाद् रामं यन्मृगच्छद्मना त्वया ।

आनीता रामपत्नी सा अवनीय च लक्ष्मणम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस ६.१११ ६७, ६८ ॥

3२०. कामक्रोधसमुत्थेन व्यसनेन प्रसङ्गिना ।

त्वया कृतमिदं सर्वमनाथं रक्षसां कुलम् ॥ वा.रा. ६.११.२२ ॥

3२१. नहि त्वं शोचितव्यो मे प्रख्यातबलपौरुषः ।

स्त्रीस्वभावात् मे बुद्धिः कारुण्ये परिवर्तते ॥ वा.रा. ६.११.२३ ॥

3२२. सुकृतं दुष्कृतं च त्वं गृहीत्वा स्वां गतिं गतः ।

आत्मानमनुशोचामि त्वद्यिनाशेन दुःखिताम् ॥ वा.रा. ६.११.२४ ॥

3२३. हेत्वर्थयुक्तं विधिवच्छ्रेयस्करमदारुणम् ।

विभीषणेनाभिहितं न कृतं हेतुमत् त्वया ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१११.७७ ॥

3२४. नीलजीमूतसंकाश पीताम्बरमाङ्गदः ।

सर्वगात्राणि विक्षिप्य किं शेषे रुधिराप्लुतः ।

पुसुप्त इव शोकार्ता किं मां न प्रतिभाषसे ॥ वा.रा. ६.११.२५ ॥

3२५. प्रियामिवोपसंगृह्य किं शेषे रणमेदिनीम् ।

अप्रियामिप कस्माश्च मां नेच्छस्यमिमाषितुम् ॥

धिगस्तु हृदयं यस्या ममेदं न सहस्त्रधा ।

त्वपि प्रजत्वमापन्ने फलते शोकपीडितम् ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१११. ८४, ८५ ॥

3२६. इत्येवं पिलपन्ती सा बाष्पपर्याकुलेक्षणा ।

स्नेहोपस्कन्नहृदया तदा मोहमुपागमत् ॥

कश्मलाभिहता सन्ना बभौ सा रावणोरसि ।

संध्यानुरक्ते जलदे दीप्ता विद्युदिवोज्ज्वला ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१११. ८६, ८७ ॥

३२७. तथा गतां समुत्पाप्य सपत्न्यस्तां भृशातृराः ।
पर्यवस्थापयामास रुदत्यो रुदतीं भृशम् ॥ गीताप्रेस ६.१११.८८ ॥
३२८. किं ते न विदिता देवि लोकानां स्थितिर्ध्रुवा ।
दशाविभागपर्याये राज्ञां वै चंचलाः श्रियः ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१११.८९ ॥
३२९. इत्येवमुच्यमाना सा सशब्दं प्ररुद ह ।
स्नपयन्ती तदास्त्रेण स्तनौ वक्त्रं सुनिर्मलम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस ६.१११.९० ॥
३३०. रामायण-महाभारत सहित संस्कृत साहित्यमां कुरुक्षेत्र - डॉ. जगदीश जोषी पृ. १०८
३३१. त्रिलोकभर्तृविनितासु सादृशी न काचीदासीदनवद्यलक्ष्मण ।
अलक्षणायामपि यत्प्रसादतश्चिरं ध्रियेताविधवा यशोमपि ॥ १९-४२ ॥ जानकी हरणम् ॥
३३२. रामायण - महाभारत सहित संस्कृत साहित्यमां कुरुक्षेत्र - डॉ. जगदीशभाई जोषी
पृ. १०८
३३३. भ्रुयिष्ठानि मुखानि चुंबति भुजैर्भूयोभिरालिङ्ग्यते
चारित्र्यं ब्रह्म देवतापि भवता कान्तेय मंदोदरी ।
हा लंबोदरकुंभमौक्तिकमणि स्तोमैर्ममैकावली
शिल्पे भवतो लंकेन्द्र निद्रारसः ॥
॥ हनुमान्नाटकम् - ५.८१ पृ. ३६० ॥
३३४. जनकः स्वयं दनुजवंशनायको दयितो जगत् त्रिणयजैत्रशासनः ।
तनयः पुरंदरजयीति गर्विता विधिनाहमेवमधुना विडम्बिता ॥
॥ चम्पुरामायण-युद्धकाण्ड ९२ पृ. ४७५ ॥
३३५. रामायण मानवतानुं महाकाव्य - गुणवंत शाह पृ. ५०५

विप्रयुक्तो हि रामेण मुहूर्तमपि नोत्सहे ।
जीवितम् मूनिशार्दूल न रामं नेत्तुमर्हसि ॥

॥ वा.रा. १.१९.८ ॥

सा कथं ह्याश्रमे सौम्य वत्स्यामि विजनीकृता ।
आरव्यास्यामि च कस्माहं दुःखं दुःखपरायण ॥

॥ वा.रा. ७.४७.६ ॥

भरतस्याथ पक्षयो वा यो वास्य हितमिच्छति ।
सर्वानेतान्वधिष्यामि मृदुहिं परिभूयते ॥
॥ वा.रा. २.१८.११ ॥

વિભાગ-૩

ઉપસંહાર

- (૧) રામાયણનો મુખ્યરસ કહો
- (૨) આંતરવ્યથાની કથા એટલે રામાયણ

વિભાગ-૩

ઉપસંહાર

(૧) રામાયણનો મુખ્યરસ - કરુણ :

ભારતીય સંસ્કૃતિ, માનવજીવન અને સાહિત્ય જેનાથી ગૌરવાન્વિત થયું છે એવા આદિકાવ્યમાં વાલ્મીકિની કાવ્યપ્રતિભા નવા ઉન્મેષો સાથે પૂર્ણરૂપે વિકસી છે. સંકુલ એવા માનવજીવનને અહીં અખિલાઈતાથી રજૂ કર્યું છે, તો સાથો સાથ કાવ્યનો ચરમ ઉત્કર્ષ જોવાયો છે. કમનીય કાવ્યતત્વની અભિવ્યક્તિ એની પરાકાષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરે છે. વાસ્તવમાં આદિકાવ્ય જીવન અને સાહિત્ય એમ બંને માટે ઉપકારક અને વિશેષતઃ આધાર તેમજ અનુકરણીય બની રહ્યું છે. કાવ્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો રામાયણની પ્રેરણાને અવગણી શકે તેમ નથી. પરિણામ સ્વરૂપ મનુષ્ય વાલ્મીકિની રામકથાપાનમાં પોતાના જીવનને ઘન્ય માન્યું તો પરવર્તી કવિઓએ પોતાના કવિકર્મનો વિષય સંપાદિત કરી પોતાના કવિત્વને કૃતાર્થ કર્યું. રામાયણની આલોચના વખતે 'માઘ' ના શબ્દોમાં કહીએ તો "ક્ષણે ક્ષણે નિત નવલારૂપ ઘરે તેનું નામ રમણીયતા". ૧ એ દ્ષ્ટિએ એ વિદ્વાનોને પ્રત્યેક અભ્યાસમાં કંઈક નાવિન્ય મળ્યું છે. તો અભિવ્યક્તિની વિશિષ્ટ ભાવભંગીએ કાવ્યશાસ્ત્રીય આચાર્યોને આકૃષ્ટ કર્યા છે. ખરેખર વાલ્મીકિની કવિતા એટલી તો પારદર્શક નથી કે તેને કોઈ એક આચાર્ય દ્વારા સંપૂર્ણ પામી શકાય. આથી જ રામાયણના કાવ્યતત્વને વિભિન્ન સ્થાન અને કાળમાં વિભિન્ન દ્ષ્ટિકોણ સાથે પામવા વિદ્વાનો અને આલોચકો દ્વારા પ્રયત્ન થતો રહ્યો છે. આ કમમાં અહીં આદિ મહાકાવ્યમાં આંતરવ્યથાને શોધવામાં સંપૂર્ણ સફળતા મળી છે, એ પણ હકીકત છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે ત્યાં સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રની ઘણી દીર્ઘ પરંપરા બંધાઈ હતી. એ પરંપરામાં જે જે સાહિત્ય સિદ્ધાંતો ઉદ્ભવ્યા અને વિકસ્યા તેમાં 'રસ' અને 'દ્યવનિ' એ બે સિદ્ધાંતો ભારતીય આચાર્યોની મહાન ઉપલબ્ધિઓ રહી છે. એમાં પણ રસસિદ્ધાંત તો ભારતીય આચાર્યોની સાહિત્ય વિચારણામાં શિખરસમો રહ્યો છે. આપણાં પ્રાચીન સાહિત્યમાં

તેમજ નૃત્ય, ચિત્ર, શિલ્પ જેવી કળાઓમાં રસની પ્રાણતત્વ તરીકે પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે; એટલું જ નહિ, એ સર્વ કળાઓના રચનાસંવિધાન અને તેના ઉપાદાન પરત્વે પણ રસની વિશિષ્ટ વિભાવના વત્તે-ઓછે અંશે પરિણામકારી નીવડી છે. એમ કહી શકાય કે પ્રાચીન આચાર્યોની સૌંદર્ય વિશેની આગવી સમજ 'રસ' ની વિભાવનામાં પ્રગટ થઈ છે.

સંસ્કૃત પરંપરામાં અલંકાર રીતિ, ધ્વનિ, રસ, વક્રોક્તિ જેવા જુદા જુદા સિદ્ધાંતો ઉદ્ભવ્યા અને પ્રતિષ્ઠિત થયા, પણ અભિનવગુપ્તની રસમીમાંસા પછી સાહિત્યના જીવિત તરીકે 'રસ' ની અસાધારણ પ્રતિષ્ઠા થઈ હોવાનું સમજાય છે અને અર્વાચીનયુગમાં નવી કેળવણીના ભાગરૂપે સંસ્કૃત સાહિત્યનો અને તેનાં સાહિત્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આપણે ત્યાં આરંભાયો ત્યારે પ્રાશ્નાત્મક વિવેચન અને સૌંદર્ય વિચારના પ્રકાશમાં તેની વિશિષ્ટ ઉપલબ્ધિઓનો આપણને પુનઃ પરિચય સાંપડતો રહ્યો છે. આજે આપણે ત્યાં સાહિત્ય વિવેચનની જે નવી પરંપરા ઉભી થઈ રહી છે તેમાં રસની વિભાવના લગભગ કેન્દ્રસ્થાને પ્રતિષ્ઠિત થયેલી દેખાશે.૨

સંસ્કૃતમાં જ રસવિચારની પંદરથી વધુ સૈકાઓ જેટલી લાંબી પરંપરા છે આ વિષયના અત્યારે ઉપલબ્ધગ્રંથોમાં ભરતમુનિનું પ્રસિદ્ધ 'નાટ્યશાસ્ત્ર' સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ ગણાય છે. તેમાં ભરતમુનિએ રસની સ્થાપના કરતાં કહ્યું છે તેને 'તેન રસ એવ નાટ્યમ્' અર્થાત્ 'રસ એજ નાટ્ય' આ વિચારનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં તેમણે કહ્યું છે ન: હિ રસાદત્તે કશ્ચિદર્થ: પ્રવર્તતે ।૩ અર્થાત્ 'નાટ્યમાં રસ સિવાય બીજો કોઈ 'અર્થ' પ્રવર્તતો હોતો નથી. ભાવ, અભિનયધર્મી વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ, સિદ્ધિ, સ્વર, ગીત અને રંગ આદિ સર્વ સામગ્રીઓ નાટકમાં રસનિષ્પત્તિને અર્થે જ આવે છે.૪

'રસ' સંજ્ઞા પ્રાચીન પરંપરામાં ઘણી જૂની દેખાય છે. આ વિષયના જાણીતા સંશોધકો ડૉ. શંકરન અને ડૉ. નાન્દીએ બતાવ્યું છે કે તેમ રસની સંજ્ઞા વેદ, ઉપનિષદ આદિમાં અસંખ્ય સ્થાને પ્રયોજાયેલી જોવા મળે છે.૫

ભરતમુનિએ પ્રસિદ્ધ રસસૂત્ર આપ્યું છે. તદ્દનુસાર 'વિભાવાદિના સંયોગથી રસનિષ્પતિ થાય છે.૬

'ભાવ' એટલે કે જેનાથી કાવ્યાર્થો અને નાટકમાં હોય તેવા અભિનયયુક્ત કાવ્યાર્થો ભાવિત થાય અર્થાત્ વાસિત થાય તે ભાવ. 'વાગંગસત્ત્વોપેતાન્ કાવ્યાર્થાન્ ભાવયન્તિ ઇતિ ભાવાઃ' અર્થાત્ - જે ચૈતસિક સ્થિતિ નિર્માણ થાય છે તે અથવા જે કંઈ એવી ચૈતસિક સ્થિતિ નિર્માણ કરે છે તે વધુમાં કહેવાનું કે વાણી, અંગ અને સાત્વિક અભિનય વડે કાવ્યાર્થને જે ભાવિત કરે તે જ ભાવ.૭ 'ભાવિતં વાસિતં કૃતમિત્યનર્થાન્તરમ્' - અર્થાત્ - અમુક સુવાસ કે રસથી આખું વાતાવરણ 'ભાવિત' એટલે કે 'વાસિત' બની જાય છે. ૮

નાટ્ય વિચારણાના સંદર્ભે ભરતે ૪૯ ભાવો ગણાવેલા છે. એ પૈકી આઠ સ્થાયિભાવો, તેત્રીસ વ્યભિચારી ભાવો છે અને બાકીના બીજા આઠ સાત્વિકભાવો છે. રતિ, હાસ, શોક, ક્રોધ, ઉત્સાહ, ભય, જુગુપ્સા અને વિસ્મય. આ આઠ સ્થાયિભાવો છે.૯ આ સ્થાયિભાવોમાંથી અનુક્રમ શૃંગાર, હાસ્ય, ક્રુણા, રોદ્ધ, વીર, ભયાનક, બીભત્સ અને અદ્ભુત એમ આઠ રસ નિષ્પન્ન થાય છે.

આ સ્થાયિભાવો એટલા માટે સ્થાયી કહેવાયા કે માનવ પ્રકૃતિમાં તે સ્થાયી રહેલા છે. માનવીની મૂળભૂત વૃત્તિઓ, ઇચ્છાઓ, વાસનાઓ કે સંસ્કારો રૂપે ચિત્તમાં સુષુપ્ત ભાવે તે પડ્યા જ હોય છે. માનવમાત્રમાં રહેલાં તે જન્મજાત અંશો છે. અલબત્ત, આ ભાવો જીવનના વિકાસ દરમિયાન આસપાસના જગતના પદાર્થો, પ્રસંગો અને પરિસ્થિતિઓના આઘાત-પ્રત્યાઘાતથી પોષાણ અને સંવર્ધન પામતા રહે છે. માનવપ્રકૃતિમાં સ્થાયી બની રહેલા આ ભાવો દીર્ઘકાળ ટકનારા ભાવો છે, એમ પણ કહી શકાય કે સ્થાયિભાવ સ્વયંભૂ હોય છે.

રતિભાવ માનવીની સૌથી મૂળભૂતવૃત્તિ છે. તરુણવયમાં રતિભાવરૂપે તે પ્રગટે છે અને વિકસે છે. કેટલીકવાર જીવનની અન્ય વૃત્તિઓને દબાવી રતિભાવ બળવાન બને છે અને માનવવૃત્તિમાં મુખ્ય ચાલકબળ બને છે.

બીજો સ્થાયિભાવ તે માનવીનો 'હાસ'નો ભાવ છે. આ ભાવ પણ માનવપ્રકૃતિમાં ઊંડે રોપાયેલો છે. છેક તેની અહમવૃત્તિના મૂળમાં પડેલો છે. પોતાની આસપાસના જગતમાં જે કંઈ બેડોળ, કઢંગું, ઉણપવાળું કે વિકૃત લાગે તેને જોતાં હાસ્યવૃત્તિ જાગૃત થઈ જાય એમ બનવાનું. અલબત્ત આ વૃત્તિ બૌદ્ધિક સભાનતાથી તીક્ષ્ણ બની શકે છે.

ત્રીજો સ્થાયિભાવ 'શોક' છે. જે માનવજીવનનો એટલો જ ગહન, સ્થાયિ અને ચિરકાલીન અંશ છે. સ્વજનના વિરહથી પ્રિયવસ્તુના નાશથી, પુરુષાર્થની વિફલતાથી એમ અનેકવિધ કારણોથી માનવીના ચિત્તમાં શોકની લાગણી જન્મે છે. આ સંસારની ઘટમાળ મુખત્વે દુઃખપ્રધાન છે. એવી લોકહૃદયની પ્રતીતિ રહી છે.

ચોથો સ્થાયિભાવ 'ક્રોધ' છે. એ પણ માનવપ્રકૃતિમાં રહેલો ભાવ છે. માનવી પોતાના સુખની ઝંખનાથી કોઈ પ્રવૃત્તિ આરંભે કે પોતાને પ્રિયવસ્તુ મેળવવા મથી રહે છે ત્યારે એવી પ્રવૃત્તિમાં જે કોઈ વ્યક્તિ કે પ્રદાર્થ તેને અવરોધક લાગે તેને માટે ભારે ક્રોધની લાગણી થાય છે.

પાંચમો સ્થાયિભાવ "ઉત્સાહ" છે. એ પણ માનવચિત્તમાં ઊંડા સ્તરે પડેલો જોઈ શકાય છે. માનવીને પોતાનું જગત ખામીવાળું લાગે. પોતાના જીવનમાં ઉણપો વરતાય કે પોતાના શ્રેયની કોઈ કલ્પના પોતનાચિત્તમાં સળવળી ઉઠે ત્યારે, તે પોતાના હૃદયની, પોતાના પ્રાણની સર્વ શક્તિ રેડીને પ્રવૃત્ત થતો હોય છે. ઉત્સાહએ પ્રાણશક્તિનો બળવાન ઉદ્ગ્રેક છે અને અંતરની શક્તિઓમાં સક્રિય બનતી જોઈ શકાય.

છઠ્ઠા સ્થાયિભાવ 'ભય' છે. એ પણ માનવચીત્તના બંધારણમાં જ રોપાયેલ છે. મૃત્યુ, વિનાશ, આપત્તિ, સંપત્તિ, નાશ જેવા બનાવોના ખ્યાલથી માનવમન ભયભીત રહેતું હોય છે. પોતાનું સુખ પોતાનું જીવન વિઘાતક પરિબળોથી ગમે તે ક્ષણે હણાઈ જશે કે પોતાની મોંઘીમૂલી સંપત્તિ ગમે ત્યારે પોતાની પાસેથી ખૂંચવાઈ જશે એવો 'ભય' તેના ચિત્તમાં સુષુપ્તરૂપમાં પડ્યો જ હોય છે.

સાતમો સ્થાયિભાવ “જુગુપ્સા” છે. આપણે જે જગતમાં વસીએ છીએ તો તેમાં એવી અનેક વસ્તુઓ છે, જે આપણને અશ્લીલ, કુત્સિત કે ગંદકીવાળી લાગે છે. આવી વસ્તુઓને જોતાવેંત માનવચિત્તમાં જુગુપ્સા જાગી પડે છે. જુગુપ્સાનો ભાવ એક રીતે ચિત્તને સંકોચી દેતો કે આઘાતથી ક્ષોભ જગાડતો ભાવ છે.

આઠમો સ્થાયિભાવ “વિસ્મય” છે. વિરાટ બ્રહ્માંડનાં ભવ્ય ઉદાત્ત રૂપો જોઈને વ્યક્તિના અંતરમાં વારંવાર વિસ્મયનો ભાવ જાગતો હોય છે. પ્રતિભાશાળી પુરુષોના કાર્યો કે વાણીથી આપો ‘વિસ્મય’ જાગી ઉઠતો હોય છે. વિસ્મયમાં ચિત્તનો વિસ્તાર થતો હોવાનું સમજાય છે.

શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્ભૂત અને શાંત એ નવ મુખ્ય રસ છે. રસોનો ક્રમ સપ્રયોજન છે. એમ અભિનવગુપ્તનું મંતવ્ય છે. ૧૦ આચાર્ય ભરતે સૌ પ્રથમવાર ‘કરુણરસ’ની ઉત્પત્તિ સ્થાયીભાવો, વિભાવો તથા વ્યભિચારીભાવ, કરુણરસનો વર્ણ, દેવતા, કરુણ અને વિપ્રલંભનો ભેદ વગેરે વિષયોની તલસ્પર્શી ચર્ચા હાથ ધરી છે. ધનંજય અને ધનિક મોટે ભાગે ભરતને અનુસરે છે. ૧૧ તેઓએ કાવ્યગત કે નાટ્યગત કરુણને લૌકિક કરતાં ભિન્ન કહીને સુખાત્મક દર્શાવ્યો છે. ભોજદેવ સ્થાયીશોકના માત્રાનુસાર પ્રકારો પાડે છે. રામચંદ્ર-ગુણચંદ્ર પુરોગામી આચાર્યોથી ભિન્નમત રજૂ કરીને તેઓની મૌલિક વિચારસરણીનો પરિચય આપે છે. તેઓના મતે ‘બધાં જ રસો સુખાત્મક છે’ એમ જ કહેવાયું છે તે પ્રતીતિથી અલગ છે. આચાર્ય વિશ્વનાથ સર્વરસોને સુખાત્મક કહે છે. ૧૨ તેઓ કહે છે જો કરુણ દુઃખાત્મક હોયતો લાકોની રામાયણ તરફ પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે સંભવે. રામાયણ વગેરેમાં આવતાં કરુણ પ્રસંગોનું નિરૂપણ અલૌકિક હોવાથી કરુણ આનંદદાત્મક છે. પંડિત જગન્નાથે પ્રસ્તુત સંદર્ભે અનેક દલીલો કરી છે. કરુણ સુખાત્મક છે. જેમ ચંદનને ઘસવાથી થોડીક તકલીફ પડતી હોવા છતાંપણ શીતળતા વગેરે ગુણોને કારણે સુખાત્મક છે.

સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ ‘રસ’ કાવ્યનો આત્મા છે અને ભવભુતિ જેવા સાહિત્યકારોએ ‘एको रस करुणः । १३। કહીને કરુણરસનું બહુમાન કર્યું છે. જીવનમાં આંસુની એક વિશેષ

કિંમત છે. અસહાય, અશક્તિ, લાચારી, ગતાનુગતિત થઈને રડવું એ વિકૃતિ છે. વિશુદ્ધ ભાવનાના પરિપાકરૂપે રડવું એ જીવનના વિકાસનો ઘોતક છે. પુત્રી વિદાયવેળાએ પિતાનું રડવું એ વિકૃતિ નથી, પણ સંસ્કૃતિ છે. મામાકંસ અને માસી પુત્રનાને ફૂરતાપૂર્વક હણનાર કૃષ્ણ અભિમન્યુ કે ભીષ્મપિતામહને મૃત્યુ પથારી પર જોઈને રડી પડે છે. આ રડવાને એક વિશેષ સુગંધ છે.

(૧) કરુણાની ઉત્પત્તિ :

'રસ' ની શાસ્ત્રીયચર્ચાના આધ્યપૂર્વક તરીકે આચાર્ય ભરત સુપ્રસિદ્ધ છે. જો કે ભરત પૂર્વેના 'રસ' થી અનભિજ્ઞ તો ન જ હતા. પરંતુ ભરતે 'રસ' ની નાટ્યાશ્રિત અર્થાત્ નાટકના એક મહત્વના અંગ તરીકે ચર્ચા કરી છે. તેથી જ ભરત રસસિદ્ધાંતના પ્રાચીનતમ વ્યાખ્યાતા તરીકે રસસિદ્ધાંતના આધ્યપૂર્વક તરીકે પ્રસિદ્ધ પામ્યા છે.

આચાર્ય ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર અધ્યાય-૬ માં રસોના વિવેચનમાં જેમાંથી અન્યરસો ઉત્પન્ન થાય છે. તેવા ચાર રસોની વાત કરે છે. શૃંગાર, રૌદ્ર, વીર તથા બીભત્સ એમ ચાર રસોમાંથી અનુક્રમે હાસ્ય, કરુણા, અદ્ભૂત અને ભયાનક રસોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

ઉપર્યુક્ત વિષય પર 'અભિનવભારતી' પ્રકાશ પાડે છે. વિભાવોચુક્ત કરુણારસ અવશ્ય થાય છે, જેમ કે 'વેણીસંહાર' માં "આજે જ અમે બંને - દુર્યોધન, દુઃશાસન - પિતા તથા માતાને વંદન કરીને યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યા હતા અને નમસ્કાર કરતાં તેઓએ અમારાં બંનેના મસ્તકો સૂંઘ્યાં હતાં. હવે શત્રુ એવા ભીમ વડે તે બાળકની - દુઃશાસનની એ અવસ્થા - મૃત્યુ કરતાં નિર્ભજજ એવો હું માતા-પિતા સમક્ષ જઈને શો ઉત્તર આપું ?"

ક્યારેક બંનેમાંથી એકનું મૃત્યુ થયાની અસત્ય પ્રતીતિ થતાં પણ 'કરુણારસ' નો વ્યાપાર જોવા મળે છે. જેમ કે 'તાપસવત્સરાજ' માં વાસવદત્તાના દાહથી વત્સરાજ ઉદયનનો કરુણા. મંત્રી વગેરે દ્વારા "વાસવદત્તા" બળી ગઈ છે." એવી એક અફવા ફેલાવવામાં આવી હતી. 'વાસવદત્તા' બળી જ ગઈ છે એ બાબત રાજા ઉદયનના મનમાં સુનિશ્ચિત થઈ હતી.

તેથી અહીં નાયિકાનો નાશ થતાં રાજા ઉદયનના વિલાપ વગેરેમાં 'કરુણારસ' ની નિષ્પત્તિ થાય છે.

'કરુણા' પ્રત્યે રૌદ્રની કરુણાતાની વાત કરવામાં આવી છે. રૌદ્રનું પરિણામ શત્રુનો વધ છે. આ 'શત્રુવધ' એ તેઓની સ્ત્રીઓ માટે 'કરુણારસ' ની વિભાવના કારણ બનીને 'કરુણારસ' ને ઉત્પન્ન કરે છે. આમ રૌદ્રરસ 'કરુણારસ'ની ઉત્પત્તિ માટે પરંપરયા કારણ બને છે. એક રસમાંથી બીજો રસ પ્રગટવાની પ્રસ્તુતચર્યાના સંદર્ભમાં પ્રકાશ પાડતાં ડા. તપસ્વી નાન્દી કહે છે "એક રસમાંથી સાક્ષાત બીજો રસ ઉદ્ભવે નહીં, પણ એક રસનું ફળ હોય તે પછીના રસ માટે વિભાવાદિરૂપ બની જાય, જેમ કે રૌદ્રમાંથી કરુણાની ઉત્પત્તિ, રૌદ્રનું વધ વગેરે ફળ છે તેમાંથી કરુણા જન્મે છે.... અભિનવગુપ્ત પ્રમાણે ભરતે કારિકામાં 'एव' કારનો પ્રયોગ કર્યો છે. શૃંગાર પછી કરુણાની ઉત્પત્તિ પણ સંભવિત છે. બે પ્રેમીઓમાંથી એકનું મૃત્યુ થતાં તેમનો શૃંગાર અવશ્ય કરુણામાં પરિણમે છે.૧૪

ટૂંકમાં કહીએ તો ભરતે વર્ણવેલાં રસોમાં જ જે રસો અન્ય માટે કારણરૂપ બને છે તેવા ચાર રસો છે.

(૨) 'કરુણારસ' નો રંગ :

કરુણા કબુતરના જેવા ભૂરા રંગવાળો કહેવાયો છે. 'कपोत करुणश्चैव ।'

પૂજન વગેરેમાં ધ્યાનમાં લેવા માટે વર્ણ રંગની વાત કરવામાં આવી છે. તેવીજ રીતે અભિનય કરતી વખતે નાયક, નાયિકા કે અન્યપાત્રો 'કરુણારસ' ની નિત્પત્તિ વખતે ભૂરાંરંગથી ચહેરાને રંગીને સફળતાપૂર્વક અભિનય કરી શકે છે. આમ રંગ એ દેવપૂજનની જેમ નાટકમાં પણ ઉપયોગી છે. તેનાથી અભિનય વધુ અસરકારક બને છે.

(૩) 'કરુણારસ' ના દેવતા :

હિન્દુધર્મમાં જે તે વસ્તુના દેવતા નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યા છે. કર્મકાંડમાં જે તે વસ્તુ માટે દેવતાનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં કરુણારસના અનુસંધાનમાં ભરતમુનિ કહે

છે. 'કરુણો યમદેવતઃ' કરુણાના દેવતા યમદેવ છે. યમ દ્વારા વધ વગેરે ક્રિયા થતી હોવાને કારણે કરુણાના દેવતા તરીકે 'યમદેવ' ને માન્યા છે.

(૪) કરુણ અને વિપ્રલંબનો ભેદ :

વિપ્રલંબશૃંગાર રસના જે વ્યભિચારી ભાવો છે તે ભાવો 'કરુણરસ' ના પણ જોવા મળે છે. અહીં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે બંને રસના વ્યભિચારીભાવોમાં સમાનતા આવતી હોય તો પછી વિપ્રલંબ કરુણાથી કેવી રીતે અલગ પડે ? ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નથી સ્પષ્ટતા કરતાં ભરત કહે છે "શાપ, કલેશ, વેભવનાશ, વધ અથવા બંધન વગેરેથી ઉત્પન્ન થતો જે નિરપેક્ષતાવાળો છે અર્થાત્ પુનઃમિલનની તદ્દન આશા વિનાનો છે તે જ 'કરુણરસ' છે. આમ કરુણા જુદો છે અને વિપ્રલંબ જુદો છે.૧૫

અભિનવગુપ્ત બંનેના ભેદ અંગે વિવરણ કરતાં કહે છે કે 'કરુણા' એ નિરપેક્ષભાવ છે જ્યારે 'વિપ્રલંબ' એ સાપેક્ષભાવ છે આમ કરુણા અને વિપ્રલંબ વચ્ચે વિભાવભેદ અને સ્થાયીભેદને કારણે બંનેમાં સમાનતા નથી પણ ભેદ જોવા મળે છે.૧૬ કરુણા અને કરુણાવિપ્રલંબ વચ્ચે મુખ્યભેદ એ છે કે કરુણામાં ઈષ્ટનાશ કાયમી હોય છે. કરુણા વિપ્રલંબમાં તે સામયિક અને ઈષ્ટની પુનઃ પ્રાપ્તિની અપેક્ષા ધરાવે છે. ભરતે કરુણાના ત્રણ પ્રકારો ગણાવ્યા છે. ધર્મબાધ, અર્થનાશ અને શોકકૃત.૧૭

'કરુણા' શબ્દ વિશે 'શંકુક' કરુણા શબ્દને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપે છે અર્થાત્ કરુણાના મૂળમાં કરુણાને જુએ છે. "લોકોમાં સદય હૃદયતાને જ કરુણા કહેવામાં આવે છે. તે પોતાનાં બાહ્યચિહ્નો દ્વારા અનુકર્તા 'નટ' માં રહેતા શોકને અનુભવતા સામાજિકોમાં જ રહેલી હોય છે તેથી આ રસનું 'કરુણા' એ નામ સાર્થક છે. એમ શ્રી શંકુક કહે છે.૧૮ અભિનવગુપ્ત શંકુકના મતનું નિરસન કરતાં કહે છે કે 'કરુણા' કે જે અન્યના રક્ષણ માટે તત્પરતા બતાવે છે તે શોકના અનુકરણરૂપ કેવી રીતે બની શકે ? તેથી જ એ બાબત યોગ્ય છે કે તે સાધારણીકરણ વ્યાપાર દ્વારા આસ્વાદ્યમાનશોકનું નામ જ 'કરુણરસ' છે.

કરુણાનો વ્યાપક પર્યાય છે PATHOS. તેને વિશે પ્રાશ્નાત્ય સમજણ આ પ્રકારની છે.

That quality in a work of art which Evokes Feeling of Tenderness pity or sorrow.

૧૯ રામપ્રસાદ બક્ષીએ કરુણાતા ભરને સૂચવેલા વિભાવો ઉપરાંત સાંપ્રત સંદર્ભ અનુસાર રાજકોપ, યુદ્ધનાશ, ધર્મોપઘાત કુદરતનો પ્રકોપ, પરિવારનો સ્વભાવવિસંવાદ, સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક વિપરીતતાને પણ પ્રસ્તુત ગણ્યા છે.૨૦

ટૂંકમાં કહીએ તો 'કરુણારસ' શોકથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૫) કરુણારસનું સ્વરૂપ :

કરુણારસનું સ્વરૂપ, રસને ઉત્પન્ન કરનારા ભાવો વગેરેની વિશદ્યર્થ્યા નાટ્યશાસ્ત્રના છદ્દા અધ્યાયમાં કરી છે. કરુણાના સ્થાયીભાવ તથા તેના વિભાવો વિશે કહેવાયું છે-

“શોક નામના સ્થાયીભાવમાંથી ઉત્પન્ન થનારો તે 'કરુણારસ' નામે ઓળખાય છે અને તે શાપ, કલેશમાં પડેલા પ્રિયજનથી વિયોગ, વૈભવનાશ, વધ, બંધન, દેશનિર્વાસન, અગ્નિ વગેરેમાં બળી જવું. વ્યસન (દુઃખ) જુગાર વગેરેમાં કસાઈ જવું વગેરે વિભાવોથી ઉત્પન્ન થાય છે.”૨૧

‘કરુણા’નો અભિનય કેવી રીતે કરવો જોઈએ તેની સ્પષ્ટતા કરતાં ભરતમુનિ કહે છે. “આંસુ સારવાં, વિલાપ કરવો, મુખ સુકાવું, ફિકાશ, અંગોની ફૂશતા, દીર્ઘશ્વાસ, સ્મૃતિનાશ વગેરે અનુભાવો વડે તે કરુણાનો અભિનય કરવો.” ૨૨

કરુણાના વ્યભિચારીભાવો વિશે કહેવાયું છે “નિર્વેદ, ગ્લાનિ, ચિંતા ઓત્સુક્ય, આવેગ, ભ્રમ, મોહ, શ્રમ, ભય, વિષાદ, દૈન્ય, વ્યાધિ, જડતા, ઉન્માદ, અપસ્માર, ત્રાસ, આળસ, મરણ, સ્તંભ, કંપન, વિવર્ણતા, અશ્રુ, સ્વરભેદ, વગેરે કરુણારસના વ્યભિચારીભાવો છે.”૨૩

આચાર્ય દંડી કાવ્યાદર્શમાં કરુણારસનું ઉદાહરણ આપતાં કહે છે કે ‘જે કોમલ અંગોને ફૂલોની પથારી પણ પીડા આપતી હતી તે દેવી આજે અગ્નિની જવાળાઓવાળી ચિતામાં કેવી રીતે શયન કરશે ?’ ઉપરના ઉદાહરણમાં કરુણા એવો સ્થાયીભાવ શોક વિભાવાદિથી

પરિપુષ્ટ થતાં કરુણરસત્વને પામે છે, જે અલંકારને કારણે કરુણરસપત અલંકાર તરીકે ઓળખાય છે. અહીં જેનો પ્રાણ ગયો છે એવી દેવીને આલંબન વિભાવ છે. કુસુમપથારી એ ઉદ્ધીપનવિભાવ છે. રાજાના કરુણપચનો અનુભાવ છે. જ્યારે ચિંતા વગેરે વ્યભિચારીભાવો છે. આ બધા મળીને સ્થાયી એવો 'શોક' કરુણરસને પામે છે.

રસની કાવ્ય વિશે પ્રથમ નિષ્પત્તિ આદિકવિ ગણાયેલ વાલ્મીકિ દ્વારા થઈ હશે એમ આનંદવર્ધન અને અભિનવગુપ્તના નિર્દેશો ઉપરથી ડા. શંકરન આદિ વિદ્વાનો માને છે.૨૪

આનંદવર્ધનાચાર્ય કરુણરસની મહત્તા દર્શાવવા માટે સુપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક પ્રસંગની નોંધ લે છે. "તે જ અર્થ (રસ) કાવ્યનો આત્મા છે કે પ્રાચીનકાળમાં કૌંચમિથુનના વિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો શોક જ આદિકવિના શ્લોકરૂપે પરિણમ્યો."૨૫

અહીં કરુણરસની મહત્તા દર્શાવવામાં આવી છે. કૌંચજોડામાંથી એક હણાતાં હવે બંનેના પુનર્મિલનને અવકાશ નથી. તેથી અહીં વિપ્રલંભ નથી. શાસ્ત્રીય રીતે જોઈએ તો વાલ્મીકિના ચિત્તમાં વાસનારૂપે રહેલ શોકને ઉપર્યુક્ત પ્રસંગથી રસની સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે હણાયેલ કૌંચપક્ષીએ આલંબનભાવ છે. કૌંચીનું રૂદન અનુભાવ છે. વિષાદ વગેરે વ્યભિચારીભાવો છે. આ બધી સામગ્રી મળતાં સ્થાયી એવો શોક 'કરુણરસ' ના સ્વરૂપને પામે છે અને તે લૌકિક શોકથી અલગ છે. પ્રસ્તુત કરુણરસ આસ્વાદ્ય છે. આવો અકૃત્રિમ રીતે આવેશવશ શોક શબ્દ, છંદ વગેરેથી નિયંત્રિત થઈને શ્લોક રૂપતાને પામ્યો.

મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

યત્ક્રૌંચમિથુનાદેકમવધીઃ કામમોહિતમ્ ॥ વા.રા. ૧.૨.૧૪ ॥

અર્થાત્ - "હે નિષાદ ! તે કામમોહિત કૌંચમિથુનમાંના એકને તે હણ્યું છે, તેથી દીર્ઘકાળ સુધી શાંતિપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા ન પામ".

લોચનટીકા 'દ્યવન્યાલોક' નું સમર્થન કરતાં કહે છે કે અહીં મુનિનો શોક છે એમ સમજવું જોઈએ નહીં.

આસ્વાદ માટે ચિત્તની પ્રવણશીલતા જરૂરી છે. જેવી રીતે ઘડો અત્યંત ભરાય જતાં રસ છલકવા માંડે તેવી રીતે ચિત્ત ભાવનાથી વિભોર થઈ જતાં તે ભાવનાની અભિવ્યક્તિ થઈ જાય છે. શોકની ભાવના અત્યંત વધી જવાને કારણે જ કવિ વાલ્મીકિની ચિત્તવૃત્તિ ભાવવેશ યોગ્ય શબ્દ અને વૃતચુકત શ્લોકત્વમાં પરિણમી. ઉપર્યુકત શ્લોક શોકથી વ્યંજના કરે છે. અન્ય રીતે કહીએ તો આસ્વાદ્ય એવો શોક રસને પામે છે.

ડા. તપસ્વીનાન્દી નોંધે છે - "વાલ્મીકિનો શોક એમ સમજવાનું નથી પણ સાધરણીકૃત એવો શોક વાલ્મીકિના શ્લોકરૂપે પરિણત થાય છે એમ માનવાનું છે. કારણ કે લોકિક શોકની વાત જ નથી અને વળી લોકિક અર્થમાં જે શોકાર્ત છે તે કાવ્ય કારણ કરવા બેસી જતો નથી."૨૬

અહીં ઐતિહાસિક ઉદાહરણ દ્વારા કુરુણરસની મહત્તા વધી જાય છે. "શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય" વાલ્મીકિના પ્રસિદ્ધ શ્લોકમાં આંતરિક અભિવ્યક્તિનો નિર્દેશ કરે છે. "એકાએક પારધિ વડે નરકોંચ હણાયું અને તેથી માદા કોંચ વ્યથાની આંતકસ્વરમાં આર્તનાદ કરવા લાગ્યું ત્યારે કવિના હૃદયમાંથી સ્વયંસ્ફૂરિત તંદુરસ્ત વાણી જાણે કે કઠોર અપરાધ બદલ શાપ આપતી હોય તેમ તેમના હોઠમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. તેમની વાચા બાદ તે તેમને જ્ઞાન થાય છે કે વાણી દ્વારા અભિવ્યક્તિના પ્રવાહમાં નિર્દોષ લય માધુર્ય હતું."૨૭

'દ્યન્યાલોક' માં કુરુણરસની પ્રશંસા કરતાં કહેવાયું છે કે "વિપ્રલંભશૃંગાર અને કુરુણરસમાં માધુર્યની ઉત્તરોત્તર પ્રકર્ષતા હોય છે. કારણ કે તેમાં સહૃદયોના હૃદય અધિક આર્દ્રતાને પ્રાપ્ત કરે છે." 'લોચન' ટીકા પણ આનું સમર્થન કરે છે કે "શબ્દ અને અર્થમાં તેનું અભિવ્યંજન મધુરમત્વ હોય છે."

અન્ય રસોની અપેક્ષાએ કુરુણ માનવમનને વધુ આર્દ્ર કરે છે. જેમ મધ, શર્કરા તમામને આનંદ આપે છે તેમ શૃંગાર, વિપ્રલંભશૃંગાર અને કુરુણ ઉત્તરોત્તર વધારે મધુર છે.

રામાયણનો મુખ્યરસ 'કુરુણ' છે. શોક શ્લોકને પ્રાપ્ત થયો એવું કહેનારા આદિકવિએ

કરુણાની મહતાનો નિર્દેશ કરી દીધો છે અને સીતાના અનન્ય વિયોગ સુધી પ્રબંધની રચના કરતાં કરતાં તે બાબત અંત સુધી જાળવી રાખી છે. દવન્યાલોકકારે આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. 'રામાયણે હિ કરુણો રસઃ સ્વયમાદિકવિના સૂત્રિતઃ શોકઃ શ્લોકત્વમાગતઃ ઇત્યેવં વાદિની । નિર્વ્યૂઢશ્ચ સ એવ સીતાત્યન્તવિયોગપર્યતમેવ સ્વપ્રબંધમુપરચયતા ।'

'અત્યંત વિયોગ' શબ્દ કરુણાની પ્રધાનતા દર્શાવે છે. શોક 'કરુણારસ'નો સ્થાયી છે. કારણ કે કૌંચનો વિયોગ આત્યંતિક છે. મુનિના સંકેતથી એ બાબત નિશ્ચિત થાય છે કે રામાયણનો અંગીરસ કરુણ જ છે. મુનિવર આદિકવિ વાલ્મીકિએ રામાયણની રચના ત્યાં સુધી કરી છે કે જ્યાં રામ-સીતાનો વિયોગ આત્યંતિક થાય છે. આમ રામાયણની સમાપ્તિ પણ કરુણારસમાં જ થાય છે. આ આત્યંતિકવિયોગ એ 'કરુણારસ' નો જ વિષય બને છે. મુખ અને નિર્વહણ બંને સંધિઓમાં 'કરુણારસ' હાજર છે. રામાયણના વચ્ચેના ભાગમાં જે વીરરસ વગેરે આવે છે તે તો મુખ્ય એવા કરુણારસના પરિપોષક અર્થાત્ અંગરૂપ જ છે. આમ આદિકવિ વાલ્મીકિ રામાયણનો મુખ્યરસ કરુણ છે.

'બાલકાંડ'ના પ્રારંભમાં આવતા કૌંચવધ પ્રસંગમાં આવતું કરુણાનું આલેખન માત્ર રામાયણ માટે જ મર્યાદિત ન રહેતાં સમગ્ર સાહિત્ય જગત માટે ગંગોત્રીસમાન બની રહ્યું છે. મુનિ વાલ્મીકિ સ્નાન સંધ્યા માટે નદી કિનારે જઈ રહ્યા હતાં. ત્યારે એક ઐતિહાસિક બનાવ બનવા પામ્યો. તે વખતે વાલ્મીકિએ કલરવ કરતાં કૌંચમિથુનમાંથી એકને દુષ્ટ પારધિ વડે હણાઈને ઘરતી પર ઢળી પડતું જોયું. લોહીથી ખરડાયેલા પૃથ્વી પર મૃત્યુપામેલા તે કૌંચનરને જોઈને કૌંચી કરુણ આકંઠ કરવા લાગી. ત્યારે મુનિ વાલ્મીકિના હૃદયમાં કરુણા ઉપજી. મુનિના હૃદયવીણાના તાર ઝંકૃત થઈ ઉઠ્યા અને કરુણાસભર મુનિ કરુણાઈ સ્વરે બોલી ઉઠ્યા.

મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

યત્ક્રૌંચમિથુનાદેકમ્ અવધીઃ કામમોહિતમ્ ॥ ॥ વા.રા. ૧.૨.૧૪ ॥

“હે નિષાદ ! તે કામમોહિત કોંચપક્ષી મિથુનમાંના એક ને હણ્યું છે તેથી દીર્ઘકાળ પર્યંત શાંતિથી રહીશ નહીં.”

સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો જેનો વધ થયો છે તે કોંચ વિભાવ, કોંચીનું આકંઠ અનુભાવ તથા કોંચીની કરુણાપૂર્ણ ઘુજરી વગેરે વ્યભિચારી ભાવોના સંયોગથી ‘કરુણારસ’ ની નિષ્પત્તિ થાય છે.

આદિકવિ વાલ્મીકિના પ્રખ્યાત ‘મા નિષાદ’ શ્લોકને પ્રશિષ્ટ સાહિત્યના અનેક કવિઓએ પ્રશંસાના પુષ્પો દ્વારા ભાવાંજલિ સમર્પી છે. મહાન નાટ્યકાર ભવભૂતિ ‘નૂતનછંદસમાવતાર’ કહીને શ્લોકે નૂતનછંદના અવતાર તરીકે, રસપોષક તરીકે ઓળખાવે છે. રામના અનુસંધાનમાં જોઈએ તો ‘હે નિષાદ, રામસીતાના યુગલમાંથી તે સીતાને વિખૂટી પાડીને ભારે પીડા આપી છે તેથી તુ સેંકડો વર્ષો સુધી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરીશ નહીં.

મહાકવિ કાલિદાસ પ્રસ્તુત સુપ્રસિદ્ધ રામાયણ પ્રસંગની નોંધ તેમના મહાકાવ્ય ‘રઘુવંશ’ માં લે છે.૨૮

‘બાલકાંડ’માં યજ્ઞમાં માંસ અને રુઘિર વડે વિઘ્ન નાંખતા મારિચ અને સુબાહુથી રક્ષણ ઈચ્છતા વિશ્વામિત્રે જ્યારે રાજા દશરથ સમક્ષ ‘રામલક્ષ્મણ’ ની માંગણી કરી ત્યારે યુદ્ધ માટે નાની ઉંમરના પુત્રોનો વિચાર કરીને રાજા થોડીક ક્ષણો મૌનધારણ કરે છે અને પછી કહે છે. “નાની વચના રાજીવ લોચન રામમાં રાક્ષસો સાથે પ્રતિકાર કરવાની યોગ્યતા ક્ષમતા હું જોતો નથી. હું ત્યાં જઈશ પણ રામને યુદ્ધમાં લઈ જવા યોગ્ય નથી.’ પુત્રપ્રેમ પાશથી બંધાયેલા રાજા દશરથ રામ વિના ટકી રહેવા માટે અશક્તિમાન છે. ‘હે મુનિ ! રામ વિના પોતે ક્ષણવાર પણ જીવતા રહેવા માટે ઉત્સાહી નથી તેથી રામને અહીંથી લઈ જવા તમારે માટે યોગ્ય નથી.”૨૯

નાની ઉંમરના પુત્રોને યજ્ઞરક્ષણ માટે મોકલવા કે નહિ તે બાબતમાં દ્વિધા અનુભવતા રાજા દશરથ અત્યંત વ્યથા અનુભવે છે. આજે રાજા દશરથ સમક્ષ ધર્મસંકટ છે. એકબાજુ

પ્રિય રામને દૂર કરવાની અસમર્થતા છે, તો બીજાબાજુ મહેમાન એવા મુનિવર્ય વિશ્વામિત્રની માગણીનો અસ્વીકાર કરવામાં ક્ષાત્રવટનો સવાલ આવે છે. આમ ધર્મસંકટથી કુરુણસ્થિતિ સર્જાય છે.

‘ન રામ નેતુમ્ અહર્સિ ।’ દર્દ ઘુંટતું રાજા દશરથનું વાક્ય એક ધ્રુવપંક્તિ સમાન બની જતાં સમગ્ર વાતાવરણમાં ગમગીની ફેલાય જાય છે. અહીં આદિકવિ વાલ્મીકિ પુત્રવત્સલ રાજાની આંતરવેદના અનુભૂતિ કરાવવા સમર્થ બની શક્યા છે.

રામાયણના “અયોધ્યાકાંડ” માં અનેક પ્રસંગોમાં કુરુણરસનું આલેખન અત્યંત અસરકારક રહેવા પામ્યું છે. દશરથ સમક્ષ કેકેયી દ્વારા વરયાચના કરતાં સમગ્ર વાતાવરણ શોકમગ્ન બને છે. કેકેયીના દારુણ વચનો સાંભળતા રાજા દશરથની દશા વાઘણને જોતાં મૃગ જેવી થઈ જાય છે. અત્યંત શોકાકુળ રાજા દશરથ માટે કવિ વાલ્મીકિએ પ્રયોજેલા ‘દીર્ઘમુચ્છવસન’ જેવા શબ્દો કુરુણને વ્યક્ત કરવા માટે સફળ થયા છે. અત્યંત બુદ્ધિ પામેલા શોકવાળા રાજા દશરથ મૂર્છા પામે છે. તે ક્ષણોબાદ ભાનમાં આવતાં રામને વારંવાર યાદ કરીને વિલાપ કરે છે. રાજા દશરથનો અનુપમ વાત્સલ્ય ભાવ વાલ્મીકિએ અતંકારિક ભાષામાં વ્યક્ત કર્યો છે.

“અરેરે આ જગત કદાય સૂર્ય વિના સંભવી શકે. ડાંગરાદિ અનાજ પાણી વિના શક્ય બને પણ રામ વિના મારા દેહમાં જીવ ટકી શકે નહીં.”

રાજા દશરથ વારંવાર મૂર્છા પામે છે. “પુનઃ મૂર્છા પામ્યા’ ‘પુનરેવ મૂર્છિત...। શબ્દગુચ્છ શોકની ગંભીરતામાં વધારો કરવા માટે સમર્થ બને છે. ભાનમાં આવેલા રાજા દશરથ પુત્ર પ્રત્યેના અનુપમ પ્રેમને કારણે રામને જોવા થકી સ્વદ્દષ્ટિને સુલભ બનાવવા ઇચ્છે છે. આ બાજુ તેનાથી વિપરીત વધારે કુરુણ બાબત એ છે કે અત્યંત ઉત્સાહથી પિતાને ભેટવા આવેલા રામ સમક્ષ કેકેયી પોતાનું પોત પ્રકાશતાં ‘રામવનવાસ અને ભરતને રાજગાદી’ ની વાત જાહેર કરે છે. આને કારણે સમગ્ર રાજ્યકુટુંબ પર શોકની ઘેરી છાયા ફરી વળે છે. કવિ વાલ્મીકિએ કુરુણના ભાવોનું પુનરાવર્તન કરીને કુરુણરસની જમાવટ કરી છે.

આખરે કેકેચીએ માંગેલા વચનને પૂર્ણ કરવાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. રાજમહેલની તમામ સ્નેહજનોમાં તથા નગરજનોમાં કડુણાણ્યા પ્રસરે છે.

સીતાની વનગમનની ઈચ્છા સાંભળતા રામ વનગમનની ભયંકરતાની વાત કરીને પુનઃ વિચારણા કરવાનું કહે છે." જેમાં પાંદડાની પથારી હોય છે, ખાડા ટેકરાઓવાળો, અત્યંત પરીશ્રમવાળો વનપ્રદેશ અત્યંત કષ્ટદાયક છે. જટાધારણા કરીને વલ્કલો પરિધાન કરવા પડે છે અને ઉપવાસ કરવા પડે છે. અત્યંત વનવાળા વનમાં આપણી પાસે માત્ર ભૂખ તરસ જ બાકી રહે છે. અનેક જગ્યાએ ભયાવહ એવું વન દુઃખતર કહેવાયું છે." ૩૦

અહીં ભીષણવનની ભયંકરતા તથા તેનાથી ઉત્પન્ન થનારી દુઃખતર પરિસ્થિતિનો ચિતાર કવિએ રજૂ કર્યો છે. ભાવિના ગર્ભમાં રહેલા અનેક કષ્ટોનું અહીં સૂચન થઈ જાય છે. 'પતિહીનાસ્ત્રી માટે જીવન અશક્ય જ છે. ' એવું સીતાનું વાક્ય સીતાના વનવાસ માટે નિર્ણય જાહેર કરે છે. આમ સમગ્ર વાતાવરણમાં કડુણરસની ધારા વહે છે.

અંતે રામવનવિદાયની ક્ષણો નજીક આવી પહોંચી દશરથની પૂત્રવધુ અને રાજકુમારી એવી સીતા સમક્ષ વલ્કલ હાજર કરતાં "વનવાસી મુનિઓ કેવી રીતે વલ્કલ પરિધાન કરે છે ?" એવો સીતા દ્વારા પ્રશ્ન સહજ રીતે પૂછાતાં સમગ્ર નગરજનોના નેત્રો અશ્રુભીનાં થયાં.

રામવિદાયની અસર દશરથ, સ્નેહીજનો, અંતઃપુર, પ્રકૃતિ, નગરજનો આમ સમસ્ત જડચેતન પર વરતાય છે. ઉદાસીન બનતી પ્રકૃતિ, વારંવાર વિલાપ કરતી રાણીઓ, કડુણરૂઢન કરતાં નગરજનો, સતત વિલાપ બાદ વારંવાર મૂર્છા પામતાં દશરથ આ રીતે તમામ નગરજનો શોકસંતપ્ત બને છે.

રામ વિદાયે મૂર્છામાંથી જાગૃત થયેલાં દશરથને શ્રવણવધ પ્રસંગનું સ્મરણ થાય છે. અંધ માતા-પિતાની એકમાત્ર લાકડીસમાન શ્રવણનો 'આર્તસ્વર' આજે સંભળાય છે. "સાચે જ મારો મર્મ ભેદનારા એક બાણ વડે આજે હું એકલો નહીં પણ અન્ય બે મારા વૃદ્ધ અંધ મા-બાપ પણ હણાયા છે." ૩૧

“અરણ્યકાંડ”માં રાવણ દ્વારા સીતા અપહરણ તથા સીતા વિયોગથી રામનો વિલાપ એમ બે પ્રસંગોએ કહ્યાનું આલેખન જોવા મળે છે.

સાધુવેશધારી કપટી રાવણ વડે સીતાનું હરણ કરતાં નિરાધાર દશામાં રહેલી સીતા મદદ માટે ઊંચા અવાજે રામને બોલાવે છે. “હે રામ ! તમે ધર્મકાજે સુખ, ધન, સમગ્રજીવન ત્યજવા તત્પર રહો છો તો આજે અધમપૂર્વક લઈ જવાતી મને કેમ જોઈ શકતા નથી. હે પરંતપ ! સાચે જ તમે અવિનયીને શિક્ષા કરવા માટે સુખ્યાત છો, તો પછી આવા પાપી રાવણને તમે કેમ શિક્ષા કરતાં નથી ?” ૩૨

મદદ માટે અનેક પ્રકારે રામને યાદ કરવા છતાં સામેથી પ્રત્યુત્તર ન મળતાં કાયમી મિત્રો એવા પ્રકૃતિના તત્વોને પોતાની ફરિયાદ રામ સુધી પહોંચાડવાનું સીતા કરુણાર્ક બનીને કહે છે. - “હે જનસ્થાન, હે કર્ણિકાર ! તમને બધાંને આજે હું કહું છું તેમ રામને જલ્દીથી જણાવો કે રાવણ સીતાનું અપહરણ કરીને જાય છે. હે પર્વત માલ્યવાન ! હે શિખરિન ! હે પ્રસવણગિરિ ! તમને વંદન કરું છું. તમે સર્વે રામને જલ્દીથી જણાવો કે રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું છે.” ૩૩

અહીં સીતા પ્રકૃતિની નજીક છે. બંને વચ્ચેનું તાદાત્મ્ય સ્પષ્ટતયા દેખાઈ આવે છે. અહીં સીતા વિલાપ કરુણક્ષમ છે.

રાવણ દ્વારા સીતાનું હરણ કરતાં અત્યંત વિલાપ કરતા રામ આપણી સમક્ષ એક સ્વામી તરીકે આવે છે. વનમાં સીતાનાં મનને હંમેશા પ્રસન્ન રાખતા, સીતાના સત્યાગ્રહને વશ થયેલા રામ જ્યારે મૃગને હણીને પર્ણકુટીએ પાછા ફરે છે ત્યારે સૌ પ્રથમવાર સીતા વિનાની પર્ણકુટીરને જોઈને આકુળ-વ્યાકુળ થઈ જાય છે.

સીતાના અસ્તિત્વ વિશે અનેક સંકલ્પ-વિકલ્પો કરતા એવા રામ ધીમે ધીમે ઉન્નમત દશાને પામવા લાગ્યા.

વિલાપ કરતા તે રામ એક વૃક્ષથી બીજા વૃક્ષે, એક પર્વતથી બીજા પર્વતે, સરોવર

તથા નદીએ સીતાને શોધતા શોકસાગરમાં ડૂબી ગયા."૩૪

સીતાવિરહમાં પીડિત રામ વનમાં સ્વજનો જેવાં બનેલાં વૃક્ષો વગેરેને સીતા વિશે જે રીતે પૃચ્છા કરે છે તે જ રીતે મૃગ, શાર્દૂલ, વગેરેને પણ સીતાની ભાળ વિશે પૃચ્છા કરે છે. વનના પ્રાણીઓ, વૃક્ષો વગેરે નિરુત્તર રહેતાં રામ અંતે પોતાના કાયમી સહવાસી એવા લક્ષ્મણ સમક્ષ પોતાની આંતરવ્યથા વ્યક્ત કરે છે.

"હે મહાબાહૂ લક્ષ્મણ ! મારી પ્રિયા સીતાને તું જુએ છે. હે પ્રિયા ! હે ભદ્રા ! હે સીતા તું ક્યાં છે ?" એ પ્રકારે વારંવાર વિલાપ કરતા તેઓ રૂદન કરવા લાગ્યા.૩૫

"હે લક્ષ્મણ ! સીતા વિના હું જીવી શકું તેમ નથી"૩૬ અથવા "સીતા વિના સ્વર્ગ પણ મારા માટે શૂન્ય છે."૩૭

"હે લક્ષ્મણ ! તું વેદેહી ક્યાં હશે ? અથવા તો કોના વડે હરાઈ હશે ? ક્યા વનમાં ગઈ હશે કે કોના વડે ભક્ષણ થયું હશે ? "આ રીતે અત્યંત વિલાપ કરતા, સીતાને જોવાની ઇચ્છાવાળા, દુઃખાર્દ રાઘવે ક્યાંય પણ સીતાને જોઈ નહીં.૩૮

અહીં સીતાવિયોગી રામનું દર્દસભરચિત્ર અસરકારક છે. પ્રકૃતિના જ અંગો જેવા કે અર્જુનવૃક્ષ, તિલક, તાલ, જાંબુ, કરેણ, કદંબ, સાલ, દાડમ, બકુલ, નાગકેશર, ચંદન, કેતકી, શાર્દૂલ, હાથી, મૃગ વગેરેની સાથે વનમાંના સહવાસને કારણે તાદાત્મ્ય સઘાયું હોવાથી તમામને સ્નેહીગણીને પૂછાયેલા રામના સીતાવિષયક પ્રશ્નો અહીં સ્વાભાવિક લાગે છે. અત્યંત દુઃખી માનવી જડ-ચેતનનો ભેદ સમજી શકતો નથી. વ્યગ્રદશામાં ફરતા રામનું ચિત્ર હૃદયદ્રાવક રહ્યું છે.

સીતાવિયોગી રામ સીતાશોકે અત્યંત વિલાપ કરવા લાગ્યા. અહીં અરણ્યકાંડનો રામવિલાપ સાચે જ અરણ્યરૂદન બની રહે છે. કવિએ રામ અને પ્રકૃતિના તત્વોનું વૃક્ષો-પક્ષીઓ-તાદાત્મ્ય સાધ્યું છે. વાલ્મીકિએ વિલાપ કરતા રામનું કરેલું વર્ણન સાચે જ હૃદયસ્પર્શી છે. રામને સીતાહ્યાત હશે કે નહીં ? અથવા શું થયું હશે ? તે વિશે સતત અનેક શંકાઓ

જન્મે છે. આ પરિસ્થિતિને સાહિત્યની દષ્ટિએ કરુણાક્ષમ કહેવાય તત્કાલા નાયક નાયિકાને મૃત્યુ પામેલા જેવી માને છે તેથી કરુણાક્ષમ પરિસ્થિતિ કહી શકાય.

“કિષ્કિંધાકાંડમાં” આવતો તારામતી વિલાપ કરુણરસથી સભર છે. તારામતી વાલીના વધના સમાચાર સાંભળી વાલીની પાસે આવી વિલાપ કરે છે. તે કહે છે કે “મેં ક્યારેય દીનતાપૂર્વક જીવન વિતાવ્યું નથી, આ મહાન દુઃખનો સામનો કર્યો નથી. પરંતુ આજે આપના વિના હું દીન બની ગઈ છું. હવે મારે અનાથની જેમ સંતાપપૂર્ણ વૈધવ્યજીવન વ્યતીત કરવું પડશે.” ૩૯

અહીં તારામતીનો અત્યંત કરુણવિલાપ આંતરવ્યથાને વાચા આપે છે અને કરુણા જન્માવે છે.

વર્ષાઋતુમાં રામ સીતા વિયોગે શોક અનુભવે છે. “આ વર્ષાઋતુ અનેક ગુણોથી સંપન્ન છે. આ સમયે સુગ્રીવ પોતાના શત્રુને પરાસ્ત કરી વિશાળ વાનરરાજ્ય પર પ્રતિષ્ઠિત બની અને પોતાની પત્ની સાથે રહીને સુખ ભોગવે છે. પરંતુ લક્ષ્મણ હું પોતાના મહાન રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થઈ ગયો છું. મારી તો પત્ની પણ હરી લેવાઈ છે. તે સમયે પાણીથી ઘસાતા નદીના કિનારાની માફક હું વેદના અનુભવું છું.” ૪૦

રામાયણના ‘યુદ્ધકાંડ’ માં રામ સાથેના યુદ્ધમાં કુટુંબીજનો હણાતાં રાવણે બે પ્રસંગોએ અત્યંત કરુણ વિલાપ કર્યો છે. ભાઈ કુંભકર્ણ તથા પુત્ર ઈન્દ્રજીત - બંનેનું મૃત્યુ રાવણને આઘાત પહોંચાડનારું બને છે.

પ્રિયભાઈ કુંભકર્ણને હણાયેલો સાંભળીને કરેલા રાવણ વિલાપમાં કરુણરસ જોવા મળે છે. રાવણ એકાએક મૂઢ થઈ જાય છે, બેભાન થઈ જાય છે. લાંબા સમયે ભાનમાં આવતાં ભાતૃપ્રેમને યાદ કરીને વિલાપ કરવા લાગે છે.

“શત્રુવર્ગનો નાશ કરનાર હે વીર ! આજે તું મને ત્યજી દઈને શત્રુઓને સંતાપ આપીને ક્યાં જાય છે ?” ૪૧ “અરેરે, હવે મારે જીવીને શું કરવાનું ? રાજ્ય અને સીતાને

પણ હવે શું કરીશ ! કુંભકર્ણ વિનાના મને હવે જીવનમાં રસ રહ્યો નથી."૪૨ "આજે રાવણને ભાઈ વિનાનો સંસાર અસાર લાગે છે. ક્ષણવારનું જીવન પણ અશક્ય લાગે છે. "અરેરે ! હવે હું મારો ભાઈ ગયો હશે ત્યાંજ જઈશ. ભાઈ વિના હું ક્ષણવાર પણ જીવવા ઈચ્છતો નથી."૪૩

શોક વધી જતાં રાવણ મૂર્છા પામે છે. મૃત ભાઈની યાદમાં કરેલો વિલાપ તથા રાવણને આવેલી બે મૂર્છાઓ કરુણરસને વાચા આપે છે. શાસ્ત્રીય દ્ષ્ટિએ જોઈએ તો અહીં 'મૃતભાઈ' એ વિભાવ છે. વિલાપરૂપી અનુભાવ તથા જડતા, ચિંતા વગેરે વ્યભિચારી ભાવોથી કરુણરસની નિષ્પત્તિ થાય છે.

તુમુલયુદ્ધમાં લક્ષ્મણના હાથે વ્હાલાપુત્ર ઈન્દ્રજીતના હણાયના સમાચાર રાવણના હૃદયને હચમચાવી નાંખે છે, અને મૂર્છા નોતરે છે. દીર્ઘકાળની મૂર્છા બાદ ભાનમાં આવતા તે વિલાપ કરે છે.

"હે મમ વત્સ ! હે પરાક્રમી ! હે રાક્ષસોમાં પ્રમુખ ! ઈન્દ્રને જીતનારા એવો તું આજ કેવી રીતે લક્ષ્મણને વશ થયો ?"૪૪

શોકસંતપ્ત રાવણને આજે પુત્ર વિનાનો સંસાર સૂનો લાગે છે. "હે પુત્ર ! આજે તારા વિના મારા માટે ત્રણેયલોક, વન, ઉપવન સહિત સમગ્ર પૃથ્વી શૂન્ય જેવી લાગે છે."૪૫

અહીં એક પુત્રવત્સલ પિતાનો દીકરા પ્રત્યેનો અન્ય પ્રેમ દેખાય આવે છે. આજે પિતૃશ્રાદ્ધ કરનાર પુત્ર ઈન્દ્રજીત સ્વર્ગે સીધાવતાં પુત્રવિયોગી બાપ કેવી દયનીય સ્થિતિમાં મૂકાય જાય છે તેનું કરુણચિત્ર આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.

સાહિત્યની દ્ષ્ટિએ જોઈએ તો 'ઈન્દ્રજીત' એ રાવણ માટે વિભાવ છે. વિલાપ, મૂર્છા, શોક, જડતા વગેરે અનુભાવો તથા વ્યભિચારીભાવોથી કરુણરસની નિષ્પત્તિ થાય છે. પુત્રની યાદમાં અભિમાની, ક્રોધી, પરાક્રમી રાવણ જેવાને રુદન, વિલાપ તથા મૂર્છાવસ્થામાં

કવિ વાલ્મીકિ દ્વારા ચિત્રિત કરાતાં અહીં કરુણરસ ચરમકક્ષાએ પહોંચે છે.

લક્ષ્મણ મૂર્છા પામે છે ત્યારે રામલક્ષ્મણના મૂર્છાવસ્થાવાળા દેહ પાસે આવે છે. પરાક્રમી રામનું હૃદય આર્દ્ર બની જાય છે. સ્નેહભાજ્ય વ્યક્તિના પરિતાપની પ્રત્યેક ક્ષણે એ ભાંગી પડે છે. રામ આ સમયે વિલાપ કરે છે.

“પ્રત્યેક દેશમાં સ્ત્રી મળી જાય, જ્ઞાતિબંધુ મળી જાય, પરંતુ જયા સહોદરભાઈ મળે એવો દેશ મેં હજી જોયો નથી.”૪૬ અહીં પણ કરુણરસનું ચિત્ર આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.

રાવણવધનો વધ થતા વિભીષણ કરુણવિલાપ કરે છે. “અરે આજે ન્યાયની મર્યાદા લુપ્ત થઈ છે. ધર્મની મૂર્તિ નષ્ટ થઈ છે. સત્યનું સંગ્રહસ્થળ નાશ પામ્યું છે અને વીરોનું આશ્રયસ્થાન ભૂંસાઈ ગયું છે.”૪૭

અહીં વિભીષણનું રુદન કરુણરસને આર્દ્ર બનાવે છે અને વિભીષણના શબ્દોમાં તેની આંતરવ્યથા જોવા મળે છે.

રાવણના વધ પછી મંદોદરીનો હૈયાફાટ વિલાપ અહીં જોવા મળે છે. મંદોદરી કહે છે “પૂર્વે તમે ઇન્દ્રીયોને વશ કરી ત્રિભુવન પર વિજય મેળવ્યો હતો. હવે ઇન્દ્રીયોએ વેરને યાદ કરીને તમારો નાશ કર્યો છે.”૪૮ “અરેરે અતુલ સમૃદ્ધિવાળી અને ચિત્ર-વિચિત્ર પુષ્પમાળાઓ તથા સૂક્ષ્મવસ્ત્રોને ધારણ કરનારી હું તમારી સાથે ઉત્તમોત્તમ પુષ્પક વિમાનમાં બેસી કેલાશ શિખર, મંદરાચલ, મેરુપર્વત, ચૈત્રરથના નંદનવન વગેરે સર્વ દિવ્યસ્થળોમાં વિહાર કરતી અનેક દેશોનું અવલોકન કરતી હતી તે હું આજે તમારો વધ થવાથી વિઘવા થઈને સર્વકામોપભોગોથી વંચિત થઈ છું.”૪૯

આમ વારંવાર કલ્પાંત કરતી મંદોદરી શોકથી મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે. અહીં એક સ્ત્રી માટે પોતાનો પતિ મૃત્યુ પામે તેનાથી મોટું બીજું દુઃખ કયું હોઈ શકે ?

“ઉત્તરકાંડ” માં સીતા લોકાપવાદથી ઉદ્ભવતા ત્રણ પ્રસંગો આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. સીતાલોકાપવાદથી જેના મનને આઘાત લાગ્યો છે એવા રામ સીતાના પ્રત્યે સ્નેહ હોવા

છતાં પણ પ્રથમ લોકઆરાધનાને પ્રાધાન્ય આપીને સીતાને વનમાં મૂકી આવવાની લક્ષ્મણને આજ્ઞા કરે છે. રામ સૌ પ્રથમ તો ભરત, લક્ષ્મણ વગેરે ભાઈઓને બોલાવે છે અને લોકર્નિદાની વાત કરે છે.

‘નગરજનો અને દેશવાસીઓમાં જે અત્યારે અમારે માટે અપવાદને કારણે નીંદા થાય છે તે મારા મર્મસ્થલને કાપે છે.”૫૦ ‘હે લક્ષ્મણ ! આવતીકાલે પ્રભાતે સુમંત્ર વડે તૈયાર કરેલાં રથમાં બેસીને સીતાને રથમાં બેસાડીને વનમાં મૂકી આવ.”૫૧

પ્રિયપત્ની સીતા માટે કઠોર આજ્ઞા આપતાં રામનું મન અકલ્પ્યવ્યથા અનુભવે છે. અહીં કવિએ પૂર્વભૂમિકા દ્વારા કરુણની ધારા આગળ વહાવે છે. એક રાજા હોવાને કારણે રામનું દર્દ મનમાં રહી જાય છે.

રામ દ્વારા પોતાના વનત્યાગ વિશે અજાણ સીતા તો “પુનઃ રમ્યપ્રદેશો નિહાળવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થયો છે” એમ માનીને મનમાં આનંદની લાગણી અનુભવે છે. પરંતુ ભાગ્યને આ બાબત પસંદ નથી. અનુત્સાહી, ઉદાસીન એવા લક્ષ્મણને જોતાં જ સીતા ચિંતા અનુભવે છે. ભાવિની ભીતરમાં રહેલું કારુણ્ય તેને જાણે કે પ્રત્યક્ષ થાય છે.

લક્ષ્મણ માટે આખરે કટોકટીનો સમય આવી પહોંચ્યો. રામનો આદેશ સીતાને કેવી રીતે કહેવો તે બાબતે લક્ષ્મણ મનોમંથન અનુભવવા લાગ્યા. સીતાને રામનો આદેશ કહેવા કરતાં લક્ષ્મણને મૃત્યુ વધારે સારું લાગે છે. રામ આજ્ઞા કહેવા જીભ ઉપડતી નથી. સમગ્ર જીવન આજે ભારરૂપ લાગે છે. અંતે વ્યથિત મનવાળા લક્ષ્મણ મૂર્છા પામે છે. ભાનમાં આવતાં રામ આજ્ઞા સંભળાવી સીતા તો લોકઅપવાદની વાત સાંભળતા જ પૃથ્વી પર ઢળી પડે છે. તે પોતાની જાતને દોષિત ગણીને દીનવાણી ઉચ્ચારે છે.

“હે લક્ષ્મણ ! દુર્ભાગ્યે મારું આ શરીર દુઃખ ભોગવવા જ સજાર્યું છે. જેને કારણે જગતનાં તમામ દુઃખો મને ઘેરી વળ્યાં છે. અરેરે ! મેં મુર્ખાઈએ કેટલાય યુગલોનો વિયોગ કરાવ્યો હશે. જેથી પવિત્ર હોવા છતાં પણ સતી એવી મારો રાજા રામે ત્યાગ કર્યો છે. હે

લક્ષ્મણ પતિવિયોગી હું હવે કેવી રીતે વનમાં નિવાસ કરી શકીએ ? અરેરે દુઃખપરાયણ એવી હું મારા દુઃખો કોની સમક્ષ કહીશ ?”પર

આજે સીતાને રામની ગેરહાજરીમાં આવેલું આ દુઃખ અત્યંત કષ્ટકટ લાગે છે. કારણ કે રામની હાજરીથી પૂર્વેના દુઃખો સુખમાં પરિણમતાં હતાં.

દુર્ભાગ્યને નીંદતી સીતાનો શોક અંતે રુદનમાં પરિણમે છે. અત્યંત વ્યાકુળ યોધાર આંસુથી સીતા આજે નિરાધાર બની ગઈ છે. ઊંચા અવાજે કરેલું સીતાનું રુદન સમસ્ત પ્રકૃતિને ગમગીન બનાવે છે.

‘દુઃખના ભારથી નમેલી, યશસ્વિની, પતિવ્રતા સીતા નાથને ન જોતાં પક્ષીઓના નાદથી ગાજી રહેલા અરણ્યમાં ઊંચા અવાજે રડવા લાગી.’પ૩

અંતે વનમાં ફરવા નીકળેલા વાલ્મીકિ, શોકમગ્ન રડતી એવી સીતાને પોતાના આશ્રમમાં આશ્રય આપે છે. અહીં સીતા લવ-કુશને જન્મ આપે છે. એ બાબત કરુણ જ કહેવાય કે આસન્નપ્રસવા દશરથની પુત્રવધૂ અને જનકની રાજકુમારી સીતાને વનમાં આશ્રમનો આશ્રય લેવો પડે. વૈભવશાળી રાજા રામના કુમારોને વનમાં બાલ્યાવસ્થા પ્રસાર કરવી પડે તેનાથી વધારે દુઃભાગ્યની વાત કઈ હોઈ શકે ?

એક રાજકુમારી હોવા છતાં પણ સમગ્ર જીવન જેણે તપોમય રીતે અત્યંત સાદાચથી જ પ્રસાર કર્યું છે તેવી સતી સીતાના જીવનની અહીં કેટલી બધી કરુણતા લંકામાં જાહેરમાં પોતાની સતીત્વની ખાત્રી કરાવીને રાક્ષસોના હાથમાંથી માંડ છૂટીને અયોધ્યામાં આવીને નિશ્ચિત બને છે. ત્યાં તો લોકાપવાદને વંટોળ આવી ચઢ્યો. લોકઅપવાદને કારણે નિદોર્ષ હોવા છતાં પુનઃ કષ્ટો સહન કર્યા. વનવાસ વખતે સાક્ષી તરીકે વડીલ એવા મુનિ વાલ્મીકિ સ્વયં હોવા છતાં જ્યારે આજે પુનઃ સતીત્વની સાબિતી માગવામાં આવે છે ત્યારે સીતા અત્યંત વ્યથિત બને છે. અત્યંત વધેલા શોકને સહન કરવામાં અસમર્થ, અત્યંત અપમાનિત સીતા આજે પૃથ્વી પાસે માર્ગ માગીને ગોદમાં સમાવી લેવા આજીવનપૂર્વક પ્રાર્થના કરે છે.

“જો મેં રામ વિના અન્ય કોઈનું પણ ચિંતન ન કર્યું હોય તો હે ઘરતીદેવી ! મને માર્ગ આપીને તારામાં સમાવી લે.”૫૪

સીતાની આર્દ્રવાણી સાંભળીને ઘરતીમાતાએ સીતાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરી. સીતાની કાયમી વિદાયથી આશ્ચર્ય પામેલા નગરજનો શોકાતુર બને છે. વાચકવર્ગ સમક્ષ સીતા કારુણ્યમૂર્તિ તરીકે જ આવે છે. નગરજનો માટે સીતાએ વિભાવ છે. સમસ્ત લોકો તેના વિયોગમાં આંસુ સારે છે. સમગ્ર પ્રસંગ ક્રુણ્ણરસની નિષ્પત્તિ થાય છે.

રામાયણના “ઉત્તરકાંડ”માં એક પછી એક આવતા પ્રસંગોમાં ક્રુણ્ણરસ પૃષ્ઠ થતો લાગે છે. હમણાં જ અયોધ્યાનગરીએ સીતાને ગુમાવી છે. તેવામાં એક બીજી દુર્ઘટના બને છે. મુનિવેશઘારી ‘કાળદૂત’ રામ સમક્ષ એકાંત મુલાકાત માંગે છે. દૂત વડે ‘જો આપણાં બે વિના ત્રીજો કોઈ આપણને સાંભળે કે જૂએ તો હે રામ, તે વ્યક્તિ વધ્ય બને’ એવી શરત સાથે રામ સાથે એકાંતમાં વાતચીત કરવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરતા, રામે આ કાર્ય માટે લક્ષ્મણને દ્વારપાળની જવાબદારી અદા કરવાનો હુકમ કર્યો. આ સમયે અત્યંત ક્રોધી એવા દુર્વાસા આવે છે અને રામદર્શનની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી લક્ષ્મણ તેમને રાહ જોવાનું કહ્યું અને પ્રકૃતિથી ક્રોધી સ્વભાવવાળા દુર્વાસાનો ક્રોધ ભભૂકી ઉઠ્યો.

“હે લક્ષ્મણ ! રામને અત્યારે જ મારા આગમનની જાણ કર. નહીંતર તને રામને તથા સમસ્ત નગરને શાપ આપીશ.”૫૫

અંતે સ્વહીત કરતાં રામ તથા સમસ્તનગરનું હીત જોનાર લક્ષ્મણે પૂર્વશરતનો ભંગ પણ રામ પાસે જઈને દુર્વાસાના આગમનની જાણ કરી અને શરત અનુસાર નગરની બહાર જઈને લક્ષ્મણે સરયૂકિનારે જળસમાધિ લીધી.

રામાયણના સુવિખ્યાત પાત્રો, સીતાનો ઘરતીપ્રવેશ, કાળદૂત સાથેની ખાનગી મુલાકાત દ્વારા રામવિદાયનું સૂચન, લક્ષ્મણની જળસમાધિ વગેરેમાં ક્રુણ્ણરસની નિષ્પત્તિ થાય છે. સાચે જ વાલ્મીકિ એક રસસિદ્ધ આદિકવિ છે. રામાયણના પ્રારંભમાં આવતો ક્રોંચવધ

પ્રસંગ તથા અંતે આવતા સીતાના પૃથ્વીમાં અંતર્ધાન પ્રસંગમાં કુરુણરસની ધારા અસ્ખલિત રીતે વહે છે.

જેમાં સાઘંત કુરુણરસની ધારા વહી રહી છે. એવા આદિકાવ્યમાં 'રામાયણ' માં આવતી રામકથા સમગ્ર ભારતીય પ્રજા માટે પ્રેરણાસ્ત્રોત બની ગઈ છે. પુત્રવત્સલ રાજા દશરથ, આદર્શ પુત્ર રામ, સ્વામીના દુઃખે દુઃખી એવી પતિવ્રતા કારુણ્યમૂર્તિ સીતા, રાજર્ષિ જનક, ભાતૃપ્રેમી ભરત અને લક્ષ્મણ, માતા કૌશલ્યા અને સુમિત્રા, સતી તારા, મંદોદરી તથા સુલોચના વગેરેના જીવનના અતિકુરુણ પ્રસંગોમાં કવિ વાલ્મીકિએ કરેલું કુરુણરસનું આલેખન અત્યંત અસરકારક રહેવા પામ્યું છે.

આ રીતે આદિમહાકાવ્ય રામાયણ સાઘંત કુરુણરસ પ્રધાનતાવાળું આંતરવ્યથાનું મહાકાવ્ય છે.

(૨) આંતરવ્યથાની કથા એટલે રામાયણ :

આદિ મહાકાવ્ય રામાયણ એ પ્રાચીન મહાકાવ્ય છે. તે આંતરવ્યથાનું મહાકાવ્ય છે. આંતરવ્યથાની કથા એટલે રામાયણ. ખરેખર વાલ્મીકિ રામાયણ અંતઃસ્ફુરણા તેમજ શોકના શ્લોકરૂપે પરિણામેલું નૈસર્ગિક કાવ્ય હોવાનું આચાર્યોએ તેમજ વિદ્વાનોએ નોંધ્યું છે એ વ્યાજબી જ છે. તેનો નિષ્કર્ષ નીચે પ્રમાણે છે.

વિભાગ-૧

પ્રકરણ : ૧ માં સ્વયં વાલ્મીકિ ક્રોંચવદથી શોકિત થયા અને પરિણામે "શોકઃ શ્લોકત્વ" બન્યો. અર્થાત્ તેમની આંતરવ્યથાનું પરિણામ એજ રામાયણ. સ્વયં બ્રહ્માએ જ કહ્યું કે જ્યાં સુધી પૃથ્વી ઉપર પર્વતો અને નદીઓની સત્તા રહેશે ત્યાં સુધી રામાયણ કથાનો પ્રચાર થતો રહેશે અને તમારા દ્વારા રચાયેલ રામકથા લોકોમાં પ્રચાર રહેશે ત્યાં સુધી તમે ઈચ્છાનુસાર ઉપર નીચે તથા મારા લોકમાં નિવાસ કરશો." આવું સાશ્વત મહાકાવ્ય આપણને મળ્યું છે. વાલીયામાંથી વાલ્મીકિ બન્યા છે. સારી વ્યથા હંમેશા સર્જનાત્મક તરફ

આગળ વધે છે. અહીં આપણે વાલ્મીકિનાં જીવનનો પરિચય મેળવી અને તેમની સર્જનાત્મક પ્રસ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પ્રકરણ - ૨ વર્તમાન માનવજીવન વધારેમાં વધારે વિસંવાદી અને સંકુલ બનતું જાય છે અને પરિણામે આંતરવ્યથા જીવનનો પરિચય બની રહે છે. આધુનિક માનસશાસ્ત્ર આંતરવ્યથાનો વિગતે અભ્યાસ કરે છે અને આંતરવ્યથાને સ્પષ્ટ કરવા માટે કોશીશ કરે છે. વાલ્મીકિ રામાયણમાં અનેક પ્રસંગોમાં આંતરવ્યથા પ્રગટ થયેલી છે. તેના સ્વરૂપો, કારણો અને કક્ષાઓ અલગ છે. જેને મનોવૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણથી જોવાનો વિનમ્ર પ્રયાસ અહીં કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રકરણ-૩ “રસાત્મકં વાક્યં કાવ્યં ।” સંસ્કૃત આલંકારીકોએ લગભગ સર્વસ્વીકૃત કહી શકાય તેવી વ્યાખ્યા આપી છે. સ્થાયીભાવો રસત્વને પામે છે ત્યારે ભાવક બ્રહ્માનંદની અનુભૂતિ કરે છે. વાલ્મીકિ રામાયણમાં કરુણરસ કેન્દ્રસ્થાને છે અને કરુણરસને પરિણામે વાલ્મીકિ રામાયણના વિદ્યાચક ચરિત્રો બ્રહ્મ જેવા વ્યાપક બન્યા છે. વિદ્યાચક વ્યથા વ્યક્તિને વ્યાપક બનાવે છે.

પ્રકરણ : ૪ આંતરવ્યથા એજ રામાયણના કેન્દ્રમાં પડેલી પ્રરેક બાબત છે. રામાયણનું સર્જન આંતરવ્યથામાંથી થાય છે અને રામાયણનું સમાપન પણ આંતરવ્યથાથી જ થાય છે. એટલું જ નહિ આ વિશ્વને સત્યમ્, શિવમ્ અને સુંદરમ્ની દીક્ષા પણ આંતરવ્યથાને કારણે જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સમગ્ર પ્રકરણમાં રામાયણનો મુખ્ય હેતુ આંતરવ્યથા છે. એ ધ્યોતિક થતો જોવા મળે છે.

વિભાગ-૨

વિભાગ-૨ માં રામાયણ કથામાં આંતરવ્યથા કેવા સંજોગો કે પરિસ્થિતિમાં જન્મે

તેની વિષદ્ છલાવટ ત્રણ પ્રકરણમાં કરી છે અને ભરતમુનિના રસસૂત્ર આધારે ઇષ્ટજનમાં વિયોગ, સંપતિનાશ, પ્રિય અથવા ઇષ્ટજન વધ, બંધન અને દુઃખના અનુભવોમાંથી શોકના સ્થાયીભાવ ક્ષુણ્ણ રસમાં પરિણમે છે. તે જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પ્રકરણ : ૧ પ્રિયજનના વિરહને કારણે જન્મ પામતી આંતરવ્યથામાં માણસ કેવી ક્રિયા પ્રતિક્રિયા કરે છે અને હૃદય કેવી લાગણી અનુભવે છે તેનું નિરૂપણ આ પ્રકરણમાં કર્યું છે. રામાયણના આવા અનેક પ્રસંગો આવે છે કે જે પ્રસંગોએ પ્રિયજનના વિરહને કારણે આંતરવ્યથા જન્મ પામતી હોય. જેમકે વિશ્વામિત્ર દ્વારા રામલક્ષ્મણની માંગણી, રામના વનગમન પ્રસંગ, રામનો સંદેશો લઈને આવતા સુમંત્રનો સંદેશ સાંભળીને દશરથે કરેલો વિલાપ, કૌશલ્યા વિલાપ અને આવા બીજા કેટલાય પ્રસંગોને નોંધીને આંતરવ્યથા તપાસવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

પ્રકરણ : ૨ વ્યક્તિ અસહાય પરિસ્થિતિમાં હોય ત્યારે અને પ્રિયજનના વિરહને કારણે જે આંતરવ્યથા અનુભવાય છે તેના કરતા આ આંતરવ્યથા જુદી છે. કારણકે તેના કારણો જુદા છે. કેકેયીના વરદાન વખતે દશરથ બે સમાન ઘર્મોનો સંઘર્ષ અનુભવે છે. એકબાજુ કેકેયીને આપેલા વચનો છે અને બીજાબાજુ રઘુકુળની પરંપરા છે અને પરિણામે દશરથ અસહાય પરિસ્થિતિમાં આવી પડે છે. રામ જ્યારે વનગમનની તૈયારી કરે છે ત્યારે કૌશલ્યા અસહાય સ્થિતિમાં આવી પડશે એ વિચારે રામ મનમાં વ્યથા અનુભવે છે. સીતાહરણ પ્રસંગે સ્વયં સીતા અસહાય સ્થિતિમાં મુકાય છે. આજ સીતાને પુનઃઅયોધ્યાની રાજગાદીની તેજસ્વિતા સાચવવા માટે રામ ત્યાગ કરે છે ત્યારે સગર્ભા સીતાને અસહાય સ્થિતિમાં આંતરવ્યથા અનુભવે છે. આ આંતરવ્યથા પ્રિયજનના વિરહમાં જન્મેલી આંતરવ્યથા કરતા તદ્દન જુદી છે.

પ્રકરણ : ૩ મનોબ્રેગના કારણે પણ કેટલીક વખત આંતરવ્યથા જન્મે છે. જેમ પર્વત ચડતી વખતે આપણને શારીરિક હાફ ચડે છે તેમ સ્પષ્ટતાના અભાવમાં માનસિક ગુંગળામણ થાય છે અને આવા સંજોગોમાં રામાયણના પાત્રો આંતરવ્યથા અનુભવે છે. રામાયણમાં એવા કેટલાય પ્રસંગો છે કે જે પ્રસંગોમાં ચરિત્રોની ઉદ્ધિગ્ન મનોદશા પ્રગટ થતી હોય. ખાસ કરીને લક્ષ્મણ, ભરત, વિભીષણ અને મંદોદરીના પાત્રોમાં આદિકવિ વાલ્મીકીએ આ આંતરવ્યથાને સુપરે પ્રગટ કરી છે. આ પ્રકરણમાં મનોવિજ્ઞાનમાં જેને 'મનોભાર' કહેવામાં આવેલ છે તેની વાત વાલ્મીકીએ કેવી સુંદર રીતે કરે છે અને જે સમયે આધુનિક મનોવિજ્ઞાનની કોઈ વાત ન હતી એ સમયે વાલ્મીકીએ માનવ મનને ચથાર્થ રીતે રજૂ કર્યું છે. તે જોવાનો વિનમ્ર પ્રયાસ અહીં કરવામાં આવ્યો છે.

આમ જ્યારે જ્યારે માનવીની લાગણીઓ ઘવાય અથવા તેમનું પોષણ ન થાય ત્યારે માનવનું આંતરમન રુદન કરે છે અને એ રુદન એ આંતરવ્યથા છે. આ લાગણીઓ ક્યારેક હકારાત્મક સ્વરૂપે હોય તો ક્યારેક નકારાત્મક સ્વરૂપે પણ હોય. આદિ મહાકાવ્ય રામાયણમાં વાલ્મીકીએ કૌંચવઘ પ્રસંગ જોયો અને જે મનમાં લાગણી અનુભવી તે લાગણી શ્લોકના સ્વરૂપમાં અભિશાપરૂપે પ્રગટ થઈ અને એના પરિણામ સ્વરૂપે કુરુણરસથી ભરપુર એવું આપણને મહાકાવ્ય પ્રાપ્ત થયું. કુરુણરસનો સ્થાયીભાવ શોક છે અને આ શોક એ આંતરવ્યથાનું મુખ્ય કારણ છે. સામાજિક જીવનમાં આ શોક દુઃખનું કારણ બને છે પણ વાલ્મીકીએ આ શોકને કાવ્યમાં પરિણીત કર્યો અને મમ્મટની પરિભાષામાં કહીએ તો 'સઘ પર નિવૃત્તયે ા' તરત જ પરમ આનંદની પ્રાપ્તિએ કાવ્યનું મૌલિભૂત પરમ પ્રયોજન આદિ કવિએ સફળતાપૂર્વક રજૂ કર્યું અને સામાજિક જીવનનું દુઃખ કાવ્યમાં સુખના સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયું.

पाद टीप

१. शिशुपालवधम् - ४.१७
२. रससिद्ध्यांत - अेक परिचय डॉ. प्रमोदकुमार पटेल पृ. १
३. नाटयशास्त्र पृ. २७२
४. रससिद्ध्यांत - अेक परिचय डॉ. प्रमोदकुमार पटेल पृ. २
५. अेजन पृ. ५
६. तत्र विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः ॥ नाटयशास्त्र पृ. २७२ ॥
७. वागंगसत्वोपेतान् काव्यार्थान् भावयन्ति इति भावाः । ॥ नाटयशास्त्र ७.२ ॥
८. भावितं वासितं कृतमित्यनर्थान्तरम् ॥ नाटयशास्त्र वो. १ पृ. ३४४ ॥
९. रतिहासोश्च शोकश्च क्रोधोत्साहो भयं तथा ।
जुगुप्सा विश्मयश्चेतथमष्टौ प्रोक्ताः शमोडपि च ॥ नाटयशास्त्र अ-७ ॥
१०. संस्कृत समीक्षाशास्त्र - डॉ. रमेश म. शुक्ल पृ. १३५
११. आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायिभावो रसः स्मृतः ॥ दशरूपकम् ४.१ ॥
१२. साहित्यदर्पण ३.७ उपरनी पृति पृ. ७८
१३. एका रसः करुण एव निमित्तभेदात् भिन्नः पृथक्पृथागिवाश्रयते विवर्तान् ।
आवर्त बुद्बुदतरंगमयान्विकारान् अम्भो यथा सलिलमेव हि तत्समस्तम् ॥
॥ उत्तररामचरितम् ३.४७ पृ. १६४ ॥
१४. 'भरतनुं नाटयशास्त्र अभिनवभारती सहित' अध्याय-६ डॉ. तपस्वीनान्डी
१५. करुणस्तु शापकलेश विनियतितेष्टजन विभवनाश वध बंधन समुत्थो निरपेक्ष भाव....
एवमन्यः करुणोडन्यश्च विप्रलंभ इति ॥ नाटयशास्त्र पृ. ११२ ॥
१६. 'रामायण-महाभारत सहित संस्कृत साहित्यमां कुरुणरस' डॉ. जगदीश जोशी पृ. १७
१७. धर्मोपधातजश्चैव तथार्थापचयोद्भवः ।
तथा शोककृतश्चैव करुणस्त्रिविधः स्मृत ॥ नाटयशास्त्र ६.७८ पृ. १७८ ॥

१८. सदयहृदयता हि करुणा लोके प्रसिद्ध । सा च लिङ्गैरनुकर्तारि
शोकं प्रतियतां सामाजिकानामिति करुणव्यपदेश इति शङ्कुकः-उद् धृत
॥ ना.शा.६.६२ वृत्ति ॥
१९. A DICTIONARY OF LIT. TERMS P. 493
२०. ङरुणरुण - ररुणरुणरुण नक्षी पृ. ४२
२१. अयं करुणो नाम शोकस्थायीप्रभवः । स च शापक्लेश विनियतितेष्टजनविप्रयोग
विभवनाशबन्ध... विभावैः समुपजायते ॥नाटयशास्त्र पृ. १४८ ॥
२२. तस्याश्रुपात परिदेवनमुखशोषण वैवर्ण्यस्त्रस्तगात्रत ।
विश्वासस्मृतिलोपाभिरनुभावैरभिययः प्रयोक्तव्यः ॥ नाटयशास्त्र पृ. १४८ ॥
२३. व्यभिचारिणश्यास्य निर्वेदग्लानिचिंता औत्सक्यावेग । भ्रममोहश्रमभय विषाददैन्यव्याधि
जडतोन्मादपस्मार त्रासालस्यमरणस्तंभवेपथुवैवर्ण्याश्रुस्वरभेददायः ॥ नाटयशास्त्र पृ.१४८ ॥
२४. संस्कृत सभिक्षाशास्त्र - डॉ. रमेश शुक्ल - पृ. १०५
२५. काव्यास्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।
क्रौंच द्वन्द्ववियोगात्थ शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ १-५ ॥
॥ ध्वन्यालोक डॉ. रामसागर त्रिपाठी पृ. १५५ ॥
२६. 'भारतीय साहित्यशास्त्रनी विचारपरंपराओ' डॉ. तपस्वी नान्डी पृ. २७९
२७. A NEW HISTORY OF SANSKRIT LITERATURE - KRISHNACHAITANAYA P. 171
२८. निषादविंद्वान्जददर्शनेन श्लोकत्वमापद्य तस्य शोकः ।
॥ रघुवंशम् १४.७० पृ. २१४ ॥ (हरगोविंद मिश्र थोभंजा प्रकाशन)
२९. उनषोडशोवर्षो न गमे रामो राजीवलोचन् ।
न युध्ययोगतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥
अहं तत्र गमिष्यामि न रामं नेतुमर्हसि ।
विप्रयुक्तो हि रामेण महूर्तमपि मोत्सहे ।
जीवितुम् मुनिशार्दूल न रामं नेतुमर्हसि ॥ वा.रा. २.६.८ पृ. १३८ ॥
AYODHAKANDA Dr. P. L. VAIDYA B.O.R.I. 1961

30. सुप्तये पर्णशय्यासु स्वयं भग्नासु भूतले ।
 रात्रिषु श्रमखिन्नेव तस्मात् दुःखतरं वनम् ॥
 उपवासश्च कर्तव्यो यथाप्राणेन मैथिली ।
 जटाभारश्च कर्तव्यो वल्कलाम्बधारिणा ॥
 अति वाततिमीरं बभुक्षा यात्रनित्यशः ।
 भयानि च महान्यत्र नतो दुःखतरं वनम् ॥ वा.रा. २.२५. ७,८,९ ॥
31. एकेन खलु बाणेन मर्मण्यभिहते मयि ।
 द्वावन्धौ निहतौ वृद्धौ माता जनयिता च मे ॥ वा.रा. २.५७.३० ॥
32. जीवितं सुखमर्थाश्च धर्महेतोः परित्यजन् ।
 ह्यिमाणामधर्मेण मां राधव न पश्यति ॥
 ननु नामाविनीतानां विनेतासि परंतपः ।
 कथं एवंविधं पापं न त्वं शाधि हि रावणम् ॥ वा.रा. ३.४७. २४, २५ ॥
33. आमंत्रये जनस्थानं कर्णिकारांश्च पुष्पितान् ।
 क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः ॥
 माल्यवन्तं शिखरिणं वन्दे प्रस्त्रवणं गिरिम् ।
 क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीता हरति रावणः ॥ वा.रा. ३.४७.३० ॥
34. वृक्षाद्दृक्षं प्रधावन्स गिरीश्यापि नदान्दीम् ।
 बभूव विलपन् रामः शोकपंकार्णवप्लुतः ॥ वा.रा. ३.५८.११ ॥
35. हा लक्ष्मणं महाबाहो पश्यति त्वं प्रिया क्वचित् ।
 हा प्रिये क्व गता वेगात् हा सीतेति पुनः पुनः ॥ वा.रा. ३.५८.३२ ॥
36. सीतया रहितोडहं वै नहि जीवामि लक्ष्मण ॥ वा.रा.गीताप्रेस ३.६१.६ ॥
37. स्वर्गोडपि हि तया हीनः शून्य एव मतो मम् ॥ वा.रा. गीताप्रेस ३.६२.१४ ॥
38. क्व तु लक्ष्मणः वैदेही कं वा देशमितो गता ।
 केनाहता वा सौमित्रे भक्षिता केन वा प्रिया ॥

- इतीव विल्पनराम सीतादर्शन लालसः ।
 न ददर्श सुदुःखार्तो राघवो जनकात्मजाम् ॥ वा.रा. ३.५९ ३.११ पृ. ३६९ ॥
३९. वैधव्यं शोकसंतापं कृपणं कृपणा सती ।
 अदुःखोपचिता पूर्वं वर्तयिष्माम्यनाथवत् ॥ वा.रा. ४.२०.१४ ॥
४०. इमाः स्फीतगुणौ वर्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते ।
 विजितारिः सदारश्च राज्ये महति च स्थितः ॥
 अहं तु हतदारश्च राज्याश्च महतश्च्युतः ।
 नदीकूलमिव किलन्नमवसीदामि लक्ष्मण ॥ वा.रा. ४.२७. ३७. ३८ ॥
४१. हा वीर रिपुदर्पध्न कुंभकर्ण महाबला ।
 शत्रुसैन्यं प्रंताप्यैकः क्व मां संत्यज्य गच्छसि ॥ वा.रा. ६.५६.६ ॥
४२. राज्येन नास्ति मे कार्यरिष्यामि सीतया ।
 कुंभकर्णविहिनस्य जीविते नास्ति मे मतिः ॥ वा.रा. ६.५६.१२ ॥
४३. अद्यैव तं गमिष्यामि देशं यत्रानुजो मम ।
 न हि भ्रातृन्समुत्सृज्य क्षणं जीवितुमुत्सहे ॥ वा.रा. ६.५६.१४ ॥
४४. हा राक्षसचमूमुख्यं मम वत्स महारथः ।
 जित्वेन्द्रम् कथमद्य त्वं लक्ष्मणस्य वशं गतः ॥ वा.रा. ६.८०.६ पृ. ७८ ॥
४५. अद्यलोकास्त्रयः कृत्स्नाः पृथिवी च सकानना ।
 एकेनेन्द्रजीता हीना शून्येव प्रतिभाति मे ॥ वा.रा. ६.८०.११ ॥
४६. देशे देशे क्लत्राणि देशे देशे च बान्धवाः ।
 तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्रात्रा सहोदरः ॥ वा.रा.गीताप्रेस ६.१०१.१५ ॥
४७. गतः सेतुः सुनीतानां गतो धर्मस्य विग्रहः ।
 गतः सत्वस्य संक्षेपः सुहस्तानां गतिर्गता ॥ वा.रा. गीताप्रेस ६.१०९.६ ॥
४८. इन्द्रियाणि पुरा जित्वा जितं त्रिभुवनं त्वया ।
 स्मरद्भिभरिव तद्वैवमिन्द्रियैरेव निर्जितः ॥ वा.रा. ६.९९.९ ॥

४९. कैलासे मन्दरे मेरौ तथा चैतरथे वने ।
 देवोद्यानेषु सर्वेषु विहृत्य सहितो त्वया ॥
 विमानेनानुरूपेण या याम्यतुलया श्रिया ।
 पश्यन्ती विविधान्देशांस्तांस्तां श्वित्रम्रगम्बरा ॥
 भ्रंशिता कामभोगेभ्यः सास्मि वीरवधात्तव ॥ वा.रा. ६.९९.१९.२० ॥
५०. पौरापवादः समुहांस्तथा जनपदस्य च ।
 वर्तते मयि बीभत्सः स मे मर्माणि कुन्तति ॥ वा.रा. ७.४४.३ ॥
५१. श्वस्तं प्रभाते सौमित्रे सुमन्त्राधिष्ठितं रथम् ।
 आरुह्य सीतामारोप्य विषयान्ते समुत्सृज ॥ वा.रा. ७.४४.१५ ॥
५२. मामिकेयं तनुर्नूनं सृष्टा दुःखाय लक्ष्मणः ।
 धात्रा यस्यास्तथा मेडद्य दुःखमूर्तिः प्रदृश्यते ॥
 किं नू पापं कृतं पूर्वं को वा दारैवियोजितः ।
 याहं शुद्धसमाचारः त्यक्ता नृपतिना सती ॥
 सा कथं हयाश्रमे सौम्य वत्स्यामि विजनीकृता ।
 आख्यास्यामि च कस्याहं दुःखं दुःखपरायणा ॥ वा.रा. ७.४७ ३, ४, ६ ॥
५३. सा दुःखभारावनता तपस्विनी यशोधरा ताथमपश्यतीसती ।
 रुरोद सा बर्हिजनादिते वने महास्वनं दुःखपरायणा सती ॥ वा. रा. ७.४७.१८ ॥
५४. यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्त्यते ।
 तथा मे माधवी देवि विवरं दातुम् अर्हति ॥ वा.रा. ७.८८. १० ॥
५५. अस्मिन्क्षणे मां सौमित्रे रामाय प्रतिवेदय ।
 विषयं त्वां पुरं चैव शपिष्ये राघवं तथा ॥ वा.रा. ७.९३.६ ॥

हा लक्ष्मण महाबाहो पश्यति त्वं प्रिया क्वचित् ।
हा प्रिये क्वा गता वेगात् हा सीतेति पुनः पुनः ॥

॥ वा.रा. ३.५८.३२ ॥

संदर्भ ग्रंथोनी यादी

१. अग्निपुराणः
सं-बलदेव उपाध्याय,
काशी संस्कृत ग्रंथमाला,
चौखम्बा ओरियन्टालिया वाराणसी - १९५५
२. अग्निपुराण :
सं-आचार्य बलदेव उपाध्याय
मो.ब.दील्ही १९४५
३. अभिनव रसमीमांसा
डॉ. रामानंद तिवारी
भारती पुस्तक मन्दिर - भरतपुर राजस्थान
प्रथम संस्करण - १६ मार्च १९८३
४. अथर्ववेद :
राम कुमार राय कृत :
चौखम्बा प्राच्यविधा ग्रंथमाला वाराणसी १९७६
५. उत्तररामचरितम्
व्याख्याकार - आनंद स्वरूप
संपादक : श्री जनार्दन शास्त्री पाण्डेय,
मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली, पटना, वाराणसी, प्रथम संस्करण वाराणसी १९६३
६. काव्यप्रकाश : उद्योत
आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रंथावली वाराणसी - १९६१
७. काव्यप्रकाश : मम्मट
साहित्य भंडार, मेरठ संवत् - २०१७
८. काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः वामनाचार्य
संपादक : डॉ. नगेन्द्र
आचार्य विश्वेश्वर दिल्ली विश्व विद्यालय-दिल्ली १९५५
९. काव्यालंकारसूत्र : वामन
चौरवम्बा संस्कृत सीरीज - वाराणसी - १९७१

१०. काव्यालंकार सार सङ्ग्रह : उद्भट्ट
सं-व्यख्या- पंडितनारायण दशरथ बनहदटी - १९८२
११. कामसूत्र : वात्स्यायन
जयमंगलाटीका
चौखम्बा संस्कृत सीरीज ओफिस, वाराणसी
१२. गोपथब्राह्मणः
इन्डोलोजिकल बुक हाउस, दिल्ली १९७२
१३. छान्दोग्यउपनिषद्
संपादक : काशीनाथ शास्त्री
मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली-१९८५
१४. तैत्तिरीयोपनिषद्
शांकरभाष्य सहित,
गीताप्रेस गौरखपुर-१९९१
१५. तैत्तिरीय प्रातिशारव्य
मैसूर सन- १९०६
१६. दशरूपकम् : धनंजयः
चौखम्बा विधाभवन वाराणसी-१९६२
१७. ध्वन्यालोकः 'लोचन'
अभिनवगुप्त,
चौखम्बा संस्कृत प्रकाशन वाराणसी-१९६५
१८. ध्वन्यालोक पूर्वार्ध :
डा. रामसागर त्रिपाठी
मो. बनारसीदास संस्करण-१.१९६३
१९. नाटयदर्पण
रामचन्द्रगुणचन्द्र (हिन्दी व्याख्या)
आचार्य विश्वेश्वर, दिल्ली विश्वविद्यालय

૨૦. પ્રશ્નોપનિષદ્
ગાંધીસ્મારકભૂતં સંસ્કરણમ્, સં-આચાર્ય વિ. પ્ર.લિમયે
વૈદિક સંશોધન મળ્ડલમ્, પૂના-૧૯૫૮
૨૧. પાણિનીસૂત્ર
મોતીલાલ બનારસીદાસ - દિલ્લી-૧૯૮૨
૨૨. બૃહદારણ્યકોપનિષદ્
ગાંધીસ્મારકભૂતં સંસ્કરણમ્, સં.આચાર્ય વિ.પ્ર.લિમયે
વૈદિક સંશોધન મળ્ડલમ્ પૂના-૧૯૫૮
૨૩. મહાભારતમ્
ચિત્રશાલા પ્રકાશન પૂને તથા
ભળ્ડારકર ઓરિયન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ પૂના સંસ્કરણ-૧
૨૪. શિશુપાલવધ : માધ
અનુ. રામપ્રતાપ ત્રિપાઠી
મો.બ. દિલ્લી ૧૯૮૪
૨૫. રામાયણ: વાલ્મીકિ
ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર સંવત ૨૦૨૪-૨૫
૨૬. રામાયણ: વાલ્મીકિ
સં.શ્રી ચિન્નસ્વામી શાસ્ત્રી
મદ્રાસ-૧૯૫૮
૨૭. રામાયણ: વાલ્મીકિ
ઓરિયન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ બડૌદા-૧૯૯૨
૨૮. ભારતીય સાહિત્ય શાસ્ત્રની વિચાર પરંપરા
ડા. તપસ્વી નાન્દી
ગુજરાત યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ,
અમદાવાદ. આવૃત્તિ : ૨-૧૯૮૪
૨૯. રામાયણ-મહાભારત સહિત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કુરુણરસ
ડા. જગદીશભાઈ શા. ખેશી

- પાર્શ્વ પબ્લીકેશન, અમદાવાદ.
પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૫ નવે. ૨૦૦૦
૩૦. રામાયણના પાત્રો
નાનાભાઈ ભટ્ટ
આર.આર.શેઠની કંપની-મુંબઈ બીજી આવૃત્તિ, ૨૦૦૨.
૩૧. રામાયણ માનવતાનું મહાકાવ્ય
ગુણવંત શાહ
આર.આર.શેઠની કંપની-મુંબઈ પ્રથમ આવૃત્તિ-જુલાઈ ૨૦૦૩
૩૨. રસસિદ્ધાંત એક પરિચય
ડૉ. પ્રમોદકુમાર પટેલ
યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ
ગુજરાત રાજ્ય અમદાવાદ-૯
૩૩. રસ ગંગાધર : (ખંડ ૧, ૨)
રા.બ.આઠવલે, અનુવાદ : નગીનદાસ પારેખ
યુનિ.ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ. ખંડ-૧ ૧૯૭૪, ખંડ-૨
૧૯૭૬
૩૪. રામાયણની અંતર્યાત્રા
નગીનદાસ સંઘવી
આર.આર.શેઠની કંપની મુંબઈ બીજી આવૃત્તિ-૨૦૦૧
૩૫. રામાયણ : તિલક
નાગોજી ભટ્ટ
ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, મુંબઈ ૧૯૧૨-૨૦
૩૬. વાલ્મીકિનું આર્ષદર્શન
લેખક-પ્રકાશક : રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી
પ્રથમ આવૃત્તિ - ૧૯૩૪
૩૭. શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ દર્શન
પાંડુરંગ વૈજનાથ આઠવલે

- સદ્વિચાર દર્શન ટ્રસ્ટ મુંબઈ-૪
પાંચમી આવૃત્તિ-૧૯૭૧
૩૮. વિક્રમોવર્ષીયમ્ - કાલિદાસ
સરસ્વતી પ્રકાશન
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧.
૩૯. વાલ્મીકિ રામકથા
શ્રી ચી.ના. પટેલ
ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીમાર્ગ-અમદાવાદ, ૧૯૮૨
૪૦. પ્રતિમા નાટકમ્
પ્રા. પી.સી.દવે, પ્રા. સુરેશ જે. દવે
સરસ્વતી પ્રકાશન, અમદાવાદ. અદ્યતન આવૃત્તિ ૧૯૯૩-૯૪
૪૧. પ્રાચીન સાહિત્ય
શ્રી રવિન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુવાદક : મહાદેવ દેસાઈ
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪. પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૭૮.
૪૨. સ્કંદપુરાણ
ભાષાંતરકર્તા : શાંતિલાલ ઠાકર
સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધન કાર્યાલય, ઠે. ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ
મુંબઈ-૨ પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૭૩
૪૩. સંસ્કૃત સમીક્ષાશાસ્ત્ર
ડૉ. રમેશ મ. શુક્લ
પ્રવિણ પુસ્તક ભંડાર-રાજકોટ ૧૯૮૯
૪૪. સંસ્કૃત કાવ્ય સમીક્ષા
ડૉ. રમેશ મ. શુક્લ,
પ્રવિણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ, ૧૯૮૪
૪૫. સામાન્ય મનોવિજ્ઞાન
યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ-ગુજરાત રાજ્ય
પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૬૫

૪૬. આનંદ મીમાંસા
વ્યાખ્યાતા : પ્રો. રસીકલાલ છો. પરીખ
પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, મહારાજા સયાજીરાવ, વિશ્વવિદ્યાલય-વડોદરા ૧૯૬૩ વિ.સં. ૨૦૧૯
૪૭. શ્રીમદ્ ભગવત ગીતા
સંપાદક : પી. સી. દવે
સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ, અદ્યતન આવૃત્તિ ૧૯૯૧-૧૯૯૨.
૪૮. કાવ્યપ્રકાશ (૧, ૨, ૩, ૧૦ ઉલ્લાસ)
સંપાદક : પ્રાધ્યાપક નરોત્તમ પારેશ્વર શાસ્ત્રી
સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર,
અમદાવાદ. પ્રથમ આવૃત્તિ જાન્યુ. ૧૯૭૪.
૪૯. કાવ્યાલંકાર
સંપાદક : ડૉ. રમેશ મ. શુક્લ
પાર્શ્વ પ્રકાશન અમદાવાદ બીજી આવૃત્તિ ૧૯૯૭
૫૦. કાવ્યાદર્શ
સંપાદક : ડૉ. અનંતરાય રાવલ, ડૉ. અરૂણા કે. પટેલ
પાર્શ્વ પ્રકાશન, પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૯૮.
૫૧. કાવ્ય કૌતુક
ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી ૧૯૮૭
૫૨. કથારામની વ્યથા માનવની
હરીન્દ્ર દવે
પ્રવિણ પ્રકાશન, રાજકોટ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૯૨
૫૩. દશરૂપકમ્
સંપાદક : ડૉ. શાંતિકુમાર એમ. પંડ્યા
પાર્શ્વ પ્રકાશન અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૧
૫૪. દેવી ભાગવત્ (ખંડ ૧ ૨ સંપૂર્ણ)
સંકલન : પ્રો. મહાદેવ ઘુરીયાણી
પ્રકાશન : અમી પબ્લીકેશન, બાલા હનુમાન, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ-
૧૯૫૫.

૫૫. ધ્વન્યાલોક : આનંદવર્ધનનો ધ્વનિ વિચાર
નગીનદાસ પારેખ,
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ-૧ ૧૯૮૧
૫૬. ધ્વન્યાલોક : લોચન
સંશોધક : ડૉ. તપસ્વી નાન્દી
ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ-૯, પ્રથમ સંસ્કરણ-૧૯૭૩
૫૭. નાટ્યશાસ્ત્ર અને અભિનય
કે.કા.શાસ્ત્રી, ગુપ્તાચાર્ય ભારતીય સંગીત, નાટ્ય મહાવિદ્યાલય
મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા. પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૫૭
નાટ્યશાસ્ત્ર-ભરત-ઓરિયન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ, બરોડા-૧૯૫૬
૫૮. નાટ્યશાસ્ત્ર - ભરત
ઓરિયન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ
બરોડા-૧૯૫૬
૫૯. ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર (વો. ૧, ૨)
સંપાદક : ડૉ. તપસ્વીનાન્દી
અધ્યાય ૧, ૨ તથા ૬
સરસ્વતી પ્રકાશન, અમદાવાદ
૬૦. ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર અભિનય ભારતી સહિત (અ-૬)
ડૉ. તપસ્વી નાન્દી પ્રકાશક : ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ-આવૃત્તિ-૧-૧૯૭૨
૬૧. ભાવપ્રકાશ : શારદાતનય
વડોદરા-૧૯૩૦
૬૨. મહાકવિ વાલ્મીકિ
પ્રો. જયાનંદ દવે
સંપાદક : ડૉ. ગોતમ પટેલ
સંસ્કૃત સેવા સમિતિ, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૩
૬૩. ઉત્તમરામચરિત
અનુવાદક : ઉમા શંકર જોષી
જીવન સાહિત્ય મંદિર, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ. પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૫૦

५४. अमरकोष : (रामाश्रयी टिका)
चौखम्बा संस्कृत सीरीज ओफिस वाराणसी-१९७०
५५. अध्यात्मरामायणम्
गीता प्रेस गोरखपुर विक्रम संवत् - २०१७
५६. अद्भुतरामायणम् (सर्ग-१-१७)
वाल्मीकि विरचित
वेङ्कटेश्वर प्रेस बम्बई-वि.सं.-१९५६
५७. आनन्दरामायणम्
गोपालनारायण आणि कम्पनी बुकसेलर्स
कालबादेवी-बम्बई-१९२६
५८. कुर्मपुराणम्
अनुवादक : आचार्य तारीणीश हिन्दी साहित्य संमेलन
प्रयाग, १२, संमेलन मार्ग ईलाहाबाद - १९९३
५९. काव्यादर्श : दण्डी
नृसिंहकृत टीकासह
महेशचन्द्र लक्ष्मणदास लाहोर, द्वितीय संस्करण
७०. काव्यलंकार : भामह
मोतीलाल बनारसीदास वाराणसी - १९७०
७१. काव्यालंकार : रुद्रट
चौखम्बा विधाभवन, वाराणसी-१९६६
७२. काव्यमीमांसा : राजशेखर
संपादक : डॉ. गंगासागर राय
चौखम्बा विधाभवन वाराणसी १९८२
७३. चम्पुरामायणम्
आचार्य रामचंद्रमिश्र
चौखम्बा विधाभवन् वाराणसी,
संस्करण-३ संवत् २०२७ इ.स. १९६३

७४. तैत्तिरीयसंहिता - समूलशांकरभाष्य, एव ज्योति हिन्दी टीकासहित,
व्याख्याकार : श्री कनैयालाल जोशी,
चौखम्बा राजमाता ग्रंथमाला, वाराणसी १९८५
७५. ध्वन्यालोक : आनन्दवर्धन
संपादक : आचार्य जगन्नाथ पाठक
चौखम्बा विधाभवन, वाराणसी-१९६५
७६. जानकीहरणम्
ब्रजमोहन व्यास
मित्र प्रकाशन - इलाहाबाद-३, १९६६
७७. नाटयशास्त्र - भरतमुनि
संपादक : रविशंकर नागर
परिमल पब्लिकेशन्स दिल्ली-१९८८
७८. ब्रह्माण्डपुराण
पं.श्री राम शर्मा आचार्य
संस्कृति संस्थान, रव्याजाकुतुबे, वेदनगर,
बरेली (उ.प्र.) १९७२
७९. मत्स्यपुराण
श्री राम शर्मा आचार्य
संस्कृतिसंस्थान, रव्याजाकुतुब, वेदनगर,
बरेली (उ.प्र.) १९७२
८०. महर्षि बाल्मीकि
डा. जानकीप्रसाद त्रिवेदी
ग्रन्थम् प्रकाशन-रामबाग कानपुर-१२, संस्करण-१९८५
८१. मनुस्मृति
चौखम्बा संस्कृत संस्थान,
वाराणसी सं. २०२६

८२. महाभारतम्
चित्रशाला प्रकाशन पुणे तथा भण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट,
पूना
८३. महाभारतम् : व्यास
गीताप्रेस गोरखपुर, प्रथम संस्करण (खण्ड १ से ६)
संवत्-२०४८
८४. रघुवंशम् - कालिदास
मल्लीनाथ कृत संजीवनी समेतम्
चौखम्बा राजमाता ग्रंथमाला वाराणसी-१९८७
८५. रघुवंशम्
हरगोविंदमिश्र
चौखम्बा प्रकाशन वाराणसी, संस्करण-३-१९६९
८६. रामायणमीमांसा
स्वामी करपात्रीजी
श्री काशी विश्वनाथ प्रकाशन,
के-६२/९३/कर्णघण्टा, वाराणसी, द्वितीय संस्करण संवत्-२०३९
८७. रामचरितमानस
गौस्वामी तुलसीदास
नागरी प्रचारिणी सभा,
काशी संस्करण संवत्-२००५
८८. रामकथा
फादर कामिल बुल्के
हिन्दी परिषद् प्रकाशन, प्रयाग विश्वविधालय प्रयाग
छठ्ठा संशोधित संस्करण-१९९९
८९. रामायणतिलक टीका
निर्णयानुसार प्रेस, बम्बई, चतुर्थ संस्करण-१९३०
९०. रामायणमंजरी
क्षेमेन्द्र : निर्णयसागर, यन्त्रालय बम्बई

८१. रीतिकाव्य की भूमिका
डॉ. नगेन्द्र
नेशनल पब्लिकेशन हाउस दिल्ली-१९६१
८२. रसगंगाधर : पंडित जगन्नाथ सं. डॉ. महाप्रभुलाल गोस्वामी
चौखम्बा विधाभवन ग्रंथमाला,
वाराणसी-१९९६
८३. रससिद्धांत
डॉ. आनन्दप्रकाश दिक्षित
राजकमल प्रकाशन दिल्ली १९६०
८४. रामायण : भूषण
गोविन्दराज
गुजराती प्रिन्टींग प्रेस, बम्बई-१९१२-२०
८५. रामचरितमानस
अनुवादक : आर.सी.प्रसाद
प्रकाशक : मोतीलाल बनारसीदास
दिल्ली-१९९४
८६. रामायणतिलक
नागोजी भट्ट
गुजराती प्रिन्टींग प्रेस, बम्बई १९१२-१२०
८७. वाल्मीकि और तुलसी - साहित्यिक मुल्यांकन
डॉ. रामप्रकाश अग्रवाल
प्रकाशन प्रतिष्ठान मेरठ १९६६
८८. विश्वपुराणम्
रामकुमार राय
गीताप्रेस गोरखपुर वि.सं. २००५
८९. वायुपुराण
पं. श्रीराम शर्मा आचार्य
संस्कृति संस्थान, रव्वाजाकुतुब, वेदनगर,

- बरेली (उ.प्र.) १९७२
१००. लींगपुराण
पं. रामशर्मा आचार्य
संस्कृति संस्थान, रव्याजाकुतुब, वेदनगर, बरेली (उ.प्र.) १९७२
१०१. रकन्दपुराणम्
वेडकेटश्वर मुद्रणालय
बम्बई-सं-१९६७
१०२. स्कन्दपुराणम्
पं. श्रीराम शर्मा आचार्य
संस्कृति संस्थान रव्याजाकुतुब,
वेदनगर बरेली (उ.प्र.) १९७२
१०३. साहित्यदर्पण
मोतीलाल बनारसीदास
श्री शालीग्राम शास्त्री दिल्ली,
आवृत्ति-४, १९६१
१०४. संस्कृत साहित्य का इतिहास
मंगलदास शास्त्री
मोतीलाल बनारसीदास-वाराणसी संस्करण-२, १९६७
१०५. संस्कृत साहित्य का इतिहास
आचार्य बलदेव उपाध्याय
शारदा मंदिर, वाराणसी-संस्करण-८, १९६८
१०६. संस्कृत आलोचना
डॉ. बलदेव उपाध्याय
उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान लखनउ चतुर्थ संस्करण-१९९१
१०७. संस्कृत काव्यशास्त्री भावो का मनोवैज्ञानिक अध्ययन
डॉ. हरिदत्त शर्मा
चौखम्बा प्रकाशन - वाराणसी आवृत्ति-१९८३

१०८. शिवरामायण
सिध्दान्त यन्त्रालय,
कलक्ता शक १८८२
१०९. श्री मद्भागवतम्
गीताप्रेस, गोरखपुर
११०. हनुमाननाटकम्
पं-जगदीश मिश्र
चौखम्बा संस्कृत सीरीज वाराणसी, संस्करण-३ १९६१
१११. हनुमन्नाटकम् महाकवि श्री हनुमन
प्रकाशक : चौखम्बा विद्याभवन, पो.बो. १०६०, वाराणसी-१९९२
११२. A HISTORY OF SANSKRIT LITERATURE
S.N. DASGUPTA, S.K. DAY
UNIVERSITY OF CALCUTTA
VOL-I-1962
११३. A NEW HISTORY OF SANSKRIT LETTERATURE,
KRISHNACHAITANYA ASIA PUBLISHING HOUSE,
BOMBAY 1962] PAGE-171
११४. AAN THE RAMAYAN
A.B.VEBAR-MUMBAI-1873
११५. D.A.DABALU
JARMAN ORIYANTAL
JARNAL PART-3
११६. DAS RAMAYANA
JACOBI-H.BOHN-1893
११७. HISTORY OF INDIA
J.T.WHEELER
VOL. 2 LANDAN - 1869
११८. HISTORY OF INDIAN LITERATURE

M.A.WINTERNITZ

VOL. 2 CALCUTTA-1972

११८. HISTORY OF SANSKRIT

POETICS-S S.K.De CALCUTTA-1960

१२०. HISTORY OF SANSKRIT POETIES

P.V. KANE

MOTILAL BANARASI DESS

DELHI-6-1961

१२१. HISTORY OF INDIA

G.T.WHEELER PART-2, LANDAN-1869

१२२. INDIAN AESTHETICS

Dr. KANTI CHANDRA PANDEY

CHOKHAMBHA SANSKRIT SERIS, VARANASI-1959

१२३. LECTURES ON THE RAMAYANA

DR. V.S. SHRINIVASH SHSTRI

MADRAS SANSKRIT ACADEMY-1961

१२४. PRINCIPLE OF LITERARY

CRITICISM IN SANSKRIT ED. R.C. DWIVEDI

MOTILAL/BANARASIDAS, DELHI-1969

१२५. RAMAYAN PART-10

G.GORESIYA

१२६. SANSKRIT STUDIES

PROF. M. HARIYANNA

KAVYALAY PUBLISHERS - 1954

१२७. STUDIES IN RAMAYANA

K.S.RAMASWAMI

DEPT. OF EDUCATION

BARODA STATE, VOL. 1 1944

१२८. SOME CONCEPTS OF ALANMKAR SHASTRA
J.O.R. MADRAS
PARIS-IX
१२९. THE GREAT EPIC OF INDIA
E.W.HOPKINS
NEW YORK-1902
१३०. THE RIDDLE OF THE RAMAYANA
C.V.VAIDYA
BOMBAY-1906
१३१. THE AGE OF THE RAMAYANA
A.B.KEITH
JOURNAL OF THE ROYAL
ASIATIC SOCIETY, 1915 PP- 218-228
१३२. TREATMENT OF NATURE IN THE RIGVED
DR. BRIJBIHARI CHAUBE
VAIDIC SAHITYA SADAN
HOSHIYARPUR, 1970
१३३. TO A. SKYLARK
P.B. SHELLEY
१३४. UEBER DAS RAMAYANA
A.WEBER
BOMBAY-1873
१३५. YADHTAKANDA - CRITICAL EDITION
Dr. P. L. VAIDYA
ORIENTAL INSTITUTE - BARODA 1969